

2017

ВОЈНО ДЕЛО

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ НАУЧНО – ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

ВОЈНО ДЕЛО

5

2017

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
НАУЧНО-ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

5/2017 ГОДИНА LXIX

УДК 355/359 □ YU ISSN 0042-8426 □

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

ДИРЕКТОР

Стевица С. Карапанџин, пуковник

НАЧЕЛНИЦА ОДСЕКА ЗА ИЗДАВАЧКУ ДЕЛАТНОСТ

Драгана Марковић

УНИВЕРЗИТЕТ ОДБРАНЕ У БЕОГРАДУ

РЕКТОР

Проф. др *Младен Вуруна*, генерал-мајор

УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА

Милан Тепшић, потпуковник

e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs

Тел: +381-11-3349-497

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др Митар Ковач, генерал-мајор у пензији, председник; ван. проф. др Зоран Килибарда, заменик председника; генерал-мајор проф. др Младен Вуруна; проф. др Јан Марчек, пуковник у пензији; проф. др Божидар Форца, генерал-мајор у пензији; проф. др Драган Јовашевић; проф. др Драган Р. Симић; проф. др Зоран Драгишић; ван. проф. др Тања Мишчевић; ван. проф. др Јованка Шарановић; ван. проф. др Владан Јончић; ван. проф. др Станислав Стојановић; доц. др Зоран Јефтић; потпуковник Милан Тепшић, секретар.

Адреса: Часопис Војно дело, Браће Југовића 19, 11002 Београд *
vojno.delo@mod.gov.rs * Претплата: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, tel./faks:
+381-11-3241-009 * Текући-рачун РЦ МО Републике Србије 840-312849-56 *

Рукописи се не враћају

Часопис излази осам пута годишње

Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б

e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

МЕЂУНАРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

<i>Слађан</i> Милосављевић <i>Бранислав</i> Ђорђевић <i>Петар</i> Станојевић Каузалитет распоређивања елемената антиракетног штита у Румунији и милитаризације Кримског полуострва	9–28
<i>Гаврило</i> Остојић <i>Марина</i> Филиповић <i>Драган</i> Митровић Контрола ресурса пијаће воде као извор регионалних сукоба	29–56

БЕЗБЕДНОСТ

<i>Дејан</i> Д. Симић Геостратегија транзиције и безбедносни изазови	57–75
<i>Владимир</i> Т. Катанчевић Компаративна анализа садржаја савремених стратегија безбедности	76–97
<i>Милан</i> Миљковић <i>Дарко</i> Тадић Информационе операције западних обавештајних служби у Србији октобра 2000. године	98–108
<i>Станимир</i> Ђукић Имовински деликти као појавни облици криминалитета и економско-социјални криминогени фактори	109–125
<i>Александар</i> Бошковић <i>Зоран</i> Павловић Задржавање осумњиченог лица у кривичном процесном законодавству Републике Србије са освртом на поједина упоредноправна решења	126–139
<i>Иван</i> Јоксић <i>Видоје</i> Митрић <i>Митар</i> Лутовац Кривично дело разбојништва у законодавству и пракси	140–151
<i>Милијана</i> Ђорђевић Поплаве у Србији	152–159
<i>Владимир</i> М. Цветковић Перцепција ризика од природних катастрофа изазваних поплавама	160–175

СИСТЕМ ОДБРАНЕ

<i>Влада</i> М. Митић <i>Митар</i> В. Ковач <i>Милан</i> С. Канкараш Модел процене стратегијског окружења система одбране	176–196
<i>Сретен</i> Б. Зафировић Доградња функционалног модела организовања Министарства одбране Републике Србије	197–222

<i>Раде В. Славковић</i> <i>Бранко Б. Шипка</i> <i>Јадранко К. Јукић</i> Употреба оклопних јединица у операцијама у насељеном месту	223–240
<i>Бранимир Вулевић</i> Употреба аналитичког хијерархијског процеса у одлучивању у јединицама НБХО	241–257
<i>Мане Наранчић</i> Морална димензија, етички принципи и стандарди у имплементацији људских права у рату	258–278
<i>Србољуб Николић</i> <i>Срђан В. Старчевић</i> <i>Миљојко Јаношевић</i> Војна униформа – развој, значај и значење	279–289
<i>Славен Комљеновић</i> <i>Данијел Стојановић</i> <i>Срђан Марковић</i> Имплементација методе „Густав Пурт“ у процени ризика од пожара у војним објектима	290–302
<i>Шериф Бајрами</i> Савремено средство речних јединица – гумени чамац са чврстим трупом типа RIB 720	303–319

ХИБРИДНО РАТОВАЊЕ

<i>Небојша Николић</i> Разматрање иновативности концепта хибридног ратовања	320–332
<i>Мирослав Митровић</i> Хибридно ратовање и асиметричне безбедносне претње	333–347
<i>Мирослав Р. Терзић</i> <i>Мића Д. Миладиновић</i> <i>Сабахудин Цоковић</i> Хибридно ратовање – концептуална адаптација	348–357

ВОЈНОЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

<i>Мирко Т. Петковић</i> <i>Наташа С. Вукотић</i> <i>Ђорђе Ј. Чабиловски</i> Утицај глобализације на стратегијске алијансе и мреже организација на светском тржишту	358–374
<i>Саша Б. Јовић</i> Ратарска производња у војној установи „Моровић“	375–389
<i>Татјана Пиљан</i> <i>Иван Пиљан</i> <i>Душан Цогољевић</i> Трендови у осигурању у Србији од 2005. до 2015. године	390–403

УПРАВЉАЊЕ СИСТЕМИМА

<i>Миленко Џелетовић</i> <i>Павле Раданов</i> <i>Бобан Бирманчевић</i> Значај метода планирања локалног развоја за унапређење јавног менаџмента	404–416
---	---------

ТЕРОРИЗАМ

<i>Марко М. Крстић</i> Верски фундиран тероризам – религија као иницијатор насиља	417–431
--	---------

ЛИЧНОСТИ, ИДЕЈЕ И ДОГАЂАЈИ

<i>Драган Станар</i> Идеја праведног рата – од Томе Аквинског до Имануела Канта	432–448
<i>Страхиња Јеремић</i> Драгутин Димитријевић Апис и Карађорђевићи	449–522
<i>Милена Жикић</i> Надежда Петровић на страницама српске штампе	523–533
<i>Никола Тошић Малешевић</i> Димитрије Љотић, портрет једног колаборационисте	534–574

ИСКУСТВА И ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ

<i>Велимир Иветић</i> Школовање и усавршавање активних официра у Краљевини Србији од 1903. до 1914. године	575–586
--	---------

ПРЕДЛОГ ЗА ЧИТАЊЕ

<i>Никола Тошић Малешевић</i> Приказ књиге Новице Пешића „Хероји отаџбине: мајор Милан Тепић и војник Стојадин Мирковић“	587–591
<i>Никола Тошић Малешевић</i> Приказ књиге Саве Живанова „Црвени октобар, том I, Октобарска револуција“	592–595

INTERNATIONAL ENVIRONMENT

<i>Staðan Milosavljević</i> <i>Branislav Đorđević</i> <i>Petar Stanojević</i> Causality of deployment of missile defense shield elements in Romania and militarization of the Crimean Peninsula	9–28
<i>Gavrilo Ostojić</i> <i>Marina Filipović</i> <i>Dragan Mitrović</i> Control of drinking water resources as the cause of regional conflicts ...	29–56

SECURITY

<i>Dejan D. Simić</i> Geostrategy of transition and security challenges	57–75
<i>Vladimir T. Katančević</i> Comparative analysis of the contents of contemporary security strategies	76–97
<i>Milan Miljković</i> <i>Darko Tadić</i> Information operations of Western intelligence services in Serbia in October 2000	98–108
<i>Stanimir Đukić</i> Property delicts as forms of criminality and economic-social criminogenic factors	109–125
<i>Aleksandar Bošković</i> <i>Zoran Pavlović</i> Detention of the suspect in the Criminal Procedure Code of the Republic of Serbia with reference to comparative law solutions	126–139
<i>Ivan Joksić</i> <i>Vidoje Mitrić</i> <i>Mitar Lutovac</i> Criminal offense of robbery in legislation and practice	140–151
<i>Milijana Đorđević</i> Floods in Serbia	152–159
<i>Vladimir M. Cvetković</i> Perception of risks from natural disasters caused by floods	160–175

DEFENSE SYSTEM

<i>Vlada M. Mitić</i> <i>Mitar V. Kovač</i> <i>Milan S. Kankaraš</i> Model of strategic environmental assessment of the defense system	176–196
<i>Sreten B. Zafirović</i> Upgrading the functional model of organization of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia	197–222
<i>Rade V. Slavković</i> <i>Branko B. Šipka</i> <i>Jadranko K. Jukić</i> The use of armoured units in operations in a populated area	223–240
<i>Branimir Vulević</i> The use of AHP in decision-making in NBCD units	241–257
<i>Mane Narančić</i> Moral dimension, ethical principles and standards in implementation of human rights in war	258–278

<i>Srbojub Nikolić</i> <i>Srđan V. Starčević</i> <i>Miljojko Janošević</i> Military uniform – development, importance and meaning	279–289
<i>Slaven Komljenović</i> <i>Danijel Stojanović</i> <i>Srđan Marković</i> Implementation of the “Gustav Purt” method in fire risk assessment in military facilities	290–302
<i>Šerif Bajrami</i> Modern equipment of river units – RIB 720 rubber boat	303–319
HYBRID WARFARE	
<i>Nebojša Nikolić</i> Consideration of innovation of hybrid warfare concept	320–332
<i>Miroslav Mitrović</i> Hybrid warfare and asymmetric security threats	333–347
<i>Miroslav R. Terzić</i> <i>Mića D. Miladinović</i> <i>Sabahudin Coković</i> Hybrid warfare – conceptual adaptation	348–357
MILITARY ECONOMIC REVIEW	
<i>Mirko T. Petković</i> <i>Nataša S. Vukotić</i> <i>Đorđe J. Čabilovski</i> The impact of globalization on strategic alliances and networks of organizations in the world market	358–374
<i>Saša B. Jović</i> Crop production in the military institution “Morović”	375–389
<i>Tatjana Piljan</i> <i>Ivan Piljan</i> <i>Dušan Cogoljević</i> Insurance trends in Serbia from 2005 to 2015	390–403
SYSTEM MANAGEMENT	
<i>Milenko Dželetović</i> <i>Pavle Radanov</i> <i>Boban Birmančević</i> The importance of local development planning methods for public management enhancement	404–416
TERRORISM	
<i>Marko M. Krstić</i> Religiously funded terrorism – religion as the initiator of violence	417–431

PEOPLE, IDEAS AND EVENTS

<i>Dragan Stanar</i> The idea of a just war – from Thomas Aquinas to Immanuel Kant	432–448
<i>Strahinja Jeremić</i> Dragutin Dimitrijević Apis and Karađorđević dynasty	449–522
<i>Milena Žikić</i> Nadežda Petrović on the pages of the Serbian press	523–533
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Dimitrije Ljotić – portrait of a collaborator	534–574

EXPERIENCES AND LESSONS OF THE PAST

<i>Velimir Ivetić</i> Education and training of active officers in the Kingdom of Serbia from 1903 to 1914	575–586
--	---------

READING SUGGESTIONS

<i>Nikola Tošić Malešević</i> Review of the book "Heroes of the Fatherland: major Milan Tepić and soldier Stojadin Mirković" by Nivica Pešić	587–591
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Review of the book "Red October, Volume I, October Revolution" by Sava Živanov	592–595

КАУЗАЛИТЕТ РАСПОРЕЂИВАЊА ЕЛЕМЕНАТА АНТИРАКЕТНОГ ШТИТА У РУМУНИЈИ И МИЛИТАРИЗАЦИЈЕ КРИМСКОГ ПОЛУОСТРВА¹

Слађан Милосављевић

Алфа универзитет у Београду, Факултет за инжењерски менаџмент

Бранислав Ђорђевић

Институт за међународну политику и привреду, Београд

Петар Станојевић

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

Размештање елемената противракетног штита НАТО („ЕвроПРО„) на простору Источне Европе експлицитно детерминише тзв. чврсту безбедност Русије и представља озбиљан реметилачки фактор у њеним односима са Западом. У том контексту украјинска криза је у последње три године само додатно усложнила и актуелизовала безбедносну ситуацију, јер се показало да њу, поред унутрашњих чинилаца, у знатној мери опредељују и поједини екстерни фактори.

Крим се, марта 2014. године, једнострано издвојио из састава Украјине и припојио Русији, док је у деловима Доњецке и Луганске области почео оружани сукоб централних власти и оружаних формација побуњеног проруског становништва. Украјина је оптужила Русију да је анектирала Крим; њихови односи редуковани су на минимум и у последње три године задржали су такву тенденцију. Промена статуса Крима знатно је погоршала и односе Русије са западним државама, што је проузроковало стварање сложене политичко-безбедносне ситуације у Црноморском региону, која прети да дезинтегрише целокупни систем регионалне стабилности, са могућим импликацијама и на глобалну безбедност. Размештање елемената „ЕвроПРО„ на простору Румуније и милитаризација Кримског полуострва знатно утичу на регионалну стабилност тог дела старог континента и представљају један од суштинских дестабилизирајућих фактора који је у директној корелацији са високим степеном ентропије европског политичко-безбедносног система.

Кључне речи: *противракетни систем, „ЕвроПРО„, Русија, Румунија, САД, Крим, милитаризација*

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта „Србија у савременим међународним односима: Стратешки правци развоја и учвршћивања позиције Србије у међународним интегративним процесима - спољнополитички, међународни економски, правни и безбедносни аспекти“, Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, број 179029, за период 2011-2017.

Увод

Ситуација у вези са милитаризацијом Крима и њен утицај на политичко-безбедносне односе у региону мора се промишљати кроз реалистичну призму глобалних геополитичких и безбедносних процеса, али и кроз анализу реалног статуса и улоге Русије у тим процесима, с обзиром да је Крим од 2014. *de facto* њен део. Међузависност и условљеност размештања елемената “ЕвроПРО” на простору Румуније и милитаризације Крима (у контексту његове геостратешке позиције и новог статуса као дела Руске Федерације) су очигледне и лако доказиве. Међутим, динамичност промена, неизвесност и непоузданост предвиђања развоја безбедносних процеса у региону усложњава дефинисање могућих опција којим би се решила новонастала ситуација, између осталог и због тога што Русија и САД њено „решење“ опажају на различите начине, у складу са реалполитичком пројекцијом својих интереса.

Размештање елемената “ЕвроПРО” на простору Румуније и милитаризација Крима су безбедносни процеси који надилазе регионалне оквири. “ЕвроПРО” у Румунији (и Пољској) представља један од суштинских проблема у америчко-руским односима, чија ескалација може довести до несагледивих последица по регионалну и глобалну безбедност. У том контексту, највиши руски званичници су у више наврата истицали да постоје границе до којих Русија може да се иде у компромисима са Западом. Управо систем “ЕвроПРО” и његово приближавање руским границама потенцијално представља један од најопаснијих иритирајућих фактора у односима Русије са Западом и НАТО.²

Нарушавање односа Русије и САД, услед размештања елемената “ЕвроПРО” на простору Румуније, као и „одговора“ Русије у виду милитаризације Крима, нужно је имплицирало и поремећаје у односима Русије и НАТО, који су због украјинске кризе „спуштени“ на најнижи ниво од завршетка Хладног рата. У претходне три године обе стране су појачале „звезкање оружјем“ и „показивање мишића“ у виду одржавања великог броја војних маневара. НАТО је ојачао своју војну инфраструктуру у региону Балтика формирањем „Снага за брзо реаговање“, док је Русија вишеструко ојачала војне капацитете на својим западним границама и наоружала своје најзападније просторе (Калњинградску област и Крим), чиме је додатно заоштрена безбедносна ситуација и повећана несигурност предвиђања могућих опција за деескалацију напетости. Овакав развој ситуације навео је многе ауторе да говоре о „новом хладном рату“ и „гурању света ка ивици глобалног сукоба“. Изнете чињенице потврђују став о актуелности, значају и међународној конотацији размештања елемената “ЕвроПРО” на простору Румуније и милитаризације Крима.

Познаваоци међународних односа стоје на различитим, па и супротстављеним становиштима када су у питању тенденције даљег развоја ових процеса, али је јединствена оцена да они значајно условљавају и опредељују постојећу безбедносну ситуацију у региону и представљају „полигон“ на коме се тренутно демонстрирају геостратешки интереси великих сила. У том смислу и Источни Балкан и Кримско полуострво представљају неуралгичне тачке Европе средином друге деценије XXI века.

² Милосављевић, С., *Русија и „мир“: Стратегија безбедности Руске Федерације: геополитички, енергетски и војни аспект*, Академска мисао – Иновациони центар Факултета безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 197-9, 237-44; 260-63.

Размештање елемената “ЕвроПРО” на простору Источне Европе

Русија је поред покушаја ширења НАТО на делове постсовјетског простора, још један процес идентификовала као директну безбедоносну претњу својим националним интересима, што је додатно појачало њен осећај угрожености и властите небезбедности. То су планови у вези са размештањем елемената противракетне одбране (ПРО) на просторима Источне Европе, односно стварање копнених база система “ЕвроПРО” „Иџис“ („Aegis“) на територији Румуније и Пољске. У светлу чињенице да је база у Румунији постала оперативна средином маја 2016. године,³ и да се очекује да идентична инфраструктура у Пољској буде завршена до 2018. године, потребно је начинити кратку ретроспективу дешавања и подсетити се на хронологију најзначајнијих догађаја, експлицитно детерминисаних овим процесом.

САД су се 13. децембра 2001. године једнострано повукле из *Споразума о антибалистичким пројектиlima* (АБМ) потписаног 1972. године, који је Русији и САД забрањивао стварање властитог „ракетног штита“ у наредних 30 година.⁴ Тим поступком нарушен је стратешки нуклеарни баланс на штету Русије и створене су претпоставке да САД остваре „нуклеарни примат“. Као одговор, Русија је суспендовала споразум СТАРТ 2. Русија је крајем новембра 2007. године суспендовала и примену Уговора о конвенционалним снагама у Европи из 1990. године због одбијања чланица НАТО да ратификују ревидирану верзију уговора из 1999. године, као и због изнетих планова САД о размештању елемената система “ЕвроПРО” у источноевропским државама.⁵

У одредбама кровног стратешко-доктринарног документа руске државе у сфери безбедности, *Стратегији националне безбедности Руске Федерације до 2020. године*, недвосмислено се истиче да су за Русију „... не прихватљиви планови примикања војне инфраструктуре НАТО руским границама и покушаји да се Северноатланској алијанси дају глобалне функције супротне нормама међународног права. (...) Једну од највећих опасности за националну безбедност Русије, представља могућност формирања глобалног система противракетне одбране САД и милитаризација космичког пространства. Сходно томе Русија ће предузети све неопходне мере да оствари атомски паритет са САД“.⁶ Ове одредбе имплементирани су и још детаљније разрађене и у Доктринама одбране Руске Федерације новијег датума, из 2010, и њеној ревидираној верзији из 2014. године.

³ Противракетни „штит“ у Румунији смештен је у бази коју је некада изградио Совјетски Савез код села Девеселу, на југозападу Румуније, око 180 км од Букурешта.

⁴ Према условима Споразума, обе стране биле су обавезне да се ограниче на два система ПРО. Споразумом су биле прописане и локације ових система, њихов број и могућности.

⁵ „Тематика противракетне одбране у прве две деценије новог миленијума биће камен спотицања на путу ка стварању истинске глобалне стабилности у Европи.“ (Милосављевић, С., *Русија и „мир“*, ..., стр. 260-3.)

⁶ Видети шире: *Стратегија национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года*, утврђена 12 мая 2009 г., № 537, (<http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>, 15.11.2016.)

На првобитне намере САД да инсталира елементе противракетне одбране (ПРО) на територији Пољске и Чешке, Русија је одреаговала износећи став да је за њу неприхватљиво постављање система ПРО у близини њених граница и да би у том случају Москва била принуђена да као контра меру инсталира офанзивне ракетне системе „Искандер“ у Калињградској Области.⁷ Ангажовање Русије у одговору на изградњу елемената америчке ПРО у Источној Европи, неминовно је резултирало додатном изградњом и ојачавањем њених постојећих нуклеарних капацитета.

Након одлуке администрације претходног америчког председника Барака Обаме, у почетним годинама његовог првог мандата, да САД привремено одустане од инсталирања ПРО у Источној Европи, као алтернатива уследиле су најаве о позиционирању противракетног штита у области Источног Средоземља (на ратним бродовима америчке флоте у близини обала Турске или Израела). То је довело до обнављања ранијег руског предлога о „заједничкој ПРО“,⁸ али је предлог одбијен. У међувремену, САД је интензивирала активности на потписујући 2011. године, споразуме са Турском, Пољском и Румунијом, уместо Чешком. САД и Румунија су септембра 2011. године, потписали споразум о стационирању елемената „ЕвроПРО“ у Румунији.⁹ Претходно, почетком истог месеца потписан је споразум и са Турском о изградњи радарског система на њеној територији. Овим потезима, претходило је током 2010. године, ревидирање у мањој мери постојећег споразума са Пољском (из августа 2008) о инсталирању елемената противракетног штита у тој држави).¹⁰ У Деваселу је 28. октобра 2013. године почела изградња копнене базе система „ЕвроПРО“, са најавом да би за нешто више од две године база требало да буде завршена, док је за базу у Пољској тај рок пролонгиран на 2017-18. годину.¹¹ Тим поводом су руски званичници експлицитно исказали

⁷ Руски председник Д. Медведев је у обраћању нацији 05.11.2008. године изјавио да ће Русија разме-
стити своје ракетне системе „Искандер“ у област Каљинграда, као одговор на инсталирања елемената
америчког система ПРО у Европи. (Штављанин, Д., *Хладни мир*, Радио слободна Европа, Београд, 2009,
стр. 537.)

⁸ Владимир Путин је почетком јуна 2007. године предложио изградњу заједничког система ПРО, уз ко-
ришћење капацитета некадашњег руског радарског система лоцираног у Габали, у Азербејџану (уместо
у Чешкој и Пољској), који према руском ставу у потпуности може да оствари сврху (одбрану од хипоте-
тичког напада из Ирана или С. Кореје) и да у исто време буде гаранција Русији да изградња штита није
усмерена против ње. Путинов предлог је одбијен... (Видети шире: Филимоновић, М., „Узроци спољнопо-
литичке офанзиве Русије“, *Међународна политика*, LVIII, бр. 1125-1126, јануар-јун, Институт за међуна-
родну политику и привреду, Београд, 2007. стр. 5-24.)

⁹ „Ракетни штит САД „уздрмао“ Србију, *Вечерње новости*, 19.09.2011, (<http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/165595/Raketni-stit-SAD-uzdrmao-Srbiju>, 26.09.2011.); Приликом потписивања споразума тада-
шњи амерички државни секретар Хилари Клинтон изјавила је да ће тај споразум „...*направити од
Румуније централног играча у ракетном штиту НАТО*“. („Румунија прихватила антиракетни штит
НАТО“, *Политика*, 15.09.2011.)

¹⁰ Министар одбране Пољске, Богдан Клих изјавио је да ће у тој земљи, најкасније до 2018., бити ин-
сталиране ракете СМ-3, пресретачи балистичких ракета кратког и средњег домета. („Пољска: Амерички
пресретачи ракета до 2018.“, *Танјуге*, 02.07.2010. (<http://www.vesti-online.com/Vesti/Svet/64670/Poljska-Americki-presretaci-raketa-do-2018>, 15.01.2017.)

¹¹ Успостављање противракетног система у Европи и његово повезивање са системом у САД био је је-
дан од главних изазова Лисабонског самита 2010. године. Тада је одлучено да Северноатлантски савет
изради нацрт акционог плана којим ће темељно регулисати развој капацитета система противракетне

став да елементи америчког глобалног ПРО система у Европи нису намењени против Ирана и С. Кореје (како гласи званично образложење), него против Русије. Такво становиште они истичу и данас, неколико година касније, наводећи да је циљ размештања “ЕвроПРО” на источно-европским просторима неутрализација нуклеарног потенцијала Русије, и да наведени систем представља безбедносу претњу војним интересима Русије.¹² На југоистоку Турске су 15.02.2013. године, постали оперативни ПВО системи ЗРК „Патриот“ (укупно је размештено шест батерија: две батерије у Кахраманмарашу, две у Газиантепу и две у Адани), а инсталирана је и радио-локациона станица (РЛС) високе резолуције, за рано упозоравање на ракетни напад.

Прва копнена база америчког система “ЕвроПРО” „Иџис“ („*Aegis*“) (слика 1) на територији Румуније (у Дивеселу), постала је оперативна 12. маја 2016. године (један радар „SPY-1“ и 24 антибалистичке ракете „SM-3“¹³). База у Дивеселу је опремљена системом „*Aegis Ashore*“ са универзалним вертикалним бродским лансирним системима „МК-41“, и ракетама SM-3. Противваздушни ракетни системи „Patriot PAC-3“ (еквивалент руског система С-300) ће допуњавати систем “ЕвроПРО” „*Aegis*“, у Румунији и Пољској, а поред тога, у Румунију и Пољску упућени су и извиђачки авиони опремљени авиационим системом за лоцирање и контролу (AWACS).

База у Дивеселу само је један од елемената тог система. Остале његове компоненте су идентична база ПРО на северу Пољске, у Ређикову, која треба да постане оперативна до 2018. године (такође са једним радаром „SPY-1“ и 24 ракете „SM-3“). Поред ових „стационарних“ елемената, “ЕвроПРО” сачињавају и мобилне компоненте система „*Aegis*“, на најмање четири ратна брода САД, чија је стална стацио-нарна лука, војно-поморска база Рота, у Шпанији. Део овог система је и радарски систем РЛС (X-band) у источном делу Турске, у граду Курецик, док је командни центар („централна команда“) стационаран у Немачкој (америчка ваздухопловна база Рамштајн).

одбране. Крајњи рок за увођење противракетне одбране над простором Централне Европе је 2018. година, а за завршетак читавог пројекта предвиђа се 2022. година. У погледу противракетног система постигнут је консензус савезника у перцепцији да постоји претња Европи од напада ракетама средњег домета са нуклеарним бојевим главама, као и да противракетни штит буде отворен и за треће земље, укључујући и Русију.

Шире видети: Ђорђевић, Б. и Глишић, М., *Северно атлантска уговорна алијанса (НАТО)*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2013, стр. 48-51.

¹² На том становишту је Виктор Јесин, бивши начелник ГШ Ракетних јединица стратешке намене који сматра да је инсталирање елемената “ЕвроПРО” у Румунији и Пољској, директна војна претња безбедности Русије и аргументацију за свој став даје кроз занимљиву компарацију, наводећи да би ИКБР „Першинг-2“ од Немачке до Москве летео 7-10 минута, а да би ракете из Румуније и Пољске и евентуално из прибалтичких држава ову раздаљину прешле за duplo краће време, при чему руски систем ПРО у тако кратком временском интервалу једноставно не може бити ефикасан... („Стратешке нуклеарне снаге Русије биће у потпуности обновљене до 2020.“, 29.09.2014., (http://ruska-rec.ru/news/2015/11/27/msp-rf-nato-roponovo-rosseo-da-odvrgasa-rusiju_545371), 28.12.2016.)

¹³ Анти балистичка ракета поморског базирања „SM-3“ је пројекат корпорације „Raytheon“ (САД). Основна намена је неутралисање ракета кратког и средњег домета. Техничке карактеристике: дужина 6,55 м, пречник 0,34 м, брзина М 8, домет 500 км, висина погађања 250 км.

Слика 1 – Систем “ЕвроПРО” (званична верзија НАТО)

(Извор: http://ruskarec.ru/multimedia/infographics/2014/06/08/struktura_i_ciljevi_sistema_evpropo_zvanicna_verzija_31161.html)

САД и НАТО и „даље“ уверавају Русију да систем „ЕвроПРО“ није усмерен против ње већ за неутралисање хипотетичких ракетних напада из Ирана и Северне Кореје. Русија међутим, „и даље“ заступа дијаметрално супротан став и наводи да размештање против-ракетног система близу њених граница представља претњу њеној безбедности. Председник Руске федерације Владимир Путин, у вези са отварањем базе „ЕвроПРО“ у Румунији, стоји на становишту да „... амерички ракетни штит у Румунији није одбрамбени систем, већ да је део стратешког нуклеарног потенцијала САД, који је постављен на периферији, у конкретном случају у Источној Европи“.¹⁴ Такође, поред чињенице да антиракетни штит у Румунији представља претњу њеној безбедности, Русија истиче и да ће уследити њен одговор, као и да ће инсталирање „ЕвроПРО“ близу руских граница довести до нарушавања међународног система безбедности. Реагујући на ове изјаве званичници Сједињених Држава су изразили забринутост због руског става.¹⁵

Суштина руског противљења инсталирању америчког система „Евро-ПРО“ „Aegis“ у Румунији и Пољској, садржана је у аргументацији да овај систем може бити пренаменован у офанзивно наоружање, односно да се универзални, вертикални бродски лансирни системи „МК-41“ (за противваздушне ракетне системе „Standard SM-3“), могу користити и за лансирање крстарећих ракета средњег и малог домета, односно стратешких крстарећих ракета „Томаhawk“ („Tomahawk“) које поред конвенционалне, могу носити и нуклеарне бојеве главе. Поред тога, по мишљењу војних експерата, са развојем савршенијих америчких антибалистичких ракета-пресретача „SM-3 Block IIA“ и „SM-3 Block IIB“ (око 2020. године), систем „ЕвроПРО“ ће постати много офанзивнији и опаснији.

Управо због изнетих чињеница у вези са мулти-функционалношћу лансирних система МК-41, Русија сматра да су постављањем базе „ЕвроПРО“ у Румунији прекршене одредбе *Споразума о елиминацији ракета малог и средњег домета (РСМД)*, из 1987. године.¹⁶ Иако САД одбацују руске оптужбе, наводећи да се лансери „МК-41“ неће користити за лансирање крстарећих ракета, Русија апострофира чињеницу да и само инсталирање инфраструктуре која омогућава такво потенцијално лансирање, представља кршење споразума о елиминацији РСМД.

С друге стране и САД константно оптужују Русију за кршење *Споразума о елиминацији РСМД*, наводећи да руске крстареће ракете *P-500* (за оперативно-тактички систем „Искандер-М“), имају домет преко 500 км, као и да нова руска ИКБР *РС-26 „Рубеж“* мора да буде обухваћена споразумом о елиминацији РСМД, јер се њоме могу гађати циљеви на удаљености мањој од 5.500 километара. Упркос међусобним оптужбама и неслагањима и САД и Русија званично наводе да је потребно очувати Споразума.

¹⁴ „Путин: Амерички штит није одбрана већ нуклеарни потенцијал САД у Европи“, 13.05.2016., (<http://rs.sputniknews.com/rusija/20160513/1105654452/Putin-odbrambenistit-SAD-Rusija.html>, 17.05.2016.)

¹⁵ Заменик министра одбране САД Роберт Ворк изјавио је да је Пентагон забринут због Путинове изјаве да постављање америчког ракетног штита у Дивеселу и Ређикову, Русија перципира као безбедносну претњу на коју ће одговорити. („Пентагон одбацује Путинове примедбе на европски ПРО систем“, *Спутњик*, 14.05.2016., (<http://rs.sputniknews.com/svet/20160514/1105673151/Pentagon-Putin-PRO.html>, 20.05.2016.)

¹⁶ *Споразум о елиминацији ракета средњег и малог домета (РСМД)* потписали су 1987. у Вашингтону Роналд Реаган и Михаил Горбачов. Потписивањем споразума стране су се обвезале да униште све своје балистичке и крстареће ракете базиране на копну које могу прелетети удаљеност од 1.000 до 5.500 км (средњи домет) и од 500 до 1.000 км (мали домет).

Одговор Русије на “ЕвроПРО” „Aegis” у Румунији и Пољској

Русија одбацује тврдње САД да је систем “ЕвроПРО” намењен за заштиту региона од ракетних напада из Ирана и Северне Кореје, и сматра да његово распоређивање близу руских граница представља нарушавање стратешке равнотеже и међународне стабилности. Русија истиче да ће одговорити узвратним, парирајућим мерама којима ће покушати да компензује „негативан” утицај европског система ПРО на њену безбедност и које ће примарно бити усмерене на јачање потенцијала руских стратешких нуклеарних снага и развој напредних система наоружања. У сваком случају, остаје отворено питање како могао да изгледа руски одговор на стварање “ЕвроПРО” и колико су реалне могућности Русије да спроведе асиметричне парирајуће мере?

Сегмент руског одговора на инсталирање америчког система ПРО близу руских граница може представљати и развој термонуклеарног интерконтиненталног балистичког система РС-24 „Јарс”. Руска војска (Ракетне снаге стратешке намене) планирају да у наредним годинама замене системе ИКБР „Тополъ М”, мобилним копненим ракетним системима „Јарс” и „Јарс-М”. Ракетни систем „Јарс” гађа циљеве на удаљености од 11-16.000 км. За разлику од „Тополъ-М”, „Јарс” има већи број нуклеарних бојевих глава са индивидуалним навођењем и већу брзину. Његова најважнија карактеристика су вишеструке бојеве главе са независно усмереним пројектиlima и електронски систем за навођење и маневрисање (аутохтона завршна фаза лета), али је већина детаља непозната. У употреби је од 2010. године.

Русија је 2015. године ставила у оперативну употребу нову интерконтиненталну ракету РС-26 „Рубеж”, познату је и под радним називом „Авангард”. Пројекат је држан у тајности и о ракети се зна врло мало: произведена је на бази РС-24 „Јарс” и ради на чврсто гориво. Опремљена је раздвајајућом (MIRV) бојевом главом. Нема података колико тачно бојевих блокова носи и колика је њихова маса. Заправо реч је о модернизацији ракете „Јарс” из фамилије „Тополъ-М”. Производиће се само у мобилној варијанти и временом ће заменити системе „Тополъ”, који полако застаревају. Ракета „Рубеж” РС-26 је конструисана у Московском институту за термотехнику, који је иначе родоначелник свих руских стратешких ракета на чврсто гориво – „Тополъ-М”, „Булава”, „Јарс”. ИКБР „Рубеж” РС-26, поред домета од 11.000 километара, има смањено време „бустер” фазе на пет минута, што отежава регистровање лансирања. „Рубеж” се вертикално покреће са мобилног лансера, на одређеној висини лети по балистичкој путањи, а у завршној фази лета на неколико стотина километара пре циља бојева глава понире и наставља лет као крстарећа ракета.

Русија истиче да као један сегмент одговора на инсталирање америчког система “ЕвроПРО” планира да у наредним годинама реактивира „Борбене железничке ракетне комплексе” (БЖРК) - возове наоружане интерконтиненталним балистичким ракетама. Овај комплекс чини композиција од две или три локомотиве и специјалних вагона у којима су смештени транспортно-лансирни контејнери са интерконтиненталним балистичким ракетама. Због мобилности БЖРК јако је отежано његово лоцирање. Совјетске (касније руске) стратешке ракетне трупе већ су поседовале

БЖРК 15П961 (три дивизије, свака са по четири пука и 12 композиција са по три стратешке ракете РТ-23 УТТХ „Молодец“) у периоду од 1984. до 2007. године. Нови БЖРК „Баргузин“ ће бити опремљен лакшом, али ефикаснијом ракетом „Рубеж“ РС-26, која је знатно лакша од ракете „Молодец“, краћа је (ракета стаје у један вагон), самим тим возови ће бити лакши, па неће бити потребе да композицију вуку три локомотиве као код старих БЖРК.

Једна од варијанти адекватног одговора Русије на система “ЕвроПРО” у Румунији и Пољској је и размештање оперативно-тактичког ракетног комплекса кратког домета ОТРК „Искандер-М“ (SS-26 Stone - по класификацији НАТО) на територији Калињинградске Области и на Криму.¹⁷ ОТРК „Искандер-М“ (слика 2) спада у навођено наоружање, које се тешко пресеће системима ПВО и ПРО.

Слика 2 – Оперативно-тактички ракетни комплекс „Искандер“
 (Извор: http://ruskarec.ru/multimedia/infographics/2013/12/21/operativno-takticki_raketni_kompleks_iskander_27085.html)

¹⁷ Систем „Искандер“ развијен је у Коломенском конструкционом бироу за машиноградњу (КБМ), током последње деценије прошлог века (1990-2000.), а серијска производња почела је 2007. године. Варијанте „Искандер-М“ и „Искандер-К“ опремљене су ракетама са даљином лета до 500 km, док по потреби систем „Искандер-К“ може бити опремљен крстарећим ракетама великог домета (преко 2.000 km). Извозна варијанта носи ознаку „Искандер-Е“ (једна ракета на лансирном уређају и смањени домет ракете на 280 km).

Једна од парирајућих мера Русије може бити развој и увођење у употребу нове супер тешке стратешке ИКБР „Сармат“, на течном гориву, која треба да постане део наоружања руске војске у периоду 2018-20. године. Ракета може да носи десет нуклеарних блокова. „Сармат“ треба да замени ИКБР „Војевода“.¹⁸

Део руског одговора на систем “ЕвроПРО” у Румунији и Пољској свакако представљају и нуклеарне подморнице нове генерације типа „Бореј“ из пројекта 955, које треба да постану основа поморске компоненте нуклеарне тријаде Русије. У склопу плана модернизације руских ОС до 2020. године, Ратна морнарица треба да добије осам нуклеарних подморница класе „Бореј“ (од којих свака може бити наоружана са по 16 ИКБР „Булава-30“¹⁹) и још осам више наменских нуклеарних подморница из пројекта 885 „Јасен“.

Почетком 2013. године, у борбени састав Ратне морнарице РФ ушла је прва стратешка ракетна подморница пројекта 955 класе „Бореј“, под називом „Јуриј Долгоруки“. Подморница је 10. јануара 2013. уведена у оперативну употребу. Има 16 стратешких ракета „Булава-30“ (SS-NM-30 по НАТО класификацији), од којих свака носи 6-10 вишеструких нуклеарних бојевих глава са независно усмереним пројектилима. Она ће се придружити стратешким подморницама пројекта 667 БДР „Калмар“ (Delta III) и 667 БДРМ „Делфин“ (Delta IV) које су већ у борбеном саставу РФ.

Ратна морнарица РФ, већ крајем исте 2013. године, добила је и другу подморницу из пројекта 955 класе „Бореј“ под називом „Александар Невски“, такође наоружану са 16 ракета „Булава“, а налази се у саставу Тихоокеанске флоте. Техничке карактеристике: дужина атомских подморница пројекта „Бореј“ износи 170 м, ширина 13,5 м, а подводни депласман је 24 хиљаде тона. Подморнице пројекта „Бореј“ могу да носе по 16 интерконтиненталних балистичких ракета на чврсто гориво Р-30 „Булава-30“,²⁰ као и ракетна торпеда.

Стратешка атомска подморница четврте генерације „Владимир Мономах“, пројекта „Бореј“, 19.12.2014. године званично је предата РФ. Ово је трећа у низу нуклеарна подморница класе „Бореј“, која ће бити у саставу Тихоокеанске флоте. Још две подморнице класе „Бореј“ налазе се у последњој фази изградње.

¹⁸ „Сармат“, коју развија читав конзорцијум предузећа на челу са Државним ракетним центром „Академик Макејев“, биће дупло мањи од „Војевода“ (стартна маса око 100 тона, у поређењу са „Војводиних“ 211 тона). „Сармат“ ће моћи да „избаци“ 4-5 тона, а већи домет обезбеђује слободу маневра ракете пре и после лансирања. ИКБР Р-36М2 „Војевода“ (по НАТО класификацији - SS 18 Satan III), и после пола века од увођења у употребу представља моћно оружје које ће се користити сигурно још 10-20 година. Носи до 10 нуклеарних блокова, сваки снаге 750 кт. Својевремено ова совјетска „грдосија“ је била најмоћнија ИКБР на свету, дужине 34 м, пречника 3м, масе 211 тона, тежине бојеве главе 8,8 тона, са даљином лета до 15.000 км.

¹⁹ Поморска ИКБР „Булава“ може да носи 10 суперсоничних маневришућих нуклеарних блокова са индивидуалним навођењем који су у стању да мењају висину и правац лета.

²⁰ Интерконтинентална ракета Р-30 „Булава-30“, дужине 11,5 метара (без бојеве главе), тежине 36,8 тона, има три степена – прва два на чврсто и трећи на течном гориву. Може бити лансирана и испод површине воде. „Булава“ може да понесе до 10 атомских глава, свака јачине 150 кт. Максимални домет је 11.000 км. Развој ове ракете почео је још 1992. године, а коначно је ушла у оперативни састав руских поморских снага, указом тадашњег председника Русије Дмитрија Медведева, од 27.12.2011. године. (Ракић, Ж., „Шта то има Русија што плаши Американце“, *Политика*, 15.02.2015, (<http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Sta-to-ima-Rusija-sto-plasi-Amerikance.sr.html>), 15.02.2015.)

Нова више наменска нуклеарна подморница четврте генерације К-329 „Северодвинск“ из пројекта 885 „Јасен“ (са крилатим ракетама) ушла је у састав РМ Русије јуна 2014. године. Дужина подморнице износи 119 м, висина 13,5 м, са депласманом (надводни/подводни) од 8.600/13.800 тона. Подморница има десет торпедних апарата калибра 533 мм и лансере за крстареће ракете „Калибар“ и „Оникс“. Карактеристична је по томе што торпедни апарати нису смештени у кљуну, већ иза предње коморе са посадом, чиме је на прамцу ослобођено место за хидро акустичну антену. Основно оружје „Северодвинска“ су надзвучне против бродске крилате ракете ЗМ55 П-800 „Оникс“ („Јахонт“) домета до 350 km (24 комада) и стратешке крилате ракете великог домета Х-101.²¹

На подморницама класе „Јасен“ налазе се и ракете „Гранат“ (еквивалент америчкој ракети „Томахаawk“ („Tomahawk“), домета до 3.000 km, која може бити опремљена нуклеарном бојевом главом. Подморница преко торпедних апарата може да испалјује против бродске ракете ЗМ54 „Бирјуза“ и противподморничке „91Р“. На „Северодвинску“ су постављени специјални систем за активну против торпедну одбрану. „Јасен“ има америчке аналоге, више наменске подморнице из класе „Сиволф“ („Seawolf“) и „Вирџинија“.

Русија је у Пиоњерску, у Калињинградској области, поставила радарску станицу „Вороњеж-ДМ“, која покрива радијус од 6.000 km. Сличне РЛС постоје у Армавиру у Краснодарском крају, у селу Лехтуси код Санкт Петербурга и у селу Мишелевка поред Усоља-Сибирског, код Иркутска. РЛС системи за рано упозорење од ракетне опасности у Русији постоје још на Кољском полуострву, у Олењегорску („Дарјал“ и „Дњестар-М“), у Републици Коми, граду Печора („Дарјал“), у белоруским Ганцевичима („Волга“), у Казахстану на Балхашу („Дњепар“ и „Дњестар“).

Русија је до 09.12.2012. године, користила и РЛС („Дарјал“) у Габали (Азербејџан), на основу уговора о закупу, који је 1992. године потписан на 20 година.²² До фебруара 2009., користила је и две РЛС, у Берегову (западна Украјина) и Севастопољу (Крим). Рад ових РЛС у потпуности је заменио радарски систем „Вороњеж“ у Армавиру. Донета је одлука да се све нове радарске станице граде само на територији Русије. Поред ових сличне станице биће и у Барнаулу (Алтајски крај, јужни Сибир), Омску и у Јенисејску, у Оренбуршкој области. Уласком Крима у састав Русије, РЛС система за упозорење на ракетни напад „Дњепар“ и „Пункт за управљање орбиталном групом“ у Севастопољу, као и „Центар за испитивање и управљање космичким средствима“ код Јевпаторије, модернизовани су и враћени у употребу.

Системи противваздушне одбране С-300 и С-400 (С-300П – индекс „П“ значи ПВО, прим аут.) такође могу представљати део одговора на систем „ЕвроПРО“ у Румунији и Пољској.

²¹ Корољков, А., „Најстрожа поморска нуклеарна тајна ступила на дужност“, 19.06.2014., (http://ruskarec.ru/science/2014/06/19/najstroza_pomorska_nuklearna_tajna_stupila_na_duznost_31459.html, 19.06.2014.)

²² Радарска станица „Дарјал“ у Габали почела је са радом 1985. Њен радијус је био 6.000 km и покривала је Блиски Исток, Персијски залив, Авганистан и део Индије са околним морима. После распада СССР, Азербејџан је радарску станицу уступио Русији, уз годишњу накнаду од седам милиона долара. (Литовкин, В., „Зашто Русија више неће да користи Габалинску радарску станицу?“, 19.12.2012., (http://ruskarec.ru/articles/2012/12/20/zasto_rusija_vise_nece_da_koristi_gabalinsku_radarsku_stanicu_18917.html, 19.06.2016.);

Уговор о закупу није продужен јер је Азербејџан вишеструко повећао цену годишњег закупа (са седам на 300 милиона долара) и понудио кратак рок уговора (до три године).

Што се тиче историјата развоја ПВО система С-300, у СССР се крајем 1960-их година почело са развојем новог противавионског ракетног система са радијусом дејства око 100 км. Направљен је као универзални (противавионски и противракетни) систем под називом С-300. Прва тестирања обављена су средином 1970-их година прошлог века. Први ракетни ПВО системи средњег домета С-300 били су намењени за одбрану од напада из ваздуха и крстарећих и аеробалистичких ракета. Овај систем постао је основа противавионских ракетних јединица противваздушне одбране земље од 1975. године.

Поред копнених варијанти (на точкашима или гусеничарима) у наоружање је уведен и бродски систем С-300Ф (противваздушна одбрана морнарице). Систем С-300ПС уведен је у наоружање 1983. године, као самоходна варијанта (отуда слово „С“ у индексу, а „П“ означава ПВО), док се систем С-300ПМ производи у мобилној варијанти (на шасији моторних возила високе проходности) и у вучној варијанти. Када је реч о основним војно-техничким карактеристикама система С-300ПМ (са противавионским навођеним ракетама 48Н6) с обзиром на његову „старост“, оне су импозантне: домет по даљини: 5-150 км; домет по висини: 10-27.000 м; брзина кретања циљева који се могу гађати: до 1.800 м/с (до 2.800 м/с са навођењем на циљ); број ракета који се могу пратити: до 12; број истовремених циљева – до 6; време потребно за припрему за гађање/за покрет: 5/5 минута; број ракета у комплексу: до 48. Што се тиче техничких карактеристика противавионске навођене ракете 48Н6: дужина: 7,5 м; пречник: 0,519 м; маса: 1.800-1.900 кг (маса бојевог дела – 145 кг); домет: 150 км; брзина: до 2.100 м/с; оптерећење: до 25 Г. Производња система С-300ПС (уведен у употребу 1982.) и 300ПМ (у употреби од 1993.), који су дуго времена чинили основу ПВО Русије, била је прекинута 2011. године, јер су руске оружане снаге постепено прешле на савременије модификације противавионских зенитно-ракетних система (ЗРС).

Варијанта „Зенитно-ракетног система (ЗРС) С-300ПМУ1“ великог домета, намењена је за борбу против савремених авиона и крстарећих, аеробалистичких, и оперативно-тактичких ракета. Цена комплекта С-300ПМУ1 (са 12 лансирних уређаја у комплекту) износи око 115 милиона долара. Зенитно-ракетни систем (ЗРС) С-300ПМУ2 „Фаворит“ великог домета (НАТО ознака „SA-20b Gargoyle“), представља модернизацију С-300ПМУ1 и данас је један од најуниверзалнијих система ПВО са великим извозним потенцијалом. Претходни системи С-300ПМ и С-300ПМУ1 могу да се дораде до нивоа С-300ПМУ2. Сваки противваздушни ракетни комплекс који улази у састав система има до два самоходна лансера од којих сваки може да носи по четири ракете и по један радар. По својим основним перформансама С-300 је у рангу свог америчког аналога – систем „Патриот“. ПВО системи С-300 налазе се у наоружању једног броја земаља са постсовјетског простора (Белорусија, Казахстан, Украјина), а поседују га и Кина, Бугарска, Словачка, Грчка, Иран итд.

Следећа генерација противавионских ракетних система који су рађени на бази С-300 је руски систем С-400 „Тријумф“ (НАТО ознака „SA-21 Growler“), са значајним побољшањима и унапређењима у односу на свог претходника: а) зона уништавања циљева по даљини: аеродинамичких од два до преко 200 км, балистичких 7-60 км (компарације ради ЗРС С-300ПМУ2 „Фаворит“ има зону уништавања аеродинамичких циљева од 3-200 км, а балистичких 5-40 км); б) зона уништавања циљева по висини 0,01-30 км (што је приближно исти параметар као и код С-300ПМУ2);

в) брзина циљева - до 4.800 м/с, што представља једно од најзначајнијих побољшања у односу на С-300ПМУ2, код кога брзина циљева износи 2.800 м/с); г) ПВО ракетни комплекс С-400 „Тријумф“ омогућава гађање до 10 циљева, са навођењем највише 20 ракета (С-300ПМУ2 „Фаворит“ омогућава гађање до шест циљева, са навођењем до 12 ракета).

У међувремену, развијен је и ПВО ракетни комплекс С-500, од кога се очекује да ће са висином пресретања од 200 км, бити у стању да открије и истовремено уништи до 10 балистичких циљева који лете брзином од 5.000-7.000 м/с.

Одговор на “ЕвроПРО” је модернизација и планови о поновном покретању производње руског стратешког бомбардера Тупољев Ту-160 „Бели лабуд“ (по НАТО класификацији „*Bleek Jack*“), који представља део руске нуклеарне тријаде. Произведен је у Опитно конструкционом бироу (ОКБ) „Тупољев“, почетком 80-тих година прошлог века као одговор на амерички стратешки бомбардер Б-1Б. Сматра се највећим и најтежим икад направљеним надзвучним борбеним авионом. Аеродинамика Ту-160 успешно је реализована применом интегралне аеродинамичке шеме. Крила имају променљиву геометрију (угао стреле од 20-65 степени, са ручном и аутоматском регулацијом). Оваква аеродинамика обезбедила је Ту-160 високе перформансе у надзвучном и подзвучном режиму лета.²³

У компарацији са америчким еквивалентом Б-1Б, предност Ту-160 огледа се у бољим аеродинамичким перформансама (већа брзина пењања, боље убрзање, већа брзина хоризонталног лета при већој полетној маси). Ту-160 спада у ред највећих и најбоље наоружаних стратегијских бомбардера. У трупку авиона, у два контејнера дужине 10 м могу бити смештени крстарећи пројектили или нуклеарне бомбе укупне масе 16,33 тона. Амбициозни планови совјетске државе да произведе 100 ових стратешких бомбардера осујећени су економском кризом и недостатком финансијских средстава, тако да је произведено укупно 38 авиона, а производња је обустављена 1992. године. У руским ваздушним снагама остало је укупно 16 оваквих авиона,²⁴ а крајем 1999. године, у оперативној употреби било је само седам. Министарство одбране РФ је 2009. године, потписало уговор о модернизацији десет Ту-160 до 2019. године (уградња нове навигацијске опреме, нови радар СУВ, нови мотор (ТРДДФ) НК-32, произвођача ОКБ „Кузњецов“). Командант РВ РФ, генерал Виктор Бондарев, средином маја 2015. године, најавио је поново покретање производње стратешког бомбардера Тупољева Ту-160, односно његове модернизоване верзије Ту-160 М2. План је да се произведе педесет стратешких бомбардера Ту-160 М2. Први летови могу се очекивати 2018, а серијска производња требало би да започне 2021. године.

²³ Одличне летачке перформансе Ту-160 потврђене су и постављањем више светских рекорда, који су признати од стране Међународне аеронаутичке федерације (ФАИ). Први рекорд се односио на постигнуту брзину од 1.720 км на час са теретом од 16 тона, а други на постигнуту висину лета од 11,25 км са максималном носивошћу борбеног терета. Оба рекорда постигнута су 1989. године, Ту-160 држи рекорд и у времену трајања лета из 2010. године, када су два стратешка бомбардера Ту-160 провела 24,5 часова у ваздуху.

²⁴ Руски ратни арсенал: 10 оружаних система које користи руска армија“, 07.01.2015., (<http://www.blic.rs/Vesti/Svet/524867/RUSKI-RATNI-ARSENAL-Deset-oruzanih-sistema-koje-koristi-ruska-armija>, 23.01.2017)

Један од одговора Русије на систем “ЕвроПРО” је и јачање војне сарадње са Белорусијом (стварање ваздухопловне војне базе Руске Федерације у Белорусији, ојачавање заједничке ПВО...). Војно-ваздухопловна база „Барановичи“ у Белорусији, сегмент је јединственог руско-белоруског регионалног система ПВО на западном оперативном правцу, који се састоји од радарских јединица, јединица ПВО и ловачке авијације. На аеродрому „Барановичи“ раније је био базиран један одред ловаца Су-30СМ3 (три до четири авиона) у склопу регионалног руско-белоруског система заједничке ПВО, а најављено је и формирање руске ваздухопловне базе,²⁵ у којој ће бити базиран авијацијски пук са 24 авиона и потребном инфраструктуром.

Део одговора Русије могао би бити и стационарање ескадриле тешких бомбардера на Криму и додатна милитаризација Калињинградске области и Арктика, затим опремање руских подморница и бродова у Балтичком и Црном мору крстарећим ракетама морског базирања „Калибар“, које имају домет од 2.600 километара,²⁶ уз већ постојеће наоружање нуклеарних подморница класе „Бореј“ балистичким ракетама Р-30 „Булава“.

Русија је формирала и две нове дивизије у Западном и једну у Јужном војном округу, као одговор на формирање НАТО снага за брзе интервенције и примицање инфраструктуре алијансе на руском северо-западном стратешком правцу. Такође, одговор Русије може бити иступање из Споразума о смањењу и ограничењу стратешког офанзивног наоружања (СТАРТ),²⁷ или из Споразума о смањењу ракета средњег и малог домета из 1987. године.

Сумирајући све наведене аспекте анализе, намеће се закључак да овакав развој безбедносне ситуације у вези са инсталирањем “ЕвроПРО” система у Румунији и Пољској и асиметричног одговора Русије у виду јачања својих стратешких нуклеарних потенцијала и додатне милитаризације Крима и Калињинградске области, наговештава актуелизацију Црноморског региона и Балкана са геополитичког и безбедносног аспекта, са тенденцијом да се поједини потези „велике игре“ изместе са евроазијске „шаховске табле“ на овдашње просторе.

Остају питања у ком облику и у коликом интензитету ће доћи до узвратне реакције Русије и у којој мери ће то условити прекомпозицију безбедоносне архитектуре у региону, с обзиром на чињеницу да је Крим *de facto* и *de jure* у саставу Русије од 2014. године и да је удаљен свега пар стотина километара од Дивасела у Румунији. У таквој ситуацији хипотетичког измештања фокуса геостратешког надметања великих сила на просторе Црноморског региона, па и Балкана, војно-стратешка позиција Крима постаје још значајнија, уз додатну милитаризацију полуострва, инсталирањем најсавременијих руских система наоружања.

²⁵ „Русија прави војну ваздухопловну базу у Белорусији“, 24.08.2014., (http://ruskarec.ru/politics/2014/08/24/rusija_pravi_vojnu_vazduhoplovnu_bazu_u_belorusiji_33053.html, 17.02.2017.); Сергеј Шојгу је 2013. године, у Минску, говорио о изградњи руске ваздухопловне базе у Белорусији, уз ојачавање белоруског система ПРО са четири нова дивизиона зенитно-ракетних система С-300ПМУ „Фаворит“. Значај руске ваздухопловне базе на аеродрому „Барановичи“, више је политички него војни, а има и чисто практичну димензију, јер се близу града Барановичи налази „558. Завод“ за ремонт авиона, специјализован за сервисирање ловаца Су-27 и бомбардера Ту-22.

²⁶ Каспијска флотила РМ РФ је крстарећим ракетама „калибар“ гађала положаје Исламске државе у Сирији.

²⁷ Руска Дума је приликом ратификације новог споразума СТАРТ, ставила напомену да распоређивање елемената ПРО може бити један од разлога за иступање из Споразума.

На основу изнетих чињеница, може се закључити да упорно америчко инсистирање на инсталирању елемената противракетне одбране у близини руских граница, без узимања у обзир ставова руске стране, отвара перспективу да таква ситуација постане тег који ће глобални безбедоносни поредак поново повући ка мрачним дубинама хладноратовске логике и враћању принципима „игре са нултим исходом“. У време Хладног рата „...осећање несигурности Совјетског Савеза у сопствену политичку способност да одржи моћ ради остварења националних интереса утицало је на креирање агресивне спољне политике и изазивање низа хладноратовских криза“,²⁸ до чега лако може поново доћи уколико САД, односно НАТО, наставе са непоштовањем ставова Русије.

Управо перспектива таквог хипотетичког сценарија, поново може гурнути Европу ка новим линијама разграничења и подела и озбиљно оштетити „стаклене ноге“ европског безбедносног поретка. Очигледна је чињеница да такав „црни сценарио“ никоме не би ишао у прилог, а и само „опипавање пулса“ јасно указује на погубност таквог „корака у назад“.

Милитаризација Кримског полуострва

Повећана милитаризација Крима део је војно-стратешког одговора Русије на оштравање политичко-безбедносне ситуације у Украјини, јачање присуства НАТО близу руских граница, као и инсталирање система “ЕвроПРО” у Румунији, које Русија перципира као нарушавање система глобалне нуклеарне равнотеже и опасност по своју безбедност. Кримско полуострво се налази у регији Црноморског приморја, на крајњем југу Украјине, односно у северном делу Црног мора, уз западну обалу Азовског мора. Крим и град Севастопољ су марта 2014. године, једнострано изашли из Украјине и ушли у састав Русије, али Украјина и већи део међународне заједнице не признају поменути промену државних граница.

Када се Крим припојио Русији 2014. године, полуострво је за НАТО постало „нова територија“ која представља значајан безбедносни ризик на источноевропским просторима, у самом центру Црноморског региона, што га с војно-стратешког аспекта чини рањивим, а истовремено и веома значајним и потенцијално веома опасним. Милитаризација Кримског полуострва и квантитативно-квалитативно ојачавање руских војних капацитета у последње три године (Црноморска флота, ловачко-бомбардерска авијација, противваздушна одбрана (ПВО), системи противракетне одбране (ПРО) – системи С-300 и С-400 *Тајфун*, ракете кратког домета, и сл.), представљају нови безбедносни изазов за алијансу.

Из команде Јужног војног округа РФ, почетком септембра 2014. године, саопштено је да ће снаге Обалске одбране Црноморске флоте на Криму у новембру исте године бити појачане. Након хватања диверзантске групе на Криму у првој половини августа 2016. године, одбрана полуострва је ојачана додатним војним снагама, наоружањем и техником, између осталог и инсталирањем најновијих противракетних система С-400 „*Тајфун*“. Додатни разлог милитаризације Крима је и што

²⁸ Ђорђевић, Б., *Хладни рат*, Академије за дипломатију и безбедност, Београд, 2012, стр. 4.

је инфраструктура система "ЕвроПРО" инсталирана у Румунији током 2016. године, постала оперативна. У Каљинградској области на Балтику Русија је разместила најсавременије ПВО системе (С-400) и ракетне системе кратког домета „Искандер-М“. На Криму је тај процес још израженији с обзиром на околност да је база "ЕвроПРО" у Диваселу у Румунији свега пар стотина километара удаљена од Кримског полуострва. Руски министар одбране Сергеј Шојгу изјавио је средином септембра 2014. године, да су политичко-безбедносна ситуација у Украјини и појачано страни војно присуство у близини руске границе, модификовали активност команде Јужног војног округа, а један од приоритета за команду је распоређивање „комплетне и самодовољне војне групације на кримском правцу“.²⁹

На основу плана Министарства одбране РФ да на Криму стационира поморски авионски пук са стратешким бомбардерима Ту-22МЗ,³⁰ инфраструктура ваздухопловних база „Гвардејскоје“ и „Кача“ је модернизована. План је реализован у другој половини 2014. године, размештањем стратешких бомбардера Ту-22МЗ (који могу да носе крстареће ракете са нуклеарним бојевим главама) на аеродрому „Гвардејскоје“. Такође, на Криму су распоређени оперативно-тактички комплекси „Искандер-М“, о којима је већ било речи.³¹

Поред бродова и јединица Црноморске флоте на полуострву су размештене и ескадриле Су-24, јединице обалске одбране наоружане системима „Бал“ и „Бастин“ са крстарећим против бродским ракетама „Уран“ и „Оникс“, самоходни артиљеријски системи „Мста-С“, реактивни системи плотунске ватре „Торнадо-Г“, самоходни противтенковски ракетни системи „Хризантема-С“, зенитно-ракетни системи „Панцир-С1“, ПВО ракетни комплекси С-300 и С-400, системи за радио-електронску борбу „Красуха“ и друго савремено руско наоружање. Притоме, важно је истаћи чињеницу да Русија на оптужбе запада да милитаризује Кримско полуострво између осталог и тактичким носачима нуклеарног оружја (ОТК „Искандер-М“, стратешки бомбардери Ту-22МЗ), одговара да атомског оружја на Криму нема, нити ће оно бити распоређено и да је став Русије да у Црноморском региону не треба да буде нуклеарног оружја.

У контексту наведених чињеница, неспорно је да ће се на Криму током наредних година интензивно развијати војна инфраструктура. План Министарства одбране РФ предвиђа да се на полуострву разместе нове снаге, али и да се постојеће здружене јединице размештене на Криму опреме најсавременијим наоружањем и техником које треба значајно да ојача групацију руских трупа на полуострву.

План је да се Црноморска флота на Криму модернизује са 6 нових бродова и 6 дизел-електричних подморница. Ако се има у виду да је најмлађи брод Црноморске

²⁹ „Шојгу: Приоритет јачање снага у правцу Крима“, *Политика*, 16.09.2014., (<http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/SojguPrioritet-jacanje-snaga-u-pravcu-Krима.sr.html>, 16.01.2017.)

³⁰ „МО враћа на Крим поморску ракетноносу авијацију Русије“, 27.03.2014., (http://ruskarec.ru/news/2014/03/27/ministarstvo_odbrane_vraca_na_krim_pomorsku_raketonosnu_avijaciju_rusije_29347_, 19.06.2014.)

³¹ Поједини амерички конгресмени су се 2014. године обратили тадашњем председнику Бараку Обами са позивом да у обустави сарадњу са Русијом због „размештања тактичких носача нуклеарног оружја на Криму“. Конгресмени су навели да је Русија 2014. године донела одлуку да се на Криму разместе оперативно-тактички системи „Искандер-М“ и бомбардери Ту-22МЗ који могу да изврше удар крстарећим ракетама Р-500, опремљеним и нуклеарним бојевим главама.

флоте ракетни ховеркрафт „Самум“ произведен пре 25 година и да је главни командни брод флоте, ракетна крстарица „Москва“, стара преко 40 година, онда је јасно да је модернизација и занављање Црноморске флоте приоритетан задатак у блиској будућности. По том плану, Црноморска флота у периоду 2014-16. године, треба да добије шест нових фрегата из пројекта 11356. То су вишенаменски бродови за вођење борбених дејстава против бродова и подморница. Нове фрегате имају савремено наоружање чију основу чини ракетни систем „Калибар-НК“ који је намењен за уништавање површинских бродова и подморница, као и циљева на копну. Систем се састоји од осам самонаводећих крстарећих ракета са дометом од 10 до 300 километара. Бродови имају хангаре и узлетно-слетно место за противподморнички хеликоптер Ка-27 (или Ка-31).

Дизел подморнице треће генерације из пројекта 636.3 класе „Кило“. Према плану МО РФ, Црноморска флота у наредним годинама треба да буде модернизована са 6 нових дизел-електричних торпедних подморнице пројекта 636.3 класе „Кило“, које представљају модернизовану варијанту подморнице мале бучности из пројекта 877ЕКМ „Варшављанка“.³² Подморнице из пројекта 636.3 имају виши степен борбене ефикасности у поређењу са претходним пројектима и одликују се високим степеном непотопљивости и пловности. Подморница је модернизована у смислу да је постала бржа, мање бучна, са већим радијусом дејства, већом ватреном моћи и побољшаним акустичким карактеристикама. Подморнице из пројекта 636.3 наоружане су савременим торпедима и крстарећим ракетама „Калибр“, а опремљене су и новом навигационом опремом и савременим информационо-управљачким системом који ради аутононо. У наоружање подморнице такође улази шест 533-мм торпедних апарата са 18 торпеда, који могу бити замењени са 24 мине. У својству система ПВО користи се 8 преносних зенитно-ракетних комплекса (ПЗРК) „Стрела-З“ или „Игла“. Подморница треба да се ојача против бродским ракетним комплексом „Club-S“ са новим системима електронског наоружања. Основни задатак ових подморница из пројекта 636.3 састоји се у контроли акваторије Црног мора. „Новоросијск“, прва подморница из пројекта 636.3, већ се налази у саставу Црноморске флоте.

Ловци Су-27. На кримским војним аеродромима (Гвардејско и Кач) лоцирана је ловачка, ловачко-бомбардерска и извиђачка авијација, авиони Су-24, амфибије Бе-12, борбени и транспортни хеликоптери. На полуострву су стационирани и вишенаменски авиони четврте генерације Су-27 (по класификацији НАТО – „Flanкер“), који су представљали одговор на развијање ловца F-15 у САД. Наоружање Су-27 чини 30-мм топ са борбеним комплетом од 150 пројектила, шест ракета „ваздух-ваздух“ средњег домета и четири ракете за блиску борбу. Заједно са авионом МиГ-29, Су-27 данас представља основни ловачки авион Ратног ваздухопловства и ПВО Русије и важи за један од најефикаснијих у свету.

Противподморнички авиони Тупољев Т-142 и Иљушин Ил-38. Одбрамбена способност Крима побољшана је и авионима Ту-142 и Ил-38. Авион Ту-142 има велики радијус лета и служи за противподморничку одбрану. Ту-142 пројектован је за борбу са подморницама које су наоружане балистичким ракетама типа „Поларис“. Из-

³² Чернишова, В., „Чиме ће Русија ојачати одбрамбену способност Крима“, 11.04.2014., (http://ruskarec.ru/science/2014/04/11/cime_ce_rusija_ojacati_odbrambenu_sposobnost_krima_29723.html, 19.11.2016.)

рађен је на бази Ту-95РЦ. Наоружање Ту-142 чине два 23-мм топа, против бродске ракете, противподморничка торпеда и дубинске бомбе. Авион има максималну брзину лета 800 км/час, борбено оптерећење 8.845 кг, а посаду чине 10 чланова. Против-подморнички авион Ил-38 је израђен на основу путничког авиона Ил-18В. Наоружање ваздухоплова чине два противподморничка торпеда, морске mine, маркири, против-подморничке бомбе. Претрага се врши помоћу система „Беркут“. Посада има 7 чланова.

Хеликоптери Ка-27 и Ка-29. После модернизације аеродромске инфраструктуре, на Крим су накнадно пребачени хеликоптери Ка-27 и Ка-29. Хеликоптер Ка-27 представља модернизацију противподморничког хеликоптера Ка-25, који има двокраку (двоелисну) коаксијалну шему. Ка-27 може да се базира и на бродовима. Његов основни задатак је потрага за подморницама, њихово проналажење и уништавање. Ка-27 у наоружању може имати самонаводећа торпеда, ракете-торпеда, до 10 против-подморничких авио-бомби и две обележавајуће морске авио-бомбе. Транспортно-борбени хеликоптер Ка-29 израђен је на бази Ка-27, уз побољшање мобилности и ефикасности десантних операција на води и уништавања оклопних надводних и земаљских циљева. Поред тога, хеликоптер може да доставља терет и допрема десантне јединице са обале на брод и обрнуто. Борбена варијанта Ка-29 има ракетно, стрељачко-топовско и бомбардерско наоружање.

Русија је донела одлуку да на Кримском полуострву реактивира радио-локаторску станицу (РЛС) „Дњепар“, за упозорење на ракетни напад, односно за радарско праћење лансирања ракета у водама Црног и Средоземног мора. У Севастопољу се још из совјетских времена, налази „РЛС система за упозорење на ракетни напад“ и „Пункт за управљање орбиталном групом“, док је код Јевпаторије базиран „Центар за даљинску космичку комуникацију“. Украјина је ове објекте дуго времена изнајмљивала Русији. Објекти су деактивирани 2009. године, јер је на руском јужном и југозападном стратешком правцу који је покривао украјински радар, била израђена РЛС новије генерације „Вороњез“, код Армавира у Краснодарском крају. Међутим, када је Крим ушао у састав Русије, одлучено је да се објекти у Севастопољу и Јевпаторији модернизују и врате у употребу.³³ РЛС у оквиру система за рано откривање ракетног напада на Криму, биће у могућности да детектује лансирања балистичких, крстарелих и хипер соничних ракета у Црном мору и Медитерану и доприносиће оперативности система ПРО Русије на југозападном војно-стратешком правцу.

Овакав интензитет и ниво милитаризације Кримског полуострва изазива озбиљно подозрење и забринутост западних земаља. Главномандујући НАТО, амерички генерал Филип Бридлав, још крајем 2014. године, изразио је забринутост због руског „наоружавања“ полуострва, нагласивши да милитаризација Крима може омогућити Руској Федерацији успостављање војно-стратешке контроле над целим Црноморским регионом.

³³ Систем у Јевпаторији је од 1.12.2014. године, добио статус „Главног центра за испитивање и управљање космичким средствима“ и ушао је у састав Главног експерименталног космичког центра „Титов“, који се налази у подмосковском Краснознаменску. (Гаврилов, Ј., „Нова радио-локациона станица ускоро на Криму“, 14.10.2014., (http://ruskarec.ru/science/2014/10/14/nova_radio-lokacionna_stanica_uskoro_na_krimu_34269.html), 22.11.2014.)

Закључна разматрања

Изнета теоријска становишта и промишљања о размештању елемената система “ЕвроПРО” у Румунији и милитаризацији Кримског полуострва, као чиниоцима који у великој мери условљавају и одређују политичко-безбедоносну ситуацију у Црноморском региону (кроз призму односа Русије са САД и НАТО), представљају покушај да се на један уопштен начин изврши фрагментарни преглед једног од најзначајнијих безбедносних проблема у пост биполарној Европи.

У тренутној констелацији снага и САД и Русија ће морати да преиспитују ставове о сопственим интересима и дOMETИМА, или ћемо у блиској будућности бити сведоци тезе о ренесанси реал политичких постулата („равнотеже снага“ и „сфера утицаја“) и реал политичког сагледавања међународне стварности. Ригидност у ставовима на релацији Русија - САД у вези са системом “ЕвроПРО” у Румунији и милитаризацијом Кримског полуострва и питањима њихове перспективе, не само да неће дати конкретне резултате и решења, већ ће довести до продубљивања постојећих противречности и додатног заостравања политичко-безбедносне ситуације у региону. Процена је да ће Русија у блиској перспективи, ојачати своје позиције у Црноморском региону, уз егзистирање перманентног сучељавања интереса са САД на политичком, економском и војном плану.

Профилисањем своје улоге у Црноморском региону, односно наоружавањем Крима, Русија настоји да умањи вероватноћу настанка безбедоносних ризика и претњи по њене виталне интересе и створи ситуацију да експлицитно утиче на глобалне безбедносне процесе.

О размештању елемената система “ЕвроПРО” у Румунији, став Русије је крајње негативан, са аргументацијом да је тај процес створио безбедносну ситуацију, ништа мање опасну него у годинама Хладног рата. Могућност поузданог предвиђања успешности решавања ове „ситуације“ у блиској перспективи је проблематична, јер САД и Русија, систем “ЕвроПРО” опажају на различите начине, у складу са реал политичком пројекцијом својих интереса, уз заједничку оцену да је реч о великој претњи миру и стабилности у пост биполарној Европи. Неспорно је да ће решење проблема нужно морати да се заснива на усклађивању и уравнотежењу сучељених интереса ових сила.

У коликој мери ће се у блиској будућности релаксирати политичко-безбедносна ситуација у Црноморском региону, незахвално је процењивати? Прецизнија предвиђања о томе биће могућа тек када у пракси почну преговори Русије и САД о мерама и активностима за деескалацију конфликтног потенцијала. До тада све квалификације и предвиђања у вези са размештањем елемената система “ЕвроПРО” у Румунији и милитаризацијом Кримског полуострва производ су мање-више произвољних нагађања и претпоставки. Који модел решења има највише шанси да се оствари у годинама пред нама и колико ће процес трајати, тешко је предвидети с обзиром и на комплексност ситуације у вези са украјинском кризом?

Литература:

[1] Ђорђевић, Б., *Хладни рат*, Академије за дипломатију и безбедност, Београд, 2012.

[2] Ђорђевић, Б., Глишић, М., *Северно атлантска уговорна алијанса (НАТО)*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2013.

[3] Јефтић, Н., „De facto states у Црноморском региону“, Невенка Јефтић (прир.), *Актуелна питања из међународних односа*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2008.

[4] Кегли, Ч., Виткоф, Ј., *Светска политика – Тренд и трансформација*, Центар за студије ЈИЕ– ФПН – Дипломатска академија, Београд, 2004.

[5] Larrabee, S., „Ukraine at the Crossroads“, *The Washington Quarterly*, Autumn, 2007.

[6] Лебедева, М. М., *Мировая политика в XXI в: акторы, процессы и проблемы*, МГИМО-Университет, Москва, 2009.

[7] Милосављевић, С., *Енергетски и војни аспект стратегије безбедности Руске Федерације у контексту савременог међународног поретка и односа према Републици Србији*, Факултет безбедности, Београд, 2013.

[8] Милосављевић, С., *Русија и „мир“*. Стратегија безбедности Руске Федерације: геополитички, енергетски и војни аспект, Академска мисао – Иновациони центар Факултета безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2014.

[9] Милосављевић, С., *Утицај руског војног присуства на Криму на односе између Русије и Украјине*, Факултет безбедности, Београд, 2010.

[10] Милосављевић, С., „Ширење НАТО на исток као детерминишући фактор руске стратегије безбедности у пост-хладноратовском међународном поретку“, *Међународна политика*, година LXIII, бр. 1146, април-јун 2012, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2012.

[11] Младеновић, М., Килибарда, З., Милосављевић, С., „Пост-хладноратовске“ промене безбедносних и стратешких концепција Руске Федерације“, *Војно дело*, јесен 2013., Београд, 2013.

[12] Нај, Џ., *Како разумевати међународне сукобе - увод у теорију и историју*, Стубови културе, Београд, 2006.

[13] Петровић, Д., *Геополитика постсовјетског простора*, Прометеј, Нови Сад, 2008.

[14] Петровић, Д., Николић, Г., *Геополитика савремене Украјине*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2009.

[15] Филимоновић, М., „Узроци спољнополитичке офанзиве Русије“, *Међународна политика*, LVIII, бр. 1125-1126, јануар-јун 2007, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2007.

[16] Черничкин, К. Ю., *По курсу Геополитика, «Крым. Россия или Украина»*, Тагарогский Государственный Радиотехнический Университет, Таганрог, 2001.

[17] Шершнеф, Л. И. и др, *Крым – Севастополь - Россия. История. Геополитика. Будущее*, „Информационная цивилизация XXI век“, Москва, 2007.

[18] Штавланин, Д., *Хладни мир*, Радио слободна Европа, Београд, 2009.

Интернет:

www.scrf.gov.ru

<http://serbian.ruvr.ru>

<http://ruskarec.ru>

<http://rs.sputniknews.com>

www.politika.rs

www.kurir.rs

<http://web22.novi magazin.rs>

КОНТРОЛА РЕСУРСА ПИЈАЋЕ ВОДЕ КАО ИЗВОР РЕГИОНАЛНИХ СУКОБА

Гаврило Остојић¹

Војска Србије, ВЗ „Мома Станојловић“

Марина Филиповић²

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

Драган Митровић³

Војска Србије, ЗОК

Вода је незаобилазан и веома битан фактор друштвеног и економског развоја сваке земље. Све више се јавља и као дефицитан ресурс на глобалном нивоу. Потребне за пијаћом водом енормно брзо расту због антропогених фактора: пораста светске популације, увећаног обима привредних и индустријских активности и климатских промена. Имајући то у виду, намеће се као императив да је управљање ресурсима пијаће воде битан и важан задатак времена у којем живимо. Током историје људског друштва количина и квалитет овог ресурса на Земљи се константно смањивао, при чему је дошло до пораста тензија и напетости између држава. Тежња да се оствари доминација над оскудним ресурсима пијаће воде у аридним и субаридним регионима имала је за последицу увећан број конфликтних ситуација које су се често решавале употребом силе.

У раду су посебно наглашени: улога, значај и стање ресурса пијаће воде у свету, фактори и чиниоци који угрожавају њене расположиве ресурсе, као и пораст тензија, конфликта и регионалних сукоба око контроле над преосталим ресурсима пијаће воде.

Кључне речи: *ресурси пијаће воде, конфликт, регионални сукоби, водени стрес*

Увод

Још од настанка савременог човека, ресурси пијаће воде, били су уско везани за развој, и напредак људске цивилизације. У почетку, овај ресурс се употребљавао за задовољење основних животних потреба, да би развојем људске цивилизације све више добијао на значају и важности, поготово од почетка XX века. Међутим, убрзан развој индустрије, пољопривреде, популације и урбаних средина,

¹ gavrilo.ostojic@vzms.vipvo.rs

² fmarina@fb.bg.ac.rs

³ dragan.mitrovic@zok.rs

имао је за последицу, не само увећану потрошњу овог обновљивог али ограниченог природног ресурса, већ и његово све веће загађење. Последњих деценија, све већи утицај климатских промена, у комбинацији са наведеним факторима и чиниоцима, довеле су до тога да пијаћа воде постане дефицитаран ресурс, поготово у аридним и субаридним регионима. У немогућности да задовоље растуће потребе за водом и нађу компромисно решење, око поделе овога ограниченог ресурса, дошло је до пораста тензија и конфликтних ситуација, међу државама, при чему се често користила сила за решавање наведених проблема, а поготово у аридним и субаридним регионима.

Растом светске популације, убрзаним развојем индустрије и пољопривредне производње и све израженији утицај климатских промена, утицале су да ресурси пијаће воде све више представљају дефицитаран ресурс, који ће у блиској будућности, постати стратешки ресурс који ће донети сукобе на ратно поље XXI века.

Вода као природни ресурс

Данас, пијаћа вода чини неопходну компоненту која се сусреће у свим порам људског живота. Она представља ресурс који не само да обезбеђује задовољење основних физиолошких потреба човека, већ представља неопходан елемент у великом броју индустријских и технолошких процеса. Без ње не можемо замислити свакодневни живот човека, раст и развој насеља, индустрије и економски напредак. Од њене доступности превасходно зависи опстанак не само биљног и животињског света већ и људске популације. Развојем људског друштва, ресурси пијаће воде су постали незаобилазна карика друштвено економског развоја сваке државе и незаобилазан фактор просперитета и напретка човечанства.

Највећи део Земљине површине покривен је водим. Од укупне површине од приближно 510 милиона km^2 , 361 милион km^2 је под водом или нешто више од 70%. Највеће количине водених ресурса – око 96,5 % се налази у светска мора и океани, и то у виду слане воде, која се не може директно користити за људску употребу. Од остатка од око 3,5%, највећи део представља слатку – пијаћу воду – 2,5%⁴, што се види из Табеле 1. Највећи део ове воде се налази у виду ледника и сталног снежног покривача – 68,7% или 1,74% укупне воде на Земљи и то у ненасељеним областима и на високим планинама што је чини неупотребљивом – недоступном за човекову употребу. Један део пијаће воде – око 31% се налази у тлу у облику подземне воде и леда, док се приближно 0,26% укупне количине пијаће воде налази у рекама и језерима. Односно за човекову употребу је доступно 0,007% од укупне воде на Земљи.

⁴ У стручној литератури се наводе различити подаци односа количине слане и слатке-пијаће воде на Земљи. Руски научници углавном наводе однос 97,5%/ 2,5%, док је у западној литератури најчешће заступљена пропорција 96,5%/ 3,5% .

Табела 1 – Резерве воде на Земљи

Облик воде	Површина распростр. (km ²)	Запремина воде (km ³)	Део у светским резервама (%)	
			од укупних количина	од свих слатких вода
Светско море	361.000.000	1.338.000.000	96,5	-
Подземне воде (гравитационе и капиларне)	134.800.000	23.4.0.000	1,7	-
Претежно слатка подземна вода	134.800.000	10.530.000	0,76	30,1
Вода у тлу	82.000.000	16.500	0,001	0,05
Ледници и стални снежни покривач	16.227.500	24.064.100	1,74	68,7
од тога:				
Антарктик	13.980.000	21.600.000	1,56	61,7
Гренланд	1.802.000	2.340.000	0,17	6,68
Арктичка острва	226.100	83.500	0,006	0,24
Планински региони	224.000	40.600	0,003	0,12
Подземни лед	21.000.000	300.000	0,022	0,86
Вода у језерима	2.058.700	176.400	0,013	0,44
од тога:				
са слатком водом	1.236.400	91.000	0,007	0,26
са сланом водом	822.300	85.400	0,006	0,22
Вода у мочварама	2.682.600	11.470	0,0008	0,03
Вода у рекама	148.800.000	2.120	0,0002	0,006
Биолошка вода	510.000.000	1.120	0,0001	0,003
Атмосферска вода	510.000.000	12.900	0,001	0,04
Укупно на Земљи	510.000.000	1.388.984.610	100,00	-
Пијаћа вода	148.800.000	35.029.210	2,53	100

(Извор: Љиљана Гавриловић и Душан Дукић „Реке Србије”. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002)

Стање, улога и значај ресурса пијаће воде

Пијаћа вода као обновљив али ограничен природни ресурс, нераскидиво је везана за развој и напредак људске цивилизације. Она је чинила и чини неопходну компоненту која се сусреће у свим порама људског развоја. Она представља ресурс који не само да обезбеђује задовољење основних физиолошких потреба човека, већ представља неопходан елемент у великом броју индустријских и технолошких процеса. Без ње не можемо замислити свакодневни живот човека, раст и развој насеља, индустрије и економски напредак. Од њене доступности превасходно зависи опстанак не само биљног и животињског света већ и људске популације.

На значај пијаће воде, као обновљивог природног ресурса, човек је увидео још за време преисторије (пре 100.000 година). Иако је у овом периоду, био на знатно нижем ступњу развоја, знао је да су најбоља ловишта и области за прикупљање плодова из природе била поред воде, па је своја првобитна станишта подизао у пећинама у близини извора пијаће воде, поред језера или у долинама великих река. Такође, у овом периоду, користећи воду и мешајући је са земљом, добијао је грађевински материјал за своја станишта, грнчарију и друге предмете. На овај начин, вода није постала само нераскидиви део свакодневног живота преисторијског човека, већ је постала покретачка полуга и основна водилца даљег развоја људског друштва. Успостављање најразличитије интеракције са ресурсима пијаће воде, човек је за веома кратко време (у односу на дужину преисторије) постао „Господар земљине кугле”.⁵ У овом периоду, човек је пијаћу воду углавном користио да задовољи своје, физиолошке потребе, које у просеку износе од 1,5-3 л/дан, док у нашим климатским условима, оне износе у просеку од 2,5-3 л/ст./дан.^{6,7}

Захваљујући овој интеракцији са водом, људско друштво је „убрзано еволуирало”, односно пре око 10.000 година, човек је почео да се бави пољопривредом,⁸ тако да није више морао да мигрира како би обезбедио храну, већ се стационарирао и почео да узгаја биљке и гаји животиње. Захваљујући овој интеракцији, људско друштво је „убрзано еволуирало“ у односу на друга жива бића.⁹ Овако корените промене, су му омогућиле да оснује сталне заједнице, које су временом прерасле у насеља, односно касније у прве градове – државе. Доступност ресурса пијаће воде, био је најважнији предуслов, који је хиљадама година утицао на избор локације на којој су се развила насеља – урбане средине. Доступност пијаће воде у плодним долинама великих река, је омогућило да у њима настану прва насеља. Они региони у којима је дошло до успешне мелиорације водених ресурса, постали су темељи ци-

⁵ Војслав С. Радовановић „Општа антропогеографија”. књ. I, Увод у географију људи, Општа физичка антропогеографија. Београд: Грађевинска књига, 1959.

⁶ Љиљана Гавриловић и Душан Дукић „Реке Србије”. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.

⁷ Miličić A. Mirosljub i Dejana Jovanović „Resurs sveže vode kao determinanta bezbednosti i kvaliteta životne sredine”. *Bezbednost u postmodernom ambijentu*, Zbornik radova 2: 300-326. Београд: CESNA, 2008.

⁸ Bill Gammage „The Biggest Estate on Earth: How Aborigines Made Australia”. Allen & Unwin, 2011. <http://www.amazon.com/The-Biggest-Estate-Earth-Aborigines/dp/174331132X> (преузето 21.06.2014)

⁹ Мирољуб А. Милинчић „Изворишта површинских вода Србије, еколошка ограничења и ревитализација насеља”. Београд: Географски факултет, 2009.

визитације – развило се прво цивилизовано друштво и то на простору Блиског Истока.¹⁰ Вода је била та која је омогућила већу пољопривредну производњу, а што је довело до раста трговине а самим тим и јачања економије. Јака економија је могла да финансира много снажнији војни апарат, што је био основ вођења спољне и унутрашње политике. Односно егзистенција и развој великих „урбаних империја“ Старог века (Вавилон, Сумерска држава, Египат и други) није било могуће без ефикасне контроле и управљања ресурсима пијаће воде.¹¹ Највећи траг у развоју људске цивилизације у овом периоду имала је Сумерска држава. Вртоглав културни и научни напредак, омогућио је развој астрономије, математике, грађевинарства, обраде и употребе метала, развој грнчарије и довео је до изума клинастог писма, што је обезбедило почетак писане историје.¹² Применом низа изума у водопривреди, омогућено је да се вода мрежом канала доводи на веће удаљености од реке, што је обезбедило пораст обрадивих површина и већих приноса јечма, пасуља, пшенице, грождја, маслина, лана и других производа. Доступност воде Тигра и Еуфрата, Сумерској држави је омогућило да постане најразвијенија цивилизација свог времена. Слично стање је било и у долини Нила, где је мелиорација ресурса пијаће воде убрзано уздигла Египатску државу до најзначајније регионалне силе тог времена. Такође, вода је била та која је оставила велики траг у развоју Кинеске цивилизације. Изградња Великог кинеског канала, која је започета крајем V века за време владавине династије Бу, има је прворазредни значај за развој средњовековне Кине. Повезујући Север и Југ државе, овај велики инфраструктурни објекат је представљао артерију економског развоја тадашње Кине. Канал је омогућио развој трговине односно унапређена је и убрзана трговинска размена производа између севера и југа ове велике државе.¹³ С друге стране успон Исламске цивилизације, везује се за развој и раст трговине, која је доживела успон развојем воденог саобраћаја у Средоземљу и Индијском океану. Слично стање било је и на Америчком континенту, где је дошло до успона држава Инка, Астека и Маја. Иако су „старе цивилизације новог света“ у много чему заостајале за развојем „Старог света“ (непознавање система, барута, точка са осовинама и другог), имале су веома напредан и развијен систем управљања ресурсима пијаће воде. Свој процват и доминацију су у основи заснивале на специфично развијеним техникама, које су им омогућиле да у периоду 300-900 године, развију и унапреде пољопривредну производњу на брдском и

¹⁰ P. N. Stearns, A. M. Schwartz and S. B. Date „*The Agrarian revolution and the birth of civilization*“ History-World, 1992. <http://history-world.org/Agrarian%20Revolution.htm> (преузето 20.11.2011)

¹¹ Marc Van De Mieroop „*A History of the Ancient near East ca. 3000-323 BC*“. Wiley-Blackwell, 2006. https://signup.playster.com/?sf=prone&m=books&ad_domain=ads.ad-center.com&ad_path=smart_ad/display&prod=176&ref=5025851&seed=1090045095&sf=&adserver=0.16.0-rc1 (преузето 21.05.2014)

¹² Faculty of Oriental Studies „University of Oxford: *ETCSLCuneiform*“. 2005. <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/cuneiformwriting.php> (преузето 11.11.2014)

¹³ Изградња Великог канала започета је за време владавине краља Фуџија Бу 486. године п.н.е. Првобитно канал је имао намену да омогући лако и брзо пребацивање војних трупа на север државе. Међутим, како су расле потребе за развојем трговине, тако је и дужина канала расла, нарочито после X века, када је успостављен систем преводница, омогућивши да велики бродова лако савладавају висинску разлику. По завршетку изградње, канал је достигао дужину од 1.776 km (Joseph Needham „*Science and Civilization in China*“. Cambridge University Press, Vol. 1, 1986.)

планинском земљишту.¹⁴ Систем степенстих тераса омогућио је пољопривредну производњу на стрмим брдовитим падинама, што је допринело порасту популације ових народа и њиховом економском и војном успону.¹⁵ Развитак и успон цивилизације и царство Инка, базирало се на изградњи и контролисаном систему наводњавања у брдским и планинским пределима ове државе. Како наводи Јаков Броновски¹⁶ системи наводњавања, су се пружали кроз тунеле и аквадукте преко кланаца и планина све до терасастог обрадивог земљишта дубоко унутар великих пустиња уз Тихи океан. За Аборицине у Аустралији, вода је била основа живота. Реке и њихова непосредна околина су представљала богата ловишта и граничне линије између племена. Од контроле и поседовања одређеног броја ових добара зависио је живот, егзистенција и опстанак око 600 племена, у дугом временском раздобљу, до доласка досељеника, од XVII а нарочито у XVIII веку.

Као што је већ истакнуто, у почетку потрошња пијаће воде кретала се у просеку 1,5-3 л/дан. Овако стање дуго се није мењало. Стални ратови и честе епидемије различитих болести, имале су за последицу да се бројност људске популације не мења дужи временски период. Такође, у овом периоду откривене су нове територије, тако да су се доступни ресурси пијаће воде знатно увећали. Овако стање било је све до XVI века, када се људска цивилизација ослобађа окова средњовековног периода. Ренесанса је започела у Европи, препород у науци, култури и уметности је на велика врата ушао у нову фазу светске историје, што је омогућило да дође до корених промена у друштвеном развоју Европе и Америчког континента. Ове промене су утицале да између осталог дође до промене улоге и значаја ресурса пијаће воде. У овом периоду развоја људског друштва, пијаћа вода је била та која је уз помоћ научних достигнућа омогућила почетак Аграрне револуције у пољопривреди, (прво у Енглеској, у XVIII веку, а убрзо у целом свету)¹⁷ раст урбаних средина и почетак индустријске револуције, а све у циљу обезбеђења бољих услова живота. На овај начин пијаћа вода је сваки даном добијала све већи значај у животу људске популације, поготово од 1800. године, када је за потребе растућег становништва било потребно обезбедити све веће количине исте.

На прелазу између XIX и XX века у урбаним срединама велики значај почиње да се даје санитаријама и јавном здрављу. У том периоду започињу да се користе технолошке иновације у дезинфекцији и пречишћавању воде која се користи за људску употребу. Више се није користила вода директно из река и језера, најчешће пуна фекалија и животињ-

¹⁴ Charles Gibson „*The Aztecs under Spanish Rule: A History of the Indians of the Valley of Mexico, 1519-1810*” (e-book) Stanford: University of California Press, 1964. <http://books.google.rs/books?id=V76hPwilk04C&pg=PA1&lpg=PA1&dq=The+Aztecs+Under+Spanish+Rule:+A+History+of+the+Indians+of+the+Valley+of+Mexico&source=bl&ots=7sNZfXgxCD&sig=Awpc2BPhzh-Nc9Zolby60iDpuGs&hl=en&sa=X&ei=cgu7UIqBCdHmtQbunoCIDQ&ved=0CEIQ6AEwAw#v=onepage&q=The%20Aztecs%20Under%20Spanish%20Rule%3A%20A%20History%20of%20the%20Indians%20of%20the%20Valley%20of%20Mexico&f=false> (преузето 23.04.2013).

¹⁵ Wright R. Kenneth, Gordon Francis McEwan and Ruth M. Wright „*Tipon: Water Engineering Masterpiece of the Inca Empire*”. *American Society of Civil Engineers*. Denver: Colorado, 2006. <http://www.amazon.com/Tipon-Water-Engineering-Masterpiece-Empire/dp/0784408513> (преузето 12.12.2014).

¹⁶ Jakob Bronowski „*Uspón čoveka*”. Opatija: Otokar Keršovani, 1984.

¹⁷ Gregory Clark „*The Agricultural Revolution and the Industrial Revolution: England, 1500-1912*”. *University of California*, 2002. <http://www.econ.ucdavis.edu/faculty/gclark/papers/prod2002.pdf> (преузето 21.12.2014).

ског отпада, чиме се смањила опасност од појаве и ширења заразних болести. Такође, све више пажње се посвећивало људској хигијени, што је било пресудно за демографску трансформацију данашњег друштва. На овај начин, захтев за коришћењем здраве и чисте пијаће воде, изашао је у први план у животу савременог човека. Раст урбаних средина, диктирао је услове развоја водоводне и санитарне мреже у свету, а такође је диктирао и пораст потрошње пијаће воде. На почетку прошлог века просечна породица у САД трошила је око 10 m^3 воде годишње, да би данас потрошња воде у појединим регионима ове државе била и преко 2.300 m^3 .¹⁸ Најбољи показатељ развоја савремене државе је степен развоја водоводне и санитарне инфраструктуре и потрошње воде по глави становника. Што је потрошња воде већа, то је степен развоја државе већи. Данас у насељеним местима у којима је изграђена основна водоводна инфраструктура, потрошња воде износи 80-100 литара по особи/дневно. У већим градовима у којима постоји централизован водовод, потрошња воде се креће од 400 до 600 литара/дан/особи. Са друге стране у земљама у развоју, у којима још није изграђена комплетна комунална инфраструктура, (Азија, Африка и Латинска Америка) потрошња воде по особи износи од 50-100 литара/дан. У аридним¹⁹ и субаридним регионима потрошња воде је знатно мања, због њене ограничене количине и износи од 10-40 литара/дан/особи.²⁰

Током XX века, потрошња ресурса пијаће воде повећала се за више од седам пута, односно расла је двоструко брже него што је била експанзија становништва. Највећи раст потрошње воде (у току 2000. године у односу на почетак XX века) је забележен у региону Аустралије и Океаније – 18,5 пута, Европе – 14,6 и Северне Америке – 10,5, а најмање у Азији за 5,9 односно Африци за 5,5. Због растућих потреба условљених процесима индустријализације и урбанизације, предузети су одговарајући кораци како би вода била свакодневно доступна за људске потребе. Унапређење и развој примене армираног бетона и ливених челичних цеви, омогућио је да почетком прошлог века дође до раста броја вештачких акумулација у свету.

Вештачке акумулације биле су способне да реше поједина питања везана за водоснабдевање, које није било могуће решити коришћењем бунара, подземних издани или извора. Трансформацијом дотадашњих водених режима створене су акумулације које су омогућиле да се реше дугогодишњи проблеми проузроковани сушама, поплавама и све већим потребама за обезбеђење довољних количина ресурса пијаће воде.²¹ У периоду после Другог светског рата долази до убрзаног раста броја вештачких акумулација у свету. Растуће потребе за обезбеђењем електричне енергије су довеле до раста броја великих акумулација, поготово на већим рекама.²² На овај начин дошло је до повећања искоришћености водених ресурса

¹⁸ Gary E. Wallace „*Earth systems: processes and issues*“. New York: Cambridge University Press, 2000.

¹⁹ аридан – (lat. aridus) сув, сушан, јалов, неплодан; fig. сувопаран.

²⁰ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization „World water resources at the beginning of the 21st century“. Prepared in the framework of INP, 1999.

²¹ Прва вештачка акумулација је изграђена 3200 године п.н.е. на једном од рукаваца реке Нила, за потребе изградње града Мемфиста. Такође, у овом периоду, изграђене су неке од највећих акумулација тог времена – брана Кочеш (2300. године п.н.е.) створила је акумулацију површине 2.000 km^2 и запремине између 5-7 милијарди m^3 (Исто као под 8).

²² Многобројне велике реке су већ данас претворене у систем акумулационих језера (Волга, Колорадо, Тигар, Еуфрат и др.), чиме је дошло не само до обезбеђења производње електричне енергије, већ је

поготово у Америци, Европи и Азији. Само у периоду од 1950-1986. године број акумулација је повећан за седам пута, односно за више од 39.000 у свету.²³ На овај начин, коришћење капацитета вештачких резервоара воде у свету је повећан на 6% у односу на укупан глобални годишњи отицај (10% у Европи и 22% у Северној Америци).²⁴ У периоду од 1900-1974. године изграђено је више од 2.257 акумулација које су имале капацитет већи од 100 милиона m^3 /воде.²⁵

Због природних ограничења и недостатка довољне количине површинске пијаће воде, у аридним и субаридним регионима у свету, људи су се све више ослањали на подземне изворе воде. Од педесетих година прошлог века увећава се употреба подземних вода поготово у оним регионима, где количине површинске воде нису довољне да задовоље растуће потребе за истим. Један од најпознатијих примера искоришћавања ове врсте воде је „Велика река коју је створио човек“ (Great Man-Made River) у Либијској џамахирији. Свакодневно се из преко 120 бушотина, на дубини од преко 600 m, више од 2 милиона m^3 воде из фосилних аквифера Сахаре, цевоводом дужине преко 2.000 km, одводи на север државе, за подмиривање потреба приморских градова и за наводњавање пољопривредних површина.²⁶

Ресурси пијаће воде су неравномерно распоређени на Земљи. У појединим пределима има их у изобиљу, док их у другим има недовољно за потребе људске популације. Такође, део пијаће воде, налази се у неприступачним пределима Земље, тако да иста у највећем броју случајева није доступна за људску употребу. Процењује се да 263 међународне реке, данас покривају свега 45,3% земљине површине, (слика 1) односно 231.059.898 km^2 ,²⁷ а у њима има око 2.115 km^3 воде.²⁸ Највећи проценат – 90% доступних ресурса пијаће воде чине подземне воде, од којих директно зависи око 1,5 милијарди људи,²⁹ односно индиректно 3 милијарде људи.³⁰ Такође, подземне воде учествују са уделом од 40% у индустриј-

омогућено наводњавање великих пољопривредних површина, речни односно водени саобраћај као и до регулација нивоа реке за време ниског – високог водостаја (суше и поплаве). На овај начин омогућено је да се смањи материјална штета, односно да се предупредне последице које су настајале због суше или поплаве.

²³ Gorazd Meško, Dejana Dimitrijević i Fields B. Charles „*Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe*“. Springer, 2010.

²⁴ Mats Dynesius and Christer Nilsson „*Fragmentation and Flow Regulation of River Systems in the Northern Third of the World*“. Science, Vol. 266 (5186), page: 753-762, 1994.

²⁵ А. В. Абакян, А. В. Салтанки и В. А. Шарапов, „*Водохранилища мира*“. Москва: СССР, Академия Наук, 1979.

²⁶ Water-technology: GMR (*Great Man-Made River*) *Water Supply Project*. Libya: 2008. <http://www.water-technology.net/projects/gmr/> (преузето 21.08.2013).

²⁷ United Nations Environment Programme „*Global Environment Outlook - Past, present and future perspectives*“. Earthscan: UK, USA, 2002.

²⁸ Brian Groombridge and Martin Jenkins „*Freshwater Biodiversity: A Preliminary Global Assessment*“. World Conservation Monitoring Centre (UNEP-WCMC) - World Conservation Press, 1998.

http://archive.org/stream/freshwaterbiodiv98wcmc/freshwaterbiodiv98wcmc_djvu.txt (преузето 19.05.2014).

²⁹ United Nations „*International Migration Stock: The 2008 Revision*“. 2008. <http://esa.un.org/migration/> (преузето 23.07.2014).

³⁰ The United Nations World Water Development Report: Water for people: Water for life „*UN World Water Development Report*“. Paris: France, 2003.

ској производњи, односно са уделом од око 20% у наводњавању пољопривредних површина. У појединим државама, подземна, фосилна вода, има одлучујућу, водећу улогу у водоснабдевању становништва. Најбољи пример је Саудијска Арабија која, подземном водом задовољава скоро 100% својих потреба за пијаћом водом.³¹

Слика 1 – Главни светски речни басени

(Извор: United Nations Environment Programme: *Vital water graphics, An overview of the state of the world's fresa and marine waters -2nd edition, 2008*)

Сагледавајући пораст употребе ресурса пијаће воде по континентима, они су у највећој мери засновани на промени друштвено-економских фактора развоја и то: пораста становништва, климатских промена и других физичко-географских карактеристике. Од деведесетих година прошлог века, нагло расте количина захваћене пијаће воде у свету (табела 2).

³¹ Foster J. Stephen, et .al. „Groundwater in Rural Development: Facing the Challenges of Supply and Resource Sustainability”. World Bank technical paper no. 463. Washington: World Bank, 2000. http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSCContentServer/WDSP/IB/2000/05/02/000094946_00042005553519/R/endered/PDF/multi_page.pdf (преузето 14.09.2014).

Табела 2 – Индикатори повлачења пијаће воде у свету у периоду 1960-2010.

Ред. бр.	Географски регион	Година	Популација (милион)	Укупан захват вода (км ³ /год)	Процент потрошене воде ^а
1.	Азија	1960.	1.490	860	9
		2000.	3.230	1.553	17
		2010.	3.630	1.717	19
2.	Регион бившег СССР	1960.	209	131	7
		2000.	288	337	17
		2010.	290	359	19
3.	Латинска Америка	1960.	215	100	1
		2000.	510	269	3
		2010.	584	312	4
4.	Северна Африка/Средња Азија	1960.	135	154	63
		2000.	395	284	117
		2010.	486	323	133
5.	Субсахарска Африка	1960.	225	27	<1
		2000.	670	97	2
		2010.	871	117	3
6.	ОЕСД	1960.	735	552	10
		2000.	968	1.021	18
		2010.	994	1.107	20
7.	Укупно (цео свет)	1960.	3.010	1.824	6
		2000.	6.060	3.561	12
		2010.	6.860	3.935	13

а – укупна доступна количина пијаће воде на Земљи је око 30.000 км³/годишње

(Извор: Millennium Ecosystem Assessment „Ecosystems and Human Well-Being: Current State and Trends”. 2005. <http://www.millenniumassessment.org/en/Condition.html> (преузето 11.04.2013))

У току 1960. године људска популација је захватала нешто више од 1.800 км³ пијаће воде годишње, да би почетком 90-их година XX века, количина захваћене пијаће воде се скоро удвостручила на нешто мање од 3.400 км³ годишње, од чега је потрошено око 2.000 км³ или 58,9 %.³² Да би задовољили потребе растуће светске популације, повећава се обим раста глобалне економије, за чије потребе расте захват и потрошња пијаће воде. У току 2000. године, захват пијаћа воде на глобалном нивоу износи 3.561 км³ годишње, при чему се потроши 57,3% или 2.040 км³ воде, односно 10 година касније количина пијаће воде која је захваћена нараста на 3.935 км³ при чему се троши 2.310 км³ или 58,7% укупног захвата.

На основу изнетог се види да у периоду од 1960. до 2000. године, употреба ресурса пијаће воде на глобалном нивоу расте по стопи од око 17% по деценији, при чему у периоду 2000-2010. године стопа раста се смањује на око 10%. Међутим, стопа раста по континентима односно регионима је различита и креће се од 15-32%, што зависи пре свега од пораста популације и стопе економског раста. Такође, у појединим регионима јасно се види висок степен повлачења и утрошка пијаће воде. Најбољи пример је регион Северне Африке и Средње Азије, који је током

³² United Nations Environment Programme „Vital water graphics, An overview of the state of the world's fresh and marine waters -2nd edition”. 2008. <http://www.unep.org/dewa/vitalwater/index.html> (преузето 08.12.2010)

1960. године користио више од 60% својих годишњих обновљивих резерви воде. У току 1980. године, потрошња воде је била на нивоу годишњих обновљивих резерви, да би током 2000. године нараста на 117% односно 2010. године на 133%. На овај начин, овај регион убрзано троши своје резерве пијаће воде (подземне и фосилне резерве), што ће, највероватније у најскоријој будућности довести до нестанка истих и појаве хроничног недостатка³³ пијаће воде.

Нагли развој индустријске производње, поготово после Другог светског рата, довело је до загађења животне средине, што је утицало на доступност ресурса пијаће воде. Опасне и штетне материје су испуштане у природу, што је индиректно утицало на ресурсе пијаће воде. У току 1944. године у подземним водама у свету је евидентирано 13 врста загађивача, 1967. – 180, а 1982. преко 600.³⁴ Према подацима Светске здравствене организације, у току 2005. године у водотоцима је евидентирано преко 13.000 потенцијалних токсичних елемената,³⁵ чији се број свакодневно увећава. Такође, све сложенија структура ових елемената представља све већу опасност не само за животну средину већ и за човека.

Последице деградације и загађења ресурса пијаће воде, које су последњих година све израженије, доводе до појаве „воденог стреса“³⁶ и „хроничног недостатка воде“ који доводи до повећања тензија између држава које немају довољну количину пијаће воде. Подаци Светске здравствене организације наводе да приближно ¼ светске популације живи у аридним подручјима, тако да 1,4 милијарде људи екстремно оскудева са водом, а да око 1,2 милијарде људи нема приступ исправној води за пиће. Такође, око 2,6 милијарди људи нема услова за одржавање основне хигијене јер живи у регионима у којима није изграђена канализациона мрежа. До 2025. године, према проценама UNESCO последице недостатка ресурса пијаће воде погодиће сваког трећег становника Земље, при чему ће до 2050. године потребе

³³ Хронични недостатак воде – је појава која настаје у појединим областима Земље, где се количина доступне воде смањи испод 1.000 м³/год. по особи.

Од почетка XX века број земаља које имају проблем са обезбеђивањем неопходне количине пијаће воде за основне потребе се почео постепено повећавати. Од 1955. године број земаља које пате од хроничне несташице воде (Сингапур, Бахреин, Катар, Кувајт, Јордан, Џибути, Барбадос и Малта), се у 1990. години повећао за још 13 држава (Алжир, Бурунди, Кенија, Малави, Руанда, Јемен, Сомалија, Тунис, Израел, Катар, Саудијска Арабија, УАЕ, Зеленортска острва). Према предвиђању до 2025. године овој групи ће се придружити још 12 држава (Египат, Етиопија, Комори, Лесото, Либија, Мароко, ЈАП, Оман, Сирија, Хаити, Иран и Кипар) а до 2050. године додатних 11 земаља (Буркина Фасо, Гана, Мадагаскар, Нигерија, Зимбабве, Танзанија, Того, Уганда, Либан, Авганистан и Перу). Према проценама UNEP-а 2025. године, 1,8 милијарди људи на Земљи ће живети у земаљама или регионима са апсолутном несташицом воде (испод 500 м³/год. по особи). По постојећим сценаријумима, климатске промене ће до 2030. године довести до тога да ће скоро половина светске популације живети у областима високог воденог стреса. У Африци ће живети преко 250. милиона људи са овим проблемом. (Остојић Г. „Контрола ресурса пијаће воде као извор регионалних сукоба“. Докторска дисертација. Факултет Безбедности, 2016).

³⁴ Љиљана Гавриловић „Загађеност воде као најзначајнији хидролошки проблем данашњице“. Београд: Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду бр. XLIV, 1994.

³⁵ World Health Organization „Water, sanitation and hygiene links to health: Facts and figures“. 2005. http://www.who.int/entity/water_sanitation_health/factsfigures2005.pdf, (преузето 23.07.2014).

³⁶ Водени стрес – настаје када потребе за водом премашују расположиви износ у одређеном периоду, или када слаб квалитет ограничава његову употребу. Настаје у подручјима где су годишње залихе воде мање од 1.700 м³/год. по особи (United Nations Environment Programme: Dictionaru, Fresh water in Europe, 2010.).

за пијаћом водом пораста за 56% у односу на садашње стање. Односно, потрошња ресурса пијаће воде данас се увећава за око 2,3% тј. два пута брже него што је раст броја становника на Земљи.³⁷

Због недостатка квалитетне воде за пиће, у економски неразвијеним земљама (земље трећег света), често долази до ванредних ситуација, које за крајњи исход имају миграције становништва, односно доводи до појаве еколошких избеглица које уточиште налазе у другим државама.³⁸ Слично стање је и у земљама у развоју. Недостатак, односно оскудица ресурса, а међу којима је и пијаћа воде, у комбинацији са социолошко-политичким факторима, представља важан катализатор који доводи до пораста тензија, напетости и конфликта у региону.³⁹

Полазећи од истакнутих података, а имајући у виду неравномеран распоред пијаће воде по регионима, треба очекивати да ће у будућности пијаћа вода постати један од најважнијих светски проблем који ће проузроковати раст тензија и регионалних сукоба.

Чиниоци угрожавања ресурса пијаће воде

Друштвени, економски и научни развој у овом периоду омогућио је убрзан напредак људске цивилизације, али је имао за последицу девастацију животне средине. Нус продукти човековог рада испуштани су у атмосферу што је додело до директног загађења животне средине, а самим тим, и индиректног загађења ресурса пијаће воде. На овај начин, није само угрожен живи свет на Земљи који директно зависи од количине и квалитета пијаће воде, већ и сам човек.

Основни чиниоци који утичу на расположиве количине пијаће воде на Земљи су:

Демографски чиниоци

Светска популација представља укупан број живих људи на Земљи у одређеном тренутку. Током историје људског друштва број становника на Земљи се неравномерно увећавао. На почетку развоја људске цивилизације, пре око 70.000 година, претпоставља се да је светска популација бројала око милион људи. Тадашњи начин и услови живота, нису могли да обезбеде већи број становника на Земљи, тако да је до преласка на пољопривредни начин производње, популација бројала око 15 милиона људи.⁴⁰ Преласком на пољопривредну производњу, начин живота човека се много променио. Од номада, који се бавио ловом и био у сталној потрази за храном, постао је „пољопривредник“ који се стационирао и почео да уз-

³⁷ Исто као 32.

³⁸ Гаврило Остојић „Еколошке избеглице: Директан или индиректан пут до конфликта“. Београд: Војно дело, Vol. 54 No.1, 2014.

³⁹ Дејана Јовановић Поповић и Мирољуб А. Милинчић, „Еколошке избеглице, концепт, статусна питања и изазови“. Београд: Српско географско друштво, 2015.

⁴⁰ Normand L. Tellier „Urban world history: an economic and geographical perspective“. Presses de l'Univ. du Quebec, Quebec, Canada 2009.
http://books.google.rs/books?id=cXuCjDxbC1YC&pg=PA26&dq=&hl=en&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
(преузето 21.12.2013).

гаја биљке и животиње како би се прехранио. Ова велика промена, довела је до увећане концентрације становништва у плодним равницама и низијама око река, што је омогућило и пораст светске популације. На почетку првог миленијума, само је Римско царство бројало око 55 милиона људи. Крајем првог миленијума на Земљи је живело око 275 милиона људи.⁴¹

Чести освајачки ратови, епидемије заразних болести и низак квалитет живота, нису омогућили брз пораст броја становника у свету. У току XIV века, због епидемије бубонске куге⁴² број становника Европе је опао за 30-60%, а светска популација се у истом периоду смањила са 450 милиона на 350-375 милиона.⁴³ Развој науке и научних достигнућа, омогућио је тек око 1800. године да број људи на Земљи нарасте на једну милијарду.

Развој и примена медицинске заштите, омогућила је да се смањи mortalitet и да се продужи животни век човека. На почетку XX века, на Земљи је живело око 1,6 милијарди људи, а педесет година касније број се повећао на око 2,5 милијарде. У току 1974. године на Земљи је живело 4 милијарде становника, 1988. године 5 милијарди, а у току 1999. године број је порастао на 6 милијарди. Подаци UN говоре да ће број људи у свету до 2050. године премашити број од 9 милијарди, да би око 2070. године, на Земљи, живело око 10 милијарди људи.⁴⁴

Да би задовољили потребе растуће светске популације, глобална економија употребљава све више природних ресурса. Односно, све већи број људи дели ограничене природне ресурсе међу које спада и вода. За човека, вода има широк видокруг примене: од одржавања личне хигијене, преко производње хране у пољопривреди и прехрамбеној индустрији, па до тога да служи као сировина у разним индустријских процесима. Глобална економија, која обезбеђује потребе растуће популације, врши све већи притисак на ограничене али обновљиве ресурсе пијаће воде, јер пораст светске популације од око 75-80 милиона годишње значи додатну потрошњу 64 милијарде кубних метара воде/годишње.⁴⁵

Прираст становништва није исти у свим регионима света. Највећи прираштај становништва имају оне државе које већ данас имају проблеме са обезбеђењем довољних количина квалитетне пијаће воде. Ове земље се углавном налазе у аридним и субаридним регионима и пределима света. Због повећања броја људи доћи ће до рапидног смањења расположиве количине пијаће воде по становнику, (Табела 3) што

⁴¹ Worldometers „Population of Countries”. 2011. <http://www.worldometers.info/world-population/> (преузето 21.02.2015).

⁴² Бубонска куга је назив за најчешћи и најпознатији облик куге, заразне болести коју изазива бактерија *Yersinia pestis*. Израз бубонска долази од речи бубон – отечена жлезда, а односи се на њен најпознатији симптом - отечене лимфне жлезде под пазухом. Често се користи и као синоним за кугу, иако постоје још два облика исте болести - плућна куга и кожна сепса. Уколико се не лечи на време, изазива смрт код две трећине оболелих у року од 2-6 дана од избијања симптома. Сматра се заслужном за епидемију „Црне смрти” која је у XIV веку изазвала смрт 30-60% свих становника Европе (Haensch Stephanje, et al., „Distinct Clones of *Yersinia pestis* Caused the Black Death”. Journals Plos Pathogens, Vol 6 No.10, 2010.).

⁴³ Encyclopædia Britannica „History of Europe – Demographic and agricultural growth”. 1988.

⁴⁴ Index Mundi „Population” 2011. <http://www.indexmundi.com/> (преузето 05.05.2014).

⁴⁵ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: „Integrated urban water management: Arid and semi-arid regions”. (Online) Urban Water Series, 2009. www.unesco.org/water/news/newsletter/216.shtml#arch (преузето 23.04.2011).

ће довести како наводи Станојевић „Све већег јаза између оних који имају и оних који немају“.⁴⁶ Посебно тешку ситуацију имаће најмногљуднији континенти – Азија и Африка,⁴⁷ где већ данас постоје високе тензије и противречности око коришћења пограничних водотокова, а који представљају жаришта будућих сукоба.

Табела 3 – Доступне количине пијаће воде по континентима

Континент	Залихе пијаће воде (%) ^a	Број становника у 2002. ^б	Водени ресурси km ³ /год.	Потенцијално расположива вода (000 m ³ / год.) у 2002.		Број становника 2050.	Потенцијално расположива вода (000 m ³ / год.) у 2050.	
				По km ²	По становнику		По km ²	По становнику
Азија	36	3.768,6	13.510	311	3,58	5.222,1	311	2,59
Африка	11	831,9	4.050	134	4,87	1.803,3	134	2,24
Европа	8	725,1	2.900	277	4,00	631,9	277	4,58
Северна Америка	15	498,4	7.890	324	15,83	705,5	324	11,18
Јужна Америка	26	355,7	12.030	627	33,82	510,1	627	23,58
Аустралија и Океанија	4	31,3	2.404	269	76,81	45,8	269	52,49
Укупно	100	6.211	42.785	317^ч	6,89	8.918,7	317^ч	4,80

Напомене:

^a – постотак од укупне количине воде на Земљи

^б – број становника у милионима

^ч – светски просек

(Извор: Божидар Јаворовић „Вода – сигурносни аспекти“. Дефендологија 1-4, 2003)

У току највећег дела историје, људска популација је живела у руралним подручјима и бавила се пољопривредом и сточарством. Овако стање било је све до краја XVIII, када је у урбаним градским срединама живело око 3% светског становништва.⁴⁸ Почетком XIX века, настаје нови тип урбаног центра у којем се развија индустрија а која привлачи све већи број становника из руралних подручја. Ова нова урбана структура настала је прво у Европи, тако да се временом проширила на градове у „обећаној земљи“ – Америци. Индустријска револуција, развој железнице и саобраћаја, свакодневно су повећавали потребу за радном снагом, која је у потрази за бољим условима живота и лакшом зарадом покренула масовне миграције становништва у урбане средине. Почетком XX века у урбаним срединама је живело

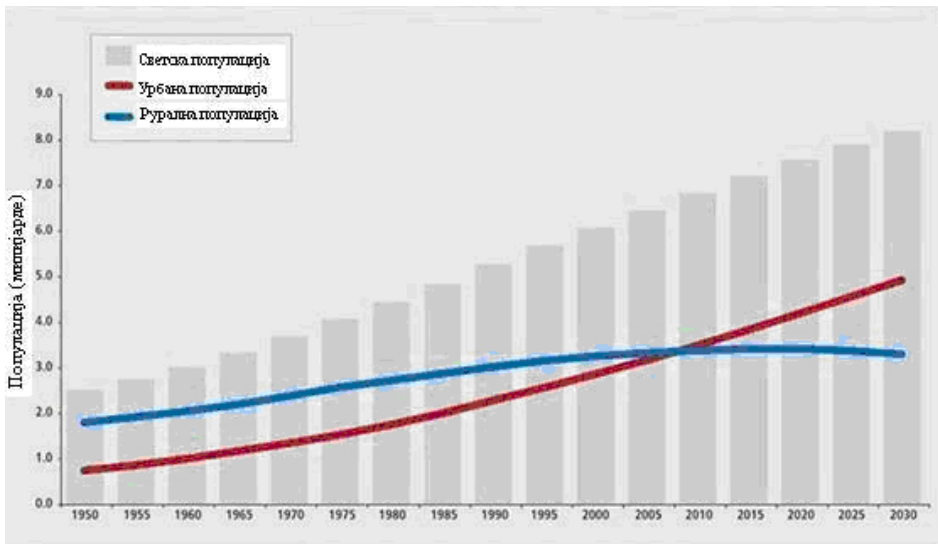
⁴⁶ Станислав Станијевић „Безбедност и изазови процеса глобализације“. Београд: Војно дело, Vol. 57, No.1, page 23-42, 2005.

⁴⁷ У Азији ће до 2050. године доступност воде по становнику се смањити за 27,6% а у Африци за више од 100% у односу на 2002. годину (Исто као 33).

⁴⁸ Jang Shen „The urbanizing world“. Environment and development, 2, 2003. www.eolss.net/Sample-Chapters/C13/E4-25-08-03.pdf. (преузето 15.06.2014).

око 14% светског становништва (било је 12 градова који су имали милион и више становника), да би у току 1950. године овај број нарастао на 30% (број градова који је имао преко милион становника попео се на 83).⁴⁹

Нагли пораст светског урбаног становништва десио се средином прве деценије XXI што је приказано на Графикону 1. У току 2008. године, први пут од настанка човечанства, број људи који живе у руралним и урбаним срединама се изједначио (око 3,2 милијарде). Тада је у свету било више од 400 градова који су имали милион и више становника (до 2025. године ће их бити преко 650), а више од 20 је имало преко 10 милиона становника. Данас у урбаним срединама у развијеним земљама живи око 74% становника, док у неразвијеним и земљама у развоју живи око 44% њихове популације.⁵⁰

Графикон 1 – Однос раста урбаних и руралних средина у свету у периоду 1950-2030.

(Извор: Jang Shen „*The urbanizing world*“. Environment and development, 2, 2003. www.eolss.net/Sample-Chapters/C13/E4-25-08-03.pdf. (преузето 15.06.2014))

На почетку развоја цивилизације, човек је пијаћу воду у највећој мери користио да задовољи своје физиолошке потребе (у нашим климатским условима 1,5 -3 л/ст./дан).⁵¹ Развојем цивилизације, а поготово урбаних средина потрошња пијаће воде је расла. На почетку XX века потрошња пијаће воде износила око 10 литара/дан/особи, да би данас у насељеним местима у којима је изграђена основна водоводна инфраструктура,

⁴⁹ United Nations „*International Migration Stock: The 2008 Revision*“. 2008. <http://esa.un.org/migration/> (преузето 23.07.2014).

⁵⁰ Исто као 32

⁵¹ Исто као 7.

потрошња воде износи 80-100 литара по особи/дневно. У развијеним градовима где постоји изграђен централизован водовод, потрошња воде се креће од 400 до 600 литара/дан/особи, а у неким и преко преко 800 литара (САД).⁵² Имајући у виду да је потрошња пијаће воде у урбаним срединама повећала се 3 пута у задњих 50 година, а знајући да ће број становника који у истим убрзано расти (до 2030. премашеће цифру од преко 5 милијарди), онда није тешко закључити да ће у будућности бити потребне знатно веће количине пијаће воде, што ће додатно оптеретити ограничене ресурсе пијаће воде. Посебан пораст градског становништва имаће неразвијене земље у Азији и Африци односно у аридним и субаридним регионима.

Пољопривреда

Један од најзначајнијих фактора који утиче на доступност ресурса пијаће воде је пољопривредна производња. Растом светског становништва, расту потребе за храном, а самим тим и расте потрошња пијаће воде. У прошлости, за потребе пољопривредне производње, количине захваћене пијаће воде су биле занемариво мале, тако да нису утицале на стање ресурса пијаће воде. Међутим, убрзан раст становништва, поготово од почетка XX века имао је за последицу нагли пораст обрадивих површина а самим тим и потрошњу воде. У Табели 4 се види пораст потрошње пијаће воде у пољопривреди од почетка XX века.

Табела 4 – Потрошња воде у пољопривреди у периоду 1900 – 2025 године

Година	1900.	1940.	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	1995.	2000.	2009.	2025.
Површине које се наводњавају (мил. ha)	47,3	75,9	101	142	169	198	243	253	264	301	329
Потрошња воде/ km ³	513	895	1080	1481	1743	2112	2425	2504	2605	2944	3189

(Извор: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization „World water resources at the beginning of the 21st century”. Prepared in the framework of INP, 1999)

Потрошња воде за наводњавање није иста у свим регионима у свету, што зависи од климатских услова, узгајања различитих пољопривредних култура, типова земљишта као и од развијености државе. Највећу потрошњу воде у пољопривреди имају неразвијене земље у којима она представља основну грану друштвене производње. Највећи број ових земаља се налази на територији Азије и Африке. Од укупне потрошње пијаће воде у Африци у току 2003. године, на пољопривреду отпада 86%.⁵³ Земље које троше највише воде у пољопривреди су земље у региону Субсахарске Африке где се потрошња креће од 88% у источним деловима до 95%

⁵² Исто као 20.

⁵³ Food and Agriculture Organization, on the United „AQUASTAT database”. 2009. www.fao.org/nr/water/aquastat/dbase/AquastatWorldDataEng_20101129.pdf (преузето 21.08.2010).

у области Судана. На Америчком континенту потрошња воде у пољопривреди се креће око 49% при чему је највећа у Јужној Америци и износи 68%. На Азијском континенту потрошња воде у пољопривреди се креће у просеку око 82%, при чему је највећа у Централној Азији где износи чак 92%. Од свих континената у Европи се троше најмање количине воде у пољопривреди, просечно око – 29%, при чему Медитеранске земље троше око 60 %.⁵⁴

Највећи проблем код наводњавања, представљају губици воде који се у неразвијеним земљама крећу између 60 и 75% укупне воде која се користи у пољопривреди.⁵⁵ У овим земљама већина руралног становништва се бави пољопривредом. Због великог сиромаштва и слабих економских услова који владају у овим земљама, где је бруто национални доходак по глави становника веома низак, тако да су примања мања од 1\$ дневно по становнику. Због слабе материјалне ситуације, незамисливо је коришћење трактора, комбајна и друге механизације у пољопривреди. Наводњавање пољопривредног земљишта се врши путем застарелих система канала. Такође, ове државе не примењују савремене агро-техничке методе у производњи хране, које се користе у развијеним земљама, што има за последицу велику потрошњу воде уз минималан принос по хектару. Отежавајућа ситуација за ове државе је и та да природно располажу са малим количинама воде, јер се налазе у аридним и субаридним регионима у свету. Слична ситуација је и у земљама у развоју где је ефикасност коришћења воде за наводњавање око 38%.⁵⁶ Посебан проблем, за пољопривреду, представља производња хране у топлијим и сушним регионима, где је потребно релативно више воде за производњу килограма биомаса у односу на подручја са хладнијом климом.

О воденим ресурсима, као једном од најзначајнијих детерминанти ванредних ситуација у области пољопривредне производње и обезбеђења хране за људе, говори често примењивана пословица „Не питај ме колико имам земље, већ ме питај колико имам воде“.⁵⁷ Поводом Светског дана хране (16. октобар), Организација Уједињених Нација за храну и пољопривреду⁵⁸ примењује сличан слоган „Нема хране без воде“.

Индустријска производња

Индустријска производња је још један фактор који озбиљно утиче на доступност ресурса пијаће воде. До XX века утицај индустријске производње на ресурсе пијаће воде био је занемариво мали, али наглим развојем људског друштво у овом периоду, расте и потрошња пијаће воде, што се најбоље види из Табеле 5.

⁵⁴ Исто као 20.

⁵⁵ World Resources Institute „World resources 1998-99“. 1998. <http://www.wri.org/publication/content/8261> (преузето 21.04.2014).

⁵⁶ Food and Agriculture Organization, on the United Nations: Review of world water resources by country „Water reports 23“. 2003. <ftp://ftp.fao.org/agl/aglw/docs/wr23e.pdf> (преузето 21.05.2014).

⁵⁷ На значај воде указују изреке: „Где се завршава вода тамо је завршена и земља“ и „Тамо где је вода тамо је и живот“ – Горски Н.Н. (1965) или порука „Не знамо вредности воде све док извор не пресуши – Fuller T. (1732)

⁵⁸ Исто као 55.

Табела 5 – Потрошња воде у индустрији у периоду 1900–2025 године

Година Континент	1900. ^а	1950. ^а	1960. ^а	1970. ^а	1980. ^а	1990. ^а	2003. ^а	2010. ^б	2025. ^б
Европа	13,3	56	96,8	156	214	216	204	242	256
Азија	6	35,8	63,4	118	162	212	227	295	496
Африка	0,49	1,44	2,70	6,54	7,69	9,19	9	12,4	20,2
Северна Америка	21,8	103	164	248	306	269	256	307	325
Јужна Америка	1,2	3,9	7,3	11,3	15,9	22,3	21	42,2	61,9
Аустралија и Океанија	1	4,1	5,12	6,15	6,66	6,72	10	8,79	10,3
Свет (км ³)	43,8	203,84	339,32	546,01	711,95	735,21	727	907,39	1169,4

(Извор: а⁵⁹ и б⁶⁰)

Индустрија данас троши око 22% пијаће воде у свету, при чему је ниво потрошње различит по државама и регионима. Највећу потрошњу воде имају најразвијеније индустријске државе у свету: САД, земље Европске Уније и Јапан. Потрошња воде код њих се креће од 43% (Северна Америка) до 55 % (Европа). Са друге стране неразвијене и сиромашне земље и земље у развоју немају развијену индустрију па је и потрошња воде знатно мања и износи око 8 % од укупне потрошње.⁶¹ Међутим, имајући у виду да и ове државе теже да имају развијену економију, чији је највећи ослонац на индустрији, онда није тешко закључити да ће потрошња воде у наредном периоду у овој области порасти. Према проценама UN потрошња пијаће воде ће до 2025. године порасти за 29% и трошиће се око 1170 км³ воде/годишње.

Савремено „Атомско доба“ нарочито је погубно за квалитет воде. Индустријске отпадне воде у крајњем исходу увек заврше у некој текућој води. Посебно тешко стање је у неразвијеним и сиромашним земљама, чије владе због економског мира и благостања прећутно прелазе преко загађења животне средине, а самим тим и ресурса пијаће воде. Преко 70% индустријског отпада у земљама у развоју заврши у рекама, јер се претходно не врши његово третирање. На овај начин се контаминирају постојеће залихе воде у областима око индустријских објеката. Највећи број сиромашних и неразвијених земаља налази се у аридним и субаридним регионима у свету, који природно располажу са малим количинама пијаће воде. Ако се овоме дода свакодневно загађење воде од стране индустрије, онда је стање веома критично.

⁵⁹ Исто као 20.

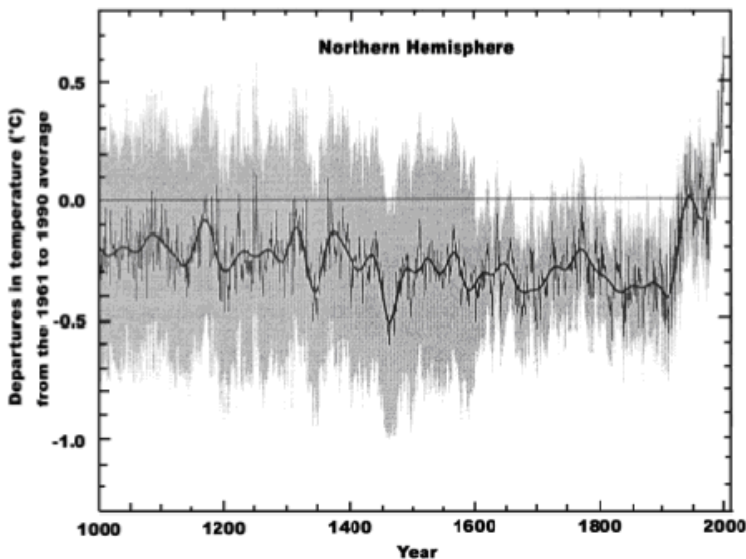
⁶⁰ Исто као 55.

⁶¹ Земље у региону Подсахарске Африке троше око 1% воде у индустрији (Исто као 52).

Климатске промене

Као последица убрзаног напретка људске цивилизације, поготово од почетка XX века дошло је до великих промена у животној средини, а које су настале као последица нус продуката човековог рада. Прекомерно загађење животне средине је утицало да дође до стварање „ефекта стаклене баште“,⁶² а што је изазвало глобално повећање просечне годишње температуре. Односно, како истиче Четврти извештај међународног панела о климатским променама, током XX века дошло до повећања просечне средње глобалне температуре која је „врло вероватно“ (са тачношћу од преко 90%) настала због људских активности – ефекта стаклене баште. Током XX века, дошло је до пораста средње глобалне годишње температуре од $0,74 \pm 0,18^\circ\text{C}$ ($1,33 \pm 0,32^\circ\text{C}$). Пораст температуре је нарочито изражен од средине прошлог века и био је изазван повећањем концентрације гасова стаклене баште који су настали због прекомерног коришћења фосилних горива и крчења шума.

На Графикону 2 је приказан пораст просечне годишње температуре Северној хемисфери у периоду 1000-2000. године.

Графикон 2 – Глобални пораст просечне годишње температуре на Северној хемисфери

(Извор: Intergovernmental Panel on Climate Change Third Assessment Report – Climate Change 2001. Working Group I: The Scientific Bases. 2001.

http://www.grida.no/publications/other/ipcc_tar/?src=/climate/ipcc_tar/wg1/070.htm (преузето: 12.08.2014))

⁶² Ефекат стаклене баште – је израз за загревање планете Земље настало поремећајем енергетске равнотеже између количине зрачења које од Сунца прима и у свемир зрачи Земљина површина. Овај ефекат представља резултат повећања количине зрачења које не може од површине Земље да буде емитовано у свемир, већ га атмосфера упије и постаје топлије. Односно овај ефекат настаје у атмосфери у којој се налазе одређени гасови, који су настали као нус продукти човековог рада, који упијају наведено зрачење, при чему долази до повећања температуре атмосфере.

Пораст просечне годишње температуре, има несагледиве последице на целу Земљу, а између осталог и на ресурсе пијаће воде и то у виду:

1. Промена хидролошког циклуса у кружењу воде – промене у количини воде које кружи у природи, што индиректно утиче на појаву суша.
2. Промене у количини падавина – смањују се количине воде у одређеном делу Земље а у другом се обимно повећавају.
3. Топљење глечера и ледених капа на планинама – смањује се количина воде у рекама.

Вода и регионални сукоби

Сукоби око пијаће воде су углавном регионалног карактера, а они се односе на неспоразуме две или више држава, око употребе и коришћење воде за пиће, које на тим просторима нема у довољним количинама. Регионални конфликти и сукоби око ресурса пијаће воде су познати на Блиском Истоку, у Северној Африци, Јужној Америци и подразијском континенту. Конфликти и сукоби су, најчешће настали због коришћења великих водотокова, који су граничне реке или реке које долазе из других држава. Данас предмет тензија и сукоба су углавном велике реке (Нил, Еуфрат, Тигар, Инд, Ганг, Брамапутра, Јордан и др.) које протичу кроз аридне и субаридне регионе.

На значај водених ресурса у домену превенције ванредних ситуација и националне безбедности указала је Велика Британија још током Другог светског рата (1944) када је објавила „Белу књигу” под насловом „Национална политика о питању вода” и „Акт о водама” са смерницама за организацију и унапређење водених ресурса у својој држави. Први председник Француске Шарл де Гол је увидео значај ресурса пијаће воде за растуће економије држава и најавио да ће узрок Трећег светског рата бити вода, односно да би она могла бити нови покретач светске историје и нафта XXI века.⁶³

Током развоја људске цивилизације, први познати сукоб око воде догодио се на простору Месопотамије пре око 4.500 година. Сукоб је настао кад је Улмар краљ Лагеша градећи мрежу канала за наводњавање пресекао токове река Еуфрата и Тигра према суседној држави Умма.⁶⁴ На тлу Европе први сукоби око воде десило се у Италији почетком XVI века између градова Фиренце и Пизе око воде реке Арно. Током времена проблеми око контроле ресурса пијаће воде су се ширили и усложњавали, често се завршавајући конфликтима и оружаним сукобима.

Нагли пораст броја међународних спорова и сукоба чији је повод била вода отпочео је у XX веку. Опасност од сукоба је највећа тамо где нема довољно пијаће вода, а коју деле две или више држава. Данас у свету постоји 263 међународна водена басена којег деле од две до шеснаест држава. Трећину тих река заједнички деле три и више државе а 19 река дели пет и више држава. Према подацима UNESCO од половине XX века до данас евидентирано је 1.831 интеракција везана за

⁶³ Исто као 32.

⁶⁴ Peter H. Gleick, Peter Yelles and Haleh Hatami „Water, war & peace in the Middle East”. Environmental, Vol. 36, No. 3, Research Library, 1994.

воду, од чега је 1.228 кооперативних. Од наведеног броја 507 су конфликтни догађаји, од чега је 37 било са насиљем (21 са учешћем војних снага).⁶⁵ У раду „Water Conflict Chronology”, Петер Глеик наводи да се у XX веку догодило 66 конфликта у вези са водом и то: 6 у Северној Америци, 14 у Европи, 23 у Азији, 18 у Африци, 4 у Јужној Америци и 1 у Аустралији. У периоду од 1991-2000. године догодио се 31 сукоб око воде у које се убраја и 7 терористичких напада.

На опасност од сукоба око воде указано је и на скупу у Кјоту. На овој конференцији означена су четири подручја сукоба од великог ризика и то: басен *Аралско језера*, слив реке *Јордан*, слив реке *Нила* и слив река *Тигра и Еуфрата*. Као потенцијално поприште будућих сукоба означено је 17 басена.⁶⁶

Ситуација око питања везаних за ресурсе пијаће воде ће се погоршавати како се буде увећавао број становника на Земљи. Посебно демографски раст становништва се очекује у аридним и субаридним регионима који и данас имају проблеме са водом – Африка и Азија. Није тешко претпоставити ситуацију када број становника у Африци буде порастао са садашњих 750 милиона на 1,5 милијарди, а у Азији са 3,5 на 5,2 милијарде средином XXI века. Кина и Индија као најмногљудније државе у свету данас троше више воде него заједно ЕУ, САД, Русија и Јапан, при чему ће се убрзо наћи у ситуацији „воденог стреса”.

Вода је незаобилазан и веома битан фактор друштвено економског развоја једне земље. Све више се јавља као дефицитаран ресурс. Потребне за водом енормно брзо расту због антропогених. Имајући то у виду, намеће се као императив да је управљање воденим ресурсима битан и важан задатак времена у коме живимо. Прошла су времена кад се пијаћа вода сматрала за неограничен и бесплатан ресурс, па је разумљиво што се са њом тако неодговорно поступало. Током историје људског друштва количина и квалитет пијаће воде на Земљи се константно смањивао, при чему је дошло до пораста тензија и напетости између држава, које на различите начине теже да имају доминацију над преосталим количинама воде, а у циљу задовољења растућих потреба.

Поједине земље су на време уочиле проблем несташице пијаће воде као и последице које могу да проистекну због тога, па су применом силе заузеле одређене делове територије суседних земаља, на којима се налазе изворишта пијаће воде. Своју агресију су правдале, неправилним разграничењем територије приликом њиховог издвајања из заједнице или због угрожавања суверенитета и безбедности државе. Као типичан представник се издваја Израел и његов рат са „Арапским светом”. Један од основних извора сукоба за територију Голанске висоравни је тежња за контролом пијаће воде Галилејског језера⁶⁷ и реке Јордан.⁶⁸ Преко ове висоравни пролази изграђени израелски магистрални цевовод који одводи воду на суви југ земље. На овај начин

⁶⁵ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization „The Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident”. 2002. <http://www.unicef.org/newsline/chernobylreport.pdf> (приступљено: 12.12.2011).

⁶⁶ Ганг-Брамапутра, Хан, Инцомати, Кунен, Кура-Аракс, језеро Чад, Ла Плата, Лемпа, Лимпопо, Меконг, Об (Ертис), Окаванго, Оранге, Салвен, Сенегал, Тумен и Замбези.

⁶⁷ Количина пијаће воде у Галилејском језеру се константно смањује током последњих деценија. Због својих димензија 20x10 km и дубине од око 50 m Израелци га називају Галилејско море.

⁶⁸ Због све веће експлоатације воде у сливу реке Јордана (70-90% укупног протока) за последњих 50 година дошло је до пада нивоа воде за 28 m.

ресурси пијаће воде представљају извор тензија започетих још 1951. године услед којих су настали оружани сукоби са Арапима 1967, 1969. и 1973. године (Сирије и Јордана против Израела). Вода је деценијама била један од основних питања свих преговора (званичних и тајних) који су вођени између Израела, Сирије, Јордана и Палестине. Уговором из 1994. године је дефинисано да Израел користи 54,8%, Јордан 35% а Палестинци 8,2%, воде реке Јордан за своје потребе. На значај ресурса пијаће воде указао је оснивач јеврејске државе Давид бен Гурион још 1956. године када је изјавио: „Са Арапима водимо рат око воде и од исхода те битке зависиће наша будућност“. Да су ови наводи тачни потврдио је 35 година касније хашемитски краљ Хусеин који је рекао: „Вода је једини разлог због којег ће Јордан ући у рат“.

Нил најдужа Афричка река,⁶⁹ протиче кроз источне делове овог континента. Експанзија људске популације у овом делу Африке током XX века довела је до стварања све веће напетости око обезбеђења и контроле над оскудним ресурсима пијаће воде. Уговором од 7. маја 1929. године између Краљевине Велике Британије и тадашње колоније Египта, дефинисано је коришћење воде реке Нила. Овим уговором дат је Египту примат на коришћење воде ове реке⁷⁰ у односу на остале државе у сливу Нила. Египат је добио да користи 48. милијарди m^3 / годишње воде док је Судана (такође тадашња колонија) добио 4. милијарде m^3 . У току 1954. године Судан добија независност и тражи ревизију овог уговора због растућих потреба за водом. Под његовим притиском 1959. године долази до ревизије првобитног уговора при чему обе земље добијају веће количине воде реке Нила за употребу. Египат добија на коришћење додатних 7 милијарди m^3 воде, тако да укупно користи 55 милијарди m^3 , а Судану је обезбеђено још 14. милијарди m^3 воде, тако да годишње користи 18 милијарди m^3 . Остале земље у сливу реке Нила: Етиопија, Кенија, Уганда, Танзанија, Руанда, Бурунди, ДР Конго и Сомалија немају право коришћења воде слива Нила у које спада и Викторијино језеро. Увећање броја становника у сливу ове реке (са садашњих 160 милиона на преко 400 милиона људи до 2050. године, где ће само Египат до 2020. године имати преко 220 милиона становника) и све веће потребе за водом, представљају растуће проблеме наведених земаља које траже ревизију поменутог споразума како би и оне имале удео у коришћењу воде ове реке. У својим захтевима, посебно се истиче Етиопија, која наводи да са њене територије потиче. У настојању да се изврши ревизија уговора из 1959. године, посебно се истиче Етиопија, која сматра коришћење воде Плавог Нила питањем националног суверенитета и интегритета и права да користи националне водене ресурсе. Изградњом система брана, Етиопија би обезбедила довољно воде за наводњавање Огаденске пустиње, чиме би обезбедила додатно пољопривредно земљиште за растућу популацију.⁷¹ Египат

⁶⁹ Настаје спајањем Плавог и Белог Нила. Дуг је приближно 6.650 km. Ако се мери од Викторијино језера, дужина износи приближно 5.584 km. Површина слива износи око 400.000 km^2 и има протицај од око 84 милијарде m^3 воде годишње (Aaron T. Wolf and Joshua T. Newton „Case Study of Transboundary Dispute Resolution: the Nile waters Agreement“. Oregon State University, 2007.)

⁷⁰ Око 98% пијаће воде Египат обезбеђује из реке Нила. У уској зони око ове реке на 4% територије живи и ради око 90% укупног становништва земље

⁷¹ Према подацима Уједињених Нација до половине XXI века број становника у Етиопији ће се повећати са садашњих 84 милиона на 173 милиона.

се оштро супротставља овом захтеву Етиопије, јер садашње количине воде које добија из Нила не могу да задовоље његове потребе за водом (годишње потребе прелазе 77 милијарди m^3). Према речима египатских стручњака, додатно коришћење воде реке Нила у Етиопији, ће утицати да се смањи доток воде на њихову територију за више од 40%.

Нерационално коришћење воде река Сир Дарије и Аму Дарије, у Централној Азији, довело је до великог поремећаја воденог биланса Аралског језера. Наводњавање пољопривредног земљишта између поменутих река вршено је стотинама година при чему се није нарушила равнотежа између потрошње и притоца воде у ову област. Међутим, 60-их година прошлог века одлуком власти Совјетског Савеза, овај регион је претворен у „регион памука“ за чије је потребе изграђен велики број канала за наводњавање. Захтеви за производњом памука су расли из године у годину, а за чије потребе је било потребно обезбедити све веће количине воде. Од 1961. године притока воде у језеро се толико смањило да није могао да надомести количину воде која се из језера губила испаравањем.⁷² На овај начин ниво језера се константно смањивао за 0,3-0,5 m /годишње, да би у периоду 1980-1990. године ниво опадао просечно 0,8-0,9 m . Као последица оваквих поступака совјетских власти површина и запремина воде у језеру, почев од 1960 године, смањила се са 67.900 km^2 и 1.092 km^3 на 50.000 km^2 и запремину од 769 km^3 (1980. година). У току 1989. године ниво језера је пао за 14 m у односу на стање из 1960. године. На овај начин акваторија језера се додатно смањила и износила је 37.448 km^2 или 57% првобитне, односно запремина 571 km^3 или 53,78% првобитне. Истовремено салинитет се повећао за 21%. Као последица смањења нивоа воде у Аралском језеру обала се повукла на појединим местима за 45-90 km ка унутрашњости.⁷³ Вода која се повукла за собом је оставила велике површине земљишта под песком, прашином и сољу, које су пуне отровних хемикалија (пестицида, хербицида, инсектицида и др. штетних једињења). Ова једињења су коришћење за заштиту пољопривредних култура, дуги низ година. Овако „затрована“ земља је развејавана ветром на удаљеност од 200-400 km , просечно 6-9 пута годишње. Према прорачунима руских научника, годишње ветар однесе од 15-75 милиона тона слане прашине⁷⁴ на околну земљиште. Смањење површине Аралског језера имало је за последицу угрожавање живота и здравља више од 22 милиона становника који живе између поменутих река. Распадом Совјетског Савеза (крајем 1991), настаје 5 држава, које не могу да нађу заједнички језик око коришћења воде река Сир Дарије и Аму Дарије у сливу Аралског језера.⁷⁵

⁷² Aaron T. Wolf and Joshua T. Newton „Case Study Transboundary Dispute Resolution: Aral Sea”. Oregon State University, 2007a http://www.transboundarywaters.orst.edu/research/case_studies/Documents/indus.pdf. (преузето 22.12.2012.)

⁷³ Дукић Душан, Г. В. Коноваленко и Љиљана Гавриловић „Еколошка катастрофа Аралског језера и приаралског региона”. Београд: Гласник СГД, св. LXX бр. 1., 1990.

⁷⁴ До сада је ветар развејао више од половине источног дела исушеног језера односно више од - милијарду тона слане прашине. Тако да је у Каракалпакији и Хозерској области у Узбекистану и Ташаунској области у Туркменистану на сваки хектар обрадиве земље пало између 600-700 kg ове смесе - која је изузетни штетна за производњу ратарских култура (Исто као под 72).

⁷⁵ Спор између: Узбекистана, Таџикистана, Туркменистана, Киргизије и Казахстана.

Растући проблеми око ресурса пијаће воде на азијском потконтиненту све су учесталији. Пораст броја становника⁷⁶ ће неминувано повећати потребу за пијаћом водом. Проблем око воде реке Инда између Индије и Пакистана се све више заоштрава. Уговор који је потписан између ове две државе 1960. године није озбиљна гаранција миру. Наведеним уговором Индија је добила на коришћење три источне притоке реке Инда – Раби, Беас, Сутлец, а Пакистан три западне и то: Џелам, Инда и Чинаб. Проблем око воде реке Инда је један од осам тема „Процеса дијалога“ којег воде ове две државе од 1988. године. Од јуна 2006. године јавља се нови проблем између ове две државе јер Индија намерава да изгради брану на реци *Dželat* ради регулисања речног саобраћаја. Пакистан оспорава ову изградњу тврдећи да би тиме Индија успоставила контролу над реком. Када је реч о праву на коришћење речних вода, Индија има проблеме и са суседном земљом Бангладешом. Бангладеш оптужује Индију да је изградњом бране Фарак (1974) на реци Гангу изменила ток реке. На овај начин Бангладеш је ускраћен да користи реку (нема приступ минимуму воде) у сушним деловима године. Са друге стране Брамапутра и Ганг и више од педесетак других река које теку из Индије ка Бангладешу сваке године плаве на хиљаде хектара земље чиме је део становништва са тих простора принуђен да се насилно иселјава. Као последица овог расељавања из Бангладеша је у Индију (у Индијске државе Асам и Трипур) емигрирало више милиона људи, што је изазвало раст тензија, конфликта и сукоба између избеглица и аутохтоног становништва.⁷⁷

Коришћење воде река Еуфрата и Тигра представља растући проблем у централном делу Блиског Истока између Турске, Сирије и Ирака. Река Еуфрат настаје спајањем више мањих река у источној Турској, тече кроз Сирију и спајањем са Тигром у Ираку улива се у Персијски залив. Наведене земље имају изграђен систем брана на реци при чему једна другој оспоравају право на коришћење воде. Турска наводи да преко 88% воде Еуфрат настаје на њеној територији и да има право да у својој земљи слободно располаже са својим природним богатством – водом. Сирија оспорава ово право Турске, јер би „Анадолски пројекат“ на Југоистоку те земље (акумулациони систем од 22 бране и 19 хидроцентрали) је лишио јединог поузданог извора текуће воде. Са друге стране Ирак оспорава право Сирије на коришћење воде реке Еуфрат јер и она гради сличну инфраструктуру као Турска. Највећа тензија и напетост између ових земаља је била 1992. године када је Турска ради попуне акумулације на брани Ататурк, прекинула ток реке Еуфрата у периоду од месец дана. На овај потез Турске, Сирија и Ирак су оштро реаговали а криза је превазиђена тако што је вода опет пуштена да нормално тече после скоро 30 дана.⁷⁸ Велика затегнутост у односима постоји и данас. Ирак и Сирија сматрају да их Турска уцељује, јер преко поменуте бране може да контролише воду реке Euphrata и на тај начин да је користи за остваривање политичких и стратешких циљева.

⁷⁶ Према проценама Организације Уједињених Нација број становника на азијском потконтиненту средином XXI века ће прећи број од 5 милијарди.

⁷⁷ Гаврило Остојић и Марија Благојевић „Примена хегемоније у решавању међународних спорова око ресурса пијаће воде“. Београд: Међународни проблеми, LXIII No.3, page 359–391, 2011.

⁷⁸ Peter H. Gleick „Water in Crisis, A Guide to the World's Fresh Water Resources“. New York: Oxford University Press, 1993.

Поред наведених региона, раст тензија и конфликта око пијаће воде су све израженије у басенима река: Конга (Уганда, Кенија и Танзанија), басен реке Окаванго (Ангола, Намибија и Боцвана), језеро Титикака и река Рио Силала (Боливија и Перу), река Волта (Гана, Того, Буркина Фасо, Мали, Обала Слоноваче, Бенин), слив реке Замбези (Ангола, Намибија, Боцвана, Замбија и Зимбабве), река Сенегал (Мауританија, Сенегал, Мали и Гвинеја).

На различитим географским просторима, по континентима, као целини планетарног простора, распоред воде је неравномеран, па је разумљиво што су одређене популације у великој оскудици, а друге је у изобиљу користе и расипају. Вода као ресурс је од виталног значаја за живот и опстанак човечанства, и као таква постала је незамењив чинилац за који не постоји замена. Све веће потребе за овим ресурсом у свету доводе до конфликтних захтева за њено коришћење. Проблеми управљања водама на међудржавном плану додатно компликује чињеница да међународно право које регулише питање воде је слабо развијено, контрадикторно и непримењиво.⁷⁹ Као последица тога, пијаћа вода неће бити само историјски узрок оружаних сукоба, већ и ресурс који ће донети оружје на бојно поље XXI века.⁸⁰

Закључак

Увећана потрошња ресурса пијаће воде због пораст људске популације, све већих потреба у индустрији и пољопривреди, увећаног загађења изворишта и водотокова нус продуктима човековог рада као и климатских промена настале услед ефекта стаклене баште, додатно доводе до смањења залиха пијаће воде. Под утицајем наведених чинилаца, поједине земље ће у аридним и субаридним регионима света доћи до граница својих расположивих ресурса пијаће воде. На овај начин ће неминовно доћи до пораста тензија и напетости чиме ће се отворити нова потенцијална жаришта у свету и јавити конфликти међу државама и народима. Уколико се на време не предузму одговарајуће мере којима би се поштовало одрживо управљање и коришћење ресурса пијаће воде, доћи ће до ескалације тензија и сукоба око овог, по свему судећи, стратегијског ресурса будућности.

Литература

[1] Љиљана Гавриловић и Душан Дукић, „*Реке Србије*”. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.

[2] Војислав С. Радовановић, „*Општа антропогеографија*”. књ. I, Увод у географију људи. Општа физичка антропогеографија. Београд: Грађевинска књига, 1959.

[3] Miroљub A. Milinčić i Dejana Jovanović, „Resurs sveže vode kao determinanta bezbednosti i kvaliteta životne sredine”. *Bezbednost u postmodernom ambijentu*, Zbornik radova 2: 300-326. Београд: CESNA, 2008.

⁷⁹ Исто као 77.

⁸⁰ Aaron T. Wolf „*Conflict and cooperation along international waterways*”. Water policy, Vol. 1-2, page: 251-265, 1998. http://www.transboundarywaters.orst.edu/publications/conflict_coop/ (преузето 21.05.2012).

- [4] Bill Gammage, „*The Biggest Estate on Earth: How Aborigines Made Australia*”. Allen & Unwin, 2011. <http://www.amazon.com/The-Biggest-Estate-Earth-Aborigines/dp/174331132X> (преузето 21.06.2014).
- [5] Мирољуб А. Милинчић, „Изворишта површинских вода Србије, еколошка ограничења и ревитализација насеља”. Београд: Географски факултет, 2009.
- [6] N. P. Stearns, A. M. Schwartz and S. B. Date, „*The Agrarian revolution and the birth of civilization*” History-World, 1992. <http://history-world.org/Agrarian%20Revolution.htm> (преузето 20.11.2011).
- [7] Marc Van De Mieroop, „*A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*”. Wiley-Blackwell, 2006. https://signup.playster.com/?sf=prone&m=books&ad_domain=ads.ad-center.com&ad_path=/smart_ad/display&prod=176&ref=5025851&seed=1090045095&sf=&adserver=0.16.0-rc1 (преузето 21.05.2014).
- [8] Faculty of Oriental Studies „University of Oxford: *ETCSLcuneiform*” 2005. <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/cuneiformwriting.php> (преузето 11.11.2014).
- [9] Joseph Needham, „*Science and Civilization in China*”. Cambridge University Press, Vol. 1, 1986.
- [10] Charles Gibson „*The Aztecs under Spanish Rule: A History of the Indians of the Valley of Mexico, 1519-1810*” (e-book) Stanford: University of California Press, 1964. <http://books.google.rs/books?id=V76hPwilk04C&pg=PA1&lpg=PA1&dq=The+Aztecs+Under+Spanish+Rule:+A+History+of+the+Indians+of+the+Valley+of+Mexico&source=bl&ots=7sNZfXgxCD&sig=AwpC2BPhzh-Nc9Zolby60iDpuGs&hl=en&sa=X&ei=cgu7U1qBCdHmtQbunoCIDQ&ved=0CEIQ6AEwAw#v=onepage&q=The%20Aztecs%20Under%20Spanish%20Rule%3A%20A%20History%20of%20the%20Indians%20of%20the%20Valley%20of%20Mexico&f=false> (преузето 23.04.2013).
- [11] Wright R. Kenneth, Gordon Francis McEwan and Ruth M. Wright „*Tipon: Water Engineering Masterpiece of the Inca Empire*”. American Society of Civil Engineers. Denver: Colorado, 2006. <http://www.amazon.com/Tipon-Water-Engineering-Masterpiece-Empire/dp/0784408513> (преузето 12.12.2014).
- [12] Jakob Bronowski „*Uspon čoveka*”. Opatija: Otokar Keršovani, 1984.
- [13] Gregory Clark „*The Agricultural Revolution and the Industrial Revolution: England, 1500-1912*”. University of California, 2002. <http://www.econ.ucdavis.edu/faculty/gclark/papers/prod2002.pdf> (преузето 21.12.2014)
- [14] Gary E. Wallace „*Earth systems: processes and issues*”. New York: Cambridge University Press, 2000.
- [15] United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization „World water resources at the beginning of the 21st century”. Prepared in the framework of INP, 1999.
- [16] Gorazd Meško, Dejana Dimitrijević and Fields B. Charles „*Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe*”. Springer, 2010.
- [17] Mats Dynesius and Christer Nilsson „*Fragmentation and Flow Regulation of River Systems in the Northern Third of the World*”. Science, Vol. 266 (5186), page: 753-762, 1994.
- [18] А. В. Абакян, А. В. Салтанки и В. А. Шарапов, „*Водохранилища мира*”. Москва: СССР, Академия Наук, 1979.
- [19] United Nations Environment Programme: *Vital water graphics, An overview of the state of the world's fresh and marine waters – 2nd edition*, 2008.
- [20] Water-technology: GMR (*Great Man-Made River*) *Water Supply Project*. Libya: 2008. <http://www.water-technology.net/projects/gmr/> (преузето 21.08.2013)
- [21] United Nations Environment Programme „*Global Environment Outlook - Past, present and future perspectives*”. Earthscan: UK, USA, 2002.

- [22] Brian Groombridge and Martin Jenkins „*Freshwater Biodiversity: A Preliminary Global Assessment*“. World Conservation Monitoring Centre (UNEP-WCMC) - World Conservation Press, 1998. http://archive.org/stream/freshwaterbiodiv98wcmc/freshwaterbiodiv98wcmc_djvu.txt (преузето 19.05.2014).
- [23] United Nations „*International Migration Stock: The 2008 Revision*“. 2008. <http://esa.un.org/migration/> (преузето 23.07.2014).
- [24] The United Nations World Water Development Report: Water for people: Water for life, „*UN World Water Development Report*,“ Paris: France, 2003.
- [25] Foster J. Stephen *et al*, „*Groundwater in Rural Development: Facing the Challenges of Supply and Resource Sustainability*“. World Bank technical paper no. 463. Washington: World Bank, 2000. http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDS/IB/2000/05/02/000094946_00042005553519/Rendered/PDF/multi_page.pdf (преузето 14.09.2014).
- [26] Millennium Ecosystem Assessment „*Ecosystems and Human Well-Being: Current State and Trends*“. 2005. <http://www.millenniumassessment.org/en/Condition.html> (преузето 11.04.2013)
- [27] United Nations Environment Programme „*Vital water graphics, An overview of the state of the world's fresh and marine waters -2nd edition*“. 2008. <http://www.unep.org/dewa/vitalwater/index.html> (преузето 08.12.2010).
- [28] Љиљана Гавриловић „*Загађеност воде као најзначајнији хидролошки проблем данашњице*“. Београд: Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду, бр. XLIV, 1994.
- [29] World Health Organization „*Water, sanitation and hygiene links to health: Facts and figures*“. 2005. http://www.who.int/entity/water_sanitation_health/factsfigures2005.pdf (преузето 23.07.2014).
- [30] United Nations Environment Programme: Dictionary, Fresh water in Europe, 2010.
- [31] Гаврило Остојић „*Еколошке избеглице: Директан или индиректан пут до конфликта*“. Београд: Војно дело, Vol. 54 No.1, 2014.
- [32] Дејана Јовановић Поповић и Миролуб А. Милинчић, „*Еколошке избеглице, концепт, статусна питања и изазови*“. Београд: Српско географско друштво, 2015.
- [33] Normand L. Tellier „*Urban world history: an economic and geographical perspective*“. Presses de l'Univ. du Quebec, Quebec, Canada 2009. http://books.google.rs/books?id=cXuCjDbxC1YC&pg=PA26&dq=&hl=en&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (преузето 21.12.2013).
- [34] Worldometers „*Population of Countries*“. 2011. <http://www.worldometers.info/world-population/> (преузето 21.02.2015).
- [35] Haensch Stephanje, *et al.*, „*Distinct Clones of Yersinia pestis Caused the Black Death*“. Journals Plos Pathogens, Vol. 6 No. 10, 2010.
- [36] Encyclopedia Britannica „*History of Europe – Demographic and agricultural growth*“. 1988.
- [37] Index Mundi „*Population*“ 2011. <http://www.indexmundi.com/> (преузето 05.05.2014).
- [38] United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: „*Integrated urban water management: Arid and semi-arid regions*“. (Online) Urban Water Series, 2009. www.unesco.org/water/news/newsletter/216.shtml#arch (преузето 23.04.2011).
- [39] Станислав Стојановић „*Безбедност и изазови процеса глобализације*“. Београд: Војно дело, Vol. 57, No.1, page 23-42, 2005.
- [40] Божидар Јаворовић „*Вода - сигурносни аспекти*“. Дефендологија 1-4, 2003.

- [41] Jang Shen „*The urbanizing world*“. Environment and development, 2, 2003. www.eolss.net/Sample-Chapters/C13/E4-25-08-03.pdf. (преузето 15.06.2014).
- [42] United Nations „*International Migration Stock: The 2008 Revision*“. 2008. <http://esa.un.org/migration/> (преузето 23.07.2014).
- [43] Food and Agriculture Organization, on the United „*AQUASTAT database*“. 2009. www.fao.org/nr/water/aquastat/dbase/AquastatWorldDataEng_20101129.pdf (преузето 21.08.2010).
- [44] World Resources Institute „*World resources 1998-99*“. 1998. <http://www.wri.org/publication/content/8261> (преузето 21.04.2014).
- [45] Food and Agriculture Organization, on the United Nations: Review of world water resources by country „*Water reports 23*“. 2003. [ftp://ftp.fao.org/agl/aglw/docs/wr23e.pdf](http://ftp.fao.org/agl/aglw/docs/wr23e.pdf) (преузето 21.05.2014).
- [46] Intergovernmental Panel on Climate Change Third Assessment Report – Climate Change 2001. *Working Group I: The Scientific Bases*. 2001. http://www.grida.no/publications/other/ipcc_tar/?src=/climate/ipcc_tar/wg1/070.htm (преузето: 12.08.2014).
- [47] Peter H. Gleick, Peter Yelles and Haleh Hatami „*Water, war & peace in the Middle East*“. Environmental, Vol. 36, No. 3, Research Library, 1994.
- [48] United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization „*The Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident*“. 2002. <http://www.unicef.org/newsline/chernobylreport.pdf> (приступљено: 12.12.2011).
- [49] Aaron T. Wolf and Joshua T. Newton „*Case Study of Transboundary Dispute Resolution: the Nile waters Agreement*“. Oregon State University, 2007.
- [50] Aaron T. Wolf and Joshua T. Newton „*Case Study Transboundary Dispute Resolution: Aral Sea*“. Oregon State University, 2007a http://www.transboundarywaters.orst.edu/research/case_studies/Documents/indus.pdf. (преузето 22.12.2012.)
- [51] Дукић Душан, Г. В. Коноваленко и Љиљана Гавриловић „*Еколошка катастрофа Аралског језера и приаралског региона*“. Београд: Гласник СГД, св. LXX бр. 1., 1990.
- [52] Гаврило Остојић и Марија Благојевић „*Примена хегемоније у решавању међународних спорова око ресурса пијаће воде*“. Београд: Међународни проблеми, LXIII No. 3, page 359–391, 2011.
- [53] Peter H. Gleick, „*Water in Crisis, A Guide to the World's Fresh Water Resources*“. New York: Oxford University Press, 1993.
- [54] Aaron T. Wolf „*Conflict and cooperation along international waterways*“. Water policy, Vol. 1-2, page: 251-265, 1998. http://www.transboundarywaters.orst.edu/publications/conflict_coop/ (преузето 21.05.2012).

ГЕОСТРАТЕГИЈА ТРАНЗИЦИЈЕ И БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ

Дејан Д. Симић
Универзитет у Нишу, Правни факултет

Србија је током своје новије историје прошла кроз, с једне стране, многе транзиционе процесе историјских размера, а, с друге стране, сви ти процеси били су везани за безбедносне изазове и конфликтне околности, како регионалне, тако и светске. Први и Други светски рат, време хладног рата и блоковских конфронтација, време слома државе и социјалистичке идеологије, околности грађанског рата и сецесије, безбедносни изазови косовског сепаратизма, а у новије време и тероризма – представљају историјске, политичке и безбедносне околности са којима се мало која држава суочавала. Сви процеси транзиције, од капитализма ка комунизму, затим реверзибилни процеси етнизације политике, а посебно процес транзиције у демократију и Европску унију имају недвосмислен геостратешки аспект. Све транзиционе теорије које су регредирале у транзиторну идеологију глобализма, запостављале су геостратешки положај као битну детерминанту успешних транзиционих исхода. Стога је и садржина рада посвећена историјско-безбедносним аспектима нових историјских промена које су се догађале у Србији: геостратегијска равна балканског простора и Србије показала се као главна кочница друштвених промена и укупног развоја.

Кључне речи: *Србија, Балкан, Европска унија, Америка, Русија, транзиција*

Увод

Списак доминантних безбедносних, изазова ризика и претњи на Западу мењао се током времена и зависио је од многобројних фактора, од којих су најважнији технологија, психологија и политика. У средњем веку људи су се, поред најезда страних војски и њихових плаћеника, највише плашили куге, вештица, инквизиције и страшног суда. Са стварањем суверених држава у 17. веку, извор безбедносних претњи постају друге државе односно њихова војна моћ. Двадесети век није умањио значај традиционалних војних претњи по безбедност већ, их је, напротив, ставио на убедљиво прво место. Развој нуклеарног наоружања, уз помоћ којег је могуће уништити целокупан људски живот на планети Земљи, први пут је учинио да све остале претње по безбедност људи и држава делују много мање страшно. Завршетком хладног рата, када је страх од нуклеарног уништења стављен у други план, свет

се заправо вратио „у нормалу“, а људи су поново почели да се умерено плаше других опасности. Неке од њих су постојале и раније, али нису биле у првом плану, попут тероризма, миграција, разних пандемија и грађанских ратова. Претње попут климатских промена постојале су и раније, али су сада почеле да се интензивирају толико да то постаје забрињавајуће, док су се неке, попут информатичких претњи, појавиле први пут у историји захваљујући револуцији у информационим пословима.¹

Доминација Западне Европе током XIX и почетком XX века ослањала се на моћ њене индустрије, велику поморску силу и колонијалну експанзију. Два светска рата вођена на европском тлу ослабила су глобални утицај Западне Европе. У исто време, економска моћ САД-а и Јапана у сталном су успону.² Период хладног рата (1947–1991) везао је Европу за спољну политику САД-а, посебно на војном плану преко Северноатлантског пакта (НАТО).

На крају XX века геополитика поприма трансконтинентални карактер и прераста у геоекономију, а неки пророкују да ће у XXI веку геокултура имати све значајнију улогу. У условима глобализације улога једног региона значајно је одређена његовим местом у трансконтиненталним геостратегијама. То важи и за Балкан.³ Пад комунизма и демократизација реалсоцијалистичких европских земаља одиграла се упоредо са војним укључењем у Партнерство за мир и потом, учлањењем у НАТО – чиме се Европа још више везала за политику САД-а. Политичке и економске прилике у свету су се радикално промениле у последњих 20 година. С једне стране, постепено јачање појединих држава као што су Кина, Русија, Бразил, Јапан и др., као и рађање уједињене Европе, сведочи о процесу стварања нових центара моћи, чиме се ефективно ударају темељи новог мултиполарног света, и смањује релативна моћ Сједињених Америчких Држава (САД). Са друге стране, у свету који је изразито повезан и међузависан, нови, транснационални проблеми и изазови као што су асиметричне безбедносне претње (међународни тероризам, транснационални криминал, кибернетичке претње, трговина наркотицима итд.), транснационалне миграције, унапређене комуникације, намећу потребу да се државе, па и велике силе уједињују у интеграционе целине. Ратови на Блиском и Средњем истоку довели су до прогона стотина хиљада људи који су дошли пред европска врата, док истовремено хиљаде младих Европљана мигрирају у земље брзог економског развоја.

Завршетак хладног рата и парадигматска промена у друштвеним наукама довели су до продубљења и обогаћивања концепта безбедности. Концепт се проширио, са чисто војне на остале димензије друштва, попут политике, екологије, економије итд. Међутим, концепт безбедности се такође и продубио, напуштајући идеју да је држава једини референтни објекат безбедности, односно оно што је потребно заштитити. Тако почињу да се као референтни објекти међународне безбедности појављују појединци, друштвене групе, региони или чак сам међународни систем (тзв. глобална безбедност).⁴ По једном становишту, безбедност се може дефинисати као посебан облик политике, који настаје оног тренутка када су актери спремни да

¹ http://www.filipejdus.com/Public/Uploads/Attach/prva_dva_poglavlja_548c66035ce57.pdf

² <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2015/0025-85551504279G.pdf>

³ https://www.npao.ni.ac.rs/files/584/01_Zbornik_Globalizacija_akulturacija_i_identiteti_na_Bal_5f571.pdf

⁴ <http://megatrendreview.naisbitt.edu.rs/files/pdf/SR/Megatrend%20Revija%20vol%2002-2-2005.pdf>,

запрете силом или да је употребе како би постигли жељени исход. Безбедност је, према другом разумевању, говорни чин којим представници државних или неких других власти проглашавају стање угрожености и на основу тога добијају легитимитет за предузимање мера које иначе не би биле легитимне. Међутим, да би један појам прерастао у концепт политичких наука, он мора имати одређену логичку структуру и бити јасно одвојен од других сродних концепата. Због различите политичке употребе, али и због злоупотребе овога појма, као и због честе забуне око његовог значења, многи аутори су се сложили да је концепт безбедности неодређен, запуштен, недовољно објашњен, еластичан, па чак и суштински споран концепт, који је у толикој мери вредносно оптерећен да је готово немогуће постићи консензус око једног општеприхваћеног значења.

Балкан у XX веку

Србија и готово читав Балкан несумњиво се налазе у зони постбиополарног фронталног територијалног ширења евроатлантизма према истоку, али ипак, на другоразредном правцу и у секундарној фази његове трансгресије. Будући да је стратешки циљ био и остао приближавање границама Русије, приоритетни правац продора трасиран је кроз централну, а према источној Европи. У том геополитичком контексту би требало схватити ратну деструкцију јужнословенске државе, коју је Запад ради својих интереса после Првог светског рата створио, после Другог светског рата – у незнатно промењеним просторним габаритима реконструисао, а после Хладног рата и престанка сопствених потреба за њеним постојањем – растурио. На Балкану, у нашој савремености, долази до сусрета и сукоба различитих глобалних, регионалних и националних стратегија развоја и актера. Балкан је по свом геополитичком положају граница и мост међу народима и државама, геополитички крст између Севера и Југа, Истока и Запада. Његов природни положај упућује на сарадњу међу народима и државама. Иако је географија упућивала балканске народе на сарадњу, њима као да је кроз историју политика уносила забуну и стварала бројне блокаде и драме, делећи их и сукобљавајући их. На том фронту вршена је инструментализација различитих религијских култура (православља, католичанства и ислама) чији се лукови секу на овом простору. У том смислу, историјски посматрано, у нововековној историји постојали су наизменично периоди успона и падова у међусобним односима и сарадњи. У нашем веку, нажалост, Балкан је био снажно попрिште сукоба о чему говоре балкански ратови, I и II светски рат, као и најновији сукоби од 1991. до 1999. године. Имајући у виду ту тенденцију као да се и на крају двадесетог века источно питање, у новој драматуршкој форми, обнавља.

Наравно, учињени су значајни помаци у превазилажењу замрзнутих сукоба и конфликата али се са правом поставља питање да ли је у потпуности искључен рат као једини механизам и једина могућност за решавање конфликта. Ипак са ове временске дистанце, може се рећи да је учињен знатан напредак на пољу сарадње и да је најтежи период транзиције из конфликтног у постконфликтно друштво иза нас. Након оружаних сукоба на просторима бивше Југославије, сарадња у областима као што су одбрана или рад служби безбедности била је посебно деликатна. Може се стога за-

кључити да је у овој области регионална сарадња забележила посебно видљиве резултате. То је делимично била и последица видљивијег ангажмана и већег интереса који су међународни чиниоци имали у овој области, као и интереса земаља региона да се путем регионалних пројеката међународно „легитимишу“ и обезбеде одговарајућу подршку за неке значајне циљеве, попут, рецимо, приступања НАТО или сарадње између полицијских органа (Интерпол, Еуропол, и др.). Посебно је приметан и видљив ангажман САД у овој области, који знатно одудара од њиховог често врло скромног и дискретног учешћа у многим другим регионалним питањима.

Србија и Балкан након Хладног рата

Нажалост, док у савременом свету делују процеси глобализације и интеграције, на Балкану као да је присутан тренд фрагментације и дезинтеграције економског и политичког процеса. Треба, међутим, истаћи да је регионализација Балкана данас развојни интерес самих балканских народа у економском, цивилизацијском и политичком погледу. То је уједно пут и демократизације овог простора, пацификације нараслих етничких и религијских конфликата, његовог извлачења из чељусти прошлости, али и спашавање од могуће реколонијације, као и отварање према изазовима савремености и будућности.

Све балканске државе захваћене су трећим таласом демократизације Европе. Само Грчка Румунија и Бугарска су успешно извршили демократизацију свог политичког система и постале стабилне демократске земље. За разлику од некадашње СФРЈ, државе које су после 1990. године формиране на њеној територији нису биле склоне да своја спољнополитичка опредељења детаљно, свеобухватно и отворено уграде у устав, као највиши национални правни акт. У уставима је уграђиван само минимум најопштијих ставова, у смислу опредељености за свестрану међународну сарадњу, приступања интеграцијама и поштовања општеприхваћених начела међународног права.⁵

Остале балканске државе налазе се у процесу транзиције политичких система из ауторитарних у демократске више од двадесет година. Продужена и незавршена транзиција ових система последица је дуготрајне и тоталне друштвене кризе у овим државама настале под утицајем тешког наслеђа прошлих система, неспособности елита да изведу модернизацију ових друштава и међународне политике према Балкану. На такво стање нарочито су утицали неефикасни економски системи који су произвели масовно сиромаштво становништва. Либерални тржишни системи траже подршку демократских политичких система. Зато се приступа реформи постојећих политичких система у демократске. У мери у којој се успешно демократизују постојећи политички системи балканских друштава повећаваће се њихова отвореност за сарадњу са суседним балканским државама а и европским. Тиме ће се повећавати њихов интегративни капацитет и способност да кроз регионалне политичке институције артикулишу и ускладе различите интересе балканских интереса да би формулисале заједнички регионални интерес.

⁵ <http://www.beoforum.rs/dokumenti/dr-dusan-vasic-8-12-2009.pdf>

Политички системи на Балкану прошли су кроз два периода развоја.⁶ У првом периоду створени су вишепартијски системи и вршена је подела власти на законодавну, извршну и судску, према типу западне демократије, са више или мање успеха. Обављени су избори којим је дошло до мирне смене власти или опстанка на власти одређених режима. У складу са резултатима избора формирани су парламенти а са тим политичке партије су се диференцирале на парламентарне и непарламентарне. Тај период трајао је од 1989. до 1995. године. Други период отпочео је 1996. године тежњама владајућих елита да стабилизују своје политичке системе и институционализују идеолошка опредељења у економији. До данас то није остварено ни у политичким нити у економским системима. Мада се политички системи балканских земаља разликују у многим одликама једна заједничка одлика је да су изложени партијској фрагментацији и идеолошкој поларизацији њених главних субјеката. То условљава њихову нестабилност и отежава успостављање институционалних парламентарних система и консолидацију држава као ослонаца демократским процесима у друштву.

Доношење демократских устава први је корак у трансформацији партијских држава у демократске државе које функционишу на демократском принципу владавине права. Ни једна постсоцијалистичка држава на Балкану није донела демократски устав према стандардима европских демократских држава. Мало је учињено на децентрализацији власти и развијању институција за остварење територијалне, персоналне и културне аутономије у мулти етничким друштвима. Да би демократске политичке институције постале стабилне, неопходно је да се укорене у социјално-политичке интересе и политичку културу грађана, њихових представника и посредника, нарочито у политичке елите. Потребно је да демократичност постане део грађанског хабитуса и грађанска врлина, да постане језгро политичког идентитета грађана и основ легитимизације политичког система и његових институција. Политичка демократија, као идеја и политичка пракса, буде грађански субјективитет код људи и подстиче их на освајање демократских слобода и права, у првом реду освајање права грађанства као темељног начела демократског политичког система, наспрам принципа демократског елитизма. Пут афирмације принципа грађанства као основног принципа демократског политичког система и грађанина као најважнијег субјекта политичког система је сложен, тежак, дуг и повезан са многим ризицима и опасностима. За то је потребна темељна структурна реконструкција политичких система на Балкану и систематска политичка ресоцијализација омладине и грађана која ће их из положаја објеката политике довести у положај најважнијег чиниоца политичког развоја.

Демократска транзиција историјски се остваривала на три начина с обзиром на то ко је иницира и контролише. Један се одликује тиме што владајуће политичке елите почињу транзицију контролишући је.⁷ Други начин транзиције започиње побуном цивилног друштва у различитим видовима, масовним протестима, генералним штрајковима, војним ударима или оружаним устанцима. Она изазива пад режима, формирање привремене владе, убрзано организовање избора и успостављање новог режима власти али са неизвесним исходом консолидације таквог режима. Трећи начин запо-

⁶ Јелица Курјак: Домети промена у политичким системима постсоцијалистичких земаља, Међународни проблем 4/2000, Институт за међународну политику и привреду, Београд.

⁷ Huan Linc, Alfred Stepan: Демократска транзиција и консолидација, Филип Вишњић, Београд, 1998. г.

чињања транзиције био је под утицајем међународних фактора који су разним средствима обарали владајуће режиме и доводили опозиционе групе људи на власт привржене тим факторима. У балканским друштвима извршена су сва три начина транзиције. У друштвима у којима владајуће политичке елите иницирају и контролишу транзицију главно политичко средство је друштвена моћ у најразличитијим видовима.

Спољнополитички положај Србије у односу на суседне земље и свет

Подручје Балкана и његова стабилност током савремене политичке историје XIX и XX века умногоме је зависило од утицаја и интереса великих сила. Премда можемо закључити да је данашњи свет још увек униполаран, јасно је да се током протеклих неколико година он трансформише ка „унимултиполарном“. Као потенцијалне нове велике силе на почетку XXI века се најчешће помињу Народна Република Кина, Јапан и Руска Федерација.⁸

Са становишта политичког и нормативног обликовања спољно-политичке позиције, државе са простора некадашње СФРЈ могле би се разврстати у три групе. Прву чине оне које су одмах оптирале за улазак у Европску унију и НАТО, као што су Словенија и Хрватска. Другу би чиниле државе као Македонија и Босна и Херцеговина, које су покушале да следе (права), или бар имитирају (друга), претходну групу. Трећу групу чине оне бивше републике које су још пуних петнаест година остале да живе у заједничкој држави, СР Југославији, да би се тек 2006. године дефинитивно раздвојиле. При томе, између Црне Горе и Србије ипак се могу уочити значајне разлике у приступу, јер је прва убрзано хтела да надокнади заостатак за Словенијом и Хрватском, а друга се тешко носила са обновљеном државношћу, не успевајући дуго да профилише ни унутрашње, а до данас ни спољно-политичке приоритете.⁹ Новонастале државе, ако то већ нису урадиле уставом, определиле су се за друге форме изграђивања међународне позиције и за дефинисање своје спољно-политичке стратегије. Оне су то највећим делом учиниле у форми декларације националног парламента или у форми документа о стратегије републичке владе. После окончања хладног рата и упоредног започињања процеса распада некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, новонастале државе на њеном тлу отпочеле су са редефинисањем властите спољне политике. Република Албанија је, истовремено, напустила ригидни модел социјализма и после вишедеценијске изолације кренула ка новом осмишљавању свог међународног положаја.

Током прве деценије самосталности већина постјугословенских држава није имала основна стратешка документа из области спољне политике. Штавише, ни у конститутивним актима постјугословенских држава није било детаљнијег прецизирања спољнополитичке оријентације и приоритета.¹⁰ Све државе Западног Балкана утврдиле су, званично или не, са изузетком Републике Србије, стратешка документа из

⁸ <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>

⁹ <http://www.beoforum.rs/dokumenti/dr-dusan-vasic-8-12-2009.pdf>

¹⁰ <http://test.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2011/01/15-Dr-Dragan-%C4%90ukanovi%C4%87-Spoljnopoliti%C4%8Dke-orijentacije-dr%C5%BEava-zapadnog-balkana-uporedna-analiza.pdf>

области спољне политике. То се може правдати чињеницом да у Србији још увек није постигнут шири друштвени консензус у вези одређивања спољнополитичких приоритета, а пре свега са евентуалним приступањем земље Северно-атлантском савезу.¹¹ Све државе бивше Југославије су своја стратешка документа утврдила тако да им је главни циљ прикључење Европској унији и НАТО пакту, развој стратешких односа са САД, као и развијање добросуседских односа са свима. Република Србија ни после заокруживања властите државности, почетком јуна 2006. године, није успела да јасно дефинише властите спољнополитичке приоритете. Устав Републике Србије, донет 6. новембра 2006. године, не садржи основна спољнополитичка начела.

Република Србија још увек има бројне проблеме на билатералном нивоу најпре са суседном Републиком Хрватском. Хрватско признање независног Косова, статус протераних Срба из Хрватске и разграничење двеју држава у приобаљу Дунава. Нови пословни кругови у Србији, такође, указују на неповољан и неравноправан положај српског капитала у Хрватској.

Односи званичног Београда са централним властима Босне и Херцеговине, за разлику од односа на релацији Република Србија – Република Српска су, може се приметити, захладнели током протеклих неколико година. Њих свакако додатно оптерећује недефинисана граница двеју држава у Горњем и Средњем подрињу, али и нерегулисан статус предратне имовине босанскохерцеговачких предузећа у Србији.

Након што су Република Црна Гора и Република Македонија признале косовску независност, Влада Републике Србије је отказала гостопримство амбасадорима ових држава. Односе Србије и Црне Горе додатно оптерећују и маратонски преговори о двојном држављанству. Са друге стране, економски односи између двеју држава су веома квалитетни. Српско-македонски односи су, такође, оптерећени сталним, више деценијским, размирицама између Српске православне цркве и канонски непризнате Македонске православне цркве.

Када је реч о „старим“ суседима Србије у овом тренутку су несумњиво најбољи односи са Румунијом, док је признање независности Косова од стране Мађарске и Бугарске уздрмало, али не и суштински оптеретило билатералне односе.

Пад Берлинског зида, демонтажу претходних европских односа и промену привремене балканске равнотежне формуле у складу са новим постбиополарним геополитичким правилима, Србија и укупан српски етно-просторни чинилац у тадашњој „другој“ Југославији дочекали су потпуно изненађени, неспремни да идентификују суштинске промене у поретку моћи и без способности да своје интересе и циљеве уграде у регионалне, континенталне и глобалне процесе. Да се то не би поново догодило, неопходно је благовремено остваривати филигрански геополитички прецизно и далековидо српско позиционирање у односу на већ јасно уочљиве трендове. На једној страни, то је релативизовање некад неприкосновене евроамеричке симбиозе, а на другој страни, јачање веза између две најснажније европске земље – Немачке и Русије. С обзиром на снагу Немачке унутар ЕУ, њен географски положај и њену незаобилазну посредничку улогу према европском истоку и југоистоку, немачко-руске везе, *de facto*, имају карактер јачања евро-руског приближавања.

¹¹ Видети: Драган Ђукановић и Ивона Лађевац, „Приоритети спољнополитичке стратегије Републике Србије“, Међународни проблеми, година LXI, број 3, Београд, 2009, стр. 343–364.

Геополитички значај српског чиниоца на Балкану у будућим сучељавањима две су-протстављене опције може да постане веома важан, а његова функција деликатна. У сваком случају, само динамичном улогом субјекта и у симбиози интереса са главним креаторима нове геополитичке слике света, могуће је избећи пасивно стање објекта и нови негативан геополитички биланс каквим је за Србе завршен 20. век. Будући да предиспозиције објективно постоје, Србија би своју централну политичко-географску позицију на Балкану требало да хитно конкретизује у свеобухватну интегративну и лидерску улогу – прво на тзв. Западном Балкану, а потом и на читавом Балкану.

Након заокруживања процеса државности Република Србија се, као западно-балканска, подунавска и делимично средњоевропска земља, суочила са неопходношћу дефинисања властитог положаја у региону Југоисточне Европе, Европе и света. Полазећи од чињенице да је савремени свет изразито динамичан, као и да је непосредно окружење наше земље у сталним променама, јасно је да се Република Србија, након постизања елементарног друштвеног консензуса, мора одредити у односу према Европској унији, НАТО и непосредном окружењу у регији Југоисточне Европе.¹² Ово се не може постићи без дефинисања односа Србије са водећим државама у свету (САД и Руском Федерацијом), али и без оснажења мултилатералне сарадње. Побољшање и јачање статуса Србије у међународним организацијама, такође, представља један од водећих циљева. Евидентно је да у Србији постоји изразито широк друштвени консензус у вези са уласком земље у Европску унију, али је евидентно непостојање сличне сагласности око приступања НАТО. И у вези са односима Србије према великим силама постоји значајно размимоилажење политичких субјеката. Са једне стране, постоје политичке опције које се залажу за јачање партнерства са водећом земљом света – Сједињеним Америчким Државама, док, са друге стране, постоје и они који се залажу за уравнотежавање односа са овом државом, Руском Федерацијом и Народном Републиком Кином.

Полазећи од уставне дефиниције Републике Србије као „државе српског народа“,¹³ у новој спољнополитичкој стратегији сасвим се основано треба поставити и питање начина заштите припадника ове заједнице најпре у земљама насталим од Југославије,¹⁴ а потом и у земљама „старог“ суседства.¹⁵ Када се говори о српској заједници у постјугословенским државама битно је истаћи чињеницу да су Срби у Босни и Херцеговини конститутивни народ, а да у Републици Словенији уопште нису признати као етничка мањина, иако су према последњем обављеном попису најзаступљенија мањинска заједница. Када је, са друге стране, реч о старом суседству Срби живе у свим земљама, изузимајући Републику Бугарску, а доста припадника ове заједнице настањено је и у Републици Аустрији. Поред наведеног и припадници мањина других народа из окружења Србије треба да буду обухваћени спољнополитичком стратегијом као својеврсни мостови за сарадњу

¹² <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>

¹³ „Устав Републике Србије“, Службени гласник Републике Србије, година LXII, број 98, Београд, 10. новембар 2006, члан 1.

¹⁴ У Републици Словенији, Републици Хрватској, Републици Црној Гори и Републици Македонији живи око 480 000 припадника српског народа. Видети: Драган Ђукановић, „Положај Срба у постјугословенским државама“, Нова српска политичка мисао, година XV, број 3–4, Београд, 2007, стр. 367–378.

¹⁵ <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>

са њиховим матичним државама.¹⁶ Данас су спољнополитичке активности земље усредсређене доминантно нарешавање статуса Косова, односно на покушај утицаја на земље које још увек нису признале његову независност да то и не учине. Мултилатерална регионална сарадња, са друге стране, није значајније оптерећена питањем Косова и одвија се без већих проблема, али су билатерални односи Србије са пре свега појединим новим суседима умногоме погоршани управо после њиховог признања Косова. Ту се првенствено односи на Републику Црну Гору и Републику Македонију.

Веома значајну претпоставку успешног дефинисања спољнополитичке стратегије земље представља и коришћење позитивних искустава досадашње спољне политике Србије (од формирања првих облика државности 1804. године), али и некадашњих јужнословенских држава (од 1918. до 2006. године).¹⁷ Праћење актуелних глобалних и регионалних збивања и процеса, те својеврсна научна предикција њиховог будућег развоја, истовремено, треба да буде садржана у спољнополитичкој стратегији. Дакле, ова стратегија треба да буде заснована и на научним анализама и пројекцијама најпре глобалних (попут глобализације и сл.), а потом и бројних регионалних процеса (регионализам, јачање мултилатералних видова сарадње, итд.). Приликом израде спољнополитичке стратегије веома је важно користити и искуства других држава у транзицији. Зато су значајни стратегијски спољнополитички документи постјугословенских држава и држава Источне и Централне Европе.¹⁸

У Србији је прва Стратегија националне безбедности усвојена 2009. године.¹⁹ Уколико би се оцењивало глобално безбедносно окружење, могло би се рећи да се стратешка перцепција у Србији налази негде између европског оптимизма и америчког песимизма.²⁰ У њој је могуће уочити позитиван утицај завршетка хладног рата на међународну безбедност. Геостратешки положај Југоисточне Европе, који је транзитна рута између Истока и Запада, приказан је као могући узрок настанка кризе, нестабилности и угрожавања безбедности. Стратегија наводи доста велики број изазова, ризика и претњи са којима се држава суочава, а међу њима су: противправно проглашена независност Косова, опасност од оружане агресије, сепаратистичке тежње, тероризам, пролиферација оружја за масовно уништење, национални и верски екстремизам, обавештајна делатност других држава, организовани криминал, корупција, проблеми економског развоја, неравномерни економски и демографски развој, нерешен статус избеглих и расељених лица, недовршен процес разграничења, неконтролисано трошење природних ресурса и угрожавање животне средине, елементарне непогоде и технолошке несреће, инфективне болести код људи и животиња, наркоманија, деструктивне верске секте, високотехнолошки криминал, као и злоупотреба нових технологија, попут генетског инжењеринга, метеорологије и информатике итд.²¹

¹⁶ <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>

¹⁷ <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>

¹⁸ „Одреднице вањске политике Републике Хрватске“, Интернет, <http://rs.mvp.hr/?mh=335&mv=1933>, „Спољнополитичке приоритете Републике Црне Горе“, Влада Републике Црне Горе, Подгорица, 23. новембар 2007. и „Hungarian’s External Relations Strategy“, Government of Hungary, Budapest.

¹⁹ http://www.vba.mod.gov.rs/strategija_-20nacionalne_bezbednosti_lat.pdf

²⁰ http://www.filipejdus.com/Public/Uploads/Attach/prva_dva_poglavlja_548c66035ce57.pdf

²¹ http://www.vba.mod.gov.rs/strategija_-20nacionalne_bezbednosti_lat.pdf

Документ идентификује модерне безбедносне претње, са акцентом на промене безбедносних изазова ка тзв. асиметричним претњама, што је довело до преливања појма безбедности и на друге секторе. Ова чињеница се више пута наглашава у тексту као кључна за безбедност свих држава, те се државе у ближем и даљем окружењу упућују на сарадњу и заједнички приступ асиметричним изазовима, што се назива *Кооперативним приступом безбедности*.²² Из тога произилазе национални интереси: очување суверенитета, независности и територијалне целовитости; унутрашња стабилност, владавина права и развој демократије и демократских институција, интеграција у Европску унију и друге међународне структуре; заштита живота и имовине грађана Србије, као и њихових права и слобода; економски развој, унапређење добросуседских односа и регионалне сарадње итд.

Као политике које се спровode у циљу остварења националних интереса документ идентификује поштовање међународних обавеза, подршка јачању улоге УН, ОЕБС-а и ЕУ; употреба дипломатских, правних и других легитимних средстава у одбрани суверенитета и територијалног интегритета Србије; у циљу снажења кооперативне безбедности Србија подржава јачање односа са чланицама ЕУ као и члановима и партнерима НАТО. Такође, експлицитно се каже да ће Република Србија усклађивати своју безбедносну и спољну политику са позицијама и деловањем ЕУ у свим најважнијим питањима глобалног, европског и регионалног карактера.²³ Затим се осврће на процес европских интеграција и НАТО програма Партнерство за мир за развој кооперативне безбедности, те се посебно указује на значај ступања Споразума о асоцијацији и придруживању (СAA) са ЕУ.

Приликом одређивања приоритета у будућим билатералним односима Србије треба водити рачуна о политичком, економском и безбедносном утицају појединих држава у светским субрегионима. То подразумева да се у билатералним односима Србије са европским државама мора најпре повести рачуна о сарадњи са државама чланицама Европске уније. У том смислу сарадња са Уједињеним Краљевством Велике Британије и Северне Ирске, Савезном Републиком Немачком, Републиком Француском, Републиком Италијом и Републиком Аустријом, као несумњиво водећим земљама Уније, треба да буду приоритет. Но, битно је и успостављање што ближих односа са државама „Нове Европе“ (пре свега са Бугарском, Чешком, Кипром, Мађарском, Пољском, Словачком, Словенијом и Румунијом) чија су досадашња искуства у евроатлантским интеграцијама веома битна за нашу земљу. Свакако су важни и односи са скандинавско-балтичким земљама, чији су мултилатерални облици сарадње јако корисни за сличне облике повезивања на југоистоку Европе (Нордијски савет, Балтички савет, Савет балтичких земаља, итд.).

У Азији је веома битно успоставити добре билатералне односе са Јапаном и Индијом, док је сарадња са Канадом и Бразилом, исто тако битна у Северној и Јужној Америци. Између осталог и због великог броја Срба који живе у Аустралији, билатерална сарадња са овом државом требало би да буде од круцијалног значаја.

²² http://www.vba.mod.gov.rs/strategija_-20nacionalne_bezbednosti_lat.pdf

²³ http://www.filipejdus.com/Public/Uploads/Attach/prva_dva_poglavlja_548c66035ce57.pdf

Србија и Европска Унија

Процес евро интеграције Србије пролази кроз два упоредна процеса: процес демократизације и савладавање ауторитарне прошлости, с једне стране, и процеса усаглашавања не само права већ српског друштва укупним стандардима Европске уније. Тај процес је сложен и контроверзан процес истовремене трансформације друштва, економије, политике и права.²⁴

Према правним тековинама (*acquis communautaire*) Европске уније (ЕУ), у којима се налазе оснивачки принципи утврђени Римским уговорима из 1957., као и касније уговорених правила, ЕУ је заједница држава са увећаним тржиштем, заинтересована за сигурност и благостање својих грађана. Она је, уз то, и велика међународна организација која се брине о стабилности, са јаким и растућим економским и политичким утицајем на светске догађаје (међународне односе). Она настоји да успостави блиске везе са суседним државама и да прихвати све европске државе које желе да јој се прикључе.²⁵ Земље Централне и Југоисточне Европе започеле су свој пут ка чланству у ЕУ одмах након 1990. године. Оне су се суочиле са можда највећим изазовом у историји: потребом да се реформишу, да предузму корениту економску и политичку трансформацију како би постале стабилне демократске државе и либералне тржишне економије које могу да испуне захтеве пуног чланства у Европској унији.

Основни услови које морају да испуне земље које желе да се прикључе Европској унији су услови зацртани у правним тековинама, а то су парламентарна демократија, слободна тржишна привреда и способност да својим грађанима осигурају једнаке могућности за економско и друштвено напредовање.²⁶ Дакле, одлука ЕУ (из Копенхагена 1993. године) да прими као своје чланове бивше социјалистичке земље централне и источне Европе је заснована на тим принципима, без обзира на знатне економске губитке које су ове државе претрпеле због реформи из 1989-1990. године, као и социјалне немире, а који су се састојали у смањењу производње, повећању разлика у примањима, великој незапослености, смањеној социјалној заштити.

У Европској унији се сматрало да ће њено проширење ка истоку и југу повољно деловати на све земље чланице, како због осигурања веће безбедности на ширем европском подручју, тако и због остварења позитивних екстерних економских ефеката и ефеката економије обима. Поред тога, сматрало се да би проширење довело до повећања слободне трговине као и да би још више била унапређена подела рада на заједничком и слободном тржишту радне снаге Европске уније.²⁷ Ова стратегија је утемељена пријемом 10 земаља нових чланица 1. маја 2004. године, за којим ће уследити пријем Румуније и Бугарске почетком 2007, што води броју од 27 земаља чланица Европске уније. Ово проширење чланства европских земаља неће се тада зауставити. Отварање Европске уније према Централној и Југоисточној Европи одражава реалистички карактер стратегије процеса свеевропске интеграци-

²⁴ Ковачевић, С: Транзиција у демократију: трансформација друштва и консолидација демократије, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 2015.

²⁵ http://www.demobalk.org/Publications/books/docs/Demobalk_Books_Doc_00029.pdf

²⁶ http://www.demobalk.org/Publications/books/docs/Demobalk_Books_Doc_00029.pdf

²⁷ http://www.demobalk.org/Publications/books/docs/Demobalk_Books_Doc_00029.pdf

је, кроз признање свим европским земљама да су део заједничке, европске цивилизације. То је потврђено и приступањем Хрватске 30. јуна 2013. године Европској Унији, као 28 држави чланици Европске Уније.

Објективни приоритет Европске уније јесте и биће да одржи мир и стабилност на Балкану, повећањем техничке и финансијске помоћи и интензивирањем пројекта сарадње у области правосуђа.²⁸ Такође, као основ за сарадњу треба да послужи географска близина ових земаља која има повољне ефекте на комплементарност односа између економске димензије, с једне стране, и културне и људске димензије, с друге стране. У том контексту, императив јесте да се удруже снаге земаља овог региона у оквиру међународних економских тела и регионалних и светских политичких институција, да би се заједничким напорима решавала питања из домена међународних односа. Циљ покретања регионалних иницијатива био је очување мира и стабилности на подручју Југоисточне Европе. Унапређење регионалне сарадње представља један од спољнополитичких приоритета Републике Србије, која их остварује кроз активно учествовање у раду регионалних иницијатива и организација. По свом географском положају, историји и дубоко укореним традицијама, све балканске државе припадају Европи и прихватају њене вредности.²⁹ Штавише, западни Балкан је постао релативно стабилан регион. Након што су превазишле отворене етничке конфликти, владе земаља западног Балкана полако почињу да решавају проблеме граница и проблеме мањина, као и да побољшавају економске прилике. Најзначајније активности у погледу безбедносне политике усмерене су на сарадњу са ЕУ у области Заједничке безбедносне и одбрамбене политике (ЗБОП), сарадњу у оквиру НАТО програма Партнерство за мир, као и сарадњу у оквиру Организације уједињених нација, Организације за европску безбедност и сарадњу, међународних форума и иницијатива по питању разоружања, непролиферације и контроле наоружања.

На основу свега овога, многе владе земаља чланица ЕУ као и неки утицајни појединци из Европске уније сматрају да највећи део западног Балкана није зрео за прикључивање Унији. Уколико би до тога дошло сувише брзо, земље западног Балкана би омеле ЕУ у њеним напорима да умањи неравномерности у достигнутој економској развијености и да успостави склад међу земљама чланицама., обзиром да се земље западног Балкана још увек налазе у знатно гореј економској и политичкој ситуацији од оне у којој су се налазиле земље које су се придружиле ЕУ приликом последњег проширења. Економска криза, финансијски дефицит, проблеми са енергетском политиком, Грчка криза, референдум у Великој Британији, заједничка спољна и безбедносна политика и њене мањкавости, мигрантска криза, опасност (и нажалост чињеница) да се Европа суочава са тероризмом на свом терену, само су нека од питања која узимају пуно политичке пажње и енергије политичких елита у Европи. Сва ова питања се у потпуности рефлектују и у Србији. И као што је показала криза са мигрантима, када су и ЕУ и Србија суочени са истим изазовима, у исто време, наш одговор на те изазове мора бити део заједничког, европског решења. Никада више није било говора о томе да управо у овом случају Србија дели европске вредности у поступању

²⁸ <http://megatrendreview.naisbitt.edu.rs/files/pdf/SR/Megatrend%20Revija%20vol%202002-2-2005.pdf>

²⁹ http://www.demobalk.org/Publications/books/docs/Demobalk_Books_Doc_00029.pdf

са огромним бројем оних који преко наше територије покушавају да нађу спас у Унији; да поштује правила која су дефинисале чланице ЕУ у овом случају, и да несумњиво нема одговора без нашег учешћа у решењу проблема.³⁰

После промене власти у Београду 5. октобра 2000. године чланство у Европској унији постао је водећи циљ нових политичких елита. Тада је Србија, као чланица Савезне Републике Југославије постала део Процеса стабилизације и придруживања (новембар 2000). Такође, током октобра 2004. године је у Народној скупштини била усвојена Резолуција о придруживању Европској унији,³¹ у којој је подвучено да је придруживање земље Унији стратешки циљ земље. У Луксембургу је 29. априла 2008. начињен највећи продор на путу земље ка Европској унији. На састанку Савета за опште послове и спољне односе ЕУ тада су парафирани Споразум о стабилизацији и придруживању и Прелазни трговински споразум.³² Потписивањем Споразума о стабилизацији и придруживању Србија се обавезала на постепено усклађивање законодавства са правним тековинама ЕУ, као и њихову доследну примену, с посебним нагласком на значај регионалне и добросуседске сарадње међу државама Западног Балкана.³³ За остваривање ове обавезе у октобру 2008. године је усвојен Национални програм за интеграцију Републике Србије у Европску унију, којим су планиране законодавне активности до краја 2012. године. У фебруару 2013. године усвојен је и први Национални програм за усвајање правних тековина ЕУ за период 2013-2016. У току је израда ревидираног Националног програма за усвајање правних тековина ЕУ који ће представљати план до краја 2018. и потпуне усклађености са правом и праксом ЕУ, а поред законодавних мера, овај програм дефинише и институционалне и финансијске пред услове неопходне за њихову примену.³⁴ Одлука о отпочињању преговора о чланству, коју је донео Европски савет 28. Јуна 2013. године, прва Међувладина конференција одржана 21. јануара 2014. године, годину и по дана процеса аналитичког прегледа законодавства у 35 поглавља (*Screening Process*, септембар 2013. – март 2014.), и отварање неколико преговарачких поглавља су основни елементи другог процеса. Основна логика преговарачког процеса је да је чланство у Европској унији стратешки циљ Србије, али и средство помоћу Србија треба да модернизује свој правни, економски и институционални систем. Преговори о приступању ЕУ су, међутим, потпуно другачија врста међународног преговарања од уобичајених. Да би постала чланица ЕУ, држава мора прихватити *acquiscommunitaire*, комунитарну баштину/наслеђе, односно примарно и секундарно право ЕУ. Циљ је да Србија буде у потпуности спремна да преузме обавезе из чланства у Европској унији до краја 2018. године, како би могла да постане чланица Европске уније почетком наредног буџетског периода ЕУ.³⁵

³⁰ <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12483.pdf>

³¹ „Резолуција о придруживању Европској унији“, Службени гласник Републике Србије, Београд, број 112/04.

³² Видети: „Закон о потврђивању Споразума о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њихових држава чланица, са једне стране, и Републике Србије, са друге стране“ и „Закон о потврђивању Прелазног споразума о трговини и трговинским питањима између Европске заједнице, са једне стране, и Републике Србије, са друге стране,“ Службени гласник Републике Србије, Београд, број 83/08.

³³ <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12483.pdf>

³⁴ <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12483.pdf>

³⁵ <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12483.pdf>

Оно што се назива *New Approach to the EU Negotiations* заправо је почело да се уобличава још током преговора Хрватске за чланство са увођењем мерила за отварање и затварање преговора за понека поглавља, не за сва.³⁶ Међутим, сама мерила која постају обавеза за свако од преговарачких поглавља, али и много више структуриран укупан приступ, свој облик добијају тек одлуком о отварању преговора са Црном Гором. Реч је о увођењу примарног значаја владавине права, поглавља 23 (реформа правосуђа, борба против корупције и људска и мањинска права) и поглавља 24 (правда, слобода, безбедност), која се прва отварају и последња затварају током преговарачког процеса. Још више, њима се даје и улога контролора преговора, јер се уводи клаузула о балансу (*imbalance clause*), којом се дефинише да сваки застој у спровођењу обавеза из ових поглавља, води покретању механизма заустављања целокупних преговора о чланству. За Србију постоји и још једна посебна специфичност, а то је поглавље 35. У нашем случају реч је о механизму праћења свих договора (постојећих и будућих) који су резултат дијалога о нормализацији односа између Београда и Приштине. Ово поглавље има исти статус у преговарачком процесу као и поглавља владавине права, има прелазна мерила, и за њега важи могућност коришћења клаузуле о балансу – ако се оцени да нема напретка у имплементацији договора, може се покренути механизам заустављања преговора у другим поглављима. Додатни проблем је што у овом поглављу нема никаквих правних правила, па није најјасније на којим критеријумима би требало да буде заснована оцена о довољном напретку у испуњавању обавеза из овог поглавља. Оно што је потпуно јасно су основни принципи поглавља 35 – оно никако није замена за дијалог већ само механизам праћења спровођења онога што је договорено; оквир поглавља не сме превазилазити оквире дијалога, нити може ићи ван оквира постигнутих договора; поглавље 35 није место ширења тема нормализације на нове области, то може бити само дијалог.³⁷

Односе Републике Србије и Европске уније у овом тренутку оптерећују најмање четири проблема. Први је изостанак пуне сарадње са Међународним кривичним трибуналом за ратне злочине почињене на тлу бивше Југославије у Хагу, што подразумева изручење три оптуженика из редова Српске радикалне странке. Референдум у Великој Британији о њеном изласку из Европске Уније, тзв. Брексит представља другу објективну препреку на путу Србије, али и већине земаља Западног Балкана ка Унији. Трећи битан проблем односи се и на својеврсни замор држава Европске уније од великог проширења 1. маја 2004, када је у чланство примљено десет нових чланица, али и од пријема Бугарске и Румуније 1. јануара 2007. године, као и пријема Хрватске 30. јуна 2013. године. Као четврти проблем је однос Србије и Косова, питање нормализације њихових односа које условљава и отварање нових преговарачких поглавља са Европском Унијом.

Прикључивање Србије ЕУ је њен стратешки интерес и процес који неумитно тече, процес који је добио на значају и интензитету скорим отварањем првих преговарачких поглавља. Један од најбитнијих аспеката тог прикључења јесте област безбедности и одбране, односно заједничка безбедносна и одбрамбена политика ЕУ.

³⁶ <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12483.pdf>

³⁷ <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12483.pdf>

Сада буџет за одбрану покреће безбедносну политику, јер Србија не може имати амбициознију одбрамбену и безбедносну политику од оне коју може себи да приушти. То значи да треба бити прагматичан и реалан у процесу приступања ЕУ као и према обавезама које тај процес носи у оквиру преговарачког поглавља. Трансформација и прилагођавање структуре сектора безбедности и одбране са оном која постоји у државама чланицама ЕУ је велики изазов.

Србија између НАТО-а и Русије

Данас, шеснаест година након демократских промена и десет година након осамостаљења Црне Горе, неупитни про европски развој Србије нашао се у процепу између Истока и Запада. Комплексни односи између Русије са једне и САД, Европске уније и НАТО-а, са друге стране, тензије са Хрватском и Босном и Херцеговином и нерешен статус Косова, само су неки од безбедносних изазова и препрека који се данас стављају пред Србију када је у питању регионална сарадња.³⁸ Ипак, у поређењу са неким прошлим временима, Србија кроз програм Партнерства за мир, бројне међународне споразуме и учешће у мировним операцијама УН и ЕУ, као и кроз заједничке мултинационалне војне вежбе и међународну борбу против тероризма и организованог криминала, управо показује жељу и спремност за сарадњом на свим нивоима.³⁹

Питање односа Републике Србије са Северноатлантским савезом, треба сагледавати у ширем оквиру. То најпре подразумева потрагу за властитим безбедносним идентитетом, те увиђање реалности да се земља већим делом налази у окружењу држава чланица НАТО.⁴⁰ Такође, треба имати у виду и да ће Република Црна Гора у току наредних година дана засигурно постати чланица НАТО, а након приступања Јадранској повељи (4. децембра 2008.) и отпочињања интензивног дијалога о чланству. Република Македонија ће постати чланица Северноатлантског савеза одмах након решења спора са суседном Републиком Грчком у вези њеним уставним именом.⁴¹

У Народној скупштини је 25. децембра 2007. године усвојена „Резолуција о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије.“⁴² У тачки 6 резолуције се најпре указује на противправни карактер бомбардовања бивше Савезне Републике Југославије 1999. године, без претходне одлуке Савета безбедности Уједињених нација. У резолуцији је потом наведено да Народна скупштина Републике Србије проглашава војну неутралност у односу на постојеће војне савезе до расписивања евентуалног референдума. Уколико пак објективно сагледамо расположење јавног мњења, евентуално расписивање референдума о

³⁸ <https://vladeradulovic.wordpress.com/2016/10/14/izazovi-bezbednosne-saradnje-u-regionu/>

³⁹ <https://vladeradulovic.wordpress.com/2016/10/14/izazovi-bezbednosne-saradnje-u-regionu/>

⁴⁰ Република Мађарска је постала чланица НАТО 1999. године, док су Руминија и Бугарска у чланство овог савеза ушле 2004. године. Непосредно уочи самита НАТО у Стразбуру и Келу почетком априла 2009. године Република Хрватска и Република Албанија су постале чланице Северноатлантског савеза.

⁴¹ <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>

⁴² „Резолуција Народне скупштине Републике Србије о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије”, Народна скупштина Републике Србије, Београд, 25. децембар 2007

чланству у НАТО суштински значи *de facto* блокаду будућег чланства Србије у овом војном савезу.⁴³ Србија и НАТО у својим односима полазе од тога да Програм Партнерство за мир пружа довољно могућности за сарадњу, а њено развијање је обострани приоритет.⁴⁴ Политика „отворених врата“ НАТО види и балканске државе у свом чланству. На самиту у Келу/Стразбуру,⁴⁵ 2009. године, у чланство су примљене Албанија и Хрватска, Македонију ограничава спор са Грчком око назива државе, Босна и Херцеговина је на састанку министара спољних послова НАТО у Талину, Естонија (22-23. април 2010) примљена у Акциони план за чланство (*Membership Action Plan – MAP*), а Црна Гора је 15. фебруара 2016. године започела приступне преговоре о приступању НАТО.⁴⁶ Србија је окончала процедуру усвајања Индивидуалног акционог плана партнерства са НАТО (*Individual Partnership Action Plan – IPAP*), 15. јануара 2015. године. Индивидуални акциони план партнерства је највиши облик сарадње са НАТО кроз Партнерство за мир, који не подразумева чланство у Алијанси, а има за циљ пружање помоћи држави партнеру у реформи и модернизацији система одбране и безбедности. У документу су јасно и транспарентно истакнути циљеви и приоритети које Србија жели да постигне у сарадњи са НАТО. Усвајање IPAP представља значајан корак напред у међусобним односима, који омогућава редован и структуриран дијалог, укључујући и дијалог на политичком нивоу. Тиме се олакшава и координација билатералне сарадње са државама чланицама и партнерима НАТО, али, како је наглашено приликом окончања процедуре усвајања, у складу са политиком војне неутралности Србије.⁴⁷

Међународна заједница наставила је да пружа неизмерну помоћ и подршку земљама Балкана, када је у питању њихова међусобна сарадња. Иако је пут од тоталне изолације до потпуно отвореног и модерног европског друштва у већој мери успешно пређен, а реформе и сарадња са хашким трибуналом успешно приведени крају, остало је још неколико кључних питања и изазова који у будућности могу кочити евроатлантске интеграције Србије али и изазвати одређени степен кризе у региону. Ту пре свега треба имати у виду однос Србије према Косову и Метохији и решавање његовог статуса али и питање унитаризације Босне и Херцеговине, односно преиспитивање њеног уставног и Дејтоном загарантованог уређења. Осим ова два, у новије време јавио се још један проблем, у виду увођења санкција Руској Федерацији, које Србија одлучно одбија да спроведе, правдајући то својом спољно политичком стратегијом негована добрих односа и са Истоком и са Западом. За сада, овакав начин вођења спољне политике даје одређене резултате, али се оправдано поставља питање до када ће „седење на две столице“ званичног Београда бити могуће, ако имамо у виду претприступне преговоре са Европском унијом и отварање поглавља, које се директно тиче усклађивања заједничке спољне, безбедносне и одбрамбене политике. Савремени безбедносни изазови, ризици и претње, међу којима предњаче ми-

⁴³ <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>

⁴⁴ <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:13475/bdef:Content/get>

⁴⁵ “Strasbourg/Kehl Summit Declaration: Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Strasbourg/Kehl on 4 April 2009”, Strasbourg, Kehl, 4 April 2009, points 27–28.

⁴⁶ <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:13475/bdef:Content/get>

⁴⁷ <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:13475/bdef:Content/get>

грантска криза, међународни тероризам и организовани криминал, утицали су и на безбедносне структуре у региону које кроз међусобну сарадњу, заједничке вежбе и размену података, покушавају континуирано одржавати висок степен припремљености и способности да што ефикасније одговоре на ове и друге изазове. Република Србија, иако војно неутрална, има веома значајну и интензивну сарадњу са великим бројем армија, што јој омогућава висок степен обучености и припремљености њених припадника за извршавање најразличитијих типова задатака. Иако постоји добра сарадња са представницима оружаних снага Руске Федерације, далеко више сусрета и вежби реализује се са оружаним снагама земаља чланица НАТО.

НАТО нема разлога да инсистира на чланству Србије, имајући у виду апсолутно ирелевантни геостратешки положај земље у новом окружењу држава, које су његове чланице или ће то ускоро постати. Дакле, јасно је да се приликом одлучивања о евентуалном чланству Србије у НАТО више полази од доминантног става јавног мњења, а не од објективног сагледавања гео-стратешког положаја земље и анализе колико би чланство у НАТО допринело превазилажењу бројних безбедносних ризика и изазова. Међутим, не треба *a priori* закључити ни да би евентуално изостајање Србије из чланства НАТО водило ка самоизолацији земље. То свакако демантује пример Републике Аустрије, која је још од окончања Другог светског рата војно неутрална земља, али при том се не може рећи и изолована. С тим у вези би се могло истаћи да би Србија, коришћењем свих могућности сарадње у оквиру НАТО програма Партнерство за мир, могла превазићи потпуну изолацију земље на плану одбране.

Односи Републике Србије са Сједињеним Америчким Државама, тренутно водећом земљом света, су током трајања и након окончања југословенске кризе и смене власти у Београду октобра 2000. године били изложени сталним успонима и падовима. После извесне консолидације у билатералним односима у временском раздобљу од 2000. године, а након америчког признања независности Косова фебруара 2008. године поново је уследило извесно захваћење. Узимајући у обзир да су САД тренутно водећа сила и да имају пресудну улогу у бројним међународним организацијама (Уједињене нације, НАТО, Светска трговинска организација, итд.) Република Србија свакако треба да тежи развијању партнерских односа са овом земљом. То подразумева како успон политичких односа, тако и јачање сарадње на пољу безбедности, економије, културе, образовања, заштите животне средине, итд.⁴⁸

Односи Републике Србије и Руске Федерације су се након петооктобарских промена 2000. године кретали од коректних до изразито блиских. Разлог за приближавање званичног Београда Руској Федерацији најпре је био везан за решавање статуса Косова, али је потом, захваљујући закључењу бројних енергетских споразума уследило још чвршће билатерално везивање. Приближавање Србије Руској Федерацији недвосмислено је реципрочно удаљавању земље од чланства у Северно атлантском савезу. Поготову се питање односа са Руском федерацијом поставља у тренутку када су све државе чланице Европске Уније увеле санкције Русији након анексије Крима и сукоба у Украјини. Наиме, у наредном период, како се Србија буде приближавала Европи, тражи ће се од Србије да усагласи своју спољну политику према Русији у виду увођења санкција, што би представљало велику промену

⁴⁸ <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>

смера баланса између Истока и Запада. У чврстој економско-политичкој интеграцији, као што је Европска унија, нико није остварио чланство са проруском политиком.⁴⁹ Односи Срба и Руса, и њихових држава, сежу дубоко у векове, у хиљадугодишњу заједничку историју словенства, хришћанства, цивилизације, културе, узајамне помоћи и разумевања, али и неразумевања, и различитих очекивања. Део нашег битисања постало је међусобно ослањање и рачунање на Русију. Русија је чувар статуса Србије и Косова и Метохије у СБ ОУН, проверени заступник оних интереса које Београд артикулише у највишем телу светске организације.

Народна Република Кина постаје све важнији политички чинилац у савременој светској политици и засигурно један од лидера у региону Источне Азије. Бројни су показатељи економског јачања ове земље, а нису ретки и аналитичари који указују и на значај улоге Кине у глобалном систему безбедности. Зато би и анализа јачања билатералних односа Србије и Кине свакако требала бити садржана у новој спољнополитичкој стратегији. Економска размена између Народне Републике Кине и Републике Србије је, такође, у сталном успону.

Закључак

Од завршетка грађанског рата на простору бивше Југославије, до данас прошло је више од 20 година, а период који је за нама обележиле су бројне регионалне иницијативе, свеобухватне реформе, па чак и драстично супротни политички потези који су се кретали од директне конфронтације са НАТО до прихватања највишег могућег степена сарадње са Алијансом. Демократске промене у Србији, отвориле су ново поглавље у сарадњи са Северно атлантском алијансом, а 12 година је потрошено да се од формалног подношења захтева за пријем у НАТО програм "Партнерство за мир" дође до окончања процедура и усвајања Индивидуалног акционог плана између Републике Србије и НАТО, уз задржану доктрину војне неутралности Србије. Током тог периода, значајно је напредовала регионална сарадња у сектору безбедности, а заједничке војне вежбе, мировне мисије и операције доказ су способности, спремности и високог степена интероперабилности свих снага на Балкану са осталим чланицама НАТО савеза. Најновијим проширењем НАТО на Црну Гору, уз Албанију и Хрватску са једне и Мађарску, Бугарску и Румунију са друге стране, НАТО је дошао на саме границе Србије, што би требало да буде додатни мотив да преиспитамо своје позиције и искористимо искуства и помоћ суседа у коначном доношењу одлуке.

Када се сагледава положај држава у савременим међународним односима, најбитније је да постоји својеврсна предвидљивост њиховог деловања у оквиру билатералних и мулти латералних односа на регионалном и глобалном нивоу. Зато је доношење спољнополитичке стратегије од суштинске важности за дефинисање циљева и задатака активности држава на спољном плану. У том смислу важно је да Србија своју спољнополитичку стратегију у овом тренутку дефинише најпре у односу на чланство у Европској унији, а потом и да предвиди да након интеграције у ову организацију њене активности треба да буду „ограничене“ инструментима и оквирима Заједничке спољне и безбедносне политике и Заједничке одбрамбене и безбедносне политике.

⁴⁹ <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>, 24. новембар 2016

Данас је јасно да се спољнополитички приоритети већине држава насталих од бивше Југославије поклапају у неколико сегмената. То су европске и евроатлантске интеграције, побољшање односа са суседима, изградња што бољег односа са Сједињеним Америчким Државама и потреба јачања улоге ових земаља у међународним организацијама. Када започну преговори о поглављима везаним за усаглашавање спољне политике земље кандидата са Заједничком спољном и безбедносном политиком ЕУ, то подразумева и неопходност измене спољнополитичких докумената, али и конкретних активности на спољном плану. Ово је битно јер Европска унија има намеру да у перспективи конституисањем јединствене дипломатије у већој мери усагласи националне спољнополитичке стратегије.

Спољнополитичка стратегија Републике Србије поред основних циљева, треба да укаже и на поједине вредности на којима ће се заснивати. То свакако подразумева пуно поштовање принципа међународног јавног права, као и промовисање начела сарадње и мирног решавања конфликта. Такође, овај документ мора предвидети и промоцију новог идентитета Републике Србије у Европи и свету, који ће бити ослобођен бројних стереотипа проузрокованих прошлодеценијским сукобима. Посебно је значајно да се детаљно предвиде и области у којима ће се одвијати спољнополитичка активност земље, али и да се прецизирају постојећи уставни и законски механизми за њихову имплементацију. Дефинисање спољнополитичке позиције у променљивим глобалним околностима и геостратешкој констелацији интереса је основни приоритет унутрашње и спољне политике Србије. Основни принципи којима треба да се руководи стратегија је очување националних интереса, сагледавање балканске реалности, предикција безбедносних изазова у будућности, а посебно прилагодљивост и државничка мудрост политичких елита и значајних субјеката нашег друштва.

Литература

[1] Курјак, Ј.: Домети промена у политичким системима постсоцијалистичких земаља, *Међународни проблеми*, 4/2000, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2000.

[2] Ковачевић, С: *Транзиција у демократију: трансформација друштва и консолидација демократије*, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 2015.

[3] Huan Linc, Alfred Stepan: *Демократска транзиција и консолидација*, Филип Вишњић, Београд, 1998.

[4] http://www.vba.mod.gov.rs/strategija_-20nacionalne_bezbednosti_lat.pdf

[5] http://www.filipejdus.com/Public/Uploads/Attach/prva_dva_poglavlja_548c66035ce57.pdf

[6] <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903343D.pdf>

[7] <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2015/0025-85551504279G.pdf>

[8]

https://www.npao.ni.ac.rs/files/584/01_Zbornik_Globalizacija_akulturacija_i_identiteti_na_Bal_5f571.pdf

[9] <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12483.pdf>

[10] http://www.demobalk.org/Publications/books/docs/Demobalk_Books_Doc_00029.pdf

[11] <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:13475/bdef:Content/get>

[12] <https://vladeradulovic.wordpress.com/2016/10/14/izazovi-bezbednosne-saradnje-u-regionu>

[13] <http://megatrendreview.naisbitt.edu.rs/files/pdf/SR/Megatrend%20Revija%20vol%2002-2-2005.pdf>

[14] <http://www.beoforum.rs/dokumenti/dr-dusan-vasic-8-12-2009.pdf>

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА САДРЖАЈА САВРЕМЕНИХ СТРАТЕГИЈА БЕЗБЕДНОСТИ

Владимир Т. Катанчевић
Министарство одбране Републике Србије,
Кабинет министра одбране

Стратегија безбедности државе чини врх легислативне пирамиде докумената у области националне безбедности и исходиште за све посебне и појединачне стратегије у овој области. Завршетак хладног рата, глобализација и потреба за транспарентношћу оружаних снага ради смањивања међусобне перцепције претњи наметнули су тренд објављивања стратегија безбедности. Стратегија безбедности је један од инструмената којим се обезбеђује опредељење државе да одговори на све претње на свеобухватан начин, повећа степен ефективности безбедносног сектора оптимизацијом и координацијом свих субјеката који јој доприносе, као и да се повећа регионална и међународна сарадња и поверење. Не улазећи у питање степена практичне примене објављених стратегија, њихова доступност и бројност омогућили су компаративну анализу, увид у националне вредности, интересе и циљеве других држава, њихове посебне и појединачне стратегије, систем и политику националне безбедности.

Кључне речи: *компаративна анализа, стратегија националне безбедности, садржај, безбедност*

О стратегији безбедности

У делу „*Артхашастра*“, индијски писац и политичар Чанакаја је триста година пре нове ере изнео мишљење да државе теже да уђу у савезе са удаљеним државама како би реализовале своје интересе. Концепт савезништва се, тумачен кроз призму ратова тадашњег времена, код Чанакаје заснивао на једнакости, заједништву интереса и географском положају у односу на суседе. Као практично прво дело представника реалистичке школе Чанакајина „*Артхашастра*“ је, по мишљењу Макса Вебера, тако огољена у својој реалности „да је Макијавелијев *Владалац* у односу на њу безопасан.“¹

Да би дошло до данашњег степена развоја и стања међународних односа, савремено друштво је прешло дуг пут и околности су се умногоме промениле у односу на време када је писана „*Артхашастра*“. Међутим, стиче се утисак да су начини и средства којим се остварују национални интереси и циљеви, упркос временској

¹ Weber, M: Selections in Translation Press syndicate of the university of Cambridge, Cambridge, 1978, стр. 220.

димензији, слични, понекад чак и идентични. Оно што их чини наизглед аутентичним је прикривеност велом глобализације, масовних медија, међународних односа, економије и информатичког друштва. Креирање стратегије као начина на који држава реализује националне интересе и циљеве у одређеној области, у формалном или неформалном облику је најчешће у прошлости сакривана од јавности. Завршетак Хладног рата и униполаризација моћи САД, глобализација, значајан развој информационе технологије, потреба за транспарентношћу оружаних снага ради смањивања међусобне перцепције претњи су неки од узрока који су утицали на тренд објављивања стратегија државе, безбедности и одбране. Ове стратегије су креиране делом да би артикулисале и институционализовале национална усмерења када је у питању низ безбедносних питања, делом да би са истим упознала домаћу јавност и, у неким случајевима, да би са њима били упознати актери међународне спољне политике.²

Појам „безбедност“ је, под утицајем драстичних промена и релативне непредвидивости у међународним односима након краја Хладног рата, као и због повећане динамике академских расправа по овом питању, константно проширивао свој садржај.³ Безбедност државе данас обухвата много већу област од одбране територије и становништва од спољашњих утицаја, поготово ако се има у виду да је могућност непосредног оружаног сукоба суверених држава мања него раније и да је безбедност најчешће угрожена унутрашњим и неоружаним претњама. „Безбедност је повезујућа наука, спаја унутрашњу и спољашњу политику, ратоводство и војну стратегију са политичком економијом, политичким студијама и нормативном друштвеном теоријом, филозофију са психологијом и антропологијом, ако томе додамо и неопходна знања, на пример, хемије и биологије, за науку о безбедности нема јасних граница ...“.⁴ С тога, можемо закључити да се при одређењу појма „безбедност“, све више користи холистички, односно свеобухватни приступ.

Промишљање безбедности земаља света, након престанка „хладног рата“ у последњој деценији прошлог века, померило се са чисто војног угрожавања ка ширем спектру изазова, ризика и претњи.⁵ Безбедност се може, у ужем смислу речи, дефинисати као стање заштићеног, слободног, квалитетног и извесног постојања и деловања појединаца, људских група, организација, институција и заједница. Арнолд Волферс на пример каже да је безбедност у објективном погледу, одсуство претњи усвојеним вредностима, а у субјективном смислу одсуство страха да ће те вредности бити нападнуте. Како већина истраживања о аспекту безбедности сведоче да на то стање утиче мноштво чинилаца који могу бити објективно и субјективно окарактерисани може се рећи да, у ширем смислу речи, безбедност представља „свеукупност чинилаца објективне и субјективне природе који утичу на опстанак и друге битне вредно-

² Stolberg, A.: How nations-states craft national security strategy documents, Strategic studies institute US war army college, 2012, стр. IX.

³ Симић, Д.: Наука о безбедности – Савремени приступи безбедности, ЈП „Службени лист СРЈ“, Београд, 2002, стр. 11.

⁴ Ibid, стр. 59.

⁵ Форца, Б., Татомир, Д.: Стратегијски менаџмент безбедности у условима финансијске кризе, Часопис за науку-истраживање-развој НИР, Интернационални универзитет Брчко дистрикт БиХ, година 1, број 2, децембар 2012, Брчко, стр. 139.

сти људи и њихових група, организација, институција и заједница.”⁶ Такође, „безбедност се може дефинисати као стање било ког субјекта или објекта који нормално и релативно неометано постоји и делује, односно функционише.”⁷

Потреба за безбедношћу и њеном институционализацијом у стратегијским документима, постала је важно питање за државе у међународном политичком систему XXI века и условила да појам „стратегија” има све значајније место у савременим друштвеним наукама и истраживањима. Може се закључити да је појам „стратегија” од првобитног значења вођења војске еволуирао у вештину вођења рата, док данас он представља систем знања, правила, принципа и закона којима се захватају стратегијски сукоби, у целини, ради постизања стратегијских циљева.⁸ Као и појам „безбедност” садржај појма стратегија је проширен из типично војне на готово све области савременог друштва. Нејасне границе између спољне и унутрашње политике и безбедности, као и динамичност изазова ризика и претњи, намећу потребу за већом флексибилношћу и учесталијом ревизијом стратешких докумената, као опредељених исказа о стратегијској замисли. Стратегија је процес, константна адаптација на променљиве услове и околности у свету где доминирају несигурност и двосмисленост.⁹

Као што је Арнолд Волферс то навео, политичке формуле попут „националног интереса” и „националне безбедности”, поред популаризације морају бити изложене и критици, јер не морају да значе исто различитим људима и чак не морају да имају било какво значење.¹⁰ Дефинисање појма стратегије безбедности је увелико отежано немогућношћу прецизног дефинисања његових конституенаса, константним проширивањем садржаја ова два појма и различитошћу националних стратегијских култура. Стратегијска култура „представља систем заједничких веровања, претпоставки и модуса понашања на нивоу државе који су условљени географским, етнокултуралним карактеристикама и историјом, социјалном, економском и политичком структуром друштва, војним институцијама и карактеристикама цивилно-војних односа.”¹¹ Она представља својеврсну призму којом држава посматра спољашње безбедносно окружење, креира националне вредности, интересе и циљеве, политику и систем националне безбедности, али и способност и политичку вољу да се стратегијска опредељења искажу у стратегијским документима и као таква представе домаћој и међународној јавности.

Показатељи развоја најразвијенијих држава света, попут Немачке, Јапана, САД, Русије и Кине, показују да је њихов успешан национални развој базиран на националним, стратегијским, дугорочним и планским развојним документима.¹² Као један од тих докумената, стратегија безбедности представља резултат сложених друштвених и политичких процеса и у литератури постоји много њених дефиниција. Стратегија националне безбедности може бити дефинисана „као систем комплементарних нор-

⁶ Илић, П.: О дефинисању и дефиницијама националне безбедности, Војно дело – лето 2012, Београд, стр. 127.

⁷ Ibid. стр. 125.

⁸ Ковач, М., Стојковић, Б.: Стратегијско планирање одбране, Војноиздавачки завод, Београд, 2009, стр. 176.

⁹ Gray, S.: *Modern strategy*, Bookcraft Ltd. Misdomer Norton, Somerset, 1999. стр. 19.

¹⁰ Wolfers, A.: "National security as an ambiguous symbol", *Political Science Quarterly*, vol. 67, No 4, 1952, стр. 481.

¹¹ Johnson, A.: *Thinking about Strategic culture*, *International security*, Vol. 19, No 4, Spring 1995, стр. 37.

¹² Форца, Б., Стојковић Б.: О хијерархији стратегијских докумената, Војно дело – лето 2013, Београд, стр 162.

ми, из домена државних стратегија, које се непосредно односе на систем безбедности и на реализовање специфичних одбрамбених функција државе у политичкој, економској, правној, технолошкој, едукативној, информационој, војној, верској и другим областима основних функција државе. Она је основа за интегрисано деловање снага безбедности у функцији остварења повољног стања безбедности државе, кроз испољавање моћи државе у функцији заштите виталних националних интереса.¹³ С једне стране ова дефиниција се односи на повољно стање безбедности државе, а са друге стране координирано и деловање друштва ради остварења националних интереса. У иностраној литератури стратегија националне безбедности је дефинисана на сличан начин. „Стратегија националне безбедности представља план нације за координисану употребу свих инструмената државне моћи – неоружаних као и оружаних – да би постигли циљеве који бране и унапређују националне интересе.”¹⁴ Сходно овом виђењу појма стратегије националне безбедности, он може бити описан „као плански, системски и рационалан процес ... обликован од стране снажних лидера, организационих култура и владиних структура.”¹⁵

Опши аспект садржаја стратегија безбедности

Адекватно концепцијски осмишљена, идејно вођена и научно пројектована, стратегија националне безбедности је јавно мерило стабилности и моћи државе на унутрашњем и спољашњем плану, у случају да је спроведена и у пракси. Безбедносне политике и системи безбедности представљају унију свих подсистема друштва и њихових инструмената, креираних ради обезбеђења опстанка и развоја друштва, као и правовременог предузимања мера против свих извора угрожавања националних интереса. Приликом дефинисања концепта националне безбедности, поред меродавних државних тела, требали би учествовати цивилни стручњаци и приватни сектор, што подразумева њихову интеракцију и блиску сарадњу у погледу реаговања на опште безбедносне изазове и конкретне облике угрожавања националне безбедности.¹⁶ Овај приступ се у савременој литератури назива свеобухватним или холистичким. Стратегија безбедности мора бити прихваћена и имплементирана на целокупност државног и друштвеног бића и прихваћена на свим нивоима, ради свеобухватне заштите националних вредности и достизања националних циљева.

Баш као и материја обрађена у стратегији националне безбедности, њен садржај, па чак и редослед елемената садржаја, је под утицајем спољашњих и унутрашњих чинилаца који су производ друштвених и политичких процеса, а нарочито

¹³ Ковач, М., Стојковић, Б.: Стратегијско планирање одбране, Војноиздавачки завод, Београд, 2009, стр. 241.

¹⁴ Stolberg, A.: How nations-states craft national security strategy documents, Strategic studies institute US war army college, 2012, стр. 13.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Таталовић, С.: Треба ли Хрватској нова стратегија националне сигурности, Тромесечник „Политичке анализе”, Загреб, број 6, 2011, стр. 35

стратегијске културе. Постоји могућност да је материја обрађена у стратегијама националних безбедности двеју држава потпуно идентична, али да је другачије организована и уређена по поглављима – елементима садржаја. Такође постоји могућност да су поглавља двеју држава идентична, али да је материја њима обухваћена, потпуно различита. Ради адекватне компаративне анализе садржаја стратегија безбедности, потребно је извршити и делимичну компаративну анализу материје која је обухваћена конкретним стратегијама безбедности, како при томе не би дошли до погрешних закључака.

Стратегија националне сигурности Републике Хрватске (2002)

Притисак који је настао укључивањем Републике Хрватске у Акциони план за чланство у НАТО, условио је да се Стратегија националне сигурности Републике Хрватске припреми у журби и усвоји од стране хрватског Сабора истог дана када и Стратегија одбране.¹⁷ Ова чињеница је спречила да се реализује шира стручна и јавна расправа која би утицала на квалитет усвојене Стратегије националне сигурности.¹⁸ Стратегија националне сигурности, с обзиром на то да је усвојена пре 13 година добрим делом није операционализована (чланица НАТО-а од 2009. године, чланица Европске уније од 2012. године, у Стратегији се спомиње СР Југославија). Нацрт нове стратегије је презентован 2010. године, покренута је јавна расправа, али овај Нацрт никада није упућен на усвајање у хрватски Сабор. Садржај Стратегије националне безбедности Републике Хрватске се састоји из седам поглавља и приказан је у табели број 1.

Табела 1 – Садржај Стратегије националне безбедности Републике Хрватске¹⁹

Рб.	Поглавља
1	Увод
2	Сигурносно окружење и изазови Републике Хрватске
3	Вриједности и интереси
4	Изазови, ризици и пријетње
5	Сигурносни концепт
6	Сигурносна политика Републике Хрватске – подручја и инструменти
7	Закључак

¹⁷ Махечић, З.: Croatia, у Зборнику радова Security policies in Western Balkans, Центар за цивилно-војне односе, Гораграф, 2010, стр. 63.

¹⁸ Таталовић, С.: Треба ли Хрватској нова стратегија националне сигурности, Тромесечник „Политичке анализе“, Загреб, број 6, 2011, стр. 35

¹⁹ Стратегија националне сигурности Републике Хрватске.

У Уводу је дата дефиниција националне сигурности и презентовани су чиниоци концептуалних решења наведених у документу. Није укратко представљен садржај Стратегије националне сигурности што је у осталим стратегијама, како ћемо видети, уобичајена пракса.

У поглављу *Сигурносно окружење и изазови Републике Хрватске* презентовано је глобално и регионално безбедносно окружење, при чему није урађена прецизна класификација нивоа окружења. У овом поглављу презентоване су претње као што је тероризам и поједини изазови регионалног карактера, иако у Стратегији постоји поглавље под називом изазови, ризици и претње.

У поглављу *Вриједности и интереси* изведен је логичан прелаз са националних вредности на националне интересе, при чему није извршена њихова класификација.

У поглављу *Изазови, ризици и претње* презентована је процена изазова, ризика и претњи по безбедност Републике Хрватске, при чему није извршена њихова класификација.

У поглављу *Сигурносни концепт* дефинисана је сврха деловања на подручју националне сигурности Републике Хрватске, усмерење према спољашњем окружењу кроз безбедносне циљеве и начела остваривања националне сигурности (мере и начела). Безбедносни циљеве нису класификовани.

У поглављу *Сигурносна политика Републике Хрватске – подручја и инструменти* презентовани су поједини аспекти међународне и регионалне сарадње и елементи политике националне безбедности. Део поглавља који се односи на приступање Европској унији и НАТО је превазиђен учлањењем Републике Хрватске у ову организацију. У делу поглавља који се односи на регионалну сарадњу и сарадњу са суседним државама поновљени су изазови, ризици и претње који се у тим приликама јављају.

У *Закључку* је наглашено да националне вредности, интереси, циљеве и темељи концептуалне поставке дефинисане Стратегијом представљају дугорочна решења, као и да су подложне континуираном вредновању и преиспитивању, без навођења механизма и инструмената за ревизију овог документа.

Стратегија националне безбедности Републике Албаније (2004)

Након колапса система безбедности и нереда крајем XX века, Албанија је уз помоћ међународне заједнице, почела да израђује и објављује стратешка документа како би и легислативно показала да се од „потрошача безбедности” трансформисала у државу која је њен „произвођач.”²⁰ Међу првим стратешким документима које је Република Албанија израдила је Стратегија националне безбедности, објављена 2000. године и ревидирана 2004. године. Иако је, према одредби у Стратегији националне безбедности Републике Албаније, предвиђено да се ревизија врши сваке три године, од 2004. године она није реализована, па поједини садржаји нису операционализовани (Албанија 2009. године постала чланица НАТО а 2006. године потписала Споразум о сарадњи и придруживању са Европском унијом). Ревизија

²⁰ Стратегија националне безбедности Републике Албаније.

стратегије националне безбедности је пре коначног усвајања од стране Владе и Парламента „усвојена од стране експерата из Министарства одбране, Министарства унутрашњих послова, Тајне службе и нарочито Савета за националну безбедност.“²¹ На овај начин је избегнута могућност да се у процес израде овог документа укључе и недржавне институције. Садржај Стратегије националне безбедности Републике Албаније се састоји из пет поглавља и приказан је у табели број 2.

Табела 2 – Садржај Стратегије националне безбедности Републике Албаније

Рб.	Поглавља
1	Увод
2	Стратегија безбедности
3	Стратешки контекст безбедности
4	Елементи националне моћи
5	Вођство стратешке безбедности

У Уводу је дата дефиниција националне безбедности и укратко презентована материја презентована у Стратегији, мисије и државни интереси. Није прецизно представљен садржај Стратегије националне безбедности.

У поглављу *Стратегија безбедности* презентован је концепт стратегије безбедности тј. основни ставови о начину ангажовања расположивих ресурса у очувању и заштити националних интереса на основу опредељења и циљева политике одбране. Извршена је класификација безбедносних циљева. Такође је презентована процена ризика и претњи и безбедносни циљеви, без њихове класификације.

У поглављу *Стратешки контекст безбедности* презентовано је безбедносно окружење, ризици и претње за безбедност и национални интереси, без њихове класификације.

У поглављу *Елементи националне моћи* презентовани су елементи политике националне безбедности.

У поглављу *Вођство стратешке безбедности* презентован је систем националне безбедности, његова структура, управљање и прописане процедуре и одговорност за покретање ревизије документа, као и временски рок трајања (на три године). Наведен је састав Савета за националну безбедност.

Стратегија националне безбедности Руске Федерације до 2020. године (2009)

Први политички документ у новијој историји који је изражавао државне ставове о безбедносним питањима била је Концепција националне безбедности Руске Федерације, донета 1997. године.²² Стратегија националне безбедности Руске Феде-

²¹ Hide E, Kamberi G.: Albania, у Зборнику радова Security policies in Western Balkans, Центар за цивилно-војне односе, Гораграф, 2010, стр. 11.

²² Перишић, С.: Национална безбедност као један од основних чинилаца геополитичког позиционирања Руске Федерације на почетку 21. века, Војно дело, зима/2010, стр. 103.

рације до 2020. године је наставак овог стратешког документа, „ради развоја националне економије, побољшања квалитета живота становништва, обезбеђивања политичке стабилности у друштву, јачања националне одбране, државне безбедности и правног поретка, повећавање конкурентности и међународног угледа Руске Федерације.”²³ Садржај Стратегије националне безбедности Руске Федерације се састоји из шест поглавља и приказан је у табели број 3.

Табела 3 – Садржај Стратегије националне безбедности Руске Федерације до 2020.

Рб.	Поглавља
1	Први део – Опште поставке
2	Други део – Савремени свет и Русија: стање и тенденције развоја
3	Трећи део – Национални интереси и стратегијски национални приоритети
4	Четврти део – Обезбеђење националне безбедности
5	Пети део – Организационе, нормативне, правне и информационе основе за реализацију стратегије
6	Шести део – Основне карактеристике стања националне безбедности

У поглављу *Опште поставке*, које према мишљењу аутора може бити сврстано у групу елемената садржаја под називом увод, наглашено је да је Руска Федерација превладала кризу политичког и социјално-економског система са краја XX века. Такође дефинисани су основни појмови који су коришћени у Стратегији, попут националних интереса, приоритета, система националне безбедности итд. У кратким цртама представљен је садржај Стратегије националне безбедности.

У поглављу *Савремени свет и Русија: стање и тенденције развоја* презентовано је глобално окружење и виђење положаја Руске Федерације на међународној политичкој сцени. У складу са геополитичким интересима као слабост је наведена усмереност евроатлантског региона искључиво на НАТО, неприхватљивост инсталирања војне инфраструктуре на границама Руске Федерације и сконцентрисаност међународне политике на енергетске ресурсе. Окружење није прецизно класификовано према нивоима.

У поглављу *Национални интереси и стратегијски национални приоритети* презентоване су националне вредности и национални приоритети Руске Федерације, без њихове класификације.

У поглављу *Обезбеђење националне безбедности* наведено је да стање националне безбедности Руске Федерације директно зависи од економског потенцијала земље и ефикасности функционисања система обезбеђења националне безбедности. Презентоване су претње, на основу њих формулисани стратегијски циљеви и начини њиховог достизања, по специфичним областима.

У поглављу *Организационе, нормативне, правне и информационе основе за реализацију стратегије* наведен је систем стратешких докумената (посебне стратегије су наведене поименично) и дефинисан начин спровођења стратегије, инструменти и одговорности за њену корекцију. Такође је дефинисана одговорност и начин годишњег извештавања о успешности реализације Стратегије националне безбедности.

²³ Стратегија националне безбедности Руске Федерације до 2020. године.

У поглављу *Основне карактеристике стања националне безбедности* приказан је списак основних карактеристика стања националне безбедности. Ове карактеристике представљају параметре чије вредности показују успешност и адекватност примене Стратегије националне безбедности.

Стратегија националне безбедности Републике Србије (2009)

Стратегија националне безбедности Републике Србије усвојена је од стране Народне скупштине 2009. године. За разлику од Стратегије одбране чије усвајање је прописано чланом 99. Устава Републике Србије, надлежност за усвајање Стратегије националне безбедности Републике Србије у Уставу није споменуто. Стратегија је замишљена као документ којим се домаћој и међународној јавности јасно и транспарентно стављају на увид стратешка опредељења у јачању националне безбедности и изражава опредељеност Републике Србије да активно доприноси изградњи и унапређењу регионалне и глобалне безбедности.²⁴ Иако је усвајању Стратегије националне безбедности Републике Србије претходило усвајање Резолуције Народне скупштине о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије из 2007. године, војна неутралност у Стратегији није споменуто. Садржај Стратегије националне безбедности Републике Србије се састоји из седам поглавља и приказан је у табели број 4.

Табела 4 – Садржај Стратегије националне безбедности Републике Србије

Рб.	Поглавља
1	Увод
2	Безбедносно окружење
3	Изазови, ризици и претње
4	Национални интереси
5	Политика националне безбедности
6	Систем националне безбедности
7	Закључак

У Уводу се дефинише Стратегија националне безбедности, наводе њена полазишта и укратко описује садржај. Експлицитно је наведено да је Стратегија националне безбедности основ за израду других стратегијских докумената у свим областима друштвеног живота и функционисања државних органа и институција, ради очувања и заштите безбедности грађана, друштва и државе.

У поглављу *Безбедносно окружење* дата је перспектива безбедносног, регионалног и националног окружења са аспекта безбедности, као и поједини изазови, ризици и претње, без њихове класификације.

²⁴ Стратегија националне безбедности Републике Србије.

У поглављу *Изазови, ризици и претње* детаљно су набројани изазови, ризици и претње по безбедност Републике Србије, без њихове класификације.

У поглављу *Национални интереси* набројане су националне вредности и национални интереси, без њихове класификације.

У поглављу *Политика националне безбедности* презентована су основна опредељења, циљеви, основна начела и елементи политике националне безбедности.

У поглављу *Систем националне безбедности* презентована је структура система безбедности, управљање системом безбедности, приказане надлежности Савета за националну безбедност и начела функционисања система безбедности. Није представљен састав Савета за националну безбедност.

У *Закључку* су презентовани основни ставови о Стратегији, начину њене израде, уопштеној процедури иновирања и корекције без временског рока и набројана стратешка документа нижег хијерархијског нивоа.

Стратегија националне безбедности Републике Аустрије (2013)

Стратегија националне безбедности Републике Аустрије је, што се тиче садржаја, усаглашена са Европском стратегијом безбедности – Безбедна Европа у бољем светлу. Стална неутралност је инкорпорирана у Стратегију, као и опредељење за примену концепта „свеобухваног приступа” (Comprehensive approach) путем јачања међународне сарадње. Последње поглавље Стратегије је у ствари Резолуција Аустријског националног савета и представља скуп од преко 80 принципа које државни органи Републике Аустрије користе при спровођењу мера политике националне безбедности. Они су подељени у четири категорије: општи принципи, принципи унутрашње безбедности, принципи спољне безбедности и принципи одбрамбене политике. Садржај Стратегије безбедности Републике Аустрије се састоји из четири поглавља и приказан је у табели број 5.²⁵

Табела 5 – Садржај Стратегије националне безбедности Републике Аустрије

Рб.	Поглавља
1	Увод – Безбедносна политика у 21. веку
2	Безбедносна ситуација у Аустрији
3	Аустријска безбедносна политика у новој декади
4	Резолуција Аустријског националног савета 2013. године.

У *Уводу* се даје кратка историјска ретроспектива ситуације у Европи од друге половине XX века и у исто време наглашава да је безбедносна ситуација у Европи оптерећена новим изазовима, ризицима и претњама, што наглашава

²⁵ Стратегија безбедности Републике Аустрије

потребу за свеобухватним приступом интерним и екстерним аспектима безбедности.

У поглављу *Безбедносна ситуација* презентована је ситуациона анализа која обухвата развој безбедносне ситуације на међународном нивоу, изазове, ризике и претње без класификације, као и могућности и прилике за обликовање безбедносне политике У другом делу овог поглавља извршена је анализа ситуације у Републици Аустрији.

У поглављу *Аустријска безбедносна политика у новој декади* набројане су безбедносне вредности, интереси и циљеви без класификације, презентована Аустријска безбедносна политика на националном нивоу, безбедносна политика у контексту Европске уније и на глобалном нивоу.

У поглављу *Резолуција Аустријског националног савета*, (Резолуција усвојена 03.07.2013. године) набројано је преко 80 принципа које државни органи Републике Аустрије користе при спровођењу мера политике националне безбедности, подељени у четири категорије: генерални принципи, принципи унутрашње безбедности, принципи спољне безбедности и принципи одбрамбене политике. Као један од принципа одбрамбене политике презентовано да Република Аустрија има у сваком моменту спремно 100 стручњака и 1100 војника, ради пружања подршке управљању међународним кризама.

Стратегија националне безбедности Чешке Републике (2011, 2015)

Нови Стратешки концепт НАТО, прихватање Лисабонског споразума и дешавања на међународној сцени у области безбедности, наметнули су потребу да се изврши ревизија Чешке стратегије безбедности из 2003. године и, од стране Владе ове државе, усвоји Стратегија безбедности Чешке Републике 2011. године. Ревизија овог документа је извршена 2015. године, али је његов садржај остао непромењен. Национални интереси и фундаментални принципи, у глобалу нису промењени у односу на претходну Стратегију безбедности. Садржај Стратегије безбедности Чешке Републике се састоји из пет поглавља и приказан је у табели број 6.²⁶

Табела 6 – Садржај Стратегије безбедности Чешке Републике

Рб.	Поглавља
1	Увод
2	Принципи политике безбедности Чешке Републике
3	Безбедносни интереси Чешке Републике
4	Безбедносно окружење
5	Стратегија за промовисање безбедносних интереса Чешке Републике

²⁶ Стратегија безбедности Чешке Републике.

У Уводном делу који је написао председник Владе Чешке Републике и Уводу, укратко су објашњене разлике у односу на претходну стратегију и садржај документа. Такође, важно је напоменути да је у Уводу Стратегије националне безбедности из 2011. године исказана захвалност академској заједници и невладиним институцијама које су учествовале у изради овог документа, чиме се наглашава учешће јавности и јачи концензус приликом усвајања.

У поглављу *Принципи политике безбедности Чешке Републике* презентовани приступи, инструменти и мере за чување безбедности и заштиту грађана и државе. Напоменуто је да је одбрана обавеза свих и принцип одбране безбедности полази од појединца, његовог живота, здравља и имовине. Најважнији принципи политичка и економска стабилност и недељивост безбедности у смислу евроатлантског подручја и глобалне ситуације. Наведено да чланство Чешке Републике у НАТО и ЕУ не ослобађа Чешку Републику од примарне одговорности за сопствену безбедност.

У поглављу *Безбедносни интереси Чешке Републике* презентовани су безбедносни интереси Чешке Републике, класификовани према њиховој важности на виталне, стратешке и остале.

У поглављу *Безбедносно окружење* презентован је стратешки контекст окружења, најважнији трендови и фактори окружења и набројане безбедносне претње, без њихове класификације.

У поглављу *Стратегија за промовисање безбедносних интереса Чешке Републике*, уз напомену да природа безбедносних претњи условљава примену широког приступа војних и не војних инструмената, презентована је колективна димензија безбедности и одбране и стратегија превенције и потискивања безбедносних претњи, као и економски и институционални оквири безбедности. Као посебан део овог поглавља и уједно последњи део Стратегије, дат је приказ система безбедности Чешке Републике.

Компаративна анализа савремених стратегија безбедности

На основу презентованих садржаја стратегија националних стратегија Хрватске, Албаније, Руске Федерације, Републике Србије Чешке Републике и Републике Аустрије, сачињена је табела са компаративном анализом њиховог садржаја. Поједина поглавља су груписана у исту категорију не само по сличности назива, већ и, по мишљењу аутора, сходно њиховој садржини. Такође је презентован и број подударних поглавља у анализираним стратегијама према називу.

Табела 7 – Компаративна анализа садржаја савремених стратегија националних безбедности

Поглавље	Република Хрватска	Република Албанија	Руска Федерација	Република Србија	Чешка Република	Република Аустрија	Број подударана
Увод (Албанија, Хрватска, Србија, Аустрија, Чешка) Опште поставке (Руска Федерација)	ДА	ДА	ДА	ДА	ДА	ДА	6
Стратегија безбедности (Албанија)		ДА					1
Сигурносни концепт (Хрватска)	ДА						1
Стратешки контекст безбедности (Албанија)		ДА					1
Сигурносно окружење и изазови (Хрватска)							
Безбедносно окружење (Србија, Чешка)							
Безбедносна ситуација (Аустрија)	ДА		ДА	ДА	ДА	ДА	5
Савремени свет и Русија – Стање и тенденције развоја (Руска Федерација)							
Изазови, ризици и претње (Хрватска)	ДА			ДА			2
Национални интереси (Србија)							
Безбедносни интереси (Чешка)	ДА		ДА	ДА	ДА		4
Национални интереси и стратешки национални приоритети (Руска Федерација)							
Вриједности и интереси (Хрватска)							
Политика националне безбедности (Србија)							
Безбедносна политика у новој деценији (Аустрија)	ДА	ДА			ДА	ДА	5
Стратегија за промовисање безбедносних интереса (Чешка) Сигурносна политика – подручја и инструменти (Хрватска)							
Елементи националне моћи (Албанија)							
Обезбеђење националне безбедности (Руска Федерација)			ДА				1
Принципи који се користе при спровођењу мера политике националне безбедности (Чешка)							
Револуција Аустријског националног савета (Аустрија)					ДА	ДА	2
Систем националне безбедности (Србија)							
Организационе, нормативне, правне и информационе основе за реализацију стратегије (Руска Федерација)		ДА	ДА	ДА			3
Војство стратешке безбедности (Албанија)							
Основне карактеристике стања националне безбедности (Руска Федерација)			ДА				1
Закључак (Хрватска, Србија)	ДА			ДА			2

Увод – је поглавље које у свом садржају имају све анализирани Стратегије националних безбедности. Најчешће је у овом поглављу представљена дефиниција стратегије националне безбедности, кратак садржај стратегије и историјске околности које су утицале на њено креирање.

Сигурносно окружење и изазови (Хрватска), Безбедносно окружење (Србија, Чешка), Безбедносна ситуација (Аустрија) и Савремени свет и Русија – Стање и тенденције развоја (Руска Федерација) је група поглавља баве проценом окружења. Ово поглавље се налази у пет садржаја анализираних стратегија. У два поглавља окружење се класификује према нивоима (Аустрија на међународни и национални, Србија на глобални, регионални и национални ниво). Није реткост да се у овом поглављу набрајају поједини изазови, ризици и претње, иако је ова материја најчешће поново инкорпорирана у нека од осталих поглавља или представљена самостално.

Национални интереси (Србија), Безбедносни интереси (Чешка), Национални интереси и стратегијски национални приоритети Руска Федерација) и Вриједности и интереси (Хрватска) је група поглавља која се баве националним вредностима и интересима и имају га стратегије националне безбедности четири државе. Једино Стратегија Чешке Републике има класификоване интересе према њиховој важности.

Политика националне безбедности (Србија), Безбедносна политика у новој декади (Аустрија), Стратегија за промовисање безбедносних интереса (Чешка), Сигурносна политика – подручја и инструменти (Хрватска), Елементи националне моћи (Албанија) најчешће презентују поједине аспекте међународне и регионалне сарадње и елементе политике националне безбедности и ово поглавље постоји у садржају пет анализираних стратегија националне безбедности. Најчешће су у овом поглављу наведени и безбедносни циљеви.

Систем националне безбедности (Србија), Организационе, нормативне, правне и информационе основе за реализацију стратегије (Руска Федерација), Вођство стратешке безбедности (Албанија) је група поглавља која се баве структуром и управљањем системом безбедности. Једино у Стратегији националне безбедности није поименично наведен састав Савета за националну безбедност.

На основу анализираних садржаја стратегија националних безбедности долази се до закључка да су најчешћа следећа поглавља:

- *Увод,*
- *Поглавље које се бави безбедносним окружењем или ситуацијом,*
- *Поглавље које се бави националним вредностима, интересима и приоритетима,*
- *Поглавље које се бави инструментима и циљевима политике националне безбедности и*
- *Поглавље које се бави системом националне безбедности и његовим управљањем.*

Број поглавља која се баве горе наведеним областима (23) чини више од две трећине укупног броја поглавља свих шест стратегија националне безбедности (34).

Посебан аспект садржаја стратегија безбедности

Компаративном анализом садржаја стратегија националних безбедности, у табели број 7, утврђене су сличности и разлике у елементима њиховог садржаја. Међутим, ради веродостојне компаративне анализе садржаја стратегија националних безбедности, потребно је извршити и делимичну анализу самих докумената, како би се утврдило да ли разлика у називима поглавља представља разлику и у њиховој суштини. На пример, поглавља под називима Систем националне безбедности у Стратегији националне безбедности Републике Србије и Вођство стратешке безбедности у Стратегији националне безбедности Републике Албаније, генерално гледано дају приказ исте материје. Такође, поглавље стратешки концепт у Стратегији националне безбедности Албаније даје, поред осталих елемената, приказ безбедносног окружења, што се простом опсервацијом садржаја приказаној у табели број 2, не може утврдити. Сличност садржаја поглавља Сигурносни концепт у Стратегији националне сигурности Републике Хрватске и принципа које се користе при спровођењу мера политике у Чешкој Републици и Републици Аустрији је евидентна, али је аутор овог рада, због аутентичности приказаних података, одлучио да их групише одвојено.

Стратегија националне сигурности Републике Хрватске

Елементи садржаја Стратегије националне сигурности Републике Хрватске су постављени следећим редоследом: сигурносно окружење – вредности и интереси – изазови, ризици и претње – сигурносни концепт – сигурносна политика. Приказани редослед елемената садржаја има своју логику и рационални ток и сличан је Стратегији националне безбедности Републике Србије.

Увод – У уводу представљена дефиниција националне сигурности и чиниоци концептуалних решења наведених у документу, што представља уобичајену праксу.

Наредна два поглавља *Сигурносно окружење и изазови Републике Хрватске и Вриједности и интереси* немају већих специфичности.

Изазови, ризици и претње – Једино Стратегија националне сигурности Републике Хрватске и Стратегија националне безбедности Републике Србије имају поглавља под овим називом. Није дата класификација изазова, ризика и претњи према временском периоду или важности.

Сигурносни концепт – Једино Стратегија националне сигурности Републике Хрватске има ово поглавље. Постоји дилема да ли ово поглавље које дефинише безбедносне циљеве и начела остваривања националне безбедности ставити у групу елемената садржаја коју чине „Принципи који се користе при спровођењу мера политике националне безбедности“ Чешке Републике и „Резолуција Аустријског националног савета“, али због недовољне основаности то није урађено. Безбедносни циљеви наведени у овом поглављу су класификовани према општости (општи и посебни), што такође представља специфичност.

Сигурносна политика Републике Хрватске – Једна од ретких стратегија која спомиње важност војне индустрије и презентује посвећеност овом делу привреде. Наведени су основни елементи политике националне безбедности у Републици Хрватској. Већи део поглавља је превазиђен чланством Републике Хрватске у НАТО и Европској унији.

Закључак – Од анализираних стратегија, једино Стратегија националне сигурности Републике Хрватске и Стратегија националне безбедности Републике Србије имају Закључак.

У садржају као посебан елемент није наведен систем националне безбедности (наведен као поглавље у три од шест анализираних држава), већ су елементи система само набројани у поглављу *Сигурносни концепт*, без навођења надлежности и одговорности.

С обзиром на то да у протеклих 12 година ревизија или корекција Стратегије националне сигурности Републике Хрватске није извршена и да се знатан део стратегије односи на приступање НАТО и ЕУ, стиче се утисак да ова држава не посвећује довољно пажње изради стратегијских докумената или за то не постоји политички концензус. Без јасне одредбе у стратегији националне безбедности у вези временског оквира у којем се врши ревизија, корекција или доношење новог стратегијског документа, као што је то у Стратегији националне сигурности Републике Хрватске, не постоји обавеза за државне институције да периодично занављају његове садржаје, осим притиска који могу створити мишљење јавног мњења и академска или стручна заједница.

Стратегија националне безбедности Републике Албаније

Елементи садржаја Стратегије националне сигурности Републике Албаније су постављени следећим редоследом: стратегија безбедности – стратешки контекст безбедности – елементи националне моћи – вођство стратешке безбедности. Приказани редослед елемената садржаја је нејасан и јединствен (једино Стратегија националне безбедности Републике Албаније, поред Руске Федерације, има 2 поглавља које нема ни једна друга држава). Специфично је то да су у поглављу Стратегија безбедности приказани стратешки концепт и безбедносни циљеви, па су тек онда у поглављу стратешки контекст безбедности представљени безбедносно окружење и изазови, ризици и претње.

Увод – У уводу представљена дефиниција националне сигурности, фундаменталне мисије стратегије и укратко представљена структура Стратегије, без специфичности.

Стратегија безбедности – Једино Стратегија националне безбедности Републике Албаније има поглавље под овим називом, иако садржаји у овом поглављу постоје у осталим стратегијама под другим називом. У овом поглављу је представљен концепт стратегије безбедности и безбедносни циљеви. Без обзира на квалитет реализоване поделе, Стратегија националне безбедности Републике Албаније је једна од ретких стратегија која је класификовала безбедносне циљеве, према временском периоду на краткорочно-средњорочне и средњорочно-дугорочне.

Стратешки контекст безбедности – Једино Стратегија националне безбедности Републике Албаније има поглавље под овим називом. У поглављу је представљено безбедносно окружење (није дата класификација према општости, елементи окружења само набројани), ризици и претње за безбедност (не користе појам изазови, извршена класификација на унутрашње и спољашње) и национални интереси (извршена подела на виталне, националне и остале).

Поглавља под називом *Елементи националне моћи* и *Вођство стратешке безбедности* нису по свом називу специфични у односу на остале стратегије националних безбедности.

Јединственост садржаја Стратегије националне безбедности Републике Албаније се огледа у томе што у њему постоје два поглавља која нема ниједна од анализираних стратегија и што нема посебна поглавља попут Безбедносног окружења или националних интереса које има највећи број анализираних стратегија. И поред јасне одредбе у Стратегији националне безбедности у вези временског оквира у којем се врши ревизија, она није реализована.

Стратегија националне безбедности Руске Федерације до 2020. године

Елементи садржаја Стратегије националне сигурности Руске Федерације су постављени следећим редоследом: савремени свет и Русија: стање и тенденције развоја – национални интереси и стратегијски национални приоритети – обезбеђење националне безбедности – основе за реализацију стратегије – основне карактеристике стања националне безбедности. Приказани редослед има свој рационални ток и сличан је редоследу елемената садржаја Стратегије националне сигурности Републике Хрватске и Стратегији националне безбедности Републике Србије, осим у последња два поглавља који су специфични за Руску Федерацију.

Опште поставке, део поглавља који је припада групи елемената садржаја који су код појединих стратегија названи Увод, би био уобичајан да у њему нису дефинисани основни појмови који су коришћени у самој Стратегији. На овај начин, приликом читања стиче се утисак научне утемељености Стратегије.

Поглавља под називом *Савремени свет и Русија: Стање и тенденције развоја* (који припада групи елемената садржаја који се баве безбедносним окружењем) и *Национални интереси и стратегијски национални приоритети*, немају специфичности које би их издвајале од осталих поглавља у садржајима стратегија националних безбедности посматраних држава.

У поглављу под називом *Обезбеђење националне безбедности* дат је приказ 9 специфичних области државне политике и за сваку област су дефинисани: стратегијски циљеви, изазовима, ризицима и претњама и мерама и принципима за поступање ради остваривања постављених циљева. Стратегијски циљеви нису класификовани, већ су набројани за сваку област понаособ. Због комплексности овог поглавља, исти није сврстан у групу елемената садржаја стратегија националних безбедности који се односе на политику националне безбедности и у сваком случају због своје сложености представља специфично поглавље у односу на остале посматране садржаје стратегија.

Организационе, нормативне, правне и информационе основе за реализацију стратегије је поглавље у којем је наведен систем стратешких докумената (посебне стратегије су наведене поименично), дефинисан начин спровођења стратегије, инструменти и одговорност за ревизију и корекцију Стратегије, која се врши периодично, без децидно постављеног временског оквира. Наведена је надлежност Савета безбедности Руске Федерације, али не и његов састав, а годишњи извештај о реализацији стратегије, председнику Руске Федерације подноси секретар ове Савета.

Основне карактеристике стања националне безбедности је поглавље такође јединствено за Стратегију националне безбедности Руске Федерације. Представља скуп параметара чије вредности показују успешност примене Стратегије националне безбедности и адекватност њене примене. Руска Федерација је једина држава која је у својој стратегији националне безбедности дефинисала овакав *feed-back* инструмент (у Стратегији су само наведени параметри, али не и вредности које упућују на успешност примене Стратегије).

Стратегија националне безбедности Руске Федерације је, иако је у питању светска сила, урађена слично са анализираним стратегијама. Значајне разлике се односе само на примену Стратегије тј. на разрађен систем стратешких докумената нижег хијерархијског нивоа, моћан механизам контроле према постављеним параметрима и годишње извештавање надлежних институција о реализацији Стратегије.

Стратегија националне безбедности Републике Србије

Елементи садржаја Стратегије националне безбедности Републике Србије су постављени следећим редоследом: безбедносно окружење – изазови, ризици и претње – национални интереси – политика националне безбедности – систем националне безбедности. Приказани редослед елемената садржаја има своју логику и рационални ток и сличан је Стратегији националне безбедности Републике Хрватске.

Поглавља под називом *Увод* и *Безбедносно окружење* по називу и садржају немају специфичности у односу на остале садржаје стратегија националних безбедности.

Изазови, ризици и претње – Као што је већ речено, једино Стратегија националне сигурности Републике Хрватске и Стратегија националне безбедности Републике Србије имају поглавља под овим називом. Није дата класификација изазова, ризика и претњи према временском периоду или важности.

Поглавља под називом *Национални интереси* и *Политика националне безбедности* немају специфичности у свом називу и садржају.

Систем националне безбедност – Приказане су надлежности Савета за националну безбедност, али није наведен његов састав. Није наведен механизам за корекцију и ревизију Стратегије националне безбедности, као ни временски период након којег би корекција била извршена.

Закључак – Од анализираних стратегија, једино Стратегија националне сигурности Републике Хрватске и Стратегија националне безбедности Републике Србије имају Закључак. У Закључку је наведен систем стратегијских докумената нижег хијерархијског нивоа.

Елементи садржаја Стратегије националне безбедности Републике Србије се налазе у групама елемената садржаја које су најчешће у анализираним стратегијама. Практично једини елементи садржаја који се издвајају у односу на остале су поглавља Изазови, ризици и претње и Закључак (иста поглавља има само још Стратегија националне сигурности Републике Хрватске).

Стратегија националне безбедности Републике Аустрије

Елементи садржаја Стратегије националне безбедности Републике Аустрије су постављени следећим редоследом: безбедносна ситуација у Аустрији – аустријска безбедносна политика – Резолуција Аустријског националног савета. Приказани редослед елемената садржаја није уобичајен у односу на остале анализирани Стратегије, али је донекле у складу са Европском стратегијом безбедности. Последње поглавље које приказује принципе политике безбедности, је карактеристика садржаја Стратегије националне безбедности Чешке Републике и Републике Аустрије, међутим када је у питању Аустрија оно није дело твораца Стратегије, већ је једноставно написана Резолуција коју је усвојио Аустријски национални савет.

Увод – У уводу није дата дефиниција националне безбедности, за разлику од осталих стратегија, већ је дата историјска ретроспектива и презентовани безбедносни циљеви, без њихове класификације.

Безбедносна ситуација у Аустрији у свом називу и садржају нема специфичности.

Аустријска безбедносна политика у новој декади – Изведен је логичан прелаз са националних вредности у националне интересе и циљеве. Инструменти безбедносне политике су класификовани на нивое: национални, ниво Европске уније и глобални ниво.

Резолуција Аустријског националног савета – представља преседан, ако имамо у виду садржаје осталих стратегија националних безбедности, с обзиром на то да је инкорпорирана у Стратегију и да није дело њених креатора. Као и код Стратегије безбедности Чешке Републике, скуп принципа којим се руководе елементи система националне безбедности при доношењу одлука и докумената из ове области, представља практично решење проблема динамичних и брзих промена у спољашњем и унутрашњем окружењу.

Као што је већ речено, структура Стратегије националне безбедности Републике Аустрије прати структуру Европске стратегије безбедности. Разлог због којег је ова Стратегија одабрана за анализу је чињеница да је Република Аустрија неутрална, што је у неколико наврата споменуто у Стратегији. Међутим, садржај стратегије националне безбедности Републике Аустрије се генерално гледано не разликује од садржаја стратегија држава које нису неутралне.

Стратегија безбедности Чешке Републике

Елементи садржаја Стратегије безбедности Чешке Републике су постављени следећим редоследом: принципи политике безбедности – безбедносни интереси – безбедносно окружење – стратегија за промовисање безбедносних интереса. Приказани редослед елемената садржаја није уобичајен у односу на остале анализи-

ране Стратегије. Поглавље које приказује принципе политике безбедности је карактеристика садржаја стратегије безбедности Чешке Републике и Стратегије националне безбедности Републике Аустрије, које су усвојене у последње три године. Прво су приказани безбедносни интереси па тек онда безбедносно окружење, што није уобичајено ни за остале анализирание стратегије, ни са Европску стратегију безбедности.

Увод – Пре увода у Стратегији је написан кратак текст председника Владе Чешке Републике у којем набраја национална и међународна законска акта са којима је стратегија усаглашена. Оно што је јединствено за Увод Стратегије безбедности Чешке Републике из 2011. године је захвалност коју је председник Владе упутио невладиним академским и стручно-безбедносним институцијама, за учешће у припреми документа. На овај начин, приликом читања Стратегије стиче се утисак укључености целокупног друштва у израду и постизања концензуса. Имајући у виду чињеницу да је постизање концензуса на државном нивоу по питању овако важног и свеобухватног документа веома тешко и значајно, намеће се потреба да у уводу стратегије треба бити наведен начин драфтовања и припреме документа, како би се показало да су у изради документа учествовали и стручна заједница и невладине институције.

Принципи политике безбедности Чешке Републике – Ово поглавље је јединствено за Стратегију безбедности Чешке Републике и Стратегију националне безбедности Републике Аустрије. Презентовани су принципи на којима је заснована безбедносна политика Чешке Републике и који, у условима динамичних промена у међународном окружењу, као скуп универзалних инструмената који се примењују на свим државним нивоима, представља рационално решење.

Поглавља под називом *Безбедносни интереси* и *Безбедносно окружење* немају специфичности.

Стратегија за промовисање безбедносних интереса Чешке Републике – Ово поглавље је сврстано у групу елемената садржаја које се баве политиком националних безбедности. Нису приказане надлежности и одговорности елемената система националне безбедности, као ни састав Савета за националну безбедност.

У Стратегији безбедности није наведен механизам за корекцију и ревизију Стратегије националне безбедности, као ни временски период након којег би корекција била извршена. Као и већина анализираних стратегија, ова стратегија нема Закључак.

Закључак

На основу анализираних садржаја стратегија националних безбедности долази се до закључка да су поглавља која се најчешће наводе: Увод, Поглавље које се бави безбедносним окружењем или ситуацијом, Поглавље које се бави националним вредностима, интересима или приоритетима, Поглавље које се бави инструментима и циљевима политике националне безбедности и Поглавље које се бави структуром система националне безбедности и његовим управљањем. Поглавља под овим називом чине око две трећине свих анализираних садржаја стратегија националних безбедности шест држава (двадесет три поглавља од укупно тридесет четири).

С друге стране, називи поглавља који су посебни за поједине стратегије националних безбедности (једанаест од укупно тридесет четири поглавља у садржајима стратегија националне безбедности шест држава) јесу различити, али генерално гледано делимичном компаративном анализом њиховог садржаја долазимо до закључка да материја која је у њима обрађена, није посебна. Једино за поглавља под називом *Основне карактеристике стања националне безбедности* у Стратегији националне безбедности Руске Федерације и *Резолуција Аустријског националног савета* у Стратегији националне безбедности Републике Аустрије можемо рећи да су потпуно јединствена, и што се тиче назива и саме материје обрађене у поглављу. У односу на укупан број анализираних поглавља (тридесет четири), премда постоје разлике у називима појединих поглавља, њиховом редоследу и класификацији материје која је у њима обрађена, генерално гледано садржаји свих анализираних стратегија националне безбедности третирају исту материју на сличан начин.

Без обзира на временски распон у којем су анализирани стратегије усвојене (тринаест година) и специфичности националних стратегијских култура, садржаји савремених стратегија националних су генерално гледано веома сличне. На основу малог броја поглавља који су по свом називу (па и материји коју обрађују) аутентични и јединствени у анализираним садржајима стратегија националне безбедности, броју поглавља која под истим називом у њима постоје, можемо закључити да постоји висок ниво сличности садржаја савремених стратегија безбедности.

Литература

[1] *Аустријска стратегија безбедности – Безбедност у новој декади, обликовање безбедности*, 2013.

[2] Gray, Colin. *Modern strategy*, Somerset: Bookcraft Ltd. Misdomer Norton, 1999.

[3] Илић, Предраг. *О дефинисању и дефиницијама националне безбедности*, Београд: Војно дело – лето 2012.

[4] Johnson, Al. *Thinking about Strategic culture*, International security, Vol. 19, No 4, Spring 1995.

[5] Ковач, Митар, Стојковић, Борис. *Стратегијско планирање одбране*, Београд: Војноиздавачки завод, 2009.

[6] Махечић, Звонимир. *Croatia, у Зборнику радова Security policies in Western Balkans*, Центар за цивилно-војне односе, Гораграф, 2010.

[7] Перишић, Срђан. *Национална безбедност као један од основних чинилаца геополитичког позиционирања Руске Федерације на почетку 21. века*, Београд: Војно дело, зима/2010.

[8] Симић, Драган. *Наука о безбедности – Савремени приступи безбедности*, Београд: ЈП „Службени лист СРЈ”, 2002.

[9] Stolberg, Alan, *How nations-states craft national security strategy documents*, Strategic studies institute US war army colege, 2012.

[10] Стратегија безбедности Чешке Републике, 2011, 2015.

[11] Стратегија националне безбедности Републике Албаније, 2004.

[12] Стратегија националне безбедности Републике Србије, 2009.

[13] Стратегија националне безбедности Руске Федерације до 2020. године, 2009.

[14] Стратегија националне сигурности Републике Хрватске, 2002.

[15] Таталовић, Синиша. *Треба ли Хрватској нова стратегија националне сигурности*, Загреб: Тромесечник „Политичке анализе”, број 6, 2011.

[16] Форца, Божидар, Стојковић Биљана. *О хијерархији стратегијских докумената*, Београд: Војно дело – лето 2013.

[17] Форца, Божидар, Татомир, Драган. *Стратегијски менаџмент безбедности у условима финансијске кризе*, Брчко: Часопис за науку-истраживање-развој НИР, Интернационални универзитет Брчко дистрикт БиХ, година I, број 2, децембар 2012.

[18] Hide Enri, Kamberi Geron. *Albania*, у *Зборнику радова Security policies in Western Balkans*, Центар за цивилно-војне односе, Гораграф, 2010.

[19] Weber, Max. *Selections in Translation*, Cambridge: Press syndicate of the University of Cambridge, 1978.

[20] Wolfers, Arnold. “*National security*” as an ambiguous symbol, *Political Science Quarterly*, vol. 67, No 4, 1952.

ИНФОРМАЦИОНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ЗАПАДНИХ ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ У СРБИЈИ ОКТОБРА 2000. ГОДИНЕ

Милан Милковић и Дарко Тадић
Министарство одбране Републике Србије

Такозване „обојене револуције„ или „демократске народне револуције„ представљају испланиране државне ударе које, уместо војске, изводи за ту сврху мобилисано и информационим операцијама изманипулисано цивилно становништво. У позадини „обојених револуција“ налазе се, у ствари, субверзивна дејства страних обавештајних служби, које уз помоћ многих „преносних каишева и механизма“, тј. појединих домаћих медија, политичких партија и невладиних организација, прикривено, по детаљно испланираној технологији, инструирају широке друштвене слојеве за извођење „државних удара“ и тиме, за потребе и интересе страних влада, реализују „прљави посао“ смене сопственог режима. Ова студија случаја идентификује најупечатљивије особености примене информационих операција обавештајних служби на примеру догађаја у бившој Југославији 2000. године. Активности западних обавештајних служби у Србији у овом периоду спроводили су, путем домаћих и страних медија, невладине организације и утицајни агенти.

Кључне речи: *психолошко ратовање, пропаганда, информационе операције, обојене револуције, медији, обавештајне службе*

Увод

Психолошко ратовање није нов појам у историји ратовања и комуникације. Развијајући се кроз историју, пре свега на технолошком плану унапређења ратовања и нових техника комуникације, мало шта се суштински променило у његовом основном значењу, а нарочито у погледу употребе. Иако овај термин у себи садржи једну вишедимензионалну појмовну раван, имајући у виду да психолошко ратовање, или психолошке операције (PSYOP)¹ представљају скуп различитих акција и поступака, комуникологија у облику пропаганде и других сродних активности заузима значајан део у овим активностима. Пропаганда је, наиме, за већину људи ње-

¹ Psychological Operations (PSYOP, eng).

на највидљивија, али често и најкритичнија компонента, имајући у виду да сама основа психолошког ратовања има за циљ да освоји „срца и умове“ људи.

Главна функција психолошког ратовања јесте способност бројних психолошких и комуникацијских техника и метода да потисну или изокрену неконтролисану комуникацију између људи који су подвргнути њеном утицају, укључујући стварне и потенцијалне противнике на домаћем терену, као и јавности страних земаља. Контрола јавног мњења, медија, друштвених елита и најшире јавности које се налазе у овом процесу, је од примарног значаја. У пракси, модерно психолошко ратовање ретко нуди некакву „алтернативу“ насиљу, дугорочно гледано. Ствар је у томе да, као продужена политика њених креатора, психолошко ратовање почива на премисама једног друштвеног концепта (овде се пре свега мисли на земље Западног демократског система, као и Русију и Кину), које је засновано на принципу владавине јачег и елиминацији слабијих, и где принуда, насиље и манипулација фигурирају као „комуникација“, ограничавајући прилике за другачије, много изворније форме комуницирања међу људима, народима и државама.

Средином XX века, у теорији и пракси која се бави обавештајним деловањем и психолошким ратовањем, почиње да се појављује један нови термин који тежи да прошири дотадашња искуства у овој врсти пропагандне праксе. Развојем нових комуникацијских средстава, нарочито од осамдесетих година прошлог века па на овамо, електронске комуникације почињу све више да доминирају масовним комуникацијама. Појавом Интернета и сателитских мрежа које тренутним комуникацијским сигналом покривају целу планету, стварају се сасвим нови услови који су природу и домете комуникације подигли на један нови ниво. Као последица ових промена, информатичка револуција је знатно проширила технике и методе које се примењују у обавештајним и PSYOP операцијама, како на стратегијском тако и на тактичком нивоу планирања и употребе ових мера и акција у модерним ратним и мирнодопским активностима.

На стратегијском нивоу, уочава се потреба да се манипулише информацијама ширег карактера, које не морају увек да су везане за припрему, или непосредно извођење ратних операција. Уласком модерних друштвених заједница у еру информатичког друштва, у коме постоји мноштво информативних канала, средстава комуникације и медија, јавља се потреба од стране друштвених елита да успоставе ефикасну контролу над оваквом ситуацијом, као и да је искористе за сопствене циљеве, пре свега војне и политичке. За разлику од класичних PSYOP операција, које се везују за непосредне ратне тактичке акције и мере, сада се тежило да се манипулација информацијама прошири на много шири терен, и уводи се појам Информационе операције (ИО), који у себи садржи много шири концепт пропагандног деловања, него што је то случај са класичним психолошким ратовањем. Данас, једни од кључних носилаца деловања ИО, поред класичних медија, јесу Интернет, јавна дипломатија, као и деловање НВО сектора у земљама које су на мети обавештајних операција.

Примена информационе операције и обојене револуције према СРЈ и Републици Србији

Анализа истраживачке грађе о догађајима за време НАТО бомбардовања и у периоду промене власти у Републици Србији октобра 2000. године указује да су наведени догађаји имали карактеристику „обојене револуције“ са усклађеним субвер-

живним активностима западних обавештајних служби, у оквиру којих су значајно место заузимале активности тајне и јавне психолошке операције које су спроводиле администрације западних сила и њихове службе према тадашњем режиму и јавном мњењу у Савезној Републици Југославији, путем домаћих и страних медија, невладиних организација и утицајних агената.

Када се анализира посебност рада страних обавештајних служби према Савезној републици Југославији путем медија, у радовима наших безбедносних стручњака, које се могу се третирати као релевантни, налазе се подаци о начину финансирања, висини сума и фондова намењених психолошким операцијама које су западне обавештајне службе спроводиле путем медија у Србији пре НАТО агресије. Тако домаћи безбедносни експерти потврђују да су прве „јурише на југословенске медијске просторе“ извеле западне владине и невладине организације, које су, током 1997. и 1998. године, преправиле југословенски простор пружајући својим обавештајним службама уточниште да лагодно обављају посао.²

За анализу метода рада страних обавештајних служби према домаћим медијима, интересантни су ставови из књиге „Игра сенки“ Тима Маршала који указују на начине као су оне помагале опозиционе медије у Србији и опремале га са потребном опремом за емитовање програма.³

О информационим операцијама које су западне службе, у време бомбардовања СРЈ, спроводиле преко спољних медијских канала, у циљу свргавања Слободана Милошевића, присутни су подаци у западним медијима и њиховим архивским документима. Тако је према подацима британског *BBC Online*, од јула 1999. године, председник Клинтон у то време одобрио да ЦИА спроведе кампању за рушење са власти председника Милошевића. Тако је *BBC Online* у истом тексту прецизира да ће у окружењу СРЈ, у суседним земљама, од јула 1999. године почети са радом шест радио станица које ће 24 сата непрекидно емитовати на српском језику „про западне“ вести.⁴ Као додатна по-

² У својој књизи Сачекуша за Србију”, Зоран Мијатовић, бивши руководилац Службе државне безбедности Републике Србије, набраја датуме и суме за које је сазнала тадашња Служба државне безбедности (СДБ). Наводи се да УСАИД и Амерички информативни центар у Београду, фебруара 1997. године, издвајају 3.000.000 долара за новинаре, исту суму, за неке “опозиционе партије”, 2.000.000 “за неке синдикате, које су касније ставили у функцију своје политике”, пола милиона за неке невладине и хуманитарне организације. У септембру исте године издвојили су 1.000.000 долара за Радио “Б92”, у октобру 7.000.000 долара за медије у Републици Српској, а у новембру су дали 260.000 долара влади Црне Горе. У јануару 1998. 266.000 долара за дистрибутивну мрежу, којој УНЕСКО додаје још 400.000 долара. “У фебруару исте године УСАИД ће издвојити још 250.000 долара за финансирање појединих медија, којима ће диктирати уређивачку политику. Такође, наводи се, (Сорошов) „Фонд за отворено друштво” од 1997. године, а можда и раније, директно финансира “Нашу Борбу”, “Време”, агенцију Бета, “Радио Б92”, “Студио Б”, “Монтену”, као и “Коху Диторе”, дневни лист, сада косовског политичара Ветона Суроија.” Па још 3.000.000 долара од Америчког информативног центра за “Б92” током 1998. године, 200.000 за “Коху Диторе”, АНЕМ-у 4.000.000. “Паре”, дели и Хелсиншки одбор за људска права из Шведске. “Нашој Борби” 870.000 долара, “Радију Б92” 1.440.000 долара, “Кохи Диторе” 1.690.000 долара, “Хелсиншком одбору Србије” 1.593.000 долара. Види шире: Зоран Мијатовић, *Сачекуша за Србију*, Недељни Телеграф, Београд, 2007.

³ Тако се наводи да је британска Амбасада у Београду путем дипломатских канала и торби снабдевала потребном опремом независне електронске медије, између осталог и са опремом за декодирање која је омогућила Радију Б92 да телефонском линијом шаље у Лондон сигнал који потом ББЦ шаље на сателит одакле су мале независне станице у Србији преузимале програм Б92. Види шире: Тим Маршал, *Игра Сенки*, Самиздат Б92, Београд, 2002, стр. 32.

⁴ “CIA ordered to topple Milosevic”: US report, *BBC Online*, 6 July, 1999, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/387463.stm>

тврда може да послужи документи које је објавио Национални архив САД, који представљају збирка депеша под називом „Круг око Србије“, које говоре о наведеној мрежи радио предајника распоређених у суседним земљама. Циљ овог пројекта „прстен око Србије“ био је да се у информативном простору Србије изврши пробој прозападних информација које ће извршити утицај на домаће јавно мењење.⁵

Америчка влада је наставила после завршетка бомбардовања да финансира српску опозицију и медије у Србији, и пружа им додатну помоћ у потребној опреми и техници. Тако је око 35 милиона долара дато српској опозицији у години пре избора који су одржани у септембру 2000. године. Помоћ је укључивала и радио уређаје и опрему за опозиционе радио станице, компјутерску опрему, телефоне и факс машине за неколико опозиционих организација. Опозиционим медијима дато је додатних 6 милиона долара од стране институција ЕУ. Две организације, које су биле под окриљем америчког Националног фонда за демократију (NED) обезбедиле су додатних 4 милиона долара за активирање гласачког тела у Србији.⁶ У пропагандном раду према режиму Слободана Милошевића, било је планирано да важну улогу одиграју локална средства јавног информисања, која нису била под цензуром режима, преко којих се могла издавати периодична штампа, где су постојале радио-станице, па чак и локалне телевизије које нису биле под директном режимском контролом.⁷

Примена информационих операција путем невладиних организација

Када су у питању подаци о активностима обавештајних служби преко невладиних организација у Србији, интересантан је податак да је свега 26% невладиних организација настало у периоду до 1989. године, а чак 58% у периоду између 1990. и 2009. године. Анализу сарадње западних земаља са НВО у Србији, реализоваћемо у вези са покретом „Отпор“. Важна карактеристика рада Отпора била је та да се ова организација од самог почетка свога рада фокусира на не само на финансијску, него и организациону и методолошку помоћ из иностранства. Хронологија ангажовања страног фактора, западних дипломатских и обавештајних капацитета, као и невладиних организација у подршци раду Отпора, према доступним подацима је следећа:

– сарадња страног фактора са покретом Отпор први пут се јавила 26. јуна 1997. године, када је Амбасада САД у Београду потписала уговор са представницима Студентске иницијативе (претечом покрета „Отпор“) који је био вредан 8.980 долара. Основ за

⁵ У овој операцији учествовала је и Хрватска. О томе сведоче и извештаји америчких дипломата који су априла 1999. године успоставили контакт са замеником министра за телекомуникације у Влади Хрватске Домиником Филиповићем. Том приликом је договорено да ХРТ уступи Американцима свој предајник Кула у Бељу у Славонији за емитовање програма усмерених против Милошевићевог режима у Београду. Рад ових медија је САД издашно помагала како би се смањио утицај државних медија СР Југославије. Углавном је емитован и преузиман програм на српском језику „Гласа Америке“ и Слободне Европе“, као и осталих страних и домаћих станица. Види шире: „Клинтон прстен око Србије“, *Новости*, 30. март 2014, стр. 4.

⁶ Steven Erlanger, „Milosevic, Trailing in Polls, Rails Against NATO,“ *New York Times*, September 20, 2000.

⁷ Andrić Ivan, Intervju Stivu Jorku za film „Rušenje diktatora“, 30.11.2000., http://www.snsd.org/images/dokumenti/Publikacije/rusenje_republike_srpske.pdf

закључивање уговора било је пружање помоћи за реализацију циљева наведених у самом уговору. Исплате, које су махом биле готовинске, полако су модификовале Студентску иницијативу, да би се у крајем 1998. први пут у јавности појавио покрет „Отпор“,⁸ који је по сећању учесника, 10. октобра 1998. основала малобројна група студената.⁹

– значајнија методолошка, финансијска, организациона помоћ и из иностранства Отпору уследила је тек неколико месеци после бомбардовања СР Југославије, које је почело у марту 1999. године.

– неколико дана по окончању бомбардовања, у издању невладине организације „Грађанска иницијатива“ у Новом Саду је изашла мала по обиму (84 странице) књига Џина Шарпа „Од диктатуре ка демократији“.¹⁰ Књига је у Новом Саду штампана у неколико хиљада примерака и дељена је бесплатно, углавном међу студентима.

– средином јуна 1999. године у Берлину, одржан је састанак једног од руководиоца Отпора са представницима једне западне земље где је саопштено да представници запада желе „да Милошевић не буде више ни у фотељи председника, ни у Србији, него у Хагу“. Представници Отпора, су том приликом били представљени једном искусном америчком дипломати који је много година провео на Балкану. Према доступним подацима, наведени дипломата се спремао да стане на чело групе америчких службеника који су се из Будимпеште бавили „мониторингом“ Србије.

– наведени подаци указују да је већ у периоду јун-август 1999. године у Будимпешти формирана посебна организациона структура америчких службеника чији је задатак био да руководи и усмерава активности према Србији. Њихове активности биле су координисане са представништвом Међународног републиканског института, који је, такође у то време отворио представништво у Будимпешти. Постоје и подаци да су САД почетком августа 2000. године, у Будимпешти отвориле посебну канцеларију за помоћ опозиционим партијама у СРЈ. Према доступним подацима, у тој канцеларији је радило најмање 30 америчких експерата за психолошке операције, од којих су поједини раније већ били ангажовани и имали искуства у извођењу психолошких операција у Ираку.¹¹ Не улазећи у дубљу анализу о броју и структури наведених „канцеларија“, из доступних података јасно произилази да је у Будимпешти, већ средином 1999. године формирана интересорна група америчких дипломатских и представника обавештајних служби, које су заједно са представницима америчких НВО и експерата за психолошке операције спроводиле информационе и друге активности према Србији.

– значајнија финансијска и организациона помоћ Отпору, по речима Пола Б. Макартнија, службеника Националног фонда за заштиту демократије, уследила је од августа 1999. године. Макартни је организовао серију састанака са руководством „Отпора“ у Подгорици (Црна Гора), Сегедину и Будимпешти (Мађарска).

⁸ *Nevladine organizacije kao faktor izazivanja i upravljanja društvenim krizama i konfliktima*, http://vendetabla.de.blogspot.com/2013/01/blog-post_4.html.

⁹ Cohen Rogen., „Who Really Brought Down Milosevic?“, *New York Times Magazine*, November 26, 2000., <http://www.nytimes.com/2000/11/26/magazine/who-really-brought-down-milosevic.html>

¹⁰ Директор ове НВО, Миљенко Дерета, добио је финансијску помоћ од Freedom house из САД да штампа и дистрибуира 5.000 примерака књиге Џина Шарпа која је имала своје прво издање 1993. године. Види шире: Gene Sharp, *From Dictatorship To Democracy: A Conceptual Framework for Liberation.*, The Albert Einstein Institution, East Boston, 2002

¹¹ „US Anti-Yugoslav Office Opens in Budapest“, Tanjug, Belgrade, August 21, 2000.

– интензивирање активности Отпора пратила је и интензивирање активности страних служби на обавештајном плану, тако да је, према доступним подацима, у септембру 1999. мрежа западних „агената од утицаја“ у Југославији била у потпуности обновљена. Рад на психолошком утицају и на врвовању тајних присталица из редова актуелног режима спада у класичне методе обавештајног оперативног рада. У овом смислу вероватно је најинтересантнија књига Тима Маршала „Игра сенки“, у којој он открива да су западноевропске службе активно почеле да раде на проналажењу „талената“ у Југославији тек у другој половини 1999. Године. Ишле су тако далеко да су „интересантне понуде“ давале не само оперативцима или новинарима, већ и министрима југословенске владе у њиховим сопственим кућама. Логика је била крајње једноставна: „Милошевићева прича је ионако завршена, треба да мислите како да сачувате себе“.¹²

– обука и састанци сарадника америчких невладиних организација са представницима Отпора интензивирани су у крајем 1999. године, тако да се, по речима сарадника Међународног института Републиканске партије, Данијела Калингерта, од октобра 1999. Године, он састајао 7 до 10 пута са руководиоцима „Отпора“ у Мађарској и Црној Гори и Бугарској. Састанци који су организовани, редовно су били под надзором агената страних служби.¹³

– на састанку у Будимпешти, крајем 1999. године, под окриљем Међународног републиканског института (ИРИ), представници обавештајних служби САД организовали су обуку за 12 српских активиста из Отпора.¹⁴ Обуком је руководио Роберт Хелфи, пензионисани амерички војни обавештајцац и аташе,¹⁵ што су 2004. и признали бивши чланови руководства „Отпора“.¹⁶ Циљ обуке је био да представници Отпора схвате и савладају технике ненасилних метода рушења ослонаца режима Слободана Милошевића.¹⁷ На том састанку су усвојене неке од основних пропагандних техника деловања, пре свега са циљем рушења ауторитета Слободана Милошевића.¹⁸

¹² Маршал Тим, *Игра сенки*, Београд, 2002, стр. 168.

¹³ *Ibid*, стр. 164-170.

¹⁴ Gene Sharp, *Self-liberation*, Albert Einstein Institution, First Edition, May 2002, p.12

¹⁵ Пуковник Роберт Хелфи, до одласка из активне службе, био је официр ДИА (обавештајне службе Министарства одбране САД), да би касније, у својству војног аташеа, боровио у земљама Југоисточне Азије. Бавио се обучавањем Бурманца и Кинеза техникама грађанске непослушности. Одржавао је семинаре у Хонгконгу за обучавање „ненасилном отпору“ студентских вођа, који су касније учествовали у догађајима на тргу Тјананмен..

¹⁶ Marijana Milosavljević, „Janjičari globalizma, Otpor i izvoz revolucije“, *NIN*, 2.12.2004, http://stari-sajt.nspm.rs/PrenetiTekstovii/2004_nin_otpor.htm

¹⁷ Стратегија активности НВО у рушењу политичких режима заснива се на делу америчког аутора Џина Шарпа „Од диктаторског режима до демократије“. Шарп је један је од највећих стручњака из области ненасилног отпора. Дипломирао је социологију на Државном универзитету Охајо (1949), постао магистар социологије (1951), а затим и доктор политологије на Оксфорду (1968). Током 1983. године, у оквиру рада на Харвардском универзитету, основао је Институт Алберта Ајнштајна, у коме ради као водећи истраживач. Институт се бави глобалном применом ненасилних технологија, финансира га Институт за отворено друштво и Национални фонд за заштиту демократије. На челу ове установе стајао је пуковник Роберт Хелфи, официр војске САД са тридесетогодишњим стажем, који је 1991. напустио службу.

¹⁸ Обука припадника Отпора била је пажљиво разрађена, нарочито у области тактичке- ненасилне комуникације, односно примене такозване методе „конфликт резолуције“. Поред учења „гандијевских метода“, полазници су подучавани како да пасивним физичким отпором и изазивањем „ненасилних“ нереди (буком и физичком обструкцијом), прекидају режимске манифестације, ометају трибине, говоре, про-

– у периоду од августа до октобра 1999. „Отпор“, који је до тада радио као један од опозиционих студентских кружока, добија солидно финансирање и преусмерава се на сасвим друге циљеве него што је борба за демократизацију универзитетског живота. Његова „мета“ постаје актуелни режим.

– у следећим месецима, уз подршку западних обавештајних служби, припадници Отпора су, према Тиму Маршлу, водили све чвршћу и најширу операцију која је требало да доведе до пада Милошевића: произвели су готово три милиона пропагандних постера у штампарији на тајном локалитету, дистрибуирали око 5000 спрејева са бојом студентским активистима да по целој Србији да испишу по зидовима анти-Милошевићевске графите и организовали „витално“ паралелно пребројавање гласова.

– покрет „Отпор је, до пред саму смену власти у Србији, постао политичка организација крајње разгранате структуре, са прикривеним руководством, неприметном, али строгом хијерархијом и јаком унутрашњом цензуром.¹⁹ Најважније стратешке одлуке доносио је уски круг лица далеко од очију јавности. Имали су представника „Отпора“ за контакте са медијима, представника за контакте са страним менторима, за састављање парола и маркетинг, за превоз и дистрибуцију илегалним каналима десетина тона пропагандног материјала.²⁰

– У пропагандном раду отпора ангажовано је и око 37 пријатељских невладиних организација, које су формално учествовале у реализацији кампање, али је руковођење акцијама увек било у рукама „Отпора“.²¹

– Управа за аналитику Сектора за јавну безбедност МУП-а Србије је у јуну 2000. године, за интерну употребу, објавила малу брошуру са ознаком „Строго поверљиво“. У брошури се говори о постојању покрета „Отпор“ и његовом финансирању од стране страних обавештајних служби.²²

– За време догађаја од 5. октобра 2000. године, задатак кадрова „Отпора“ био је да у целој Србији започну акцију ненасилне блокаде полицијских станица и војних

воцирају полицију на насиље, а потом документују и публикују у медијима то насиље, ради стварања анти-режимског сентимента. Истовремено су подучавани како да „седуцирају“ режимске представнике на пример, тако што ће полицијцима и војницима делити цвеће и памфлете; Како да шире дезинформације- и то тако што ће економске недаће настале као резултат санкција, упорно приказивати као грешке режима- или како да манипулишу пензионере: наводним залагањем за решавање њиховог статуса. Види шире: <https://miodragnovakovic.wordpress.com/tag/miodrag-novakovic/>.

¹⁹ „Отпор“ уводи низ процедура за учлањење које су морали проћи нови чланови да би се доказали. Као прво, за њих су морали гарантовати пријатељи већ учлањени у покрет. Друга, важнија фаза ширења чланства и иницијације била је посвећена семинарима о „ненасилном отпору“. Тек после свих ових тестова нови члан је могао да буде стављен на списак за наплату свих додатака. На пример, у децембру 1999. новом члану покрета који је предложио оснивање нове филијале „Отпора“ у једном провинцијском градићу, било је исплаћено 130 долара за организационе трошкове, 106 издат мобилни телефон и пропагандни материјал (неколико паковања летака и флајера, ролне постера, паковање спрејева са бојом, мајице са знаком „Отпора“). По изјавама представника „Отпора“, они су успели да оснују 130 регионалних представништава са укупно око 70 хиљада чланова, што је очигледно преувеличан број.

²⁰ Cohen Rogen., „Who Really Brought Down Milosevic?“, New York Times Magazine, November 26, 2000, <http://www.nytimes.com/2000/11/26/magazine/who-really-brought-down-milosevic.html>

²¹ Pjotr Iljčenko, „EKSPRES-REVOLUCIJA“ U SRBIJI, str. 101. http://www.snsd.org/images/dokumenti/Publikacije/rusenje_republike_srpske.pdf

²² „Informacija o protivzakonitim delatnostima fašističko-terorističke organizacije „Отпор“, МУП RS Resor javne bezbednosti – Управа за аналитику, Београд, 2000.

касарни и „збратиме“ се са људима у униформама, што указује на ненасилни али свакако субверзивни карактер њихових активности.²³

Током успешно спроведене кампање, Отпор је обавио сав „прљави посао“ у борби са режимском пропагандом и тиме омогућио демократској опозицији Србије да се максимално концентрише на промовисање свог позитивног програма. „Отпор“ се распао после парламентарних избора, одмах након што су постале очигледне противречности датих обећања, а за његове лидере није било места у првим редовима политичке елите Србије. Многи од њих су постали инструктори за организовање „експрес-револуција“ од Киргистана до Либана.

Табела 1

Циљ субверзивне пропагандне операције	Циљ 1: Пропагандно деловање према јавном мњењу у Србији и Циљ 2: Смена власти у Србији
Ангажоване службе	Западне обавештајне службе
Ангажоване друге организације	Невладине организације
Примењене технике информационих операција	Психолошке операције
Мета информационих операција	Јавно мењење и гласачко тело у Р Србији
Тема психолошке операције	Персонализација противника и његова сатанизација да би се прикрили стварни мотиви
Обавештајне методе примењене за извођење информационих операција	(<i>Human Intelligence – HUMINT</i>), - агентурни рад (пропагандни рад и убеђивање представника власти, медија у СРЈ) <i>Open Sources Intelligence - OSINT</i> - опозициони медији
Време трајања операције	У ширем смислу, од оснивања Отпора: од октобра 1998. до октобра 2000. године У ужем смислу, од формирања међуресорне групе у Будимпешти: од јуна 1999. године до октобра 2000. године
Обим операције	Масовна операција регионалног нивоа
Примењена организација – институционална и ван институционална	Интересорна група (дипломатско-обавештајна) у Будимпешти Пропагандна група експерата у Будимпешти Канцеларија МРИ у Будимпешти

Анализом информационих операција западних обавештајних служби примењених према СРЈ, као у циљу промене власти у Србији октобра 2000. године, идентификоване су најупечатљивије особености субверзивних психолошких операција које обавештајне службе спроводе путем „обојене револуције“ у Србији.²⁴

1) изузетно висока финансијска подршка овом виду субверзивног деловања обавештајних служби

²³ Бујошевић Драган, Радовановић Иван, 5. октобар: двадесет и четири сата преврата, Медија центар, Београд, 2000, стр. 52–53.

²⁴ Pjotr Iljčenko "Ekspres-revolucija u Srbiji", Rušenje Republike Srpske, Besjeda, Banja Luka, 2008, str. 61. http://www.snsd.org/images/dokumenti/Publikacije/rusenje_republike_srpske.pdf

2) обавештајне службе пружиле су значајну финансијску, организациону и методолошку помоћ домаћим медијима и НВО у извођењу пропагандног рада,

3) у наведеној подршци обавештајне су службе, користећи „преносне каишеве“ задржале прикривеност свога ангажовања на плану финансирања, обуке и локације састанака,

4) обуку представника НВО реализовали су пензионисани представници обавештајне службе, састанци и обуке који су организовани, на различитим локацијама (Мађарска, Бугарска, Црна Гора), редовно су били под надзором агената страних служби

5) подршка медијима и НВО у потребној техници спроводи се прикривено, дипломатским каналима или преко представништва страних фирми или земаља,

6) у суседним земљама, стављане се у функцију мреже радио предајника са циљем да се у информативном простору Србије, емитовањем западних програма, изврши пробој прозападних информација које ће извршити утицај на домаће јавно мењење,

7) са почетком активног дела операције, обавештајне службе учествују у раду интересорне координационе групе која се формира у суседној земљи која координише целокупно деловање према објекту деловања

8) у суседној земљи се формира и експертска „пропагандна група“ састављена од више десетина стручњака за подршку домаћим медијима и НВО у извођењу психолошких операција,

9) путем утицајних агената, обавештајне службе активно, интензивно и циљано изводе психолошке операције у циљу врбовања и проналажења присталица жељних промена, првенствено у политичким, опозиционим, безбедносним структурама задуженим за очување правног поретка у земљи

Општи образац субверзивног обавештајног деловања у реализацији „обојених револуција“ применом психолошких операција, путем медија и невладиних организација, обухвата следеће фазе: 1) премрежавање циљане државе лажним невладиним организацијама, 2) монополизација медијског простора, 3) регрутација локалних извођача, 4) персонализација противника и његова сатанизација да би се прикрили стварни мотиви, 5) харангирање маса и испирање мозга, методологијом провокација и ескалација, 6) окупљање лажног узорка друштва на централном месту које је најпогодније за медијску манипулацију, 7) инсценирање „варнице“ и 8) инструментализација масе за насилно заузимање симболичних центара власти.

У организационом смислу, за извођење „обојених револуција“ на терену, морају да се реализују следеће активности, које обавештајне службе спровode путем тајног финансирања и психолошких притисака: 1) окупљање опозиције око једне кључне фигуре; 2) врбовање представника актуелне власти, медија, новинара и представника безбедносних служби, 3) формирање партије масовног народног покрета – јаког „голијата“ који ће учествовати у акцијама грађанске непослушности (ненасилног отпора);

Закључак

У савременој примени информационих операција и обојених револуција, масовном применом финансијских и информатичких ресурса, постигло се максимално скраћење рока од почетка активног деловања операције (средина 1999. године) до

успешног завршетка операције (октобар 2000. године), што је нови рок за извођење овог вида субверзивног деловања, који данас износи од 1,5 до 2 године. На тај начин избегнуто је дугогодишње „лабораторијско узгајање“ дисидената и „пелцовање“ неколико генерација непријатељском пропагандом, као што је био случај са свргавањем Салвадора Аљендеа.

Најупечатљивија новина састоји се у томе да се, снажним спољним притиском, огромним прикривеним утицајем и финансирањем, формирају гиганти „партије-голијати“ које обухватају огроман број бирача из различитих слојева, привучених разним, често потпуно неспојивим и противречним обећањима. Мистерија механизма за уједињење таквих различитих покрета састоји се, у добро чуваној информацији о начину формирања и финансирања партије, која се после одрађеног „прљавог посла“ најчешће распада.

Детаљнија анализа ових фаза указује да су информационе операције, конкретно психолошке операције, незаменљиви чинилац скоро свих ових фаза и активности. Може да се каже да се највећи део припреме за извођење „обојених револуција“ изводи се путем информационих операција, најчешће техником психолошких операција, медијски, управљањем перцепцијом и утицајем на јавно мњење, обликовањем и наметање лажног друштвеног и политичког оквира.

Деловање страних обавештајних фактора и њихова улога у промени режима у Р. Србији више је него јасан доказ да информационо ратовање има изузетан значај у мирнодопским условима, односно у ситуацијама када нису у питању непосредне припреме за ратне сукобе. Информационо деловање ради утицаја на домаће и стране јавно мњење, у циљу остваривања политичких, економских, војних, или идеолошких циљева, данас представљају континуирану и свакодневну активност.

Информационе операције биле су и остале важна активност у спровођењу „Стратегије специјалног рата“, „Доктрине сукоба ниског интензитета“, „Стратегије посредног приступа“, „Концепта нератних операција“ и „меке моћи“. Примена информационих операција према СФРЈ, СРЈ и Републици Србији има дугорочни карактер, са великим бројем носилаца таквих дејстава како националних тако и наднационалних. Информационе операције често су представљале једу од најзаступљенијих форми офанзивног деловања супарничке стране према нашој земљи. С обзиром на као очекивање да ће се информационе операције убудуће примењивати још интензивније, прилагођавајући се потребама конкретног политичког тренутка и користећи реалне могућности које јој стоје на располагању, потребно је покренути активности на јачање доктринарних и институционалних капацитета за извођење информационих операција у циљу одбране Републике Србије.

Литература

[1] Andrić, Ivan. Intervju Stivu Jorku za film „Rušenje diktatora“, 30.11.2000. *Rušenje Republike Srpske*, Besjeda, Banja Luka, 2008.

[2] Бујошевић, Драган. Радовановић, Иван. *5. октобар: двадесет и четири сата прерата*, Медија центар, Београд, 2000.

[3] BBC Online, 6 July, 1999, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/387463.stm>

[4] Erlanger, Steven. „Milosevic, Trailing in Polls, Rails Against NATO,“ *New York Times*, September 20, 2000.

[5] „Клинтонов прстен око Србије“, *Новости*, 30. март 2014.

[6] Cohen, Rogen. “Who Really Brought Down Milosevic?“, *New York Times Magazine*, November 26, 2000.

<http://www.nytimes.com/2000/11/26/magazine/who-really-brought-down-milosevic.html>

[7] Iljčenkov, Pjotr. „Ekspres-revolucija u Srbiji“. *Rušenje Republike Srpske*, Besjeda, Banja Luka, 2008, http://www.snsd.org/images/dokumenti/Publikacije/rusenje_republike_srpske.pdf

[8] „Informacija o protivzakonitim delatnostima fašističko-terorističke organizacije „Otpor“, *MUP RS Resor javne bezbednosti – Uprava za analitiku*, Beograd, 2000.

[9] Мијатовић, Зоран. *Сачекуша за Србију*, Недељни Телеграф, Београд, 2007.

[10] Маршал, Тим. *Игра Сенки*, Самиздат Б92, Београд, 2002.

[11] Маријана, Milosavljević. „Janjičari globalizma, Otpor i izvoz revolucije“. *NIN*, 2.12.2004, http://starisajt.nspm.rs/PrenetiTekstovi/2004_nin_otpor.htm.

[12] Nevladine organizacije kao faktor izazivanja i upravljanja društvenim krizama i konfliktima, http://vendetablade.blogspot.com/2013/01/blog-post_4.html.

[13] „US Anti-Yugoslav Office Opens in Budapest“, *Tanjug*, Belgrade, August 21, 2000.

[14] Sharp, Gene *From Dictatorship To Democracy: A Conceptual Framework for Liberation.*, The Albert Einstein Institution, East Boston, First Edition, May 2002.

ИМОВИНСКИ ДЕЛИКТИ КАО ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ КРИМИНАЛИТЕТА И ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНИ КРИМИНОГЕНИ ФАКТОРИ

Станимир Ђукић
Министарство унутрашњих послова Републике Србије

Криминалитет представља скуп друштвених појава којима се угрожавају универзалне друштвене вредности које су санкционисане кривичним правом. Као сложена друштвена појава криминалитет је детерминисан многобројним чиниоцима, везаним за субјект извршиоца, кривично дело и друштвене услове. У раду је дефинисан појам криминогених фактора и разматра се криминалитет као индивидуални чин и друштвена појава. Разматрају се и економско-социјални криминогени фактори, а посебно економске детерминанте социјалних девијација, сиромаштво као криминогени фактор и криминалитет изобиља. Осим тога, разматрани су појавни облици криминалитета, односно криминална феноменологија као део криминологије (која се бави појавним облицима криминалитета), са тежиштем на имовинским деликтима. Имовински деликти представљају врсту кривичних дела којима се угрожавају (противправно присвојена или оштећена) имовинска права грађана и других правних субјеката, а спадају у врсту класичног (општег) криминалитета. По обиму чине најбројнију врсту кривичних дела, али истовремено и вид деликвенције где постоји највећи степен професионализације. У раду су посебно анализирани врсте имовинских деликата, и то: класични деликти, деликти с елементом физичког насиља, преварни деликти и деликти без мотива користољубља, као врста имовинских деликата. Такође, укратко су анализирани активности и резултати које је полиција постигла у откривању, доказивању и криминалистичкој обради кривичних дела класичног (општег) криминалитета, односно имовинских деликата.

Кључне речи: *криминалитет, криминологија, кривично дело, криминогени фактори, економско-социјални фактори, појавни облици криминалитета, класични (општи) криминалитет, имовински деликти*

Увод

Код криминалитета се појављује низ чинилаца узрочно-последичног односа, узрока, услова, мотива и подстицаја у чијој међусобној и каузалној вези и односима једни друге изазивају.

Питање узрочности криминалитета поставило се још у античким расправама Платона и Аристотела. Истовремено, оно је и питање првих криминолошких теза и првих почетака научних истраживања. Постепени напредак науке довео је до диференцирања етиолошких (криминогених) фактора на непосредне узроке, услове и поводе за криминално понашање. У том динамичком процесу појавило се низ сукцесивних чињеница које једна другој претходе, али су и у одређеној каузалној вези.

Проблем је настао приликом тачног одређења појединих међу овим појмовима. Неки аутори узрок, услов и повод сматрају синонимима, други за узроке узимају и поводе, мотивације и слично. Чини се да је, уз неке мање проблеме, ову поделу могуће учинити, па макар донекле она била и условна. Дефинисањем ових појмова бавили су се и међународни криминолошки конгреси (Други конгрес посебно). Према тој дефиницији "узрок је неопходни услов без кога се одређена појава не би манифестовала". Услов је нешто друго, и под тим појмом он сматра оно стање које производи само прилике и пропратне стимулансе. Они омогућавају да се осветле елементи случајности, који имају своју важност у етиологији злочина.¹ *Кинберг* (O. Kinberg) сматра да је узрок објективна чињеница која проистиче између личности и ситуације, док је повод субјективног карактера и резултат деловања спољне ситуације на индивидуум.²

Чињеница је, међутим, да нема појаве *без узрока, нема последице* која нема своју везу с неким од претходних чинилаца (узрока). Без утврђивања тих претходних чинилаца, те везе, криминалитет се не може објаснити. Криминолози су, претежно, сагласни да постоје објективни и субјективни узроци криминалитета, и ту су критеријуми разграничења веома поуздани. Међутим, приликом поделе на непосредне и посредне узроке, где су такође криминолози сагласни у основном, веома се тешко уочавају разлике и нијансе међу њима.

Под факторима узрочности узимају се објективно мерљиви елементи са егзактним довођењем у везу с последицом појединих облика криминалитета. Проблем у криминологији је што из мноштва чинилаца који условљавају кривично дело за проучавање треба издвојити стварни узрок, пошто последица настаје под дејством више чинилаца који јој доприносе. Из тог проблема настале су и неке теорије узрочности. Према теорији равнотеже, узрок криминалне радње је она људска активност која је изазвала поремећај између услова неког односа. Теорија квалитативног разликовања полази од разликовања узрока и услова. Према тим схватањима, само су узроци у стању да произведу последицу, док услови доприносе или омогућавају њено настајање. Неке теорије поистовећују узроке и услове, па се узроком сматрају сви чиниоци што су произвели последицу.

Фактори узрочности постоје изван свести човека. Они су реалност у друштвеном односу и природи човека. Према томе, *узрочност је "одлучујући фактор", односно објективна и каузална веза између неког стања и последице*. То могу бити чиниоци социјалног и личног карактера: материјално стање; породичне прилике; кризна раздобља; појава алкохолизма и наркоманије; социјални и културни сукоби и сукоб вредности, као и фактори везани за субјективна својства личности.

¹ Von Hentig, Crimes, Causes and Conditions, 1947, стр. 350.

² O. Kinberg, Criminologie et psychanalyse, Bulletin de la Societe internationale de criminologie, 1952, стр. 26-27.

Њихова веза је условљена, јер нити је социјално стање, само по себи, довољан узрок за криминогено понашање, нити је предиспонирана личност довољно својство, без објективних елемената, да постане истовремено и криминалац. Зато се субјективни и објективни узроци могу одвојено истраживати, као рационалан приступ, али се само синтетички могу објашњавати као целина појаве. Према томе, криминалитет је појава која се јавља као последица деловања многобројних узрока, она је *сложен процес интеракције многобројних елемената биолошке, психолошке и социјалне природе*.

Криминалитет као индивидуални чин и друштвена појава

Криминогени фактори представљају посебан предмет криминологије и *централно питање криминалне етиологије*. Тим незаобилазним криминолошким питањем бавиле су се све релевантне криминолошке школе и познате теорије. Етиолошку основу криминалитета кроз криминогене факторе нужно је посматрати из *три аспекта*: с објективне стране, преко криминалитета као друштвене појаве; *деликвента*, као субјективног чиниоца и *кривичног дела* као индивидуалног чина.

Појам криминалитет потиче од латинске речи *crimen* – злочин. Као и код осталих друштвених појава, њиме се баве многе научне дисциплине које покушавају да одреде његов појам. Ипак, при том, доминирају правне и социолошке дефиниције.

Најопштије дефиниције полазе од тога да је *криминалитет друштвена појава вршења кривичних дела од стране физичких или правних лица*. Основу *правних дефиниција* чине норме материјалног кривичног права и углавном се скоро сва појмовна одређења ограничавају на то да је реч о појавама које угрожавају друштвене вредности, а "које су предвиђене као кривично дело". Оваква дефиниција има одређене вредности, али и слабости. Дефектност произилази из тога што оваква није одредила садржајну, већ само нормативну страну појаве. Друго, то значи, како каже *Максвел* (L. Maxwell), да је криминалитет променљива појава, јер га одређује позитивно законодавство, па неко дело у једном периоду, систему или друштвеној заједници може, а у другом не мора бити инкриминисано. *Проблем правне дефиниције* је, дакле, у томе што се криминалитет третира у нормативном (формалном) смислу, као да иза њега не постоји људска делатност као чињеница или збир чињеница, друштвена стварност, која претходи правном појму.

Социолошки приступ у дефинисању криминалитета је шири, садржајнији, јер не посматра само дело, он *изучава и учиниоца, друштвене узроке, услове и последице криминалитета*. Стога социолошка дефиниција криминалитет одређује као *друштвене појаве којима се угрожавају основне друштвене вредности*. Ипак, и ове дефиниције имају неке слабости, а највећа мањкавост је у томе што су неодређене када се у садржинском смислу постави питање шта је то друштвена вредност.

Ову празнину и безусловну везу између правног и социолошког тумачења попунили су криминологија и *криминолошка схватања* која полазе од инкриминисаних дела и друштвених услова. Из криминолошких дефиниција криминалитет можемо одредити компилацијом битних обележја правног и социолошког значења, односно као *скуп друштвених појава којима се угрожавају универзалне друштвене вредности, а које*

су као такве санкционисане кривичним правом. Наиме, битна корекција социолошке дефиниције у комбинацији с правом јесте она у којој се криминалитетом сматрају инкриминације којима се угрожавају универзалне вредности, што подразумева не било које, већ вредности које прихватају савремена цивилизована друштва.

Науке које се баве криминалитетом и сродним појавама, њиховим узроцима и појавним облицима, сматрају да су за криминалитет битна следећа својства: а) да је то *скуп индивидуалних* појава; б) појава која има *друштвени карактер*, с обзиром на распрострањеност у простору и времену; в) *негативна друштвена појава*, јер се њоме крше неке норме и угрожавају вредности; г) *историјска појава*, карактеристична за све периоде друштва; и д) *универзална појава* својствена свим облицима државних заједница, појава која не познаје границе. Према томе, криминалитет као предмет, није прост скуп индивидуалних појава, већ масовна и негативна друштвена појава, а задатак криминологије је да утврди њене узроке, факторе утицаја, структуру (личности и дела) и друштвене законитости.

Појам криминогених фактора

У погледу схватања појма криминогеног фактора, у постојећој литератури, има доста неодређености. Оне потичу отуда што се под тим појмом схватају различити садржаји који, у основи, имају некада различит, а често и исти етиолошки смисао. У *најопштијем*, под криминогеним факторима подразумевају се *сви они чиниоци што на ма који начин утичу на појаву криминалитета као друштвене појаве и криминалне оријентације као индивидуалног акта*. Одређеније, то је *скуп чинилаца психолошке, биолошке и социјалне природе, који делују као узроци, услови и поводи за криминална дела, њихов међусобни однос и условљеност*. Изучавање непосредних и посредних узрока, услова и њихове корелативности услов су сагледавања феноменолошких и етиолошких проблема криминалитета, везаних за личност и криминално дело, манифестације индивидуалног понашања и масовне друштвене појаве.

Проблем се јавља код конкретнијег одређења чиниоца који чине фактор. У основи, различите категоризације су различити критеријуми приступа у њиховом одређивању. Најчешће се деле на објективне, везане за дело или социјалну ситуацију, и субјективне, везане за личност - извршиоца. Други приступ у класификацији фактора је њихово разврставање *према правцу деловања*. Трећа подела полази од *манифестација фактора у степену утицаја на узроке, услове и поводе*. Поред тога разликујемо опште и специфичне криминогене факторе који условљавају поједине врсте деликвенције, док их неки деле према степену важности, на примарне и секундарне, непосредне и посредне (Бошковић, М., Марковић, М., 2015:79).

Објективно субјективни фактори су најчешћи садржај у коме се могу сврстати све остале класификације, као што су општи и посебни, непосредни и посредни и слично. Објективни се односе на спољне чиниоце утицаја на криминално понашање, социјалне услове. Ту спадају чиниоци друштвених услова живота, противречности и вредновања која се одражавају на личност и његово асоцијално понашање. Субјективни фактори су везани за биолошку структуру и психичке процесе личности, који доводе до девијантног односа и понашања у односу на друштвене норме.

Општи криминогени фактори су извор посебних и појединачних. Посебни криминогени фактори условљавају посебне врсте криминалитета или појединачни криминални акт. Иако делују у склопу општих услова, као јединствена целина, њихов утицај није исти. У неким случајевима и облицима криминалитета долази до изражаја доминација једних, на другим просторима, у другим појавама или временима других.

Деловање бројних фактора чини проблем вредновања њиховог утицаја на целину појаве, односно појединих његових феноменолошких израза. Диференцирање и селекција утицаја општих и посебних, примарних и секундарних фактора битан је услов схватања појаве, њених динамичких и структуралних процеса и промена. Некада се поједини фактори испољавају у једној појави, као општи узрок или као непосредни, а на другој као посебни, секундарни, али и у једном и у другом случају у узајамној повезаности. Међутим, не доводе до криминалне радње или појаве само *узроци*, већ и други чиниоци, *услови*, *поводи*, мотиви (Бошковић, М., Марковић, М., 2015:80).

Временом, у литератури су се појавили и неки теоријски правци који су се бавили претежно овим проблемом као што је факторска теорија. Постоје мишљења да се преко криминогених фактора могу објаснити утицаји, узроци и појаве криминалитета. Та мишљења су еволуирала, од ранијих да на криминогено понашање утиче један фактор, до схватања да на криминалитет утиче истовремено више њих.

Факторска теорија се појављује у две варијанте – монистичка и плуралистичка. *Монистичка теорија* полази од учења да је један фактор узрочник једне појаве. Постепено ова је теорија напуштена. Насупрот томе, *плуралистичко или "мулти-каузално"* тумачење објашњава да су појаве криминалитета механички условљене факторима биолошког, психолошког и социјалног карактера.

Овим теоријама, нарочито факторској – плуралистичкој, дају се одређене вредносне одлике, али се сматра да су обе, делом једностране и непотпуне. Насупрот њима, верује се да се криминогени фактори могу валидно научно посматрати са становишта научног детерминизма – динамичке димензије и међу утицаја различитих фактора, сразмерно значају интензитета и утицаја субјективних и објективних фактора, једних у односу на друге, у различитом времену и простору.

У неким случајевима је довољан стицај мањег броја, а у другим читав сплет криминогених фактора. У неким случајевима криминалитета једни фактори су доминантни, док у другим ти исти фактори имају секундарни значај.

Економско-социјални фактори

Спољни фактори су они *чиниоци утицаја на друштво, појединца и његово понашање који воде порекло из друштвених односа и социјалних услова*, те се зато у литератури чешће дефинишу појмом социјални фактори. Они су објективне природе и делују на дуже време, што значи да се третирају у динамичком, односно генетичком процесу. С обзиром на то да засебно не могу имати непосредно за последицу и деликвенцију спољни чиниоци утицаја на ове појаве морају се посматрати у каузалитету с предиспозицијама личности, њеним биолошким стањем и психоструктуром, као детерминантама менталног здравља и склоности ка одређеном понашању.

У спољне факторе узрочности криминалитета, природне и социјалне, убрајају се економски чиниоци, политички, социјално-патолошки, микро-групни и други чиниоци.

Социјална средина, као најважнији амбијент у коме се формирају спољни елементи утицаја на личност, део је друштвене средине, облик примарне заједнице (породица, школа, радна средина) и амбијента неформалне друштвене структуре (вршњаци, улица, суседство). Она представља један од најбитнијих услова социјализације личности, али и узрока њеног асоцијалног понашања, да се у вези с њим значајем развила и посебна теорија девијантности. У остале социјалне факторе убрајамо: економске услове, миграционе факторе, транзиционе процесе, ратне услове, утицај масовних медија и друго (Бошковић, М., Марковић, М., 2015:119).

Када су у питању *економски услови* као социјални фактори, издвајамо најбитније:

1. Економске детерминанте социјалних девијација;
2. Сиромаштво као криминогени фактор и
3. Криминалитет изобиља.

Анализираћемо сваки од њих у најкраћем.

Економске детерминанте социјалних девијација

У основи друштвених појава су економске детерминанте које условљавају њихову материјалну (позитивну или негативну) природу. Економска стабилност друштва је основа материјалне сигурности човека и један од основа превенције криминалитета, посебно кривичних дела с користољубивим мотивима. Зато су економски фактори изучавање узрока деликвенције од изузетног значаја, а посебно економске кризе и други привредни проблеми, материјална позиција и статус човека, стање и разлике у економском положају одређених категорија становништва (беда, сиромаштво, богатство). С друге стране, читаве области криминалитета представљају својеврсни сектор криминалне економије, посебно области привредног и организованог криминалитета, илегалне трговине, економске шпекулације, кријумчарења.

Економске кризе друштва и економска несигурност појединаца и друштвених група чине опште детерминанте и криминалитета као целине и појединих његових облика. Таква стања се карактеришу *тешким привредним поремећајима у економији* с неминовним одразима на друштвено стање и односе у одређеној земљи, пратећим последицама незапослености, смањеном платежном способношћу и стандардом грађана, ограниченим могућностима инвестирања, појавама банкрутства и других облика пропадања привредних субјеката. Сва истраживања указују на то да се у условима економских криза неки облици криминалитета, нарочито имовинских дела, привредног и организованог криминалитета развијају у епидемичним размерама. Економску кризу нужно прати појава *раслојавања становништва*, на једној страни криминално богаћење, а на другој убрзано сиромашење. У исто време, јавља се читав *низ социјалних проблема*, од незапослености, ниских зарада, појаве општег сиромаштва друштва, профитерства, кријумчарења, пљачки и слично. У тим периодима криминалитет има закономерну тенденцију пораста, посебно имовинских деликата, незаконитих трансакција, недозвољене трговине робе широке потрошње које недостају на тржишту (Ђукић, С., 2016:118).

Сиромаштво као криминогени фактор

Сиромаштво представља стање одсуства потребних економских, социјалних и културних услова за задовољавање основних биолошких и других људских потреба, односно егзистенцијалних услова живота.

Однос између криминалитета и сиромаштва наизглед је објективно реципрочан однос, али се не може закључити да је сиромаштво изолован фактор који делује независно од других чинилаца утицаја на људско понашање. Оно делује у стицају других фактора, при чему је неким и узрок или услов, а другима последица.

Без обзира на то што постоје и другачија мишљења о овом питању, чињеница је да је сиромаштво један од генератора деликвентног понашања, посебно за кривична дела имовинског карактера. Криминалитет коме су узроци беда и сиромаштво у литератури се дефинише посебном типологијом појава, тзв. *криминалитет оскудице*.

Сиромаштво вишеструко репродукује друге криминогене услове, јер неповољан социјални и материјални статус негативно делује на породичну стабилност чланова и емоционални развој деце.³ Важан економски чинилац који се у посредном смислу то може сматрати када, у стицају са сиромаштвом, генерише деликвентне склоности, јесте *незапосленост*. Појава чије је обележје да мањи или већи део радно способног становништва, против своје воље, није ангажован у производњи или другим друштвено корисним делатностима, с правом се сматра једним од посредних социјалних криминогених фактора, будући да многа истраживања указују на то да су имовински деликти и малолетничко преступништво управно сразмерни појави незапослености.

Криминалитет изобиља

Велики број аутора сматра утицај сиромаштва на криминалитет није битан, тј. да је сасвим спорадичан. То доказују подацима да је имовински криминалитет у развијеним земљама у порасту, и поред чињенице, да се стандард становништва у тим земљама увећава, зараде расту, а социјалне мере заштите се значајније примењују. Они полазе од тезе да и богатство - изобиље, паразитизам и потреба за раскошним животом могу бити у неким облицима криминалитета елемент узрочности, као што је то случај са организованим криминалитетом повлашћених друштвених слојева. Богатство је и изазов за још веће богаћење. Помиње се као један од криминогених фактора у виду похлепности код мотива стицања профита на незаконит начин. У савременом, потрошачком, друштву богатство је статусни симбол, оличен у метафоричној тези - "вредиш онолико колико имаш", тј. за одређене особе веома стимулативан мотив посезања за нелегалним средствима и начинима прибављања статусне позиције у друштву.

Тиме се богатство, насупрот сиромаштву, као мотиву одржања егзистенције, јавља као узрочник профитерских интереса. Тежња за богаћењем код неких особа нема граница, ни у погледу времена, потреба ни у погледу обима, при чему се не бирају средства и начини за брзо стицање капитала, макар то морало да се изведе

најтежим облицима привредног и организованог криминала. У вези с тим, у литератури се сусрећу појмови *криминалног рентијерства* као метода и *криминалитета изобилља* као посебног криминалног феномена.

У вези с овим, треба нагласити да се криминалитет из сиромаштва и изобилља разликује по појавним облицима. У првом случају, преовладавају имовински деликти, а у другом привредног и организованог криминалитета (Ђукић, С., 2016:119).

Појавни облици криминалитета

У најопштијем смислу, криминалитет представља *скуп друштвених појава којима се угрожавају универзалне друштвене вредности, а које су као такве санкционисане кривичним правом*. Криминалитет је сложена друштвена појава детерминисана бројним чиниоцима везаним за субјект извршиоца, кривично дело и социјалну средину. Део криминологије, који се бави појавним облицима криминалитета, назива се криминална феноменологија. Ова дисциплина за предмет свог изучавања има криминалитет као друштвену појаву у чијој суштини стоји индивидуално и колективно деликвентно понашање. Тиме се у област криминалне феноменологије убрајају: просторна димензија, динамички аспект, односно временске варијације, различите манифестације у оквиру исте групе дела, структура, систематизација и класификација криминалних појава.

У *типолошким класификацијама* криминалног понашања у научној и у стручној литератури присутни су веома *различити приступи*. Неке поделе полазе од степена друштвене опасности кривичних дела, те њихове поделе на лакше и теже облике; други, од законских поглавља и врсте заштићених добара односно вредности; трећи, од категорије деликвената. Постоје и класификације према објекту кривичне радње, затим према начину извршења, према извршиоцима и слично. Свака од ових класификација има своје оправдање и недостатке. Не постоји идеална феноменолошка класификација, а да јој се не би могло приговорити. Из методолошких разлога у овом раду послужићемо се једним комбинованим критеријумом поделе криминалитета на:

1. деликте насиља,
2. **имовинске деликте**,
3. привредни криминалитет,
4. организовани криминалитет,
5. компјутерски криминалитет,
6. саобраћајну деликвенцију,
7. сексуалну деликвенцију,
8. политички криминалитет,
9. еколошку деликвенцију,
10. малолетничку деликвенцију и
11. рецидивизам.

У наредном делу рада посветићемо више пажње имовинским деликтима, као појавним облицима криминалитета.

Имовински деликти

Појам и врсте

Имовинским деликтима назива се она врста кривичних дела којима се угрожавају (противправно присвојена или оштећена) имовинска права грађана и других правних субјеката. Ови деликти спадају у врсту класичног криминалитета. По обиму чине најбројнију врсту кривичних дела, али истовремено и вид деликвенције где постоји највећи степен професионализације. После извршилаца кривичних дела силовања починиоци имовинских кривичних дела су у највећем проценту повратници, око 30% су рецидивисти.

Имовинске деликте према врсти можемо разврстати на класичне деликте; деликте с елементом физичког насиља; преварне деликте и деликте без мотива користољубља (Бошковић, М., Марковић, М., 2015:201).

Класични имовински деликти

У класичне имовинске деликте спадају све врсте крађа и други облици незаконитог присвајања туђе покретне или непокретне имовине.⁴ Најчешће крађе догађају се по трговинским објектима, у затвореним просторијама, саобраћајним средствима, а према начину извршења најбројније су тзв. џепне крађе. С обзиром на вредност, време и начин извршења, крађа може бити ситна, обична, тешка и разбојничка. *Извршиоци ових кривичних дела* најчешће одузимају новац, оружје, вреднију техничку робу, возила, уметнине или драгоцености.

Специфичним облицима крађа третирају се *кривична дела којима се угрожавају нека општа друштвена добра*, као што су шуме, дивљач и рибе, у виду њиховог незаконитог уништавања и прибављања материјалне користи (кривична дела *крађа шуме, незаконит лов и незаконит риболов*).

Најтежим и својеврсним обликом сматрају се *тешке крађе у спрези с организованим криминалитетом*, а посебно кривична дела крађа имовине велике вредности, као што су крађе возила и уметнина. Ова криминална делатност захтева много вештине и екстензивну криминалну структуру, али доноси и велики профит.⁵

Међу најпрофитабилније форме криминалитета, без трошкова, а са великом добити, спадају крађа интелектуалне својине, уметничких и културних добара, која укључује и неовлашћено коришћење права аутора и извођача и штампарских права и права трговачког знака. Они представљају широко поље класичне криминалне делатности до делатности транснационалних криминалних форми организације. У

⁴ Имовинска кривична дела обухватају више од 50% од укупно почињених деликата у Србији и Црној Гори. Тако на пример, годишње се у Србији и Црној Гори изврши око 95.000 кривичних дела од којих на имовинске деликте отпада око 60.000.

⁵ Транснационална трговина украденим моторним возилима својствена је криминалним организацијама на свим континентима. Само у САД-у процењено је да се годишње извезе 300.000 украдених аутомобила, углавном бродским товарима који су усмерени према дестинацији земаља у развоју или земаља у транзицији. Тај број за западну Европу је много већи (с обзиром на то да већи део нелегалног транспорта у Европи иде друмским путевима).

савременим процесима глобализације активности организованих банди, које пљачкају културне просторе угрожена су сва културна и историјска добра која се понекад уништавају чак и динамитом и маљевима.⁶ Учестали облици комуникације људи између земаља са богатом прошлошћу и новонасталих земаља резултирају неlegalним трансфером националног блага из територија порекла у нове вештачке дестинације и тајним каналима завршавају у приватним колекцијама, музејима или галеријама⁷ (Бошковић, М., Марковић, М., 2015:203).

Имовински деликти физичког насиља

У деликте с елементима физичког насиља спадају најтежи облици ове врсте кривичних дела код којих су физичка сила и претња према жртви основ метода и средстава извршења деликта. Том врстом обухваћена су кривична дела, као што су *разбојништво, разбојничка крађа, изнуда и уцена*.

Разбојништва и разбојничке крађе су по својој структури сложена криминална активност која делом спада у имовинске (крађа), а делом у кривична дела класичног физичког насиља (принуда), те с обзиром на то поприма обележја обе врсте криминалитета, како у феноменолошком, тако и у етиолошком смислу и типологији извршилаца. Насиље код имовинских деликата користи се као средство принуде у одузимању имовине, одређених добара или ствари. Неретко се ови деликти врше у стицају и с другим најтежим видовима криминалитета, као што су силовања и убиства. Већина разбојништва врши се ноћу, близу половине на улици, а више од половине жртава разбојништва прођу с неком од телесних повреда. Обе појаве спадају у најтипичније облике професионалног криминалитета. Најчешћи објект њиховог напада јесу лична имовина грађана, а у најдрастичнијим случајевима објекти у којима се држе или чувају новчана средства, возила за превоз, мењачнице, банке, трговине, бензинске пумпе и слично (Ђукић, С., 2015:285).

Последњих година знатно је повећан број разбојништава који се испољава у проширеном избору начина и средстава принуде, али и учесталим разбојништвима с телесним повредама и смртним исходом. У вези с тим, уочава се феномен професионализма који је за разбојништва карактеристичнији од обичних крађа. Наиме, док су крађе као типичан деликт оскудице драстично опале у статистичким извештајима разбојништва задржавају константност из периода кризних економских стања. Разбојништва и разбојничке крађе данас одликују све чешћа употреба ватреног оружја као средства претње, све нижа старосна граница учинилаца и све чешће наношење тешких телесних повреда и лишавање живота жртава. Тиме разбојништва попримају облик најгрубљих видова гангстеризма са свим елементима саучесништва извршилаца, дрскости коришћења околности, лукавости у поступцима и сналажљивост учинилаца, како у организовању, тако и у непосредном извођењу разбојничког напада.

⁶ Процењено је да је само за дела фине уметности, утрошено четири и по милијарде америчких долара, односно да је месечно крадено 2.000 предмета, а међународна база података регистровала је чак 45.000 украдених предмета. Према: Мулер, Г. О. В: Транснационални криминал: дефиниције и концепти.

⁷ Margules, P. I: International Art Theft and the Illegal Import and Export of Cultural Property: A Study of Relevant Values, Legislation, and Solutions, Suffolk, Transnational Law Journal, Vol. 15 (1992), стр. 609-647.

На основу случајева из праксе западноевропских земаља, на једном међународном саветовању издиференциране су четири врсте разбојништва, тј. криминалитета с елементима насиља посебне врсте, и то: *препади на банке, на вредносне транспорте, на трговине, и препади на отвореним просторима*. Указано је на чињеницу да је разбојништво обележје урбаних подручја и да представља криминалитет насиља професионалног карактера, с многобројним облицима испољавања. Таква дела имају велики психолошки утицај на сигурност грађана.

У посебан облик разбојништва и разбојничких крађа убраја се *морска пиратерија*, за коју се сматрало да је реликт прошлости. Међутим, савремени гусари крстаре морима и океанима, ултрабрзим пловилима, с најсавременијом опремом за праћење и сателитско позиционирање. Узроци ове појаве су у великим вредностима прекоморских терета, драгоценостима путника и сефовима бродских простора и њиховој рањивости у неконтролисаним водама.

Поред разбојништва и разбојничких крађа у ову групу деликата спадају класични и савремени видови тзв. *рекетарства*, у кривично-правном смислу дела *изнуде и уцене*. Рекет је посебна врста криминалне ренте, облик професионалног криминалитета заснован на систему принуде и насиља. Постоји као развијен и уносан бизнис злочиначких удружења и својеврсна наплата "пореза" од власника приватног капитала, а ради "заштите" од других криминалних организација. Обавља се рекетирањем, тј. уценом, уз претњу одмаздом власницима капитала, члановима породице или материјалним средствима. Систем рекета најчешће обухвата угоститељске објекте, приватна предузећа, коцкарнице, јавне куће итд. Радња представља "утеривања дуга" у области професионалног криминалитета. Поступак наплате рекетом (у случају одбијања "добровољне заштите" уз накнаду), спроводи се сукцесивно. Рекеташи нуде разне видове заштите, нпр, неометано обављање послова, заштиту од осталих конкурената и, по потреби, њихово елиминисање, као и безбедност од напада осталих криминалних група и појединачног криминалног деловања.

Када се говори о рекету, најчешће се под тим подразумева наведени вид криминалне делатности (класични рекет). Код класичног рекета могуће су три ситуације. Код прве долази до обрачуна између појединаца или група због нерашчишћених имовинских односа, наплате преосталих дуговања из неког ранијег пословног односа, присутне конкуренције, одузимања муштерија, стварања нових позиција и слично. Друга ситуација представља класично извршење кривичног дела изнуде, где појединац или група, у намери да себи прибави противправну имовинску корист силом или озбиљном претњом принуди друго лице, које углавном поседује неки објект или другу имовину, да му преда одређену имовинску вредност. Трећа подразумева случајеве где поједине криминалне организације нуде наводну заштиту уз обавезу плаћања одређеног новчаног износа, од стране лица коме се нуди таква заштита, а оно је није тражило. Ако криминална организација која на овакав начин нуди заштиту појединим субјектима ужива делимичну или пасивну заштиту државе и њених органа или пак политичких странака које јој могу гарантовати одређене привилегије, онда се овај вид криминалне делатности може сматрати рекетом, као обликом организованог криминалитета, који ужива одговарајућу заштиту.

Преварни имовински деликти

Посебну врсту имовинских деликата чине кривична дела преварног карактера. Овим обликом имовинског криминалитета сматрају се кривична дела које учини извршилац прибављањем покретних ствари које су му поверене (кривично дело *утаје*) или прибављањем какве имовинске користи довођењем и одржавањем у заблуди (кривично дело *преваре*), те лажним приказивањем или прикривањем чињеница на основу којих се могу добити кредити, субвенције или друге погодности од институција или органа друштвене заједнице, као и злоупотребом овлашћења у погледу старања о имовини или заступања имовинских интереса (кривично дело *злоупотреба поверења*), те располагање (прикривање, примање, куповање, примање у залог) са стварима прибављеним кривичним делом (кривично дело *прикривања*).

Посебан облик представљају *професионалне преваре* лаковерних које врше разни видовњаци, пророци, врачаре, гатаре и остали тумачи људске неизвесности (несталих, болесних) у пословима надрилекарства, "прорицања судбина, отклањања магије и скидања чини". Страх, несигурност и сујеверје, створили су у готово свим друштвима у транзицији појачано интересовање за различите облике тумачења човековог животног пута и његовог "чишћења од урукљивости". За те потребе преваранти често отварају астролошке агенције за тумачење будућности, пружање интелектуалних услуга, преко којих стичу нелегална средства од лаковерних.

Остали облици

На крају, у имовинске деликте спадају и неки, који с изузетком од претходних немају *превасходно користољубиви мотив*, али се њима онемогућавају или оштећују одређена имовинска права других. У такве деликте спадају кривична дела: *одузимање туђе ствари, уништење и оштећење туђе ствари, неовлашћено коришћење туђе возила, противправно усељење и оштећење туђих права*.

Узроци имовинских деликата и типологија деликвената

Ма како имовински деликти различито изгледали, они су због природе мотива извршилаца (користољубље) сродни по субјективним узроцима. По појединим особеностима облика они су специфични, у комбинацији објективно субјективних елемената.

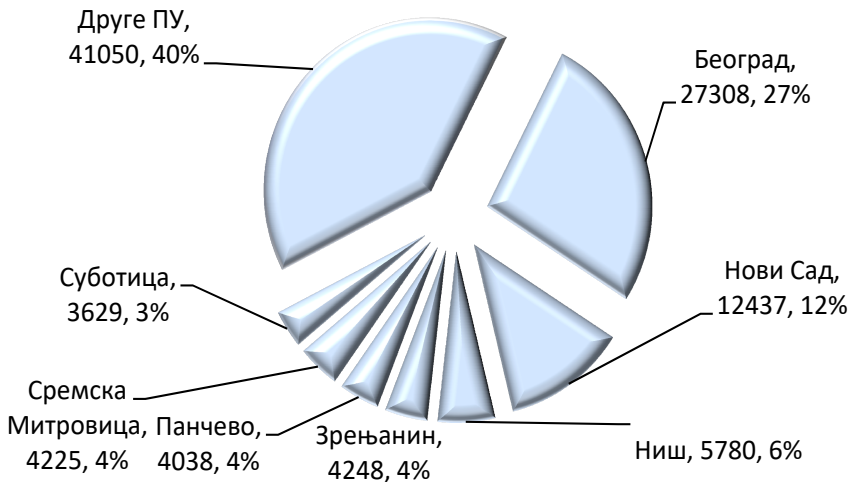
Крађе у структури имовинских дела преовладавају, а према врсти деликвената могу се сврстати у професионалне и непрофесионалне типове. Непрофесионалним се сматрају повремени и пролазни случајеви обесног или авантуристичког понашања малолетника у крађама на објектима са степеном мањег ризика, а професионалним типовима оне појаве које се врше континуирано (у поврату) и с користољубивим мотивом.

Кривична дела крађа, посебно ситних и обичних специфични су по два битна фактора утицаја. Један се односи на примереност појаве малолетничком узрасту и почецима стварања криминалне каријере, а други на фактор егзистенцијалне нужде, тј. оних чинилаца узрочности чију основу чини сиромаштво, беда и тзв. криминалитет оскудице.

Тешки облици крађа, као и кривична дела с елементима физичког насиља типични су видови професионалног криминалитета. Неретко се они могу наћи и у сложенијим формама саучесништва и обележјима организованог криминалитета. За разлику од претходних извршилаца њих одликује већи степен криминалне склоности. Извршавају их деликвенти с изграђеном криминалном каријером и претежно психопатском, агресивном и похлепном цртом личности. По социјалним обележјима у питању су млађе особе, нижег степена образовања и из породица с поремећеним односима или се налазе у неповољним социјалним условима⁸ (Бошковић, М., Марковић, М., 2015:207).

Анализа укупног броја кривичних дела класичног (општег) криминалитета на подручју Полицијске управе у Новом Саду

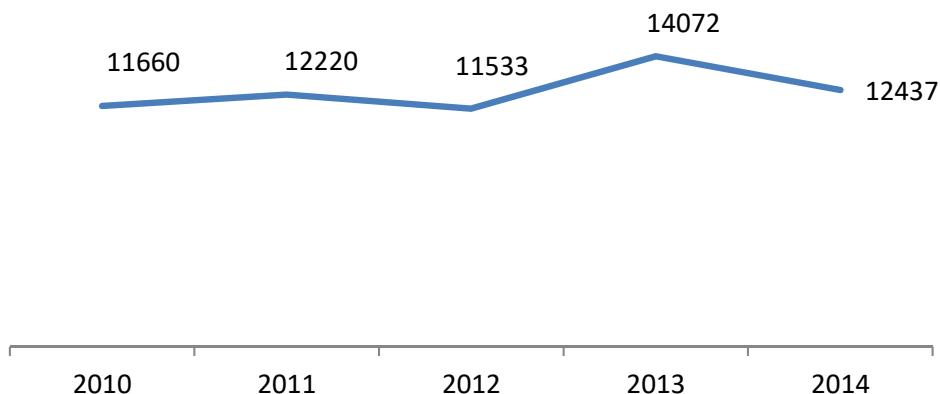
На основу статистичких података и по подацима МУП-а Републике Србије, на подручју Полицијске управе у Новом Саду, као друге по величини Полицијске управе у Републици Србији, у току 2014. године, извршено је укупно око 12.440 кривичних дела, што чини око 12% свих дела евидентираних у Републици Србији, тако да се та безбедносна проблематика, по сложености, сврстава на друго место, одмах иза Београда, на чијем подручју је извршено око 26,6% свих кривичних дела у Републици Србији.

Слика 1 – Укупан број кривичних дела по Полицијским управама у 2014. години
(Извор: аутор)

⁸ У укупној структури 70% разбојништва чине пунолетна лица, 25% старији и око 5% млађи малолетници.

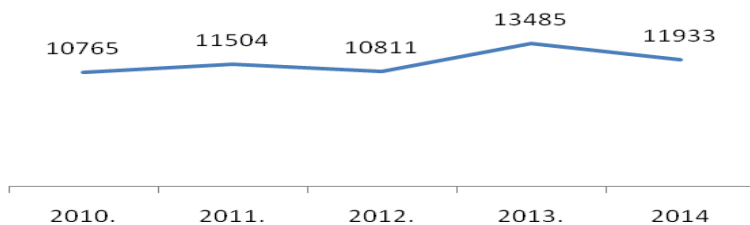
Анализирајући укупан број кривичних дела у 2014. години, као и статистичке податке и тренд кретања укупног броја кривичних дела у протеклих пет година, дајемо графички преглед на следећој слици.

Слика 2 – Укупан број кривичних дела за период од 2010. до 2014. године
(Извор: аутор)

У области класичног (општег) криминалитета, на подручју Полицијске управе у Новом Саду, као друге по величини Полицијске управе у Републици Србији, у 2014. години, евидентирано је укупно 11.933 кривичних дела, односно за око 12% мање него 2013. године (13.485).

Анализирајући укупан број кривичних дела класичног (општег) криминалитета у 2014. години, као и тренд кретања кривичних дела класичног (општег) криминалитета у протеклих пет година, дајемо графички преглед на следећој слици.

Слика 3 – Укупан број кривичних дела класичног (општег) криминалитета за период од 2010. до 2014. године
(Извор: аутор)

Анализирајући наведени број кривичних дела по периодима, уочљиво је да је највеће смањење забележено у групи кривичних дела против имовине, за 1.564 дела, па је њихов број директно утицао на укупно смањење броја кривичних дела.

Због извршених кривичних дела класичног (општег) криминалитета надлежним јавним тужилаштвима пријављено је 4.734 лица, од којих је за 98 лица примењена мера задржавања.

Од укупног броја пријављених лица за дела општег криминалитета, малолетници чине 10,3% или 488 лица млађих од 18 година. Процент учешћа кривичних дела, која изврше малолетници, у укупном броју кривичних дела општег криминалитета, евидентираних у 2014. години, а чији су извршиоци пријављени надлежним тужилаштвима, је око 12% или 856 кривичних дела.

Анализирајући појавне облике криминалитета, малолетници су у 2014. години, најчешће извршиоци имовинских деликата, и то:

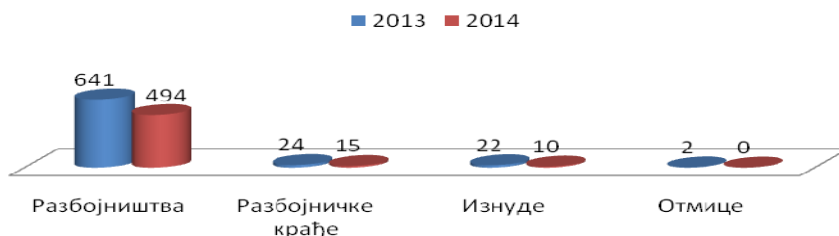
- разбојништава, са учешћем у око 45%,
- тешких крађа, са учешћем у преко 21 % и
- крађа, са учешћем у око 12,5%,

односно у овим кривичним делима која су евидентирана у 2014. години, а чији су извршиоци пријављени надлежним тужилаштвима.

Од укупног броја кривичних дела класичног (општег) криминалитета, најбројнија су кривична дела против имовине која чине око 72% укупног броја дела општег криминалитета, међу којима су најзаступљеније тешке крађе и крађе.

Анализирајући број имовинских кривичних дела са елементима насиља извршених у 2014. години, уочљиво је да је он смањен за око 25% у односу на 2013. годину (519:689), што је видљиво на следећем графикону.

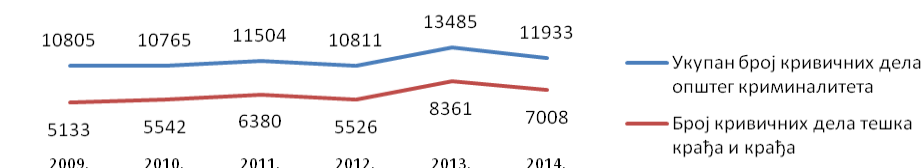
Имовински деликти са елементима насиља, 2013/2014. година

Из напред наведеног графикона је видљиво да највећи број кривичних дела са елементима насиља чине разбојништва, којих је евидентирано за 147 дела мање него 2013. године. На мети разбојника су, најчешће, мини маркети, самосталне трговинске радње, трафике, као и грађани на улици. Осим тога, у току 2014. године, евидентирано је и 15 разбојничких крађа. Такође, у 2014. години, евидентирано је 10 изнуда, односно мањи број него 2013. године (22).

Од укупног броја кривичних дела против имовине, најзаступљеније су тешке крађе и крађе, са учешћем око 82% у овим деликтима и са око 59% у свим кривичним делима класичног (општег) криминалитета, у 2014. години. Овај однос види се и на наредном графикону, у протеклих пет година.

Однос броја кривичних дела општег криминалитета и
укупног броја тешких крађа и крађа
2010-2014. година

На графикону је видљиво да је број кривичних дела тешких крађа забележио смањење за око 22% у односу на 2013. годину (3.353:4.273). Број кривичних дела крађа, такође, је забележио смањење за око 11%, у односу на 2013. годину.

Закључак

Криминалитет, у најопштијем смислу, представља скуп друштвених појава којима се угрожавају универзалне друштвене вредности, а које су као такве санкциониране кривичним правом. Криминалитет је сложена друштвена појава детерминисана бројним чиниоцима везаним за субјект извршиоца, кривично дело и социјалну средину. Део криминологије, који се бави појавним облицима криминалитета, назива се криминална феноменологија. Ова дисциплина за предмет свог изучавања има криминалитет као друштвену појаву у чијој суштини стоји индивидуално и колективно деликвентно понашање.

Имовинским деликтима назива се она врста кривичних дела којима се угрожавају (противправно присвојена или оштећена) имовинска права грађана и других правних субјеката. Ови деликти спадају у врсту класичног криминалитета. По обиму чине најбројнију врсту кривичних дела, али истовремено и вид деликвенције где постоји највећи степен професионализације. После извршилаца кривичних дела силовања починиоци имовинских кривичних дела су у највећем проценту повратници, око 30% су рецидивисти. Имовинске деликте према врсти можемо разврстати на класичне деликте; деликте с елементом физичког насиља; преварне деликте и деликте без мотива користољубља.

Детерминизам је, у основи, схватање да је све што постоји подвргнуто законима узрочности, односно повезано узрочно-последичним везама. У криминологији детерминизмом се сматра условни ред објективних и субјективних фактора који проузрокују деликвентно понашање човека. С тим у вези, у истраживању криминалних појава нужно је утврдити законитост утицаја, каузалитет веза у сплету различитих фактора и диференцијација по снази, посредности и непосредности, те условљености криминалног понашања.

Узрочност је једна од веза криминалитета и других социјалних појава, али не и једина. Криминалитет је сложена појава да би се могла објаснити само узроком и последицом. Између тих двају елемената постоји читав низ утицајних околности које називамо криминогеним условима, као чиниоци генерисања структуралне особе-

ности појаве. Једни од њих су услови, друштвено стање или индивидуално својство које омогућава да се нека појава исказа у одређеној форми, месту, времену или квалитету.

Узроци и услови су одлучујући чиниоци утицаја, нужни за настанак појаве. Међутим, за изазвану појаву потребан је и додатни фактор – повод. Поводи су додатни услов за настанак последице. То су оне чињенице које, при постојању узрока и услова, чине подстицај (додатни стимуланс) за одлуку. Најчешће зависе од личности извршиоца, његових склоности ка вршењу кривичних дела, емоционалне зрелости, психичког стања и структуре личности. Поводи могу бити веома разноврсни, а то су, у суштини, сви они тренутни мотиви у одлуци да се изврши кривично дело.

Литература

- [1] Војин Димитријевић, *Тероризам*, Радничка стања, Београд, 1982.
- [2] Von Hentig, *Crimes, Causes and Conditions*, 1947.
- [3] Von Hentig, *The criminal and his victim*, New Haven, 1948.
- [4] Ђорђе Игњатовић, *Криминологија*, Номос, Београд, 1998.
- [5] Жарко Јашовић, *Криминологија малолетничког преступништва*, Институт за криминологија и социолошка истраживања, Београд, 1991.
- [6] Живојин Алексић и Милан Шкулић, *Криминалистика*, Правни факултет – Центар за публикације и Досије, Београд, 1997.
- [7] Живојин Алексић и Милан Шкулић, *Криминалистика*, Правни факултет – Центар за публикације и Досије, Београд, 2002.
- [8] Звонимир Шепаровић, *Криминологија и социјална патологија*, Правни факултет, Загреб, 1981.
- [9] Kinberg, O., *Criminologie et psychanalyse*, *Bulletin de la Societe internationale de criminologie*, 1952.
- [10] Мило Бошковић, *Криминолошки лексикон*, Матица српска, Нови Сад, 1999.
- [11] Мило Бошковић и Милош Марковић, *Криминологија са елементима виктимологије*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2015.
- [12] Мило Бошковић, *Социјална патологија*, Правни факултет, Нови Сад, 2007.
- [13] Margules, P. I.: „International Art Theft and the Illegal Import and Export of Cultural Property: A Study of Relevant Values, Legislation, and Solutions“, *Suffolk Transnational Law Journal*, том 15 (1992).
- [14] Станимир Ђукић, *Узроци, појавни облици и економске последице корупције у Србији – компаративна анализа код развијених земаља и земаља у транзицији*, (докторска дисертација, Универзитет EDUCONS, Факултет пословне економије, 2015).
- [15] Станимир Ђукић, „Анализа кривичних дела привредног криминалитета и деликти корупције у привреди“, *Војно дело*, Вол. 67, број 5, 2016.
- [16] Станимир Ђукић, „Последице организованог криминалитета по националну безбедност“, *Војно дело*, Вол. 67, број 7, 2016.

ЗАДРЖАВАЊЕ ОСУМЊИЧЕНОГ ЛИЦА У КРИВИЧНОМ ПРОЦЕСНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ СА ОСВРТОМ НА ПОЈЕДИНА УПОРЕДНО ПРАВНА РЕШЕЊА¹

Александар Бошковић
Криминалистичко-полицијска академија, Београд
Зоран Павловић
Универзитет Привредна академија у Новом Саду,
Правни факултет за привреду и правосуђе

Ограничење права на слободу неког лица представља веома осетљиво питање, како са аспекта Устава Републике Србије, тако и са аспекта многобројних међународних повеља и конвенција, али и националних закона, а пре свега Законика о кривичном поступку. Различити су видови ограничења слободе кретања неког лица, али ће у раду преваходно бити речи о задржавању осумњиченог лица. Осумњичено лице може се задржати по више законских основа, а предмет нашег истраживања је задржавање осумњиченог у складу са одредбама Законика о кривичном поступку Републике Србије. С тим у вези, указује се на позитивну законску регулативу у Републици Србији. Посебна пажња посвећена је критичкој анализи појединих законских решења, а указује се и на одређене нелогичности и непотпуности конкретних законских одредби. Такође, представљена су и поједина упоредно правна решења у Немачкој, Италији и Русији и наведене другачије могућности када се ради о задржавању осумњиченог према одредбама ЗКП и дати су одређени конкретни предлози *de lege ferenda*.

Кључне речи: *пред истражни поступак, јавни тужилац, полиција, осумњичени, задржавање*

Уводна разматрања

Право човека на слободу представља универзалну вредност и од њега зависи остваривање многих других људских права. Стога, гаранција људских слобода није више у искључивој надлежности конкретне државе, већ ту гаранцију

¹ Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта „Криминалитет у Србији и инструменти државне реакције“, који финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду, циклус научних истраживања 2015-2019. година.

предвиђају и многи међународни документи,² где посебно место заузима Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода,³ Повеља Уједињених нација⁴ и Општа декларација Уједињених нација о правима човека.⁵

Свакако да је један од најзначајнијих међународних докумената Европска конвенција за заштиту људских права и слобода и она садржи одредбе које се односе на случајеве лишења слободe, а међу њима и случај када лице може бити лишено слободe ради обезбеђења присуства у кривичном поступку. Тако је чл. 5 наведене Конвенције предвиђено да свако има право на слободу и безбедност личности и да нико не може бити лишен слободe осим у случајевима који су наведени у овом члану и то у складу са законом прописаним поступком. Пре свега, право на слободу је лично право сваког човека и било који облик лишења слободe, поред тога што онемогућава слободно кретање, производи и низ других негативних последица у погледу остваривања других права лица лишеног слободe. Поред тога, лишење слободe ће „лице у питању свакако ставити у изузетно угрожен положај, излажући га опасности да буде подвргнуто мучењу или нељудском и понижавајућем поступању.“⁶

Република Србија је, не само одредбама Законика о кривичном поступку,⁷ већ и одређеним уставним одредбама и неким другим законима, а у складу са одговарајућим међународним конвенцијама, повељама и декларацијама, посебно пажњу посветила поштовању и заштити људских права и слобода. У том смислу Србија је, приликом доношења закона који садрже одредбе о људским слободама поштовала, не само европске стандарде, већ и друге међународне стандарде садржане у основним међународним документима из области људских права и слобода која документа је прихватила, односно ратификовала. Када се говори о циљевима међународних стандарда који се односе на заштиту слобода грађана, карактеристично је мишљење према којем ови стандарди „приликом хапшења имају у основи два циља – хумано поступање према ухапшенима и осигурање њихове одбране.“⁸

² Опширније о стандардима лишења слободe лица према међународним документима о људским правима види: Кесић, Т. (2014), *Међународни стандарди поступања полиције у кривичним стварима*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, стр. 135-144.

³ Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода усвојена је 4. новембра 1950. године у Риму, а ступила на снагу 3. септембра 1953. године. Наша земља је ратификовала ову Конвенцију 26. децембра 2003. године и то Законом о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода (Службени лист СЦГ - Међународни уговори, бр. 9/2003). Република Србија је касније усвојила додатне протоколе везане за Конвенцију и то Закон о ратификацији Протокола бр. 14 којим се мења контролни систем Конвенције (Службени лист СЦГ – Међународни уговори, бр. 5/2005 и 7/2005 – исправка), затим Закон о измени Закона о ратификацији Конвенције (Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 12/2010) и Закон о потврђивању Протокола бр. 15 (Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 10/2015).

⁴ Повеља Уједињених нација је донета 26. 6. 1945. године, а ступила је на снагу 24.10.1945. године.

⁵ Ову Декларацију усвојила је Генерална скупштина Уједињених нација 10. децембра 1948. године.

⁶ McBride, J, Macovei, M. (2004), *Pravo na slobodu i bezbednost lichnosti – vodič za primenu čl. 5 Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, Beograd, str. 11.

⁷ „Службени гласник Републике Србије“, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014.

⁸ Радуловић, Д. (2010), *Заштита и ограничење слободe у кривичном поступку*, Актуелне тенденције у развоју и примени европског континенталног права, Правни факултет, Ниш, стр. 571.

У Републици Србији је задржавање лица могуће спровести по више законских основа и то по одредбама Законика о кривичном поступку, Закона о полицији,⁹ Закона о прекршајима¹⁰ и Закона о безбедности саобраћаја на путевима,¹¹ с тим што треба направити разлику између задржавања осумњиченог и задржавања и привременог ограничења слободе кретања других лица. Све облике задржавања, било самоиницијативно било по одобрењу надлежног органа поступка, спроводи полиција. Имајући у виду специфичност поступања овлашћених службених лица полиције у односу на наведене категорије лица, децембра месеца 2012. године је донето Упутство о поступању према доведеним и задржаним лицима¹² које ближе регулише поступање и уводи стандарде за начин примене полицијских овлашћења која се односе на довођење и задржавање лица, по било којем законском основу.¹³ На овом месту је интересантно истаћи да нови Закон о полицији више не прописује задржавање до двадесет четири часа лица које ремети или угрожава јавни ред, како је то било прописано чл. 53 до скоро важећег Закона о полицији.¹⁴ Наиме, сада се само на одговарајућем месту у закону (чл. 86) упућује на сходну примену одредаба другог закона према којем ће се иначе и спровести задржавање лица.

Не улазећи даље у научну и стручну анализу права на слободу личности, а имајући у виду насловљену тему рада, предмет нашег истраживања ће бити усмерен на задржавање осумњиченог лица као облика лишења слободе у складу са одредбама Законика о кривичном поступку. Указаћемо на позитивну законску регулативу у Републици Србији, с тим што ће посебна пажња бити посвећена критичкој анализи појединих законских решења, указаће се на одређене нелогичности и непотпуности законских одредби, а кроз поједина упоредно правна решења ћемо указати и на другачије могућности када је у питању задржавање осумњиченог према одредбама ЗКП о којима би свакако требало размислити у будућности.

Материјални услов за задржавање осумњиченог

Задржавање осумњиченог представља вид лишења слободе, поред хапшења, забране напуштања стана, притвора и сваког другог боравка у установи који се урачунава у притвор,¹⁵ и овом мером се ограничава слобода неког лица и она се, под законским условима, може одредити у пред истражном поступку. Анализирајући конкретне одредбе ЗКП, може се констатовати да се задржавање може одредити према четири категорије лица. Прво, може се задржати лице које је ухапсила поли-

⁹ „Службени гласник Републике Србије“, бр. 6/2016.

¹⁰ „Службени гласник Републике Србије“, бр. 65/2013 и 13/2016.

¹¹ „Службени гласник Републике Србије“, бр. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 32/2013 – одлука Уставног суда, 55/2014, 96/2015 и 9/2016 – одлука Уставног суда.

¹² Упутство о поступању према доведеним и задржаним лицима 01 бр. 7989/12-10 од 12.12.2012. год

¹³ Више о томе: Ивановић, З., Радојковић, И. (2014), *Полицијско задржавање лица у законодавству Републике Србије*, Правне теме, 2(4), стр. 7-25.

¹⁴ „Службени гласник Републике Србије“, бр. 101/2005, 63/2009, 92/2011, 64/2015.

¹⁵ Чл. 2, ст. 1, т. 23 ЗКП.

ција, тј. лице према коме је примењена мера полицијског хапшења, што значи да се ради о лицу за које постоји основана сумња да је учинило одређено кривично дело. Друго, задржавање се може одредити према лицу које је затечено при извршењу кривичног дела за које се гони по службеној дужности и, као што је познато, то лице може ухапсити било који грађанин, као и полиција. Треће, може се задржати до 48 сати осумњичено лице које је позвано у својству осумњиченог од стране полиције и које се одазвало таквом позиву полиције. И четврто, ова мера лишења слободе се може одредити и против лица које је позвано од стране полиције у својству грађанина и које се одазвало таквом позиву, али се у току прикупљања обавештења почело сматрати осумњиченим.¹⁶ Дакле, задржавање се може одредити и према лицима за које постоји основана сумња да су учинила кривично дело (полицијско хапшење), али и према лицима за које постоје основи сумње (позвани осумњичени) да су учинила одређено кривично дело за које се гони по службеној дужности.

Разматрајући разлоге због којих осумњичени може бити задржан, можемо приметити да је законски, једини разлог за задржавање осумњиченог лица његово саслушање, што је свакако спорно имајући у виду да се лицу одузима слобода кретања до 48 сати чиме се грубо нарушава његово основно људско право на слободу, а разлог томе лежи у потреби да се изврши његово саслушање?! Такође, остајемо у недоумици да ли се саслушање предузима по правилима за саслушање осумњиченог или ухапшеног лица, с обзиром да законодавац задржаном лицу признаје права која се гарантују ухапшеном (чл. 69 ст. 1 ЗКП), па би било логично да се у том својству и саслушава.¹⁷ Свакако да је неопходно саслушање осумњиченог „који је задржан по решењу тужиоца 48 сати, уколико тужилац по саслушању предложи одређивање неке мере за обезбеђивање присуства осумњиченог из чл. 188. ЗКП, без обзира што одредбе чл. 293. и 294. ЗКП то изричито не предвиђају, јер је то у складу са основним људским правима и слободама које су зајемчене Уставом Републике Србије и европском Конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода.“¹⁸

У сваком случају, да би се одредило задржавање, треба нагласити и то да законодавац не тражи да буде испуњен ниједан основ за одређивање притвора (на пример, да постоји опасност од бекства или да ће поновити кривично дело, да ће утицати на сведоке итд.), а и довољно је само постојање основа сумње да је лице извршило кривично дело, што свакако представља једно дискутабилно решење. У

¹⁶ Бошковић, А. (2015). *Радње полиције у претходном кривичном поступку и њихова доказна вредност*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, стр. 144.

¹⁷ Разрешење овог питања је значајно и због законске разлике у овлашћеном субјекту за предузимање саслушања осумњиченог и ухапшеног. Законодавац саслушање осумњиченог ставља у надлежност јавног тужиоца, који ову радњу може поверити полицији или присуствовати саслушању. С друге стране, саслушање ухапшеног може предузети само јавни тужилац. О начину на који је било уређено питање саслушања осумњиченог према Законик о кривичном поступку из 2006. године више: Бановић, Б., Лајић, О. (2007), *Уставом загарантована права окривљеног и кривично процесно законодавство*, Зборник радова „Устав Републике Србије, кривично законодавство и организација правосуђа“. XLIV Редовно годишње саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, Златибор, стр. 300-321.

¹⁸ Закључак усвојен на седници Кривичног одељења Апелационог суда у Нишу, одржаној дана 23, 24. и 25.09.2014. године, усаглашени са закључцима Кривичног одељења Врховног касационог суда на састанку Кривичног одељења Апелационог суда у Нишу дана 01.12.2014. године – преузето са <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/43247>, доступно дана 25.01.2015. године.

прилог овом ставу говори чињеница „да се не може тежа мера од хапшења, што задржавање сигурно јесте, одређивати са нижим степеном сумње, с обзиром да представља шире и теже задирање у право на слободу, што је потврђено у бројним одлукама Европског суда за људска права.“¹⁹

Разматрајући ово питање потребно је истаћи и то да између притвора и задржавања нема неких суштински битних разлика, па се може рећи да је задржавање у ствари притвор, само кроз другу форму. Управо из тог разлога је неопходно законски прецизно прописати да се осумњичени може задржати 48 часова само ако су испуњени услови за одређивање притвора, тј. ако постоји основана сумња да је лице учинило кривично дело за које се гони по службеној дужности и да постоји један од алтернативно прописаних услова за одређивање притвора.²⁰ Поводом тог питања тренутна законска регулатива није на задовољавајућем нивоу, али без обзира на тренутно законско решење, треба нагласити да у практичном поступању приликом израде решења о задржавању овлашћена службена лица полиције ипак наводе конкретан притворски основ иако то законодавац изричито не прописује.

Једноставно речено тражи се постојање основа сумње да је лице учинило кривично дело, што је нижи степен сумње од оног који се тражи за хапшење, односно притвор.²¹ С обзиром да је задржавање мера којом се осумњичени лишава слободе на одређени временски период, односно 48 часова, требало би „појачати“ материјални услов и уподобити га са основаном сумњом.²²

Имајући у виду претходно речено, указаћемо и на поједина упоредно правна решења када су у питању материјални услови за одређивање задржавања осумњиченог у складу са одредбама Законика о кривичном поступку.

У Немачкој се лице може привремено лишити слободе (*vorläufige Festnahme*) и најкасније следећег дана по лишењу слободе привести надлежном судији, само ако постоји опасност од одлагања и ако постоје претпоставке за одређивање притвора, тј. ако постоји висок степен сумње, тзв. "хитна" сумња (*dringender Tatverdacht*) да је осумњичени извршио кривично дело. У том смислу је значајно одредити шта се подразумева под хитном сумњом. Хитна сумња постоји када је велика вероватноћа да је осумњичени противзаконито извршио кривично дело које се може прописати у његову кривицу.²³ Исто тако, и Савезни Апелациони Суд, као највиши

¹⁹ Mekbrajd, Dz. (2009), *Ljudska prava u krivičnom postupku, Praksa Evropskog suda za ljudska prava*, Sa-
vet Evrope, Beograd, str. 39-44.

²⁰ Уставни суд Србије је у једној својој одлуци - Уж број 1120/2010, објављена у "Сл. гласнику РС", бр. 69/2010 од 24.09.2010. – утврдио да је за задржавање осумњиченог лица неопходно да постоји основана сумња да је извршио кривично дело и да постоји један од алтернативно прописаних услова за одређивање притвора, с тим да тај основ мора бити јасно наведен и образложен у решењу о задржавању што је у складу са праксом Европског суда за људска права. – преузето са <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/33653>, доступно 24.02.2015. године.

²¹ О истом номотехничком недостатку видети: Кнежевић, С. (2011). *Ограничавање личне слободе задржавањем осумњиченог*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, XLV(1), стр. 173.

²² Kesić, T., Bošković, A., Lajić, O. (2015). Legal Status of Suspect in the Context of the Institute of Detention, *Archibald Reiss Days (Thematic conference proceedings of international significance)*, Tom I, Volume I, Be-
lgrade, Academy of Criminalistic and Police Studies, str. 171.

²³ Weigend, T. (2007), *Germany, Criminal Procedure A Worldwide Study*, second edition, edited by Craig M. Bradley, Carolina Academic Press, Durham, North Carolina, str. 247.

суд у Немачкој, у једној својој одлуци је заузео став према којем да би постојала хитна сумња потребно је да степен сумње буде већи од "мале вероватноће" (*gewisse Wahrscheinlichkeit*) у том смислу да су неопходни прихватљиви докази на основу којих се са "великом вероватноћом" може доказати кривица осумњиченог.²⁴ Као што се може приметити, у Немачкој се осумњичени може лишити слободе и задржати само ако постоји степен сумње који је потребан да се према осумњиченом одреди притвор (тзв. хитна сумња) и није могуће задржавање осумњиченог на нижем степену сумње (основи сумње), као што је то могуће у Србији.

Италијански ЗКП прави разлику између лишења слободе (*arresto*) и задржавања лица које је осумњичено да је извршило кривично дело (*fermo di indiziato di delitto*). Основи за примену ових мера се разликују, али је циљ њихове примене у суштини исти. Наиме, ни лишење слободе ни задржавање нису неопходан услов да би се кривични поступак формално покренуо већ оне представљају привремене мере које се одређују зарад успешности истраге односно из разлога заштите опште сигурности.²⁵

Да би се осумњиченом лицу, према одредбама италијанског ЗКП одредило задржавање, неопходно је да буду испуњени одређени услови. Прво, неопходно је да постоје особене околности које указују на опасност од бекства. Даље, потребно је да постоје докази који указују да се ради о „тешко осумњиченом лицу“ што значи да се задржавање не може одредити према оном лицу за које постоје само основи сумње да је извршило кривично дело. Касациони суд Италије је разрађујући ово питање у једној својој одлуци заузео став да ће се радити о тешко осумњиченом лицу уколико прикупљени докази указују да се логички може закључити да је наведено кривично дело извршено и да га је осумњичени извршио. Осим тога, битно је истаћи да докази не морају бити такви да се на основу њих према осумњиченом мора упутити захтев за суђење већ дозвољава нижи степен извесности (тешка сумња) да би се одредило задржавање, али ипак веће од основа сумње.²⁶ И на крају, да би се одредило задржавање потребно је да је лице тешко осумњичено за извршење неког од кривичних дела које Закон таксативно набраја или одређује доњу, односно горњу границу казне затвора која је прописана за та дела. Као што се може приметити, и у Италији је задржавање осумњиченог везано за већи степен извесности од основа сумње да је осумњичени учинио кривично дело, што само потврђује и нашу поставку да би такво решење требало да буде и у Србији, тј. да се задржавање осумњиченог везује искључиво за постојање притворских основа.

Најзад, и у кривичном процесном законодавству Русије је предвиђено да се може задржати само ухапшено лице, тј. лице за које се сумња да је учинило кривично дело за које је предвиђена казна затвора и ако је испуњен неки од алтернативно прописаних услова:

– да је лице ухађено током самог извршења, или непосредно након извршења кривичног дела,

– уколико су такво лице оштећени и сведок навели као учиниоца кривичног дела,

²⁴ Weigend, T. (2007), *op. cit.* str. 247.

²⁵ Van Cleave, A. R. (2007), *Italy, Criminal Procedure A Worldwide Study*, second edition, edited by Craig M. Bradley, Carolina Academic Press, Durham, North Carolina, str. 306.

²⁶ Van Cleave, A. R. (2007), *op. cit.*, str. 308. Odluke: *Corte di Cassazione, Sezione I, od 9. marta 1992. godine. i Corte di Cassazione, Sezione VI, od 25. januara 1993. godine.*

– уколико су на његовом телу или одећи, поседу или стану, пронађени јасни трагови кривичног дела,

– ако је лице осумњичено по неком другом основу или на основу неке друге информације, па такво лице покуша да побегне, нема стално место пребивалишта, није утврђен његов идентитет, или је јавни тужилац ставио предлог за одређивање притвора.²⁷

Може се закључити да је и у кривичном процесном законодавству Русије предвиђен виши степен сумње и још неки од додатних услова о којима је било речи, да би се могао најпре ухапсити осумњичени, а касније и задржати, а и не постоји могућност задржавања осумњиченог лица које није ухапшено.

Формални услови за задржавање осумњиченог и поступак задржавања

Анализирајући формалне услове за задржавање осумњиченог лица у кривичном процесном законодавству Републике Србије, најпре је неопходно установити који су субјекти овлашћени да задрже лице до 48 сати. Доношењем новог ЗКП полиција више није изворно овлашћена да спроведе задржавање осумњиченог лица, већ је то јавни тужилац. Фактички, јавни тужилац је надлежан државни орган који може задржати осумњичено лице до 48 сати, с тим да о задржавању мора донети решење. Међутим, изузетно, јавни тужилац може одобрити полицији да донесе решење о задржавању, што је иначе у пракси далеко чешћа ситуација. У сваком случају, полиција не може донети решење о задржавању нити може задржати осумњичено лице без одобрења јавног тужиоца, за разлику од ЗКП/2001 када је то било могуће. Чини се да је и ово решење последица увођења тужилачке истраге и тежње законодавца да јавни тужилац у сваком смислу постане *dominus litis* целог претходног поступка.²⁸ На овај начин се истовремено и јасније дефинишу границе одговорности полиције за незаконито поступање уколико је којим случајем задржавање одређено супротно одредбама ЗКП, с обзиром на то да овлашћена службена лица полиција више немају овлашћење да без одобрења јавног тужиоца задрже осумњиченог 48 сати.

Да би задржавање осумњиченог лица било законито, мора да буде спроведено по одређеним, Закоником прописаним правилима. Најпре, прописан је рок колико задржавање осумњиченог може најдуже да траје и он износи 48 сати рачунајући од момента хапшења, тј. одазивања на позив осумњиченог лица. Даље, решење о задржавању се мора донети и уручити осумњиченом лицу најкасније у року од два сата од момента када му је саопштено да је задржан (чл. 294, ст. 2). По одредбама ЗКП/2001 рок од два сата за доношење решења о задржавању је почињао да тече од момента хапшења, односно одазивања на позив осумњиченог лица и самим тим рок је био доста кратак за доношење решења о задржавању. Нови ЗКП овај рок од два сата везује за моменат када је осумњиченом саопштено да је задржан, што је свакако боље решење јер пружа више времена за квалитетно поступање јавног тужиоца или полиције.

²⁷ Чланом 91. ЗКП Русије су прописани основи за задржавање осумњиченог – *Основания задержания подозреваемого*.

²⁸ Бошковић, А. (2015), *op. cit.* str. 144.

Даље, законодавац прописује садржај таквог решења и наводи да решење о задржавању обавезно мора да садржи следеће елементе: кривично дело за које се осумњичени терети, основе сумње, дан и час лишења слободе или одазивања пози-ву, као и време почетка задржавања (чл. 294, ст. 2). Може се приметити да је пропуштено да се у оквир битних елемената решења уврсти и поука о правном средству, односно могућност изјављивања жалбе.²⁹ Такође, није прецизирано ни то да ли се наводе притворски основи у решењу о задржавању што је посебно важно уколико се задржавају ухапшена лица, имајући у виду да се лице може ухапсити само уколико постоји неки од разлога за одређивање притвора. Без обзира на наведене законске недостатке, анализирајући решења о задржавању осумњиченог лица која се користе у практичном поступању, може се приметити да садржи следеће елементе: назив органа који одређује задржавање; правни основ за примену мере; име и презиме осумњиченог са познатим генералијама; констатацију да се задржава 48 сати и од када се овај рок рачуна, као и констатацију о томе када му је саопштено да је задржан; образложење (које се своди на експликацију основане сумње да је извршено кривично дело); позивање на одговарајући притворски основ који је прописан чл. 211 ЗКП; податке о ангажовању браниоца од стране осумњиченог или јавног тужиоца; потпис доносиоца решења и правну поуку о употреби жалбе. На крају решења налази се потврда о његовом пријему од стране осумњиченог и констатација судије за претходни поступак да је жалбу примио, са навођењем датума и сатнице.

Поред тога што није прецизирано и јасно одређено да ли се у решењу о задржавању наводи притворски основ, уколико је задржано ухапшено лице, остаје отворено и питање да ли, уколико се наводе притворски основи, они морају бити и образложени. У том смислу је значајан став Кривичног одељења Врховног касационог суда Србије од 04.04.2014. године којим је утврђено да „образложење решења о задржавању донетог у смислу члана 294. став 1. ЗКП које доноси јавни тужилац, поред осталих елемената предвиђених у ставу 2, мора имати образложене и основе за притвор будући да је и полицијско хапшење из члана 291. став 1. ЗКП као један од основа за доношење овог решења, могуће једино "ако постоје разлози за одређивање притвора (члан 211)".³⁰ Међутим, без обзира на овакав став Врховног касационог суда, у практичном поступању решења о задржавању најчешће доноси полиција, по одобрењу јавног тужиоца, и у највећем броју случајева у образложењу решења притворски основи нису образложени, али јесу наведени, тј. наводи се одговарајући став чл. 211 ЗКП у којем су прописани притворски основи.

Оно што је значајно са аспекта заштите људских права и спречавања евентуалних злоупотреба јесте одредба која прописује да осумњичени мора имати браниоца чим орган поступка (јавни тужилац или полиција) донесе решење о задржавању (чл. 294, ст. 5). Ако осумњичени сам не обезбеди браниоца у року од четири часа, јавни тужилац ће му га обезбедити по службеној дужности, по редоследу са списка адвоката који доставља одговарајућа адвокатска комора. Можемо приметити да за разлику од решења ЗКП/2001 у случају задржавања осумњиченог, сада браниоца по службеној дужности поставља јавни тужилац, а не полиција. Међутим, овакво

²⁹ Кесић, Т. (2014), *op. cit.* str. 130.

³⁰ Билтен Врховног касационог суда, број 1/2015, Интермех, Београд, доступно на <http://www.propisionline.com/Practice/Decision/44271> дана 25.03.2016. године.

решење доводи до озбиљних проблема у практичном поступању јер у највећем броју случајева јавни тужилац поверава полицији доношење решења о задржавању с тим да полиција ни тада не може у потпуности спровести задржавање јер ако је потребно одредити браниоца по службеној дужности то мора опет учинити јавни тужилац који се физички не налази на истом месту са полицијом и осумњиченим којег треба задржати. Овакво решење не доприноси ефикасности поступања иако се пракса довија на различите начине и налази решења путем којих би и полиција поставила браниоца по службеној дужности у оваквим ситуацијама мада Законик то изричито не дозвољава. У сваком случају, ово је специфичан случај обавезне стручне одбране у пред истражном поступку јер уколико се не обезбеди присуство браниоца, не може се ни спровести мера задржавања, већ осумњичено лице мора бити пуштено или спроведено надлежном судији за претходни поступак уз предлог за одређивање притвора.

Такође, осумњичени и његов бранилац имају право на правни лек, тј. имају право жалбе на ово решење и то у року од 6 сати од момента достављања решења. О поднетој жалби одлучује судија за претходни поступак у року од 4 сата од пријема жалбе. Фактички, на овај начин је коначна одлука о томе да ли ће се спровести задржавање осумњиченог лица или не у рукама суда, тј. судије за претходни поступак као функционално надлежног.

Најзад, задржано лице има иста права као и ухапшено лице о којима на овом месту нећемо посветити детаљну анализу.

Разматрајући формалне услове за задржавање осумњиченог у кривично процесном законодавству Немачке,³¹ треба одмах истаћи да немачки законодавац не прави разлику између хапшења и задржавања као што је то случај у српском Законику. Наиме, државно тужилаштво и службеници полиције овлашћени су да привремено лише слободу лице, само ако постоји опасност од одлагања и ако постоје претпоставке за одређивање притвора³² о којим материјалним условима је већ било речи. Лице које је лишено слободу, уколико не буде пуштено на слободу, одмах ће се, без одлагања, најкасније следећег дана по лишењу слободу привести судији основног суда који се налази на подручју на коме је лишено слободу.³³ Уколико судија сматра да нема разлога за такво лишење слободу, наредиће да се приведено лице пусти на слободу, док ће у супротном донети решење за одређивање притвора и то на предлог државног тужиоца, а ако он није доступан, онда по службеној дужности.³⁴ У овом контексту разматрања интересантно је указати на једно емпиријско истраживања које је вршено у Немачкој и према којем је у 76% случајева привремено лишење слободу од стране припадника полиције претходило одређивању притвора од стране надлежног судије.³⁵

³¹ Главни извор немачког кривичног процесног права представља савезни Закон о кривичном поступку (*Strafprozeßordnung – StPO*). Овај Закон је донесен још 1877. године и до сада је претрпео доста измена и допуна, али су суштински његова структура као и основна начела која се односе на кривични поступак остали исти.

³² Чл. 127, ст. 2 ЗКП Немачке.

³³ Чл. 128, ст. 1 ЗКП Немачке.

³⁴ Чл. 128, ст. 2 ЗКП Немачке.

³⁵ Gebauer, M. (1987). *Die Rechtswirklichkeit der Untersuchungshaft in der Bundesrepublik Deutschland, Eine empirische Untersuchung zur Praxis der Haftanordnung und des Haftverfahrens*, Wilhelm Fink Verlag, str. 215.

За разлику од ЗКП Србије који одређује рок од највише 48 сати за задржавање лица лишеног слободе у пред истражном поступку од стране јавног тужиоца, а по његовом одобрењу и од стране полиције, немачки ЗКП не дефинише прецизно тај рок већ прописује да се такво лице мора привести судији најкасније наредног дана, тако да дужина задржавања зависи од времена када је лице лишено слободе и времена када је наредног дана приведено судији основног суда, али из такве одредбе произилази да то задржавање не може прећи рок од 48 сати. Такође, овлашћени субјекти за привремено лишење слободе у Немачкој су и државни тужилац и полиција тако да полицији није потребно одобрење тужилаштва да спроведе хапшење и задржавање лица, али свакако да је непосредна, континуирана и константна сарадња између ова два органа представља неминовну и нужну претпоставку за ефикасност поступања у целом претходном поступку.

У италијанском кривичном процесном законодавству³⁶ примарно надлежан за одређивање задржавања осумњиченог лица јесте државни тужилац под испуњењем одређених материјалних услова о којима је већ било речи. Међутим, такво овлашћење има и правосудна полиција која је овлашћена да по сопственој иницијативи изврши задржавање таквих лица у случају да је накнадно утврђена истоветност осумњиченог или ако настану одређене околности које садрже основну опасност да ће осумњичени побећи, а због хитности није било могуће чекати одлуку државног тужиоца.³⁷ Лице лишено слободе, односно задржано лице правосудна полиција најкасније у року од 24 часа ставља на располагање државном тужиоцу и предаје му записник о лишењу слободе, односно задржавању који садржи податке о именованом браниоцу, назначење дана, сата и места лишења слободе, односно задржавања као и разлоге због којих је мера предузета. Државни тужилац може одлучити да испита такво лице о чему обавештава његовог браниоца, а може и да утврди да нису испуњени законски услови за лишење слободе, односно за задржавање, у ком случају доноси образложени налог којим налаже да се такво лице одмах пусти на слободу. Такође, одмах након задржавања, односно лишења слободе лице има право на поверљив разговор са својим браниоцем с тим што то право државни тужилац може да му ускрати, ако постоје посебни разлози опреза, до тренутка док не буде доведен пред судију за претходну истрагу који треба да потврди задржавање.³⁸

У оним случајевима када нема места ослобађању задржаног лица, државни тужилац је дужан да у року од 48 часова (од момента задржавања лица) захтева потврду од судије за претходну истрагу, који хитно, али најкасније у року од 48 часова одређује рочиште и обавештава државног тужиоца и браниоца. Рочиште о потврђивању се спроводи на седници већа уз присуство државног тужиоца, браниоца и задржаног лица и уколико се утврди да су испуњени сви законски услови, судија ће потврдити задржавање лица, док ће у супротном решењем наредити ослобађање таквог лица.

³⁶ Република Италија је 1988. године донела Законик о кривичном поступку (*Gazzetta ufficiale della Repubblica Italiana*, п. 250. del 24. ottobre 1988) и који је почео са применом 1989. године, и који у потпуности уводи акузаторски модел кривичног поступка уместо дотадашњег тзв. инквизиторског кривичног поступка.

³⁷ Чл. 384, ст. 2 и 3 ЗКП Италије.

³⁸ Чланом 104. ЗКП су предвиђени случајеви када лице против којег је одређен кустодијални надзор – (притвор) има право на поверљив разговор са браниоцем и сходна примена ових одредби обавезује и државног тужиоца када поступа у претходној истрази према задржаном, односно лицу лишеном слободе.

Анализирајући претходно наведено може се констатовати да правосудна полиција у Италији има овлашћење, под испуњењем одговарајућих законских услова, да задржи лице највише 24 часа у ком року мора да га преда државном тужиоцу, с тим што такво лице код државног тужиоца може да буде задржано максимум до истека 48 часова од момента хапшења, односно задржавања у ком року државни тужилац мора затражити потврду задржавања од судије за претходну истрагу. Дакле, овлашћени субјекти за задржавање осумњиченог лица у Италији су и државни тужилац и полиција, с тим да правосудна полиција може да задржи лице 24 часа, а у осталом времену (до истека 48 сати од момента хапшења, тј. задржавања) задржавање осумњиченог је у надлежности државног тужилаштва.

Руским Закоником о кривичном поступку³⁹ је предвиђено да право лишења слободе и задржавања осумњиченог имају истражитељ, иследник и јавни тужилац и то без доношења наредбе, уколико се за такво лице сумња да је учинило кривично дело за које је предвиђена казна затвора и ако је испуњен неки од услова о којима је било речи у претходном излагању. Као што се може приметити, задржавање осумњиченог је у надлежности истражитеља, иследника или јавног тужиоца и то овлашћење не припада искључиво само једном субјекту већ сваки од ова три субјекта има самостално право да лице лиши слободе и задржи ако су испуњени претходно наведени законски услови. У том смислу, неопходно је одредити ко се сматра истражитељем, а ко иследником. Иследници раде у иследним одељењима која представљају посебна одељења тужилаштва и који су потчињени јавном тужиоцу, док истражитељи, у чију надлежност спада откривање кривичних дела, организацијски припадају Министарству унутрашњих послова, али то могу бити и други органи који су овлашћени да предузимају истражну делатност.⁴⁰ Дакле, можемо закључити да и припадници полиције могу задржати осумњичено лице без обавезе да им то претходно одобри јавни тужилац.

Законодавац одређује да се у року од три часа од тренутка лишења слободе мора саставити записник (*протокол*) у којем се морају навести име и презиме осумњиченог, дан, време и основ за лишење слободе, као и остале околности у вези лишења слободе, уз навођење да је осумњичени упознат са својим правима. О задржавању осумњиченог које је одредио истражитељ из органа унутрашњих послова, исти је дужан да у року од 12 часова о задржавању обавести писменим путем јавног тужиоца.

Занимљиво је истаћи то да руски Законик о кривичном поступку из 2001. године врши имплементацију одредбе Устава из 1993. године која наводи да притвор без судског налога не сме трајати дуже од 48 часова, на основу које одредбе и задржавање може најдуже трајати до 48 часова, тј. да се најкасније у том року осумњичени мо-

³⁹ Руска Федерација је донела нови Законик о кривичном поступку 18. децембра 2001. године који је ступио на снагу 1. јула 2002. године и који је и данас у примени. Опширније о положају и улози полиције у претходном кривичном поступку Русије видети: Бошковић, А. (2014). *Положај и улога полиције у претходном кривичном поступку Руске Федерације*, Зборник: Положај и улога полиције у демократској држави 2, Београд : Криминалистичко полицијска академија, стр. 163-181.

⁴⁰ Према одредбама руског ЗКП, поред јавног тужилаштва и Министарства унутрашњих послова, истражну делатност могу обављати и Служба за савезну безбедност, Пореска полиција и Царинска служба и граничари.

ра појавити пред судом.⁴¹ Међутим, законодавац је предвидео и могућност продужења задржавања и то на основу одлуке судије. Наиме, судија својом одлуком може продужити задржавање из два разлога. Прво, када нађе да је лишење слободе било законито и основано и друго, на основу предлога странака како би се извели допунски докази који би указали на то да ли је целисходно одредити притвор. Овакво продужење задржавања може износити максимално 72 часа од доношења одлуке судије. Али, уколико судија не донесе ову одлуку о продужењу задржавања нити у року од 48 часова од тренутка лишења слободе не стигне судска наредба којом се одређује притвор или кућни притвор, осумњичени ће се одмах пустити на слободу.

Пропусти, којих није било много, приликом спровођења задржавања најчешће се огледају у томе да иследници, односно истражитељи не успеју да испоштују рок од три сата који је прописан за састављање записника (протокола) од момента почетка задржавања као и да су браниоци ангажовани по службеној дужности често били пријатељски настројени страни оптужбе.⁴²

Закључна разматрања

Свака држава ради заштите својих виталних вредности и интереса предузима одговарајуће радње и мере у циљу спречавања и сузбијања свих видова криминалитета и заштите личне и имовинске сигурности грађана и постизања што већег степена безбедности. У склопу тих радњи и мера, поред осталих, свакако спада и радња задржавања осумњиченог од стране органа поступка прописане одговарајућу кривичног процесним одредбама. Задржавање осумњиченог допринноси откривању кривичних дела и њихових учинилаца и обезбеђењу доказа, што је посебно актуелно у данашњим друштвеним условима које карактеришу организовани криминалитет, тероризам и корупцијска кривична дела, која се испољавају на националном и међународном плану. Имајући то у виду, веома је важно да ова мера буде законски регулисана у складу са успостављеним међународним стандардима, с једне стране, али и да допринесе ефикасности поступања, с друге стране.

У том смислу, на основу представљене анализе могу се извући одређени закључци и дати одређени предлози када је у питању законска регулатива задржавања осумњиченог у Републици Србији. Најважнији закључци и предлози би се огледали у следећем. Најпре, ЗКП Републике Србије прописује да се задржавање може одредити према осумњиченом схваћеном у ширем смислу речи, што значи како против лица за које постоји основана сумња, тако и против лица за које постоје основи сумње да је учинилац кривичног дела за које се гони по службеној дужности. Имајући у виду поједине уставне одредбе, међународне правне стандарде као и поједина упоредно правна решења, чини се да би задржавање осумњиченог требало омогућити само за лице за које постоји већи степен извесности да је учинилац кривичног дела, што значи за лице за које постоји основана сумња да је учинилац кривичног дела.

⁴¹ Newcombe, C. (2007), *Russia, Criminal Procedure A Worldwide Study*, second edition, edited by Craig M. Bradley, Carolina Academic Press, Durham, North Carolina, str. 418.

⁴² *Russia, Country Report on Human Rights Practices* (2005) released by the Bureau of Democracy, Human Rights and Labor dostupno na <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2005/6/1671.htm> дана 20. 09. 2008. године.

Даље, ЗКП не условљава задржавање осумњиченог за постојање неког од приворских основа већ наводи само један разлог за задржавање, а то је саслушање осумњиченог. Чини се да би било целисходно и ове законске одредбе ускладити тако што би задржавање осумњиченог једино било могуће према лицу за које постоји основана сумња да је учинилац кривичног дела и ако постоји неки од разлога за одређивање притвора.

Најзад, веома је важно питање надлежности за одређивање задржавања осумњиченог и као што се види из изложеног у Републици Србији је примарна надлежност за задржавање осумњиченог лица у рукама јавног тужиоца. И у овом сегменту сам мишљења да би ово овлашћење требало оставити и овлашћеном службеном лицу полиције, као што је то било могуће у судском концепту истраге, а што свакако није у супротности са успостављеним међународним стандардима и појединим упоредно-правним решењима, а свакако би допринело ефикасности поступања.

Литература

[1] Бановић, Б., Лајић, О. (2007), *Уставом загарантована права окривљеног и кривично процесно законодавство*, Зборник радова „Устав Републике Србије, кривично законодавство и организација правосуђа“. XLIV Редовно годишње саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, Златибор, стр. 300-321.

[2] Бејатовић, С. (2014). *Кривично процесно право*. Београд : Службени гласник.

[3] Бошковић, А. (2015). *Радње полиције у претходном кривичном поступку и њихова доказна вредност*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.

[4] Бошковић, А. (2014). *Положај и улога полиције у претходном кривичном поступку Руске Федерације*, Зборник: Положај и улога полиције у демократској држави 2, Београд, Криминалистичко полицијска академија, стр. 163-181.

[5] Бошковић, А., Кулић, В. (2012), *Италијански модел претходног кривичног поступка*, Култура полиса, год. IX, посебно издање 1, стр. 137-150.

[6] Van Cleave, A. R. (2007), *Italy, Criminal Procedure A Worldwide Study*, second edition, edited by Craig M. Bradley, Carolina Academic Press, Durham, North Carolina, str. 303-350.

[7] Gebauer, M. (1987). *Die Rechtswirklichkeit der Untersuchungshaft in der Bundesrepublik Deutschland*, Eine empirische Untersuchung zur Praxis der Haftanordnung und des Haftverfahrens, Wilhelm Fink Verlag.

[8] Ивановић, З., Радојковић, И. (2014), *Полицијско задржавање лица у законодавству Републике Србије*, Правне теме, 2(4), стр. 7-25.

[9] Илић, Г., Мајић, М., Бељански, С., Трешњев, А. (2013). *Коментар Законика о кривичном поступку*, Београд: Службени гласник.

[10] Kesić, T., Bošković, A., Lajić, O. (2015). Legal Status of Suspect in the Context of the Institute of Detention, *Archibald Reiss Days (Thematic conference proceedings of international significance), Tom I, Volume I*, Belgrade : Academy of Criminalistic and Police Studies, str. 169-174.

[11] Кесић, Т. (2014), *Међународни стандарди поступања полиције у кривичним стварима*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд.

[12] Кнежевић, С. (2011). *Ограничавање личне слободе задржавањем осумњиченог*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, XLV(1), стр. 167-182.

[13] McBride, J, Macovei, M. (2004), *Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti – vodič za primenu čl. 5 Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, Beograd.

[14] Mekbrajd, J. (2009), *Ljudska prava u krivičnom postupku, Praksa Evropskog suda za ljudska prava*, Savet Evrope, Beograd.

[15] Newcombe, C. (2007), *Russia, Criminal Procedure A Worldwide Study*, second edition, edited by Craig M. Bradley, Carolina Academic Press, Durham, North Carolina, str. 397-470.

[16] Радуловић, Д. (2010), *Заштита и ограничење личне слободе у кривичном поступку*, Актуелне тенденције у развоју и примени европског континенталног права, Правни факултет, Ниш, стр. 567-585.

[17] Шкулић, М., & Илић, Г. (2012). *Нови Законик о кривичном поступку Србије – реформа у стилу „један корак напред, два корака назад“*, Београд: Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије и др.

[18] Weigend, T. (2007), *Germany, Criminal Procedure A Worldwide Study*, second edition, edited by Craig M. Bradley, Carolina Academic Press, Durham, North Carolina, str. 243-272.

КРИВИЧНО ДЕЛО РАЗБОЈНИШТВА У ЗАКОНОДАВСТВУ И ПРАКСИ

Иван Јоксић¹

Универзитет Привредна академија у Новом Саду,
Правни факултет за привреду и правосуђе

Видоје Митрић²

Виши суд у Новом Саду

Митар Лутовац³

Универзитет Унион, Факултет за пословно индустријски
менаџмент, Београд

Кривично дело разбојништва не помиње се у најстаријим правним споменицима већ представља касније уведена законску конструкцију. Разбојништво садржи и принуду и крађу, који се налазе у посебном међу односу. Принуда је средство да би до крађе уопште дошло, односно да би се принуђеноме одузела његова покретна ствар. Ratio legis овог кривичног дела одражава тежњу законодавца да у оквиру његове инкриминационе зоне уведе два самостална кривична дела које чини јединство времена и простора. По својој природи разбојништво представља тешко кривично дело, јер се њиме атакује на основна људска права (живот, тело и имовину), што потврђује висина запређене казне затвора. С обзиром на то да, у својој основи, оно представља модификовани облик насилне крађе, неопходно је јасно одредити његово место у законодавству и судској пракси. Стога ће, у наведеним оквирима, у раду бити разматрана сва важнија питања овог кривичног дела.

Кључне речи: *разбојништво, принуда, крађа, туђа покретна ствар, законска конструкција, суд*

Уводна разматрања

Свака држава развија своје кривично право како би се најефикасније заштитиле основне људске вредности, попут живота, телесног интегритета, имовине и др. Овако изражена тежња државе, да заштити друштво од различитих облика насилног понашања, доприноси повећању опште сигурности. Један од ек-

¹ Др Иван Јоксић је ванредни професор на Правном факултету за привреду и правосуђе у Новом Саду; www.ivanjoksic.co.nf.

² Видоје Митрић је судија Вишег суда у Новом Саду.

³ Др Митар Лутовац је ванредни професор на Факултету за пословно индустријски менаџмент у Београду.

тремнијих облика угрожавања личних и имовинских права сваког човека јесте насилно понашање којим се настоји остварити имовинска корист. У првом реду је реч о разбојништву, као насилној крађи, где се вршењем насиља жели одузети туђа покретна ствар. При том, разбојништво није кривично дело на чије се предузимање неко одлучује непосредно пре него што дело буде извршено, већ се уобичајено ради о радњи која се унапред планира, па се таква радња обично приписује особама психопатске структуре личности.

У криминолошким истраживањима је потврђена чињеница да су дела насиља доминантна карактеристика особа мушког пола, млађег узраста и средњих година, а за последицу имају телесне повреде и најчешће су разбојништва. Када говоримо о разбојништву, посебно се морамо осврнути на још једну групу популације која у великом броју чини ова кривична дела, а то су малолетни делинквенти. Разбојништво је несумњиво најчешће помињан облик кривичних радњи у развојној доби, било да се ради о лаким или тешким делима, нарочито зависника од дроге, а неретко и осталих разбојника. Велики број малолетних деликвената старије доби, као учиниоци кривичног дела разбојништва, су у великом проценту зависници од дрога. Друштвено и негативно понашање малолетних лица се сматра највећим социјалним проблемом. Најновија истраживања указују на велики пораст разбојништва и нарочито уочљив рецидивизам малолетника.⁴

У званичним полицијским евиденцијама можемо уочити посебне карактеристике разбојништва у односу на средство којим се користи принуда, својство жртве, старост учинилаца кривичних дела и др. Тако, на пример, на основу података из полицијске евиденције за временски период 1998-2000. године коришћењем ватреног оружја је извршено око 25-27% разбојништва. У истом временском периоду је 13-18% разбојништва за последице имало лишење живота сведока или жртве овог кривичног дела. Надаље, 40-50% разбојништва је учињено на улици од стране малолетника.⁵

У наведеном периоду, па све до данас, константно је присутан проблем пораста кривичних дела са елементима насиља чији је мотив извршења прибављање противправне имовинске користи најчешће за себе, али и за другог. У ову групу кривичних дела убрајају се превасходно разбојништво и разбојничка крађа, што је последица тешких материјалних околности у држави, немогућношћу да се обезбеди адекватна зарада за обезбеђење егзистенције, немогућношћу запошљавања младих који потичу из сиромашнијих породица који се не ретко окрећу криминалу, као извору прихода.⁶

Разбојничко понашање није било непознаница и на нашим просторима. Иако разбојништво није било предвиђено у правним споменицима из периода након ослобођења од турске власти у архиви наших првих „правосудних“ органа, затичемо приме-

⁴ Даруши, Д. (2015). *Нарко каријера у огледалу криминала*, Мултидизајн, Нови Сад, стр. 17-20.

⁵ Бановић, Б. (2002). *Криминалистичко-криминолошки аспекти кривичног дела разбојништва*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, стр. 274 и даље.

⁶ „Први социјални контакти деце остварују се у породици и у њој започиње сложен процес социјалног учења, па је њена структура и динамика утицаја веома значајна и за то каква ће личност бити индивидуа која се социјализује. То је важно због тога што се награђивањем и кажњавањем, односно, укупним односима у породици не постиже само усвајање одређених облика понашања, већ се тиме детерминише или одређује и његова личност“. Николић, З. (2006). *Превенција криминалитета (методика рада саветовалишта за родитеље и децу)*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, стр. 113.

ре пресуда изречене за поступке који би се у данашњем светлу засигурно могли квалификовати кривичним делом разбојништва. У том смислу, разматрање разбојништва у нашој земљи није могуће без указивања на поједине примере из нашег правосуђа у којима су кажњавани насилни крадљивци. Тако је, на пример, интересантно указати на пресуду за разбојништво која потиче из архива старог српског правосуђа. У питању је пресуда за разбојничко убијство. „На Честобродици близу манастира Свете Петке, би опљачкан и убијен Живко Петровић из Главнице нахије Параћинске. Пресудом Народног суда од 22. маја 1830. године № 7. убица је кажњен смрћу из пушака, и да му труп остане на колу док се на распадне, два саучесника без договора за убиство, осуђени су на 10 година робије, зато што су убијеног дотукли ножевима, а трећи саучесник, који није знао за убиство и спавао у времену извршења дела, кажњен је једногодишњом робијом зато што је примио део опљачканог новца. Кнез је одобрио пресуду Решењем од 28. Маја 1830. године № 823. У позитивном кривичном законодавству наведене радње би се могле квалификовати као кривично дело разбојништва. При томе, ово кривично дело припада групи кривичних дела против имовине, а не против живота и тела, што би био случај код разбојничког убијства”.⁷

Слична ситуација је, у погледу кривичноправног статуса разбојништва, била присутна и у судским пресудама других европских земаља. Отуда у пракси старог правосуђа европских земаља можемо пронаћи различите начине казнене реакције на извршену крађу праћену насилњем, која је пандан данашњем разбојништву. Тако је черечење и бешечење било предвиђено за разбојнике у Аустрији, Словачкој и већини других западноевропских земаља. Ове казне су са запада ушле и у пољички Статут. Члан 37б овога Статута гласи: „Ако би ко убио кога законом ашашинским (разбојничким, *assassino* талијански, значи разбојник) или из преваре или из заседе, али га убио при каквом благу, али за коју корист али га је одро бивши, тому је закон да ту имају поити (тражити) вражду. И ако би се могао такав ашанин али разбојник ухитити, има се обесити али расквартити (*squartare* рашчеречити), или би пољичанин или извански”.⁸

Иако разбојништво не представља природно кривично дело његову генезу можемо пронаћи у насилничком вршењу крађе која је неретко била праћена наношењем физичких и психичких патњи жртви кривичног дела. Отуда је законско конструисање разбојништва представљало резултат константног присуства насиља приликом вршења крађе које је захтевало строжији начине кажњавања његових актера. У томе се налази криминално-политичко оправдање постојања законске конструкције разбојништва.

Основни облик кривичног дела

С обзиром на своју природу, кривично дело „разбојништво“ (члан 206. КЗ РС) можемо сврстати у групу општих кривичних дела против имовине (глава XXI). Под тим се подразумева да је разбојништво усмерено на увећање своје или туђе имовине туђом покретном ствари. Усмереност би у овом смислу имала значење намерног поступања односно оду-

⁷ Јоксић, И. (2015). Примери из судске праксе у старом српском правосуђу, *Гласник адвокатске коморе Војводине*, Адвокатска комора Војводине, Нови Сад, бр. 11-12, стр. 599.

⁸ Алексић, Ж. (1996). *Одабрана дела*, ИП Глосаријум, Београд, стр. 144.

зимања туђе ствари из користољубиве намере. С обзиром да се имовина у грађанском праву дели на покрену и непокретну, разбојништво спада у кривична дела против покретне имовине. Оно представља сложено кривично дело које се састоји из крађе и принуде. Овде је принуда средство које се употребљава да би крађа уопште могла бити учињена. Зато је неопходно доказати сврховитост принуде која је циљано усмерена на лишавање жртвиног и заснивање сопственог притежања на покретној ствари.⁹

Основни облик кривичног дела разбојништво (став 1.) врши онај ко употребом силе или претње против неког лица или претњом да ће непосредно напасти на живот или тело одузме туђу покретну ствар у намери да њеним присвајањем себи или другом прибави противправну имовинску корист. У питању је више актно кривично дело чија радња извршења садржи примену физичког (сила) и психичког (претња) насиља према жртви кривичног дела. Модалитети насилног понашања учиниоца прилагођени су конкретним околностима.

Под силом треба сматрати онај ниво употребе принуде који има пресудан утицај на вољу жртве. То подразумева физички однос између учиниоца и жртве кривичног дела. Такође се, у смислу члана 112. став 12. КЗ РС, као сила сматра примена хипнозе или омамљујућих средстава са циљем да се неко, против своје воље, доведе у несвесно стање или да се онеспособи за отпор. Сила, као обележје кривичног дела разбојништва, треба да буде јачег интензитета, а то ће се десити онда када она, објективно посматрано, буде довољно јака да спречи сваки отпор лица код кога се налази ствар која се жели одузети, или према лицу које спречава њено одузимање.¹⁰

Претња представља други могући начин примене принуде према жртви овог кривичног дела. Она се одвија у сфери психичког утицаја чиме се делује на вољни елемент човековог понашања. Та њена субјективна усмереност је пресудна јер без тога се не може ни говорити о претњи. Међутим, поставља се питање да ли се она може сматрати радњом кривичног дела у смислу објективно-субјективне, натуралистичке теорије појма радње? Преовлађује мишљење по коме је много важније од тога који јој значај придаје како онај ко прети, тако и онај коме је претња упућена.¹¹

У светлу наведеног, позицију силе или претње можемо одредити као средства која омогућавају одузимање ствари и предузимају се у тренутку када ствар још није одузета, а управо због тога да би се омогућило одузимање ствари, односно да би се савладао отпор лица које спречава одузимање ствари. Кривично дело је свршено у тренутку када је туђа покретна ствар одузета, односно када је крађа извршена. Не треба занемарити став судске праксе по коме покушај кривичног дела разбојништва постоји, како у случају када је употребљена принуда и започето одузимање туђе ствари, тако и у случају кад је само употребљена принуда, с намером да се после тога приступи крађи.¹²

⁹ „Према томе, разбојништво није објективни, механички, већ функционални и субјективни спој принуде и крађе. Могуће је, међутим, да једно лице употребљава принуду, а да друго одузима ствар; у таквом случају они се сматрају саизвршиоцима овог дела“. Лазаревић, Љ. (2011). *Коментар Кривичног закона Србије*, Правни факултет Универзитета Унион, Београд, стр. 694.

¹⁰ Симић, И. (2007). *Кривични законик (практична примена)*, Службени гласник, Београд, стр. 256.

¹¹ Стојановић, З. (2013). О појму претње у кривичном праву, *Наука Безбедност Полиција*, МУП Републике Србије, Београд, бр. 2, стр. 2.

¹² Лазаревић, Љ., *op. cit.*, стр. 695.

С обзиром да су живот и практично поступање инвентивнији од права у пракси наилазимо на различите модалитете насилног поступања код вршења разбојништва. Тако, у одређеним криминалистичко-тактичким ситуацијама, сила може бити примењена и према неком другом лицу, нпр. оном које спречава да учинилац од оштећеног одузме ствар. Нису ретки случајеви да се сила примењује истовремено и према одузетој ствари и према лицу. Овде се поставља питање како квалификовати такве случајеве, нарочито када је тешко разграничити према коме (чему) је сила била приоритетно примењена. Такође, имамо случајеве да је ствар одузета на начин којим је истргнута из руку или откинута са тела оштећеног (одузимање ташне, торбе, несесера из руку или кидање златног накита са тела оштећеног), у ком случају је фактички сила била употребљена према ствари с циљем прекидања физичке везе између ствари и њеног притежаоца.¹³

Извршилац кривичног дела разбојништва може да буде свако лице. Ово кривично дело се може извршити само са умишљајем. Умишљај учиниоца треба да обухвати не само свест да се употребом принуде одузима туђа покретна ствар, већ и намеру прибављања себи или другоме противправне имовинске користи. Отуда се ово кривично дело не може извршити са евентуалним умишљајем.

Најчешћи објекти напада разбојника су: банке, поште, трговинске и јувелирске радње, станичне благајне, угоститељски и туристички објекти, бензинске пумпе, куће и станови за које се зна да се у њима налази новац или драгоцености. Разбојници се одлучују за напад у време када је присуство грађана на лицу места најмање. При томе настоје да максимално користе фактор изненађења, што може да искључи сваку могућност да се жртва на било који начин снађе и одбрани од напада. За ово кривично дело се може рећи да се углавном унапред планира и припрема, што је посебно карактеристично за професионалне разбојнике и разбојничке групе. Веома често разбојници прибегавају и маскирању како би отклонили могућност да буду препознати. У извршењу разбојничких напада учиниоци користе различита средства, почевши од ручног оружја и пригодног оруђа, које је погодно да нанесе повреду и угрози здравље нападнутог.

Тежи облици кривичног дела

Поред основног облика кривичног дела разбојништва, наш Кривични законик предвиђа и теже (квалификоване) облике. Околности које овом кривичном делу дају тежи облик се односе на: групно својство учинилаца кривичних дела, степен нанете телесне повреде жртви, вредност одузетих ствари, постојање организације која учествује у његовом извршењу. Наш законодавац је полазећи од ових околности предвидео два тежа облика разбојништва.

А) Први тежи облик постоји када је разбојништво учињено од стране групе, или је неком лицу са умишљајем нанесена тешка телесна повреда или ако вредност одузетих ствари прелази износ од 1.500.000,00 динара (члан 206. став 2. КЗ РС).

¹³ Шарчевић, З. (2012). Тешка крађа као најчешће извршење кривичних дјела у Републици Српској, *Безбједност Полиција Грађани*, МУП Републике Српске, Бања Лука, 1-2, стр. 21.

Овде се као квалификаторне околности узимају више међусобно различитих ситуација. Оне су алтернативно постављене што практично значи да се извршење овог облика кривичног дела исцрпљује њиховим појединачним предузимањем.¹⁴

Први случај подразумева групно извршење кривичног дела што је у пракси честа појава. Реч је о хомогеним групама које врше разбојништва у континуитету тако што се специјализују за одређене објекте (банке, мењачнице, јувелирнице, трговине, пумпе и др.) где претњу насиљем али и само насиље примењују на запослена лица у њима. У судској пракси се под „групом“ сматрају три или више лица повезаних ради трајног или повремениог вршења кривичних дела која не мора да има дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру. Између тих лица мора постојати одређени степен повезаности и унутрашња организација која омогућава да по претходном договору, уз поделу рада, чланови групе извршавају кривична дела. Када предузимају радње разбојништва, чланови групе по правилу делују као саизвршиоци, без обзира на то што неки могу да предузимају само радњу принуде, док други одузимају ствари.¹⁵ Отуда је за постојање ове квалификаторне околности потребно узети у обзир све расположиве доказе на основу којих се утврђује постојање групе.¹⁶

Други случај подразумева да је неком лицу са умишљајем нанесена тешка телесна повреда. Законодавац овде захтева кумулативно присуство два елемента. Први се односи на присуство умишљаја услед кога је другоме нанета тешка телесна повреда. У овом случају је „свесно“ грубо поступање резултирало телесним оштећењем другог лица.¹⁷ При том није увек могуће са сигурношћу утврдити присуство одређених правилности у погледу мотивационог механизма који је утицао на учиниоца да разбојништво учини на овакав начин. У прилог томе нам говори стање у судској пракси где можемо пронаћи атипичне случајеве у којима једно или више лица свесно грубо поступа, користећи високи интензитет силе подобан да тело тешко повреди. Они се крећу од примене сопствене физичке снаге, па све до употре-

¹⁴ Интересантно је запазити да се највећи број кривичних пресуда, за кривично дело разбојништва у Вишем суду у Новом Саду, односи на овај облик разбојништва. Тако су, на пример, само у временском периоду од 1. јануара 2011. године па све до 31. децембра 2015. године евидентиране укупно 122 осуде за овај облик разбојништва. Слична ситуација је и на подручју Вишег суда у Београду где је у току 2011. године осуђено укупно 13 лица за кривично дело разбојништво. При том је највише осуђених учинилаца овог облика кривичног дела разбојништва.

¹⁵ Мрвић Петровић, Н. (2014). *Кривично право – посебни део*, Правни факултет Универзитета Унион и Службени гласник, Београд, стр. 207.

¹⁶ У документима прихваћеним на нивоу држава чланица Европске уније, који се баве овим питањем, наводи се десет кључних одлика организованих криминалних група: 1) учествовање више од двоје људи; 2) постојање одређених улога; 3) деловање у дужем или неодређеном периоду; 4) коришћење неких облика дисциплине или контроле; 5) вршење тежих кривичних дела; 6) коришћење насиља и других средстава застрашивања; 7) коришћење трговинских структура или структура сличних пословним; 8) умешаност у „прање новца“; 9) вршење утицаја на правосудне органе, управу, медије, привреду; 10) тежња за профитом или моћи. Види: Јанковић, М., Јанковић, Б. (2014). Организоване криминалне групе као субјекти угрожавања безбедности, *Наука Безбедност Полиција*, КПА, Београд, бр. 3, стр. 137-138.

¹⁷ Појам другог лица овде треба разумети нешто шире. Зато тешка телесна повреда не мора бити увек нанета лицу од којег се ствар одузима већ је могуће да то буде и друго лице. Битно је да је овом лицу тешка телесна повреда нанета приликом извршења разбојништва. Стојановић, З. (2012). *Коментар Кривичног законика*, Службени гласник, Београд, стр. 618.

бе различитих физичких средстава, хладног и ватреног оружја.¹⁸ Међутим, ако би повреда била нанета пошто је кривично дело разбојништва довршено, у том случају постојаће стицај разбојништва и тешке телесне повреде.

Трећи случај се заснива на вредности одузете ствари ограничавајући је на износ од милион и петсто хиљада динара. Важно је нагласити да се вредност одузете ствари процењује на основу њене тренутне тржишне вредности у време извршења овог облика разбојништва. Накнадна промена вредности украдене ствари, у смислу њеног покупљења или појектичења, у конкретном случају није од утицаја.

Б) Следећи и уједно најтежи облик овог кривичног дела постојаће ако је разбојништво учињено од стране организоване криминалне групе (члан 206. став 3. КЗ РС). Под организованом криминалном групом подразумева се група од три или више лица, која постоји одређено време и делује споразумно у циљу вршења једног или више кривичних дела за која је прописана казна затвора од четири године или тежа казна, ради непосредног или посредног стицања финансијске или друге користи (члан 112. став 35. КЗ РС). Из оваквог законског описа организоване криминалне групе, која представља квалификаторну околност овог облика разбојништва, можемо уочити присуство више елемената. Они се састоје у већем броју чланова чија унутрашња организација садржи јасну поделу улога, изражену дисциплину и субординацију вође према члановима нижег нивоа. Овакво значење групе није у потпуности подударно са њеним одређењем у међународним правним инструментима. У том смислу можемо навести схватање појма „организована група“ коју чини група која није случајно формирана ради непосредног извршења кривичног дела, и која не мора да има формално дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру.¹⁹

Погрешно је значење организоване криминалне групе везивати само за њену бројност и специфичну природу односа међу њеним члановима, која се заснива на унутрашњој надређености вође у односу на остале чланове групе. Овде је под организацијом неопходно подвести и присуство кохезионих елемената који једној скупини људи дају својство организоване криминалне групе. Реч је о елементима њене унутрашње повезаности међу члановима чиме се изражава заједничка воља за остварењем постављених циљева. У томе се огледа колективни дух који влада групом и омогућава њено синхронизовано деловање.

¹⁸ Примена силе се за време извршења разбојништва испољава на различите начине. У образложењу једне од пресуда се наводи да је учинилац према другом лицу „применио силу, на тај начин што ју је ударио затвореном шаком у пределу лица, а потом још једном када је ошт. ставила леву руку на лице да се заштити, услед којих удараца је ошт. задобила тешку телесну повреду у виду вишеструког прелома предњег зида левог горњовиличног синуса са утиснућем коштаног излома и горњовиличног синуса за дебљину кости, прелома носних костију без померања коштаног уломака, нагњечења левог јабучног дела лица, крвног подлив око левог ока и нагњечења леве шаке, а након чега је оштећена по наредби окр. М.М. да легне доле, клекнула ставила обе руке на лице јер је била уплашена због примене силе, за које време је окривљени М.М. искористио моменат и извукао фиоку из регистар касе и одузео сав новац који је нашао“ (Пресуда Вишег суда у Новом Саду К бр. 178/10 од 25.10.2012. године).

¹⁹ Види одредбу члана 2. тачка ц Конвенције Уједињених нација против транснационалног организованог криминала (тзв. Палермо конвенција). Ту конвенцију наша земља је ратификовала 6. септембра 2001. године, *Службени лист СРЈ - Међународни уговори*, бр. 6/01.

Лакши облик кривичног дела

Лакши облик постоји ако вредност одузетих ствари, приликом извршења основног облика разбојништва, не прелази износ од пет хиљада динара, а учинилац је ишао за тим да прибави малу имовинску корист (члан 206. став 4. КЗ РС).²⁰ У питању је привилегован облик кривичног дела разбојништва. Овде би појам „привилеговано“ требало тумачити као лакше јер су у делу литературе присутна оспоравања у вези са коришћењем овог термина.²¹

Криминално-политичко оправдање за прописивање овог облика кривичног дела разбојништва јесте чињеница да су у нашој пракси чести случајеви да се употребом силе или претње одузимају ствари мале вредности, те да су судови (због прописане блаже казне) често такве случајеве квалификовали као кривично дело изнуде, иако су остварена битна обележја кривичног дела разбојништва. Дело се од основног облика разликује према вредности одузетих ствари, али и намери учиниоца да прибави малу имовинску корист. Дакле, кумулативно се захтева присуство објективног и субјективног услова.²²

Објективни услов се састоји у вредности одузете ствари и у том погледу је неопходно, као и у претходим случајевима, ценити њену тржишну вредност у време извршења кривичног дела.

Субјективни услов се огледа у специфичној намери учиниоца која је циљано фокусирана на одузимање ствари мале вредности. Присутност овог елемента није увек могуће прецизно утврдити јер у пракси имамо различите ситуације. Тако, на пример, привилеговани облик разбојништва неће постојати када учинилац присилно тражи да му оштећени преда сав новац који има у каси а његова укупна вредност, стицајем објективних околности, не прелази износ од пет хиљада динара. У овом случају не можемо утврдити да је учинилац поступао у намери да разбојништвом себи или другом прибави наведени износ новца већ је то резултат специфичних околности (тога дана је промет био ненадано мали, или учинилац није знао да је непосредно пре тога новац однесен у сигурносну касу која се налази изван ове просторије). Дакле, овде намера учиниоца није ишла за прибављањем мање имовинске користи (пет хиљада динара) већ је то резултат његове недовољне обавештености, поуздавања у информације које нису у потпуности биле тачне или пак случајности.

²⁰ Овај новчани цензус је раније био знатно виши тј. у већем новчаном износу. Он је, према одредбама Кривичног законика који се примењивао у временском периоду од 01.01.2006. године до 10.09.2009. године, износио 10.000,00 динара, док је према важећим кривичноправним одредбама у временском периоду од 11.09.2009. године до 31.12.2012. године износио 15.000,00 динара. То практично значи да је ново решење повољније за оне који су оштећени овим кривичним делом јер је минимална вредност њихове имовине постављена у знатно мањем износу.

²¹ Златко Николић, у контексту расправе о неоправданости коришћења појма и значења „привилеговано убиство“, указује на сувишан односно непотребан термин „привилегован“. Овај аутор поставља питање да ли се уопште може говорити о привилегији за вршење убиства или је пак реч о његовом лакшем облику. У том смислу бисмо могли поставити питање да ли је одржива језичка конструкција „привилегованог разбојништва“ која подразумева његов лакши облик са аспекта посебне намере изражене у малој вредности одузете ствари. Види: Николић, З. (2012). Убиство из страсти између привилегованог и квалификованог убиства, *Правна ријеч*, Удружење правника Републике Српске, Бања Лука, бр. 33, стр. 377-387.

²² Види: Стојановић, З., *op. cit.*, стр. 618-619.

Исто тако, иако је извршилац кривичног дела разбојништва из више трафика одузео новчане износе који не прелазе 5.000 динара, није могуће само на основу те чињенице извести закључак да је његова намера била да прибави себи малу имовинску корист јер је он претећи продавцима који су радили у трафикама, наређивао да му предају новац без одређивања висине износа, на основу чега се као очигледан може извести закључак да је циљ окривљеног било присвајање целокупне количине новца који се налази у каси. Дакле, не износа мањег од 5.000 динара, који представља обележје привилегованог облика овог кривичног дела из чл. 206 ст. 4 КЗ РС.²³ Међутим, овај облик разбојништва би постојао када би учинилац применио силу према продавцу, али је од различитих вреднијих ствари, које је том приликом могао да одузме, узео само ствари вредности до пет хиљада динара.²⁴

Важно је напоменути да се код кривичног дела разбојништва не може применити конструкција продуженог кривичног дела јер се разбојништво врши применом силе или претње према лицу од кога се ствар одузима. Дакле, принудом управљеном према слободи одлучивања и деловања тог лица сагласно његовој вољи, што овом кривичном делу, без обзира на његово сврставање у имовинска кривична дела, да је обележје и кривичног дела против личне слободе човека. Таква природа овог кривичног дела, по правилу искључује примену конструкције продуженог кривичног дела, која у конкретном случају не долази у обзир и због непостојања обједињујућих елемената који би инкриминисане радње оптужених чинили јединственом делатношћу (дела нису вршена искоришћавањем исте прилике и истог трајног односа, не постоји јединство простора у којем се дела врше, ни јединство објекта према којем се врши, појединачним радњама није проузрокована заједничка последица).²⁵ Уосталом не постоји ни истоветност оштећеног, јер члан 60. став 2. КЗ РС прописује да кривична дела управљена против личности могу чинити продужено кривично дело само ако су учињена према истом лицу. Због свега наведеног кривично дело разбојништво не може никада имати форму продуженог кривичног дела, уколико је извршилац у одређеном временском континуитету више пута извршио кривично дело разбојништво.

Законодавац је прописао кажњавање за покушај кривичног дела разбојништва уз ограничење да се за њега може казнити учинилац привилегисаног односно лакшег облика (члан 206. став 5. КЗ РС). Покушај овог облика разбојништва је могућ када је предузета радња његовог извршења, праћена специфичном намером у погледу вредности одузете ствари, али последица није наступила (није засновано учиниочево притежање на ствари). Разлози због којих учинилац није засновао сопствено притежање могу бити различити. Битно је да је предузета радња којом се напада заштићени објекат као и да је последица изостала без обзира на чињеницу да ли се нападом последица уопште могла остварити.²⁶

²³ Аутор сентенце судија Округног суда у Нишу Зоран Крстић, *Билтен судске праксе Округног суда у Нишу*, Интермек, Београд, бр. 25/07.

²⁴ Мрвић Петровић, Н., *op. cit.*, стр. 209.

²⁵ Пресуда Округног суда у Нишу К. бр. 123/02 од 26.12.2003 године и Пресуда ВСС Кж 344/03 од 10.4.2003. године у: *Билтен судске праксе Округног суда у Нишу*, Интермекс, Београд, бр. 22/06.

²⁶ Јовановић, Љ. (2000). *Кривично право – општи део*, Правни факултет, Ниш, стр. 242.

С обзиром да покушај представља институт општег дела кривичног права, по правилу је неопходно остварити све тражене елементе (умишљајно деловање, предузимање радње извршења и одсуство последице). Код предузимања радње извршења кривичног дела разбојништва већ само стварање ситуације, која претходи радњи оштећеног (давање тражене ствари употребом силе или претње), представља његов покушај.²⁷ У том смислу покушај представља скраћени процес довршења овог кривичног дела.²⁸ Међутим, код лакшег облика разбојништва се примењује одредба по коме је он могућ и у ситуацијама када законодавац изричито прописује кажњавање и за покушај (види члан 30. КЗ РС).

Разбојништво је једно од кривичних дела које се најчешће фингира. Из тог разлога, увек се приликом његовог разјашњавања мора узети у обзир и могућност да се ради о фингирању. Мотиви фингирања могу бити различити. Тако, на пример, благајници, пословође и друга лица којима је поверен новац или неке друге ствари фингирају разбојништво да би прикрили проневеру, што исто чине и друга лица која су изгубила новац на коцки, пијанци и др.²⁹ Зато је од велике важности утврдити да ли је у конкретном случају постојало фингирање. То није нимало лак задатак јер лица која врше фингирање користе своја знања и искуства да убеду полицију и тужилаштво да је до извршења кривичног дела разбојништва заиста дошло.

Закључак

Кривично дело разбојништва не спада у ред природних кривичних дела која историјски можемо пронаћи у првим кодификаторским захватима. Отуда у првим правним споменицима држава Старог истока затичемо одредбе које говоре о насилној крађи, преварној крађи и слично, што спада у тешке облике крађе у данашњем времену. Кључ оваквог односа ранијих законодаваца огледа се у не препознавању потребе за стварањем законских конструкција, којима би се лакше решавали специфични облици криминалног понашања, који опет у себи садрже двоактна а понекад и вишеактна кривична дела. То би само по себи повлачило увођење новијих правних института који захтевају знатно виши степен друштвене и правне свести. У ред ових института би спадало савременије поимање концепције кривице, подстрекавања, помагања и др.

Но, иако се раније није могло знати за постојање разбојништва то не значи да ранији законодапци нису осећали потребу за строжијим режимом кажњавања кривичних дела праћених насилљем. При том су се под насилљем сматрали екстремнији облици нарушавања нечијег телесног интегритета али и поједини облици срамоћења које се најчешће састојало у јавном излагању порузи жртве, њеног супружника или пак жртвиних ближних сродника. Не треба занемарити чињеницу да је појам крађе прешироко тумачен јер је у себи често обухватао и друга кривична дела. Тако је римско схватање крађе било знатно шире јер је крађа у себи укључивала и утају и проневеру.

²⁷ Тако, Јовашевић, Д. (2006). Покушај кривичног дела, *Архив за правне и друштвене науке*, Правни факултет у Београд, Београд, бр. 3-4, стр. 1441-1442.

²⁸ Тако, Бабић, М., Марковић, И. (2013). *Кривично право – општи дио*, Правни факултет, Бања Лука, стр. 184.

²⁹ Алексић, Ж., Миловановић, З. (1995). *Лексикон криминалистике*, Глосаријум, Београд, стр. 285.

Упознавање са кривичним делом разбојништва није могуће без његовог појмовног одређења. Под тим се подразумева прецизирање инкриминационе зоне овог кривичног дела и уједно његово разграничење са њему сродним кривичним делима (нпр. разбојничка крађа). С тим у вези кривично дело разбојништво спада у групу кривичних дела против имовине. Заштитни објекат кривичних дела против имовине јесте имовина или право на имовину као једно од основних, природних и универзалних људских права које је загарантовано и важећим Уставом Републике Србије. Законодавац нам овде пружа јасну представу шта чини појам имовине у кривично-правном смислу. То је имовина као добро сваке врсте, материјално или нематеријално, покретно или непокретно, процењиво или непроцењиво и исправа у било ком облику којим се доказује право или интерес у односу на такво добро. Имовином се, такође, сматра приход или друга корист остварена, непосредно или посредно, из кривичног дела, као и добро у које је она претворена или са којим је помешана.

Оно што разбојништво опредељује према кривичним делима против имовине свакако је постојање користољубиве намере код учиниоца овог кривичног дела. Она се манифестује као симбиоза љубави и користи у свести и вољи самог разбојника. Отуда кривично дело разбојништво може бити извршено само са директним умишљајем, када је извршилац био свестан да својом радњом чини кривично дело чије извршење је хтео, што је уједно и најтежи облик кривице. Једном речју, разбојништво је брутални акт насиља из користољубља.

Литература

- [1] Алексић, Ж., Миловановић, З. (1995). *Лексикон криминалистике*, Глосаријум, Београд.
- [2] Алексић, Ж. (1996). *Одабрана дела*, ИП Глосаријум, Београд.
- [3] Бабић, М., Марковић И. (2013). *Кривично право – општи део*, Правни факултет, Бања Лука.
- [4] Бановић, Б. (2002). *Криминалистичко-криминолошки аспекти кривичног дела разбојништва*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.
- [5] Даруши, Д. (2015). *Нарко каријера у огледалу криминала*, Мултидизајн, Нови Сад.
- [6] Јанковић, М., Јанковић, Б. (2014). Организоване криминалне групе као субјекти угрожавања безбедности, *Наука Безбедност Полиција*, КПА, Београд, бр. 3, стр. 135-145.
- [7] Јовановић, Љ. (2000). *Кривично право – општи део*, Правни факултет, Ниш.
- [8] Јовашевић, Д. (2006). Покушај кривичног дела, *Архив за правне и друштвене науке*, Правни факултет у Београд, Београд, бр. 3-4, стр. 1431-1450.
- [9] Јоксић, Иван. (2015). Примери из судске праксе у старом српском правосуђу, *Гласник адвокатске коморе Војводине*, Адвокатска комора Војводине, Нови Сад, бр. 11-12, стр. 589-605.
- [10] Крстић, З. (2007). *Билтен судске праксе Окружног суда у Нишу*, Интермех, Београд, бр. 25.
- [11] Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала (тзв. Палермо конвенција), *Службени лист СРЈ - Међународни уговори*, бр. 6/01.
- [12] Лазаревић, Љ. (2011). *Коментар Кривичног законика Србије*, Правни факултет Универзитета Унион, Београд.
- [13] Мрвић Петровић, Н. (2014). *Кривично право – посебни део*, Правни факултет Универзитета Унион и Службени гласник, Београд.

[14] Николић, З. (2006). *Превенција криминалитета (методика рада саветовалишта за родитеље и децу)*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.

[15] Николић, З. (2012). Убиство из страсти између привилегованог и квалификованог убиства, *Правна ријеч*, Удружење правника Републике Српске, Бања Лука, бр. 33, стр. 377-387.

[16] Пресуда Окружног суда у Нишу К. бр. 123/02 од 26.12.2003 године и Пресуда ВСС Кж 344/03 од 10.4.2003 године. У: *Билтен судске праксе Окружног суда у Нишу*, Интермекс, Београд, бр. 22/06.

[17] Пресуда Вишег суда у Новом Саду К бр. 178/10 од 25.10.2012. године.

[18] Симић, И. (2007). *Кривични законик (практична примена)*, Службени гласник, Београд.

[19] Стојановић, З. (2012). *Коментар Кривичног законика*, Службени гласник, Београд.

[20] Стојановић, З. (2013). О појму претње у кривичном праву, *Наука Безбедност Полиција*, МУП Републике Србије, Београд, бр. 2, стр. 1-16.

[21] Шарчевић, З. (2012). Тешка крађа као најчешће извршење кривичних дјела у Републици Српској, *Безбједност Полиција Грађани*, МУП Републике Српске, Бања Лука, 1-2, стр. 17-28.

Милијана Ђорђевић¹
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Након поплава које су се догађале у Србији у 20. и 21. веку могло се закључити да држава и водопривредна предузећа нису довољно учинили да ублаже и минимизирају последице. Бујичне поплаве плаве пољопривредно земљиште (10–70%), насељена места, комуникације и индустријске објекте, наносе материјалне штете привредним делатностима и становништву, при чему нарушавају и ремете ритам живота.

Кључне речи: *хидрологија, поплаве, ванредна ситуација, последице*

Увод

Животну средину угрожавају бројне и разноврсне опасности, којима се човек супротставља у границама својих умних и техничких могућности. Хидролошке непогоде су подгрупа природно-елементарних опасности које чине: морски таласи, поплаве и лавине. Од свих поменутих појава, поплаве изазивају највеће материјалне и еколошке последице које се могу прогласити ванредним стањима. На простору Србије су најчешће и у санацији поред локалног становништва ангажују се и припадници Војске и МУП-а.

Историјат хидрологије у Србији

Прва систематска хидролошка осматрања на територији Србије отпочела су у првој половини XIX века. Прва водомерна станица на простору садашње Војводине, основана је 1812. године код војног утврђења Петроварадин. После тога је уследило и оснивање других водомерних станица Бездан (1856.), Земун (1859.), Сланкамен (1888.) на Дунаву² и Нови Бечеј (1855.) и Сента (1860.) на реци Тиси. Постоје записи који говоре да су и пре оснивања ових станица вршена осматрања

¹ Др Милијана Ђорђевић предаје *Социјалну екологију* на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

² За све станице на Дунаву које су основане у XIX веку па до Првог светског рата, публиковани су подаци о водостајима у хидролошким годишњацима бивше Аустроугарске монархије почев од 1876. године. Ови годишњаци чувају се у архиву Савезног хидрометеоролошког завода (СХМЗ). Јанковић, Д.: Модернизација мреже хидролошких станица површинских вода у Србији, Београд, 2007, стр. 4.

водостаја. У историјском архиву у Сремским Карловцима постоје подаци о праћењу и бележењу водостаја код Бездана и пре али није познато где је била локација те „привремене“ станице.

Уочи Првог светског рата на Дунаву је било 12 водомерних станица на којима су осматрани водостаји.

После Првог светског рата, подаци осматрања водостаја редовно су публиковани у хидролошким извештајима Министарства пољопривреде и вода. Потом је формирана и Хидролошка служба у оквиру Министарства грађевине Краљевине Срба Хрвата и Словенаца. Започето је успостављање хидролошких станица и на другим рекама и публикавање осматрених и измерених података. Већ 1926. године на посматраном делу територије Србије број хидролошких станица расте и мрежу хидролошких станица сачињавало је 96 станица, а уочи почетка Другог светског рата било их је 111. За време Другог светског рата дошло је до пада броја станица а затим је почела обнова хидролошке мреже и за њу је постао надлежан РХМЗ (1948.), тако да је 1950. године мрежу чинило 128 хидролошких станица, а 2006. године 187 станица (Табела 1).

Табела 1 – Преглед броја хидролошких станица у карактеристичним временским пресецима

Година	1925.	1940.	1945.	1950.	1970.	1990.	2000.	2006.
Број станица	96	111	89	128	171	196	194	187

(Извор: Јанковић, Д., Модернизација мреже хидролошких станица површинских вода у Србији, Београд, 2007. стр. 5)

Као почетна година овог прегледа узета је 1925. година од које су почела да се врше систематска мерења протицаја воде.

Појам (појмовно одређење), узроци и врсте поплава

Поплава (инундација) је природна појава која означава неуобичајено високи водостај у рекама и језерима, због кога се вода из речног корита или језерске завале прелива преко обале те плави околно земљиште. Такође означава и нешто ређу и обично краткотрајнију појаву која се догађа на обалама мора (ређе). Поплаве могу настати и приликом пуцања брана (вештачке акумулације) у току ратних разарања. Једна од најчешћих хидролошких непогода код нас јесу поплаве, које се дефинишу као појаве изливања великих вода из речног корита, док велике воде представљају највиши ниво у реци у току једног поводња (наглог издицања водостаја).

Поплаве се јављају у сваком годишњем добу. Ипак, поплаве у Србији најчешће су крајем пролећа када се услед комбинације отопљеног снега и кише формира изузетно висок поплавни талас, као и у касну јесен која се одликује обилним падавинама. У централној Србији постоје знатне варијације просечних месечних падавина, а кишни максимум јавља се у различитим месецима (мај, јун, новембар и децембар). У Војводини је присутан доста уједначен плувиометријски режим, а кишни

максимум јавља се у јуну, док је висина средњих месечних падавина приближно исте. У сливу Тисе, на пример 92% поплава са катастрофалним размерама било је у пролеће.

Катастрофално високе воде на једној реци зависе од читавог низа фактора који се међусобно условљавају и допуњују. Њихов утицај на формирање поплавног таласа може бити *директан* и *индиректан*.

Директни узроци поплава најчешће су: падавине (киша, снег), појава леда на рекама, стање водостаја у време његовог пораста, меандрирање тока, појава клизишта и појава коинциденције великих вода.

Киша одмах доводи до пораста водостаја, а снег тек приликом отапања. На висину поплавног таласа, утичу количине падавина и величина слива захваћена њима. Пљусковите кише обично трају кратко и имају локални карактер, док дуготрајне кише захватају цео слив или велике његове делове, засите земљиште водом и доводе до пораста водостаја два до три дана у читавом речном сливу.

Снежни покривач такође садржи велике количине залихе воде. Топљење снега често се поклапа са појавом обилних пролећних киша. Коинциденција обилних падавина и отапање снежног покривача условљава нагли пораст водостаја и образовање поплавног таласа дужег трајања (преко десет дана) на средњим и великим рекама.

За време хладних зима реке прекрива лед дебљине од 20–60 цм. Почетком пролећа са порастом температуре ледене санте крену реком, и тако настају ледене поплаве. Приликом наилаaska на неку препреку у речном кориту (мост, спруд) или у великим меандерима санте леда се гомилају и стварају ледени чеп. Због застоја леда баријера постаје све већа, дебља и све више спречава отицање реке. Узводно од леденог чепа, река се ујезерава и плави околне површине и насеља. Специфичност ових поплава је та што се јављају у најхладнијем периоду године и тада су услови за одбрану и евакуацију становништва веома отежани. Ледене поплаве у прошлости биле су честе појаве и у Србији.³ Последњих година оне се успешно сузбијају регулацијом корита, одбрамбеним насипима и савременом техником разбијања леда, као и редовним одржавањем пловног пута.

Код равничарских река поплаве су чешће него код планинских. Истовремено оне су по последицама већих размера. Један од разлога је меандрирање тока. Брзина кретања воде се у њима смањује и долази до појаве вртлога. Вода се ту нагомилава, издиже и излива. Зато је један од главних задатака регулација токова пресецање меандара, односно исправљање речних корита.

У крајевима активних клизишта, која се лако покрећу услед прилива воде после обилних падавина, постоје потенцијални услови за настанак поплава. Тада се земљана или стеновита маса клизањем доспе у речно корито и прегради га, изазивајући ујезеравање воде на узводном делу реке.

Падавине могу да захвате поједине делове или цео слив. У зависности од тога, високе воде се јављају у главном току, у коритима притока или на свим токовима у сливу. Тада је катастрофа неизбежна.

³ Десиле су се у долини Мораве, 1935, 1937, 1940, 1942, 1956. и 1963, а у долини Тисе највеће су биле 1940. и 1966. године.

Као најважнији *индиректни узроци* поплаве могу се навести следећи:

- величина и облик слива,
- густина речне мреже,
- рељеф и његове карактеристике,
- засићеност земљишта водом,
- стање водостаја подземних вода,
- степен пошумљености и начин обрађивања пољопривредних површина у сливу,
- људски фактор односно не придржавање одређених прописа,
- пожари већих и мањих размера који уништавају шуме и биљни свет, чиме омогућавају ерозије, клизишта, промене климе,
- недовољно и нередовно пажљиво чишћење наноса у рекама и акумулацијама,
- недовољно одговарајућих одбрамбених насипа, обала и утврда,
- промена климе на нашем географском подручју.

Поплаве су обично последица деловања природних и антропогених фактора и према узроку у Србији можемо издвојити шест основних типова поплава:

- поплаве изазване кишом и отапањем снежног покривача,
- поплаве настале због нагомилавања леда у водотоцима-ледене поплаве,
- поплаве услед коинциденције високих вода
- бујичне поплаве,
- поплаве изазване клизањем земљишта и
- поплаве настале због рушења бране или ратних разарања.

Дакле, узроци поплава река и језера најчешће су високе падавине, односно нагло топљење снега и леда, док је код мора и великих језера узрок обично потрес, неуобичајено снажна олуја или деловање вулкана.

С обзиром на време формирања водног таласа поплаве се могу поделити на:

- *мирне поплаве* (у равницама) то су поплаве на великим рекама код којих је потребно десет и више сати за формирање великог водног таласа,
- *бујичне поплаве* су поплаве на брдско-планинским водотоцима код којих се формира велики водни талас за мање од десет сати,
- *акцидентне поплаве* су поплаве код којих се тренутно формира велики водни талас рушењем водопривредних или хидроенергетских објеката.

Бујичне поплаве се по основу саставе бујичне масе деле на:

- *блатне* – представљају густе глиновито-пешчани раствор који садржи мало камена и карактеристичан је за шумовите пределе за пешчано-глинастим тлом.
- *блатно-камене* састоје се из ситних честица шљунка,
- *водено-камене* у свом саставу имају највише стена.

Основни узроци настанка поплава су:

- деградација шума (сеча и уништавање ситног растиња),
- недовољно чишћење наноса у водотоцима и акумулацијама,
- промене климе на нашем географском простору,
- недовољно изграђених одбрамбених насипа,

- пожари већих и мањих размера који уништавају шуме и биљни свет, чиме омогућавају промену климе, ерозију и појаву клизишта,
- ерозије које угрожавају велике површине обрадивог земљишта,
- човек – људски фактор услед непридржавања законских прописа и уредби, односно непознавања природних законитости."⁴

Дакле, поплаве настају под утицајем више фактора, а обично се комбиновањем природних и антропогених утицаја (на пример услед крчења шума тло није у стању да задржава кишу, која односи земљу, услед чега се нагло подиже водостај). Највећи значај за образовање поплава имају количина падавина и величина захваћеног слива. Бујице, поплаве и муљ као последице ерозионих наноса често штете насељима. Обично су у близини насеља искрчене шуме што је узроковало јаке ерозионе процесе.

У прошлости⁵ и у 21. веку у Србији приликом великих падавина биле су угрожене регије у равничарским деловима у у сливовима В. Мораве, Тимока, Дунава, Саве и Тисе.

Поплавама је потенцијално угрожено 1.096.850 ха (10.968 км²), што чини 12,4% територије. Највеће, најчешће плављене површине налазе се у сливовима равничарских река Дунава, Саве, Тисе, Велике Мораве и других. Дунав плави 207.000 хектара или 19,8% слива на територији Србије, а Тиса угрожава 280.000 хектара или 26,8% укупне површине слива. Велика Морава карактерише се честим поплавама. Од укупне површине њеног слива која заузима 42,4% територије Србије, поплавама је угрожено 5,98%. Долина Велике Мораве је водоплавна целокупном својом дужином. Највећу ширину поплавне површине од 10 км, достиже на сектору између ушће Ресаве и ушћа В. Мораве. Друга угрожена зона је Параћинско-јагодинска котлина. Погодна места за поплаве су најнижи делови Чачанске и Краљевачке котлине као и долина доњег тока Западне Мораве, низводно од Трстеника.

У сливу Саве поплавама је угрожено 224.300 хектара или 14,3%. Поплаве су најчешће у региону између Скеле и Умке. У Мачви се поплавне површине простиру 15–18 км јужно од Саве. У долини Колубаре угрожен је део низводно од ушћа Љига и горњи ток од Ваљева до Словићке клисуре.

Ибар највише штете наноси својим високим водама пред ушћем.

У источној Србији, Млава, Пек и Тимок плаве 26.000 хектара, од тога је скоро половина у сливу Млаве.

⁴ Ђармати, Ш. и Јаковљевић, В.: Цивилна заштита у СР Југославији, ИП Студентски трг, Београд 1996, стр. 88.

⁵ Највећа поплава у Србији у XX веку била је маја и јуна 1965. године која је захватила све велике токове у бившој Југославији. Под водом је било више од 150.000 хектара близу 16.000 кућа и 214 км путева. Следећа од 18-24 марта 1981. године поплава је настала услед наглог повећања спољње температуре, топљења снега и јаких киша, што је условило пораст водостоја Саве и Дунава, те њиховог изливања. У том периоду било је поплављено и угрожено 508 домаћинства и 52 друштвена објекта у Кладову. Овим поплавама непосредно је било угрожено 11 од 16 општина Београда а због активирања старих и појава нових клизишта земље штету су претрпеле још четири општине. Од реке Власине 1988. године штету је претрпела општина Власотинце, уништено је 1.500 хектара најплоднијег пољопривредног земљишта, уништени су усеви, стамбени и други објекти у градским и сеоским подручјима, оштећене су саобраћајнице, индустријски и други објекти.

У случају ледених поплава, поред поплавних вода, и сам лед оштећује или свим уништава све што му се нађе на путу (броне, мостове и др). Поред В. Мораве ледене поплаве биле су карактеристичне и за друге реке. Тако су у долини Тисе највеће поплаве биле 1940. и 1966. године.

Поплаве од 2002–2016. године

Потенцијално плавне зоне у Србији обухватају око 1,6 милиона хектара⁶ пољопривредних површина, које су под сталним ризиком. Војводина, западна и јужна Бачка, јужни Срем и северни део Баната и Поморавље јесу региони најугроженији поплавама, које настају услед неадекватне дренаже земљишта. У марту-априлу 2000. године на реци Тиси и Тамишу (припадају Карпатском сливу) као последица наглог топљења снега и истовремених падавина дошло је до плављења око 13.000 хектара пољопривредних површина у приобаљу Тамиша, на територији општине Сечањ. „Штете од ове поплаве (без штета на саобраћајним, водопривредним и другим објектима) износиле су 203 милиона динара или око 3,4 милиона евра, што двоструко премашује годишњи приход општине)“.

У јуну 2001. године имали смо екстремне јаке кише изазвале су велике воде на водоцима у сливовима Дрине (на Љубовођи, Јадру, Штири) и Колубаре. Поменуће велике воде су се излиле из корита (осим на Тиси) и изазвале значајне штете у приобаљу.

Области Северне Србије и Поморавља 2002. године су захваћене поплавама, које су проузроковале велику материјалну штету, потопивши преко 176.000 хектара обрадивих површина, 535 км путева и 145 насеља.⁸ Тада је на простору Војводине угрожена је око 660.000 хектара најквалитетнијих земљишта.

На реци Дунав у зонама Петроварадин, Сремска Каменица и Сремски Карловци у дужини до 13,13 км долази до пораста водостаја почетком априла 2006. од 498–646 цм. У таквим условима дошло је до проглашења ванредне одбране од поплава на реци Дунав, а истовремено је затражена и међународна сарадња са Мађарском и Румунијом у домену достављања извештаја о измереним водостајима, као и спровођењу одбране од поплаве. Велике последице те поплаве у Војводини претрпело је село Јаша Томић, Сента, Мошорин и друга места. У истом периоду и Београд и Смедерево су захватиле поплаве. После тога у Војводини је изграђено преко 1.000 км одбрамбених насипа, 930 км магистралних канала преко 2.000 км канала детаљних система за одводњавање.⁹ А према хидротехничким нормама сматра се да је за услове ефикасног одводњавања потребно изградити 10 до 20 м/ха канала. Крајем 2007. године поплаве на југу Србије захватиле су подручја општина Бабушница, Гаџин Хан, Бела Паланка, Власотинце, Лесковац и Врање и изазвале су само материјалне штете. И на Косову и Метохији, киша је у том периоду изазвала поплаве у општини Косово Поље, Приштина, Подујево, Косовска Митровица.

⁶ Ђорђевић, М.: Увод у екологију, Филолошки факултет, Београд, 2011, стр. 73.

⁷ Вукмировић, Ж.: Поплаве у Србији, Факултет техничких наука, Нови Сад, 2010, стр. 23.

⁸ Ђорђевић, М.: Увод у екологију, Филолошки факултет, Београд, 2011, стр. 73.

⁹ Ибид, стр. 73.

Мајске поплаве на Балканском полуострву су дошле након обилних падавина, снежног циклона који је захватио централни део Балканског полуострва. Влада Републике Србије је 17. маја прогласила ванредну ситуацију¹⁰ на територији Републике Србије због опасности од поплава. Од 24 општина у Србији које су погодиле поплаве највеће штете претрпео је Обреновац. Процењено је да ја 90% насеља потопљено, 8.700 становника је евакуисано. Термоелектрана „Никола Тесла“, која производи 50% електричне енергије у Србији није била потопљена. Костолац, која даје 11% електричне енергије у Србији је била угрожена изливањем Млаве. Најкритичније је било на територији Колубарског, Мачванског и Моравичког округа, а од градова најугроженији су били Јагодина, Ћуприја, Параћин, Петровац на Млави, Свилајнац, Смедеревска Паланка. Поплавни талас на реци Сави код Шапца достигао је коту од 6,6 метра, што је највиши ниво ове реке у том граду од када се води евиденција. У Срему су евакуисана села Јамена, Моровић и Вишњићево. Ванредна ситуација на нивоу Србије је укинута а остала је на снази само у два града и седамнаест општина које су биле директно угрожене. Градови Шабац и Сремска Митровица и општине Обреновац, Љиг, Уб, Лајковац, Осечина, Параћин, Мионица, Свилајнац, Смедеревска Паланка, Шид, Трстеник, Косјерић, Бајина Башта, Крупањ, Мали Зворник, Коцељева и Владимирци. Последице мајских поплава су 57 људских жртава, 31.879 грађана је морало да буде евакуисано из својих домова, велики број срушених кућа, однетих путева и мостова, оне су нанеле и велике штете пољопривреди, земљишту и усевима који су засађени, изазвале дављење стоке, пернатих живина итд. Према процени укупна материјална штета на подручјима која су поплављена износила је 1,7 милијарди евра.

Оно што разликује све поплаве од ове су активности које су спроведене. Поред локалног становништва, а на позив Владе Србије и председника Владе дошло је до мобилизације Београђана и на место окупљања код Сава Центра дошло скоро 10.000 људи који су упућени у Шабац како би се дизали насипи од џакова. Поред становништва укључена је била и Војска Србије и МУП са свом расположивом опремом. Велику помоћ смо имали и од међународне заједнице које је реаговала хитним слањем својих специјалних екипа и спасилаца, моторних чамаца, пумпи са испумпавање воде, намирница, ћебади и других неопходних средстава. Од земаља које су помогле треба издвојити Руску Федерацију, Словенију, Црну Гору, Македонију, Белорусију, Мађарску, Француску, Израел, Уједињене Арапске Емирате, САД, В. Британија, Аустрија, Аустралија. Многе јавне личности су учествовале у донацији а истицали су се наши прослављени спортисти, наши амбасадори у свету.

Још нисмо санирали последице поплава из 2014. године а задесила нас је нова поплава. Ниједна општина у Србији, па ни оне које су страдале у поплавама 2014. ни дан-данас нема план заштите и спасавања у ванредним ситуацијама. Мартовске поплаве из 2016. године довеле су до проглашења ванредне ситуације у Србији у 15 општина: Чачку, Ариљу, Тополи, Лучанима, Пожеги, Новом Пазару, Краљеву, Рашкој, Бајиној Башти, Љигу, Ивањици, Рачи, Косјерићу, Пријепољу и Трстенику.

¹⁰ Ванредна ситуација у земљи проглашава се уколико је процењено да је у земљи стање у којем су ризици и претње или последице катастрофа, ванредних догађаја и других опасности по становништво, животну средину и материјална добра таквог обима и интензитета да њихов настанак или последице није могуће спречити или отклонити редовним деловањем надлежних органа и служби.

Евакуисано је више стотина људи, а на терену се налазе и припадници Војске Србије. Поред проглашења ванредне ситуације Влада Србије је усвојила и уредбу о утврђивању државног програма помоћи и обнове у тим локалним самоуправама.

У мартовским поплавама 2016. године министарка пољопривреде и заштите животне средине рекла је: „да је поплављено 6.000 хектара пољопривредног земљишта, док су у сточарству штете мање. Око 80% поплављених површина у Ариљу су били малињаци, у Лучанима су штете углавном на њивама, и то од бујичних токова које су нанели песак, шљунак и камен“. У Краљеву, Трстенику и Врњачкој бањи поплављене површине углавном су биле под пшеницом, око 40%, 10% је чинило крмно биље, а 50% земљишта припремљено за сетву.

Закључак

Поплаве настају под утицајем више фактора, комбиновањем природних и антропогених утицаја на простору Србије. Било их је у прошлости а нису ни искључене у будућности. Овогодишње поплаве које се догађају само две године после катастрофалних поплава из 2014. године показале су да Србија ни данас нема ефикасан систем одбране од поплава које угрожавају не само имовину него и животе људи. Држава не ради довољно на превентиви поплава, како би ублажила и минимизирала бујичне поплаве.

Литература

- [1] Вукмировић, Ж.: *Поплаве у Србији*, Факултет техничких наука, Нови Сад, 2010.
- [2] Ђармати, Ш. и Јаковљевић, В.: *Цивилна заштита у СР Југославији*, ИП Студентски трг, Београд 1996.
- [3] Ђорђевић, М.: *Увод у екологију*, Филолошки факултет, Београд, 2011.
- [4] *Заштита од поплава и уређење водотока у Републици*, Институт „Јарослав Черни“, 2001.
- [5] *Закон о водама*, Службени гласник РС, бр. 46/91, 53/93, 67/93, 48/94, 54/96, 101/05 и 30/2010.
- [6] *Уредба о утврђивању Општег плана за одбрану од поплава за период од 2008–2013*, Службени гласник РС, бр. 60/2008.

ПЕРЦЕПЦИЈА РИЗИКА ОД ПРИРОДНИХ КАТАСТРОФА ИЗАЗВАНИХ ПОПЛАВАМА

Владимир М. Цветковић*
Криминалистичко-полицијска академија, Београд

Предмет квантитативног истраживања представља испитивање перцепције грађана о ризику настанка природне катастрофе изазване поплавом и оцене угрожености њиховог домаћинства. Т-тестом независних узорака испитана је повезаност пола, родитељства, запослености, инвалидитета и претходног искуства, док је једнофакторском анализом варијансе испитана повезаност година старости, нивоа образовања и брачног статуса са перцепцијом ризика и оценом угрожености домаћинства. Циљ спроведеног истраживања огледа се у научној експликацији утицаја наведених променљивих. Применом стратегије испитивања у домаћинствима и вишеетапним случајним узорковањем анкетирано је 2500 грађана у 19 локалних заједница. Резултати истраживања показују да 13,4% испитаника истиче да је вероватно да ће доћи до поплаве у наредних годину дана, 28,9% сматра да је вероватно да ће доћи до поплаве у наредних пет година и 39,3% испитаника истиче да је угрожено њихово домаћинство. Утврђена је статистички значајна повезаност између перцепције ризика, родитељства, претходног искуства, војне обавезе, године старости и брачног статуса. Када је реч о оцени угрожености домаћинства она је статистички знатно повезана са родитељством, претходним искуством, војном обавезом, нивоом образовања и брачним статусом. Резултати истраживања могу бити искоришћени за подизање нивоа свести о ризицима од природних катастрофа изазваних поплавама као кључни предуслов подизања њихове спремности за реаговање.

Кључне речи: *безбедност, природне катастрофе, ризик, квантитативно истраживање, перцепција, поплаве, фактори*

Увод

Питања која су побуђивала пажњу истраживача приликом испитивања перцепције ризика односила су се најчешће на то да ли су грађани свесни ризика (Cvetković, 2016a; Cvetković & Sandić, 2016) од природних катастрофа (Cvetković, Gačić, & Jakovljević, 2015a, 2015b; Cvetković, Milojković, & Stojković, 2014; Цветковић,

* Др Владимир М. Цветковић, vladimir.cvetkovic@kpa.edu.rs

Вучић, & Гачић, 2015; Цветковић, Гачић, & Јаковљевић, 2016). Поред тога, доста се испитивала и повезаност перцепције ризика и спремности грађана за реаговање. Наведена питања, односно недовољно научно објашњене повезаности, условљавају потребу за таквим истраживањима. Ризик и концепт управљања ризиком су одувек били предмет вишеструких дефиниција и често су погрешно схваћени или помешани са другим терминима као што су идентификација ризика, процена ризика, анализа ризика и саопштавање ризика (Ansell & Wharton, 1992; Blaikie, Cannon, Davis, & Wisner, 2014; Dille, 2005; Pine, 2008; Thomalla, Downing, Spanger-Siegfried, Han, & Rockström, 2006). Само управљање ризиком је функција која се састоји од неколико под функција које раде заједно у циљу информисања одлучивања на свим нивоима организација и заједница. Ризик, као основни термин за управљање ризиком, има различита значења у различитим дисциплинама као што су медицина, финансије, безбедност, сигурност, итд. Једна од најприсутнијих дефиниција која се учестало користи у теорији катастрофа је Анселова и Вартонова према којој ризик је производ вероватноће и последица догађаја (Ansell & Wharton, 1992). При томе, дефиниција имплицира да ризик може да буде управљан кроз утицање или вероватноћу (кроз акције ублажавања и спремности) и последица катастрофе (кроз акције ублажавања, спремности, одговора и опоравка). Са друге стране, угроженост се односи на могућност за нарушавање социјалног, инфраструктурног, економског и еколошког система. То је резултат скупа услова и процеса који утичу на начин на који ови системи су погођени природним и технолошким опасностима или екстремним појавама. Као таква, она је уско повезана са отпорношћу, која подразумева капацитет ових система да се опораве од катастрофа или њихов капацитет и да одговоре и да се изборе са екстремним опасностима (Pine, 2008, p. 143)

Мицели и сарадници (Miceli, Sotgiu, & Settanni, 2008) у резултатима истраживања показују да су становници Аосте у Италији поприлично неспремни, а уз помоћ корелационе и регресионе анализе су указали да је спремност за катастрофе у позитивној корелацији са перцепцијом ризика. Наиме, у њиховом истраживачком раду „Спремност за катастрофе и перцепција ризика од поплаве: истраживање у алпској долини у Италији“ спровели су квантитативно истраживање чији је циљ представљао испитивања спремности грађана за реаговање и перцепције ризика од поплава. Том приликом, 400 одраслих испитаника из 9 локалних заједница, који су биле изложени поплавама били су интервјуисани коришћењем структурисаног интервјуа. Интервјуисање је обављено уз помоћ компјутерског телефонског система за интервјуисање (Tekeli-Yeşil, Dedeoğlu, Tanner, Braun-Fahrlander, & Obrist). Интересантно је споменути да су интервјуисани само одрасли који су у протекле 5 године живели на том простору. Њима су била постављена питања о усвојеним сетовима заштитничких мера која им омогућавају да спречи негативне последице поплава. Сама перцепција ризика од поплава процењена је помоћу једнодимензионалне скале коју су сами аутори развили и која је и потврђена. Од испитаника је тражено да процене вероватноћу настанка различитих последица као и да изразе своја осећања у вези поплава. При томе, прикупљани су и социјално-демографски подаци. Резултати истраживања су показали да су становници поприлично добро спремни за реаговање, а корелационе и регресионе анализе су указале да је спремност за катастрофе у позитивној корелацији са перцепцијом ризика.

Интервенције усмерене ка промени свести грађана одувек су представљале први корак у подстрекивању грађана да усвоје одговарајуће мере спремности реаговања на природне катастрофе (Cvetković, 2015, 2016b, 2016c, 2016d; Cvetković & Ivanov, 2016; Cvetković, Lipovac, & Milojković, 2016; Cvetković & Stanišić, 2015; Cvetković & Stojković, 2015; Lipovac & Cvetković, 2015). У студијама о катастрофама, таквим истраживачким питањима поклањана је посебна пажња (Becker, Paton, Johnston, & Ronan, 2013 & Ronan, 2013; Etkin, 1999; Finnis, Johnston, Ronan, & White, 2010 & White, 2010; Jackson & Mukerjee, 1972; Kapucu, 2008; Miceli et al., 2008; Mileti & Fitzpatrick, 1993; J. P. Mulilis, Duval, & Rogers, 2003; Russell, Goltz, & Bourque, 1995). Перцепција ризика и способност пружања адекватног одговора у природним катастрофама условљена је индивидуалним разумевањем природних опасности (Anderson-Berry & King, 2005; Miceli et al., 2008). Дакле, да би грађани предузели одређене мере спремности, морају бити упознати са природним опасностима на локалном и републичким нивоу, веровати да је могуће смањити и изборити се са насталим последицама. Грађанин ће предузети такве мере уколико претпоставља да ће природна катастрофа њему лично нанети одређене последице, или руководећи се другим разлозима као што су одговорност према деци или старијим родитељима (Murphy, 2007; Olympia, Rivera, Heverley, Anyanwu, & Gregorits, 2010 Anyanwu, & Gregorits, 2010; Paton, 2003a). Мотивисаност за предузимање мера спремности условљена је и поседовањем кућног љубимца, локацијом и врстом власништва над објектом у којем се живи. У резултатима својих истраживања, Капуку (Каруси, 2008) истиче да се становници централне Флориде осећају спремно за реаговање на ураган (субјективна перцепција), док су објективно веома неспремни за такве догађаје (објективна перцепција).

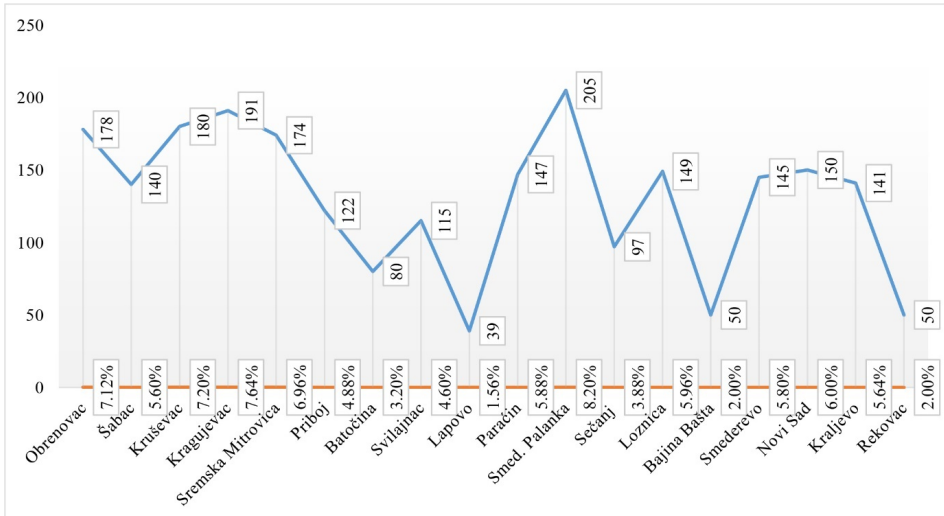
Сатлер и сарадници (Sattler, Kaiser, & Hittner, 2000) су испитивали корелацију између нивоа спремности за катастрофе и фактора као што су године, приходи, перцепција ризика, немаштина и претходно искуство на нивоу појединца. У раду потврђују позитивну корелацију између перцепције ризика и спремности за ураган. Патон (Paton, 2003a, 2003b) у свом истраживачком раду указује да у фази мотивације за унапређење спремности за реаговање на природне катастрофе, утичу следеће променљиве: перцепција ризика, критична свест и страх од природних катастрофа. По њему, наведене променљиве утичу на степен мотивисаности људи за спровођење мера спремности у вези природних катастрофа. Џексон и Мукурје (Jackson & Mukerjee, 1972) у резултатима истраживања указују да је 86% испитаника имало искуства са земљотресом, да 43% мисли да ће се догодити други наредних година и само једна трећина испитаника сматра да би то могло да погоди њих. Надаље, они указују да од оних који очекују последице од будућих земљотреса, само половина мисли да ће последице бити озбиљне. Милети и Фицпатрик (Mileti & Fitzpatrick, 1993) у раду указују да 80% испитаника верује да ће осетити Паркфилд земљотрес. Међутим, на шта они и указују, само једна трећина испитаника сматра да би он могао повредити њих и нанети штету њиховој имовини.

У теорији о спремности за реаговање на катастрофе посебно се истиче значај два психолошка фактора: процена ризика и процена способности да се изађе на крај са ризиком (Lindell & Perry, 2000; Mulilis, 1999). Перцепција ризика заснована

на личним проценама игра значајну улогу у предузимању мера спремности за реговање. Посебно је присутан нереалистични оптимизам, који указује на чињеницу да велики број људи мисли да неће њега задесити таква природна катастрофа. Поред тога, постоје и људи који сматрају да се упркос свим предузетим напорима, последице природних катастрофа не могу спречити или ублажити (Turner, Nigg, & Paz, 1986).

Методологија истраживања

За потребе реализације истраживања, статистичком методом и методом искуствене генерализације стратификоване су локалне заједнице у Републици Србији са високим и ниским ризиком настанка поплава. На тај начин добијен је стратум, односно популација коју су чинили сви пунолетни становници локалних заједница у којима се догодила или постоји ризик да се догоди поплава. Из тако добијеног стратума, методом случајног узорка одабрано је њих 19 од укупно 154 у којима је индикована угроженост или потенцијална угроженост од поплава. Истраживањем су обухваћене следеће локалне заједнице: Обреновац, Шабац, Крушевац, Крагујевац, Сремска Митровица, Прибој, Баточина, Свилајнац, Лапово, Параћин, Смед. Паланка, Јаша Томић, Лозница, Бајина Башта, Смедерево, Нови Сад, Краљево, Рековац и Ужице.

Графикон 1 – Дистрибуција испитаника обухваћених узорком по локалним заједницама

У даљем поступку узорковања коришћен је вишеетапни случајни узорак. У првој етапи одређени су делови у административним седиштима локалних заједница који су били угрожени стогодишњим водама или потенцијалним ризиком од високих во-

да. У другој етапи одређене су улице или делови улица, а у трећој етапи одређена су домаћинства у којима је спроведено анкетирање. Број домаћинстава је усклађиван са бројношћу заједнице. Четврта етапа узорковања односила се на процедуру избора испитаника унутар претходно дефинисаног домаћинства. Селекција испитаника је спроведена процедуром случајног одабира пунолетних чланова домаћинства који су се затекли у време анкетирања. У истраживању је укупно анкетирано 2.500 грађана. Истраживање је део обимнијег истраживања спремности грађана за реаговање у природни катастрофама.

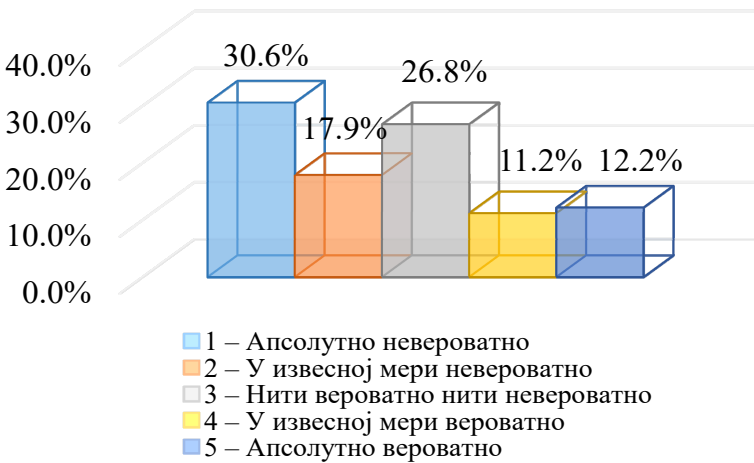
Када је реч о узорку, мушкарци су заступљени са 49,8%, док жене чине 50,2%. Од тога, у узорку је незнатно више жена од мушкараца у свим старосним групама, осим од 48 до 58 година и преко 68 година где има процентуално више мушкараца. Када се сагледа образовна структура грађана који су обухваћени узорком, такође се примећује да је највише грађана са завршеном средњом четворогодишњом школом 41,3%. Најмање је грађана са завршеним мастер 2,9% и докторским студијама 0,4%. Са средњом трогодишњом школом и докторатом има више мушкараца у односу на жене, док жена има више са завршеним факултетом, мастер студијама, и средњом четворогодишњом школом. Опсег старости грађана обухваћен узорком је од 18 до 90 године, средња вредност је 39,95 године (мушкараца 40,9 – SD = 14,176 и жена 38,61 - SD = 14,278) и стандардно одступање од те средње вредности износи 14,244 година. Веома је значајно и казати понешто и о расподели вредности непрекидних променљивих (асиметрија и спљоштеност њихове расподеле). Позитивна вредност асиметрије 0,361 за старост испитаника показује да је већина добијених резултата лево од средње вредности, међу мањим резултатима, док негативна вредност спљоштености од -0,599 показује да је расподела пљоснатија од нормалне, тј. има више резултата нагомиланих на реповима. Највише испитаника у узорку је старости од 18 до 28 година (28,4%), док је најмање испитаника старости преко 68 година (2,2%). У узорку, ожењених/удатих је 54,6%, удоваца/удовица је 3%, неожењених/неудатих (самац/ица) је 18,8%, верених је 2,7% и у вези је 16,9%. Према резултатима, ожењених мушкараца има много више него удатих жена. При томе, много више неожењених мушкараца има у односу на неударене жене.

Статистичка анализа прикупљених података рађена је у ИБМ-овом софтверском пакету СПСС. Хи-квадрат тест независности (χ^2) коришћен је за испитивање везе између пружања помоћи у природним катастрофама и одређених демографских, социо-економских и психолошких карактеристика испитаника. Резултати статистичких анализа приказани су табеларно са одговарајућим текстуалним интерпретацијама.

Резултати и дискусија

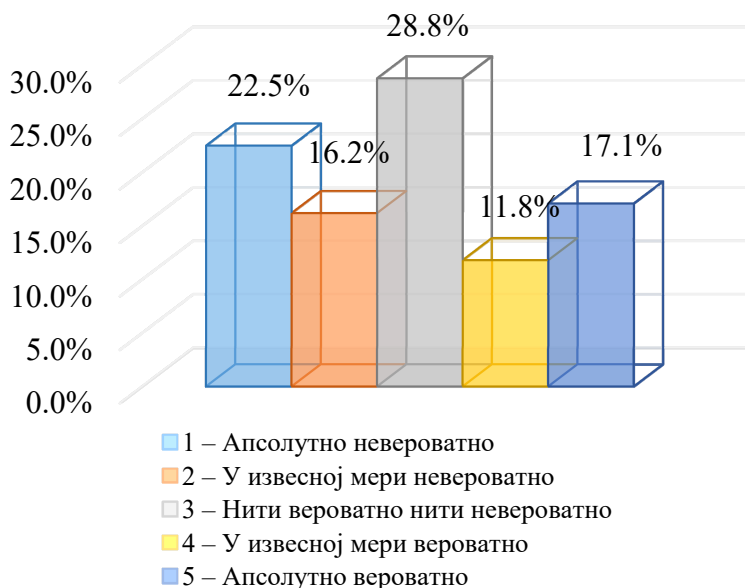
Предузимање мера спремности често је условљено озбиљним схватањем и познавањем поплавних ризика у локалној заједници. Руководјени тиме, од испитаника је затражено да оцене вероватноћу да се суоче са последицама поплаве у наредних годину и пет година дана. Резултати указују да 13,4% испитаника оце-

њује вероватно, за разлику од 48,5% испитаника који сматрају да је невероватно њихово суочавање са последицама поплаве у наредних годину дана. Средња вредност вероватноће суочавања са последицама у наредних годину дана износи 2,56 (SD = 1,354) (графикон 2). Према даљим резултатима, 28,9% испитаника оцењује вероватно, док 48,9% мисли да је невероватно да ће се суочавати са последицама поплаве у наредних пет година дана. Средња вредност вероватноће суочавања са последицама у наредних годину дана износи 2,84 (SD = 1,382) (графикон 3).

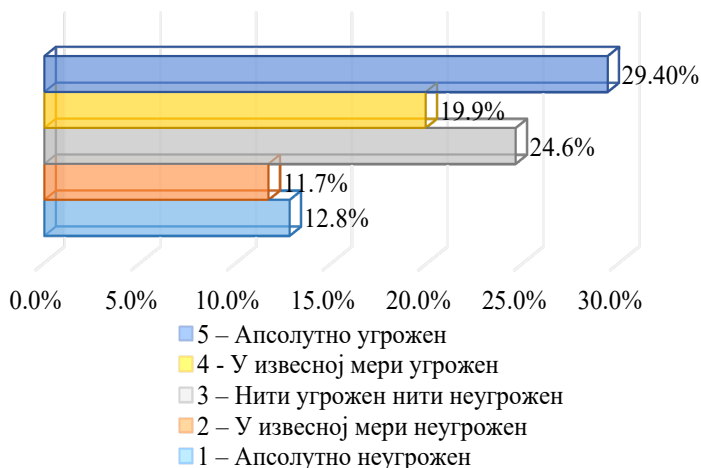
Графикон 1 – Процентуална дистрибуција оцене ризика догађања природне катастрофе у наредних годину дана

Резултати истраживања спроведеног у Шкотској (Werritty et al, 2007: 120) показују да 30% испитаника сматра да је апсолутно вероватно да ће се сусрести са поплавама у наредних пет година, 33,6% оцењује да је то у извесној мери вероватно, 23,9% сматра да је то нити вероватно нити невероватно, 10,7% сматра да је то у извесној мери невероватно и 1,8% сматра да је то апсолутно невероватно. У поређењу са резултатима спроведено истраживања у Србији, примећује се да су грађани далеко сигурнији да се неће сусрети са поплавама.

Графикон 3 – Процентуална дистрибуција оцене ризика догађања природне катастрофе у наредних пет година

Испитаницима је постављено питање да оцене угроженост њиховог домаћинства од последица поплава. Том приликом, 39,3% испитаника одговорило је да је угрожена њихова кућа/стан, 24,6% да је нити угрожена нити не угрожена и 24,5% да је не угрожена њихова кућа/стан од последица поплава. Посматрано на скали од 1 до 5, 12,8% испитаника сматра да је њихово домаћинство апсолутно не угрожено, 11,7% да је у извесној мери не угрожено, 24,6% да је нити угрожено нити не угрожено, 19,9% да је у извесној мери угрожено и 29,4% да је у апсолутној мери угрожено (графикон 4).

Графикон 4 – Процентуална дистрибуција одговора на питање: „Како оцењујете угроженост ваше куће/стана од поплава?“

За испитивање повезаности одређених дихотомних променљива и непрекидне зависне променљиве о перцепцији ризика, изабран је Т-тест независних узорака (*independent samples T test*). Њиме је испитана статистички значајна разлика између добијених средњих вредности перцепције ризика код испитаника различитог пола, статуса родитељства, запослености, инвалидитета, и претходног искуства. Пре приступања спровођења теста, биле су испитане опште и посебне претпоставке за његово спровођење. Утврђена је статистички значајна разлика између перцепције ризика и родитељства (родитељ – $M = 2,65$, $SD = 1,42$, није родитељ – $M = 2,42$, $SD = 1,23$), претходног искуства (има претходног искуства – $M = 3,32$, $SD = 1,38$, нема претходног искуства – $M = 2,25$, $SD = 1,21$), и војне обавезе (одслужен војни рок – $M = 2,62$, $SD = 1,39$, није одслужен војни рок – $M = 2,46$, $SD = 1,30$) (табела 1). Није утврђена статистички значајна разлика између перцепције ризика и пола (мушкарци – $M = 2,58$, $SD = 1,36$, жене – $M = 2,53$, $SD = 1,34$), родитељства, инвалидитета (има инвалидитет – $M = 2,40$, $SD = 1,16$, нема инвалидитет – $M = 2,52$, $SD = 1,33$), запослености (запослен – $M = 2,50$, $SD = 1,36$, незапослен – $M = 2,60$, $SD = 1,31$). Родитељи су забележили виши ниво перцепције ризика од испитаника који нису родитељи. Поред тога, грађани са претходним искуством и који су одслужили војни рок су такође забележили виши ниво у односу на грађане без искуства и оне који нису одслужили војни рок.

Табела 1 – Резултати Т-теста (independent-samples T-test) поређења средње вредности перцепције ризика у односу на независне променљиве

Независне променљиве	Ливинов тест једнакости варијансе		Т-тест независних узорака						
	F - вредност	Sig. – ниво значајности	T - вредност	df – број степени слободе	Sig. (2-tailed) – ниво значајности	Средња вредност разлике	Стандардна грешка - разлика	95% Интервал поверења разлике	
								Доња	Горња
Пол	1,17	,278	,864	2462	,387	,047	,055	-,060	,154
Родитељство	36,64	,000	4,292	2322,609	,000	,231	,054	,126	,337
Запосленост	3,67	,055	-1,610	2379	,107	-,092	,057	-,204	,020
Инвалидитет	2,12	,145	-,625	1804	,532	-,119	,191	-,494	,255
Претходно искуство	21,87	,000	16,282	851,826	,000	1,073	,066	,944	1,203
Војна обавеза	7,97	,005	2,739	1931,266	,006	,161	,059	,046	,277

Утврђена је статистички значајна разлика између оцене угрожености домаћинства и родитељства (родитељ – $M = 2,67$, $SD = 1,43$, није родитељ – $M = 2,44$, $SD = 1,24$), претходног искуства (има претходног искуства – $M = 3,48$, $SD = 1,38$, нема претходног искуства – $M = 2,21$, $SD = 1,18$), и војне обавезе (одслужен војни рок – $M = 2,60$, $SD = 1,41$, није одслужен војни рок – $M = 2,52$, $SD = 1,29$). Није утврђена статистички значајна разлика између перцепције ризика и пола (мушкарци – $M = 2,57$, $SD = 1,39$, жене – $M = 2,58$, $SD = 1,32$), инвалидитета (има инвалидитет – $M = 2,72$, $SD = 1,16$, нема инвалидитет – $M = 2,52$, $SD = 1,36$), запослености (запослен – $M = 2,53$, $SD = 1,36$, незапослен – $M = 2,59$, $SD = 1,33$) (табела 2). Судаћи према добијеним резултатима грађани који су родитељи, имају претходног искуства и одслужили су војну обавезу забележили су виши ниво оцене угрожености до-маћинства од грађана који нису родитељи, немају претходног искуства и нису одслужили војну обавезу. Може се претпоставити да су родитељи, грађани који су имали искуства са природним катастрофама и они који су одслужили војни рок свеснији озбиљности последица природних катастрофа, боље перципирају ризике итд. Свакако, да би се са сигурношћу могло рећи који су разлози такве разлике потребно је спровести додатна истраживања у којима би се испитали такви налази.

Табела 2 – Резултати Т-теста (*independent-samples T-test*) поређења средње вредности оцене угрожености домаћинства у односу на независне променљиве

Независне променљиве	Ливиновог теста једнакости варијансе		Т-тест независних узорака						
	F - вредност	Sig. – ниво значајности	T - вредност	df – број степени слободе	Sig. (2-tailed) – ниво значајности	Средња вредност разлике	Стандардна грешка - разлика	95% Интервал поверења разлике	
								Доња	Горња
Пол	11,006	,001	-,184	2448,162	,854	-,010	,055	-,118	,098
Родитељство	40,347	,000	4,264	2306,427	,000	,232	,054	,125	,339
Запосленост	2,828	,093	-1,076	2372	,282	-,062	,058	-,175	,051
Инвалидитет	2,215	,137	1,010	1793	,313	,197	,195	-,185	,579
Претходно искуство	37,783	,000	19,319	844,332	,000	1,265	,066	1,137	1,394
Војна обавеза	20,652	,000	1,211	1919,944	,226	,072	,059	-,044	,188

Једнофакторском анализом варијансе (*One-way ANOVA*) истражен је утицај година старости испитаника на зависне непрекидне променљиве: перцепција ризика и оцена угрожености домаћинства. Субјекти су по годинама старости подељени у 7 групе (од 18 до 28 година, од 28 до 38 година, од 38 до 48 година, од 48 до 58 година, од 58 до 68 година, од 68 до 78 година, и од 78 до 90 година). Помоћу теста хомогености варијанси (*homogeneity of variance test*) испитана је једнакост варијанси у резултатима за сваку од 7 групе. Имајући у виду резултате Ливиновог теста водило се рачуна о кршењу претпоставке о хомогености варијансе. За променљиве код којих је била прекршена претпоставка, дат је приказ табеле „Robust Tests of Equality of Means“ и резултати два теста, Велшовог (Welsh) и Брауновог (Brown - Forsythe) отпорних на кршење претпоставке о једнакости варијансе. За потребе истраживања, коришћени су резултати Велшовог (Welsh) теста.

Према добијеним резултатима, постоји статистички значајна разлика између средњих вредности наведених група код перцепције ризика ($F = 4,11$, $p = 0,001$). Није утврђена статистички значајна разлика између средњих вредности наведених група код оцене угрожености домаћинства ($F = 1,87$, $p = 0,091$) (табела 3). Накнадна поређења помоћу Тукејовог ХСД (Tukey HSD) казују да се забележена средња вредност оцене перцепције ризика статистички значајно ($p < 0,05$) и међусобно разликује код грађана старости од 18 до 28 година ($M = 2,42$, $SD = 1,20$), затим од 28 до 38 година ($M = 2,60$, $SD = 1,37$), и грађана старости од 38 до 48 година ($M = 2,70$, $SD = 1,41$). Даљим сагледавањем добијених резултата може се рећи да је забележена перцепција ризика највиша код испитаника старости од 38 до 48 година, док је она најнижа код грађана старости од 18 до 28 година. Свакако, може се претпоставити да су старији грађани свеснији ризика, да имају више искуства итд. Ипак, да би се то са сигурношћу могло рећи потребно је спровести додатна истраживања како би се утврдили разлози тако добијених резултата.

Табела 3 – Резултати једнофакторске анализе варијанске различитих група година старости, перцепције ризика и оцене угрожености домаћинства

Године старости		N – укупан број	Mean - средња вредност	Std. Deviation – стандардна девијација	Std. Error – стандардна грешка	95% Интервал поверења		Минимум	Максимум
						Доња	Горња		
Перцепција ризика	Од 18 до 28 година	700	2,42	1,201	,045	2,33	2,51	1	5
	Од 28 до 38 година	543	2,68	1,375	,059	2,56	2,79	1	5
	Од 38 до 48 година	510	2,68	1,415	,063	2,55	2,80	1	5
	Од 48 до 58 година	491	2,51	1,429	,064	2,38	2,63	1	5
	Од 58 до 68 година	169	2,57	1,438	,111	2,36	2,79	1	5
	Од 68 до 78 година	42	2,31	1,405	,217	1,87	2,75	1	5
	Од 78 до 90 година	9	3,00	,500	,167	2,62	3,38	2	4
Оцена угрожености домаћинства	Од 18 до 28 година	694	2,47	1,293	,049	2,37	2,57	1	5
	Од 28 до 38 година	546	2,54	1,303	,056	2,43	2,65	1	5
	Од 38 до 48 година	508	2,65	1,370	,061	2,53	2,77	1	5
	Од 48 до 58 година	489	2,63	1,463	,066	2,50	2,76	1	5
	Од 58 до 68 година	169	2,70	1,518	,117	2,47	2,93	1	5
	Од 68 до 78 година	42	2,81	1,330	,205	2,40	3,22	1	5
	Од 78 до 90 година	9	3,00	,866	,289	2,33	3,67	2	5

Robust Tests of Equality of Means					
		Statistica	df1	df2	Sig.
Перцепција ризика	Welch	4,113	6	105,178	,001*
	Brown-Forsythe	3,377	6	704,217	,003*
Оцена угрожености домаћинства	Welch	1,879	6	102,526	,091
	Brown-Forsythe	1,830	6	574,874	,091

* постоји статистички значајна разлика

Након испитивања утицаја година старости, једнофакторском анализом варијансе истражен је утицај нивоа образовања испитаника на зависне непрекидне променљиве: перцепција ризика и оцена угрожености домаћинства. Субјекти су по нивоу образовања подељени у 7 групе (основно, средње (3 год.), средње (4 год.), више, високо, мастер, докторске). Помоћу теста хомогености варијанси (*homogeneity of variance test*) испитана је једнакост варијанси у резултатима за сваку од 7 групе. Имајући у виду резултате Ливиновог теста водило се рачуна о кршењу претпоставке о хомогености варијансе. Према резултатима, постоји статистички значајна разлика између средњих вредности наведених група код оцене угрожености домаћинства ($F = 2,91$, $p = 0,011$). Није утврђена статистички значајна разлика између средњих вредности наведених група код перцепције ризика ($F = 1,22$, $p = 0,299$) (табела 4). Накнадна по-

ређења помоћу Тукејовог ХСД казују да се забележена средња вредност оцене угрожености домаћинства статистички значајно ($p < 0,05$) и међусобно разликује код грађана са завршеном основном школом ($M = 2,70$, $SD = 1,24$), средњом трогодишњом школом ($M = 2,61$, $SD = 1,44$), средњом четворогодишњом школом ($M = 2,55$, $SD = 1,38$) и високим образовањем ($M = 2,48$, $SD = 1,26$). Судаћи према добијеним резултатима, оцена угрожености домаћинства је највиша код грађана са завршеном основном школом, док је најнижа код грађана са високим образовањем.

Табела 4 – Резултати једнофакторске анализе варијансе различитих група нивоа образовања, перцепције ризика о оцене угрожености домаћинства

Ниво образовања		N – укупан број	Mean - средња вредност	Std. Deviation – стандардна девијација	Std. Error – стандардна грешка	95% Интервал поверења		Минимум	Максимум
						Доња	Горња		
Перцепција ризика	Основно	174	2,70	1,241	,094	2,52	2,89	1	5
	Средње (3 год.)	518	2,61	1,448	,064	2,48	2,73	1	5
	Средње (4 год.)	1019	2,55	1,381	,043	2,47	2,64	1	5
	Више	240	2,57	1,305	,084	2,40	2,74	1	5
	Високо	439	2,48	1,266	,060	2,36	2,59	1	5
	Мастер	65	2,32	1,161	,144	2,04	2,61	1	5
Оцена угрожености домаћинства	Докторске	9	2,78	1,563	,521	1,58	3,98	1	5
	Основно	176	2,97	1,354	,102	2,77	3,17	1	5
	Средње (3 год.)	513	2,55	1,387	,061	2,43	2,67	1	5
	Средње (4 год.)	1017	2,53	1,393	,044	2,44	2,62	1	5
	Више	240	2,65	1,367	,088	2,47	2,82	1	5
	Високо	437	2,53	1,268	,061	2,41	2,65	1	5
	Мастер	65	2,52	1,187	,147	2,23	2,82	1	5
Докторске	9	2,89	1,453	,484	1,77	4,01	1	5	

Robust Tests of Equality of Means					
Перцепција ризика		Statistica	df1	df2	Sig.
		Welch	1,225	6	106,525
Оцена угрожености домаћинства	Brown-Forsythe	1,091	6	145,837	,371
	Welch	2,911	6	106,535	,011
	Brown-Forsythe	3,054	6	189,511	,007

* постоји статистички значајна разлика

Осим година старости и нивоа образовања, испитан је једнофакторском анализом варијансе и утицај брачног стања испитаника на зависне непрекидне променљиве: перцепција ризика и оцена угрожености домаћинства. Субјекти су по брачном статусу по-

дељени у 6 групе (није у вези, у вези, верен/а, ожењен/удата, разведен/а, удовац/ица). Помоћу теста хомогености варијанси испитана је једнакост варијанси у резултатима за сваку од 6 групе. Имајући у виду резултате Ливиновог теста водило се рачуна о кршењу претпоставке о хомогености варијансе. Према резултатима, постоји статистички значајна разлика између средњих вредности наведених група код перцепције ризика ($F = 4,16, p = 0,001$) и оцене угрожености домаћинства ($F = 4,87, p = 0,000$) (табела 5). Накнадна поређења помоћу Тукејовог ХСД казују да се забележена средња вредност оцене перцепције ризика статистички значајно ($p < 0,05$) и међусобно разликује код грађана који су у вези ($M = 2,42, SD = 1,17$) и грађана који су ожењени/удати ($M = 2,65, SD = 1,41$). Резултати показују да су ожењени/удати грађани забележили виши ниво перцепције ризика од грађана који су у вези. Надаље, резултати указују да се забележена средња вредност оцене угрожености домаћинства статистички значајно ($p < 0,05$) и међусобно разликује код грађана који су у вези ($M = 2,43, SD = 1,25$) и који су ожењени/удати ($M = 2,66, SD = 1,42$). Грађани који су у вези забележили су нижи ниво оцене угрожености домаћинства од грађана који су ожењени/удати.

Табела 5 – Резултати једнофакторске анализе варијансе различитих група брачног статуса, перцепције ризика о оцене угрожености домаћинства

Брачни статус		N – укупан број	Mean - средња вредност	Std. Deviation – стандардна девијација	Std. Error – стандардна грешка	95% Интервал поверења		Минимум	Максимум
						Доња	Горња		
Перцепција ризика	Није у вези	456	2,45	1,251	,059	2,33	2,56	1	5
	У вези	417	2,42	1,176	,058	2,31	2,53	1	5
	Верен/а	67	2,58	1,539	,188	2,21	2,96	1	5
	Ожењен/удата	1350	2,65	1,414	,038	2,57	2,72	1	5
	Разведен/а	99	2,27	1,252	,126	2,02	2,52	1	5
	Удовац/ица	75	2,80	1,585	,183	2,44	3,16	1	5
Оцена угрожености домаћинства	Није у вези	450	2,45	1,232	,058	2,34	2,57	1	5
	У вези	417	2,43	1,256	,062	2,31	2,55	1	5
	Верен/а	67	2,67	1,450	,177	2,32	3,03	1	5
	Ожењен/удата	1349	2,66	1,420	,039	2,58	2,74	1	5
	Разведен/а	99	2,30	1,233	,124	2,06	2,55	1	5
	Удовац/ица	75	2,97	1,551	,179	2,62	3,33	1	5

Robust Tests of Equality of Means						
Перцепција ризика		Statistica	df1	df2	Sig.	
						Welch
Перцепција ризика		Brown-Forsythe	3,816	5	479,677	,002*
		Welch	4,872	5	293,804	,000*
Оцена угрожености домаћинства		Brown-Forsythe	4,845	5	518,121	,000*
		Welch	4,872	5	293,804	,000*

* постоји статистички значајна разлика

Закључак

У квантитативном истраживању перцепције ризика од природних катастрофа изазваних поплавама дошло се до следећих закључака:

– када је реч о перцепцији ризика 13,4% испитаника сматра да је вероватно да ће доћи до поплаве у наредних годину дана, за разлику од 48,5% испитаника који сматрају да то није вероватно. Са друге стране, незнатно више испитаника 28,9% сматра да је вероватно да ће доћи до поплаве у наредних пет година, за разлику од 48,9% испитаника који сматрају да то није вероватно. Поред тога, оцена угрожености је таква да 39,3% испитаника сматра да је угрожено њихово домаћинство, 24,6% да је нити угрожена нити не угрожена и 24,5% да је не угрожено.

– утврђена је статистички значајна повезаност између перцепције ризика, родитељства, претходног искуства и војне обавезе. Није утврђена статистички значајна повезаност између перцепције ризика и пола, родитељства, инвалидитета и запослености. Родитељи су забележили виши ниво перцепције ризика од испитаника који нису родитељи. Поред тога, грађани са претходним искуством и који су одслужили војни рок су такође забележили виши ниво у односу на грађане без искуства и оне који нису одслужили војни рок.

– утврђена је статистички значајна повезаност између оцене угрожености домаћинства, родитељства, претходног искуства и војне обавезе. Није утврђена статистички значајна повезаност између перцепције ризика, пола, инвалидитета и запослености. Грађани који су родитељи, имају претходног искуства и одслужили су војну обавезу забележили су виши ниво оцене угрожености домаћинства од грађана који нису родитељи, немају претходног искуства и нису одслужили војну обавезу.

– утврђена је статистички значајна повезаност година старости и перцепције ризика. Грађани старости од 38 до 48 година забележили су највиши ниво перцепције, док је она најнижа код грађана старости од 18 до 28 година.

– утврђена је статистички значајна повезаност нивоа образовања и оцене угрожености домаћинства. Сама оцена је највиша код грађана са завршеном основном школом, док је најнижа код грађана са високим образовањем.

– утврђена је статистички значајна повезаност брачног статуса, перцепције ризика и оцене угрожености домаћинства. Ожењени/удати грађани забележили виши ниво перцепције ризика од грађана који су у вези.

Резултати истраживања свакако могу допринети смањењу утицаја катастрофе имајући у виду да они који учествују у процесу анализе опасности морају имати тачне и благовремене информације за подршку ефикасном одлучивању. Потребно је наставити испитивање перцепције ризика поготово имајући у виду њен утицај на спремност грађана за реаговање.

Литература

[1] Anderson-Berry, L., & King, D. (2005). Mitigation of the impact of tropical cyclones in Northern Australia through community capacity enhancement. *Mitigation and adaptation strategies for global change*, 10(3), 367-392.

[2] Ansell, J., & Wharton, F. (1992). *Risk: analysis, assessment, management*. John Wiley & Sons Inc.

- [3] Becker, J. S., Paton, D., Johnston, D. M., & Ronan, K. R. (2013). Salient beliefs about earthquake hazards and household preparedness. *Risk Analysis*, 33(9), 1710-1727.
- [4] Blaikie, P., Cannon, T., Davis, I., & Wisner, B. (2014). *At risk: natural hazards, people's vulnerability and disasters*: Routledge.
- [5] Cvetković, V. (2015). Faktori uticaja na znanje i percepciju učenika srednjih škola u Beogradu o prirodnim katastrofama izazvanim klizištima. *Bezbednost, LVII*(1/2015), 32-51.
- [6] Cvetković, V. (2016a). Fear and floods in Serbia: Citizens preparedness for responding to natural disaster. *Matica Srpska Journal of Social Sciences*, 155(2), 75-96.
- [7] Cvetković, V. (2016b). Influence of employment status on citizen preparedness for response to natural disasters. *NBP – Journal of criminalistics and law*, in press.
- [8] Cvetković, V. (2016c). Influence of Income Level on Citizen Preparedness for Response to Natural Disasters. *Vojno delo*, 2016/4.
- [9] Cvetković, V. (2016d). The relationship between educational level and citizen preparedness for responding to natural disasters. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 66(2).
- [10] Cvetković, V., & Ivanov, A. (2016). *Analiza faktora uticaja na znanje i percepciju učenika srednjih škola u Beogradu o epidemijama*. Paper presented at the Deveta međunarodna znanstveno-stručna konferencija „Dani kriznog upravljanja“, Veleučilište Velika Gorica, Hrvatska.
- [11] Cvetković, V., & Sandić, M. (2016). The fear of natural disaster caused by flood. *Ecologica*, 23(82), 203-211.
- [12] Cvetković, V., & Stanišić, J. (2015). Relationship between demographic and environmental factors with knowledge of secondary school students on natural disasters., SASA, . *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic*, 65(3), 323-340.
- [13] Cvetković, V., & Stojković, D. (2015). Knowledge and perceptions of secondary school students in Kraljevo about natural disasters. *Ecologica*, 22(77), 42-49.
- [14] Cvetković, V., Gačić, J., & Jakovljević, V. (2015a). Geoprostorna i vremenska distribucija šumskih požara. *Vojno delo*, 67(2), 108-127.
- [15] Cvetković, V., Gačić, J., & Jakovljević, V. (2015b). Impact of climate change on the distribution of extreme temperatures as natural disasters. *Vojno delo*, 67(6), 21-42.
- [16] Cvetković, V., Lipovac, M., & Milojković, B. (2016). Inquiring of knowledge of secondary school students as an element of flood preparedness. *Journal for social sciences, TEME*.
- [17] Cvetković, V., Milojković, B., & Stojković, D. (2014). Analiza geoprostorne i vremenske distribucije zemljotresa kao prirodnih katastrofa. *Vojno delo*, 66(2), 166-185.
- [18] Цветковић, В., Вучић, С., & Гачић, Ј. (2015). Климатске промене и национална одбрана. *Војно дело*, 67(5), 181-203.
- [19] Цветковић, В., Гачић, Ј., & Јаковљевић, В. (2016). Геопросторна и временска дистрибуција шумских пожара као природних катастрофа. *Војно дело*, 2/2016, 108-127.
- [20] Dille, M. (2005). *Natural disaster hotspots: a global risk analysis* (Vol. 5): World Bank Publications.
- [21] Etkin, D. (1999). Risk transference and related trends: driving forces towards more mega-disasters. *Global Environmental Change Part B: Environmental Hazards*, 1(2), 69-75.
- [22] Finnis, K. K., Johnston, D. M., Ronan, K. R., & White, J. D. (2010). Hazard perceptions and preparedness of Taranaki youth. *Disaster Prevention and Management*, 19(2), 175-184. doi: 10.1108/09653561011037986
- [23] Jackson, E. L., & Mukerjee, T. (1972). *Human adjustment to the earthquake hazard in San Francisco, California*.
- [24] Kapucu, N. (2008). Culture of preparedness: household disaster preparedness. *Disaster Prevention and Management*, 17(4), 526-535. doi: 10.1108/09653560810901773

- [25] Lindell, M. K., & Perry, R. W. (2000). Household adjustment to earthquake hazard a review of research. *Environment and Behavior*, 32(4), 461-501.
- [26] Lipovac, M., & Cvetković, V. (2015). Problemi u implementaciji evropskih standarda u Republici Srbiji u oblasti integrisanog sistema zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama - broj 112 za hitne pozive. *Evropsko zakonodavstvo*, 53.
- [27] Miceli, R., Sotgiu, I., & Settanni, M. (2008). Disaster preparedness and perception of flood risk: A study in an alpine valley in Italy. *Journal of Environmental Psychology*, 28(2), 164-173.
- [28] Mileti, D., & Fitzpatrick, C. (1993). The great earthquake experiment: Risk communication and public action. WESTVIEW PRESS, 5500 CENTRAL AVENUE, BOULDER, CO 80301-2877(USA). 1993.
- [29] Mulilis, J. P., Duval, T. S., & Rogers, R. (2003). The Effect of a Swarm of Local Tornadoes on Tornado Preparedness: A Quasi-Comparable Cohort Investigation¹. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(8), 1716-1725.
- [30] Mulilis, P. (1999). Gender and Earthquake Preparedness: A Research Study of Gender Issues in Disaster Management: Differences in Earthquake Preparedness Due to Traditional Stereotyping or Cognitive Appraisal of Threat?
- [31] Murphy, B. L. (2007). Locating social capital in resilient community-level emergency management. *Natural Hazards*, 41(2), 297-315.
- [32] Olympia, R. P., Rivera, R., Heverley, S., Anyanwu, U., & Gregorits, M. (2010). Natural disasters and mass-casualty events affecting children and families: a description of emergency preparedness and the role of the primary care physician. *Clinical pediatrics*.
- [33] Paton, D. (2003a). Disaster preparedness: a social-cognitive perspective. *Disaster Prevention and Management*, 12(3), 210-216. doi: 10.1108/09653560310480686
- [34] Paton, D. (2003b). Stress in disaster response: a risk management approach. *Disaster Prevention and Management*, 12(3), 203-209. doi: 10.1108/09653560310480677
- [35] Pine, J. (2008). *Natural hazards analysis: reducing the impact of disasters*: CRC Press.
- [36] Russell, L. A., Goltz, J. D., & Bourque, L. B. (1995). Preparedness and hazard mitigation actions before and after two earthquakes. *Environment and Behavior*, 27(6), 744-770.
- [37] Sattler, D. N., Kaiser, C. F., & Hittner, J. B. (2000). Disaster Preparedness: Relationships Among Prior Experience, Personal Characteristics, and Distress¹. *Journal of Applied Social Psychology*, 30(7), 1396-1420.
- [38] Tekeli-Yeşil, S., Dedeoğlu, N., Tanner, M., Braun-Fahrlaender, C., & Obrist, B. (2010). Individual preparedness and mitigation actions for a predicted earthquake in Istanbul. *Disasters*, 34(4), 910-930. doi: 10.1111/j.1467-7717.2010.01175.x
- [39] Thomalla, F., Downing, T., Spanger-Siegfried, E., Han, G., & Rockström, J. (2006). Reducing hazard vulnerability: towards a common approach between disaster risk reduction and climate adaptation. *Disasters*, 30(1), 39-48.
- [40] Turner, R. H., Nigg, J. M., & Paz, D. H. (1986). *Waiting for disaster: Earthquake watch in California*: Univ of California Press.
- [41] Welsh, S. (1994). CIMAHA and the Environment. *Disaster Prevention and Management*, 3(2), 28-43. doi: 10.1108/09653569410053923

МОДЕЛ ПРОЦЕНЕ СТРАТЕГИЈСКОГ
ОКРУЖЕЊА СИСТЕМА ОДБРАНЕ*Влада М. Митић¹*Министарство одбране Републике Србије,
Сектор за политику одбране, Управа за стратегијско планирање*Митар В. Ковач*

Евроазијски безбедносни форум, Београд

*Милан С. Канкараш*Министарство одбране Републике Србије, Сектор за политику одбране,
Управа за стратегијско планирање

Проценом стратегијског окружења обезбеђује се сагледавање стања у одређеном тренутку ради обезбеђења развоја система одбране како би одговорио на будуће безбедносне изазове, ризике и претње. Квантитативном анализом садржаја различите литературе у области менаџмента, безбедности и одбране, израђен је модел процене стратегијског окружења система одбране, ради повећања нивоа објективности тог процеса. С обзиром на то да је процес комплексан, модел се заснива на комбинацији научних и менаџерских метода.

Идентификовањем фактора из окружења који највише утичу на систем одбране, као и прикупљањем података о вредностима тих фактора у прошлости и утврђивањем трендова њиховог развоја и утицаја на систем одбране у будућности, стварају се предуслови за примену метода развоја сценарија. Развојем сценарија будућег окружења сагледавају се могући утицаји фактора из окружења система одбране и повећава објективност и вероватноћа предвиђања будућег окружења. И поред повећања објективности, немогуће је у потпуности отклонити субјективни утицај на резултате процене окружења. Решења представљена у раду могући су начин унапређења процеса процене стратегијског окружења не само система одбране, него и других организационих система.

Кључне речи: *окружење, стратегијско окружење, процена окружења, методе процене окружења*

Увод

У процесу управљања организацијом прва и најважнија фаза јесте планирање. Међу ауторима постоји широки консензус у вези са одређењем појма *планирање*. Планирање је процес у коме се одређује како организација може сти-

¹ vlada.mitic@mod.gov.rs

ћи тамо где жели и шта ће урадити да достигне своје циљеве (Certo / Certo 2009). Планирање се може дефинисати и као функција менаџмента (управљања) која процењује будуће окружење да би поставила будуће циљеве и одредила активности за достизање тих циљева (Gomez-Mejia, Blakin / Cardy 2005). У контексту процене окружења једна од специфичних дефиниција је да је планирање функција менаџмента која има за циљ да анализира релевантне податке из прошлости и садашњости и процени могући развој будућности, како би се могао одредити ток акција који би омогућио предузећу остваривање циљева (Бахтијаровић-Шибер / Сикавица 2001). Из наведених дефиниција може се закључити да је за планирање кључно предвиђање будућности, како би се организација правовремено прилагодила будућим изазовима и тиме обезбеди свој опстанак. С обзиром на то да будуће окружење зависи од низа фактора, окружење се често описује као променљиво, комплексно и непредвидиво.

Проценом окружења бавили су се многи аутори из области менаџмента, безбедности и одбране. Литература из области менаџмента, а нарочито стратегијског планирања у не профитним организацијама, описује појам и врсте окружења и процене окружења, као и поједине управљачке методе за процену окружења (Bryson, *Strategic planning for public and nonprofit organization* 2004, Bryson / Alston, *Creating your strategic plan- a workbook for public and nonprofit organizations* 2011), међутим не описује детаљно примену метода развоја сценарија, као ни сам процес процене окружења. Поједина литература из области менаџмента наводи и описује различите методе развоја сценарија и предвиђања (Nguyen / Dunn 2009, Kosow / Gaßner 2008) али не интегрише у потпуности примену тих метода у јединствени процес. Поједини аутори покушали су да интегришу различите методе анализе окружења, предвиђања и операционих истраживања (Ковач / Стојковић 2009), али са мањим бројем савремених и међусобно повезаних метода, изузимајући значај статистичких и математичких метода, као и историјских података о факторима из окружења. Како процени окружења треба приступити системски, важно је напоменути литературу из области безбедности и одбране која одређује различите нивое и сегменте (чиниоце, димензије) стратегијског окружења (Buzan, Weaver / de Wilde 1998, Collins 2010, Ејдус 2012, United Kingdom Ministry of Defence 2014).

Узимајући у обзир анализу литературе која се бави проценом окружења, основно питање овог рада јесте: како интегрисати савремене статистичке, математичке и менаџерске методе ради објективне и ефикасне процене стратегијског окружења система одбране?

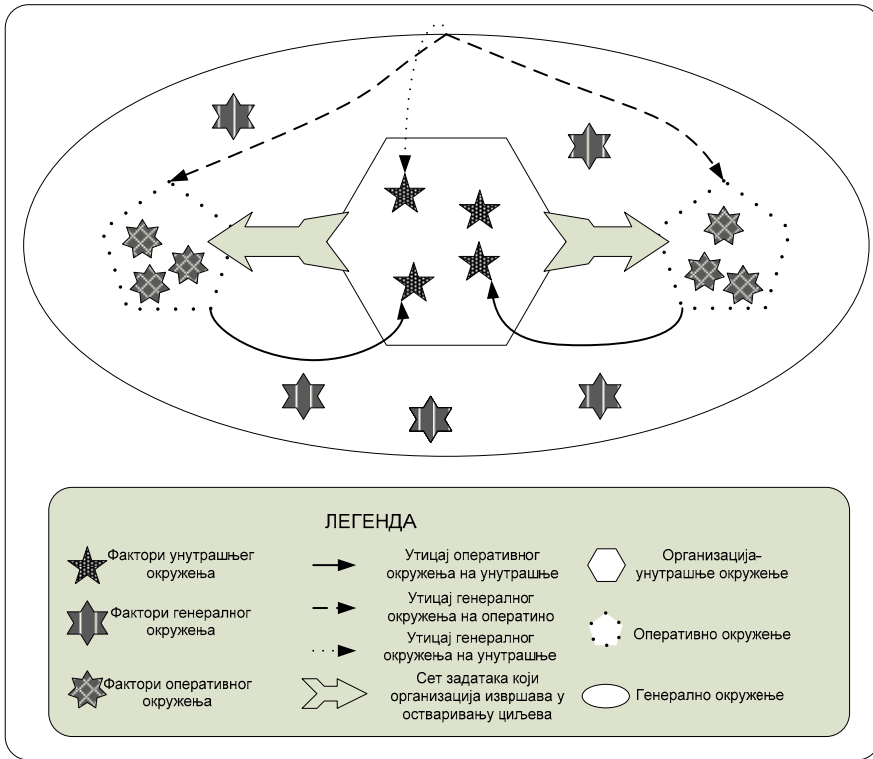
Стратегијско окружење и процена окружења

Ради интегрисања савремених научних и менаџерских метода за процену стратегијског окружења потребно је у потпуности схватити појам и врсте окружења уопште, а самим тим и стратегијског окружења. У литератури постоје различити приступи одређењу појма *окружење*, као и класификацији окружења. Окруже-

ње се најчешће класификује као спољашње (екстерно) и унутрашње (интерно) (Bryson, *Strategic planning for public and nonprofit organization* 2004, Bryson / Alston, *Creating your strategic plan- a workbook for public and nonprofit organizations* 2011). Ставови у литератури по питању дефинисања спољашњег и унутрашњег окружења су слични. Спољашње окружење представљају они фактори и снаге изван организације који утичу на перформансе организације, односно на организацију (Jaffee 2001, Robbins / Coulter 2007). Унутрашње окружење представља ниво окружења организације кога чине компоненте које се налазе унутар организације и имају релативно специфичан и тренутан утицај на управљање организацијом (Certo / Certo 2009).

За разлику од наведене класификације, поједини аутори под окружењем подразумевају само спољашње окружење (Jaffee 2001, Бахтијаревић-Шибер / Сикавица 2001), док други окружење деле на три нивоа, и то генерално, оперативно и унутрашње окружење (Robbins / Coulter 2007, Gomez-Mejia, Blakin / Cardy 2005, Certo / Certo 2009), где генерално и оперативно окружење представљају компоненте спољашњег окружења. Присутни су и различити термини за исте нивое окружења, па се оперативно окружење назива специфичним (Robbins / Coulter 2007), индустријским (Gomez-Mejia, Blakin / Cardy 2005) или окружењем задатака (Meyer, и други 2007). Највећи број аутора сматра да генерално окружење представља ниво екстерног окружења организације, кога чине компоненте које имају широк дугорочан утицај на управљање организацијом. Компоненте генералног окружења су: економска, социјална, политичка, правна и технолошка (Robbins / Coulter 2007, Gomez-Mejia, Blakin / Cardy 2005, Certo / Certo 2009, Meyer, и други 2007, Jaffee 2001). Са друге стране, оперативно окружење представља ниво екстерног окружења организације, кога чине компоненте које имају релативно специфичан и тренутан утицај на управљање организацијом (Certo / Certo 2009), или се може дефинисати и као окружење које се састоји од екстерних фактора и акција који имају директан утицај на остваривање циљева организације (Robbins / Coulter 2007).

Схватање да окружење представљају само спољашњи фактори није потпуно, јер на организације утичу и фактори из унутрашњег окружења и неопходно их је посматрати као целину. На основу наведеног може се закључити да окружење неке организације представља укупност међусобно повезаних спољашњих и унутрашњих фактора који утичу на организацију. Окружење се може класификовати у две категорије: спољашње и унутрашње, где спољашње окружење сачињава генерално и оперативно окружење (Слика 1Слика).

Слика 1 – *Врсте окружења организације и њихов међусобни утицај*

Генерално окружење се састоји од скупа фактора који нису у директном додиру са задацима које организација извршава, али генерално окружење испољава дугорочне утицаје на унутрашње и оперативно окружење организације. Оперативно окружење представља скуп фактора који стварају услове у коме организација извршава задатке како би испунила своје циљеве. Оперативно окружење је различито за сваку организацију, а на организацију најчешће краткорочно утиче. За разлику од генералног окружења, оперативно окружење је ближе организацији и специфично је за сваку организацију, као и за врсте задатака које организација обавља. Оперативно окружење није везано за географску близину организације, већ за близину задацима које организација извршава, која може бити географски блиска, али не обавезно (нека организација се може налазити на једном географском положају, а обављати задатке на удаљеном географском положају, нпр. међународна трговина, мултинационалне операције итд.). Различити сет задатака који организација треба да изврши генерисаће и различито оперативно окружење. Када је у питању систем одбране, оперативно окружење је окружење у коме систем одбране изводи операције, те се назива и **операцијско окружење**. Унутрашње окружење је саста-

вљено од фактора који се налазе унутар организације. На унутрашње окружење дугорочно утичу фактори генералног окружења. Фактори оперативног окружења краткорочно утичу на организацију у току извршавања задатака којима се остварују циљеви организације. Оперативно и унутрашње окружење егзистирају унутар генералног окружења.

Схватање појма *окружење*, као и различитих врста окружења, омогућава и одређивање појма *стратегичко окружење система одбране*. Појам стратегија, а тиме и префикс *стратегичко*, доживео је више трансформација и различитих схватања. Некада је појам стратегија био везиван само за војну делатност, међутим у савременом менаџменту појам *стратегичко* и *стратегичка* имају знатно шире значење. Постоји велики број савремених дефиниција стратегије, а једна од дефиниција је *сте системски напор теоријског ума стратеиста (мислилаца стратегије) и практичног ума стратега (реализатора стратегијских планова посебних стратегија) да осмисле живот државе – нације како у целини тако и у посебним областима стратегијског мишљења и деловања* (Вишњић 2011). Може се закључити да стратегија има две кључне делатности, једна се бави сазнавањем окружења у коме се држава, односно организација налази, а друга осмишљавањем деловања државе, односно организације у будућности узимајући у обзир окружење. Прва делатност се односи на саму процену *стратегичког* окружења. Стратегија се по дефиницији бави најбитнијим, односно кључним питањима везаним за егзистенцију државе, нације, организације или неке делатности. У вези са тим, *стратегичко* окружење система одбране треба да обухвата сва кључна питања која се рефлектују на националну безбедност и систем одбране (Ковач / Стојковић 2009).

Кључна питања која се рефлектују на националну безбедност и систем одбране се често у литератури називају и *стратегичка* питања. Стратегијска питања су фундаментални изазови који утичу на мандат организације, њену мисију и вредности, ниво производње или пружања услуга, њене трошкове, финансирање, структуру, процесе и управљање (Bryson, Strategic planning for public and nonprofit organization 2004, Bryson / Alston, Creating your strategic plan- a workbook for public and nonprofit organizations 2011). Може се закључити да су кључна питања одређени фактори из окружења који утичу на постојање или развој организације.

Поједини аутори уместо термина *стратегичко* окружење користе термин *стратегичка* стварност. Стратегијска стварност државе основа је њене укупне стварности... и материјални је корелат наших истинитих ставова о њеним фундаменталним, интерним и екстерним, релацијама и позицији у свету. Чиниоци те стварности су: интерне и екстерне релације, сукобљености, моћи и силе, највише добро нације и *стратегичка* знања (Вишњић 2011).

На основу наведених дефиниција може се закључити да *стратегичко* окружење система одбране обухвата кључна (*стратегичка*) питања из спољашњег и унутрашњег окружења организације која могу угрозити постојање система одбране и утичу на његово функционисање, односно који угрожавају националне интересе државе.

Узимајући у обзир врсте окружења (генерално, оперативно и унутрашње), потребно је одредити однос *стратегичког* окружења и врста окружења. Генерално окружење система одбране чине фактори који нису у директном додиру са мисијама и задацима система одбране, али испољавају дугорочан утицај на функционисање система

одбране и представљају извор угрожавања националне безбедности државе. Узимајући у обзир наведено, генерално окружење система одбране у потпуности представља ужи је појам од стратегијског окружења. Оперативно окружење је окружење у којима систем одбране извршава задатке заштите националних и одбрамбених интереса. Како систем одбране задатке извршава извођењем операција, оперативно окружење у случају система одбране се може назвати и операцијско окружење. У литератури је опште прихваћен став да систем одбране Републике Србије може изводити три нивоа операције у односу на циљ који се остварује, и то: стратегијски, оперативни и тактички (Ђорђевић 2012). Када је у питању унутрашње окружење, фактори окружења се налазе унутар саме организације. У литератури постоји широк консензус да су организациони нивои, као и нивои командовања у систему одбране Републике Србије и Војске Србије: стратегијски, оперативни и тактички (Ђурић / Остојић 2016).

Слика 2 – Однос стратегијског окружења и врста окружења

У односу на врсте окружења може се закључити да стратегијско окружење обухвата целокупно генерално окружење, оперативно (операцијско) окружење при извођењу операција стратегијског нивоа, као и унутрашње окружење које обухвата стратегијски ниво организованости и командовања у систему одбране. Узимајући у обзир обухват појма стратегијско окружење, за потребе овог рада обухват појма стратегијско окружење биће сужен и обухватаће само екстерно окружење и то факторе из генералног окружења система одбране. Тако се стратегијско окружење може посматрати у ужем смислу, када обухвата само генерално окружење, и у ширем смислу када обухвата и делове оперативног и унутрашњег окружења на стратегијском нивоу.

На основу наведеног, може се закључити да стратегијско окружење обухвата велики број фактора. Како би се лакше проценило стратегијско окружење и уочили најбитнији фактори, стратегијско окружење је потребно структурирати на нивое. Нивои анализе представљају аналитички конструкт који целину (стратегијско окру-

жење) дели у односу на размеру (нпр. микро, мезо и макро). Нивои анализе сектора безбедности (коме припада и систем одбране) су: индивидуални, национални, регионални и глобални (Ејдус 2012). Узимајући у обзир да је основни задатак система одбране заштита одбрамбених интереса државе, најнижи ниво окружења који се анализира јесте национални.

У литератури постоје заједничка схватања да је у процесу планирања прво неопходно сагледати како ће будућност изгледати, али постоје различити приступи процесу. Поједини аутори са простора користе појам предвиђање, тако што процес планирања деле на три међусобно условљене фазе: предвиђање, одлучивање и израда планова. Предвиђањем се установљава неко стање у будућности, односно предсказује се шта ће се десити у неком жељеном моменту ако се одлучимо за неку врсту акција. Предвиђање се остварује са граница прошлости и будућности (Јовановић 1984). У односу на време, Бранислав Јовановић сматра да постоји предвиђање ближе будућности, даље будућности и перспектива. Суштински задатак предвиђања је сагледавање тенденције развоја неке појаве у будућности, а тиме и избор рационалних путева и акција за остваривање постављеног циља. Постоји више приступа предвиђању: традиционална теорија (која се заснива на таленту), теорија искуства (која се заснива на искуству) и научно предвиђање (које се заснива на примени научних метода) (Јовановић 1984). Традиционална и искуствена теорија су потиснуте из теорије менаџмента, иако имају и даље упоришта у практичном деловању, а проблему предвиђања се све више прилази на научној основи. Неки аутори предвиђање виде као принцип командовања који је повезан са принципом научности. По том становишту, предвиђање представља способност да се унапред предвиде могуће промене у ситуацији и вероватни ток предстојећих догађаја (Иванов, Савелјев / Шемански 1971).

Савремени менаџмент, посебно у литератури држава политичког Запада, користи појам процена окружења за означавање процеса у оквиру планирања којим се сагледава будућност, али користи и појам предвиђања у измењеном значењу. Посебно се термин процена везује за стратегијско окружење, јер је веома мало питања из стратегијског окружења која се поуздано могу процењивати са великим степеном вероватноће да би се могао користити термин предвиђање, те термин процена више одговара (Ковач / Стојковић 2009). Поједини аутори стратегијску процену изједначавају са мишљењем о стратегијској будућности државе. Мислити стратегијску будућност државе не би могло да значи ништа друго него предвидети стање њене стратегијске стварности у неком будућем времену на основу егзистирајућих могућности (Вишњић 2011).

У савременој литератури предвиђање се дефинише као уметност (умеће), процес или техника. У пословном речнику енглеског језика предвиђање је уметност (умеће) процене будућних захтева за добрима и услугама предвиђањем како би купци реаговали у задатом сету услова (Oxford University Press 2006). Ако се у обзир узме да је предвиђање процес, може се дефинисати као: процес сагледавања дешавања у будућем окружењу, која могу утицати на функционисање организације (Certo / Certo 2009). Поједини аутори предвиђање дефинишу као технику процене окружења која омогућава да се ефикасније и благовремено предвиди будућност (Robbins / Coulter 2007). Изједначавање предвиђања са техником наглашава научни карактер предвиђања, као и примену научних метода у предвиђању будућности.

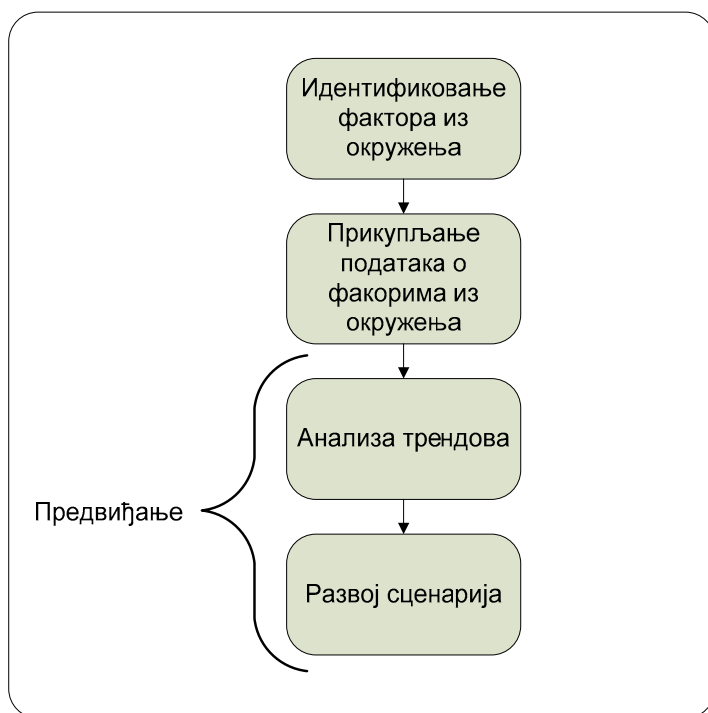
Поред предвиђања у литератури се појављује и термин анализа окружења. Зависно од аутора, анализа окружења је представљена као шири појам од појма процене окружења, док неки аутори анализу окружења виде као фазу процеса процене окружења. Ако се узме у обзир да је анализа окружења фаза процеса процене окружења, присутне су такође различите дефиниције. По неким ауторима, анализа околине (окружења) је процес оцене и интерпретације информација добијених истраживањем околине. Циљ анализе је да упозори на критичне факторе који битно утичу на будућност предузећа (Бахтијаревић-Шибер / Сикавица 2001). Узимајући у обзир ову дефиницију, анализа окружења представља завршну фазу процене окружења у којој се износе закључци о утицају фактора из окружења на организацију. На основу мишљења других аутора, анализа окружења је први корак стратегијског менаџмента, која представља проучавање окружења организације како би се издвојили фактори из окружења који имају значајан утицај на организацију (Certo / Certo 2009). На основу ове дефиниције може се закључити да анализа окружења представља фазу процене окружења којом се идентификују најзначајнији фактори који утичу на организацију, и као таква претходи свим осталим фазама сагледавања будућности. Ако се узму у обзир аутори који анализу окружења дефинишу као шири појам од појма процена окружења, издваја се дефиниција *анализа екстерног и интерног окружења је компонента процеса стратегијског менаџмента која се састоји из: скенирања (односи се на идентификовање и процену фактора који могу бити релевантни за блиску будућност), надгледања (посматрање промена који се односе на услове окружења), предвиђање (сагледавање шта ће се вероватно догодити у будућности, којим интензитетом и у ком временском оквиру) и процена окружења (утврђивање каквог утицаја имају фактори из окружења на организацију)* (Gomez-Mejia, Blakin / Cardy 2005).

На основу наведених разматрања различитих аутора може се закључити да су у савременом менаџменту предвиђање и анализа окружења ужи појмови од процене окружења. Како би се у потпуности сагледала будућност неке организације, уместо појма предвиђање и анализа окружења, потребно је одредити појам процене окружења. Дефинисање појма процена окружења, као и опис процеса процене окружења омогућава прецизније одређивање места и улоге предвиђања и анализе окружења, као и дефинисање појмова предвиђање и анализа окружења.

Процена окружења је корак стратегијског планирања и састоји се од процене интерног и екстерног окружења (Bryson 2004, Bryson / Alston 2011). Процена окружења се може дефинисати и као фаза процеса дугорочног планирања која на основу националних интереса, као и података о дешавањима и трендовима из окружења, даје потребан број стратегијских ситуација. Кораци процене окружења по овом схватању су: прикупљање потребних информација; анализа информација; идентификација могућности, ризика и претњи; и развој потребног броја стратегијских ситуација (Ковач / Стојковић 2009). Може се закључити да је процена окружења фаза планирања у којој се процењује како окружење може изгледати у будућности и каква ће утицај окружење имати на организацију, односно на извршавање мисија и задатака система одбране.

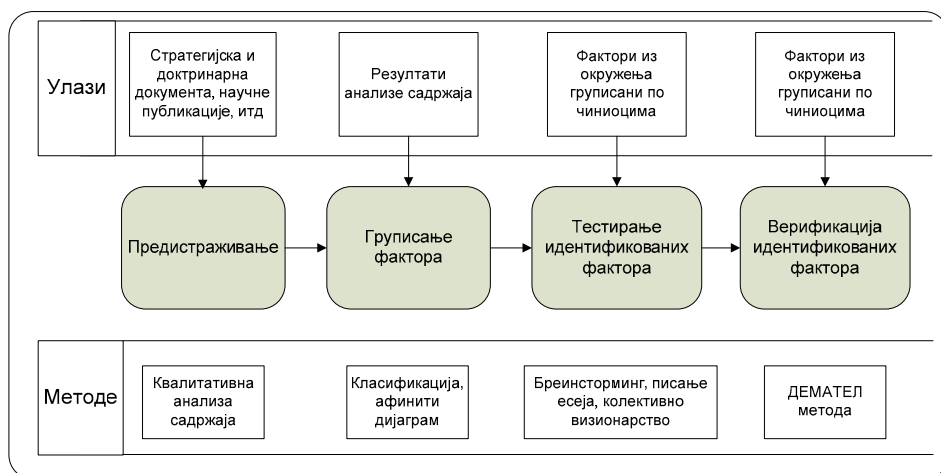
Модел процене окружења

На основу наведених дефиниција процене окружења, као и појма предвиђања и анализе окружења, може се закључити да процена окружења јесте прва фаза у планирању која обухвата идентификовање фактора из окружења који утичу на организацију, прикупљање историјских података о идентификованим факторима из окружења, анализу трендова фактора из окружења у одређеном временском оквиру и развој потребног броја различитих сценарија окружења (Слика 3).

Слика 3 – Процес процене окружења

Први корак процене окружења је **идентификовање фактора из окружења** који утичу на функционисање организације. Идентификовање фактора који утичу на функционисање организације представља део анализе окружења којим се комплексно окружење организације рашчлањује на секторе, а затим се у оквиру сектора идентификују фактори који утичу на организацију. Активности корака идентификовања фактора из окружења који утичу на организацију су приказани на слици (Слика 4Слика).

Слика 4 – Идентификовања фактора из окружења

За идентификовање фактора који утичу на организацију могу се применити различите методе. Неке од нај заступљенијих метода јесу анализа по чиниоцима окружења, анализа садржаја, бреинсторминг (енг. Brainstorming), методе које се заснивају на експертском мишљењу и друге. Најбољи резултати се добијају комбинацијом напред наведених метода.

Пред истраживање је активност којом се прикупљају подаци из доступних извора ради идентификовања фактора из окружења. Узимајући у обзир литературу која се бави проценом окружења и предвиђањем будућности, нарочито у сектору безбедности и одбране, могуће је применити методу анализе садржаја за прикупљање података о факторима који утичу на организацију, односно на систем одбране. Постоје две основне технике за прикупљање података методом анализе садржаја: квалитативна (не фреквенцијска) и квантитативна (фреквенцијска или статистичка) (Милосављевић / Радосављевић 2000).

Квалитативна анализа констатује шта је и како речено, чиме закључује о значењу реченог. Ова анализа представља почетак истраживања неке појаве, и служи за формирање хипотеза, прелиминарно читање и слично. У контексту процене окружења, квалитативна анализа садржаја се може употребити за прикупљање података о факторима који утичу на организацију, односно за одређивање параметара окружења. На тај начин квалитативна анализа представља основну методу у активности пред истраживања где се прелиминарно одређују фактори окружења, које је касније потребно допунити и верификовати. На овај начин закључује се о значењу и значају реченог, те се утврђују и хипотезе истраживања. Квалитативна анализа садржаја се у процени окружења употребљава за прикупљање података за потребе идентификовања фактора који утичу на организацију, или вредности фактора из окружења ако је тип података вредности фактора текстуалан. Квантитативна анализа осим тога шта је и како речено испитује и колико је речено. Квантитативна анализа користи се за прикупљање историјских података о вредностима фактора. С тим у вези, могу се користити различити извори и то: научне публикације и чланци који се баве проблемом предвиђања и процене окру-

жења, књиге и уџбеници из безбедности, одбране, економије, политике, технологије, екологије и других области, стратегијска и доктринарна документа различитих држава, статистичке публикације појединих држава, есеји, колективне визије и други.

Груписање фактора је активност која дели окружење на секторе ради лакше анализе. У овом кораку се применом метода класификације, уз коришћење афинити дијаграма, групишу до сада идентификовани фактори из окружења по секторима. Сектор представља начин да се распакује конфузност целине, тако што ће се она разбити на неколико делова, који су аналитички одвојени на основу неког посебног аспекта (Buzan, Weaver / de Wilde 1998). Сектори се могу посматрати као врста преграда (Ејдус 2012). Анализа по секторима окружења омогућава системски приступ у идентификовању фактора који утичу на организацију, као и класификацију фактора по одређеним областима. У наукама безбедности постоји више приступа поделе окружења на секторе. По мишљењу неких аутора сектори безбедности су: војни, еколошки, економски, социјетелни и политички (Buzan, Weaver / de Wilde 1998, Ејдус 2012). Поједини аутори заговарају другачију поделу по секторима и то на: војну сигурност, сигурност режима, друштвену сигурност, еколошку сигурност и економску сигурност (Collins 2010). Поред наведених подела сектора безбедносног окружења може се навести и подела на: појединачну, људску, социјетелну, глобалну, енергетску безбедност и безбедност животне средине (Бајагић 2012). Из наведених подела сектора безбедности може се уочити да поједини аутори у наукама безбедности не раздвајају сектор и ниво окружења.

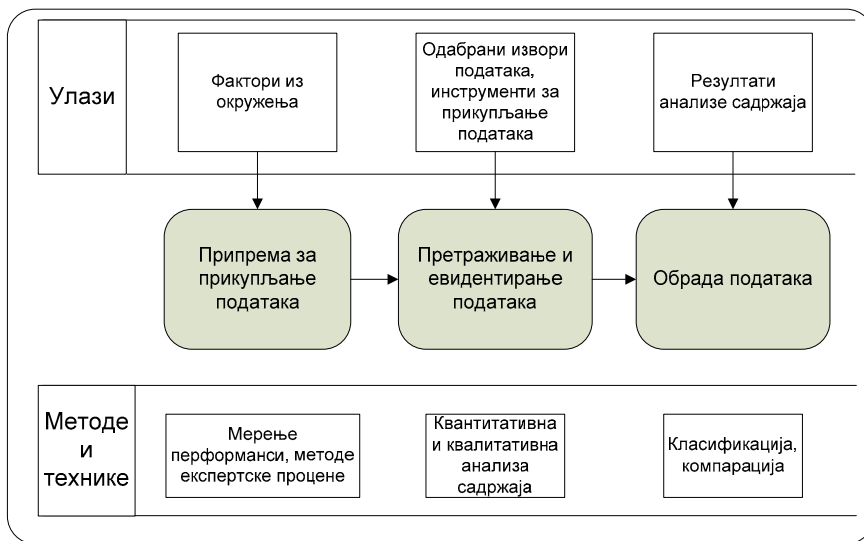
У литератури менаџмента најзаступљенија је PESTLE анализа, која се користи за анализу екстерних утицаја и акроним је за политичке, економске, социјалне, технолошке, правне и еколошке утицаје (Oxford University Press 2006). По потреби могу користити и други чиниоци (енергетски, информациони и слично). Савремени трендови у литератури која се бави проблемима одбране указују на „уситњавање” сектора стратегијског окружења, односно на повећање броја сектора кроз који се сагледава стратегијско окружење. У Великој Британији су присутни следећи сектори: демографија, полови, урбанизација, ресурси, животна средина, здравље, транспорт, информације, образовање, аутоматизација и посао, корупција и новац, идентитет и улога државе, трошкови одбране и способности (United Kingdom Ministry of Defence 2014).

За *тестирање идентификованих фактора* из окружења поред сазнања о историјским подацима потребно је и креативно размишљање, групни рад и висока експертиза. За ову активност могу се употребити многобројне методе и технике, а неке од њих су: бреинсторминг, афинити дијаграм, усмерено писање есеја, колективно визионарство и друге. Сврха овог корака је да се утврди да ли идентификовани фактори одговарају потребама процене окружења, као и да се допуне са факторима који нису идентификовани методом анализе садржаја, јер нису били присутни у анализираној литератури. Бреинсторминг или „мождана олуја” је техника групне креативности намењена развоју великог броја идеја за решење конкретне проблеме, а темељи се на чињеници да различити људи са различитим искуствима и знањем различито приступају проблему. Ова техника је корисна када је неопходно смислити нешто ново и необично с циљем побољшања функционисања и развоја организације. Кад год је могуће, учесници у процесу бреинсторминга требало би да буду из што различитијих подручја (Ковач / Стојковић 2009). Као таква, бреинсторминг се може успешно користити као допуна методи анализе садржаја и

PESTLE анализе. Осим бреинсторминга за идентификовање фактора из окружења за које се не могу наћи историјски подаци, могу се користити и друге методе, као што је писање тематских есеја² и колективно визионарство.³

Методе које се заснивају на експертском мишљењу, а нарочито ДЕМАТЕЛ мето- да, могу се употребити за *верификацију идентификованих фактора* који утичу на организацију. Основна примене ДЕМАТЕЛ методе у верификацији идентификова- них фактора јесте испитивање међусобног утицаја фактора из окружења како би се издвојили фактори који имају највећи утицај на систем одбране. На овај начин се осим верификације фактора постиже и смањење броја фактора из окружења за ко- је ће се прикупљати подаци, чиме се процена окружења усмерава на најзначајније факторе (Bagheri Morghaddam, и други 2010).

Прикупљање података о факторима из окружења је други корак фазе проце- не окружења. У овом кораку прикупљају се историјски подаци о вредностима фак- тора из окружења који су идентификовани у претходном кораку. Извори података могу бити различити, и то: обавештајни и безбедносни извештаји, статистичке и на- учне публикације, часописи, аудио, визуелни и мултимедијални садржаји, интернет, есеји, колективна визија и други. Типови података којима се приказују вредности су најчешће бројчани или текстуални, у облику ставова. Прикупљање података се ре- ализује кроз следеће активности: припрема за прикупљање података, претраживање и евидентирање података, обрада података (Слика 5).

Слика 5 – Прикупљање података

² Укључује се академска заједница, експерти и млади таленти, који својим есејима могу истражити области одбране које не постоје у досадашњој теорији и пракси [3].

³ Заједничка активност људи, где група људи, у оквирима датих смерница, сагледава будућност заједничким снагама [25].

Припрема за прикупљање података је прва активност прикупљања података чији је основни циљ одабир извора података, метода за прикупљање података, као и израда инструмената за прикупљање података (нпр. арак за квантитативну и/или квалитативну анализу садржаја). У оквиру избора метода и израде инструмената за прикупљање података кључно је утврђивање мерног система за мерење вредности фактора из окружења. Факторе из окружења треба схватити као одређене појаве из окружења које је потребно измерити. Како би се фактори из окружења измерили, потребно је развити одговарајуће мерне системе. Зато се активност одређивања мерног система своди на тражење одговора на питање: како измерити одређене факторе из окружења? Окружење се може изједначити са системом који се састоји из многобројних и међусобно повезаних елемената, па се за мерење вредности фактора из окружења могу применити начела мерења перформанси организација. За мерење перформанси, а тиме и вредности фактора из окружења постоје три типа мера: природне, конструисане и прокси (Kenney / Gregory 2005).

Природне мере су у широкој употреби и тумачење њиховог значења је опште прихваћено. Помоћу природних мера се директно мере вредности фактора из окружења упоређивањем мерних јединица са одређеном вредношћу фактора из окружења. На пример, трошкови одбране неке државе би се мерили у одређеној валути (динарима, доларима, еурима итд.), док би се величина популације неке државе мерила у броју становника. У вези са тим, када су у питању природне мере, тип података за вредност фактора из окружења ће бити нумерички. Природне мере су објективне и лако уочљиве у изворима података, те њихова примена олакшава прикупљање и даљу обраду података.

Због своје природе, али и због недостатака прецизних података, као и нерационалности прикупљања квантитативних података, многи фактори из окружења се не могу мерити природним мерама. Како би се омогућило мерење оваквих вредности користе се конструисане мере. Конструисане мере се заснивају на томе да се опишу могући нивои, односно распон вредности које одређени фактор из окружења може да заузме. Сваком нивоу се могу доделити одређене нумеричке вредности, тако да типови података код вредности фактора из окружења, који се мере конструисаним мерама, могу бити нумерички или текстуални. Како би се израдиле добре конструисане мере, потребно је користити методе које се заснивају на експертској процени. Недостатак конструисаних мера јесте њихова субјективност јер зависе од процене експерата. Постоје различите врсте конструисаних мера, а неке су: одређене мере, квалитативно-квантитативне мере, вредносни модели, пондерисане мере и модел мера заснован на сликама.

Одређене мере се добијају описом два или више нивоа вредности фактора из окружења. Нивои се одређују и описују на основу експертске процене. Нивои се могу изразити нумерички или бројчано. На пример, скала процене за технолошки ниво оружаних снага неких држава може се изразити од нивоа један до нивоа пет зависно од процента кључних борбених средстава који су произведени пре одређеног броја година (5, 10, 15, 20 или више година).

Квалитативно-квантитативне мере се користе за мерење квалитативних вредности фактора из окружења уколико су те квалитативне и квантитативне мере повезане. Нивои квалитативних мера могу бити описани распоном вредности одређених квантитативних мера (на пример проценат старијих од 65 година).

Вредносни модел је сличан одређеним мерама и представља се у виду скале која може бити вербална, нумеричка, визуелна и слично. На пример, вероватноћа оружане агресије се може представити шематски, скалом од врло вероватно до није вероватно, док се експертском проценом одређује вероватноћа позиционирањем маркера на скали.

Пондерисане мере се користе ако на одређени фактор не може директно мерити већ помоћу својих манифестација. Различит утицај манифестација на фактор који се жели измерити изражава се тако што се сваком додељује одређени тежишни коефицијент. Вредност тежишног коефицијента се одређује експертском проценом и сразмерна је величини утицаја који свака појединачна манифестација има на фактор који се жели измерити. Укупан збир тежишних коефицијената не може бити већи од 1, односно 100% од укупне вредности. У пракси, подаци се прикупљају о вредностима манифестација које утичу на фактор који се жели измерити, а затим се те вредности множе са одговарајућим тежинским коефицијентима. Укупна вредност фактора који се жели представља суму пондерисаних вредности манифестација тог фактора (израз 1).

$$G_p = \sum_{I=1}^n F_I \times T_I \quad (1)$$

Где је:

F_p – фактор из окружења који се жели мерити

F_I – манифестације фактора из окружења који се мере

T_I – тежишни коефицијенти фактора из окружења који се мере

n – укупан број фактора из окружења који се мере

Модел мера заснован на сликама представља конструисани тип мера, где се нивои вредности фактора одређују на основу визуелне дескрипције стања неке појаве, а која се може представити и различитим сликама (на пример ниво загађености ваздуха).

Често се за мерење вредности фактора из окружења не могу пронаћи одговарајуће природне или конструисане мере. Зато је потребно користити прокси мере. Прокси мере су повезане са факторима из окружења, али вредност фактора не мере директно. Примена прокси мера се заснива на коришћењу природних или конструисаних мера којима се мери неки фактор (појава) из окружења (независна варијабла) која је повезана са фактором који се жели мерити (зависна варијабла). У појединој литератури, прокси мере се називају и узрочна квантитативна техника, која се користи за процену будућих трендова успостављањем везе узрока између две или више варијабли (Oxford University Press 2006). Поузданост овако конструисаних мера зависи од правилног идентификовања значајних варијабли. Прокси мере захтевају дугорочно праћење и процену трендова зависних варијабли, као и успостављање функције међузависности варијабли. Активност успостављања функције између независних и зависних варијабли се реализује у кораку анализе трендова. Математичке технике, као што је регресиона анализа се користе за успостављање функције међузависности варијабли, односно међузависности фактора из окружења који се желе мерити и фактора који се мере.

Након утврђивања мерног система за мерење вредности фактора из окружења потребно је допунити инструмент за прикупљање података са јединицама мере, као и са пољима за прикупљање података о факторима који се не могу мерити директно, већ се мере конструисаним или прокси мерама.

Претраживање и евидентирање података је активност прикупљања података у којој се коришћењем инструмената за прикупљање података прикупљају историјски подаци о идентификованим факторима из окружења из извора података. Како су извори података најчешће текстуалног, аудио, визуелног или аудио-визуелног типа података, најпогодније је користити анализу садржаја за прикупљање података. Уколико је тип података о вредностима фактора из окружења бројчани, користиће се квантитативна анализа садржаја (колико је нешто речено), а уколико су текстуални пожељно је користити квантитативну анализу садржаја (како је нешто речено). Активност претраживања и евидентирања података се реализује проучавањем садржаја извора података и бележењем података у инструмент за прикупљање података који је израђен у складу са идентификованим факторима из окружења. Пример инструмента за прикупљање историјских података о вредностима фактора из окружења на основу квантитативне анализе садржаја приказан је у табели (Табела 1).

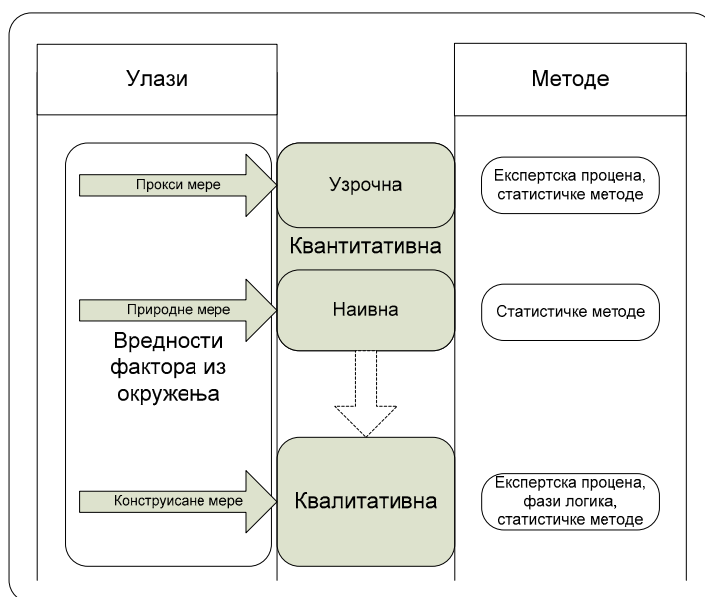
Табела 1 – Пример инструмента (арак) за прикупљање података о вредностима факторима из окружења (табела, пример квалитативна)

Р. бр.	Извор	Година	Фактори из окружења								
			Величина популације		Просечна старост		Фактор 3		...	Фактор X	
			Вредност	Јединица мере	Вредност	Јединица мере	Вредност	Јединица мере	...	Вредност	Јединица мере
1.	Републички завод за статистику РС, 2015. година	2011.	7.236.519	Број становника	42,1	Година	x	M	
2.		2012.	7.201.497		42,2		y		...		
3.		2013.	7.166.552		42,4		z		...		
4.		2014.	7.131.787		42,6		q		...		
5.		2015.	7.095.383		42,7		p		...		

Обрада података је трећа активност корака прикупљања података, у којој се подаци класификују и групишу по одређеним критеријумима ради касније лакше обраде. Критеријуми класификације података су следећи: по чиниоцима процене окружења, по факторима окружења, по годинама и по изворима. Важно је применити и предложени редослед груписања података по класама, тако да се прво групишу по чиниоцима, а затим по факторима и годинама (у опадајућем низу), а на крају по изворима. Овакво груписање ће олакшати каснију обраду података као и уочавање разлике у подацима из различитих извора, а ради утврђивања тачности и поузданости података.

Предвиђање је део процена окружења у коме се применом научних метода процењују трендови вредности фактора из окружења и одређују сценарији будућег окружења на основу трендова фактора који утичу на систем одбране. Основу успешног предвиђања чини реализација претходних корака процена окружења. Предвиђање се може посматрати као корак процена окружења, али је практичније разложити га на корак анализе трендова и корак развоја сценарија због комплексности, као и због различитих метода које се примењују у наведеним корацима.

Анализа тренда је начин предвиђања кроз екстраполацију трендова из претходног раздобља. Тренд предочује дугорочну тенденцију развоја кретања неких варијабли и њихову повезаност у одређеном раздобљу. Анализа тренда захтева утврђивање варијабли које су повезане са појавом која се предвиђа, довољно дуго раздобље праћења појаве и високу стручност (Бахтијаревић-Шибер / Сикавица 2001). У литератури се јављају две технике анализе трендова (Слика 6), и то: квантитативна и квалитативна (Robbins / Coulter 2007, Бахтијаревић-Шибер / Сикавица 2001, Certo / Certo 2009, Oxford University Press 2006, Kosow / Gaßner 2008).

Слика 6 – Методe и технике анализе трендова

Квантитативна техника анализе трендова заснива се на прикупљању и коришћењу историјских података о факторима из окружења. За предвиђање трендова фактора из окружења користе се статистичке и математичке методе. У литератури се помињу две технике квантитативне анализе, и то: узрочна (каузална) и наивна (некритична) техника (Oxford University Press 2006, Бахтијаревић-Шибер / Сикавица 2001). Узрочна квантитативна техника се користи за процену будућих трендова успостављањем везе узрока између две или више варијабли, а најчешће се користи при конструисању прокси мера.

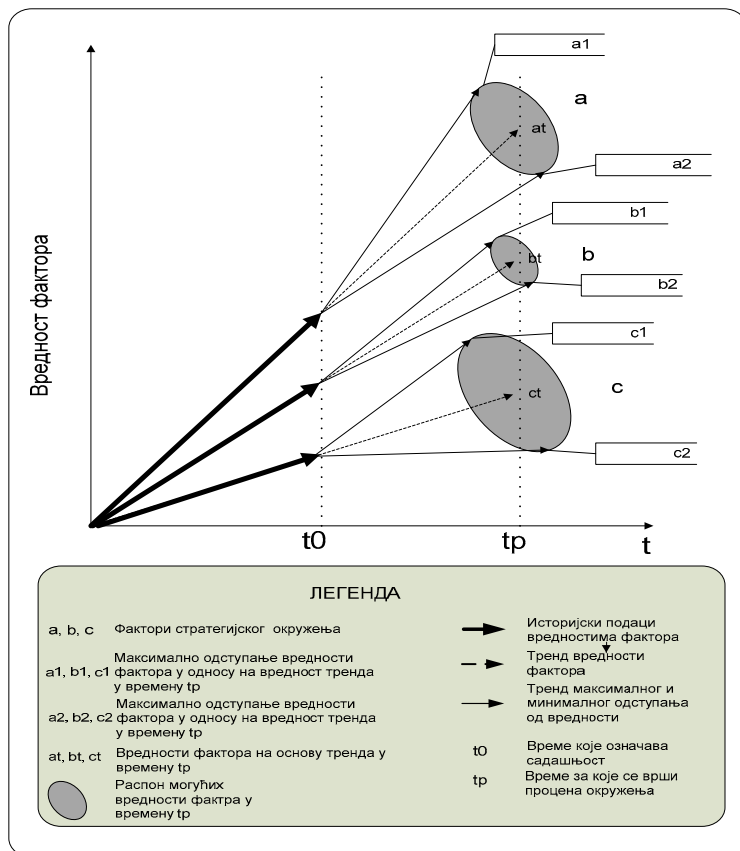
Због своје комплексности, ова техника се не реализује само у кораку анализе трендова, већ започиње у кораку конструисања мерног система, а наставља се у кораку анализе трендова. Циљ анализе трендова код узрочне технике је да успостави функцију међузависности између независне варијабле (фактора из окружења за кога су прикупљени подаци о вредностима) и зависне варијабле (фактора из окружења кога је потребно измерити). Наивна (некритична) квантитативна техника користи се за израчунавање просечних трендова на основу историјских података. Назива се још и временска серија јер представља зависност неке појаве од времена. При коришћењу природних мера најчешће ће се примењивати наивна анализа трендова. Постоје две категорије наивне анализе трендова, које опредељују различите статистичке методе које се примењују: регресиона и покретни просеци (Certo / Certo 2009). Регресиона анализа се користи за успостављање међузависности вредности фактора из окружења у односу на време. Покретни просеци се заснивају на успостављању шеме понављања секвенци просечних вредности за факторе који имају историјске минимуме и максимуме који се понављају у одређеном временском интервалу (на пример за износ буџета одбране). Недостаци квантитативне анализе се огледају у томе што је потребно укључити велики број варијабли, односно пратити одређени фактор из окружења у великом историјском периоду. Резултати квалитативне анализе у највећој мери зависе од тачности улазних података. Појава нових појава и односа који се не могу предвидети представља ограничење ове методе (Бахтијаревић-Шибер / Сикавица 2001).

Квалитативна техника анализе трендова користи судове и мишљење експерата како би се предвиделе излазне информације (Robbins / Coulter 2007). Основне методе која се користе су методе базиране на експертској процени, а нарочито делфи метода (Certo / Certo 2009). Квалитативна анализа се користи када постоје ограничења у примени квантитативних метода (нпр. због типова података, када се користе конструисане мере, недостатка историјске базе података) или је тешко доћи до прецизних података. Предности ове методе јесу флексибилност у одабиру варијабли, независност од прошлих кретања, као и то да омогућава предвиђање турбулентних и неизвесних појава. Недостатак примене квалитативних метода је субјективност и мања тачност предвиђања (Бахтијаревић-Шибер / Сикавица 2001). До посебног изражаја примена квалитативних техника анализе трендова долази када је потребно извршити триангулацију резултата насталих на основу пројекције статистичких података, односно када постоји вероватноћа грешке у прорачуну статистичких података (Oxford University Press 2006). У вези са тим, квалитативне технике између осталог треба да буду допуна квантитативним. За квалитативну анализу трендова може се употребити и фази логика ради трансформације квалитативних вредности у квантитативне, те се статистичким методама могу израчунати трендови.

Развој сценарија је четврти корак процене окружења. Развојем сценарија се идентификује сет могућих ситуација у будућности, где се свака може десити, али од којих ниједна није потпуно извесна. Сценарији представљају хипотетичке ситуације у којима снаге одбране могу бити употребљене (Ковач / Стојковић 2009). Анализа трендова, користећи математичке и статистичке методе може израчунати функцију вредности неке појаве у односу на време. На основу тога, у одређеном будућем временском тренутку, може се израчунати и вредност сваког фактора из окружења. На појаве у окружењу утиче велики број чинилаца, зато је немогуће предвидети њихове будуће вредности на основу анализе трендова. Вредност сваког фактора из окружења неће бити само једна, добијена анализом трендова, већ ће се кретати у одређеном распону. Распон могућег кретања

вредности фактора из окружења, односно позитивно и негативно одступање у односу на вредност која се добија на основу функције тренда у одређеном тренутку, може бити већа или мања. Како је временска дистанца процене ближа садашњем тренутку, распон одступања је мањи, а како је процена дугорочнија и распон је већи (Kosow / Gažner 2008). Овај ефекат се у литератури најчешће назива модел левка (Слика 7Слика).

Сви индивидуални фактори окружења, са својим вредностима, утичу на изглед будућег стратегијског окружења (Слика 7). Може се уочити да ће комбинација одређених вредности фактора из окружења резултирати и различитим сценаријима окружења (на пример: комбинација вредности фактора a_1 , b_2 и c_1 чине сценарио S_1 и тако даље). Генерисан број сценарија зависиће од броја фактора у сваком сценарију, као и од могућности комбиновања одређених вредности фактора из окружења, тако да број сценарија може бити веома велики. Може се закључити да ће и генерисани сценарији такође имати свој модел левка који је одређен различитим вредностима фактора из окружења који се могу међусобно комбиновати.

Слика 7 – Модел левка вредности фактора из окружења

У литератури се помиње више врста сценарија, и то: истраживачки (дескриптивни) и нормативни⁴; квантитативни и квалитативни⁵; референтни и политички⁶; проблемски и институционални⁷. Осим наведених подела, јавља се и класификација сценарија по нивоима и то: макро, мецо и мезо (Kosow / Gaßner 2008). Узимајући у обзир нивое процене окружења, подела сценарија по нивоима одговара подели на национални, регионални и глобални ниво сценарија. У току развоја сценарија, наведене нивое сценарија је потребно интегрисати и уочити њихове међусобне везе. Познати поступци интеграције су (Kosow / Gaßner 2008): паралелни (сви нивои се истовремено развијају), одозго на доле (глобални, регионални и на крају национални ниво сценарија се развија), одоздо на горе (прво се развија национални, па регионални и на крају глобални) и поступак дупле интеграције (прво се развија регионални а затим национални и глобални паралелно).

Активности које ће се спроводити у оквиру корака развоја сценарија зависе од примењене методе развоја сценарија. У литератури се јавља велики број метода развоја сценарија, груписаних у различите категорије. Према неким ауторима категорије развоја сценарија су: сценарио базиран на изучавању трендова (највероватнији сценарио, анализа утицаја трендова и др.), системске-формализоване технике сценарија (анализа утицаја, анализа доследности, анализа међусобног утицаја), креативно-наративне технике (интуитивна логика, морфолошка анализа, нормативно-наративни сценарији) (Kosow / Gaßner 2008). Сценарио базиран на изучавању трендова је категорија метода која не даје засебно поуздане резултате, али је њена употреба корисна при одређивању максималних и минималних вредности одступања од трендова. Системско-формализоване технике до изражаја долазе при утврђивању утицаја појединих фактора на систем одбране, као и њиховог међусобног утицаја. Креативно-наративне технике сценарија коришћењем различитих метода генеришу и описују одређени број сценарија стратегијског окружења.

У литератури постоји и подела метода за развој сценарија на Небајесове методе, Бајесове методе и проширене методе (Nguyen / Dunn 2009). Када су у питању Небајесове методе у употреби су Морфолошка анализа, Поља релаксационих аномалија (енг. Field Anomaly Relaxation- FAR) и Бателове методе (енг. Battelle). Бајесове методе се заснивају на анализи међусобног утицаја, а најпознатији модели су: Саринов модел и Циљно програмирање (или De Kluyver's & Moskowitz's модел). Проширене методе користе модификацију већ постојећих метода, а у примени су следеће методе: Модификовани циљно програмирање, Кластер анализа и Целобројно линеарно програмирање. Свака од наведених метода има одређене недо-

⁴ Истраживачки се фокусирају на то како ће будућност изгледати, док нормативни представљају сценарио базиран на вредностима и интересима на основу чега развија пожељну будућност.

⁵ Квантитативни се базирају на коришћењу квантитативних сазнања, најчешће везаних за области као што су демографија, економија исл, док се квалитативни базирају на квалитативним знањима и односе се најчешће на културу, политику и сл..

⁶ Референтни пројектују тренутне појаве у будућност, не узимајући у обзир нове одлуке или акције које ће се предузети. Политички (алтернативни) интегришу нове одлуке и акције са пројектованом будућношћу како би се нове одлике и акције тестирале.

⁷ Проблемски сценарији се фокусирају на одређени проблем (животна средина, енергетика, воде итд), институционални за област пројекције имају области које су од посебног интереса за организацију.

статке, као и одређене предности. По мишљењу већине аутора, најбоље резултате у развоју сценарија даје интеграција већег броја метода за развој сценарија чиме се смањују недостаци и добијају бољи резултати.

Закључак

Ради планирања развоја система одбране, али и других организационих система неопходно је прво сагледати како ће изгледати будућност и како ће та будућност утицати на њихово функционисање. Савремено стратегијско окружење је променљиво и тешко предвидиво, што захтева примену научних и управљачких метода ради процене стратегијског окружења. Да би се приступило процени окружења потребно је одредити процедуру која ће омогућити потпуно сагледавање окружења и његовог утицаја на систем одбране.

Квалитативном анализом садржаја различите литературе у области безбедности, менаџмента и одбране израђен је модел процене окружења система одбране. Предложени модел процене окружења омогућава свеобухватно и систематско сагледавање окружења система одбране Републике Србије. Систематско сагледавање окружења обезбеђено је проценом окружења по нивоима, као и по секторима стратегијског окружења. Применом различитих савремених метода, као и њиховом одговарајућом применом и комбиновањем, могу се добити поуздане процене окружења уз смањење субјективности у процени. Модел уважава константне промене стратегијског окружења, као и сложеност стратегијског предвиђања, тако да развојем већег броја сценарија омогућава сагледавање и поређење више могућих опција.

Основне претпоставке примене предложеног модела јесу: правилно идентификовање фактора и вредности фактора из окружења, као и њихов могући утицај на систем одбране; прикупљање тачних и поузданих података о факторима и вредностима фактора из окружења, као и комбиновање различитих метода при развоју сценарија окружења и сценарија утицаја. Примена овог модела подразумева висок ниво стручности планера, укључење већег броја стручних лица из различитих области, поседовање база података о вредностима фактора из окружења, као и познавање различитих научних и менаџерских метода и техника. Такође, предложени модел није у потпуности уклонио субјективни утицај планера и других учесника у процени стратегијског окружења, али је смањио тај утицај.

У наставку истраживања потребно је описати методе и процес развоја сценарија, одредити факторе из окружења који утичу на систем одбране, као и њихов међусобни утицај и утицај који остварују на систем одбране.

Литература

[1] Bagheri Morghaddam, Naser, Mahdi Sahafzadeh, Amir Shafici Alavijeh, Hami Yousefdehi, / Seyed Hossein Hosseini. „Strategic Enviroment Analysis Using DEMATEL Method Through Systematic Approach: Case Study of an Energy Research Institute in Iran.“ *Management Science and Engineering*, 2010: 95-105.

[2] Bryson, John M. *Strategic planning for public and nonprofit organization*. San Francisco: Jossey-Bass, 2004.

- [3] Bryson, John M, / Farnum K Alston. *Creating your strategic plan- a workbook for public and nonprofit organizations*. 3rd Edition. San Francisco: Jossey-Bass, 2011.
- [4] Buzan, Barry, Ole Weaver, / Jaap de Wilde. *Security*. London: Lynne Rienner Publisher, 1998.
- [5] Certo, Samuel C, / S. Trevis Certo. *Modern management concepts and skill*. 11th Edition. New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2009.
- [6] Collins, Alan. *Савремене безбедносне студије*. Превод: Ружица Јакешевић / Моника Сукнаић. Загреб: Политичка култура, 2010.
- [7] Gomez-Mejia, Luis R, David B Blakin, / Robert R Cardy. *Management*. 2th Edition. New York: McGraw-Hill Irwin, 2005.
- [8] Jaffee, David. *Organization Theory*. Singapore: McGraw-Hill International edition, 2001.
- [9] Kenney, Ralph, / Robin Gregory. „Selecting Attributes to Measure the Achievement of Objectives.“ *Operations Research* (Institute for Operations Research and the Management Sciences (INFORMS)) 53, бр. 1 (2005): 1-11.
- [10] Kosow, Hannah, / Robert Gaßner. *Methods of Future and Scenario Analysis*. Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik, 2008.
- [11] Meyer, Edgar, Melanie Ashleigh, Jennifer M George, / Gareth R Jone. *Contemporary Management*. Berkshire: McGraw-Hill Higher Education, 2007.
- [12] Nguyen, Minh-Tuan, / Madeleine Dunn. *Some Methods for Scenario Analysis in Defence Strategic Planning*. Canberra: Defence Science and Technology Organisation, Australia Department of Defence, 2009.
- [13] Oxford University Press. *Dictionary of Business and Management*. Oxford: Market House Books, 2006.
- [14] Robbins, Stephen P, / Mary Coulter. *Management*. New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2007.
- [15] United Kingdom Ministry of Defence. *Strategic Trends Programme, Global Strategic Trends- Out to 2045*. Swindon: Crown Copyright, 2014.
- [16] Бајагић, Младен. *Међународна безбедност*. Београд: ЈП Службени гласник, 2012.
- [17] Бахтијаревић-Шиббер, Фикрета, / Пере Сикавица. *Лексикон менаџмента*. Загреб: М-смедиа, 2001.
- [18] Вишњић, Душан. „Општа стратегија или стратегија државе – нације.“ *Војно дело*, Зима 2011: 392-403.
- [19] Ђорђевић, Војислав. „Операције Војске Србије – објекат пројектног менаџмента.“ *Војно дело*, Зима 2012: 34-42.
- [20] Ђурић, Драгомир, / Мирослав Остојић. „Утицај доктрине и концепта на командовање Војском Србије.“ *Војно дело*, Мај 2016: 192-208.
- [21] Ејдус, Филип. *Међународна безбедност: теорије, сектори и нивои*. Београд: ЈП Службени гласник и Београдски центар за безбедносну политику, 2012.
- [22] Иванов, Д. А, В. П Савељев, / П. В Шемански. *Основе командовања јединицама*. Превод: Никола Драговић. Београд: Војноиздавачки завод, 1971.
- [23] Јовановић, Бранислав. *Увод у теорију војног руковођења*. Београд: Војноиздавачки завод, 1984.
- [24] Ковач, Митар, / Дејан Стојковић. *Стратегијско планирање одбране*. Београд: Војноиздавачки завод, 2009.
- [25] Милосављевић, Славомир, / Иван Радосављевић. *Основи методологије политичких наука*. Београд: Службени гласник, 2000.

ДОГРАДЊА ФУНКЦИОНАЛНОГ МОДЕЛА ОРГАНИЗОВАЊА МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сретен Б. Зафировић*

Војска Србије, Команда за развој Расинске бригаде, Крушевац

У чланку се на систематски начин указује на различита схватања и тумачења појмова организације, организационе структуре и функције, различитим модалитетима организационих структура, а посебно се истиче велики број прописаних функција као кључног проблема постојећег функционалног модела организовања Министарства одбране и Војске Србије.

Указујући на проблем поступка и начина одређивања функција, односно методологије одређивања функција и њихових носилаца у Министарству одбране и Војсци Србије, а у потрази за новим решењима у успостављању њихове нове организације, у чланку се износи предлог функција и њихових носилаца, којим се број функција знатно смањује, што би требало да доведе до оптималније будуће организације Министарства одбране и Војске Србије и унапређења ефикасности и ефикасности рада ових институција.

За полазну основу за редефинисање и уређење функција у Министарству одбране и Војсци Србије предлаже се груписање функција на нивоу сектора.

Кључне речи: *организација, организациона структура, функција, типови организационих структура, функционални модел*

Увод

У склопу реформе система одбране током 2005. и 2006. године успостављена је нова организација Министарства одбране Републике Србије, Генералштаба Војске Србије, као и команди јединица Војске Србије, које се организују по функционалном организационом моделу, по узору на организовање ових институција у земљама чланицама НАТО Програма Партнерство за мир (ПзМ). Новом организацијом Министарства одбране Републике Србије Генералштаб Војске Србије постао је функционални део Министарства одбране као посебна организациона јединица.

Успостављеном функционалном организацијом функције се посматрају као елементи организације чије функционисање обезбеђује достизање дефинисаних ци-

* sreten.zafirovic@kzrrsbr.kzo.vs

лева организације. Принцип институционалне интегрисаности, који је често игнорисан, подразумева да свака организација треба да буде структурирана тако да помаже у достизању дефинисаних циљева, односно структура организације требала би да рефлектује ове циљеве.

Велики број функција, а тренутно их је у Министарству одбране и Војсци Србије прописано 42, условљава независно планирање и нормативно уређење у 42 области, које по својој природи морају међусобно да буду координисане. Прорачуном се може доћи до цифре од 903 међусобно координисаних веза између ових функција. Измене у било којој од 42 функције могу да изазову промене у функционисању осталих функција. Зато је планирање рада организационих целина у МО и ВС по свим овим функцијама велики изазов, јер носиоци функција нису у могућности да одреде шта су приоритети на нивоу МО и ВС. Чак и када се поставе одређени циљеви и параметри на нивоу система, носиоци функција прво остварују своје циљеве и зацртане приоритете.

Инсистирање на великом броју функција повезује се са давањем значаја појединим организационим целинама. Овај значај првенствено се користи за остваривање утицаја у систему као и стварања легитимних услова за подизање елемената формацијских места у организацијској целини која је носилац функција.

Основна идеја чланка је да се преиспита постојећи функционални модел организовања МО и предложе нова решења у домену уређења функција којим ће се, као елементима организационе структуре, директно утицати на организациону структуру МО и ВС, а све ради стварања услова за ефикасније функционисање МО и ВС. Новим уређењем функција стварају се услови за нова организациона решења, а њиховом применом унапредиће се способности Министарства одбране и Војске Србије за извршавање послова, задатака и мисија.

Дефинисање основних појмова

Термин *организација* је вишезначан, а схвата се двојако, тројако, па чак и више-струко. Аутори који организацију схватају двојако, схватају је као *функционалну групу или институцију* (држава, предузеће, војска, војна јединица) и као *процес организовања* што подразумева креирање организационе структуре у оквиру које се делегирају послови на чланове организације [1].

Аутори који термин организација схватају тројако, интерпретирају га као:

- означавање процеса,
- описивање резултата процеса,
- институцију.

Схватање организације као процеса подразумева одвијање потребног радног садржаја за постизање сврхе у индивидуалном послу и обезбеђење средстава координације напора носилаца посла. Схватање организације као резултата процеса организовања је да је чине запослени људи и мрежа односа између њих. Ово значење, поред људи као носилаца активности, укључује структурални аспект кроз мрежу међусобних односа. Међусобни однос представља конститутивни елемент следећег, трећег значења термина организације као институције (држава, предузеће, војска), које је настало као последица све присутнијих формалних и нормативних аспеката у савременом свету.

Манојло Бабић наводи чак шест различитих схватања организације, за која каже да су најчешће заступљена у литератури о организацији, а то су:

- организација као организам,
- организација као бирократска творевина,
- *организација као руковођење*,
- организација као социјални систем,
- организација као радна целина,
- организација као делатност организовања [2].

Једно од најраспрострањених схватања организације је оно у коме се она поистовећује с руковођењем. Ово схватање је, највероватније, произашло из Фајоловог (Henri Fayol)¹ проучавања и тумачења организације и његове поставке о административној функцији и њеним саставним деловима. Наиме, Фајол је давне 1916. године, проучавајући предузеће и његову организацију, утврдио да оно има шест пословних функција и то: техничку, комерцијалну, финансијску, безбедносну, рачуноводствену и *административну*, која је, по њему, најважнија и која припада руководиоцима.²

Општи закључак је да организацију чине одређени елементи, од којих сваки има дефинисану намену, али се њихово функционисање ослања на резултате осталих компоненти система. Према томе, циљ појединог елемента структуре биће остварен на основу резултата неких од елемената система, при чему везе између њих треба да обезбеде усклађено деловање.

Организациона структура настаје као последица процеса организовања. Њоме се уређују везе и односи који постоје у једној организацији између различитих организационих целина, као и везе и односи који постоје унутар самих организационих јединица. Поред уређивања веза и односа, организационом структуром врши се подела надлежности унутар организације, што је веома значајно за ефикасан и ефективан рад организације. Организациона структура омогућава стабилност и континуитет у раду организације, без обзира на кадровске промене.

У дефинисању појма организациона структура потребно је поћи од значења термина структура, а затим и објаснити синтагму организациона структура.

Структура се, уосталом, као и организација, различито схвата и дефинише у теорији и пракси. Међутим, та разлика није тако изразита као код организације и више је формалне а мање суштинске природе. Аутори који у први план стављају задатке организационе јединице структуру дефинишу „као узорак или систем распореда одељења и послова које треба обавити“ [2]. Аутори који тежиште стављају на односе у организацији структуру дефинишу „као систем или мрежу односа између различитих делова организације или, пак, места у њој и оних који се на њима налазе“ [2]. И трећа група аутора нагласак ставља на оба, тј. и на делове, односно чиниоце организације и на њихове међусобне односе и везе. Ови аутори у структури углавном виде средство „утврђивања елемената организације и односа међу њима“ [2]. Из начина схватања структуре произилазе и начин појмовног одређења овог термина.

¹ Анри Фајол (Henri Fayol) је био управник рудника на северу Француске и истраживач. Најпознатије дело му је *Опште и индустријско управљање* из 1916. године. Поред развијања теорије административне доктрине, сматра се да је Фајол увео линијски систем руковођења у индустрију.

² Фајолова подела актуелна је до данашњих дана и многи аутори који се баве питањима организације и управљања полазе од ове поделе, која је у пракси организације предузећа постала незаобилазна.

У Речнику страних речи и израза Милана Вујакије термин *структура* (лат. *structura*) означава „начин гранања, склоп, састав, устројство, распоред, односно начин како су спојени делови стена и планина“ [3].

Структура представља „сложену творевину која се ствара и обликује ради остваривања постављених циљева организације и која отуд, нужно укључује како чиниоце рада тако и њихове међусобне односе“ [2].

У књизи Бранислава Јовановића *Увод у теорију војног руковођења* термин структура се дефинише као „одређени број елемената неке целине и њихових међусобних веза, што се успоставља концепцијом повезивања структуре“ [4]. Сваки елемент има своју структуру па је, сходно томе, и он систем.

Синтагма *организациона структура* се схвата и као формално утврђен број делова једне организације, њихових задатака, међусобних веза, одговорности и ауторитета. Организациона структура се дефинише као „релативно трајни, формално санкционисани модел односа између елемената у организацији“ [5].

Дакле, то је формално утврђени систем односа између појединаца и група, у којем су њихове међусобне везе одређене распоредом задатака, одговорности и ауторитета. Организациона структура се јавља и делује у свакој организацији, без обзира на њену врсту и величину.

Под организационом структуром система војног руковођења проф. Јовановић подразумева поставку структуре, систем веза и односа, проблеме функционисања и структуру функција и њихових носилаца [4].

Оваква формулација организационе структуре за овај чланак је посебно значајна јер обухвата функције и њихове носиоце, што је за функционални модел организације свакако најзначајније. Конкретни облик организационе структуре у МО и ВС је *формација*, којом се изражава подела на организационе јединице, систематизација радних места, тачно одређен број људи и друго.

Организациона структура војске као система представља скуп међусобно повезаних органа командовања и руковођења (команди, управа) и јединица, чији односи и везе почивају на законитостима функционисања војне организације [4].

Организациона структура, по правилу, функционише на дужи рок. Међутим, чињеница је да се успостављена организација мора свакодневно преиспитивати, јер је све, па и организациона структура, подложно променама и процесу прилагођавања. Прилагођавање организационе структуре један је од најзначајнијих видова реакције на утицај средине. Реакција се најчешће испољава у виду промене унутрашње организације (конституишу се нове организационе јединице или модификују неке од постојећих), унапређења организационе културе (подизање радне и технолошке дисциплине на виши ниво) и корекције стила управљања организацијом (поједностављује се процес управљања и руковођења).

Свака промена организационе структуре мора бити резултат свеобухватне анализе функционисања елемената организације, односно резултат повећања обима послова, активности, задатака или нове функције.

Организациона структура се ствара и обликује ради остваривања постављених циљева и она нужно укључује чиниоце извршавања задатака и њихове међусобне односе. Њу увек чини одређен и компактан систем распореда расположивих људских и материјалних ресурса организације, заједно са њиховим међусобним односима и везама. Као таква, она се јавља и делује у свакој организацији без обзира на њену величину и врсту.

Типови организационих структура

Развојем теорије организације формиран су различити модели (типови) организационих структура. Они су резултат истраживања различитих аутора који су из мноштва модела стварали одговарајуће класификације, које се међусобно разликују на основу критеријума које су користили.

У организационој литератури, како нашој тако и иностраној, говори се о више врста односно типова организационих структура. При томе се наводе различити модалитети ових структура, од којих неки очито немају тај карактер. Тако се у литератури наводи девет типских модела организационе структуре и то:

- линијски модел,
- линијско-штабни модел,
- функционални модел,
- дивизиони модел,
- пројектни модел,
- матрични модел,
- стратегијско пословање јединице,
- иновативни модели организационе структуре и
- савремени модели организационе структуре.³

Прва четири типска модела (линијски, линијско-штабни, функционални и дивизиони модел) сматрају се базичним, традиционалним моделима, док су остали модели настали као резултат модификације базичних модела.

Због своје релевантности у чланку биће описани само базични модели организационе структуре, с тежиштем на функционалном моделу, по којем је успостављена организација Министарства одбране Републике Србије.

Линијски модел организационе структуре

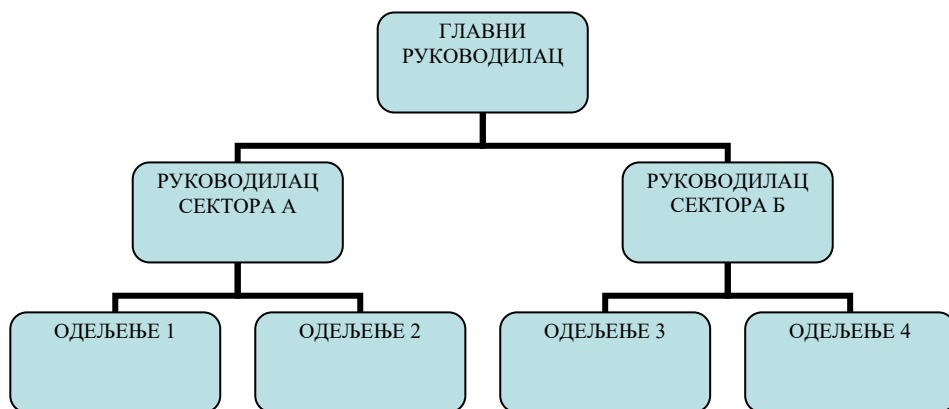
Линијски модел организационе структуре је уједно и најстарији модел организације и руковођења у друштву.⁴ Познат је као „војнички тип“ организације, у коме руководилац организације преноси своје компетенције на подређене, који су задужени за комплекс послова, а имају и комплексну одговорност за уже подручје. Преносење наређења и извештаја о извршењу задатака врши се по линији хијерархије.

³ Ова подела преузета је од: Јашко Ондреј, Живко Дулановић.: *Основи организације пословних система*, ФОН УБ, Београд, 2007, стр. 361-398. У литератури постоје и другачије класификације, пре свега модификованих модела, док се већина аутора слаже у класификовању базичних, тз. традиционалних типова организационе структуре. Издваја се, више пута цитирани Манојло Бабић, који у књизи *Основи организације*, ИП „Свјетлост“ ООУР Завод за уџбенике, Сарајево, 1976, стр. 81, тврди да се, заправо, само два облика груписања послова могу сматрати организационим структурама, и то: функционални, тј. функционално-јединствени и дивизиони, тј. функционално рашчлањени.

⁴ Сматра се да је настала у далекој прошлости, с тим што ју је почетком XX века модернизовао и детаљно разрадио Фајол.

Надлежности и одговорности су строго подељене, што поред дисциплине на високом нивоу претставља одређену предност. Међутим, ова организација од управљачког кадра захтева велику ширину знања. У њој није развијена специјализација, због чега се ретко користи, и то углавном код мањих организација с једноставнијом структуром.

У линијском моделу организационе структуре сваки запослени има само једног надређеног (принцип јединства команде), који му додељује послове и даје потребна овлашћења за њихово обављање и коме непосредно одговара за свој рад (слика 1).

Слика 1 – Линијски модел организационе структуре

Предности овог модела су у томе што свако у организацији има јасно дефинисан делокруг рада и одговорности чиме се остварује лакша контрола, задаци се лако схватају а руководиоци веома прецизно знају своје надлежности.

Главни недостаци овог модела огледају се у захтеву да руководилац буде „стручњак опште праксе“, чиме се онемогућује специјализација и стручно напредовање руководиоца. Такође, путеви комуникација могу бити веома дуги и смањивати оперативност у раду, а хоризонтална раширеност организације веома је велика, због усмерености великог броја радника према једном претпостављеном.

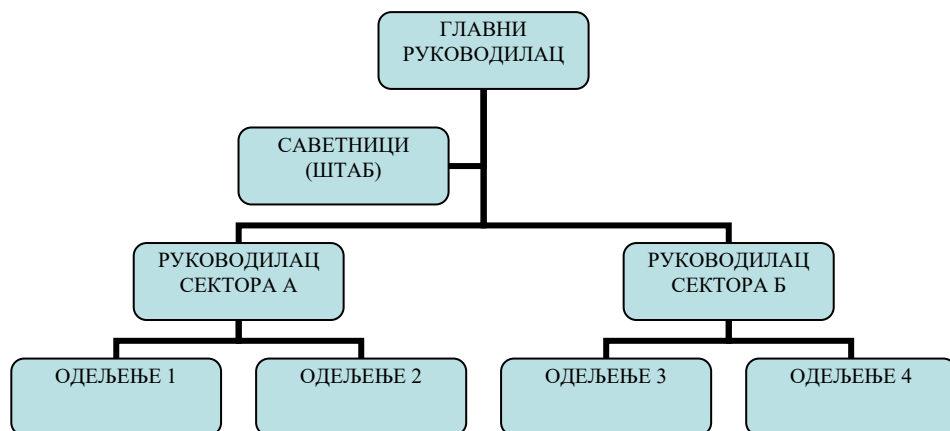
Овај модел организације се из војске веома брзо проширио и на остале организације и данас је доста заступљен у многим областима, наравно, уз различите модификације.

Линијско-штабни модел организационе структуре

Линијско-штабни модел представља комбинацију два модела, линијског и штабног. Од линијског модела преузимају се основне поставке које се односе на постојање једне линије на релацији претпостављени – потчињени, а од штабног модела преузима се постојање штаба, односно тима специјалиста који немају право наре-

ђивања нижим нивоима, већ само предлажу одлуку главном руководиоцу, у оквиру својих стручних компетенција. Наређења дају искључиво линијски руководиоци, уважавајући мишљење саветника.

Линијско-штабни модел организације настао је у војној организацији, али је касније доста коришћен и у другим областима људског рада и данас је широко распрострањен модел организације у готово свим областима (слика 2).

Слика 2 – Линијско-штабни модел организационе структуре

Дакле, у овом моделу, истовремено делују две врсте јединица у организацији: линијске и штабне. Линијске су примарне, одговорне су за обављање основне делатности организације, па тиме и за остваривање њених пословних циљева. Штабне јединице су помоћне, секундарне службе у организацији. Њих чине службе за пружање специјалистичких савета, помоћи и услуга линијским руководиоцима како би ови били у стању да ефективно и ефикасно обаве послове који улазе у делокруг њиховог рада.

Као и линијски модел организационе структуре, тако и линијско-штабни модел има одређене добре и лоше стране.

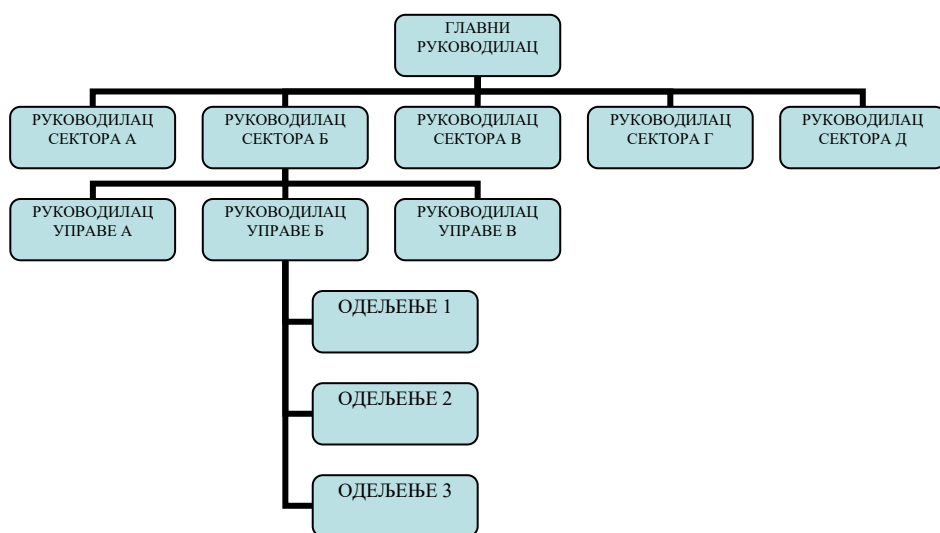
Добре стране овог модела су: главни руководилац није „стручњак опште праксе“, јер он за сваку специјалност има стручног сарадника који му предлаже решења; одлуке се доносе на основу предлога саветника, што гарантује бољи квалитет; стручни недостаци главног руководиоца надокнађују се постојањем саветника (штаба).

Лоше стране линијско-штабног модела су, пре свега, сложеност односа између главног руководиоца и саветника због чега често долази до тешкоћа у односима између људи на линијским и штабним дужностима.

Линијско-штабни модел има ограничену примену. Успешна је примена само у малим организацијама с ниском динамиком пословања. У великим организацијама, које брзо мењају своје програме рада, линијско-штабна структура узрокује велике тешкоће. Овај модел се, као и други модели, ретко појављује у чистом облику, већ се најчешће комбинује с другим моделима организације.

Функционални модел организационе структуре

Функционални модел је најједноставнији и највише примењиван модел организационе структуре, који се заснива на груписању послова организације у оптималном броју сектора или служби. Последица овог модела је департаментизација⁵ или подела организације на секторе. Повезивање и обједињавање послова врши се по принципу њихове сличности или непосредне зависности и условљености. Сви послови дате функције међусобно се вежу и сврставају у одговарајућу јединицу, која се најчешће назива сектором, и на чијем челу стоји једно лице, стручан и одговоран руководилац за тај тип послова (слика 3).

Слика 3 – Функционални модел организационе структуре

Функционална структура се редовно састоји од више сектора, односно више засебних, релативно заокружених организационих сегмената, од којих сваки обухвата послове одређене функције. Функционално повезивање и обједињавање послова врши се на више места и нивоа, тако што се прво формирају уже, а затим и шире групе послова у оквиру сваке функције, које се затим везују у сектор или неку другу сличну функционалну јединицу.

Функционална структура се углавном компоује на принципу *једна функција – један сектор*. Међутим, треба рећи да овај принцип не би требало буквално схватити јер су извесна одступања од њега не само могућа, већ су готово редовна у пракси. Разлоге треба тражити како у теоретским тако и у практичним аспектима.

⁵ Термин департаментизација потиче од енглеске речи department, која у организационом погледу означава посебно подручје, линију или групу пословања организације у којој је руководилац овлашћен да осигура обављање предвиђених послова. О формирању и повезивању организационих јединица види шире у: Ма-нојло Бабић, *Основи организације*, ИП „Свјетлост“ ООУР Завод за уџбенике, Сарајево, 1976, стр. 131-135.

Теоретски аспекти огледају се у одсуству једног јасног, општеприхваћеног концепта функција у готово свим делатностима људског друштва.

Из наведеног се намеће закључак да стриктно компоновање структуре на принципу једна функција – један сектор нити је увек могуће нити пожељно. Компоновање функција по овом принципу врши се тамо где је то адекватно, док се у свим другим случајевима од њега, више или мање, одступа.

Суштина овог модела је заснивање обавеза и одговорности по стручној линији. Руководилац или орган на неком нивоу у функционалном моделу организације издаје наређење свим нижим организационим јединицама онако како он то захтева по својој стручности, а нижи руководиоци дужни су да та наређења извршавају у области за коју је специјализован виши орган или руководилац.

У пракси, функционални модел организационе структуре показује многе добре, али и лоше стране. Предности функционалног модела организационе структуре:

- остварена је стабилна подела рада, чиме је извршиоцима послова омогућен виши ниво специјализације,

- ограничава опасност од дуплирања послова, и повећава могућности преношења искуства у раду, намеће минимум захтева у погледу интердисциплинарних знања,

- олакшано је руковођење унутар специјализованих организационих јединица,
- организационе јединице се растерећују послова из области опште проблематике, који су у надлежности специјалиста за одређене области.

Поред очигледних предности овај модел има и одређене недостатке. У недостатке функционалног модела организационе структуре спадају:

- организационе јединице често имају другачију перцепцију захтева и циљева које треба остварити,

- руководиоци на врху организације често морају да посвете много времена координацији функција унутар организације, због чега се развој запоставља, а то резултује дугорочним проблемима у пословању,

- динамика и резултати једне организационе јединице условљавају динамику и организацију рада других организационих јединица,

- постоје тешкоће у утврђивању доприноса појединих организационих јединица укупном резултату организације, јер су организационе јединице повезане и појединачни резултати су у великој мери условљени перформансама осталих.

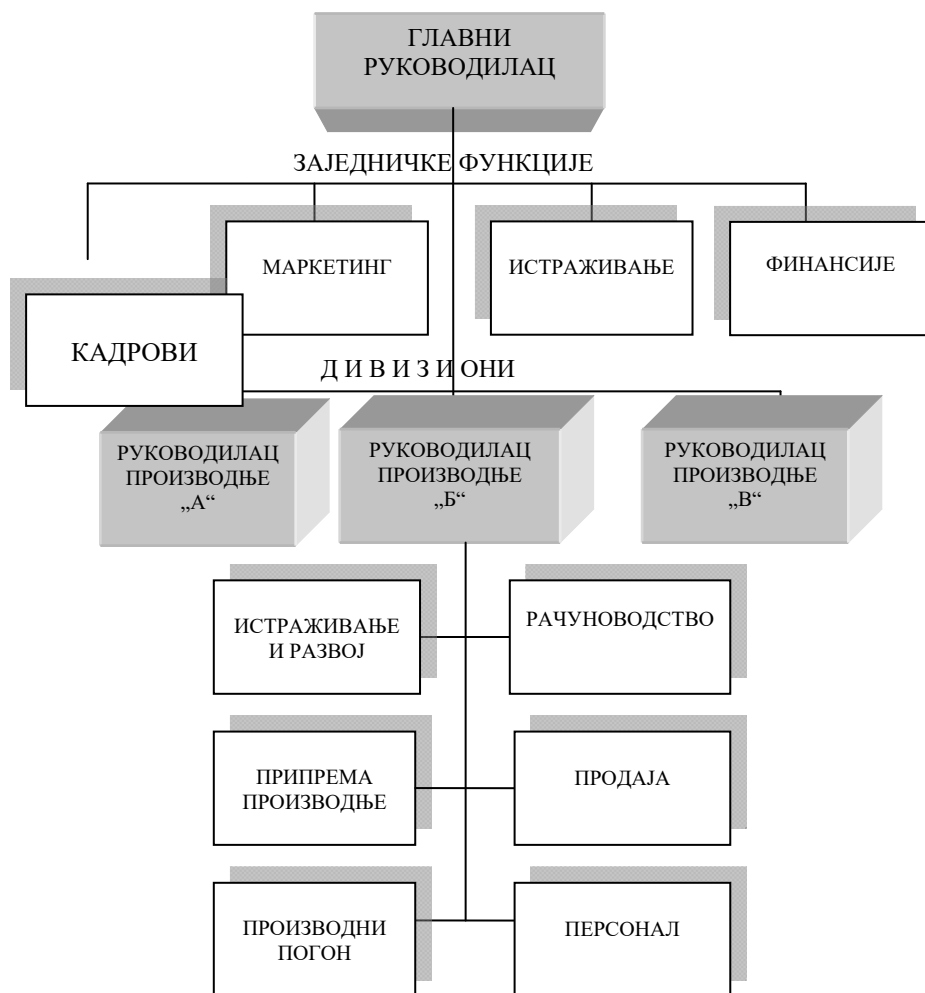
Једна од можда најзначајнијих слабости функционалне структуре, коју истиче др Манојло Бабић, чини „одсуство одговорности функционалних руководилаца за крајњи пословни успјех радне организације“. Он даље каже да руководиоци нису, нити практично могу да буду лично одговорни у функционалној структури јер носе одговорност само за стручно и благовремено обављање послова своје функције. „Једини који је лично одговоран за крајњи пословни успјех организације је њен директор, што је, очито, недовољно да би се он и остварио, односно максимизирао“ [2].

Дивизиони модел организационе структуре

Дивизиони модел организације састављен је од низа аутономних организационих јединица, које функционишу с одређеним степеном самосталности или потпуно самостално. Ова структура назива се још и вишелинијска.

За разлику од функционалне, вишелинијска структура се компоује по предметном или територијалном методу. Дакле, уместо обједињености функција, она претпоставља рашчлањеност функција организације, која се огледа у формирању бројних релативно самосталних и заокружених организационих сегмената. Руководиоци организационих сегмената нису функционални руководиоци, због чега их функционални послови не инте-ресују јер они за њих не представљају крајњи циљ, већ средство да се до тог циља дође.

Одлучивање је децентрализовано и одлуке се доносе на нивоу дивизиона. На заједничком нивоу организују се оне функције или делови који су заједнички за све дивизионе. На слици 4 приказан је модел дивизионе структуре компонован по предметном методу.

Слика 4 – Дивизиони модел – предметна структура

У оквиру дивизиона организују се профитни центри на бази критеријума могућности мерења улагања и добијених резултата. Овај модел организационе структуре је флексибилнији и прилагодљивији потребама окружења и код савремених организација има три нивоа: стратешки, средњи и оперативни.

На стратешком нивоу доноси се стратешки план који је резултат истраживања и развоја функција на том нивоу. На средњем нивоу врши се текуће планирање, доноси се текуће пословне одлуке и дају се смернице за њихову операционализацију. На оперативном нивоу непосредно се извршавају активности и руководи процесом рада.

Као и остали модели организационих структура и овај модел има своје добре и лоше стране, односно предности и недостатке. Добре стране дивизионог модела су што омогућује специјализацију производних активности, техничких вештина и знања. Модел ставља пуну одговорност за ефикасно и ефектно пословање на руководиоце дивизиона, чиме се омогућује развој руководиоца способних да преузму потпуну одговорност у раду.

Највећи недостатак овог модела је у томе што ствара тенденцију окретања искључиво свом дивизиону, што не мора да буде адекватно са становишта организације у целини. Такође, слабости дивизионе организације се огледају и у тежњи за великим осамостаљивањем појединих дивизиона, због чега организациона структура дивизиона мора бити постављена тако да они делују заједно, а не конкурентски.

Дивизиони модел се често примењује у полицији држава које имају децентрализовану структуру,⁶ док се у војскама савремених армија света не примењује. Сматра се да дивизиони модел није нашао своју примену у војсци због природе послова који се морају обављати централизовано.

Организациона структура било које организације - институције, па тако и војне, од изузетног је значаја за функционисање и опстанак сваке организације – институције. Неки аутори је чак и поистовећују с организацијом, у њој виде не само срж, већ и сву проблематику и све аспекте испољавања и деловања организације.

Многи аутори истичу да је немогуће, па отуд и беспредметно посматрати и проучавати структуру организације одвојено од њених функција. Структура и функције су тесно повезане и условљене. Оне стоје у корелационом односу тако да се не искључују, већ допуњују. Структура утиче на функције, а функције на структуру. Поред тога што утиче на функције, структура их редовно обухвата, она их укључује у свој састав, односно функције су елементи организационе структуре.

Функције организације

Након сагледавања одређења организације, организационе структуре и типова организационе структуре, потребно је одредити значење термина функције, као кључног за овај рад. Наиме, термин функција користи се у више наука, како природних тако и друштвених, и зависно од контекста у коме се користи има врло различита значења.

⁶ Локална полиција је одговорна за највећи део полицијског посла који се односи на очување јавног реда и мира, заштита права грађана, док се на нивоу централне државе налазе организационе јединице одговорне за обезбеђење државне границе, борбу против тероризма и др. Види шире у: Зоран Драгишић: *Безбедносни менаџмент*, ЈП „Службени гласник”, Београд, 2007, стр. 99.

У теорији организационих наука аутори, такође, различито схватају и дефинишу функције организације. Једни истичу да функција представља скуп истих, други сличних, а трећи различитих, али међусобно условљених послова. Такође, аутори их различито означавају и класификују, док једни аутори говоре о три темељне функције организације, други говоре о пет, шест или о читавом низу функција. Зато је неопходно најпре одговорити на следеће питање: Шта је (су) функција (е)?

Појмовно одређење функције

У Речнику страних речи и израза термин функција (лат. *functio*) означава „вршење службе, односно рад, радњу, позив, службу, службовање, вршење неке дужности, дужност, задатак“[3].

Проф. Бранислав Јовановић наводи две дефиниције за термин функција, које су веома сличне. Када говори о теорији војног руковођења, он под функцијом подразумева „скуп послова (делатности) којима се обавља део задатака у оквиру општег задатка“, а када је дефинише у оквиру структуре штабних функција команде подразумева „скуп повезаних послова којима се на најцелисходнији начин обавља посебан задатак команде (штаба)“[4].

У Правилнику о планирању, програмирању, буџетирању и извршењу у МО и ВС („СВЛ“ бр. 36/15) појам функције представља „групу сродних или повезаних послова из надлежности МО и ВС“[7].

Теорија организационих наука даје сличне формулације појма функција, а суштина је да он представља специфичну структуру међусобно повезаних послова, којом се постиже неки од посебних циљева организације (система) или којом се стварају неки од услова за постизање циља организације. Свака функција мора да приложи неку вредност која је потребна организацији за извршење њеног задатка. Функција повезује задатке, послове и активности тако да се на ефикасан начин постигне пројектовани резултат.

Дакле, може се закључити да се функције међусобно разликују по јасно издиференцираним групама задатака, послова и активности. На тај начин функције разврставају акције организације, чиме се стиче боље схватање односа једне групе задатака према другој групи у општем настојању за постизањем циљева организације. Повећана специјализација и потреба за даљом поделом рада (задатака) у циљу постизања што бољих резултата непосредни су узроци диференцијације односно класификација функција.

Класификација функција

По мишљењу значајног броја најпознатијих светских аутора у области организационих наука, Фајолови ставови и поставке о управљању предузећем и данас се могу сматрати савременим и применљивим у готово свакој делатности. Фајолова теорија административне доктрине примењива је и у војној организацији јер је он заступао становиште да се процеси управљања и руковођења одвијају у свакој ор-

ганизацији и свакој делатности на истим принципима, само прилагођени конкретној делатности.

Фајолова подела пословања предузећа на шест пословних функција сматра се првом класификацијом функција неке организације. Наиме, Фајол је целокупну делатност предузећа поделио на следеће функције:

- техничку (производња и технологија),
- комерцијалну (набавка, продаја, размена),
- финансијску (оптимална употреба капитала),
- заштитну (имовина и особља),
- рачуноводствену (трошкови, стање имовине и статистика),
- административну (планирање, организовање, командовање, координација и контрола)[6].

Фајол посебно указује на значај административне функције – сматра да је она најважнија и да као таква заслужује највећу пажњу. Административна функција има улогу да повеже и усклади остале функције, јер је због специфичног садржаја сваке од њих на нивоу целине – предузећа, то неопходно.

Полазећи од овог става Фајол је установио пет елемената (функција) административне функције, који, сваки за себе, представљају посебан и међусобно условљен скуп послова. Ти елементи су:

- планирање,
- организовање,
- командовање,
- координација и
- контрола.

Оваква подела функција и данас је актуелна, иако је било много покушаја њене доградње.

За овај рад најзначајнија класификација функција је она која је извршена у односу на намену у остваривању општег циља организације. Према овом критеријуму функције се деле на:

- процесне функције и
- подручне (подржавајуће) функције [4].

Процесне функције су део активности усмерених на стварању услова за постизање циља организације, или регулаторне компоненте унутар организације. Процесне функције су функције организације. Примери основних процесних функција неопходне у сваком систему (организацији) су:

- управљање,
- руковођење и
- командовање.

Подручне функције су део активности усмерених на остваривање неких од посебних циљева организације. Подручне функције заправо представљају подручја рада организационе јединице и свака организација, било она производна, услужна, јавна и слично, може имати више функција, органа и јединица за њихово обављање. Структура подручних функција зависи од величине, основне делатности и оствареног развоја организације, а њихов број од величине и делатности организације.

Процесне функције усмерене су ка *стварању услова за постизање циља организације*, а подручне функције на *остварење неких од посебних циљева организације*. Носиоци процесних функција су органи највишег ранга-нивоа у организацији, а носиоци подручних функција органи нижег ранга, односно нивоа. Однос процесних функција у односу на подручне функције приказан је на *слици 5*.

Слика 5 – Однос процесних функција у односу на подручне функције

Функције у министарствима одбране

У доступним стратегијско-доктринарним и нормативно-правним документима не постоје подаци о начину организовања функција у министарствима одбране страних земаља.⁷ Због тога је, ради утврђивања начина организовања функција у министарствима одбране страних земаља извршена анализа организационих структура министарстава одбране неколико страних земаља и коришћени подаци из доступне домаће и стране литературе која обрађује предметну област.

Анализом организационих структура министарстава одбране и генералштабова страних земаља, уочавају се значајне разлике у организационим структурама министарстава одбране, оружаних снага, што упућује на закључак да је и начин уређења функција министарства одбране различит. Војни теоретичари сматрају да су ове разлике последица великог броја фактора који утичу на њихово формирање и налазе се у области политике, економије, међународних односа, културе, традиције и слично.

⁷ Као један од разлога може се претпоставити да се ради о тајним подацима и да се због тога не наводе у доступним стратегијско-доктринарним и нормативно-правним документима страних земаља. Као други разлог претпоставка је да је то зато што су функције елементи организационе структуре и да је начин уређења функција одређен организационом структуром МО.

На питање зашто министарства одбране варирају у величини, обиму и организацији покушао је да одговори Дејвид Кутер (David Chuter),⁸ који каже да је то зато што је „опсег функција укључених у одбрани веома велики – већи него у било којој другој области владе, уз то присутне су и варијације у начину на који се функције реализују“ [8].

У најважније основне функције система одбране које реализује министарство и код којих ће у сваком случају бити одређено преклапања, Кутер убраја:

- формулисање одбрамбене политике,
- спровођење (имплементација) одбрамбене политике,
- обавештајне анализе, укључујући и прикупљање података,
- командовање и руковођење (C²) оперативних снага,
- оперативно планирање и вежбе,
- превентивно планирање,
- мирнодопска регрутација, обука и евидентирање војног персонала,
- истраживање и развој опреме,
- набавка опреме,
- администрација организације [8].

Кутер сматра да постоји много утицајних фактора који утичу на начин уређења функција, односно на структуру министарства одбране, од којих су неки ван контроле оних који одлучују о структури. Он каже да неке владе концентришу функције на једно место а неке алтернативно „пребацују функције ван главног града“, у оба случаја с циљем да се уштеди новац. Мале државе често доносе одлуку да концентришу све функције на једно место, док велике државе могу да их раздвоје.

У многим деловима света организација јавних служби, па тако и министарстава одбране, заснована је на моделима пређашњих колонијалних сила. Тако, многе афричке, јужно-америчке и азијске државе користе британске, шпанске или француске моделе. У неким од тих земаља преузети модели су се показали као адекватни. На пример, британски модел организације министарства одбране и војске се добро показао у Аустралији и на Новом Зеланду. Међутим, када је колонијално завештање „накалепљено“ друштву које је кроз историју функционисало на другачији начин, тај исти модел се показао као лош и неприхватљив. Пример тога јесте организација Индијског министарства одбране, која је била под почетним утицајем система наслеђеног од Велике Британије, која је убрзо морала да се мења. И у Јужној Африци систем који је прихваћен био је модел у највећем делу моделован од стране британске ратне канцеларије и као такав се није уклапао са другачијом политичком климом државе.

С друге стране, постоје државе које се ослањају на своју историју и традицију и граде системе по сопственој мери и потребама. На пример у Шведској министарство одбране је врло мало,⁹ узимајући у обзир своју дугогодишњу традицију и прак-

⁸ Дејвид Кутер (David Chuter) био је државни службеник у Министарству одбране Велике Британије. Радио је за многе владе и институције у свету, укључујући и француску владу где је био ангажован три године. Пензионисан је 2008. године и сада ради као предавач, консултант и пише књиге. Извор: <http://www.davidchuter.com/Contents.html>

⁹ Министарство одбране Шведске у свом садашњем облику постоји од 1920. године. У Министарству одбране запослено је свега 140 људи, и то: политички саветници, функционери, помоћници, официри, војни саветници о војним питањима, итд. Види шире на: <http://www.government.se/government-of-sweden/ministry-of-defence/organisation/>. Дана 12.12.2016. г.

су у овој држави. Многе функције расподељене су агенцијама које су директно одговорне парламенту. У Словачкој се, такође, и поред преузетих обавеза око припреме система одбране у складу са НАТО са поносом истиче оригиналност, национални карактер, значај и одговорност за успех реформе система одбране.

Из ове краће анализе јасно се може закључити да неке државе бирају сопствени пут и сопствени начин организовања система одбране, заснован на историји, традицији и потребама и који стоји на чврстим темељима, док друге примењују туђе моделе, односно моделе који су у тренду у одређеном времену.

Функције у Министарству одбране и Војсци Србије

У Министарству одбране и Војсци Србије не постоји посебан докуменат којим су прописани називи и појмовно одређене функције, дефинисани задаци, послови и активности у оквиру истих.¹⁰ То је условило је да се делокруг рада и послови преклапају и да више организационих јединица Министарства одбране (ОЈ МО) и ГШ ВС извршавају задатке из истог делокруга рада.

Као што је већ у уводу овога чланка истакнуто, тренутно у МО и ВС прописано је 42 функције, што је један од кључних проблема на који се жели указати у овом раду, због чега је потребно размотрити и детаљније сагледати његову суштину.

Пораст броја функција у организацији је неминован процес и овај проблем је обрађен у теорији организационих наука. Наиме, теоретичари наводе да свакодневне промене у науци и технологији условљавају све већу поделу рада, а тиме и специјализацију, што ће рећи повећање броја функција организације.

Постоји велики број делатности које су некада сматране безначајним и није им се придавала никаква или мала пажња, а данас су потпуно равноправне с онима које су сматране основним. Поред појаве нових функција развијају се и постојеће, што за последицу има повећање задатака и послова због чега се јавља потреба за променом организационе структуре и њеним подешавањем у складу са захтевима развоја функција.

Пораст броја функција према проф. Јовановићу је неминован процес који је последица „закона пораста функција у организацији“, који је резултат развоја путем усавршавања. Узроци пораста броја функција су бројни и различити, зависно од организације, односно од природе делатности. Једна појава изазива друге, па се сукцесивно преноси повећање обима послова, а свака промена условљава промену у организацији [4].

Пораст функција у организацији је неминован процес и теоретичари, свесни овог проблема, предлажу различите мере за његово решавање. Неки од њих се залажу да послови и задаци који се односе на нову функцију додељују извршиоцима у оквиру постојећих функција. Други сматрају да свака нова функција захтева хоризонтално ширење организације, али до одређене границе, када настаје потреба деобе на нове организационе елементе.

¹⁰ Носиоци функција у Министарству одбране и Војсци Србије, у складу са Правилником о ППБИ у МО и ВС (члан 1, тачка 16), одређују се посебним актом (Одлуком) министра одбране. Овим актом дефинишу се називи и носиоци функција система одбране у МО и ВС. Међутим, овим актом се не дефинишу задаци, послови и активности у оквиру функција.

Проблем на који жели да се укаже у овом чланку није пораст броја функција система одбране, већ проблем великог броја функција али и поступка и начина одређивања функција, односно методологије одређивања функција и њихових носилаца у Министарству одбране и Војсци Србије.

Узимајући у обзир теоријске одредбе о организацији, организационој структури и функцијама организације, које су детаљно обрађене у претходном делу, може се закључити да постоји потреба за преиспитивањем поступака и преуређењем функција система одбране у Министарству одбране и Војсци Србије.

У чланку је већ истакнуто да се разлике у организацији министарства одбране различитих земаља појављују углавном због значајног опсега функција које су укључене у одбрану, али и због разлика у начину на који се ове функције извршавају. Извршавање функција, као акције низа међусобно повезаних елемената-подсистема, представља процес који се назива функционисање. Функционисање организацијског система представља трансформацију улазних величина у излазне величине.

Стварање министарства одбране које добро функционише вероватно је теже него стварање било ког другог министарства у влади, зато што му је дата велика лепеза задатака и широк дијапазон учесника, као и тешкоће у координацији истих. Међутим, неки елементи у функционисању организације су универзални: јасноћа улога и функција, минимизирање преклапања и дуплирања, јасне линије извештавања и јединство напора и намене.

Полазећи од основних захтева системског приступа у изградњи сложених хијерархијских (вишенивовских) организационих система, у које спадају и системи одбране, савремене државе граде организацију чија структура у организационом и техничко-технолошком смислу, у основи, базира на функционалном принципу организовања, чиме се обезбеђују предуслови за постизање оптималних ефеката у функционисању.

Исто тако, команде савремених оружаних снага, на свим нивоима командовања, организују се на функционалном принципу, уз неопходно уважавање штабних међузависности, групишући своје органе у четири основне организационе целине, које на релативно аутономан начин извршавају своје задатке у следећим областима:

- кадровски (персонални) послови,
- обавештајно-извиђачки послови,
- оперативни послови и
- логистички послови.

На стратегијском нивоу командовања, поред наведених организационих целина, ради задовољења потреба оружаних снага у целини формирају се још неке организационе целине, као на пример: школство, финансије, развој оружаних снага, развој и усвајање наоружања и војне опреме, међународна војна сарадња и др. Зависно од усвојене организације у појединим оружаним снагама, неке од ових целина налазе се у министарству одбране, а неке у генералштабу.

Функционални принцип организације, ако се правилно примењује, обезбеђује стабилну поделу рада, ограничава опасност од дуплирања послова, повећава могућности преношења искуства у раду, олакшава руковођење унутар специјализованих организационих јединица и др. Истовремено, као што је већ истакнуто, овај мо-

дел има и низ недостатака, као што су: различита перцепција захтева и циљева које треба остварити, отежана координација функција унутар организације, динамика и резултати једне организационе јединице условљавају динамику и организацију рада других организационих јединица, тешкоће у утврђивању доприноса појединих организационих јединица укупном резултату организације и др.

Предлог доградње функционалног модела организовања Министарства одбране и Војске Србије

Функционални модел организације Министарства одбране Републике Србије, без обзира на многе сличности с моделима, пре свега, држава чланица Програма Партнерства за мир, има низ специфичности и јединствене проблеме с којима се суочава, а који су у претходном делу чланка већ истакнути.

Један од проблема, на који је указано је превелики број функција система одбране, због тешкоћа у планирању и међусобној координацији због великог броја веза. Проблем је у директној вези с поступком и начином разчлањивања прописаног делокруга рада, односно методологијом одређивања функција и њихових носилаца у Министарству одбране и Војсци Србије.

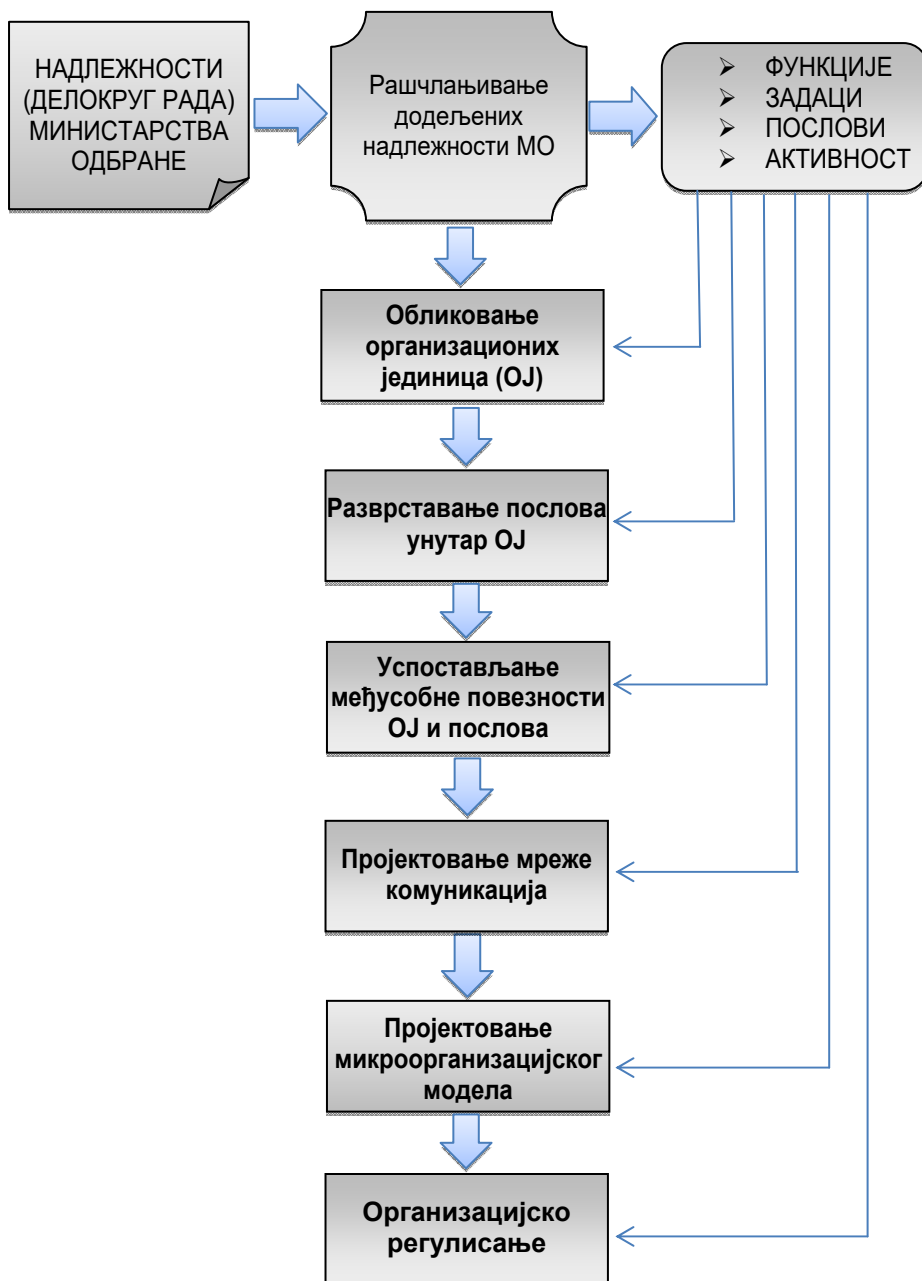
Ови проблеми траже одговоре на следећа питања:

- 1) Које критеријуме користити у поступку одређивања функција система одбране и њихових носилаца у МО и ВС?
- 2) Који је оптимални број функција у МО и ВС?
- 3) Како избећи преклапање функција, задатака и послова између организационих јединица МО и ВС?
- 4) Коју научну методу применити у поступку пројектовања организацијске структуре Министарства одбране?

Одговори на ова питања, као и могућа решења ових проблема, могу се наћи у теорији науке о организацији, стручним књигама и чланцима. Наиме, у теорији науке о организацији наводи се више метода пројектовања организације, а значајније су: комплексна аналитичка метода, дијаграмска метода и метода процесних функција [9].

С обзиром на изабрани функционални модел организације, у поступку пројектовања организацијске структуре Министарства одбране Републике Србије предлаже се коришћење *методе процесних функција*. Ова метода изводи се кроз поступак који садржи седам основних фаза, и то (слика 6):

- 1) рашчлањивање додељених надлежности Министарства одбране,
- 2) обликовање организационих јединица,
- 3) разврставање послова унутар организационе јединице,
- 4) успостављање међусобне повезаности организационих јединица и послова,
- 5) пројектовање мреже комуникација,
- 6) пројектовање микроорганизацијског модела,
- 7) организацијско регулисање.

Слика 6 – Поступак пројектовања организацијске структуре Министарства одбране Републике Србије

Рашчлањивање делокруга рада (надлежности) Министарства одбране потребно је ради осигуравања потребних елемената за пројектовање макро и микро-организациског модела. Због тога се, према овој методи, додељене надлежности (делокруг рада) Министарства одбране из Закона о министарствима Републике Србије и Закона о одбрани¹¹ рашчлањују на хијерархијске нивое. Предлаже се да се рашчлањивање додељених надлежности Министарства одбране Републике Србије изврши на четири нивоа, и то:

- функције,
- задаци,
- послови и
- активности.

При дефинисању функција ова метода се темељи на тврђњи да број функција у МО зависи од специфичности МО у оквиру Система одбране Републике Србије¹² и услова у којима се функције реализују.

Према Дејвиду Кутеру најнапреднији и вероватно и најефикаснији облик организације министарства одбране је *интегрисана хијерархија*. Овај случај имамо тамо где су додељене функције Министарства одбране подељене на:

- Штаб одбране (Генералштаб), који је одговоран само за примену политике,
- Министарство одбране, у којем су помешане војне и цивилне организације формиране према функцијама.

Он даље каже да није нужно да се посао дели 50% према 50%, нити на било који други начин. У сваком засебном случају тест би требало да буде да ли ће посао ефектније бити одрађен од стране војног или цивилног особља. У неким случајевима, као што је у оперативном планирању, већина или сав персонал ће бити из војске. У другим, као што је одговорност за цивилно особље, применљива је супротна варијанта. На основу тога закључује да је интегрисана структура она која обухвата принципе цивилне и војне кооперације у мери у којој се може применити. Међутим, како каже Кутер, потребно је да буде јасно схваћено да „*цивили не могу да наређују војном персоналу као и да они нису под војном дисциплином*“ [8].

Уважавајући напред наведене ставове Дејвида Кутера и постојећу организацију Министарства одбране Републике Србије, за полазну основу за редефинисање и уређење функција у МО и ВС предлаже се груписање функција на нивоу сектора према прегледу датом у табели 1.

¹¹ Послови у надлежности Министарства одбране прописани су у члану 12. Закона о министарствима Р. Србије ("Сл. гласник РС", бр. 44/14, 14/15, 54/15 и 96/15-др. закон) и у тачки 2, члана 14. Закона о одбрани ("Сл. гласник РС" бр. 116/07, 88/09 – др. закон, 104/09 – др. закон). Иако би по логици дефинисани послови у овим документима требало да буду идентични то није случај. Међутим за овај рад то није од пресудне важности, важан је поступак пројектовања организационе структуре МО.

¹² Специфичности МО у оквиру Система одбране одређене су дефинисаним функцијама у МО и ВС што подразумева да је претходно спроведен поступак одређивања функција и њихових носилаца у оквиру Система одбране. Функције у МО и ВС су само део функција Система одбране чији је носилац МО и ВС.

Табела 1 – Предлог назива и носилаца функција у Министарству одбране и Војсци Србије¹³

Редни број	НАЗИВ ФУНКЦИЈЕ	НОСИЛАЦ ФУНКЦИЈЕ
1.	Дефинисање политике одбране	Сектор за политику одбране
2.	Управљање људским ресурсима	Сектор за људске ресурсе
3.	Управљање материјалним ресурсима	Сектор за материјалне ресурсе
4.	Управљање буџетом одбране	Сектор за буџет и финансије
5.	Обавештајно-безбедносне анализе и процене	Сектор за обавештајно-безбедносне послове
6.	Командовање и руковођење Војском Србије	Генералштаб Војске Србије
7.	Инспекцијски надзор	Инспекторат одбране
8.	Администрација организације	Секретаријат Министарства одбране

Представљени модел подразумева уклапање функција у правилне елементе, тако да целина чини логичну, остварљиву и ефикасну организацију, што је од изузетног значаја, а често има обележја основног организацијског проблема. Понављање и преклапање функција је нецелисходно за организацију тако да се свака функција потребна за постизање циљева организације додељује *једном* организационом облику структуре (сектор, генералштаб, управа) као носиоцу, док други организациони облици могу извршавати задатке, послове и активности из дотичне функције.

Као што је већ истакнуто, функције представљају целину, сличног или сродног међусобно повезаног деловања, односно подручја рада у оквиру одређеног система с утврђеним деловима свих задатака у њему. Из овакве дефиниције произилази потреба да се у оквиру рашчлањивања додељених надлежности функције даље рашчлањују на задатке, задаци на послове, и на крају послови на активности.

Тако на пример, у начелу, функција Командовање и руковођење Војском Србије обухватила би задатке и послове приказане у табели 2.

¹³ Из табеле се види да је примењен принцип: једна функција – једна организациона структура, који не мора да важи, али је пожељан из више разлога. Исто тако, евидентно је да све организационе јединице, осим Сектора за обавештајно-безбедносне послове већ постоје у постојећој организационој структури МО.

Табела 2 – Преглед задатака и послова функције Командовање и руковођење Војском Србије¹⁴

Ред. Бр.	Задаци	Послови
1.	Доктринарно уређење Војске Србије	Израда концепата и Доктрине Војске Србије
		Израда функционалних доктрина
		Израда правила и упутстава
2.	Планирање у Војсци Србије	Превентивно и планирање одговора на кризе
		Развојно и извршно планирање
3.	Оперативни послови Војске Србије	Уређење и припрема територије
		Размештај и ред, организација рада и службе, обезбеђење објеката ПС и људства
		Оперативна евиденција
		Узбуне и ангажовање ВС у миру
		Ешалонирање РМР
		Израда аката командовања
4.	Планирање и реализација контрола	Контрола оперативних способности
		Контрола усаглашености
		Контрола заштите ресурса
5.	Праћење оперативних и функционалних способности Војске Србије	Оперативне и функционалне способности
		Развој родова и служби
		Концепт оперативних способности
6.	Планирање обуке и вежби команди и јединица Војске Србије	Индивидуална обука
		Колективна обука
		Обука команди
		Обука за усмерену мисију
		Мултинационална обука
7.	Телекомуникације и информатика	Телекомуникационе везе
		Крипто и ТЕМПЕСТ заштита
		Информатички системи и канцеларијско пословање
8.	Планирање и организовање цивилно војне сарадње	Сарадња с државним органима

¹⁴ Приказани преглед задатака и послова функције Командовање и руковођење Војском Србије је оквирни предлог који може послужити као основа за дефинисање и уређење новодефинисане функције. Такође, може се користити и као модел за дефинисање осталих функција система одбране које су у надлежности Министарства одбране и Војске Србије.

Обликовање организационих јединица је друга фаза методе процесних функција, која се реализује након рашчлањивања надлежности, а спроводи се према следећем поступку:

- послови се разврставају у постојеће организационе јединице,
- проверава се да ли су послови адекватни за обликовање организационих јединица,
- ако је потребно, спроводи се преформулисање појединих послова према обликованим организационим јединицама и
- дефинитивно се обликују организационе јединице.

Послови се разврставају у оне постојеће организационе јединице које су оцењене као најадекватнији носиоци одређених послова. Ако се покаже да су неки од послова неадекватни за одређену организациону јединицу треба их преформулисати. Исто тако, ако се покаже да су неке организационе јединице неадекватне, оне се морају преобликовати. На овај начин формирају се конкретне организацијске јединице: управе, одељења, одсеци, групе итд.

Разврставање послова унутар организационе јединице реализује се након извршеног обликовања организацијских јединица и то тако да се сада послови разврставају на активности унутар сваке организационе јединице.

Успостављање међусобне повезаности организационих јединица према пословима спроводи се утврђивањем повезаности послова с унутрашњим и осталим организационим јединицама у оквиру Министарства одбране. Будући да послови представљају већи или мањи скуп активности, утврђивањем повезаности послова између организационих јединица практично се утврђују непосредни и посредни носиоци њиховог извршења. Наиме, поједини послови не обављају се само у организационој јединици која је непосредно надлежна за те послове, већ и у другим организационим јединицама, што значи да између тих јединица треба поделити активности, односно разграничити надлежности и одговорности.

Како је један од проблема, на који је указано у раду, разграничавање надлежности и одговорности између организационих јединица Министарства одбране и Генералштаба Војске Србије, потребно је да се детаљније размотри и понуде практична решења.

За разграничење надлежности и одговорности између организационих јединица морају се дефинисати *критеријуми* на основу којих се разграничење спроводи. За разграничење надлежности и одговорности између организационих јединица Министарства одбране и Генералштаба Војске Србије, предлаже се да се као полазна основа користе следећи критеријуми:

1) Организациона јединица која је функционално надлежна за дефинисане задатке одговорна је за:

- развој методологије рада на извршењу задатака из своје функционалне надлежности,
- прикупљање, анализирање и обраду свих докумената потребних за своје нормално функционисање,
- прецизирање и обликовање задатака из своје функционалне надлежности,
- праћење и анализирање свога плана рада,
- усклађивање рада унутар своје и с другим организационим јединицама,
- организовање рада на извршењу задатака из своје функционалне надлежности.

2) Организациона јединица која није функционално надлежна за дефинисане задатке и послове одговорна је за:

- методологије рада на извршењу задатака из своје функционалне надлежности,
- квалитет израде докумената који достављају организационој јединици која је носилац задатака,
- праћење, анализирање и интерпретацију свога плана рада,
- координацију рада са носиоцем задатака,
- извештавање носиоца задатака о свим променама које утичу на извршавање задатака.

Наведени критеријуми имају оквирни карактер јер се мора проучити сваки задатак и посао појединачно и утврдити повезаност организационих јединица са сваким од послова.

Пројектовање мреже комуникација је четврта фаза методе процесних функција, која се спроводи на основу утврђене повезаности организацијских јединица, и то тако да се фреквенције сабирају хоризонтално и вертикално. Хоризонтални збир квантитативно изражава комуникације на „линији примања“, а вертикални збир представља комуникације на „линији давања“ података о извршеним пословима разврстаних према појединим организационим јединицама.

Пројектовање микроорганизациског модела представља распоређивање активности по радним местима унутар организационе јединице и пројектовање потребних организацијских прописа. Распоредивањем активности по радним местима спроводи се детаљна подела рада, разграничавају надлежности и одговорности између радних места и дефинишу односи сваког радног места према другим радним местима.

Организацијско регулисање је последња фаза која се своди на израду одговарајућих организацијских прописа¹⁵. Прописима се, према овој методи, регулишу односи између радних места те поступање с документима.

Предности предложеног модела:

- смањен број функција, који би требало да доведе до смањења организационе структуре МО;
- функције су препознатљиве и заједничке за све нивое командовања и руковођења (КиР), док се задаци, послови и активности разликују;
- избегавање дуплирања у надлежностима и задацима;
- омогућена је јака контрола са врха (носилаца функција);
- смањен је број међусобних веза унутар система.

Недостаци предложеног модела:

- гомилање одлука на вишим организационим нивоима (МО, ГШ);
- могућност идентификовања с функцијом, а не с циљем који треба постићи.

¹⁵ У члану 14. Правилника о унутрашњем уређењу и систематизацији формацијских места у Војсци Србије прописано је да се унутрашње уређење и систематизација формацијских места у командама, јединицама и установама врши на основу: књиге формације и путства за унутрашњу организацију и рад.

За имплементацију предложеног модела било би потребно предузети следеће мере:

- да се дефинишу критеријуми за одређивање функција система одбране и њихових носилаца у МО и ВС,
- да се у складу са критеријумима најпре дефинишу функције система одбране, а затим одреде функције Министарства одбране и Војске Србије,
- да се дефинишу задаци, послови и активности у оквиру функција;
- да се идентификују носиоци дефинисаних функција у Министарству одбране, јер то мора бити полазна основа за организацију МО и ВС;
- да се дефинисане функције, задаци, послови и активности регулишу посебним актима министра одбране.

Закључак

Немогуће је, па отуд и беспредметно, посматрати и проучавати структуру организације одвојено од њених функција, јер су структура организације и функције тесно повезане и условљене.

Прилагођавање организационе структуре један је од најзначајнијих видова реакције на утицај средине. Реакција се најчешће испољавања у виду промене унутрашње организације (конституишу се нове организационе јединице или модификују неке од постојећих), унапређења организационе културе (подизање радне и технолошке дисциплине на виши ниво) и корекције стила управљања организацијом (поједностављује се процес управљања и руковођења).

Свака промена организационе структуре мора бити резултат свеобухватне анализе функционисања елемената организације, односно резултат повећања обима послова, задатака или нове функције.

Избор сопственог начина организовања, заснован на историји, традицији и потребама нашег народа и државе, а не копирање туђих модела, најбољи је начин како до оптималне организације МО и ВС којом ће се унапредити способности за извршавање послова, задатака и мисија.

Независно планирање и нормативно уређење у 42 области, а које по својој природи морају међусобно да буду координисане, негативно утиче на друге врсте планирања, а пре свега на планирање рада и дефинисање циљева и приоритета МО и ВС.

Понављање и преклапање функција, задатака и послова је не цилисходно за организацију тако да се свака функција потребна за постизање циљева организације додељује *једном* организационом облику структуре (сектор, генералштаб, управа) као носиоцу, док други организациони облици могу извршавати задатке, послове и активности из дотичне функције.

Предложени број функција требало би да доведе до избегавања дуплирања у задацима и надлежностима између ОЈ МО и ВС, до смањења броја међусобних веза унутар система, јаче контроле са врха (носиоца функција) и у крајњем до унапређења ефикасности и ефикасности рада МО и ВС.

Литература

- [1] Тодоровић, Ј., Ђуричин, Д., Јаношевић, С., *Стратегијски менаџмент*, Економски факултет, Београд, 2003.
- [2] Бабић, М., *Основи организације*, ИП „Свјетлост“ ООУР Завод за уџбенике, Сарајево, 1976.
- [3] Вујаклија М., *Речник страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1980.
- [4] Јовановић Б., *Увод у теорију војног руковођења*, ВИЗ, Београд, 1984.
- [5] Лојић Р., *Организационо понашање*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2011.
- [6] Јашко О., Дулановић Ж., *Основи организације пословних система*, ФОН УБ, Београд, 2007.
- [7] Правилник о планирању, програмирању, буџетирању и извршењу у Министарству одбране и Војсци Србије („СВЛ“ бр. 36/15)
- [8] Chuter D., *Governing and Managin the defence sector*, Institute for Securiti Studies, Pretoria, South Africa, 2011., <https://www.issafrica.org/uploads/GovManDefSec.pdf>
- [9] Бубле, М., *Пројектовање организације*, Информатор, Загреб, 1981.
- [10] Закон о министарствима Р. Србије ("Сл. гласник РС", бр. 44/14, 14/15, 54/15 и 96/15-др. закон)
- [11] Закон о одбрани ("Сл. гласник РС" бр. 116/07, 88/09 – др. закон, 104/09 – др. закон).
- [12] <http://www.government.se/government-of-sweden/ministry-of-defence/organisation/>.
- [13] www.davidchuter.com/Contents.htm
- [14] <https://www.issafrica.org/uploads/GovManDefSec.pdf>

УПОТРЕБА ОКЛОПНИХ ЈЕДИНИЦА У ОПЕРАЦИЈАМА У НАСЕЉЕНОМ МЕСТУ

Раде В. Славковић, Бранко Б. Шипка и Јадранко К. Јукић,
Универзитет одбране у Београду, Војна академија,
Школа националне одбране, Катедра оператике

По свом предмету проучавања овај рад је, пре свега, производ истраживања, анализе и размишљања о употреби рода оклопних јединица у борбеним операцијама Војске Србије у насељеном месту, с тежиштем на употреби у нападној и одбрамбеној операцији, као једном од најзначајнијих.

Може се констатовати да ће адекватно и правилно планирање употребе оклопних јединица у операцијама у насељеном месту имати кључну улогу за постизање успеха у овим операцијама. Велике маневарске способности, као и ватрена моћ ових јединица, олакшава кретање и покрет кроз насељено место, а оклоп доприноси заштити људства од непријатељеве ватре, одвраћа непријатеља и умањује му вољу за борбом због психолошког ефекта који изазива звук тенковских гусеница у насељеним местима.

Кључне речи: *оклопне јединице, тенковски батаљон (чета, вод), механизовани батаљон (чета, вод), нападна операција, одбрамбена операција*

Увод

Кризна жаришта, данас у свету готово увек по неком неписаном правилу настају и завршавају се у урбанизованим областима, тј. насељеним местима, средишту популација. Урбана подручја су места моћи и економских активности становништва и имају очигледну моћ привлачења оружаних сукоба зарађених страна, па према томе захтевају и строгу примену основних начела ратовања. За разлику од наше земље, данас у свету моћније земље, њихове оружане снаге, имају разрађене и посебно написане доктрине ангажовања снага у урбаним срединама. У овом окружењу, сваки род има своја начела употребе, па тако и оклопне и механизоване јединице. Наша не тако далека историја војног ангажовања Југословенске народне армије је пуна примера неадекватне употребе, тада оклопних и механизованих јединица, против нерегуларних оружаних снага непријатеља које су користиле урбана подручја да предузму екстремно насилна дела у сврху задобијања, пре свега медијске па тек онда војне моћи.

Ова стечена искуства намећу нам потребу да данас оклопне јединице буду спремне, а људство ових јединица обучено за сукцесивно и истовремено предузимање активности силе, сопствене безбедности и помоћи становништву у простор-

но-временском оквиру урбанизоване средине. Наиме, у кратком временском року копнене снаге, а у оквиру њих и оклопне јединице ће бити присиљене да у урбаним подручјима највероватније, сукцесивно или истовремено, предузимају акције силе против непријатеља, партнерске активности са локалним безбедносним снагама, безбедносне акције и акције помоћи у подршци становништву.

Војно географска разматрања и утицај насеља на извођење операција оклопних јединица

Сазнања о употреби оклопних јединица у операцијама у насељеном месту зависе, у првом реду од теоријских сазнања о насељима тј. појмовног одређења насеља. У ред основног, опште теоријског сазнања о насељеном месту спада, пре свега схватање његовог појма, као и садржаја (предмета) инфраструктуре која утиче на извођење борбених операција. У овом раду садржаји опште теоријских сазнања о насељеном месту биће заокружена приказом карактеристика насеља које утичу на припрему и извођење операција оклопних јединица у насељеном месту.

У литератури данас има много дефиниција насеља, али ћемо за потребе овог рада¹ под насељем сматрати свако стално или привремено насељено место у којем се одвија или на које се наслања нека делатност и које има своје име, без обзира на број кућа. Анализирајући ову дефиницију може се закључити да је појам насеље веома широк, јер обухвата велики број најразноврснијих насељених места, која се међусобно разликују по положају, постанку, броју становника, урбанистичкој структури, садржини и опремљености, функцијама и улози у друштвено-економском животу одређеног региона.

Изузимајући привремена насеља сва остала насеља можемо поделити на три основне категорије: *сеоска*, *градска* и *мешовита*. У оквиру ових категорија насеља постоји типолошка разноликост условљена географским урбанистичко-архитектонским и другим факторима. Најбројнија и најразноврснија насеља су сеоска насеља чије се становништво претежно бави пољопривредним делатностима. Према морфолошко-физиономској класификацији постоје два типа сеоских насеља: насеља збијеног и разбијеног типа. У сваком овом типу постоји велики број варијетета, као специфичност појединих крајева.²

Под утицајем новијих друштвено-економских кретања, типови и варијетети сеоских насеља губе многа своја ранија обележја, трансформишу се и добијају савремени изглед, што мења њихов утицај на извођење борбених операција.

Градска насеља (градови) су развијенији облик насеља. Они имају више функција и представљају средишта одређених територија. Разликују се од сеоских насеља не само по броју становника, већ и по функционалним, архитектонско-комуналним, културним и многим другим обележјима. Критеријуми за разне категорије гра-

¹ Статистичка служба СФРЈ усвојила је следећу географску дефиницију насеља: „Насеље је посебна антропо-географска територијална јединица посебног имена, без обзира на број кућа“.

² У неким деловима света постоје чак и покретна насеља смештена на води, затим рибарска насеља, привремена насеља сточара, ловаца и многа друга слична насеља која имају обележја сеоских насеља.

дова су разноврсни и има их много. Обично се полази од изгледа и димензија града, уређења, опремљености, положаја у односу на одређени простор, броја становника, економских, политичких, војних и других обележја.

Најприхватљивији критеријум класификације градова, у војном погледу, иако има недостатака, јесте комбинација статистичког и економског критерија. По овоме критеријуму градом се сматра свако насеље које има најмање 2.000 становника, под условом да се најмање 50% становника бави непољопривредним делатностима. При чему можемо издвојити, варошице са 2.000–2.500 становника, средње градове са 20.000–50.000 становника, веће градове са 50.000–100.000 становника.

Мешовита насеља су она насеља која још нису градови, а нису ни села. То је прелазни тип насеља, чији се друштвени организам толико усложио, што је својствено градовима, али који још имају мало функција, једну до две (мала индустријска насеља уз фабрике, административни центри са једноставном структуром, насеља око пољопривредних комбината). Становништво мешовитих насеља у мањем проценту се бави пољопривредним делатностима.

Карактеристике насељених места су многобројне и у току припреме и извођења борбених операција могу бити од већег или мањег значаја за оклопне јединице, па у овом раду неће бити све разматране. Односно разматраћемо величину, облик, грађевинска обележја објеката под земљом и на површини и постојање и распоред целина (квартова, блокова, паркова) у насељеним местима погодних за снабдевање, маневар и ватру оклопних јединица.

Величина насељеног места најнепосредније утиче на јачину, састав и начин употребе оклопних јединица у борбеним операцијама. Мања насељена места (села и варошице) са ниским зградама између којих се налазе пространа дворишта и баште испољавају незнатан утицај на начин употребе оклопних јединица. Оваква места најчешће не захтевају примену посебних тактичких поступака оклопних јединица. Чак и већа насељена места ушореног типа у равници (већином у Војводини) не представљају озбиљније препреке за оклопне јединице у нападној операцији јер постоје повољни услови за њихово обилажење. Међутим, у одбрамбеној операцији свако насељено место, па и најмање село, може послужити као ослонац за развијање различитих облика отпора непријатељу.

За разлику од села, градови са приградским насељима намећу посебне услове за извођење борбених операција и употребу оклопних јединица. Шире градско подручје обухвата сва издвојена (приградска насеља) која су по правилу од ужег градског подручја одвојена већим слободним површинама. То су често модерна стамбена насеља или индустријски рејони са грађевинским објектима погодни за употребу оклопних јединица. Ова приградска насеља најчешће затварају прилазе граду те се као утврђени рејони, отпорне тачке укључују у општи систем одбране. Уже градско подручје је изграђена целина по градским четвртима међусобно повезаним блоковима зграда са улицама, трговима, парковима, мостовима, надвожњацима и подвожњацима, подземним објектима.

Унутрашње карактеристике овог подручја могу се међусобно битно разликовати и на тај начин различито деловати на извођење борбених операција оклопних јединица у насељеним месту. Градске четврти, групе зграда и други грађевински објекти раздвајаће дејства оклопних јединица и приморавати их да изводе појединачне

акције са низом одвојених борби по одвојеним правцима. Мноштво грађевинских објеката посебно када је градња збијена, ограничава прегледност, ватрено дејство, покрет и маневар, садејство и одржавање везе у оклопним јединицама.

Облик насељеног места најнепосредније утиче на облике маневра у нападу и на начин организације одбране. Насељена места кружног или правоугаоног облика омогућавају обухватни и обилазни маневар у нападној операцији затим окружење или блокирање непријатељевих снага и на крају концентрични напад на непријатеља са кружне основице. Истовремено овакав облик града пружа оклопним јединицама у одбрамбеној операцији могућност организације кружне одбране и рационалније коришћење резерви маневром по унутрашњим правцима. Насељена места, градови издуженог облика, која се редовно налазе на обалама река (као на пример Смедерево) захтевају ангажовање јачих састава оклопних јединица, јер је отежана примена обухвата и обиласка ради изолације или блокирања, па су оклопне јединице приморане да изводе фронтални напад од објекта до објекта дуж улица које су паралелне са реком.

Битан утицај на извођење операција оклопних јединица у насељеном месту има и облик и протезање уличне мреже, која може бити: *радијална, радијално-кружна, зракаста, шаховска, комбинована и не структурирана*. Радијални систем, присутан је најчешће у старијим градовима и неповољно утиче на употребу оклопних јединица због своје пропусне моћи а недостатак попречних улица ограничава маневар оклопним јединицама покретом и ватром.

Радијално – кружна пружа повољније услове за употребу оклопних јединица (у одбрамбеној операцији организацију кружне одбране, у нападној употребу оклопних јединица са више праваца ка центру).

Зракасти негативно се одражава на извођење операција оклопних јединица јер ограничава маневар покретом дуж фронта, па почетно груписање оклопних јединица има изузетан значај.

Шаховски систем улица пружа најповољније услове за употребу оклопних јединица у операцијама у насељеном месту (граду). Код овог система улица територија града је подељена на одвојене квартове између којих се протежу праве и широке улице, а на раскрсницама су обично већи тргови и паркови који пружају повољне услове за маневар оклопних јединица у нападној операцији, а у одбрамбеној примени свих врста ватри. У основи овај систем улица је погоднији за извођење нападне операције оклопних јединица на насељено место него одбрамбене јер присиљава оклопне јединице да одбрану организују по утврђеним тачкама.

Комбиновани систем улица је најчешћи у виду радијалног круга у центру града који окружује шаховски систем улица у приградским насељима. Он ће различито деловати на употребу оклопних јединица у зависности у ком делу се планира и употребљавају оклопне јединице.

Не структурирани или произвољни систем улица у граду ствара највеће потешкоће за употребу оклопних јединица у борбеним операцијама, јер знатно отежава планирање, организацију и њихово планско извођење. Као по правилу у овом систему улице су криве, уске са великим бројем слепих улица што знатно отежава маневар оклопних јединица покретом и ватром.

Мостови, надвожњаци и подвожњаци са околним објектима и природним прекама каналишу дејства оклопних јединица и ограничавају маневар истих у нападним операцијама, док у одбрани пружају могућност лаког запречавања, рушења и успешне одбране са мањим оклопним јединицама (посебно механизованим).

Подземни објекти подруми, шахтови, канализациона мрежа, пешачки пролази погодни су (за механизоване јединице) за прикупљање, заштиту и покрет резерви. Подземни објекти омогућавају прикривен покрет и прилаз појединим објектима што је позитивно али исто тако може имати и негативан утицај на ток извођења операције јер омогућава и прикривен прилаз борбеном возилу (тенку) и његово оштећење или уништење релативно јефтиним борбеним средствима (ручним ракетним бацачима и сл).

Поменуте карактеристике насељених места различито ће утицати на карактер дејстава у насељеном месту и употребу оклопних јединица. Употреба оклопних јединица у операцијама у насељеном месту има посебне карактеристике у односу на друге услове и сходно томе захтеваће посебне тактичке поступке ових јединица међу којима треба истаћи:

- смањену прегледност и отежано осматрање из борбених возила,
- смањено поље дејства (топом и митраљезима),
- отежано командовање и одржавање везе између оклопних јединица,
- отежано садејство унутар оклопних јединица и са придатим јединицама,
- повећана је могућност маскирања и заштите од дејства непријатеља,
- повољне могућности за против оклопна и оклопна дејства,
- повољни услови за постављање заседа и дејство из заседе са блиских одстојања,
- отежани услови снабдевања (борбеним и погонским средствима) и
- отежано збрињавање повређених и рањених.

Употреба оклопних јединица у нападној операцији на насељено место

Начелно, оклопне јединице³ бригаде Копнене војске (бр КоВ) Војске Србије (тенковски батаљон (тб), тенковска чета (тч), тенковски вод (тв), механизовани батаљон (мб), механизована чета (мч), механизовани вод (мв)) не би требало употребљавати за самостална нападна дејства у насељеном месту, већ само за:

- блокаду насељеног места на које се напада,
- непосредну подршку пешадијских јединица у нападној операцији на насељено место,
- напад на снаге непријатеља које се бране испред насељеног места и
- као ојачања јуришних група,⁴ у борбеном пару .

³ Оклопне јединице су род Копнене војске Војске Србије. У свом саставу имају тенковске и механизоване јединице.

⁴ *Јуришна група* – (ЈГ) елемент борбеног распореда чете, батаљона и јуришног одреда у нападној операцији. Јачине је обично до једног пешадијског вода, ојачаног пионирима, одељењем БГА, до два тенка и групом за рашчишћавање. Најчешће се формира при нападном дејству на насељено место, за савлађивање утврђених зграда (објеката) и при насилном прелазу реке. Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981, стр. 205.

У нападној операцији на насељено место тенковске јединице ће најчешће бити ангажоване у саставу јуришних група, где ће борбена дејства изводити у садејству са механизованим јединицама формирајући борбене парове. *Борбени пар* је елемент борбеног распореда оклопних јединица, односно заједничко дејство тенка и механизованог одељења (оклопни транспортер (ОТ) БВП М80) на изабраном правцу – настао као последица стечених искустава старешина припадника рода оклопних јединица (ОЈ) приликом ангажовања истих током дејстава на простору бивших република СФРЈ.

За разлику од тенковских јединица, механизоване јединице (мб, мч, мв) могу бити носилац дејстава у нападној операцији на насељено место. Нападну операцију механизоване јединице могу изводити у саставу бр КоВ, тактичке групе, борбене групе и самостално. У овим саставима механизоване јединице могу да буду у првом оперативном ешелону – првој линији или као резерва, у улози главних снага, или помоћних, резерве и јуришних група. У саставима моторизованих (пешадијских) јединица могу бити у улози снага за непосредну подршку пешадије или у саставу јуришних група. Самостално задатак извршавају најчешће као посебан елемент борбеног распореда батаљона, бригада (резерва, јуришне групе).

Када се механизоване јединице нађу у улози јуришних група онда нападну операцију изводе из борбеног возила пешадије (БВП). Механизованим јединицама у нападној операцији поред војних снага могу садејствовати и друге снаге система одбране (снаге полицијских управа, снаге отпора формиране унутар насељеног места). Начелно, у нападној операцији на насељено место механизоване јединице могу бити ојачане са:

- минобачачким јединицама (МБ 120 mm),
- пионирским јединицама,
- јединицама инжењеријских машина и
- средствима за телекомуникацију мале снаге.

Поред наведеног оклопне јединице требају бити ојачане:

тенковске: – минимално са две јединице пешадије и привременим извиђачким саставом извиђачке јединице бр КоВ;

механизоване: – са две тенковске јединице.

У нападној операцији на насељено место, оклопне јединице најчешће добијају задатак да заузму неколико објеката (веома ретко више мањих објеката) или део насељеног места.

Механизована јединица када се убацује у насељено место, начелно има задатак да успостави контакт са снагама отпора у насељеном месту, односно организованим снагама отпора и да са њима планира, организује и изводи нападна дејства и акције на објекте од посебног значаја (командна места, центре везе, јако утврђене објекте, мостове и сл.) Нападна дејства на наведене објекте треба изводити синхронизовано са нападним дејствима снага споља у духу плана претпостављеног. Односно, сва дејства која механизоване јединице изводе као убачена јединица требају бити у потпуности усклађена, по времену и месту, са деловима јединица које изводе нападну операцију споља и требају бити у њиховој функцији.

Планирање операције оклопних јединица у нападној операцији на насељено место

Процедура рада команде оклопне јединице (тб, мб) на доношењу одлуке за нападну операцију на насељено место одвија се по прописаним фазама Упутства за оперативно планирање и рад команди у Војсци Србије као и за нападну операцију у тз. „нормалним” условима, с тим што органи команде требају обратити пажњу на неке специфичности које могу битно утицати на коначан позитиван исход операције.

У фази иницирања (пријем задатка) команда треба доћи до закључака:

- о врсти задатка који извршава оклопна јединица – овде је битно закључити да ли задатак оклопна јединица изводи самостално или у саставу више јединице,
- у којој улози оклопна јединица извршава задатак (јуришна група, непосредна подршка пешадије и сл.),
- какав и колики је утицај суседа (првенствено убачених и других снага која дејства изводе унутар насеља) и каква и колика је ватрена подршка виших јединица,
- мерама које треба хитно предузети на стварању услова за успешно извршење додељене мисије.

Наравно, за доношење правилне и целисходне одлуке веома је битно да команда располаже са што више података о непријатељу и да се приликом планирања операције придржава следећих принципа:

- потпуно извршити идентификацију критичних подручја насељеног места,
- израдити једноставан план,
- омогућити потчињеним командирима потребно време за увежбавање јединица за операцију,
- дозволити и подстицати иницијативу код потчињених командира и
- правилно одредити (довољност снага) и на време, по потреби употребити резерву.

У обавештајној припреми бојишта у другом кораку процени претње (непријатеља) важно је доћи до квалитетних закључака о непријатељевим снагама које бране насељено место (објекте). У оквиру тога важно је сагледати:

- да ли су то специјалне или друге (пешадијске, оклопне, механизоване) снаге,
- да ли непријатељ употребљава и да ли ће употребити НХБ/о,
- опремљеност и могућност непријатеља за вођење пре свега противоклопних дејстава, запречавања и зарушавања,
- од посебног значаја је проценити тачан распоред ватрених средстава, пре свега за против оклопна дејства,
- да ли у насељеном месту има цивилног становништва које је непријатељски расположено према нашим снагама.

У процени борбеног простора треба сагледати две целине. Прва је процена самог насеља, односно демографије и инфраструктуре у насељу и друга целина је процена терена на којем се налази насеље. У процени насеља неопходно је анализирати:

- величину и тип насеља,
- да ли је то сеоско или градско насеље,
- каква је густина насеља,
- ширину и проходност улица и тргова,
- величину и значај стамбених и других карактеристичних објеката у насељу и
- број цивилног становништва и њихов утицај на извођење дејстава.

Значајно је проценити који су то објекти од посебног значаја за одбрану које непријатељ може посебно утврдити, чијим би заузимањем пала целокупна непријатељева одбрана.

Кроз процену терена на којем се налази насеље ценити:

- да ли је то равничарско, маневарско или брдско-планинско земљиште,
- број, карактеристике и врсте путних и железничких комуникација које воде кроз насеље, односно у насеље и ван њега,
- број и значај аеродрома, ако их има,
- да ли се насеље наслања на водену препреку (река, језеро) или га пресеца водена препрека и
- да ли су правци прилаза насељу каналисани и откривени.

Након дефинисања и описа борбеног окружења обавештајно – извиђачки орган команде оклопне јединице доноси закључке о:

- карактеристикама и густини, односно величини насеља,
- могућности блокаде насеља,
- могућности прилаза насељу или објектима напада у насељу (прикривен, полу прикривен или отворен правац),
- могућност уласка у насеље (комуникације и њихове карактеристике) за вођење нападаних дејстава и
- могућност изласка из насеља, било да излази непријатељ или сопствене снаге.

Када проучи и схвати задатак, развије варијанте употребе (курсева акција) и упореди их, те донесе одлуку за нападну операцију команда оклопне јединице заједно са претпостављеним треба обавезно да организује извиђање насељеног места.

Извиђање насељеног места треба бити основ за коначно формирање оперативног борбеног распореда оклопне јединице за нападну операцију на насељено место. Оперативни борбени распоред оклопне јединице условљен је задатком, местом и улогом у саставу више јединице, величином и врстом ојачања јединице.

Извођење нападне операције оклопних јединица на насељено место

Најповољнији услови за напад на насељено место пружају се после изолације насељеног места и створених услова за спречавање интервенције непријатеља споља. Због тога тенковске јединице оклопних јединица треба употребљавати за непосредну подршку пешадијских јединица које истовремено са нападом на насељено место изводе енергична дејства око насељеног места.

При нападу на насељена места оперативни борбени распоред механизованих јединица може се већим делом састојати од јуришних група. Механизована јединица у улози јуришне групе у нападној операцији на насељено место дели се на подгрупе (за рашчишћавање, за рушење, за напад и ватрену подршку) и операцију изводи на следећи начин:

- *подгрупа за рашчишћавање*, под заштитом подгрупе за ватрену подршку, прикривено прилази препрекама и израђује пролаз у истим. Када је пролаз отворен, подгрупа га обележава и заузима ватрене положаје на самом улазу а командир подгрупе уговореним знаком извештава командира јуришне групе да је пролаз израђен,

– *подгрупа за рушење*, брзо прилази месту пролаза, пузањем пролази кроз израђен пролаз, прилази објектима напада и по потреби их руши експлозивом, боље рећи руши остатке објекта после ватреног дејства тенкова, минобацача и БВП-е.

– *подгрупа за напад*, док подгрупа за рашчишћавање израђује пролаз излази на полазни положај за напад, чим прими обавештење да је пролаз израђен и обележен заједно са подгрупом за ватрену подршку, ватром неутралише откривене ватрене тачке непријатеља. Кад су откривене ватрене тачке непријатеља уништене, а посебно ватрене тачке (оружја) која могу уништити, или оштетити БВП и објекат по потреби експлозивом срушен, највећом брзином под заштитом ватрене групе, прилази објекту напада у БВП-е до најближег заклона, искрцава механизована одељења и на журиш, аутоматском ватром са блиских одстојања уз употребу ручних или шок бомби, заузима објекат.

За брзо и сигурно кретање и избегавање укрштања, па чак и међусобних ватрених дуела (избегавање тзв. пријатељске ватре) сопствених подгрупа журишних група механизованих јединица, током извођења нападне операције, веома је битно ангажовати водича, тј. неког од припадника сопствених снага, или становништва који веома добро познаје насеље на које се напада. Нападну операцију на насељено место треба отпочињати у условима ограничене видљивости. Веома је битно да убачени делови (диверзантске или неке друге убачене или остављене сопствене снаге), непосредно пре отпочињања нападне операције неутралишу непријатељеве осматраче, (људство које опслужује техничка средства за осматрање) и људство које послужује средства ватрене подршке непријатеља.

При нападу на мање насељено место, оклопне јединице, кад год то услови дозвољавају, треба да изводе обухват насеља или препад на објекте на ивици насељеног места. По савлађивању непријатеља испред насеља и избијању на ивицу насеља оперативни борбени распоред оклопних јединица се прилагођава условима које пружају комуникације у насељеном месту (формирају се борбени парови). Уз снажну ватрену подршку, тенкови и ОТ се крећу задатим правцем ка објектима напада, односно прилазе зградама а придате пешадијске јединице и искрцни делови механизованих јединица по под групама упадају у зграде.

Дејства унутар зграда воде се поступно, просторија по просторија, спрат по спрат, све док непријатељ не буде потпуно уништен или заробљен. Дуже ходнике у зградама потребно је штитити, односно контролисати остављањем војника (два до три) које постављати тако да могу безбедно по њих прострељивати ходник. Пребацивање са једног спрата на други врши се кретањем степеницама, ватрогасним степеницама, кроз отворе у таваницама, пребацивањем са једног балкона на други и сл. Улаз у нову просторију, спрат, отвор или степениште претходно треба засути ручним одбрамбеним бомбама или шок бомбама ако је оклопна јединица опремљена истим, па тек онда упадати у њих у мањим групама. У току чишћења зграда од непријатеља посебну пажњу треба посветити осигурању од мина изненађења.

Заузете зграде (објекти) се детаљно чисте од заосталих групаца или појединаца непријатеља, мина изненађења и других убојних средстава. Из заузетих зграда командири тч (мч, тв, мв) требају организовати и спроводити ватру по суседним зградама у којима се брани непријатељ. Борбена возила (тенкови и ОТ) подржавају напад искрцних делова механизованих јединица у току њиховог приласка згради, дејством по спратовима, односно по једној или више ватрених тачака, а кад искрцни делови

упадну у зграду осигуравају дејства наших снага у згради. Током осигурања дејства наших снага у згради командири борбених возила требају обратити пажњу на осигурање истих од изненадних напада, па чак и отмица од стране непријатеља.

Нападна дејства кроз насељено место карактеришу се поступним заузимањем објеката (зграда). Приликом продора у дубину, поједине јаче утврђене и брањене зграде треба што пре блокирати и изоловати од осталог система одбране непријатеља. Сразмерно продору у дубину насељеног места учвршћује се постигнути успех и уређују поједини објекти, тргови и зграде као ослонац за даље продирање и за одбијање противнапада непријатеља.

Борбена возила (тенкови, ОТ) се у насељеном месту крећу дуж авенија, широких улица и кроз паркове, начелно у водним колонама, са већим међусобним одстојањем (већим од 50 m). Обавезно испред борбених возила треба ићи пешадија или искрчни део механизованог вода. Наоружање борбеног возила које се креће на челу усмерено је напред и десно, другог лево, а трећег назад и лево. Свако борбено возило начелно дејствује по од себе, супротној згради, односно објекту. По избијању на шире тргове, раскрснице и слично, а ради учвршћења успеха, оклопне јединице требају одмах да организују кружну одбрану истих.

При нападном дејству у насељеном месту радио веза је главна веза. Искуства из борбених дејстава на простору бивше СФРЈ говоре да је веза преко ручних телекомуникационих уређаја (моторола) најефикаснија веза у насељу. Зато оклопне јединице треба снабдети са што више ових уређаја, посебно треба настојати да командири подгрупа у јуришној групи имају ове уређаје за телекомуникацију.

Употреба оклопних јединица у одбрани насељеног места

У зависности од места насеља у зони (рејону) одбрамбене операције, хидрографских, орографских, комуникацијских и других карактеристика у широј и ужој околини насеља, као и значаја одбране насеља за крајње жељено стање у одбрамбеној операцији, одбрану насеља оклопне јединице могу организована на даљим или ближим прилазима насељу и у самом насељу – урбаном делу насеља.

Одбрана коју организују оклопне јединице на даљим прилазима насељеном месту карактерише: одбрана насеља се изводи у склопу зоне (рејона) јединице у којем се насеље нашло. Ова одбрана се изводи са одређеним степеном упорности да би се поред осталог и створило време сопственим снагама у насељу за успешну организацију одбране, било на ближим прилазима било у самом насељу. У оваквим случајевима организације одбране насеља, оклопне јединице тежиште одбране одређују у захвату правца који воде у насељено место и ка објектима који доминирају над насељем.

Извођење одбране на *ближим прилазима насељеном месту*, поред карактеристика датих у одбрани оклопних јединица на даљим прилазима насељеном месту има и неке друге специфичности. Ова одбрана најчешће почиње борбама и бојем против непријатељевих снага које врше брзе и изненадне продоре на крилима, боковима и кроз међупросторе снага које организују одбрану на даљим прилазима насељеном месту. Одбрана се изводи са већим степеном упорности, како би се створили повољни услови за прихват снага које изводе одбрану на даљим прилазима насељеном месту и њихово

планско извлачење ради организације одбране у самом насељу или околини насеља, како би се спречио непријатељ да на леђима ових снага из покрета упадне у насеље, односно да плански и организовано приступи блокади насеља. Посебан значај за успешно извођење овакве одбране имају инжињеријска дејства, првенствено запречавање. Успешним и умешним коришћењем природних објеката, запречавањем прилаза насељу, међупростора и тенко-проходних праваца оклопним јединицама се битно повећава упорност одбране насеља. Једно од основних обележја ове одбране, поред упорности, треба бити и активност мањих тактичких оклопних јединица засновано пре свега на заседним дејствима, противнападима, препадима и испадима, која морају бити синхронизована са дејствима снага које изводе одбрану на даљим прилазима насељу.

Одбрану насељеног места (у урбаном делу насеља) оклопне јединице најчешће изводе у условима потпуног или непотпуног окружења. Извођење ове одбране представља најсложенији облик одбране, нарочито у условима превласти непријатеља у ваздушном простору (дејство борбених противоклопних хеликоптера). Оклопне јединице које организују одбрану у насељеном месту, најчешће неће имати непосредну везу са осталим јединицама, јединицама ван насељеног места. Путевима за дотур и евакуацију биће у потпуности или делимично пресечени а систем веза, па и садејство отежано са снагама у подручју изван насеља. У оваквим ситуацијама оклопна јединица која брани насеље треба се у логистичком смислу ослања на насељено место и његово становништво, посебно на економске, производне, здравствене и друге капацитете и сопствене резерве.

Извођење одбрамбене операције оклопних јединица у насељеном месту

Извођење одбране у насељеном месту начелно, отпочиње дејством по снагама непријатеља које изводе напад на предњи крај одбране, поједине објекте у насељу, отпорне тачке и чворове одбране. Најчешће их изводе непријатељеве јединице формиране у јуришне групе, посебно обучене и увежбане за бој у насељеном месту ојачане са оклопним јединицама.

Када спољне ивице насељеног места омогућавају повољну организацију одбране на ивици насеља (зграде у насељеном месту (објекти) су од чврстог материјала заштићене конфигурацијом земљишта од масовних ватрених удара непријатеља) онда људство оклопних јединица запречава и утврђује ово подручје а командири, команданти организују такав систем ватре који ће доћи до пуног изражаја у делу брисаног простора испред насеља који непријатељеве снаге морају проћи да би упале у насељено место. Изненадне и разноврсне ватре, правовремено организованог система ватри усклађене са планским и масовним запречавањем и утврђивањем отпорних тачака⁵ пружају могућност људству оклопних јединица да спречи непријатеља да пра-

⁵ *Отпорна тачка*, најважнији део рејона одбране вода и чете и саставни део одбрамбеног чвора баталјона. Обично је природно јак, најчешће утврђен, поседнут и заштићен ватреним средствима објекат. На теже проходном земљишту и у одбрани насељеног места може се организовати самостално, ван одбрамбеног чвора. Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981, стр. 378.

вовремено врши отварање пролаза у препрекама, организован и брз јуриш и заузимање кључних објеката у насељеном месту. Уколико непријатељ ипак, и поред предузетих свих мера, заузме кључне објекте у насељеном месту онда командири оклопних јединица треба одмах да формирањем јуришних група и концентрацијом најјаче ватре у најкраћем временском року док се непријатељ не стабилизује на објекту, изврше енергичан противнапад и поврате заузети објекат. Посебан значај у извођењу одбране унутар насеља има кључно и упорно држање, за одбрану кључних објеката у оквиру насеља. Ови објекти могу бити утврђене доминирајуће зграде јачих конструкција, утврђени тргови, раскрснице, делови ширих улица, булевари.

Борбена дејства за насељена места карактеришу се:

- непрекидним бојем дању и ноћу, у свим метеоролошким и другим условима, за сваку зграду, па и њен спрат, за сваки део насеља и за сваку улицу,
- широким могућностима разноврсног запречавања и утврђивања (ојачање рушевина, стварање барикада, минирање пролаза, широка употреба мина изненађења),
- максималним напрезањем људства и борбене технике (борбених возила),
- масовним обостраним снајперским дејствима и
- могућностима да мање оклопне јединице (одељења, водови) буду окружени.

Снајперска дејства представљају најупечатљивију карактеристику дејства у насељеном месту. Током извођења одбране, могуће је да отпорна тачка буде истовремено нападнута из више праваца (страна) па да се оклопне снаге, отпорне тачке оклопних јединица нађу у полу окружењу или окружењу. У оваквим случајевима одмах се предузимају мере за брзо разбијање окружења и пробој окружених оклопних јединица из окружења уз ватрено и тактичко садејство са другим снагама које нису у окружењу. Пошто је маневар оклопних јединица које бране насеље ограничен потребно је формирати мање групе (јачине до вода) за дејства. Ове групе, нарочито у мањим насељима изводиле би појединачна борбена дејства и акције: заседе, препаде, диверзије и друга дејства.

Против оклопна дејства у насељеном месту карактеришу се изненадним, краткотрајним, брзим и прецизним дејствима средстава за блиска против оклопна дејства, као и масовном употребом месних и приручних средстава за против оклопна дејства. Посебно до изражаја долазе у механизованим јединицама групе ловаца тенкова са ручним ракетним бацачима и свим другим средствима која могу бити употребљена на ограниченом простору, односно са прозора или кровова утврђених зграда, са раскрсница и из канализационих отвора.

Логистичка подршка оклопних јединица у одбрани насељених места је посебно карактеристична и захтева максимална напрезања логистичких органа и јединица. За реализацију логистичке подршке оклопних јединица у одбрамбеној операцији насељеног места најповољније је формирати мање брзо покретне и добро опремљене привремене саставе, мале групе на нивоу чета или дела насеља. Основно је да оклопне јединице приоритетно буду снабдевене муницијом, минско експлозивним средствима, погонским горивом, санитарским материјалом и сувим оброком преко норме јер је снабдевање у току дејстава битно отежано, а некад и искључено. Потребно је формирати складишта у подрумским просторијама јер су ту скоро у потпуности заштићена од дејства непријатељеве артиљерије и авијације. Тежиште у збрињавању повређених и оболелих даје се на пружању самопомоћи, узајамне и

опште медицинске помоћи, а обавља се непосредно у зградама, отпорним тачкама, односно тамо где ју је могуће најпре пружити. Због честе немогућности коришћења јавних здравствених установа и санитетских станица виших јединица, пожељно је, када то услови дозвољавају, формирати санитетске екипе за сваку чету, односно за одређени део насеља које ће пружати стручну специјалистичку помоћ и неодложне хируршке интервенције.

На плану противпожарне заштите неопходно је ангажовати расположиво становништво и средства за гашење пожара из месних извора, формирањем више екипа за гашење пожара, евакуацију људства и материјалних добара из објеката захваћених пожаром.

Одбрана насељених места је врло сложена и од јединица и команди захтева максималну обученост, издржљивост и спремност на највеће напоре и жртве, ефикасно, рационално и непрекидно обезбеђење дејстава и командовање оклопним јединицама у операцији.

У зони одбране више јединице (оперативне групе, бр КоВ, тактичке групе и борбене групе) оклопна јединица (тб, тч, тв, мб, мч, мв), добија свој рејон одбране који, зависно од величине и значаја насеља, може да обухвати блок зграда, једну зграду а понекад и део једне веће зграде или део мањег насељеног места. Одбрану насељеног места оклопне јединице ће, начелно изводити у саставу првог ешелона (прве линије), другог ешелона (линије) или у резерви. Начелно, оклопне јединице одбрану насељеног места организују у виду отпорних тачака које обухватају групе (блокове) зграда или део насеља а у већем насељу више паркова, тргова. Распоред борбених возила, ватрени положаји тенкова и оклопних транспортера у оквиру отпорне тачке оклопне јединице треба да обезбеди кружну одбрану и потпуну ватрену везу између свих елемената отпорне тачке. Простори између борбених елемената отпорне тачке унутар нижих оклопних јединица, између положаја одељења, ватрених положаја тенкова требају бити запречени минско експлозивним и другим препрекама или се између истих организују заседе групе војника.

Предњи крај одбране оклопних јединица у одбрани насеља може бити испред, са стране у самом насељу а ређе на самој ивици насеља. Где ће бити предњи крај одбране оклопне јединице зависи од:

- величине насељеног места,
- места, улоге и задатака оклопне јединице у мисији,
- организације система ватре претпостављеног,
- телекомуникација и организације садејства са суседима и
- могућности постизања изненађења.

У неким ситуацијама, првенствено када се брани мање насељено место, предњи крај одбране оклопне јединице може бити и позади насељеног места, док се у насељеном месту уређује привремени рејон одбране (отпорна тачка) мање оклопне јединице (начелно механизованог вода).

За извођење одбране насељеног места оклопне јединице опремљене само тенковима (тб, тч) треба ојачати са: механизованим јединицама или пешадијским јединицама, сходно организацијској јачини јединице (тб са четом, тч са водом). Погољније их је ојачати са механизованим јединицама, пионирским јединицама или јединицом инжењеријских машина. Механизоване јединице треба ојачати и опремити

таквим наоружањем и опремом чије борбене и употребне вредности долазе до изражаја управо у насељеном месту. Пре свега треба их ојачати са снајперским паровима из специјалних јединица, средствима за задимљавање, заслепљивање и привремено онеспособљавање (шок бомбе).

У одбрани насељеног места тенковске јединице, начелно треба задржати као целину тј. могу се до нивоа чета придавати пешадијским јединицама у улози резерве ради ојачања одбране. Када се нађе у оваквој улози у зависности од величине насеља, тенковска чета може бити распоређена у насељу или ван њега. Треба настојати да, кад год то услови дозвољавају, да им рејон одбране буде ван насеља а кад поседа рејон одбране у насељу онда поседа паркове, баште, тргове, шире главне улице, дворишта и друге просторе, одакле је могућ брз и једноставан маневар покретом и ватром ка правцима напада непријатеља.

Борбени распоред оклопних јединица у одбрани насељеног места је сличан борбеном распореду као и у осталим условима, с тим што тенковске јединице кад се нађу у другом ешелону (другој линији) више јединице у дубини одбране начелно извршавају следеће задатке:

- изводе активна дејства,
- интервенишу ка угроженим правцима,
- изводе дејства у бок снага непријатеља које врше обилазак насеља (дела насеља) и
- спречавају отсецање и окружење јединица у насељу.

Приликом одбране већег насеља, оклопне јединице кад изводе активна дејства из дубине одбране, дејства изводе дуж широких авенија, улица и сличних објеката, због чега је потребно пре самог извођења исте извидети и по потреби уредити.

Дакле, приликом одбране насељеног места треба формирати такав борбени распоред оклопних јединица да им се, без обзира да ли се налазе у првом оперативном борбеном ешелону, првој линији одбране, по дубини или у резерви, створе повољни услови за извођење активних дејства тј. да могу брзо да изврше трансформацију у јуришне групе или мање брзе ефикасне саставе који ће у одређеном тренутку бити способни да пређу на извођење активних дејстава.

У оквиру отпорних тачака а ради непрекидног осматрања, стицања личног увида у ток борбених дејстава и испољавање непосредног утицаја на њихов ток, команданти, командири оклопних јединица, а посебно механизованих, требају формирати своје осматрачнице на погодним местима (на крову, тераси или вишем спрату зграде).

Правовремена организација система ватре и садејства унутар оклопних јединица је један од битних предуслова за успешно извођење целокупне одбране насељеног места. Систем ватре у унутрашњости насеља треба бити тако планиран, организован и постављен да омогући дејство целокупним наоружањем оклопних јединица и јединица подршке дуж улица, паркова, башта и пролазима ради остварења унакрсне, косе, бочне и вишеспратне ватре. У зависности од величине насеља и места и улоге оклопне јединице у систему одбране више јединице систем ватре треба да обезбеди дејство по непријатељу на прилазима и боковима насеља. За одбрану утврђених зграда начелно стрелце наоружане пушкомитраљезима, ручним ракетним бацачима треба постављати у приземље зграда, док по спратовима зграда треба распоређивати стрелце наоружане аутоматским пушкама и снајперима.

Ватрени положаји тенкова, оклопних транспортера (ОТ и БВП-е) одређују се на местима која им пружају могућност отварања ватре у више праваца, начелно у захвату раскрсница, тргова, по парковима, или дуж авенија. Ватра тенкова и БВП-е може доћи до изражаја само у изненадном, појединачном и заседном дејству.

Садејство у оквиру оклопне јединице треба до крајности и у најситније детаље бити дефинисано, прецизно организовано и спроведено. Организује се на свим нивоима командовања оклопним јединицама, између појединаца у групи па до команданта батаљона. Свако нарушавање садејства у насељеном месту може довести до пријатељске ватре (међусобних дејстава), што може имати несагледиве последице.

Елементи организације садејства не разликују се много од организације садејства у другим ситуацијама. Приликом организације садејства иде се до детаља, све до организације и реализације радњи и поступака сваке групе, па и појединца, од дејства по улицама, квартовима, блоковима, групама зграда и зграда појединачно па до боја у згради по спратовима и по просторијама на спрату. Због отежаног командовања и могућности да делови отпорне тачке буду одсечени (окружени) неопходно је да се са организацијом садејства до детаља упознају сви командири (свих нивоа).

За извођење противоклопних дејстава у механизованим јединицама се од сопствених снага и средстава и снага ојачања (тенковских јединица), требају формирати противоклопне групе и групе ловаца тенкова које ће организовати противоклопне заседе на могућим правцима употребе оклопних средстава непријатеља, односно на правцима и у рејонима у којима могу брзо, изненадно и ефикасно дејствовати по оклопним саставима непријатеља. Код организације противоклопних дејстава у механизованим јединицама треба узети у обзир ограничење ових јединица, тј. боље речено отежано дејство против оклопним вођеним ракетама са транспортера због система вођења помоћу жице.

Против ваздухопловна дејства у одбрани насељеног места припремају се и организују као и у другим условима. За осматрање користе се разни погодни објекти (кровови, терасе, високи спратови, водоторњеви, фабричка постројења и изузетно, када нема других могућности и верски објекти), са којих се може кружно осматрати ваздушни простор али и прилази насељу, односно отпорној тачки. За овај задатак осматраче треба снабдети преносним уређајем за телекомуникацију који је компактибилан са уређајем у тенку, оклопном транспортеру или сигналним средствима. Сигнали који се одређују морају бити кратки, јасни и недвосмислени, лако уочљиви за целу оклопну јединицу или бар за већи део, а за команданта (командира) обавезно. За противваздушну заштиту користе се утврђени и прилагођени објекти у насељу (привредни и индустријски објекти).

Имајући у виду да ће непријатељ, пре и у току напада на насељено место, настојати да унутар самог насеља изводи диверзантска дејства убацивањем својих диверзантских снага или активирањем раније убачених, неопходно је да командири (командири) планирају и предузимају одговарајуће мере на плану заштите снага и да предвиде део снага које ће извршавати задатке непосредног осигурања отпорне тачке.

Запречавање је један од битних елемената који употпуњује систем ватре али и битно доприноси успеху у операцији, стога му командири (командири) требају посветити пуну пажњу. Запречавање се врши на прилазима и унутар насељеног места, а може се вршити и на боковима, правцима могућег обиласка насеља. Запре-

чавање испред и са стране насељеног места условљено је, поред осталог и конфигурацијом земљишта на коме се налази насељено место. Уколико су правци прилаза и обиласка насељеног места каналисани, онда је запречавање олакшано и изводи се комбинацијом фортификацијских и минско експлозивних препрека, зарушавањем и рушењем.

На исти начин се врши запречавање и када правци нису каналисани, с тим што је избор препрека разноврснији. Минско експлозивне препреке долазе до већег изражаја од осталих противоклопних препрека. Које ће врсте препрека оклопне јединице употребити зависи од могућности оклопне јединице да их израђује, поставља и брани. У унутрашњости насељеног места запречавање је ефикасније и пружају се веће могућности његове реализације. Запречавају се простори између ватрених положаја борбених возила и положаја јединица (улице, тргови, паркови, баште итд). Врши се припрема појединих објеката за рушење, као и делова улица, паркова, тргова за зарушавање. У запречавању до изражаја долазе мине изненађења, посебно у напуштеним или не поседнутим објектима и рејонима. Дворишта, тргови, паркови и улице су подесни за употребу фугаса и против пешадијских усмеравајућих мина.

Утврђивање у насељеном месту, у односу на утврђивање ван насеља, је олакшано јер се реализује подешавањем за дејство и заштиту појединих зграда или група зграда, објеката привредне и комуналне инфраструктуре. Приликом утврђивања објеката треба водити рачуна да се обезбеди прикривен распоред ватрених средстава и услови неопходни за дужи боравак у њима, тј. да се створе повољни услови за дејство, живот и рад у тим објектима.

Одбрану насеља на прилазима оклопне јединице припремају, организују и изводе као и у другим условима. Одбрану у самој унутрашњости насеља оклопне јединице изводе са крајном упорношћу, водећи рачуна да се непријатељу спречи упад у отпорне тачке или да изолује отпорне тачке. У том циљу команданти и командири оклопних јединица требају непрекидно пратити дејства непријатеља, предузимати активна дејства, пре свега у бокове и позадину непријатеља, пратити стање и спречавати нарушавање система ватре, садејства и запречавања и утврђивања и предузимати одговарајуће мере на њиховој доградњи.

Једна од битних карактеристика одбране у насељеном месту је борба за сваку зграду, па чак и сваки спрат у већим зградама. Одбрамбена дејства у самом насељу изводе се са блиских одстојања употребом аутоматског оружја при чему самосталност, сналажљивост и иницијатива сваког појединца долази до пуног изражаја.

Ако се деси да непријатељ упадне у насеље, односно отпорну тачку тада оклопна јединица, најјачом ватром, допунским запречавањем и одговарајућим активностима упорно брани своје ватрене положаје спречавајући даље продоре непријатеља и нарушавање система одбране. Уколико непријатељ запоседне – заузме неку зграду, објекат од важности за укупан систем одбране оклопне јединице, онда командант (командир) оклопне јединице формира јуришну групу ради поновног заузимања те исте зграде (објекта).

При напуштању насеља, у етапи извлачења и повлачења, оклопна јединица може извршавати и задатке заштитних органа више јединице (бр КоВ, оперативне групе).

Закључак

Несумњива је чињеница да ће у 21. веку бити повећана важност настањених подручја која су већ сада на почетку века постала скоро ексклузивни фокус људских активности. Ова настањена подручја, а у оквиру њих насељена места, без обзира да ли се ради о већем или мањем за војску, са становишта оружаног сукоба, представљаће комплексно окружење пуно изазова унутар којег се крећу, ангажују и употребљавају различите родовске јединице па чак и јединице које по својим карактеристикама нису погодне за борбена дејства у насељеном месту.

Иако смо на самом почетку овог рада истакли да оклопне јединице, начелно не треба самостално употребљавати у операцијама у насељеном месту, из садашње организације бр КоВ Војске Србије произилази чињеница да ће се оне највероватније у евентуалним будућим сукобима употребљавати. Пре свега зато што ове јединице могу дејствовати прецизном и уништавајућим ватрама, чак и на малим даљинама.

Велика ватрена моћ оклопа врло лако и умешно се може применити у урбаним подручјима, коришћењем специфичне тенковске муниције и обимнијим коришћењем помоћног наоружања (митраљеза).

Какве год биле физичке карактеристике насељеног места – оперативног окружења, употреба оклопних јединица у насељеном месту треба да омогући сукцесивно, односно истовремено стављање непријатеља под притисак и контролу окружења, односно заштиту становништва (цивила, небораца). У контексту овога, сваки командант (командир) оклопне јединице ће се суочити са три изазова: знањем и разумевањем ситуације, мобилности своје јединице и контролом офанзивних борбених акција. Употреба оклопних јединица у операцијама у насељеном месту захтева од командира и команданата ових јединица до најситнијих детаља разрађен план садејства својих јединица са јединицама других родова, а нарочито са јединицама пешадије.

У великој мери на употребу оклопних јединица у насељеном месту може утицати њихова техничка ограничења као што су на пример: тежина борбених возила, особине оклопа и ограниченост елевације цеви приликом отварања ватре, те је потребно пре самог извођења ових операција добро разрадити план операције, односно прецизирати маневар готово сваког борбеног возила. Техничка ограничења оклопних возила команде ових јединица требају добро размотрити и приликом организације садејства са осталим родовима да не би долазило до прекорачења војне силе и до непотребних губитака од тзв. „пријатељске ватре“.

Ефекти дејства оклопног наоружања, посебно последице дејства топовске муниције (подручје ударног таласа и шрапнели који могу путовати неколико стотина метара) морају бити пажљиво размотрени од стране команданата и командира оклопних јединица пре самог отварања ватре. Супротно овоме, команде тактичких јединица (бр КоВ) приликом планирања ових операција требају узимати у обзир и чињеницу да су посаде оклопних возила заштићене од стрељачке ватре, па чак и да могу издржати и преживети и у непосредној близини извора ватре.

На основу свега реченог у овом раду можемо закључити да се оклопне јединице Копнене војске (бр КоВ) Војске Србије веома успешно могу употребљавати у операцијама у насељеном месту али је за њихову употребу потребно познавати и узимати у обзир њихове основне карактеристике и ограничења која проистичу из тактич-

ко-техничких карактеристика борбених возила. У нападној операцији оклопне јединице начелно треба употребљавати ван ужег градског подручја града за обухват, блокирање и окружење, спречавање интервенције споља и пробоја непријатељевих снага из града. Уколико се употребљавају у граду начелно их треба придавати пешадијским јединицама (четама и батаљонима) ради непосредне подршке и побољшања противоклопних дејстава. У одбрамбеној операцији се могу употребљавати у саставу пешадијских јединица у оквиру отпорних тачака и чворова одбране као непокретне ватрене тачке, за дејства из заседа, за непосредну подршку пешадијских јединица и активна дејства.

Литература

- [1] Марјановић Р., *Општа војна географија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1983.
- [2] Марјановић Р., Д. Перишић, М. Журе, *Регионална војна географија I*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1988.
- [3] *Војни лексикон*, Војноиздавачки завод, Београд, 1981.
- [4] Група аутора: Уџбеник за Војне Академије и Факултете општенородне одбране: *Тактика борбених дејстава тактичких јединица КоВ ЈНА и територијалне одбране*, Војноиздавачки завод, Београд, 1981.
- [5] Жнидаршич В., Докторска дисертација: *Утицај инфра структуре градског насеља на припрему за извођење против терористичке операције*, Београд, 2016.
- [6] *Доктрина операција Војске Србије*, Генералштаб Војске Србије, Медија центар, Београд, 2012.
- [7] *Правило бригада Копнене војске*, Команда Копнене војске, Ниш, 2011.
- [8] *Правило оклопна и механизована бригада*, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војноиздавачки завод, Београд, 1976.
- [9] *Правило оклопни батаљон*, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војноиздавачки завод, Београд, 1976.
- [10] *Правило механизовани батаљон*, Савезни секретаријат за народну одбрану, Војноиздавачки завод, Београд, 1976.

УПОТРЕБА АНАЛИТИЧКОГ ХИЈЕРАРХИЈСКОГ ПРОЦЕСА У ОДЛУЧИВАЊУ У ЈЕДИНИЦАМА НУКЛЕАРНО БИОЛОШКО ХЕМИЈСКЕ ОДБРАНЕ (НБХО)

Бранимир Вулевић
Војска Црне Горе / Универзитет у Београду,
Факултет организационих наука

Ефективна анализа и евалуација радиолошког детектора прије реализације набавке смањује трошкове, а касније пружа квалитетнију детекцију радиоактивног зрачења. Али, често није лако израдити квалитетну анализу и евалуацију, јер постоји више критеријума за одабир, који су обично у конфликту.

Аналитички хијерархијски процес (АХП) може послужити као веома добар алат за одлучивање у случајевима са проблемима који су дефинисани са више критеријума и више алтернатива. Успјешно се користи у многим подручјима одлучивања, па може бити коришћен и при доношењу одлука у војној организацији.

У раду је објашњен појам одлучивања, а наведени су модели, методе, технике и системи за подршку одлучивању. Затим, приказан је начин употребе аналитичког хијерархијског процеса апроксимативном процедуром и коришћењем софтверског програма „Expert choice“, у доношењу одлуке за одабир адекватног радиолошког детектора који би се користио у јединицама нуклеарно-биолошко-хемијске одбране (НБХО), а за детекцију, лоцирање и идентификацију одбачених (орфан) извора радиоактивности.

У раду је на најједноставнији начин објашњена употреба АХП и софтвера, на конкретном примеру одлучивања о избору радиолошког детектора, што је примјенљиво на доношење и осталих одлука у војној организацији.

Кључне речи: *одлучивање, доносилац одлуке, модели, ризик, методе, технике, системи за подршку одлучивању, радиолошки детектор*

Увод

Правовремено доношење исправних одлука је императив успјешног руковођења у организацијама. Одлука као коначан резултат процеса доношења одлука треба да докаже ефикасност процеса. Кроз историју се показало да и најбо-

ље стратегије и планови падају у воду, ако командир, односно лидер не може изда-ти јасна, прецизна и концизна наређења која су лако разумљива њиховим следбе-ницима.

Одлучивање је саставни дио свакодневице живота сваке индивидуе. И има сво-ју тежину код сваке одлуке, од оне најбаналније до оних круцијалних одлука. На ли-дерима је додатни притисак код доношења одлука, јер од њихових одлука не зави-се само они сами, већ често и егзистенција њихових следбеника и опстанак органи-зације. Код војних лидера тај притисак постаје додатно већи јер су њихови потчи-њени свакодневно у додиру са оружјем, експлозивима, опасним материјама и сл. Па се неријетко дешава да су људски животи један од елемената који зависе од лидерових одлука. Број менаџерских функција варира између три и седам у зави-сности од аутора који се бавио проблематиком. Одлучивање је саставни дио сваке од њих. А нарочито у војној организацији.

Лидери у организацијама највећи дио свог времена проводе у доношењу разли-читих одлука. Те, одлучивање представља значајну лидерску дјелатност. По дефиницији Речника српскохрватског књижевног језика¹ одлука је:

1. а) Чврста намјера, коначно решење
- б) Резултат договора, закључак
- в) Решење власти, наредба
2. Пресудан догађај, исход, свршетак
3. Одлучност, ријешеност

Одлучити значи:

1. а) Донијети одлуку, ријешити се на нешто
- б) Закључити, ријешити
2. Бити пресудан за нешто, ријешити коначан исход
3. Утицати на кога при доношењу одлуке, определијелити, навести, привољети

А одлучити се значи:

1. Одлучити
2. Од више могућности изабрати једну, определијелити се.

Последња дефиниција на најбољи начин описује суштину процеса одлучивања.² Које је по природи веома компликован и изразито интер-дисциплинаран процес.

Погрешна одлука може организацији начинити непоправљиву штету.³ Те је на до-носиоцу одлуке, из тог разлога, још већа одговорност. Доносилац одлуке⁴ је централ-на личност у процесу доношења одлуке и мора имати ауторитет. Доносилац одлуке, пак, не мора увијек бити неко са стратегијског нивоа одлучивања. Није неопходно да је из групе топ менаџера. Јер, одлуке је потребно доносити на свим нивоима (strate-шким, оперативном и тактичком). Анализа одлучивања омогућава системску анализу комплексних проблема одлучивања. За основни циљ има да пружи помоћ доносиоцу одлуке у налажењу најприкладнијег и најприступачнијег решења за дату ситуацију и то системском анализом већег броја алтернатива које су у оптицају.

¹ Речник српскохрватског књижевног језика, Матица Српска, Нови Сад, 1971.

² Чупић. М., Сукновић, М., *Одлучивање*, ФОН, Београд, 2010.

³ Ибид.

⁴ Доносилац одлуке може бити појединац или група људи.

Неодлучност је далеко мања када се индивидуа налази у малој групи и доприноси групном начину доношења одлука.⁵ Но, због једностарешинства и субординације најчешћи је случај да војни лидери морају сами доносити одлуке. Одлучивање је постало дио математичких наука данас.⁶ Једна од кључних активности процеса одлучивања је креирање модела. Јер, модел представља скуп логичких релација, квантитативних или квалитативних, које повезују релевантне карактеристике стварности, а које су битне за решавање датог проблема, односно за избор одлуке.⁷ Модели морају обухватити само битне особине појаве коју представљају и при томе не треба узимати читав низ детаља који описују појаву. Односно, ријетко када је потребно знати све о некој појави, већ само величине које су битне за дати ниво апстракције у анализи исте појаве.⁸ Користи од коришћења модела су:⁹

1. омогућавају анализу и експериментисање са сложеним проблемима,
2. обезбеђују економисање ресурсима који се користе за анализу дате појаве,
3. вријеме за анализу дате појаве се значајно смањује,
4. обезбеђује се концентрација на битне карактеристике појаве.

Модели се најчешће, у класичној теорији одлучивања приказују као скуп вектора:¹⁰

– Алтернатива (акција или стратегија) – **a**

– Могућих околности (или стања природе) – **s**

Избор одређене акције a_i , ($i = 1, 2, \dots, m$) у датим околностима s_j , ($j = 1, 2, \dots, n$) обезбеђује одређене ефекте. Матрица садржи $m \times n$ решења са различитим степеном ефикасности, од којих је потребно изабрати одговарајуће. Тако дефинисан модел се приказује матрицом ефикасности. За избор решења постоје одговарајуће методе и технике.

Метода је смишљено и планско поступање при раду ради постизања неког успјеха. А техника представља скуп правила којих се треба придржавати у раду неке дјелатности, нарочито с обзиром на употребу техничких средстава.¹¹

Најпростија подјела метода у процесу одлучивања би била на методе једнокритеријумског и вишекритеријумског одлучивања (ВКО). Методе из групе једнокритеријумског одлучивања карактерише добијање оптималног решења које даје највећу вриједност једне критеријумске функције присуством одговарајућег скупа ограничења. У групу тих метода спадају: линеарно, нелинеарно, цјелобројно, динамичко и хеуристичко програмирање, оптимално резервирање, мрежно планирање, теорија редова чекања, теорија игара итд.¹²

⁵Patalano, A., LeClair, Z., *The influence of group decision making on indecisiveness-related decisional confidence*, *Judgement and Decision Making*, Vol.6 No. 1, February 2011, str. 163–175

⁶ Figuera, J., Greco, S. and Ehrgott, M. (Eds) *Multiple Criteria Decision Analysis*, State of the Art Surveys, New York: Springer. 2005.

⁷ Rivett, P., *Principles of Model Building (The Construction of Models for Decision, Analysis)*, John Wiley and Sons, London, 1972.

⁸ Петрић, Ј., и др., *Методe планирања у сложеним организацијама удруженог рада*, Научна књига, Београд, 1982.

⁹ Чупић, М., Сукновић, М., *Одлучивање*, ФОН, Београд, 2010. стр 36.

¹⁰ Мора, А., *Инжењерско одлучивање*, Факултет техничких наука, Нови Сад, 1980.

¹¹ Вујаклија, М., *Лексикон страних речи и израза*, БИГЗ, Београд, 1986.

¹² Терзић, М., *Примена метода вишекритеријумског одлучивања у набавној функцији система одбране коришћењем софтвера „expert choice“*, Београд, Војно дело, пролеће 2010.

Методе вишекритеријумског одлучивања карактерише доношење одлуке у случајевима када на располагању стоји више критеријума, а који су врло често међусобно конфликтни. То је уједно и њихова највећа врлина. Јер скоро да се никада нећемо срести са проблемом који је под утицајем само једног фактора - који би се могао дефинисати само једним критеријумом.

Заједничке карактеристике проблема који се могу решавати применом ВКО су:¹³

- Већи број критеријума, односно атрибута, које мора креирати доносилац одлуке,
- Конфликт међу критеријумима, који је далеко најчешћи случај који се сусреће код реалних проблема,
- Неупоредиве јединице мјере (сваки критеријум, односно атрибут има различите јединице мјере),
- Пројектовање или избор. Решења ове врсте проблема (ВКО) су или пројектовање најбоље акције (алтернативе) или избор најбоље акције из скупа акција.

По овој карактеристици проблеми ВКО се даље могу класификовати у двије групе:

- Вишеатрибутивно одлучивање (ВАО), односно како се још назива и вишекритеријумска анализа (ВКА),
- Вишециљно одлучивање (ВЦО) .

Критеријум код ВЦО је дефинисан циљевима, а циљ је експлицитан, па се због тога проблеми ВЦО називају и добро структурираним проблемима. Док је атрибут имплицитан (лоше дефинисан), а број алтернатива неограничен. Примјењује се у пројектовању.

Критеријум код ВАО је дефинисан атрибутима, а циљ је имплицитан (лоше дефинисан) па се због тога проблеми ВАО називају и лоше структурираним проблемима. Атрибут је експлицитан, а број алтернатива ограничен. Примјењује се у избору односно евалуацији одлуке.

Карактеристичан облик приказивања проблема ВАО је у облику матрице. Гдје се из скупа алтернатива представљених на основу дефинисаних критеријума бира најприхватљивија алтернатива а . ВАО се математички може представити на следећи начин:

$$\begin{aligned} &(\max) \{f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x)\}, n \geq 2; \\ &x \in A = [a_1, a_2, \dots, a_m]; \end{aligned}$$

гдје је:

n – број критеријума, $j = 1, 2, \dots, n$;

m – број алтернатива, $i = 1, 2, \dots, m$;

A – скуп свих алтернатива.

Атрибут (x_{ij}) зависи од критеријума и од алтернативе – дводимензионалан је. Представља се на следећи начин:

$$x_{ij} = f_j(a_i), \forall (i, j); i = \overline{1, m}; j = \overline{1, n}.$$

¹³ Hwang, C.L., Yoon, K., *Multiple Attribute Decision Making, Methods and Applications, A State of the Art Survey*, Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems, springer-verlag, Berlin. 1981.

Те, из претходно наведеног следи да свака вриједност атрибута зависи од j -тог критеријума и i -те алтернативе. Модел ВАО приказује се преко матрице одлучивања:

$$O = \begin{matrix} & f_1 & f_2 & \dots & f_n \\ \begin{matrix} a_1 \\ a_2 \\ \vdots \\ a_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix}$$

Сваки атрибут представља средство оцјене нивоа достизања једног критеријума (циља). Већи број атрибута треба да карактерише сваку акцију (алтернативу) које се бирају на основу изабраних критеријума од стране ДО.

Постоје бројне методе за решавање модела ВАО. Као најпознатије методе вишекритеријумске анализе (ВКА) издвајају се: метода „ELECTRE“, „PROMETHEE“, „VIKOR“ и метода аналитичког хијерархијског процеса (АХП).

Ризик је саставни дио процеса доношења одлука. Представља мјерљиву неизвјесност¹⁴ крајњег исхода донесене одлуке. На ДО је да прихвати и да настоји да могућност настајања нежељене последице сведе на најмању могућу мјеру. Дobar алат за повећавање квалитета одлучивања, уз умањење ризика од настајања нежељене последице, свакако представљају системи за подршку одлучивању. Но, они ипак не могу замијенити доносиоца одлуке. Могу му само пружити потребну подршку за доношење исправних одлука.

Аналитички хијерархијски процес

Аналитички хијерархијски процес је теорија мјерења кроз компарацију парова критеријума и парова алтернатива. Почива на пресуди експерта који додјељује приоритете критеријумима, односно алтернативама. И од самог проналаска служио је као изврстан алат за подршку одлучивању.

Да би се донијела одлука на организован начин за генерисање приоритета који су нам потребни, одлучивање је потребно подијелити у следеће четири фазе:¹⁵

1. Дефинисати проблем и одредити врсту захтјева.

2. Структурирати хијерархију одлучивања од циља одлучивања на врху, преко циљева из шире перспективе, затим кроз средње нивое (критеријуми по којима касније елементи зависе) до најнижег нивоа (који се обично представља као скуп алтернатива). Сваки од нивоа представља мањи број управљивих атрибута. А затим се декомпонују у други скуп елемената који одговара следећем нивоу. Те, метода АХП пружа изузетну флексибилност при помоћи код управљачких процеса одлучивања.

¹⁴ Knight, Frank., *Risk, Uncertainty and profit*, Reprint of economic classics, New York, 1964.

¹⁵ Saaty, T.L., *Decision making with the analytic hierarchy process*, International Journal of Services Sciences, Vol. 1, No. 1, 2008.

3. Конструисати матрицу поређења по паровима, са претходно прикупљеним подацима и њиховим мјерењем. Онај који врши евалуацију додјељује оцјене у паровима атрибутима једног хијерархијског нивоа, за дате атрибуте вишег хијерархијског нивоа.

4. Одредити релативне тежине елемената. Додјељују се тежине за сваки пар посебно. Као мјера колико је један пар атрибута значајнији од другог. Уколико постоје објективни подаци, онда је то најбољи пут одређивања тежина. Уколико пак не постоје објективни подаци, онај који врши евалуацију може тежине одредити субјективно. Матрица поређења, по паровима се преводи у проблеме одређивања сопствених вриједности, због добијања нормализованих и јединствених сопствених вектора, са тежинама за сваки атрибут, на сваком нивоу хијерархије.

Уколико су атрибути квалитативни, потребно их је конвертовати у квантитативну форму. За компарацију се користи скала којом се приказује колико је један елемент доминантан у односу на други, а према траженом атрибуту.

Табела 1 – Скала 9 тачака¹⁶

Скала	Дефиниција	Објашњење
9	апсолутна преференција	Докази фаворизују једну активност у односу на другу – највиши могући поредак афирмације
8	врло, врло јака преференција	
7	врло јака преференција	Активност је фаворизована веома снажно у односу на другу; њена доминација се показала у пракси
6	јака ка врло јакој преференцији	
5	јака преференција	Искуство и процјена снажно фаворизују једну активност у односу на другу
4	умјерена ка јакој преференцији	
3	умјерена преференција	Искуство и процјена благо фаворизује једну активност у односу на другу
2	слаба преференција	
1	једнака преференција	Двије активности подједнако доприносе у циљу

На основу наведене скале преференција, ДО поређењем по паровима дефинише тежине, као и нормализоване вриједности за све критеријуме. Подаци се могу прикупити и истраживањем.

¹⁶ Прилагођено према: Saaty, T.L., *Decision making- The analytic hierarchy and network processes (AHP/ANP)*, Journal Of Systems Science And Systems Engineering / Vol. 13, No. 1, March, 2004.

Проблеми који се решавају методом АХП могу се решавати апроксимативном процедуром, за неке примере са мање критеријума и алтернатива, што се може учинити рачунским путем – „пјешака“ или употребом програма „MS Excell“. Други начин је употребом специјализованог софтвера као што је софтвер „Expert Choice“.

Спектар радиолошких детектора је изузетно широк, а њихове могућности различите. Разликују се од произвођача до произвођача и од модела до модела. Спектар њихове примјене је такође различит и крајњем кориснику је често тешко одлучити који је најбоље користити.

Исти пример евалуације радиолошког детектора биће приказан кроз коришћење апроксимативне процедуре и кроз употребу софтвера „Expert Choice“. Пошто је одабир детектора често зависан и од мисије, биће разматран одабир најпогоднијег детектора за детекцију одбачених извора радиоактивности (тзв „орфан“). Даље, пошто критеријума има више, тешко би их било графички приказати, те ће они бити таксативно набројани и објашњени.

При избору детектора биће узети у обзир следећи критеријуми:

- К1-осјетљивост детектора (најнижи ниво детекције);
- К2-робусност (пошто се обично користе у пољским условима на неравном и неприступачном терену, а модерни детектори су технички савршени, потребно је да буду отпорни на падове и робусни, да се не би дошло у ситуацију да тако вриједно средство након једног пада престане да ради);
- К3-претрага (погодност детектора да открије и удаљене изворе радиоактивности);
- К4 -лоцирање (могућност одређивања тачног мјеста на коме се орфан налази);
- К5-детекција контаминације (огледа се у могућностима детектора да поред детекције гама зрачења има могућност и да открије алфа и бета честице на разним површинама, како би се на вријеме извршила детекција, а потом и правовремена деконтаминација, ради спречавања ширења контаминације на чисте површине);
- К6-мјерење јачине дозе зрачења (огледа се у могућности детектора да прикаже количину апсорбоване дозе у јединици времена. Иако је сваки појединац обавезно опремљен личним дозиметром који већ има могућност мјерења јачине дозе, и могућност подешавања аларма, овај критеријум нам показује јачину дозе у датом тренутку, и на одређеним удаљеностима од радиоактивног извора, у реалном времену);
- К7-идентификација (могућност да детектор открије радионуклеид и да прикаже спектар радиоактивности. Често ће се десити да након идентификације детектор прикаже да је открио више радиоизотопа, но анализом спектра енергетских вриједности може се закључити о ком радионуклеиду се ради. Уколико би мисија била дефинисана да поред претраге и детекције треба извршити и идентификацију орфан извора, овај критеријум би драстично добио на значају. Детектори који омогућавају идентификацију орфан извора и пружају могућност увида у спектар зрачења су на цијени);
- К8-маса детектора (пожељно је да детектор буде довољно лак како не би утицао на реализацију мисије, али није један од најбитнијих критеријума за одабир радиолошког детектора);
- К9-једноставност руковања (уколико се тим правовремено припреми за реализацију извиђања, и подеси границу аларма, овај критеријум није од велике важности).

Детектори (Д) који ће бити разматрани су следећи:

- Д1 – AN/VDR 02
- Д2 – RDS-100
- Д3 – Pack Eye
- Д4 – Inspector 1000
- Д5 – RadEye
- Д6 – Radiagem.

Квантификована матрица одлучивања би била следећа (представљена квантитативно у складу са Сатијевом скалом 9 тачака):

$$O = \begin{matrix} & \begin{matrix} K_1 & K_2 & K_3 & K_4 & K_5 & K_6 & K_7 & K_8 & K_9 \end{matrix} \\ \begin{matrix} D_1 \\ D_2 \\ D_3 \\ D_4 \\ D_5 \\ D_6 \end{matrix} & \begin{pmatrix} 8 & 9 & 7 & 7 & 5 & 9 & 1 & 7 & 5 \\ 9 & 9 & 7 & 9 & 9 & 9 & 1 & 5 & 5 \\ 8 & 5 & 9 & 3 & 1 & 9 & 1 & 5 & 7 \\ 9 & 7 & 9 & 9 & 1 & 9 & 9 & 5 & 7 \\ 8 & 7 & 7 & 7 & 1 & 9 & 1 & 9 & 9 \\ 9 & 5 & 5 & 7 & 9 & 9 & 1 & 5 & 5 \end{pmatrix} \end{matrix}$$

Матрица одлучивања се даље представља матрицом процјене, ради поређења критеријума сваког са сваким. Попуњава се тако што се у ћелије које су у пресеку два критеријума уноси преферирана вриједност од стране доносиоца одлуке, и то на тај начин да ако је ред важнији од колоне онда се уписује цио број, а ако је колона важнија од реда, онда реципрочна вриједност тога броја, односно разломак (овдје ће ради лакшег представљања у матрици инвертована вриједност броја бити представљена бројем у загради). Хијерархијска структура представљена је следећом матрицом процјене:

	k_1	k_2	k_3	k_4	k_5	k_6	k_7	k_8	k_9
k_1		2	4	4	2	2	2	3	6
k_2			2	2	2	2	2	3	5
k_3				2	2	2	2	3	5
k_4					2	2	2	3	5
k_5						(2)	(2)	3	5
k_6							(3)	3	5
k_7								3	5
k_8									2
k_9									

У ћелији гдје се пресијецају исти критеријуми у попуњавању прве матрице процјене није потребно уписивати ништа а у следећој матрици уписује се вриједност 1 (пошто према Сатијевој скали девет тачака означава једнаку преференцију, а критеријум упоређен са самим собом представља једнаку преференцију). Потребно је попунити матрицу у првом поређењу само у горњој десној дијагонали. А затим се прерачунава нова матрица процјене. И вриједности које су у заградама се представљају децималним бројем.

Матрица процјена:

	k_1	k_2	k_3	k_4	k_5	k_6	k_7	k_8	k_9
k_1	1.0	2.0	4.0	4.0	2.0	2.0	2.0	3.0	6.0
k_2	0.5	1.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	3.0	5.0
k_3	0.25	0.5	1.0	2.0	2.0	2.0	2.0	3.0	5.0
k_4	0.25	0.5	0.5	1.0	2.0	2.0	2.0	3.0	5.0
k_5	0.5	0.5	0.5	0.5	1.0	0.5	0.5	3.0	5.0
k_6	0.5	0.5	0.5	0.5	2	1.0	0.33	3.0	5.0
k_7	0.5	0.5	0.5	0.5	2	3	1.0	3.0	5.0
k_8	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	0.33	1.0	2.0
k_9	0.1667	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.5	0.5	1.0
Σ	3.9967	6.03	9.53	11.03	13.53	13.03	10.66	22.5	39

У следећем кораку сваки елемент претходне матрице се дијели са одговарајућим збиром своје колоне и резултат уписује умјесто елемента. Потом се сабирају све вриједности по редовима (Σ), а добијени збир се дијели са бројем критеријума и на тај начин се израчунава учешће (тежина, важност) сваког критеријума у моделу:

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	Σ	учешће
K1	0.2502	0.3317	0.4197	0.3626	0.1478	0.1535	0.1876	0.1333	0.1538	2.1575	0.2397
K2	0.1251	0.1658	0.2099	0.1813	0.1478	0.1535	0.1876	0.1333	0.1282	1.4468	0.1608
K3	0.0626	0.0829	0.1049	0.1813	0.1478	0.1535	0.1876	0.1333	0.1282	1.1964	0.1329
K4	0.0626	0.0829	0.0525	0.0907	0.1478	0.1535	0.1876	0.1333	0.1282	1.0533	0.1170
K5	0.1251	0.0829	0.0525	0.0453	0.0739	0.0384	0.0469	0.1333	0.1282	0.7408	0.0823
K6	0.1251	0.0829	0.0525	0.0453	0.1478	0.0767	0.0310	0.1333	0.1282	0.8371	0.0930
K7	0.1251	0.0829	0.0525	0.0453	0.1478	0.2302	0.0938	0.1333	0.1282	1.0535	0.1171
K8	0.0826	0.0547	0.0346	0.0299	0.0244	0.0253	0.0310	0.0444	0.0513	0.3839	0.0427
K9	0.0417	0.0332	0.0210	0.0181	0.0148	0.0153	0.0469	0.0222	0.0256	0.2417	0.0269

На основу учешћа (тежине/јачине) критеријума у моделу формира се Поредак (ранг) критеријума:

$$K1 = 0,2397$$

$$K2 = 0,1608$$

$$K3 = 0,1329$$

$$K7 = 0,1171$$

$$K4 = 0,1170$$

$$K6 = 0,0930$$

$$K5 = 0,0823$$

$$K8 = 0,0427$$

$$K9 = 0,0269$$

Када је израчунато учешће, односно важност сваког критеријума у моделу, онда се процјењују детектори у односу на сваки критеријум појединачно. Израчунава се учешће сваке алтернативе понаособ у оквиру задатог критеријума:

осјетљивост	Д1	Д2	Д3	Д4	Д5	Д6
Д1		(2)	1	(2)	1	(2)
Д2			2	1	2	1
Д3				(2)	1	(2)
Д4					2	1
Д5						(2)
Д6						

Прерађена табела упоређивања тежина у паровима:

осјетљивост	Д1	Д2	Д3	Д4	Д5	Д6
Д1	1	0.5	1	0.5	1	0.5
Д2	2	1	2	1	2	1
Д3	1	0.5	1	0.5	1	0.5
Д4	2	1	2	1	2	1
Д5	1	0.5	1	0.5	1	0.5
Д6	2	1	2	1	2	1
Σ	9	4.5	9	4.5	9	4.5

Рачунање сопственог вектора одговарајућих сопствених вриједности:

осјетљивост	Д1	Д2	Д3	Д4	Д5	Д6	Σ	учешће
Д1	0.1111	0.1111	0.1111	0.1111	0.1111	0.1111	0.6667	0.1111
Д2	0.2222	0.2222	0.2222	0.2222	0.2222	0.2222	1.3333	0.2222
Д3	0.1111	0.1111	0.1111	0.1111	0.1111	0.1111	0.6667	0.1111
Д4	0.2222	0.2222	0.2222	0.2222	0.2222	0.2222	1.3333	0.2222
Д5	0.1111	0.1111	0.1111	0.1111	0.1111	0.1111	0.6667	0.1111
Д6	0.2222	0.2222	0.2222	0.2222	0.2222	0.2222	1.3333	0.2222

Поредак детектора по овом критеријуму:

Д2=Д4=Д6=0,2222

Д1=Д3=Д5=0,1111

На исти начин треба израчунати учешће сваке алтернативе и у следећем критеријуму:

робусност	Д1	Д2	Д3	Д4	Д5	Д6
Д1		1	5	3	3	5
Д2			5	3	3	5
Д3				(3)	(3)	1
Д4					1	3
Д5						3
Д6						

Прерађена табела поређења тежина у паровима:

робусност	Д1	Д2	Д3	Д4	Д5	Д6
Д1	1	1	5	3	3	5
Д2	1	1	5	3	3	5
Д3	0.2	0.2	1	0.3333	0.3333	1
Д4	0.3333	0.3333	3	1	1	3
Д5	0.3333	0.3333	3	1	1	3
Д6	0.2	0.2	1	0.3333	0.3333	1
Σ	3.0667	3.0667	18	8.6667	8.6667	18

Рачунање сопственог вектора одговарајућих сопствених вриједности:

робусност	Д1	Д2	Д3	Д4	Д5	Д6	Σ	учешћ
Д1	0.3261	0.3261	0.2778	0.3462	0.3462	0.2778	1.9000	0.3167
Д2	0.3261	0.3261	0.2778	0.3462	0.3462	0.2778	1.9000	0.3167
Д3	0.0652	0.0652	0.0556	0.0385	0.0385	0.0556	0.3185	0.0531
Д4	0.1087	0.1087	0.1667	0.1154	0.1154	0.1667	0.7815	0.1302
Д5	0.1087	0.1087	0.1667	0.1154	0.1154	0.1667	0.7815	0.1302
Д6	0.0652	0.0652	0.0556	0.0385	0.0385	0.0556	0.3185	0.0531

Поредак детектора по овом критеријуму:

$$Д1=Д2=0,3167$$

$$Д4=Д5=0,1032$$

$$Д3=Д6=0,0531$$

На исти начин је потребно упоредити све детекторе и по преосталим критеријумима. А затим за сваки детектор помножити учешће (важност) детектора у погледу датог критеријума, са тежином критеријума и то за сваки критеријум.

Избор детектора:

$$K1=0,2397$$

$$Д1=0,2397 \cdot 0,1111=0,0267 \quad |^{17}$$

$$Д2=0,2397 \cdot 0,2222=0,0533$$

$$Д3=0,2397 \cdot 0,1111=0,0267$$

$$Д4=0,2397 \cdot 0,2222=0,0533$$

$$Д5=0,2397 \cdot 0,1111=0,0267$$

$$Д6=0,2397 \cdot 0,2222=0,0533$$

$$K2=0,1608$$

$$Д1=0,1608 \cdot 0,3167=0,0509$$

$$Д2=0,1608 \cdot 0,3167=0,0509$$

$$Д3=0,1608 \cdot 0,0531=0,0085$$

$$Д4=0,1608 \cdot 0,1032=0,0166$$

$$Д5=0,1608 \cdot 0,1032=0,0166$$

$$Д6=0,1608 \cdot 0,0531=0,0085$$

Као што је приказано на примеру прва два критеријума, потребно је израчунати и за остале критеријуме. На крају се резултати који су добијени за детектор за сваки критеријум саберу и на тај начин се добију вриједности за све алтернативе.

¹⁷ 0,1111 је вриједност учешћа у датом критеријуму – што се може видјети из табеле "Рачунање сопственог вектора одговарајућих сопствених вриједности" за критеријум осјетљивост.

Добијени резултати су:

Д1	0.1561
Д2	0.2200
Д3	0.1186
Д4	0.2838
Д5	0.1332
Д6	0.1460

Из чега се добија следећа ранг листа детектора:

Д4	0,2838
Д2	0,2200
Д1	0,1561
Д6	0,1460
Д5	0,1332
Д3	0,1186

Даље ће бити приказан начин избора одлуке о најбољем детектору за дату активност употребом софтвера „Expert Choice“.

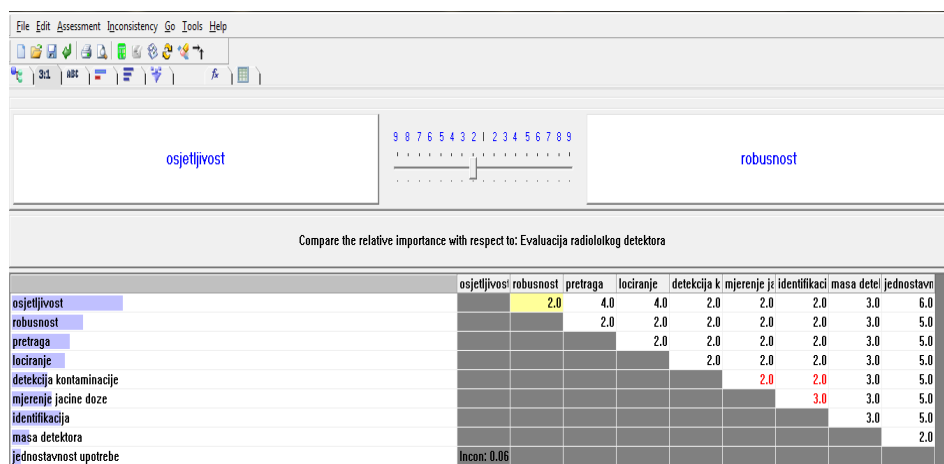
Софтвер „Expert Choice“ заснива се на примјени методе хијерархијских аналитичких процеса. Омогућава избор одлуке у проблемима вишекритеријумског одлучивања са квантитативно израженим вриједностима критеријума и алтернатива. Софтвер сабира вриједности алтернатива a_{ij} за сваки j -ти критеријум и приказује збир:

$$S_j = \sum_{i=1}^m a_{ij}$$

А затим елементе матрице a_{ij} трансформише у елементе:

$$a_{ij}^* = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^m a_{ij}}, (j = 1, \dots, n)$$

У процесу анализе и припремања одлука постоји могућност да се моделира хијерархијска структура проблема. За креирање нове датотеке, односно модела, потребно је прво дати ново име датотеци и опис њеног циља. У овом случају то је „евалуација радиолошког детектора“. А потом се уписују критеријуми по којима ће бити разматрани детектори. У софтвер су унијети исти подаци који су коришћени у апроксимативној методи. Након тога се врши процјена приоритета критеријума, поређењем по паровима.

Слика 1 – Поређење критеријума по паровима

Вриједности које су у апроксимативној методи представљале реципрочну вриједност, и биле у матрици процјене представљене бројем у загради, овдје се виде исписане црвеном бојом. Софтвер након тога врши поређење критеријума по паровима, и омогућава графички приказ прегледа.

Слика 2 – Графички приказ критеријума поређаних по приоритетима.

У вриједностима учешћа (тежине/важности) критеријума учевају се мале разлике у односу на вриједности добијене рачунским путем у апроксимативној методи. Разлог за то је што је у апроксимативној методи вршено заокруживање на четири децимале у току рачунања, а софтвер користи тачне вриједности, без заокруживања.

Индекс конзистентности би имао вриједност 0 (нула) када би све наше процјене биле идеално конзистентне. Пошто ни у стварности многе ствари нису потпуно конзистентне ни софтвер не инсистира на корисничковој перфектној конзистентности процјењивања. У овом примеру индекс инконзистентности износи 0,06. А када је мањи од 0,10 сматра се да су процјене конзистентне и да је λ_{max} блиска идеалној вриједности коју процјењујемо. Ако је та вриједност након прорачуна већа од 0,1 то може бити последица грешке при уносу података, па је потребно преконтролисати

претходни поступак и по установљеној потреби преиспитати исправност унијетих података што се посебно односи на процјену при упоређивању критеријума. На кориснику софтвера је одлука да ли ће прихватити информацију о вриједности степена конзистентности.

Након добијања ранга критеријума, потребно је дефинисати и алтернативе. У овом случају алтернативе су модели детектора које евалуирамо. Те су у софтвер унијети исти подаци као и у претходном примеру.

А потом се врши процјењивање свих детектора у односу на значај сваког критеријума раније дефинисаног. Користе се исте скале рангова (у складу са Сатијевом скалом 9 тачака) као и у претходном примеру.

Слика 3 – Графички приказ приоритета детектора у односу на критеријум „осјетљивост“

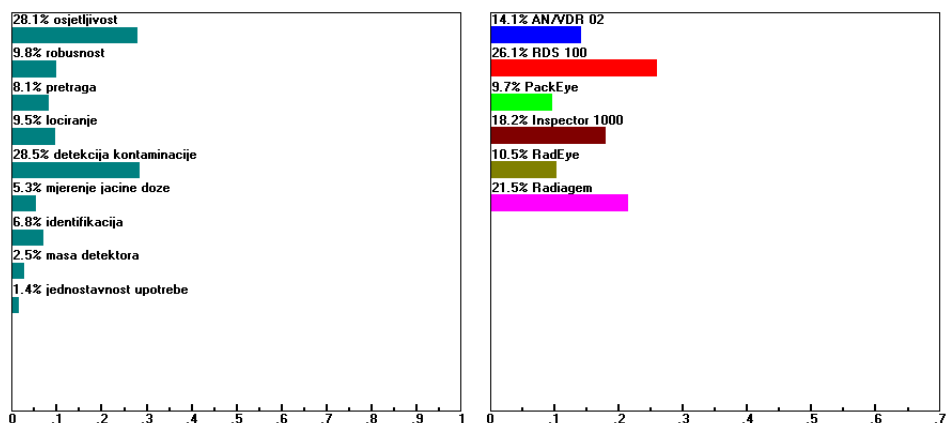
Коначна одлука о избору детектора добија се на основу процеса свеукупне синтезе проблема – рачунања за сваку алтернативу и сваки критеријум. И софтвер даје коначну препоруку избора детектора.

Слика 4 – Коначан поредак детектора

Са слике се види да је детектор дао исти предлог, који је добијен и апроксимативном методом. Али уз далеко мање времена потрошеног на прорачунима. Укупан индекс инконзистентности износи 0,04.

Софтвер *ЕС* даје могућност анализе осјетљивости, односно пружа могућност доносиоцима одлука, да испитају различите скупове алтернативних решења. Анализа осјетљивости врши прорачун и приказује односе промјена приоритета алтернатива као функције значаја критеријума. Односно простије речено, по завршеном прорачуну софтвер нам омогућава да, уколико то желимо, промијенимо однос критеријума по којима је извршено доношење одлуке. На конкретном примеру, највиши приоритет је имао критеријум „осјетљивост“, а софтвер нам сада пружа могућност да измијенимо вриједности сваког критеријума понаособ, и да поново разматрамо резултате у том новом односу.

Слика 5 – Графички приказ анализе осјетљивости

Са претходне слике се види могућност промјене вриједности критеријума, и затим другачији ранг детектора. Овај нови ранг детектора је креиран након промјене вриједности критеријумима „детекција контаминације“ и „осјетљивост“. Који би вјероватно имали највећу тежину када би се разматрало који детектор треба користити, у јединицама које су ангажоване на пословима деконтаминације, за провјеру контаминације.

Закључак

АХП као алат за подршку одлучивању један је од најраспрострањенијих и највише коришћених у процесу доношења одлука које су дефинисане са више критеријума и више алтернатива. Кориснику омогућава да комбиновањем критеријума и алтернатива одабере најбољу одлуку од више могућих.

Пошто су проблеми око одабира одговарајуће одлуке у јединицама одбране од Нуклеарног Биолошког и Хемијског оружја и у војној организацији често вишекритеријумског карактера, а критеријуми међусобно најчешће у конфликту, јавља се проблем избора праве одлуке односно правог решења за дату ситуацију. У раду је кроз конкретан пример употребљен аналитички хијерархијски процес – апроксимативни приступ и софтверски програм „Expert Choice“. А послужио је као веома практично средство за избор одговарајућег детектора за детекцију, лоцирање и идентификацију одбачених извора радиоактивног зрачења (орфан извора) и мјерење јачине дозе радиоактивног зрачења. У овом раду је приказана само једна од могућих примјена АХП. Свакако да му је поље примјене и у оквиру војних и организационих наука веома широко и разноврсно.

Литература

[1] Figuera, J., Greco, S. and Ehrgott, M. (Eds) *Multiple Criteria Decision Analysis, State of the Art Surveys*, New York: Springer. 2005.

[2] Hwang, C.L., Yoon, K., *Multiple Attribute Decision Making, Methods and Applications, A State of the Art Survey*, Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems, springer-verlag, Berlin. 1981.

- [3] Knight, Frank., *Risk, Uncertainty and profit*, Reprint of economic classics, New York, 1964.
- [4] Patalano, A., LeClair, Z., *The influence of group decision making on indecisiveness-related decisional confidence*, *Judgement and Decision Making*, Vol.6 No. 1, February 2011.
- [5] Rivett, P., *Principles of Model Building (The Construction of Models for Decision, Analysis)*, John Wiley and Sons, London, 1972.
- [6] Saaty, T.L., *Decision making – The analytic hierarchy and network processes (AHP/ANP)*, *Journal Of Systems Science And Systems Engineering / Vol. 13, No. 1, March, 2004.*
- [7] Saaty, T.L., *Decision making with the analytic hierarchy process*, *International Journal of Services Sciences*, Vol. 1, No. 1, 2008 .
- [8] Вујаклија, М., *Лексикон страних речи и израза*, БИГЗ, Београд, 1986.
- [9] Мора, А., *Инжењерско одлучивање*, Факултет техничких наука, Нови Сад, 1980.
- [10] Петрић, Ј., и др., *Методe планирања у сложеним организацијама удруженог рада*, Научна књига, Београд, 1982.
- [11] Речник српскохрватског књижевног језика, Матица Српска, Нови Сад, 1971.
- [12] Терзић, М., *Примена метода вишекритеријумског одлучивања у набавној функцији система одбране коришћењем софтвера „expert choice“*, Београд, Војно дело, пролеће/2010.
- [13] Чупић. М., Сукновић, М., *Одлучивање*, ФОН, Београд, 2010.

МОРАЛНА ДИМЕНЗИЈА, ЕТИЧКИ ПРИНЦИПИ И СТАНДАРДИ У ИМПЛЕМЕНТАЦИЈИ ЉУДСКИХ ПРАВА У РАТУ

Мане Наранчић
Војска Србије, Копнена војска

Људска права представљају израз људских потреба, како на људе појединце тако и на различите групе или заједнице, за остваривањем што веће слободe у друштву. Објективна права обезбеђује низ људских права и слобода и она произилазе из онтолошке суштине сваког човека – слободног бића, које своју слободу може да ограничи својом слободном вољом. Једино је друштво у могућности да ову слободну вољу може да ограничи само својом „општом вољом“¹, при чему је потребно обезбедити слободу свих појединаца која су једнака у правима и обавезама. Позитивно право се у свим државама одређује Уставом и законима, при чему се сви људи у држави обавезују да их поштују. Под утицајем јачања међународне свести списак права у будућности свакако ће бити увећан, имајући у виду да се данас врши заштита политичких, економских и социјалних права, као и права заштите животне средине. Готово по правилу односи између људи у једној заједници начелно нису исти, и не уживају сви иста права. Иако се људска права убрајају у основне вредности савремене цивилизације, и она постају предмет опште бриге и међународне одговорности. Њихова заштита има универзални карактер и не може се заштитити искључиво границама суверених права држава. Кроз демократизацију друштва огледа се и поштовање најважнијих људских права, као и степен заштите сваког појединца коме се гарантују сва уставна и законска права у држави.

У току извођења борбених дејстава појам демократије једноставно не постоји и сведен је на најнижи ниво. Државни апарат је институција која у законском оквиру може да ограничи или укине сва демократска права која не важе у ратном стању или да их потпуно маргинализује. Демократија је „слободан избор владе која представља интересе већине и поштује основно право свих људских бића да живе у складу са својим уверењима и основним интересима“.² У демократији важи закон већине. Већина може све, сем две ствари: прво, да стави ван снаге основна и људска права, јер она важе пре државе, и, друго, држава их не одобрава, она само треба да за њих гарантује и да их штити.

Кључне речи: морал, морална димензија, етички принципи, људска права, дискриминација, демократија, једнакост, морална вредност, правда, слобода, истина

¹ Радомир Д Лукић, Систем филозофије права, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 1995, стр. 495.

² Touraine Alain, What does democracy mean today, Inter national Social Science Jour nal, 1991, стр. 268.

Увод

Ако кренемо од морала који представља одређени скуп неких правила понашања и обичаја видећемо да морал постоји колико и сам човек као особено биће. У самом историјском развоју и формирању друштвене заједнице човек са почетком радног ангажовања почиње да изграђује и ствара одређена правила понашања која су морала да се придржавају сви чланови заједнице. Ово је посебно важно у случају рата када сваки члан заједнице је морао да извршава одређене задатке који му је доделила заједница. Заједнички живот у заједници би био готово немогућ, уколико између чланова заједнице не би постојао одређени узајамни однос (однос родитеља и деце, старијих и млађих). Друштвена правила (морална и обичајна) су била обавезна за све чланове. У првобитној заједници и племенском друштву су она настајала стихијски и имала су пре свега један искуствени карактер самог колектива. Са напредовањем поделе друштвеног рада и робне производње и размене, не постоји више јединственост у схватању као што је то било некада у првобитној заједници. Уочавала се разлика и различитост као начин размишљања и стварања једног сасвим другачијег начина који је био у узајамног вези са интересом и добијањем користи од одређених поступака чланова заједнице. Сопствена схватања су морала бити подвргнута на оцену исправности поступака једних и других чланова. Задржани су само морални принципи који су имали општи и објективни карактер. Самим тим јављају се и први зачеци филозофске етике као критичког размишљања о ономе што је исправно или неисправно, доброг или злог у људском понашању. У историји филозофске етике издвојили су се велики број праваца и гледишта. Прву групу чине *деонтолошки правац* (деонта-дужност) чији представници сматрају да основу појмова о исправном и добром чине неки априори принципи или начела на којима човек осећа обавезу и дужност коју сматра императивном и као такав извршаваће је безусловно. У зависности од тога где се тражи последњи извор принципа, ако је то у божанској вољи ради се о религијског етици. Насупрот овоме Кант сматра да је порекло моралних принципа у самом људском уму. Поступање на основу усвојених начела мора бити такво да има аутономни и универзални карактер. Друга група не креће од основних принципа већ од појма основних циљева (телос – циљ). Представници ове групе сматрају да се морају поставити неки безусловно вредни циљеви, где сваки човек тежи, а да се онда усвоје основна морална начела која се морају приближити овим циљевима. Многи међу њима сматрају да је највиши циљ свих људи „срећа“ (блаженство), тако да је Бентам дошао до свог моралног начела: „ради тако да својим поступцима допринесиш највећој срећи највећег броја људи“.³ У ову групу етичких принципа спадају: *Хедонизам, евдемонизам, утилитаризам, перфекционизам* и др. Трећа група чине *натуралисти* чији теоретичари сматрају да основне моралне принципе и начела настају на неким природним законитостима. Они појам природе узимају у двоструком значењу, с једне стране спољна, ванљудска, а у другом смислу као људска природа, остварујући све потребе којима се човек одваја од свих људских бића. Аристотел је из природе издвојио „принцип мере“ сматрајући да се свака врлина налази између

³ Наведено према: Вуко Павичевић, *Основи етике*, БИГЗ Београд, 1974, стр. 219.

две крајности у држању-с једне стране претераност а са друге недостатак. Међу основним питањима теоретске етике је и питање важења и заснивања моралних норми. Сасвим се логично поставља питање да ли за норме важи универзални карактер или оне имају ограничено важење? Етички релативисти где спадају Ниче и Шпенглер оспоравају постојање универзалних и апсолутних моралних норми. Сматрају да у одређеним историјским периодима и развоју постоје веома велика различитост у моралним схватањима, имајући у виду да је у одређеним временима једна те иста радња сматрана моралном, а у другом времену неморалном, као и допуштеном или забрањеном. Ако узмемо пример издржавања старца у данашњем времену ова радња се третира једном моралном дужношћу, док су нека номадска племена сматрала за дужност да их убијају. У данашње време подношење људи као жртве пред богом би у најмању руку изазвало згражавање и повлачило би за собом кривичну одговорност, док се то некада тумачило као дужност. Етички релативизам не мора се заступати искључиво помоћу историјско-етнолошког метода већ и на основу логичко-гносеолошке анализе моралног суда. Поставља се питање да ли је сваки морални суд заправо само израз субјективних емоција, а имајући у виду различитост субјеката закључак је више него очигледан да је релативност морала неизбежна. Историјско-етнолошки метод је логичан али није потпун имајући у виду индуктивни начин закључивања који је недовољно истражен и прецизан у својим настојањима да уђе у дубљи садржај материје која је предмет истраживања. Сама апсолутност морала користећи индуктивни начин и користећи чињеничност појава указује нам да постоје норме који сви народи прихватају кроз целу историју. Такве норме су коначне, јер исте не губе своје значење и улогу. Енглески етичар Мекинтош заступа овакво схватање где код Пентатојх (пет књига Мојсијевих) сматра да су исте написане пре више од три хиљада година, а морални принципи и прописи које тамо налазимо важе и дан данас. Овде је јако битно напоменути да се сви морални елементи налазе и у раним радовима пре хришћанства (древни Египат) чиме се побија теорија да је заправо хришћанство поставило основе морала. Кант сматра да постоје неке фундаменталне моралне норме која сама људска свест, односно сам ум априори поставља и не може да их не постави имајући у виду властиту структуру. Ум не може, а у вези питања практичног деловања да не захтева радње и начела која могу постати општа. Он успоставља одређену везу између моралних и логичних принципа, јер тврди да они постоје у самој структури свести. Ови принципи се налазе изнад времена и историје. За ове тврдње које су евидентне не требају посебни докази, сама свест их прихвата јер представљају одраз власничке структуре. Тако је Енглески филозоф Т. Рид писао: „Да не треба да крадем, да не треба да убијам, да не треба да сведочим лажно – то су ставови у чију сам истинитост тако сигурно уверен као у неку Еуклидову аксиому, моја свест чини недужним свако друго образлагање уз позивање на друге духовне способности“.⁴ Филозофи феноменолошког правца (Шелер и Хартман) заступају схватање да моралне вредности је потребно онтологизирати. Њихово учење је један правац онтологизма у аксиологији (теорији вредности). Аксиолошки онтологизам критикујући релативистичко гледиште нам заправо доказује апсолутност вредности. Све вредности по овом схватању имају једну објективну егзистенцију али и саме природне зако-

⁴ Наведено према: J. Mesner, Ethik, Wien, 1955, стр. 8.

нитости. Земља се окретала и пре Коперника, права линија је најкраћи пут између две тачке, чиме се усмерава начин размишљања да вредности и сами односи између вредности имају једно објективно постојање и биће као што га имају и природне законитости. Када говоримо о вредностима типа: лепо и ружно, добро и зло, пријатно и непријатно, полазимо од тога да све вредности имају један посебан карактер бића, при чему их сам човек не ствара, већ подлеже њиховом усвајању као и различитости приликом самог избора. Шелер тврди да човек не ствара вредности већ се налази у једном дијалектичком односу између самих вредности. По њему је сазнање људских вредности крајње релативно и ограничено, али да постоје неки садржај који је заједнички за све људе. Хартман стоји на становишту да постоје вредности саме по себи, али указује на разлику између вредносне материје и вредносног карактера. Човек као субјект може утицати и мењати ову вредносну материју (оносно поверења), али вредносни карактер је независан од њега, и представља биће само по себи. Субјект не ствара вредности већ само вредносна добра и вредносну материју

Примери витештва и хуманизма у рату

Ратна догађања представљају пре свега најважнију преокупацију људи у целокупном развоју друштва. Увек се настоји да се превлада у једној беспощедној борби за опстанак како државе, тако и народа и људи на одређеној територији. У рату су се људи, ратници понашали некад и крајње нечасно како би победили у рату. Нахрањивање мржњом и једностраним професионалним принципима, уз строгу субординацију и дисциплину доприносе умногоме у самом исходу рата. Сигурно је да постоје много више примера нечасности и нечовечности него примера хуманизма, морала, традиције. Примери оваквих односа се рефлектују у каснијем периоду кроз обичаје ратовања, односно представљају добру основу за материјални извор међународног ратног права. *Фридрих II Велики* у свом делу „Општи ратни принципи“ наглашава да „дисциплина и организација пруских трупа захтевају од његових команданата више бриге и преданости но што се тражи од генерала у иједној другој армији... Највећа снага пруске армије лежи у њеној чудесној уредности, која је дугом праксом постала навика, у беспоговорном и тачном извршавању наређења и храбрости трупа.. Послушност према старешинама и субординација толико су беспрекорни да нико никада не спори ниједну наредбу, да кашњења нема и да генерал, ма колико мало умео да истерује послушност, може увек бити сигуран да ће га сви слушати“.⁵ Овакво гледиште које има оправдања са становишта ратне вештине је неприхватљиво са становишта морала и људског разума. Овде човек постаје крајње безлично биће које само извршава наређења, па чак и она која престављају злочин у рату и то све у име неког „беспрекорног савесног вршења војничке обавезе“.⁶ Да ли та савесност може да се оправда стрељањем 7.300 цивила, међу којима и 300 ђака који су извршили Немци 1941. године у Крагујевцу. Оваква етика није забележена у историји ратовања где се великом бруталношћу и показивањем силе

⁵ Навесено према: *Расправа о ратној вештини*, превод ВИНЦ, Београд, стр. 279.

⁶ Наведено према: *Етика ратовања*, Илија Никезић, НИЦ Војска, 2004, стр. 32.

по сваку цену жели убити морал непријатеља и жељу за пружањем отпора. Ако упоредимо ово гледиште са етиком ратовања *Марка Миљанова*, војводе племена куча у Црној Гори, који је сазнавши да су опкољени Турци остали без хране и воде, и да због тога не могу да пружају отпор, и да ће се морати због тога предати. Исти је наредио обуставу напада, да се опкољеној Турској војсци у тврђави на Медуна достави вода и храна. Његова етика чојства и јунаштва му није дозволила да на овакав начин победи Турску војску. Турски везир је узвратио сличном етиком предавши се оног тренутка када је Српска војска допремила потребне количине хране и воде. У овом случају витештво је било обострано, јер иако су били на супротним странама обе војске су показале хуманост и достојанство и потребу да постану моралне величине и да покажу вредност коју носе са собом. „Јунак је онај који брани себе од другог, а добар човек онај који брани другог од себе“.⁷ Оваква драгоценост ризици моралних схватања представља опредељење између добра и зла, немаштине и богатства нудећи могућност избора сваком човеку да пронађе себе на том путу и да сазна визију живота и племенитости. *Наполеон Бонапарте* у својим „Војним максимама“ истиче да „сваки рат мора имати циљ и водити се у складу с принципима и правилима ратног умећа“.⁸ Сматра да прва дужност сваког генерала је очување и части свог оружја, при чему је штедећи своје трупе тек другоразредни задатак. Приликом обраћања својим генералима он каже: „обичан генерал на лошем положају, ако га изненади надмоћнији непријатељ, тражи безбедност у повлачењу; али велики командант показује одлучност и креће непријатељу у сусрет“.⁹ Сваки војник треба да испољава моралност и врлине према непријатељу, поштујући пре свега достојанство личности, при чему треба да се придржава кодекса части. *Александар Велики-Македонски* (356–323. г. пре. н. е) представља највећег војсковођу старог века, где он у писму свом учитељу Аристотелу, о походу на Индију каже: „Али као што већином срећи у повољним приликама нешто се испречи, деси се и нама те стадосмо трпети од жеђи. И кад смо је једва подносили, војник Зефир, и сам жедан, донесе ми у кациги воду коју је нашао у шупљем камену; Ја савла дају војску и наочиглед свију је пролих, да не би војници стали још већма жеђати док ја пијем. А Зефиру сам добронамерност према мени похвалио и обдарио га доличним даровима. А пошто је то подигло морал војника, наставио сам започети пут.“¹⁰ Овакав поступак заслужује поштовање, јер је овим етичким поступком Велики војсковођа Александар Македонски ставио до знања свим војницима да морају да наставе пут и да се боре до краја јер једино тако могу да савладају све препреке које им се налазе на путу. *Војвода Степа Степановић*, командант српске Друге армије је срео српског војника који на леђима носи заробљеног и рањеног бугарског војника и упитао га зашто то чини, а овај му одговорио: „Господине војводо, рањен је, а и он је човек“. Војвода му није замерио, већ је одредио војника из своје пратње да му помогне. *Војвода Живојин Мишић* командант Прве српске армије након побе-

⁷ Марко Миљанов: *Примери чојства и јунаштва* Нолит, Београд, 1970, стр. 23.

⁸ Наведено према: *Расправа о ратној вештини*, Наполеонове војне максиме, превод ВИНЦ, Београд, 1991, стр. 325.

⁹ Наведено према: *Расправа о ратној вештини*, Наполеонове војне максиме, превод ВИНЦ, Београд, 1991, стр. 325.

¹⁰ P. Kolisten *Живот и дело Александра Македонског*, Нови Сад, 1980, стр. 199.

де у Колубарској бици каже: „Ни када бранимо отаџбину, не смемо да је бранимо са мржњом у срцу“. Храброст, морал и патриотизам српског војника се посебно испољио у Првом светском рату, и српски народ је поднео велике губитке и страдања да би извојевао велику победу која је била слављена у целом свету. Са остваривањем пуне слободе развија се и демократија у друштву. Свака демократија захтева вишепартијски систем. Свако онај који сматра да је једино сопствено мишљење истинито становиште такав не може бити демократа. „Боже, како то да смо ми увек у праву, а да други никада нису у праву“. ¹¹ Демократија се увек јавља у једном корелационом односу према правној држави. Уколико је више слободе и људских права таква држава добија епитет правна, јер уважава основне постулате демократије и слободарских традиција сваког народа који се у свакој заједници изузетно много цени и уважава. „Демократија је свакако једно добро вредно хвале, али правна држава је као насушни хлеб, као вода за пиће и као ваздух за дисање, а најбоље у демократији је управо то што је само она подобра да обезбеди правну државу.“ ¹² Полазећи од теоријско сазнајног плурализма не можемо а да се не осврнемо на појам истине. Сматрамо да нико не поседује целовиту и неподељену истину. Заправо сам плурализам би требао да нас доведе до пуне истине. Откривање истине се готово никада не дешава на неком издвојеном путу већ она изискује одређен кооперативан приступ у сарадњи са више издвојених мишљења који у сучељавању и постављању заснованог чињеничног става доводе нас у сазнајну компоненту истине. Овде се посебно издваја истина која би требало да буде носилац развоја државне власти. Енглески лорд Ектон је изрекао мисао: „Власт квари, али апсолутна власт квари апсолутно“. ¹³ Кроз сам процес формирања идеје власти, можемо доћи до идеје права која не може бити ништа друго него правда. Знамо да је праведно уједно и истинито, добро, лепо и да представља вредност која се не може извести ни из какве друге вредности, јер „право је она стварност чији је смисао да служи правној вредности, идеји права.“ ¹⁴ Човек може пасти у искушење да у правди види само један појавни облик – морално добро. Правда у ствари то и јесте, уколико се посматра као људска особина, тј. врлина. У субјективном смислу се она дефинише као духовна настројеност која је усмерена на објективну правду, као рецимо истинитост на истину. Овде је само реч о тој објективној правди. Она као објекат свог вредновања узима сасвим други предмет, а не онај на који је усмерен морални вредносни суд: морално добар је увек само неки човек, нека људска воља, или неки човеков карактер. Праведан у смислу објективне правде може бити само неки однос међу људима. Сам идеал морално доброга представља се у идеалном човеку, док се идеал правде представља у идеалном друштвеном поретку. Правду можемо дефинисати и са неког другог гледишта, са једне стране праведним се могу назвати примена неког закона или покоривање том закону и иста се онда назива законитом. Овде у сваком случају није реч о оној праведности која се ме-

¹¹ Наведено према: Ch.Montesquieu, Cahiers, Edition Grasset, 1941, II, стр. 309.

¹² Наведено према: Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампариија, 1998, стр. 331.

¹³ Флајнер Томас, *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, 1996, стр. 63.

¹⁴ Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, стр. 44.

ри по позитивном праву, него о оној по којој се мери позитивно право. Правда може да се схвати и да представља одређену једнакост. Она се може везивати за добра или за људе: праведна је награда она која одговара вредности рада, али и казна која погађа једнога исто као и другога. Са друге стране, она по своме мерилу може бити апсолутна или релативна једнакост: награда равна раду, али кажњавање неколицине сразмерно њиховој кривици. Аристотелово учење разликује две врсте правде и то: комутативна правда где постоји једнакост вредности рада, али и казна која погађа једнога исто као и другога, сразмерна правда – једнакост у поступању са различитим лицима нпр. опорезивање сразмерно својој имућности, дистрибутивна правда – награђивање и кажњавање према заслуги и кривици.¹⁵ Комутативна правда захтева најмање два лица, док дистрибутивна захтева најмање три лица и важи у односу надређености и подређености. Њихове заједничке вредности се појављују у правди и правичности, јер се ови термини могу дефинисати на један од следећих начина „правда и правичност нису различите вредности, него различити путеви да се дође до јединствене правне вредности”.¹⁶ До реализације правде је веома дуг и трновит пут који захтева много упорности и одрицања, како би се човек изборио са свим неприликама које се налазе на том путу јер „правда је много више од просте врлине, јер се, да би била ефикасна и оперативна, мора материјализовати кроз законодавство, кроз институције. То је крајњи циљ коме мора да тежи демократско друштво и не може да се сведе на квалитет или начин битисања појединаца.”¹⁷ Сваки човек да би успео да се избори са својим унутрашњим бићем и да психички буде што боље припремљен, мора да буде веома јак како би савладао све недаће које стоје на том путу у току реализације правде. Посебно је проблематично што се правда мора оперативно материјализовати кроз институције система тј. кроз законодавство. На правди засновано друштво је могуће само када се прокламована политичка грађанска права избора, контроле власти, опозиције, слободног удруживања, преобразе у право на непосредно одлучивање, или да нам укаже да је свака „борба за правду као једнакост уствари није борба за праведну расподелу у оквирима постојећег начина производње, већ за такав облик производње који искључује могућност себичног присвајања друштвеног богатства”.¹⁸ Један од неопходних услова постизања правде јесте слобода за сва жива бића, јер без слободе нема основних услова развијања било каквог људског удруживања у један организован систем, каква је држава. Људи су између себе тако повезани да могу да одговоре свим изазовима у циљу борбе за опстанак. Сви људи су повезани у један јединствени систем који се зове држава. „Човек не може познавати слободу, а да је не поседује: он мора бити слободан, да би био слободан. Слобода није једноставно положај (стање) што га он има, него делатност које он прихвата као самосвестан субјект.”¹⁹ Постављамо питање да ли слобода мора бити неограничена или у тој слободи мора постојати неко ограничење које сваки систем са собом носи? Сма-

¹⁵ Наведено према: Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, стр. 46-47.

¹⁶ Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, стр. 48.

¹⁷ Kamps. Viktorija., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, стр. 23.

¹⁸ Животић Миладин, *Аксиологија*, Загреб, 1986, стр. 204.

¹⁹ Marcuse Herbert, *Ум и револуција*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1966, стр. 57.

трамо да уколико слобода човека не угрожава друге људе она мора бити апсолутна и неограничена, али ако та слобода угрожава права осталих људи, она се мора ограничити и ставити у један одређени однос који ће заштитити пре свега људска права осталих људи у држави јер „слобода човечанства састоји се у томе да се не повинује никаквом другом закону доли оном којем сам ум даје своју сагласност.“²⁰ Зато је реч толеранција веома значајна, јер је она у одређеном односу између слободе, истине и једнакости свих људи. Толеранција је јавља као „нужно зло што се намеће друштву које не може да угњетава оне који друкчије мисле.“²¹ Она изискује способност комуникације и тиме, пре свега врлину да се други саслуша, да се другоме може прићи и да се може схватити озбиљно. Поседује високу меру духовне слободе и способности да се за себе образује поуздано мишљење. Нетолерантни људи се најчешће узнемиравају од мишљења других. Они нису у стању да савладају своју комплексност јер нису отворени за плурализам у друштву. Не желе да своје ставове и мишљења ревидирају, јер имају одређене предрасуде о ставовима других људи. Награда за толеранцију је истинска слобода и независност. Кроз разне токове историје налазимо различите термине и појмове како држава може да злоставља и злоупотребљава права својих грађана, а да им при том ускраћује елементарне слободе које вређају сваког припадника те заједнице.

Морална димензија у рату

Многи теоретичари су појам морала различито дефинисали, међутим постоје неке заједничке карактеристике које дају одређени смисао појму, настанку и развоју морала.

Морал представља „облик људске праксе, облик делатног, практичног одношења човека према свету, према другим људима и према самом себи.“²² Разликује се од других облика праксе и вредносног процењивања пре свега у погледу објекта моралне праксе и објекту моралне оцене, при чему може да „активно човека обликује и оцењује како себе и других људи као добрих и злих“.²³ Ми сматрамо да морал увек носи неку вредност која у сваком човеку буди унутрашњи немир и могућност да се одлучује између добра са једне стране или зла са друге стране. Његова вредност је у томе што прихватањем добра као највеће вредности, човек се увелико дистанцира од свих недаћа које намеће живот и тиме доказује да је он пре свега једно свесно и креативно биће према свету, другим људима и према самом себи. Морал се најбоље испољава у току животних активности у непосредном контакту са другим људима, јер сам за себе представља као „један од облика испољавања људског живота и може се разумети само у оквиру целине животних манифестација“.²⁴ Посматрајући са становишта особености моралне праксе имајући у виду да је

²⁰ Ласк Емиљ, *Филозофија права и краћи списи*, Београд, 2005, стр. 34.

²¹ Наведено према: Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампарија, 1998, стр. 335.

²² Павичевић Вуко., *Основи етике*, Бигз, друго проширено издање, 1974, стр. 11.

²³ *Ibid.*, стр. 12.

²⁴ Животић. Миладин, *Аксиологија, Загреб*, 1986, стр. 189.

њен објекат сам човек, док је рецимо у радно производној пракси објекат је сама природа, односно сами природни објекти. Ова два облика су у одређеној узајамној корелацији и различитости саме људске праксе, јер човек не би могао ништа да мења без да обликује своју властиту природу и систем моралних врлина, уколико не би мењао и спољашну природу и обрнуто са променом природе мења се и сам човек. Сваки човек у себи носи неке врлине које временом испољава. У зависности од ове манифестације можемо да сагледамо које моралне и етичке вредности са собом носи. У овом случају можемо рећи да „морал или етика није ништа друго до скуп врлина или размишљање о њима: низ квалитета које морају поседовати људска бића како би заиста постојала и како би могла да формирају друштво које је исто човечно.”²⁵ Морал представља одређену праксу исправног понашања. За разлику од морала, етика се дефинише као одређена теорија исправног понашања, скуп правила и критеријума којима се одређује које је понашање добро, а које је лоше како за себе тако и за заједницу. Посебан осврт је на систему норми и дужности који се испољавају у облику савести при чему „морал као посебна сфера друштвене свести постоји у облику система норми дужности и врлина који имају опште важење у датом друштву, система који се испољава у облику савести. Савест представља систем важећих норми којима се одређује шта је добро, а шта зло за појединца, другог човека, дато друштво и људски род.”²⁶ Код моралне свести појединци почивају на одређеној аутономији и то пре свега свести о личној и властитој одговорности за своје поступке, као и према односу према другим људима, као и према друштву у целини. „Морална свест је свест о ономе што човек треба да чини да би био човек. Ово „треба да” има два често супротстављена садржаја: један који проистиче из прихватања постојећег система друштвених норми и други који је усмерен на властито трагање за условима и садржајима живота”.²⁷ Из ове корелације проистиче један узајамни однос којег називамо поштовање другог. Кант истиче да човек није само средство другог човека, већ и циљ. Он проналази бит морала у свести о дужности, а сама дужност је облик поштовања моралног закона. У самој основи моралне свести је свест о властитим дужностима као услову делања. У моралу као друштвено важећем систему дужности и врлина, постоји стални сукоб који се одвија на релацијама између друштвене присиле и личне савести. На основу испитивања моралних свести кроз проучавање етичких теорија може се доћи до закључка о основном смислу моралности преко норми највишег добра. Етика највишег добра одређује бит морала као тежњу за срећом (еудајмонизам), као делање усмерено ка усаглашавању личних интереса са општим (утилитаризам), као свест о дужности (Кантова етика), као усавршавање личности (перфекционизам). Сва противуречја етике највишег добра решава деонтолошка етика. Она се заснива на ставовишту да је највиши принцип моралног живота – „праведност” и „промишљена рационалност”. Ова рационалност није заснована ни на рачуну интереса, ни на врлини или дужности, или тежњи за срећом, већ „на увиду у рационалне основе доброг живота”.²⁸ У овој етици се тачно истиче да се праведност моралних норми мо-

²⁵ Kamps Victoria, *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, стр. 13.

²⁶ Животић Миладин, *Аксиологија*, Загреб, 1986, стр. 187.

²⁷ Животић Миладин, *Аксиологија*, Загреб, 1986, стр. 189.

²⁸ Rawls John, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1971, стр. 423.

же мерити не моралним већ рационалним мерилима. Код моралних норми човек као морални субјект поседује слободу избора. Морална свест регулише понашање свих група и појединаца према мерилима добра и зла, врлине и порока. Морално понашање је уствари једно практично понашање које у себи садржи и субјективну и објективну компоненту. Вредности су у основи морала и представљају нешто пожељно или вредно за одређену друштвену групу, а што се током времена показало као такво. Савест као морална самооцена је заправо објективно огледало сваког субјекта. Типови морала су: породични – специфичне моралне вредности за сваку породицу., традиционални – настаје током дугог временског периода., утилитарни – где се први план истиче стицање., нормирани – где се у први план истиче ауторитет прописа и реформистички који се формира у складу са новим друштвеним тековинама.²⁹ Реч морал се у једном значењу може употребити у вредносно-неутралном смислу, при чему означавамо особености начина понашања појединца, неке групе, неке заједнице без обзира да ли је реч о понашању добром или рђавом, позитивном или негативном. У сваком случају овде је реч о моралном лику човека, мислећи на понашање уопште. У другом значењу се одређује у супротности са неморалом, тј за ознаку самих позитивних, добрих особина. Вредност морала најчешће исказујемо као одређени образац који је уочљив и лако се манифестује, а то се пре свега односи на морални суд. Сви се ми данас упуштамо о одређену оцену говорећи шта је добро а шта зло, јер знамо да „морални суд представља неки поступак, држање, понашање или карактер неког човека или нас самих који такав суд изричемо и о себи као и о властитој личности.“³⁰ Да би се неки поступак оценио као морално добар или лош потребно је одредити одређене критеријуме или мерила по коме ће се доносити суд. Ови критеријуми или мерила се испољавају у облику норми или правила која представљају облике начина понашања којих се свако треба држати. (пример: одржати реч коју смо дали пријатељу). Моралне оцене – добро и зло се јављају само у људском друштву при чему дефиниција моралног човека преставља сам човек који својим поступцима даје позитиван смер одржавања заједничких услова егзистенције, и своја знања користи тако да унапређује заједничка добра. У појмовном одређењу норме и обавезе нужно се претпоставља, као и основа појма вредности. Посматрајући социолошко формалистички начин дефинисања морала где теоретичари покушавају да прикажу појам заснивања морално друштвених норми као обавезним и да је довољна чињеница да је прописана од стране друштва. У овом смислу прописивати нешто има смисла уколико се извршавањем овог прописа остварује нека вредност или сврха која се сматра и оцењује као вредна. Уколико се прописује нешто што је безвредно у овом случају губи смисао јер је бесмислено. Ако повежемо појам позитивно вредног то се рефлектује и претпоставља и постојање супротних вредности или вредносно негативно. Свака вредносна особина има насупрот себе супротну особину. (пример: лепо–ружно, искрено–неискрено). Међутим шта је супротно од браон боје? Знамо да ниједна боја није супротна браон боји, али ако довођењем у везу неку боју са тим шта човек жели да уради и постигне, дошли бисмо до тога да се запитамо да ли је делатна радња корисна или штетна, добра или лоша. Битна особина вредности је и њихова

²⁹ Kamps Victoria, *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, стр. 15.

³⁰ Павичевић Вуко, *Основи етике*, Бигз 1974, друго проширено издање, стр. 9.

хијерархијска постављеност. Лична срећа има несумњиву вредност, али уколико је подредимо добру заједници и слободи домовине она још више добија на значају, јер некада се не могу непосредно остварити. У моралне категорије се налазе: морални суд, поступак, карактер, савест, обавеза, правило вредност и хијерархија вредности. У оквиру наведених категорија можемо извршити поделу на две основне групе испољавања морала и то: субјективна страна (осећај обавезности, дужности) и објективна страна где појединац доживљава и осећа да вредност и важење не зависи само од индивидуалног признавања или непризнавања (добро–зло, треба–не треба, исправно–неисправно) при чему можемо рећи да основа морала није религија већ хуманизам, тј. схватање о човеку и његовој природи. Добро у људски живот није унео неко споља, већ се оно као могућност налази у самој људској природи. Човек је биће у коме се стално води борба између добра и зла.³¹ Сматрамо да сваки човек поседује одређене карактеристике који га издвајају од свих осталих бића. Као прво сваки човек има генетску склоност ка слободи и тежи да прошири оквире својих могућности, сазнајући их врши избор међу њима на основу сопственог критеријума. У овом случају се примењује аутономност, за разлику од хетерономности где се врши избор на основу неког критеријума који је наметнут споља и самим тим свака слобода повлачи за собом одређену одговорност. Што је човек слободнији има могућност да бира између разних могућности свог деловања и у којој је одлучио шта да чини, у тој мери је и одговоран за своје поступке. Из страха од одговорности многи се одричу слободе јер као прво, појединцима је много лакше да буду послушници и извршиоци и да на тај начин пребацују сву одговорност на онога који је наређивао шта да чине. Обе ове склоности се налазе у генетској структури људског бића. Једна води добру, јер само слободна и одговорна личност може бити морално биће, док друга води злу: онај који није одговоран за своје поступке, у стању је да прекрши сваку норму моралног понашања под изговором да је само извршавао наређење. Друго, у сваком човеку присутне су латентне диспозиције за разне стваралачке делатности. Стваралаштво омогућава лични развој, задовољава разноврсне потребе и не наноси никакву штету. Оно је дакле изразито добро, али у човеку постоје и сасвим супротне тенденције ка разарању и рушењу, тј. у најбољем случају ка нераду и ленчарењу. Бекство од рада неминовно води у неморал као што су: губљење самопоштовања, паразитизам, искоришћавање других људи за нека своја ситно сопствена интереса. Треће, део људске природе тежи ка друштвености, ако узмемо пример детета можемо да видимо да оно иако припада људској врсти постаје људско биће тек у друштву. У заједници оно научи језик, обичаје, моралне норме. Захваљујући језику оно учи најбитније елементе целокупног човечанства, као и на основу искуства. Појединац тежи да живи у заједници, идентификује се са њом, и залаже се да буде признат од стране те заједнице, и четврто, човек се рађа са способношћу за рационално, појмовно мишљење. Након изученог језика и елементарне логике у пракси човек своја стечена знања примењује у пракси и даје једну нову вредност. Све ове способности се једном речју називају разум, а ако се развију у још већу способност, онда је то ум. Особине ума карактерише синтетичност (мишљење о целини на основу знања о деловима) и критичност (унутрашњих ограничениости у стварима, бићима, заједницама, са станови-

³¹ Марковић Михајло, *Етика и политика*, Бигз, Београд, 1994, стр. 18.

шта одређених вредносних начела). Захваљујући уму човек је у стању да уочи ограничености морала у једном друштву и да открије начине превазилажења ових ограничености при чему „човек, остварујући себе, а то је онда када испуњава своју дужност у козмосу, остварује заправо оно што је човјечанство називало богом.”³² Сматрамо да колико су људи рационална, толико су и ирационална бића. Највећи део мотива за њихову делатност потиче из сећања, страсти, амбиције за личном афирмацијом. Емоције и страсти су контролисане разумом. У Фројдовој делу „Его и Ид“ из 1923. године се користи терминологија где је его је резултат уравнотежења несвесног, ирационалног, ида и друштвене свести, супер-ега, или другим речима, у рационалном понашању принцип задовољства бива усклађен са принципом реалности. Поставља се питање да ли се човек увек придржава свих вредности морала и при том успева да се рационално понаша у реалности, при чему „на досадашњем нивоу развоја филозофије и друштвене науке, морал се може извести из хуманизма, из модерне идеје људске природе”.³³ Ми сматрамо да идеја хуманизма није супротстављена природном закону, као и да са развојем људске природе, морал човека постаје све присутнији у свакодневном животу и „као што природно право није појмовно ван система природних закона, тако једини начин да се схвати шта значи морал јесте да се доведе у везу са моралним законима, иако никада није јасно који је њихов статус, као што уосталом није никада било јасно који је статус природних закона.”³⁴ У овај статус се сублимирају сва „морална права” која се лакше разумеју када се доведу у везу са појмом „морална обавеза”. Постоји старо тумачење које инсистира на томе да се не могу давати права без одговарајућих обавеза, али да се обавезе могу давати захваљујући постављеном нормативном систему вредности. Може се захтевати да једној моралној обавези одговара једно легално право, јер једној моралној обавези може одговарати само једно морално право. Ако ја имам неко морално право у односу на некога, то значи да постоји неко други ко има моралну обавезу према мени. Што значи да потврда једног права повлачи за собом потврду једне дужности и обрнуто. Ова тема се може посматрати и са друге тачке гледишта ако узмемо права будућих генерација у односу на нас. Потомци имају права у односу на нас зато што ми имамо обавезу према њима, али може да се посматра и обрнуто. Морални понос је увек повезан са оним што човек избори од самога себе, у субјективном смислу повезан је са оним што човек избори од неког другог и „моје право је у основи право да извршим своју моралну обавезу – и зато је, обрнуто, моја обавеза да чувам своје право”.³⁵ У своје право, човек се бори за своју обавезу то пре свега за своју моралну личност. Идеалан тип борбе за право где човек у облику свог интереса штити своју моралну вредност се развија у две крајности: Прво се може издићи на степен чисте борбе за моралну личност; Друго, може се спустити на степен голе борбе за интерес, без икакве моралне позадине, па чак и до пуке борбе за премоћ, лишене уопште било каквог интереса. Право је могућност морала али зато и могућност неморала. Право може само да

³² Scheler Max, Положај човјека у козмосу, Човјек и повијест, Веселин Маслеша-Светлост, Сарајево, 1987, стр. 182.

³³ Марковић Михајло, *Етика и политика*, Бигз, Београд, 1994, стр. 21.

³⁴ Bobio Norberto, *Доба права, дванаест есеја о људским правима*, Службени гласник, 2008, стр. 14.

³⁵ Radbruch Gustav, *Филозофија права*, стр. 63.

омогући морал, а не и да га изнуди, јер морално дело може да буде само дело слободе, али пошто право може да омогући само морал свакако може да омогући у овом случају и неморал јер се „однос између морала и права појављује се као однос богат напетостима.“³⁶

Етика ратовања

Ако знамо да рат представља одређени сукоб између држава, при чему се организовано примењује оружаном насиље и води оружана борба, ради остваривања одређених војних, политичких, економских и других циљева. Поставља се питање: Да ли рат неминован? Да ли се он може избећи? Ако кренемо од праисторије видећемо да су се ратови водили и пре формирања државе у циљу задовољавања интереса група – заједница у реализацији различитих циљева у развоју људског друштва. Још у петом веку пре нове ере грчки филозоф *Хераклит* је рекао да је „рат отац свих ствари“ сматрајући да је он вечан, природан и да представља једну корисну појаву. Највећи филозоф средњег века *Платон* (427-447. године пре. н. е) у свом делу „Држава“ пише о узроцима рата, тврдећи да рат заправо настаје када једна држава жели узети комад земље свог суседа. Он своју етику заснива на учењу о највишем добру и вредности живота које може бити значајно и за само ратовање. Позива се на разум који треба да управља вољом и појудом када је реч о „покоравану и владању“³⁷. Схвата да разборит човек је онај код кога су „сва три дела (пожуда, воља и разум) у пријатељству и међусобној слози.“³⁸ Хеленски историчар и војсковођа *Тукидит* (460-400. године пре. н. е) у свом делу „Историја пелопонеских ратова“, рат назива насиљем јачег над слабијим ради стицања одређених материјалних користи. Дели ратове на моралне и неморалне, односно праведне и неправедне при чему тражи узроке настанка ратова и сматра да људски поступци имају веома важну улогу у избијању сваког рата. Антички филозоф *Аристотел* (384-322. године пре. н. е) у свом делу „Етика“ и „Политика“ истиче значај развијања морала и посебно врлина где каже: „врлине су одређени ставови, утврђене особине, што значи свесно изграђене стицане особине“.³⁹ Моралне вредности представљају етичке принципе којима би требало да се воде сви појединци у друштву јер их сматрају исправним и важним. Оне се најчешће односе на поштење, слободу, самоконтролу, поштовање према животу, праштање. Ове моралне вредности утичу на све поступке код људи, на приоритете као и на односе према другим људима. Иако су ове вредности веома важне, сви људи их не доживљавају подједнако и не цене их сви исто. Сви људе не могу да размишљају на истоветан начин. Постоје размишљања која говоре у смислу: „Ради оно што мислиш да је добро, и послушај своје срце“. Да ли је ово правилан начин размишљања? Ми сматрамо да не треба слепо веровати свом срцу цитирајући Библију где се каже: „Ко се узда у срце

³⁶ Radbruch Gustav, *Филозофија права*, стр. 64.

³⁷ Платон: *Држава* (превод), Београд, 1957, стр. 133.

³⁸ Платон: *Држава* (превод), Београд, 1957, стр. 133.

³⁹ Аристотел, *Никомахова етика*, Београд, 1959, стр 40.

своје, безуман је, а ко поступа мудро, избавиће се.”⁴⁰ Срца сваког појединца морају бити усмерена у правцу правих вредности, како би из тих вредности извукли „добро” као највећу вредност и самим тим показали да „моралан човек о свему правилно суди, и у појединачном случају оно што се њему чини добро, то уистину и јесте добро.”⁴¹ Међу моралним вредностима најважнији су: љубав, идеал, врлина, добро, великодушност, поштење, морална одговорност, срећа, морални дуг, савест, слобода. Љубав је сигурно најважнија морална вредност. Свим људима је потребна љубав како би могли да буду испуњени животом и били потпуно срећни. Срећа и љубав су две категорије које се међусобно допуњују и условљени су једна наспрам друге. Права љубав је она иза које стоје принципи, а не ради се овде искључиво о физичкој привлачности. Таква љубав подстиче да се увек помогне човеку у невољи и да не размишљамо увек у правцу „коју корист имам од тога”. Љубав се не радује неправди, не памти зло, већ се иста радује истини. Љубав има свог подмуклог непријатеља а то је материјализам. Постоји једно усађено веровање код људи да су материјална удобност и задовољство најважније ствари у животу. Управо то материјално богатство је разлог великог броја несрећа које се појављују у животима људи. Породица је један од најважнијих стубова за чврст ослонац сваког човека. Одговорност према деци и правилан однос у породици доприноси стабилној заједници која ће у свакој ситуацији пружити преко потребну подршку у најкритичнијем периоду живота сваког човека. Идеал (грч. *eidōs*) јесте узор, циљ, сврха, смисао и представља човеков регулатив опстанка, живота хтења и делања. Он представља максимално савршенство као највишег циља коме треба тежити које се остварује владањем и делањем. Истински и стварни идеали су они који се непосредно остварују и потврђују у садашњости и којима је ношено свако конкретно делање човека. Појам идеала се први пут појављује у хришћанском моралу као резултат спознаје несагласности између достојанства човека и његових реалних услова живота. Он је одређен односом између облика земаљског човека и лика Исуса Христа. У хришћанском моралу за квалитет идеала се поставља лик мученика или аскете. Идеал је виши образац морала личности. Ако организацију чине конкретни људи онда је потребно да се дефинише лични морални идеал човека. Овај идеал није ништа друго до стремљење ка срећи и задовољству животом. Аспекти личног идеала су: чулно-емоционални., схватање циља и смисла живота., мотиви делатности., као и односи према другим људима у окружењу. Садржина идеала је одређена организационо-социјалном средином. Формирање идеала представља процес претварања средине која човека окружује у његов унутрашњи свет. У основи идеала свакако су садржани позитивни примери, узорци, циљеви организације као и индивидуални морални програм. Основне функције идеала су: одређивање циља моралне делатности човека., побуђивање човека на моралне поступке., и одређивање моралног облика човека.⁴² Организацију и управљање обележава смена идеала. Човек током времена мења свој садржај променом услова рада и посредством организације, тј. дешава се корекција идеала. Ова корекција значи укључивање у идеал нових моралних оријентација. Представе о квалитетима се мењају у за-

⁴⁰ Библија, *Хебрејски део светог писма*, *Свето писмо- превод нови свет*, Пословице (28:26).

⁴¹ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 39.

⁴² Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, стр. 32.

висности од објективних услова и субјективних претпоставки људи. Смена идеала се дешава у условима појачаних противуречности, конфликта између организације и личности, организације и групе, као и групе и личности. Она је праћена моралним конфликтом запослених како по вертикалној тако и по хоризонталној хијерархији. Ови конфликти, као вид противуречности јесу резултат неподударања организационих и индивидуалних циљева, моралних оцена, садржаја мотива. Елементи конфликта у организацији су: морални карактер личности., могућности избора понашања., као и могућности избора средстава и путева решења. Врлине (грч. *arete* – изврсност) укључује и значење као што су снага, храброст, одважност. Можемо их класификовати на: кардиналне (врлине Античке Грчке) – умереност, храброст, мудрост, праведност., теолошке (хришћанске врлине)-вера, нада, љубав., интелектуалне (мудрост, наука, уметност), и моралне (праведност, умереност). Платон је поделио врлине по следећем: мудрост, храброст, умереност, и праведност. Аристотел је поделио врлине по следећем: интелектуалне (теоријски живот)., и етичке (практичан живот). Он је тврдио за постизање етичких врлина је потребно неговати навике које ће омогућити правилан избор између крајности у понашању јер „врлина је одабирачка наклоност воље која се држи средине у односу на нас, разумом одређене, и то одређене тако како би то урадио разуман човек. У ствари то је средина између два рђава смера: претеривања и заостајања за мером”⁴³. Ми сматрамо да су врлине разумом одређене и да се временом могу надограђивати и стварати у току развоја личности човека. Да би врлина опстала у дужем временском периоду потребно је да има свој смисао и намену при чему сама „врлина је оно што нешто мора садржати да би добро функционисало и на задовољавајући начин испунило сврху која му је намењена.”⁴⁴ Викторија Кампс у свом делу „Јавне врлине”, врлине назива јавним, а не приватним и за то има два јака разлога: Први, зато што је морал јаван а не приватан при чему морал представља подручје делања и одлука које има за последице по заједницу или које су од заједничког интереса. Делање које можемо назвати колективном срећом, што није исто као и појединачна срећа. Друго, друштва поседују лицемерни морализам, са јасном тенденцијом да се заборави на јавни морал у корист приватног. Добро (грч. *agathon*) представља врховни смисао живота у етичком одређењу док је у пословној етици врховни смисао вредновање људског делања. Добро се дели на: инструментално (своју вредност добијају тако што чине могућим друга добра)., и вредносно (јесу оне ствари које су добре саме по себи).⁴⁵ Филозофи су различито тумачили највише добро. За Платона је врховно добро трансцендентални принцип који делује на свет, Аристотел сматра да је то срећа (еудаимонија), Епикур да је то задовољство, Томас Мор изједначава *summum bonum* са највећом количином задовољства, Перс сматра да логика, естетика и етика заједно производе највише добро, Р.Б. Пери схвата највише добро као најобухватнији скуп вредности, а К.И. Луис подразумева добар живот који нам открива морално когнитивно и естетско вредносно искуство. „Срећа као крајњи циљ свих људских делатности је нешто савршено и потпуно довољно само по себи.”⁴⁶

⁴³ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, стр. 40.

⁴⁴ Кампс Victoria, *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, стр. 33.

⁴⁵ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, стр. 37.

⁴⁶ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, стр. 14.

Закључна разматрања

При проучавању самог права, прво се мора проучити анализа садржаја права, али служећи се бихејвиористичком методом откривамо, пре свега, његов спољашњи облик као и чињенице који одликују неку правну ситуацију. Све правне ситуације се могу поделити на три групе⁴⁷: -када имамо право, -када немамо право, -када имамо обавезу да нешто учинимо или не учинимо. Да би ова ситуација постојала, довољно је да радња буде материјално могућа и да субјекат као такав може да је изискује или жели у појединим случајевима. Неостварљиви и немогући предмети воље било ког човека стварају једну неподесну правну ситуацију. Међутим, није довољно да један чин буде пожељан и остварљив па се онда створи правна ситуација. Постоје услови који стварају правно неутралну ситуацију и не доводе до правног односа. Да би се створила правна ситуација потребно је да се правно неутралној могућности хтења и остварење неке радње додају било право, било правна обавеза да се она учини, било напokon на то да се на њу нема права. Тврдњом да немамо право на неку дату радњу, значи бити правно обавезан да се од ње уздржимо, и обрнуто. Ако немамо право да се уздржимо од неке радње, значи да смо обавезни да је учинимо. Сматрамо да постоји правна ситуација онда и само онда, уколико имамо било право или било обавезу да нешто учинимо или не учинимо. Свакако право не може да се сведе само на право да се то учини или не учини. Елеменат право садржи у себи још један елемент а то је „обавеза”, јер чим смо обавезни да нешто учинимо, самим тим имамо и право да то учинимо или не учинимо. Из свега овога можемо речи да правне ситуације нема све док недостаје елемент „имати право да...”, а да такву ситуацију имамо чим је тај елемент присутан. Овде морамо посебно разликовати два феномена који немају исту идентичност а имају суштински правну вредност, и то су „деловање” и „уздржавање од деловања”. Понашање мора бити садржано у правној ситуацији и објективно да има неки учинак. Ово понашање мора било да створи или измени нешто у самом том субјекту, али тако да се то може установити споља. Ако се радња одвија онда се ради о позитивној правној ситуацији, или негативна ако изостаје одсуство било каквог деловања. Сматрамо да постоји правна ситуација или правни однос свуда и само тамо где има право на неко ефективно понашање или на неку радњу (било позитивну било негативну). Остваривањем права, посредује се требање и бивство, штавише „право је прикладност требања и бивства”.⁴⁸ Законодавство врши уједначавање идеје права и будућих могућих животних чињеничних околности. За овакво уједначавање требања и бивства потребан је посредник између законодавног поступка и поступка налажења права а то је смисао *ratio iuris*. Смисао је методско место повезивања стварности и вредности, при чему доспевамо до типолошког мишљења које представља један од најактуелнијих проблема у правној филозофији. Тип чини средину између општега и посебнога, он је нешто сразмерно конкретно, *universal in re*. Он има једно чврсто језгро, али нема границе, и разликује се од појма. Ако је појам (као апстрактно општи појам, појам „роде”, појам „класе”) затворен, тип је отворен. Појам зна само за оштро „или-или” при чему врши раздвајање мишљења. Насупрот томе, тип (појам „поретка”, „појам функције”, „појам смисла”) прилагођава се ономе

⁴⁷ Наведено према: Кожев Александар, *Нацрт за једну феноменологију права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2012, стр. 27.

⁴⁸ Kaufmann Arthur, *Analogie und „Natur der Sache”*. *Zugleich ein Beitrag zur Lehre vom Typus*, 1982, стр. 18.

„више-мање” разнолике стварности при чему се опште схвата очевидно. Нешто једнократно не може бити типично. Тип постоји само у оквиру онога што је упоредиво и оно што се не може разликовати. Ми не можемо произвољно стварати типове. Тип је праствар у Гетеовом смислу. Сматрамо да је тип оно што је претходно дато сваком законодавцу у стварању права. Законодавац има задатак да опише типове и има извештај ма-неварски простор, нпр. убиство може бити учињено умишљајно или убиство које је изведено на подмукао и опасан начин или из ниских побуда. Самим тим законодавац не може да пређе преко типа убиства као посебног тешког облика убиства с предумишљајем. Некада је немогуће да се тип тачно опише. Опис увек може типу само да се приближи и никада он не обухвата све до последњих истанчаности. Питање за Канта, појам или тип је више пута пренаглашено констатацијом да појмови без типова јесу празни, а типови без појмова јесу слепи. Циљ законодавства је заправо потпуно претварање типова у појмове. Овакав циљ је недостижан и зато се код конкретног налажења права стално мора посезати за типовима које је закон имао на уму. Позитивно право је скуп свих правних правила, то јест, правила која одређују понашање трећег који интервенише приликом датих интеракција међу физичким и правним лицима. Ова интервенција има за циљ да утврди усклађеност интеракција са извесним идеалом правде. До ове интервенције не мора доћи уколико стране изврше договорени споразум, а уколико он изостане до интервенције може доћи спонтано или на захтев једне стране у интеракцији. Правна правила су усклађена и у потпуној сагласности са идеалом правде. У различитом временском периоду може се десити да су она противуречна. Што значи да у једном правном поретку важи систем правних правила, а да у другом правном поретку важи други систем правних правила који представља позитивно право и који се разликује од претходног. Сматрамо да систем правних норми мора да има еквивалентан и једнак приступ према сваком правном поретку јер најчешће долазе до изражаја праве вредности који поредак жели да промовише, а то су: слобода, доброта, праведност, једнакост, толеранција за све људе у друштву. Значајно је напоменути да само слободни људи могу да развијају све остале вредности које су најважније у свим историјским епохама и на којима се темељи свака правна власт у држави. Постоје одређене аномалије уколико се деси ситуација да једно правило буде дефинисано у Законику, а да никада не буде примењено, јер интеракције које оно уређује никако да наступе, или пак интеракција може да наступи од стране трећег лица без унапред предвиђеног правила. Када говоримо о интервенцији трећег лица која је неизбежна морамо имати у виду да она мора бити усклађена са правним правилима, и да се субјекти интеракције не могу супротставити. Постоји могућност да интеракција не буде неизбежна већ само могућа, ако извршење пресуде зависи од пристанка странака који учествују у поступку. Сам појам права служи регулисању заједничког живота људи у циљу остварења правде. Право има ону вредност уколико има смисао да служи правној вредности и састоји се из укупности правних прописа или норми. Са аспекта организације и функционисања међународне заједнице и њених институција, човек као појединац постаје све више важан субјект утицаја, а људска права тежишни објект заштите у међународном друштву. И поред придавања оваквог значаја у заштити људских права, као и све веће демократизације држава у свету, савремену цивилизацију и даље карактеришу појаве масовног кршења људских права, често праћене окупним злочинима против човечности. Иако је после хладног рата смањена опасност од међудржавних сукоба већих размера, у први план избијају ратови (верски – унутар државни и регионални) који такође изази-

вају огромне патње и страдање људи. Управо тај унутрашњи конфликт у једној држави, у коме сама власт такве државе врши масовно кршење људских права представља најтежи изазов за организовану и правно засновану интервенцију међународне заједнице у циљу заштите људских права. У овим изузетним приликама међународна заједница позива владе чланица УН да помогну и интервенишу у спречавању људске патње, пружању помоћи при појави избеглица или ублажавању одређене унутрашње кризе у једној држави. За делотворност овакве хуманитарне интервенције остварује се искључиво употребом силе. Свака држава мора да гарантује за људска права и то не само на основу донешених закона већ и из саме природе државе која организује заједнички живот свих грађана у замену за сигурност и благостање које су им потребни у остваривању људских права. Одговорност државе у области људских права има своје конкретне облике и то као обавезу државе да поштује људска права и да их не руши како својим активностима тако и законима. Држава мора појединцу обезбедити поштовање свих људских права посебно приликом обраћања судовима од стране појединаца, посебно право на правично суђење и на једнаки третман свих појединаца у држави. Држава у остварењу људских права мора предузимати активне мере и циљу исправљања повреда која су наступила немарним односом државе и њених институција. Право на живот не подразумева да њени органи самовољно лишавају људе живота, јер је држава та која мора да предузима низ мера да би свим људима омогућила да могу да уживају у гарантованим људским правима и слободама. Приликом стварања услова за уживања људских права држава мора да створи и услове за културу људских права. То подразумева понашање сваког појединца које треба да буде толерантно према свима у друштву, у циљу остваривања пуне сарадње и слободе личности без презира и мржње према другим људима. Моралне вредности су и те како важне у самом настанку људских права. Оне су историјски обележене и без њиховог разумевања не можемо на правилан начин да схватимо сам појам људских права. Ове вредности подразумевају константност у протоку времена, али то не значи да оне нису променљиве категорије, и да, ако су важиле у једном времену сигурно ће важити и у другом времену. Веома је важно природно право које је дато сваком човеку и које је садржано у самој структури људског постојања. Без постављања одређених сублимата и остварења основних услова нема напретка у развоју личности сваког човека. Моралност извире из психичког доживљаја и схватања природе људског друштва. Наслеђеност моралних компонената се показује у току целовитог развоја личности. Највећа вредност код човека је морално добро који достиже сам врх уживања и задовољства учињеним у животу. То унутрашње задовољство је осећај који се тешко може објаснити и дефинисати, а представља највеће достигнуће које сваког човека одваја у развоју личности. За људе који су достигли овај ниво нема препрека ни потешкоћа са којим не могу да се изборе у најразличитијим ситуацијама који намеће живот. У животу срећа је веома важна приликом постављања и остваривања циљева од стране људи који живе у заједници. Огроман значај ове теме повезан је са два највећа проблема нашег времена, а то су демократија и мир. Признавање и заштита људских права у основи су у доношењу демократског Устава, који би једнако третирао све грађане без обзира на расу, пол, и верску припадност свих грађана у држави. Мир је најважнији услов за заштиту људских права у појединим државама као и у међународном систему. Идеал вечног мира може се достићи једино прогресивном демократизацијом међународног система и да се та демократизација не може одвојити од постепене и ефективније заштите људских права изнад нивоа поједи-

начних држава. Без признатих и ефективно заштићених људских права нема демократије, без демократије нема минималних услова за мирно решавање сукоба које избијају између појединаца, група и држава. Увек је актуелан политички однос који представља комбинацију моћи и слободе. Што је већа моћ једног ова два елемента, мања је слобода другог и обрнуто. Борба за права је за противника имала прво верску, затим политичку и на крају економску моћ. На данашњем степену технолошког и индустријског развоја веома важну компоненту чине наука и знање. Она држава која има превласт у овим категоријама веома лако може да влада другим државама и људима. Са технолошким напретком постоји перманентна опасност која прети животу, слободи и безбедности свих људи. Са технолошким развојем појављују се нека „нова“ права као нпр. „право на живот у не загађеној средини“, од ког су кренули и еколошки покрети који су својим настанком уздрмали политички живот унутар многих држава. Право на приватност даје могућност властима да региструју све податке које се тичу живота једне особе и да тим чином успоставе и надзире све поступке, а да та особа уопште није свесна шта се заправо ради у циљу потпуног праћења и контроле сваке приватности. Високотехнолошки криминал се испољава најчешће кроз крађу идентитета посебно по друштвеним мрежама где је могућност злоупотребе највећа. Преображај света који доживљавамо последњих година због кризе владајућих система, изазивају у мени осећај убрзавања времена и стварање утиска да се налазимо пред светском катастрофом. Док год се код људи јавља тај идеал људских права можемо да се надамо бољем сутра и да планирамо и стварамо бољу будућност. Сигурно је да боља будућност неће брзо доћи, али постоји нада и веровање да људи који управљају светом схвате значај владавине људских права, и уколико разум буде управљао светом за све људе ће постојати светла будућност, и то пре свега уколико постоји добра воља међу свим људима. Тежња људског рода је увек ка бољем, мада у данашњем времену може да остане без правог одговора. Ако не постоји минимум вере у победу, битка ће бити унапред изгубљена. Само са вером у поштовању људских права и толеранције код сваког човека као припадника групе, заједнице, државе можемо у овој бици изаћи као победник и успоставити један савршени систем заштите свих људи без обзира на расу, пол и националну припадност.

Литература

- [1] Аристотел., *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970.
- [2] Бери. Н., *Увод у модерну политичку теорију*, Београд, 2007.
- [3] Бургентал. Т., *Међународна људска права у сажетом облику*, Београд, COLPI – Институт за уставну и законодавну политику Београдски центар за људска права, 1997.
- [4] Бобио. Н., *Доба права*, Дванаест есеја о људским правима, Службени гласник, 2008.
- [5] Vidal. M., *L'etica cristiana*, Edizioni Borla, Roma, 1992.
- [6] Димитријевић. В., Пауновић, М., Ђерић, В., *Људска права*, уџбеник, Београдски центар за људска права, Београд, 1997.
- [7] Deborah. R.L., *Ethics in practice*, Oxford University press, Oxford, 2000.
- [8] Ипњатијев. М., *Људска права као политика и идолопоклонство*, Београд, 2006.
- [9] Kamps, Viktorija., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007.
- [10] Ласк. Е., *Филозофија права и краћи списи*, Београд, 2005.
- [11] Канторовић. Х., *Борба за правну науку*, Београд, 2006.

- [12] Колер. П., *Право, морал и врлина*, Анали Правног факултета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 2, 2005.
- [13] Келзен. Х., *Чиста теорија права*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2000.
- [14] Келзен. Х., *Општа теорија права и државе*, Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1951.
- [15] Мабот. Д. Ј., *Увод у етику*, Нолит, Београд, 1981.
- [16] Марковић. М., *Етика и политика*, БИГЗ, Београд, 1994.
- [17] Обрадовић. К., *Почетница за људска права*, Београдски центар за људска права, Београд, 1997.
- [18] Павићевић. В., *Основи етике*, БИГЗ, Београд, 1974.
- [19] Павићевић. В., *Однос врједности и стварности у немачкој идеалистичкој аксиологији*, Култура, Београд, 1958.
- [20] Раз. Џ., *Етика у јавном домену*, ЦИД, Подгорица, 2005.
- [21] Radbruch. G., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973.
- [22] Рудић. М., *Људска права – приручник за наставнике*, Београдски центар за људска права, Београд, 2001.
- [23] Сартори. Ђ., *Демократија шта је то?*, Подгорица, 2001.
- [24] Сингер. П., *Увод у етику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2004.
- [25] Сингер. П., *Практична етика*, СИГНАТУРЕ, Београд, 2000.
- [26] Трајковић. М., *Морални релативизам у англо-америчкој јуриспруденцији*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Ниш, 2007.
- [27] Трајковић. М., *Моралност правног система као основа савремене правне државе*, Правни живот, бр. 12, Београд, 2007.
- [28] Трајковић. М., *Морал у беспућу политике*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 2, Нови Сад, 2010.
- [29] Фулер. Л., *Моралност права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2001.
- [30] Флајнер. Т., *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, 1996.
- [31] Животић. М., *Аксиологија*, Загреб, 1986.
- [32] Зборник радова-остваривање економских и социјалних права, Београдски центар за људска права, Београд, 1999.
- [33] Hardie.W.F.R., *Aristotel's Ethical Theory*, Oxford University Press, Oxford, 1980.
- [34] Sheler. M., *Положај човјека у козмосу*, Човјек и повијест, Веселин Маслеша – Светлост, Сарајево, 1987.
- [35] Димитријевић Војин, *Неизвесност људских права на путу од самовлашћа ка демократији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1993.
- [36] Врачар Стеван, *Структуралност филозофије права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1995.
- [37] Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампарија, 1998.
- [38] Кожев Александар, *Нацрт за једну феноменологију права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2012.
- [39] Илија Никезић, *Етика ратовања*, НИЦ Војска, 2004.
- [40] P. Kolisten „Живот и дело Александра Македонског“ Нови Сад, 1980.
- [41] Милан Кангрга, *Етика или револуција*, Нолит, 1983.

- [42] Милан Кангрга, *Етика или слобода – увод у постављање етичког проблема*, Напријед, Загреб, 1946.
- [43] Радомир Лукић, *Систем филозофије права*, БИГЗ, 1995.
- [44] Војин Димитријевић, *Међународно право људских права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2007.
- [45] Mark Amstutz, *Међународна етика*, Службени гласник, превео Растко Јовановић, Београд, 2008.
- [46] Аристотел., *Метафизика*, Култура, Београд, 1971.
- [47] Баковљев. М., *Основи педагогије*, Сомбор, Учитељски факултет, 1998.
- [48] Бабић. Ј., *Морал и наше време*, Службени гласник, Београд, 2005.
- [49] Будон. Р., *Иморализам*, ЦИД, Подгорица, 2007.
- [50] Бранковић. Д., Илић, М. *Основи педагогије*, друго, допунско издање, Бања Лука, Comesgrafika, 2003.
- [51] Viergental., The Effect of the European Convention on Human Rights on the Internal Law of Member States, Int'l; Comp. L.Q. Supp.Publ. No. 11, 79, 94 ,1965.
- [52] Weale. A., „*Toleration, individual differences, and respect for persons*”, u Dzon Horton i Sjuzan Mendus (or. John Horton, Susan Mendus), „*Aspects of Toleration*”, izdanje Methuen, London, 1985.
- [53] Drzemczewski. A., The European Human Right Convention in Domestic Law: A Comparative Study 226, 1983.
- [54] Explanatory Reports on the Second to Fifth Protocols to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Doc. H(171) 11, на 3-18 (1971); Robertson; Merrills, supra, на 315.
- [55] Jodl F., *Istorija etike*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.
- [56] Кант, Е., *Критика чистог ума*, издање БИГЗ, Београд, 1932.
- [57] Кант, Е., *Критика практичног ума*, I издање Напријед, Загреб, II издање БИГЗ, Београд, 1974.
- [58] Кант, Е., *Метафизика чудоређа*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1967.
- [59] Круљ., Качапор., Кулић., *Педагогија*, Београд, Свет књиге, 2001.
- [60] Либерт. А., *Идеја моралног*, Досије, Београд, 2006.
- [61] Грандић. Р., *Основи педагогије*, приручник, Нови Сад, издање аутора, 2001.
- [62] Грандић. Р., *Увод у педагогију*, приручник, Нови Сад, издање аутора, 2004.
- [63] Пресуда од 27. марта 1962. године, случај Дебекер 5.YB.321, 1962.
- [64] Пресуда од 23. јула 1968. године, случај који се односи на одређене аспекте закона и употребе језика у школству у Белгији, 5.YB.833, 1968.
- [65] Пресуда од 18. новембра 1970. године, питање поступка, случајеви De Wilde, Ooms I Versyp, 12Publ. Eur. Court H.R. 6, 1971.
- [66] Sundberg., „The European Experience of Human Rights: The Precedent Value of the European Court's Decisions Law”, случај Мацдоналд на 25, 36-37.
- [67] Томсон. Д., Ф. *Политичка етика и јавна служба*, Службени гласник, Београд, 2007.
- [68] Трнавац. Н., Ђорђевић. Ј., *Педагогија*, Београд, Научна књига, 1992.
- [69] Hartmann. N., Walter Ethik, de Gryuter & Co, Berlin und Leipzig, 1935.
- [70] Шимлеша. П., Поткоњак. Н., *Педагошка енциклопедија*, редакција, том 1 и 2., Београд ZZUINS, 1989.
- [71] Шопенхауер. А., *Два основна проблема етике*, Светови, Нови Сад, 2003.

ВОЈНА УНИФОРМА – РАЗВОЈ, ЗНАЧАЈ И ЗНАЧЕЊЕ

Србољуб Николић, Срђан В. Старчевић* и Миљојко Јаношевић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Рад је настао с намером да се покаже да војна униформа – њен настанак, развој, промене, квалитет и симболи истакнути на њој, јасно указују на друштвене и културне обрасце и утицаје које је војна организација претрпела у свом историјском ходу. Такође, у раду се показује да војна униформа (треба да) задовољава два кључна захтева: подесност за извршење додељених задатака у оквиру дефинисаних мисија с једне и подизање „борбеног духа“ припадника војске с друге стране. Ако се војна униформа схвати као језик који нам се обраћа и који нам нешто саопштава, онда се може анализирати смисао симбола и ознака на униформи, као и униформа као симбола по себи. Кретање трагом ове мисли ауторе је довело до закључка да се смисао униформе као симболичког језика налази у изражавању особина војске као друштвене институције и карактеристика војне професије.

Кључне речи: *униформа, знак, симбол, особине војске, карактеристике војне професије*

Увод

Позната је изрека по којој одело чини човека. Ако значење ове изреке протегнемо изван граница појединачног, Достојевски би рекао исувише људског, доћи ћемо до велике истине – да одећа често говори више о једном друштву, класи, групи или професији него што се то чини на први поглед. Сви се људи облаче, али се не облаче сви људи исто. То је посебно уочљиво у пред потрошачким друштвима, ако анализирамо и поредимо народне ношње. У ношњу су уткани мноштруки утицаји: полни, климатски, географски, религијски, обичајни, историјски, привредни, уметнички... На пример, ношња нам говори које су животиње и биљке људи гајили да би израдили одевне предмете; она нам јасно ставља до знања да ли су је носили људи из континенталне или тропске климе, да ли су насељавали планине или равнице; народни одевни предмети шапућу нам шта се ценило код мушкараца, а шта код жена једног истог народа. Ако је данас већина савремених друштава подлегла утицају потрошачког друштва које је вредност новитета поставило изнад вредности трајања, које деградира идеалне дугорочног и целине¹ [1] и дикти-

* Др Срђан В. Старчевић, srdjan.starcevic@vs.rs

¹ Zigmunt Bauman, *Fluidni život*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2009, стр. 61. и 103.

ра моду (и) у одевању² [2], још увек постоје друштвене оазе, тачније професије одређеног друштвеног значаја, које се својом службеном одећом одвајају од остатка друштва, а унутар свог професионалног круга имају хијерархијску структуру чији се одраз јасно види у (симболима на) одећи. То су оне професије од чијих се посленика очекује да на радном месту – понекад и изван њега – носе униформу. Ако је униформа за те професије битна, то сигурно у данашњем прагматичном свету није због тога што је она ствар традиције, него зато што има одређене функције које доприносе обављању свакодневних и специфичних послова. Ово се посебно односи на војну професију и војну униформу.

Осврт на историјски развој униформе

Француски антрополог Клод Леви-Строс упозорава нас: „Привидно безначајни гестови, пренешени с колена на колена, заштићени само својом безначајношћу, често много боље сведоче него археолошка налазишта или ликовни споменици.“³ [3] Слично је и са војном униформом – њен настанак, развој, промене, квалитет и симболи истакнути на њој јасно указују на друштвене и културне обрасце и утицаје које је војна организација претрпела у свом историјском ходу. Израдити и моделовати елементе војне опреме подесне за извршење додељених задатака у оквиру дефинисаних мисија с једне и обраћати се „борбеном духу“ припаднику војске с друге стране два су императива у избору изгледа и квалитета војне униформе.

Одећа је прво имала задатак да пружи заштиту од хладноће, одређених предмета и других негативних природних или случајних утицаја, а касније и да пружи заштиту и од физичких сукоба који су постали све учесталији.

Настанак професионалних војски у старом веку оно је вододелно место на коме се морало наћи решење да се војска разликује од осталог становништва, цивила. Status civilis јасно се морао разликовати од свега што представља status militaris. Вукашин Павловић пише: „Цивил је особа која нема униформу и која није укључена у војне и ратне активности.“⁴ [4] У томе што нема униформу лежи најочигледније разликовање цивила од војника. У почетку, војске су се од цивилног становништва разликовале по опреми коју су сами војници куповали. Војници су поседовали кожну или металну заштиту за прса, бронзане шлемове са плочицама за лице, металну заштиту за потколенице и колена и наравно оружје. Античке војске могле су да буду сличне по наоружању и другој опреми, али су увеле и своје грбове, ознаке и боје. Римска војска је, на пример, увела специфичну тамно црвену боју као своје обележје. На основу униформе и ознака на униформи, било је могуће јасно разликовање старешина од војника – што је било посебно важно за ефикасност командовања у неизвесном метежу битке, као и јасно разликовање сопствених или савезничких трупа од непријатељских.

² „Можда је друштвена неједнакост данас мање видљива у начину облачења, али је она у ствари прикривена: данас се људи не облаче у складу са својим друштвеним положајем, па Бил Гејтс може да носи траперице.“ Đuro Šušnjić, Теорије кulture, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015, стр. 387.

³ Klod Levi Stros, Uvod u: Marsel Mos, Sociologija i antropologija, XX vek, Beograd, 1998, стр. 17.

⁴ Vukašin Pavlović, Civilno društvo i demokratija, Službeni glasnik, Beograd, 2006, стр. 11.

У средњем веку, када се властела надметала и борила за превласт коју је једино било сигурно добити снагом војног апарата, униформа се развијала у правцу боље заштите и подешавања изгледа према намери застрашивања непријатеља. Средњовековне униформе су укључивале гломазне оклопе, тешке и по четрдесет килограма, због којих су покрети витезова били ограничени. Значајан проналазак тог времена је била врежњача, која представља тип оклопа који се састоји од малих металних прстенова везаних један за други, тако да наликују на мрежу. Овај оклоп је пружао добру заштиту од сечења, односно оружја који имају оштру ивицу, као и од стрела, али је био слаб против копља и оружја која су користила туп ударац. Коришћење врежњаче говори нам о важној лекцији за будућност: за повећање изгледа на успех у ратним напорима, војсци је потребна оптимизација одеће и опреме коју носе војници.

Иако је порекло једнообразног војничког одела старо, тек оснивањем нововековних стајаћих војски појављује се униформа као стално спољно обележје. Први пропис о одевању војске уводи француски краљ Луј XII, а прву комплетну униформу Луј XIV. Она се састојала од дугачког капута, чојаног или кожног прслука, чакшира до колена, плитких ципела и шешира. Одело је по свом кроју било слично грађанском, управо због економских могућности и традицију, али је настојало да прати моду времена. Појава и развој других родова и специјалности војске директно су утицали на развој и усавршавање, али и на увећање броја предмета у комплету војне униформе. Одређене јединице, могле су носити ознаке преко цивилне одеће у одређеним бојама. Да би помогле војске да разликују пријатеља од непријатеља носили су мараме, комаде лишћа или друге најчешће импровизоване теренске знакова, од приручних материјала.

Нововековне војне униформе сведоче о великом развоју ратне технике. Ватрено оружје учинило је средњовековне оклопе излишним. Истовремено, оне сведоче о дуго присутној тежњи за декорацијом униформи, односно о декорисању пред битку. „Племенски ратници су рат доживљавали као велику прилику да на себе ставе лепу одећу и нажит који су поседовали, укључујући перје, перјанице, маске и тетоваже. Ако постоји једна ствар од које се велики ратни епови никада не одричу, то је хваљење величанственог изгледа њихових хероја... Посета било којем војном музеју показаће каква су се богатства трошила на златне шлемове, бакрорезе, интарзије и одговарајуће жлебове оклопа, лакирани телесни покривач и тако даље; тако да данас опремање једног коњичког гардисте енглеске краљице кошта отприлике као мали ауто... Владари из осамнаестог века, као што су били Луј XIV, Петар Велики и Чарлс XII, као и владари мањих земаља, често су дизајнирали униформе из хобија. Не изненађује што су многи костими које су произвели били, војно говорећи, исто толико бескорисни колико и прекрасни.“⁵ [5]

Почетни грађански крој униформе све више бива напуштан, па одећа војника, посебно официра, добија одређена карактеристична обележја. Тако се уводе рене крагне од 1730. године и еполете од 1790. године, троугли шешир и ознаке чиновна. Упркос настојању да се војске међусобно јасно разликују, што се лако уочава на основу јасних боја и ознака на униформама, али и застава, на бојном пољу је мо-

⁵ Martin van Kreveld, Transformacija rata, Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010, стр. 158.

гло доћи до забуне – отварања ватре на сопствене или савезничке снаге. И у доба Наполеонових ратова војсковође које су командовале војскама од неколико десетина хиљада војника нису имале комплетан увид у бојно поље, а облак прашине који је пратио прилазак неке војске бојном пољу умањивао је могућност да се јасно утврди о којој се војсци и јединици које величине ради.⁶ [5] [6]

Униформа се прилагођавала родовима и службама војски, али и географским подручјима у којима је употребљавана. Грешке и разлике које су се у ранијим периодима јављале код униформе су умањене, а израда одеће и опреме која је у појединим војскама укључивала и израду рубља вршена је по установљеним мерама. Војници су добили већу покретљивост и удобност у униформи, која им је пре свега омогућена слојевитим облачењем.

Развој униформе војника у 20. веку био је у знаку тежње да се она што више прилагоди терену, односно амбијенту извођења борбених дејстава, да што боље камуфлира војника и да буде у што већој мери функционална. Уводе се и мирнодопске униформе, код којих је наглашена естетска компонента и које се разликују од ратних униформи које морају да одговоре на специфичности тактичко-техничких захтева.⁷ [7]

На одевање становништва и војске у Србији битно су утицали народна традиција и дах цивилизацијских кругова Француске, Аустрије, Турске и Русије. Српски устаници из 1804. године у борбама су носили своју одећу. Официри, заставници, артиљерци и значари су носили руску униформу, а пешаци народно одело од црног сукна. Од 1826. године уводи се униформа по узору на западноевропске земље: плави качкет, зелени фрак, плаве широке чакшире и опасачи. Прва озбиљна реформа војске која је покушана 1830. године утицала је на карактеристике прве униформе Милошеве гарде: плави мундир аустријског кроја, чакшире или панталоне, округла капа кришкара тамно плаве боје са данцетом истог обима и сунцобраном, чизме са меканим сарама за коњицу, опасачи са тозлукима или каишевима уместо сара за пешадију и фишеклије о црном каишу. Материјали су првокласног квалитета, набављени из увоза. Одело се радило у четири величине, а обућа у три величине. Проблем требовања величина и тада је постојао, па су прописивани процентуални односи величина. У то време одећа за резервисте још није постојала.

Униформа Српске војске пред Балканске ратове је на висини европске војне моде, а 1908. године уведена је модерна маскарна сивомаслинаста боја за ратне униформе. Иако развијана под снажним утицајем европски војних униформи, српска униформа је увек тежила у свом развоју да задржи традиционалне елементе. Због тих својих традиционалних карактеристика и снажног карактера била је јединствена у Европи, чак и када су Енглези и Французи продавали своју униформу српским војницима на Солунском фронту, српски војник је увек носио шајкачу, и прешивао стара обележја. Није му било лако ни да се опрости од кудељних гаћа и вунених чарапа, као и торби које је пренео преко Албаније. Стога са правом можемо рећи да се душа српског војника уткала у одећу и да је постала једно са њом.

⁶ Шире у: Martin van Kreveld, *Komandovawe u ratu*, VINC, Beograd, 1992, стр. 61-93. Georges Blond, *La Grande Armee*, A Cassell & Co. Imprint, London, 2000.

⁷ Жељко Косановић, *Основи физиологије и хигијене одевања*, Војнотехничка академија, Београд, 2000, стр. 18.

Српска војска у сивомаслиној униформи води Балканске ратове и Први светски рат. После повлачења преко Албаније 1915. добија француско наоружање и енглеску униформу, са којом учествује у пробоју Солунског фронта и ослобађању Србије 1918. године. Тада се у облачењу јавља оригинална концепција, тј. облици који никоме ништа не дугују, а који је резултат дотадашњег искуства, посебно традиције. Између осталих одевних предмета, уводи се блуза без спољашњих дугмића са четири џепа. Једна од најјачих конфекција била је у Нишу. Мало је познато да је на великој изложби униформи у Паризу (1938. године) југословенска униформа официра (Теокаревић), изузетне елеганције и кроја, освојила прво место.⁸ [7]

После Другог светског рата, увидело се да је улога униформе велика и да она мора испунити одређене захтеве, како оне које постављају здравље људи и њихове физичке карактеристике, тако и захтеве које поставља тактика одређеног рода или службе. Униформа М77 зелено-сиве боје уведена је у потпуности 1982. године, али се униформа М53 носила све до 1991. године у неким јединицама, јер су поједини делови били од чешљане вуне која је имала изузетно добру терморегулацију. Код униформе М77 туника је имала четири убачена џепа, и пластичну дугмад, имала је нараменица-чинове, и два унутрашња џепа, и имала је и џемпер, као и места за постављање поставе и капучаче. Летњу верзију униформе чинила је кошуља М75, као замена за грубљу М53, од лакшег материјала и бољег квалитета, и панталоне, са ознакама М77. Каишеви и ремници су били високог квалитета. Напредном студијом у то време, схваћена је потреба за великом разноликости одећне опреме и потребе за њеном применом у најразличитијим условима, уз не нарушавање почетних захтева и задовољавање стандарда.

Потреба за увођењем новог комплета униформе војничке маскирне је настала као последица уочених недостатака у квалитету комплета униформе војничке маскирне М-93, који су се огледали у високом степену неуједначености и шаренила у спољашњем изгледу припадника Војске, али и у потреби за прихватањем нових, бољих и савременијих решења у одевању. Тежило се задовољењу свих захтева, међутим, због ограничавајућих фактора као што је економска моћ и степен технолошког развоја нашег друштва у великој мери се ограничавало спровођење развоја, па су се морали уважити одређени компромиси у процесу развоја. Понекад естетика мора уступити место функционалности. Полазећи од намене и специфичних особина личне одеће и опреме војника, планова модернизације и развоја НВО, могућности цивилних научно-развојних и производних институција, уз уважавање стања и постигнутих резултата истраживања и тенденције истраживања у свету предлажу се фазе развојног задатка, чији су план и динамика реализације такође дефинисани.

Оно што претходи увођењу униформе јесте предлагање, анализирање најразличитијих елемената, дизајнирање и опитовање. У елементе који се анализирају спадају климатски услови, хигијенско физиолошки захтеви, традиција, искуства домаћа и страна, економске могућности, добре и лоше стране садашње одеће. Основни захтеви квалитета за нову униформу Војске Србије и осталу личну опрему војника су: да мора одговарати савременим захтевима у погледу облика, кроја, функционалности, прописаних захтева за маскирност и да може адекватно да штити тело од спољашњих утицаја.

⁸ Жељко Косановић, Основи физиологије и хигијене одевања, Војнотехничка академија, Београд, 2000, стр. 24.

Основне тканине, изузев тканина за кошуљу, панталоне летње и капу летњу су обрађене на водоодбојност чиме се обезбеђује додатна заштита тела. Захтевима за постојаност боја у маскарном дезену обезбеђен је потребан спољни визуелни изглед припадника Војске Србије. Развој је пре свега усмерен на текстилне материјале високог квалитета и технологије намењене за израду средстава НВО.

У подручју памучно-синтетичких текстилних материјала развој има за циљ: избор сировина потребног квалитета за производњу наменских тканина и плетенина за војне униформе и осталу личну опрему, дефинисање технологија израде односно имплементацију технолошких поступака предења, ткања и дораде тканина и плетенина, као и избор боја постојаних на прање, хемијско чишћење, алкалну средину, утицај светлости.

Развој у подручју ламинираних полиамидних тканина који има централно место у развоју је усмерен на одређивање адхезије филма од полиуретанског наноса са самом тканином и њене отпорности на наизменично превијање, као и на остале параметре квалитета тканине који укључују подужну масу и друге карактеристике предива и конструкција тканине, површинску масу са и без наноса, водоодбојност и водонепропусност готових тканина и специфичности везаних за постизање задатих маскарних карактеристика на лицу полиамидне тканине. Развој материјала израђених од различитих врста плетенине има за циљ да се обезбеде максимални ефекти терморегулације кроз избор одговарајућег сировинског састава, предива и прелетаја, отпорност на спољне утицаје у зависности од намене средства.

Технологија обликовања готових одевних предмета и опреме, су такође битан предмет развоја који укључује: постизање жељене физиолошке подобности, преваходно покретљивости удова и других делова тела војника, али и потребне заштите тела од спољашних утицаја као што су температура и влажност ваздуха, падавине, светлост и дуго. Обликовање готових одевних предмета и опреме подразумева и њихову међусобну компатибилност приликом ношења и употребе у различитим варијантама ношења.

С обзиром на специфичност развоја у области интендантских материјала и опреме, активности се у потпуности могу реализовати у лабораторијама ВТИ-а, уз подршку полигона и лабораторија ТОЦ-а, предузећа текстилне индустрије и одређених цивилних научно-истраживачких институција. С обзиром на расположиве кадровске и лабораторијске капацитете ВТИ-а, предузећа текстилне индустрије и цивилних научно-истраживачких институција, овакав приступ развоју представља најповољнију, а вероватно и једино реалну варијанту.

Што се тиче будућности униформе, на свету постоји неколико програма под називом „војник будућности“, амерички програм има назив „Future Force Warrior“, Велике Британије FIST (Future Infantry Soldier Technology), а руски војник будућности назива се „Ратник“. Слични системи индивидуалне заштитне опреме тренутно се развијају у Немачкој (Rhainmetall's Future Soldier – Enhanced System IdZ ES), Шпанији (COMFUT), Шведској (IMESS), Француској (FELIN) и другим земљама.⁹

У Републици Србији, у одевању припадника војске види се утицај НАТО. У коначном, униформа припадника Војске Србије подсећа на униформу припадника оружа-

⁹ Soldier modernisation, Programmes at a glance: december 2012.

них снага САД. Састоји се од четрнаест одевних делова, од војничког рубља до трослојне ветровке, планирана је за војника који треба да издржи многе напоре. Упоредно је анализирана са униформама немачке и турске војске, што довољно говори о тежњи да се испуне НАТО стандарди, односно да се направи униформа која ће испуњавати основни захтев – да не спутава покрете, да обезбеди максималну функционалност и прати савремене трендове по узору на светске војне силе. Ипак, она симболима и ознакама на њој и специфичним качкетом настоји да одрази дух традиције.

Смисао симбола на униформи

На униформи не би било ознака и симбола да они немају смисао који је важан са саму војну организацију. Симболи и ознаке на униформи откривају оно што се у социологији војске назива особинама војске. Пољски социолог Јежи Вјатр сматра да војска има четири кључне особине: 1. она је организација у којој формалне везе доминирају над персоналним, 2. она је бирократска институција са хијерархијском структуром, 3. она је друштвена средина ради извојевања победе у борби. ¹⁰ [8]

Униформа као одраз организације у којој формалне везе доминирају над персоналним. У примарним друштвеним групама, каква је породица, ужи комшилук или група вршњака, људи ступају у присне, личне односе. У секундарним друштвеним групама, од спортских клубова преко политичких партија до фирми у којима раде, њихови односи су формални – они подлежу одређеним правилима, односно узимају на себе неку прописану или подразумевану форму. У војсци је то недвосмислено тако: односи су чврсто регулисани правилом службе. То још увек не значи да у војсци међу њеним припадницима владају искључиво формални односи. У једном одељењу, воду или чети, као и у неком одсеку било које команде могу да се појаве и лични односи – колеге постају пријатељи. Али војска као целина ипак остаје доминантно „сложена формална структура“.¹¹ [8] Формалним везама повезани су и они припадници војске који се не познају или не проналазе ништа заједничко осим посла. Формална повезаност видљива је већ по томе што је реч о везама људи у *истој* униформи или униформи исте војске. Потом, односи међу припадницима војске видљиви су и по боји униформе, ознакама рода или службе, амблему јединице итд. Облачећи униформу, приватне личности прихватају улогу елемента једне велике формалне структуре.

Униформа у бирократској институцији са хијерархијском структуром. Војска је несумњиво бирократска институција веберовског типа, у којој постоји огољена хијерархија положаја с потчињавањем одозго надолу. С правом истиче Морис Јановиц: „Војнички живот је, укратко, институционални живот.“¹² [9] Позиција у пирамиди положаја означена је на униформи – недвосмислено се препознаје и поздравља виши чин.

¹⁰ Ježi Vjatr, Sociologija vojske, VINC, Beograd, 1987, str. 34-43.

¹¹ Ježi Vjatr, Sociologija vojske, VINC, Beograd, 1987, str. 36.

¹² Шипе у: Morris Janowitz, Sociology and the Military Establishment, Russell Sage Foundation, New York, 1959, стр. 25.

Униформа у друштвеној средини са сопственим системом стратификације. Ова карактеристика војске односи се на постојање релативно стабилне и трајне разлике у друштвеним положајима између официра с једне и подофицира и војника с друге стране. Различит друштвени положај у овом случају почива на разликама у образовању, висини примања, али у неким друштвима и друштвеном пореклу. Без обзира да ли је ова карактеристика војске изражена или не, као и да ли постоји знатна друштвена дистанца, униформа у сваком случају јасно ставља до знања да ли је особа која је носи официр, подофицир или војник. Понекад се то види само на основу ознаке чина, али је на службеним и свечаним униформама ова разлика уочљива на основу знатно више детаља. Уколико војни систем стратификације схватимо нешто другачије од Вјатра, можемо тврдити да војска успоставља свој систем стратификације и на основу заслуга и способности. Она подстиче елитизам између осталог и тако што чини видљивим заслуге и оспособљеност – отуда ознаке летача, падобранаца, специјалаца, отуда ордење, медаље и споменице. У војној професији, честољубље је врлина, а униформа говори и о стратификацији по (по)части.

Униформа у борбеној групи организованој ради извојевања победе у борби. Нема сумње да је борба срж рата¹³ [10] [5] [11] и да највећи терет те борбе подносе војске. Ако војска има функцију да извојује победу у борби онда униформа, као одећа за ратнике, мора да буде функционална, о чему је било речи у претходном поглављу овог чланка. Али, униформа мора да буде и у функцији командовања – да недвосмислено означи ко има право на командовање. Такође, она мора да подстакне борбени дух или морал војске. Мартин ван Кревелд примећује да се војници у рату никада не боре за интересе, јер мртви људи немају интересе.¹⁴ [5] Они који жртвују оно што им је лично највредније, мотивисани су оним надличним, што их обухвата, из чега извиру и у шта увиду. Тај мотив може да буде слобода, отаџбина, нација, бог, правда, света земља или нека друга вредност или неколико вредности заједно. Оно што покреће борбени дух мора (или треба) да буде представљено на униформи помоћу симбола! Слобода и отаџбина у грбу, нација у дизајну униформе, бог у крсту, правда у војној традицији с којом нас униформа спаја, да наведемо само неке од примера. Понекад је идејама и универзалним вредностима неопходно да се заодену материјом, да добију чврст облик. Њима је неопходан симбол да би деловале на људе.¹⁵ Дантон, један од вођа Француске буржоаске револуције, говорећи добровољачким пуковима који одлазе на фронт, кличе: „У наборима својих застава понели сте отаџбину.“ Отуда симболи и на униформи; зато што униформа треба да говори, подстиче, храбри, опомиње, надахњује, улива самопоуздање.

¹³ Упореди: Карл фон Клаузевиц, *О рату*, Војно дело, Београд, 1951, стр. 91, Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010, стр. 152. и Thomas Waldman, „Politics and War: Clausewitz's Paradoxical Equation“, *Parameters*, U.S. Army War College, Carlisle, Autumn 2010, стр. 6.

¹⁴ Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010, стр. 156-157.

¹⁵ Виктор Иго пише: „Свакој је идеји потребан видан омот, сваком је начелу потребан стан; црква је бог између четири зида, свакој је догми потребан храм.“ Виктор Иго, Вандеја се буни, Рад, Београд, 1966, стр. 133.

Униформа као симбол

Умберто Еко истиче да је култура у својој бити комуникација.¹⁶ [12] Комуникација се не одвија увек и само путем језика (говором и писањем), јер дело, поглед, боја, облик, предмет, покрет и звук такође говоре. Осим тога, постоје и такви слојеви стварности који се не могу рационално изразити, па се зато изражавају симболима, који заузимају централно место у људској комуникацији. „Одећа и униформе су такође посебни језици, јер упућују на класни положај, чин у војсци или свештеничкој служби.“¹⁷ [2] И сама (војна) униформа може се посматрати као симбол, јер много тога говори.

Симбол се може дефинисати као јединство знака и значења.¹⁸ [13] Он надилази знак по томе што је набијен значењима. Знак нам преноси део информације или информацију у целини и то недвосмислено. Знак је доступан чулима, па се може сазнати, јер ми свет сазнајемо преко чула. Њега је немогуће и непотребно тумачити, јер има само једно значење. Он се обраћа ономе што је у човеку рационално. Симбол, напротив, може имати велики број значења. Он у себи садржи знак, али такав знак који је оплођен значењима која су недоступна чулима, али доступна срцу, па се управо зато мора тумачити. Симбол се обраћа емоцијама, ономе ирационалном у нама.

Ђуро Шушњић мудро запажа: „Ми смо уверени да смо окружени стварима, а у ствари смо опкољени значењима: све сама невидљива значења умотана у видљиве облике! Цео свет је симболичка башта.“¹⁹ [14] Ако војну униформу у целини тумачимо као што се тумаче симболи, видећемо да она симболизује вредности војног позива. Семјуел Хантингтон поставља питање да ли официр има професионалну мотивацију и одговара да је јасно да он не ради примарно због материјалних интереса. Униформа је језик ове мотивације; она симболизује карактеристике војне професије.²⁰ [15]

Стручност. Војсци су поверени животи људи и скупа ратна техника. Она чини претежни део државног монопола легитимне физичке принуде. Њена основна друштвена улога – одбрана друштва од оружаног угрожавања споља – чини је једном од најважнијих друштвених институција. Зато њу не могу водити неспособни, зато се она не сме поверити дилетантима. Зато не може било ко бити војни старешина, већ се старешином постаје у процесу строге селекције, а потом обуке и образовања. Дакле, униформа официра и подофицира се не облачи лако. И што је теже постати официр или подофицир, то је и углед униформе већи, јер она говори о квалитетима онога ко је носи. Униформа са ознакама чина говори о компетенцији стеченој образовањем, способностима и искуством у раду. Из перспективе посматрача расправе о војним питањима, већу тежину има реч коју изговори униформисано лице. Униформа одваја војног стручњака компетентног за специфичне послове одбране од за те послове некомпетентног цивила.

¹⁶ Umberto Eco, *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, 1973, str. 207.

¹⁷ Ђуро Шушњић, *Теорије културе*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015, str. 303.

¹⁸ Miroslav Pečujlić, Vladimir Milić, *Sociologija, Službeni glasnik*, Beograd, 2005, str. 172.

¹⁹ Ђуро Шушњић, *Žetva značenja*, Čigoja štampa, Beograd, 2005, str. 7.

²⁰ Хантингтон наводи три карактеристике војне професије: стручност, одговорност и корпоративност. Ово су карактеристике професије уопште, али у војној професији оне се плету око једне посебности: управљања силом. Шире у: Слободан Тодорић, *Цивилно-војни односи*, Војноиздавачки завод, Београд, 2004, стр. 26-27.

Одговорност. Војног професионалца одликује висока свест о дужности и одговорност. Војно лице одговорно је друштву, држави, војној организацији и јединици, али у одсудним ситуацијама и историји, прецима и потомцима. Што се више успиње у војној хијерархији, то га већа одговорност обавезује. Што су висине веће, то је одговорност тежа. Што су искушења тежа, то одговорност више личи на судбину. „Неморално коришћење његове стручности у сопствену корист би ослабило основе друштва.“²¹ [16] Драган Недељковић у специфичности елите убраја спремност да се за више циљеве несебично жртвује. Војна униформа је симбол прихватања одговорности као судбине и елитизма као спремности за несебичну жртву.

Корпоративност. Војска је током свог друштвено-историјског развоја увек била једна аутономна друштвена целина, а војни позив био је одвојен од остатка друштва. Ма колико савремене војске одступале од друштвене затворености и опредељивале се ка отворености, постоји битна линија раздвајања припадника војске од остатка друштва. Ова линија раздвајања је „јавно симболизована униформом“.²² [15] С друге стране, војске се чврсто хватају за своје традиције. Понекад се у војсци осећа већа блискост са погинулим колегама или учесницима давно минутих ратова, него са већином парцијалних друштвених група истог друштва. Символи спајају данашње војнике с војницима којих више нема. „Симбол може да спаја или удружује појаве које су просторно, временски и квалитативно веома различите.“²³ [2] Тако иста униформа може да спаја данашње војнике са њиховим претходницима, али и са онима који ће их у војном позиву следити. Униформа је и симбол јединства. Она говори да истој војсци припадају официри, подофицири и војници који могу обављати своје дужности на различитим континентима и на различитим положајима у војној хијерархији. Потпуно различитим људима који је свакодневно облаче на радном месту она говори да су њихове (друштвене) улоге функционално повезане у једну целину: сви су они на истом задатку!

Закључак

Униформа је настала из потребе за двоструким основним разликовањем: пријатеља и непријатеља с једне и војника и цивила с друге стране. Развој униформе одражавао је потребе и за другим разликама: по родовима и службама војске, чину, друштвеном положају, моћи, богатству, угледу итд. Дуги развој војне униформе показао је да се од униформе, осим јасног и недвосмисленог разликовања војника од непријатеља и цивила, може очекивати да побољша борбену ефикасност војника и оснажи његов борбени дух. На први захтев униформа одговара тако што се прилагођава војнику и његовом задатку – она постаје подесна за извршење додељених задатака у оквиру дефинисаних мисија. Други захтев униформа испуњава тако што постаје симболички језик, она сама као и детаљи на униформи добијају смисао набијен значењима.

Војна униформа може да се схвати и као језик који нам се обраћа и који нам нешто саопштава. Она садржи симболе и сама је симбол. Анализа симбола на унифор-

²¹ Semjuel P. Hantington, *Војник и држава, теорија и политика цивилно-војних односа*, CSES, Факултет политичких наука, Дипломатска академија MSP, Београд, 2004, стр. 17.

²² Слободан Тодорић, *Цивилно-војни односи*, Војноиздавачки завод, Београд, 2004, стр. 26.

²³ Đuro Šušnjić, *Теорије културе*, Завод за удџбенике, Београд, 2015, стр. 302.

ми открива нам особине и садржај особина војске као друштвене институције. Анализа униформе као симбола подиже нас до висина карактеристика и врлина војне професије. Униформа сведочи о формалним везама у војној организацији којима су чврсто повезани и они припадници војске који се не познају или немају ништа заједничког осим задатка који извршавају. Њихова позиција у хијерархијској пирамиди положаја означена је на униформи, као и њихов положај у хијерархији части, а често и њихов друштвени положај. Униформа недвосмислено означава право на командовање и обавезу потчињавања – у том смислу она је у функцији командовања. Али, она има улогу и у осмишљавању борбе и мотивисању на борбу. Надличне колективне вредности симболима су показане на униформи. Зато се може рећи да униформа говори, подстиче, храбри, опомиње, надахњује, улива самопоуздање.

Униформа говори о квалитетима онога ко је носи, о компетенцији, образовању, способностима и искуству. Она је и симбол прихватања одговорности (према друштву, држави, војсци и јединици) као судбине, али и елитизма схваћеног као спремност да се служи вишим циљевима.

Униформа раздваја војнике од цивила, сортира војна лица по чиновима, дели их на основу вида, рода и службе, али и уједињује у истој суштини. Тако иста униформа спаја бивше, данашње и будуће војнике. Она ствара јасну свест о јединству официра, подофицира и војника – јединству никлом из семена заједничких врлина и функционалне повезаности и зависности приликом остваривања основне друштвене улоге војске и извршења конкретних задатака.

Војна униформа израз је духа и материј(ал)а, традиције и савремености, смисла и науке. У униформи једне војске огледа се историја једног народа, али и будућност коју ће народ у тој униформи заштитити.

Литература

- [1] Bauman Z., *Fluidni život*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2009.
- [2] Šušnjić Đ., *Теорије културе*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015.
- [3] Levi-Stros K., *Uvod*, у: Marsel Mos, *Sociologija i antropologija, XX vek*, Beograd, 1998.
- [4] Pavlović V., *Civilno društvo i demokratija*, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
- [5] Kreveld M., *Transformacija rata*, Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010.
- [6] Blond G., *La Grande Armee*, A Cassell & Co. Imprint, London, 2000.
- [7] Косановић Ж., *Основи физиологије и хигијене одевања*, Војнотехничка академија, Београд, 2000.
- [8] Vjatr J., *Sociologija vojske*, VINC, Beograd, 1987.
- [9] Janowitz M., *Sociology and the Military Establishment*, Russell Sage Foundation, New York, 1959.
- [10] Клаузевиц К., *О рату*, Војно дело, Београд, 1951.
- [11] Waldman T., „Politics and War: Clausewitz's Paradoxical Equation“, *Parameters*, U.S. Army War College, Carlisle, Autumn 2010, 1-13.
- [12] Eko U., *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, 1973.
- [13] Pečujlić M., Milić V., *Sociologija*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- [14] Šušnjić Đ., *Žetva značenja*, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
- [15] Тодорић С., *Цивилно-војни односи*, Војноиздавачки завод, Београд, 2004.
- [16] Hantington S. P., *Vojnik i država, teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, CSES, Fakultet političkih nauka, Diplomatska akademija MSP, Beograd, 2004.

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА МЕТОДЕ „ГУСТАВ ПУРТ“ У ПРОЦЕНИ РИЗИКА ОД ПОЖАРА У ВОЈНИМ ОБЈЕКТИМА

Славен Комљеновић
Војска Србије, Речна флотила
Данијел Стојановић
Министарство одбране Републике Србије, Војнотехнички институт
Срђан Марковић
Министарство одбране Републике Србије

Упркос интензивном технолошком и техничком напретку у свим сегментима људских активности, данашње време често погађају нежељени догађаји са тешким последицама. Овде свакако убрајамо и пожаре, као непредвидиву и често катастрофалну појаву. Да би се лакше проценио ризик од настанка пожара и спровела анализа пожарне угрожености, користе се разне квалитативне, полуквалитативне и квантитативне методе, чиме је могуће одредити или оправдати инсталирање система за детекцију, дојаву и/или гашење пожара. Полуквалитативне методе за процену пожарне угрожености су научно засноване и развијене ради поједностављивања анализе, уштеде времена и смањења трошкова. У пракси се, поред осталих, користи и метода „Gustav Purt“ која се може применити у нумеричкој анализи пожарне угрожености војних објеката.

Кључне речи: *ризик, процена ризика, пожар, заштита од пожара, методе процене, метода Gustav Purt*

Увод

Према одредбама члана 27. Закона о заштити од пожара¹ у Републици Србији, субјекти заштите од пожара који су разврстани у прву и другу категорију угрожености од пожара, у обавези су да донесу План заштите од пожара те да поступају по прорачунима овог плана. Министарство одбране и Војска Србије (у даљем тексту: МО и ВС), у складу са Законом о заштити од пожара, прописима донетим у складу са законом и прописима којима се уређује систем одбране, обављају послове у области заштите од пожара који се односе на уређивање, планирање, организовање, спровођење и контролу заштите од пожара у Министарству одбране и Војсци Србије.

¹ Објављен у „Службеном гласнику“ Републике Србије бр. 111/2009 и 20/2015.

Почетком 2015. године, ступио је на снагу Правилник о заштити од пожара у Министарству одбране и Војсци Србије² (у даљем тексту: Правилник) којим је прописана обавеза свих објеката у МО и ВС да имају План заштите од пожара, као основни документ у овој области, без обзира на категорију угрожености од пожара.

Веома значајан део Плана заштите од пожара у објектима МО и ВС јесте процена ризика од пожара, којом се одређује ниво угрожености од пожара. Да би се успешно проценио ризик, односно, одредио ниво угрожености од пожара, потребно је применити одређене квалитативне, полуквалитативне и квантитативне методе за процену ризика од пожара. У пракси се користи велики број метода за процену ризика од пожара које су примењиве и за процену у војним објектима. Најчешће се ради о полуквалитативним методама или тзв. „индекс методама“, које су развијене да би се поједноставио поступак процене пожарног ризика. Битно је нагласити да код ових метода велики значај има утицај процењивача-стручњака, односно, његово искуство. Осим у заштити од пожара, индекс методе су примењиве и у другим областима где је потребно проценити ризик. Неке од њих су: метода „Max Gretener“, метода „SIA 81“ (Schweizerischer Ingenieur und Architekten Verein), метода „VKF 2007“ (Vereinigung Kantonaler Feuerversicherungen), метода „GUSTAV PURT“, метода „TRVB 100“ (аустријска метода за процену угрожености и одређивање мера заштите од пожара, метода „EUROALARM“ (The European Fire Alarm Manufacturers Association), метода „FRIM-MAB“ (Fire Risk Index Method), метода матрице вредности ризика и друге. Ступањем на снагу новог Правилника, дошло је до почетног несналажења око избора погодних метода за процену ризика од пожара, па и недоумица око изгледа и садржаја Плана заштите од пожара, нормирања ватрогасних средстава и опреме, давања стручног мишљења о постојећем стању и анализе извршених прорачуна пожарног оптерећења и пожарне угрожености војних објеката. Постојеће стање објеката у МО и ВС, као и садржај војних објеката, овом проблему дају још више на значају.

Једна од погодних метода за процену ризика од пожара је метода „GUSTAV PURT“ (у даљем тексту ПУРТ). Настала је седамдесетих година прошлог века, као поједностављена верзија „Gretener“³ методе. Развијена је за потребе европског удружења произвођача електронских противпожарних уређаја и система „EUROALARM“ (са чијим се називом често поистовећује име ове методе за процену ризика). Као резултат примене ПУРТ методе добија се „препоруча“ о уградњи детекционих и дојавних система и/или система за гашење пожара као и примени допунских мера заштите од пожара.

Конкретан поступак примене ПУРТ методе (и других метода процене) је само део сложеније процедуре спровођења процене ризика која још обухвата, пре свега, идентификацију и анализу свих могућих извора опасности, утврђивање тачака на којима људи могу бити изложени опасности, доношење закључка, израду Плана примене мера за смањење пожарног ризика те начин за контролу спроведених мера, отклањање недостатака и евентуалних измена у предузетим мерама (проверу ефикасности спроведених мера у циљу одржавања пожарног ризика на прихватљивом нивоу).

² Објављен у „Службеном војном листу“ бр. 1/2015.

³ *Gretener* метода је настала у Швајцарској 1965. године. Представља темељ за развој других метода процене ризика од пожара. Даје вредност на основу које се може проценити да ли је ризик од пожара у објекту прихватљив или се морају предузети додатне заштитне мере.

Пожарно оптерећење објекта

Пожарно оптерећење објекта јесте количина топлоте која се може ослободити при сагоревању укупне количине свих горивих материја објекта (конструкција, материјал од којег је сачињен објекат, материје које су смештене у објекту, опрема, инсталације и друго) по јединици површине објекта или дела објекта.

Да би се израчунао пожарни ризик неког објекта, услов је да се одреди коефицијент пожарног оптерећења садржаја објекта (P_o) уз помоћ табеле број 1 и претходно израчунате топлотне вредности свих горивих материјала у објекту и изражене у MJ/m^2 .

Табела 1 – Одређивање коефицијента пожарног оптерећења објекта

MJ/m^2	P_o
0-251	1,0
252-502	1,2
503-1004	1,4
1005-2009	1,6
2010-4019	2,0
4020-8038	2,4
8039-16077	2,8
16078-32154	3,4
32155-64309	3,9
64310	4,0

Специфично пожарно оптерећење се израчунава по формули:

$$P_i = \frac{\rho_i \cdot H_i \cdot V_i}{S_i} \quad (1)$$

где су:

ρ_i - привидна густина материјала у kg/m^3 ,

H_i – топлотна моћ у MJ/m^2 ,

V_i – запремина материје у m^3 ,

S_i – површина основе објекта у m^2 ,

P_i – специфично пожарно оптерећење.

Према стандарду СРПС У.Ј.1.030, специфично пожарно оптерећење се може разврстати у три групе према потенцијалној количини ослобођене топлоте:

- ниско пожарно оптерећење, до $1 GJ/m^2$,
- средње пожарно оптерећење, од $1 GJ/m^2$ до $2 GJ/m^2$,
- високо пожарно оптерећење, преко $2 GJ/m^2$.

Да би се израчунала наведена топлотна моћ потребно је познавати топлотне вредности материјала од којих је саграђен објекат и топлотну вредност свих материјала који представљају садржај објекта.

Топлотне вредности материјала данас је могуће лако пронаћи на разним интернет сајтовима⁴ или стручној литератури. За војне објекте интересантни су материјали из табеле број 2.

Табела 2 – Запреминске масе и топлотна моћ појединих материјала

Р.б.	материјал	Запреминска маса (ρ_i)	H_i (MJ/m ²)
1	барут	1200	4
2	динамит	1654	4
3	ауто гуме	609	25
4	хартија расута	875	17
5	хартија сложена	1200	17
6	књиге	800	17
7	дрво просечно	500	17
8	дрвени угаљ	250	17
9	камени угаљ	1000	33
10	крпе	300	17
11	линолеум	1300	21
12	бензин	700	42
13	нафта	860	42
14	уље за подмазивање	900	46
15	ацетилен	1,097	50
16	угљен моноксид	1,250	8

Такође, јавно и лако доступни су подаци са већ израчунатим топлотним вредностима за одређене предмете у објектима. Неки од њих, који се могу наћи и у војним објектима приказани су у табели број 3.

Табела 3 – Топлотне вредности појединих предмета

р.б.	Материјал и предмет	MJ/ком
1	акумулатор (средњи аутоматски) по комаду	41
2	аутомобил (по комаду)	5024
3	софа	837
4	фотеље	335
5	комода (укљ. садржину)	1005
6	кревет (укљ. садржину)	1080
7	ормар за одећу (2-4 врата)	1674-2512
8	ормари за списе и регистраторе(укљ. садржину)	2009
9	писаћи сто (мали-велики)	1172-2177
10	тепих (по m ²)	46
11	завеса (по m ²)	13

⁴ Један од сајтова где се могу видети топлотне вредности материјала и појединих предмета је: http://www.ppz.rs/pdf/2009/Tabela_-_Toplotne_vrednosti_pojedinih_materijala.pdf (преузето 29.02.2016.)

Најпогоднији начин да се прикаже и разуме поступак процене ризика ПУРТ методом је приказ на конкретном примеру. У следећем примеру може се видети поступак израчунавања специфичног пожарног оптерећења за објекат површине 285 m², дрвених конструктивних елемената у којем су углавном смештена средства за подмазивање (12 m³ уља за подмазивање, 0,4 m³ бензина). Наведена запремина дрвених конструктивних елемената од 14,47 m³ дата је произвољно за потребе овог рада, као и садржај објекта.

Табела 4 – Пример израчунавања специфичног пожарног оптерећења

уље за подмазивање			+	бензин			+	конструкција, кровне греде, таваница, подови, столарија		
ρ _i	H _i	V _i		ρ _i	H _i	V _i		ρ _i	H _i	V _i
900	46	12		700	42	0,4		500	17	14,47
496800				11760				122995		
285 m ²										

$$P_i = \frac{\rho_i \cdot H_i \cdot V_i}{S_i} = \frac{631555}{285} \text{ MJ/m}^2 = 2215,98 \text{ MJ/m}^2 = 2,216 \text{ GJ/m}^2$$

Из добијене вредности може се утврдити да предметни објекат има **високо пожарно оптерећење**.

Овде је важно схватити да, иако објекат има високо пожарно оптерећење, не значи да апсолутно има и висок пожарни ризик. Пожарни ризик, осим коефицијентом пожарног оптерећења одређен је и низом других фактора, при чему је потребно израчунати пожарни ризик објекта и пожарни ризик садржаја објекта.

Пожарни ризик објекта

Да би се све активности у војним објектима безбедно реализовале, потребно је применити одговарајуће мере заштите од пожара. Дефинисање ових мера подразумева, пре свега, правилну процену ризика од пожара или одређивање нивоа угрожености од пожара.

Пожарни ризик објекта, односно коефицијент пожарног ризика објекта (R_o) добија се помоћу следеће формуле:

$$R_o = \frac{P_o \cdot C + P_k \cdot B \cdot L \cdot S}{W \cdot R_i} \quad (2)$$

где су:

R_o – коефицијент пожарног ризика објекта,

P_o – коефицијент пожарног оптерећења објекта (табела 1),

C – коефицијент сагорљивости садржаја у објекту,

P_k – коефицијент пожарног оптерећења од материјала уграђених у конструкцију објекта,

B – коефицијент величине и положаја пожарног сектора,
 L – коефицијент кашњења почетка гашења,
 S – коефицијент ширине пожарног сектора,
 W – коефицијент отпорности на пожар носиве конструкције објекта,
 Ri – коефицијент смањења ризика.

Помоћу пожарног оптерећења објекта и табеле 1, добили смо коефицијент пожарног оптерећења објекта и он износи **2,0** за предметни објекат (за пожарно оптерећење у распону 2010-4019 MJ/m²).

Коефицијент сагорљивости садржаја у објекту „С“ условљен је класом опасности од пожара. Технолошки процеси који се одвијају у објекту подељени су у шест класа опасности од пожара⁵:

1. веома лако запаљиве и брзо сагорљиве материје,
2. лако запаљиве и брзо сагорљиве материје,
3. запаљиве материје,
4. сагорљиве материје,
5. тешко запаљиве материје,
6. незапаљиве материје.

Табела 5 – Одређивање коефицијента сагорљивости „С“

класа опасности од пожара	VI	V	IV	III	II	I
коефицијент сагорљивости „С“	1,0	1,0	1,0	1,2	1,4	1,6

Како садржај предметног објекта представља класу II пожарне опасности, коефицијент сагорљивости у овом случају је **1,4**.

Коефицијент пожарног оптерећења од материјала који су уграђени у конструкцију објекта „Рк“ добијамо из табеле 6, користећи при том податак о топлотној вредности свих горивих материја (израчуната у првом кораку и износи 2216 MJ/m²).

Табела 6 – Одређивање коефицијента пожарног оптерећења од материјала уграђених у конструкцију објекта „Рк“

топлотна вредност MJ/m ²	Рк
0-419	0
435-837	0,2
845-1675	0,4
1691-4187	0,6
4203-8373	0,8

Према табели 6, вредност коефицијента „Рк“ за „наш објекат“ јесте **0,6**.

⁵ Пожарна опасност материје зависи првенствено од њене запаљивости.

Коефицијент величине и положаја пожарног сектора „В“ одређујемо помоћу табеле број 7.

Табела 7 – Одређивање коефицијента величине и положаја пожарног сектора „В“

КАРАКТЕРИСТИКЕ ОБЈЕКТА	КОЕФИЦИЈЕНТ „В“
<ul style="list-style-type: none"> - пожарни сектор до 1500 m², - висина просторија до 10 m, - највише 3 етажe. 	1,0
<ul style="list-style-type: none"> - пожарни сектор 1500-3000 m², - 4-8 етажa, - висина просторије 10-25 m, - једна етажa у сутерену. 	1,3
<ul style="list-style-type: none"> - пожарни сектор 3000-10000, - више од 8 етажa, - висина просторије преко 25 m, - више од 2 етажe у сутерену. 	1,6
<ul style="list-style-type: none"> - пожарни сектор преко 10000 m² 	2,0

Пошто је предметни објекат приземни, површине 285 m², висине просторије 4 m и представља један пожарни сектор, одређен је коефицијент „В“ **1,0**.

Коефицијент кашњења почетка интервенције (гашења) „L“ одређујемо из табеле 8. Овај коефицијент зависи од удаљености ватрогасне јединице, врсте јединице и њене опремљености, али и стања саобраћајница (постојање препрека, сигурне гужве у саобраћају и слично).

Табела 8 – Одређивање коефицијента кашњења почетка интервенције

		Време до почетка гашења			
		10 min.	10-20 min.	20-30 min.	30 min.
		Удаљеност			
		1 km	1-6 km	6-11 km	11 km
Врста ватрогасне јединице	Професионална индустријска јединица	1,0	1,1	1,3	1,5
	Добровољна индустријска јединица	1,1	1,2	1,4	1,6
	Територијална професионална јединица	1,0	1,1	1,4	1,6
	Територијална добровољна јединица са сталним дежурством	1,1	1,2	1,3	1,5
	Територијална добровољна јединица без сталног дежурства	1,3	1,4	1,6	1,8

У конкретном војном објекту налази се ватрогасна екипа одређена писаним актом старешине јединице, која је задејствована током радног времена те остатак времена нема стално дежурство, али постоји одређен број људи у обезбеђењу који се може ангажовати за почетно гашење пожара. Дакле, удаљеност ватрогасне јединице је око 1 километар и време реакције исте је око 6 минута до најудаљенијег објекта за који је надлежна. На основу наведеног одређује се коефицијент кашњења почетка гашења од **1,3**. Планом заштите од пожара и анализом стања и могућности субјекта, дефинишу се поступци за гашење пожара, па је могуће да стручна лица која израђују „План“ дефинишу и позивање професионалне ватрогасне или неке друге јединице као помоћ „првог реда“ чиме се, наравно, мења коефицијент „L“.

Коефицијент ширине пожарног сектора „S“ одређује се према следећој табели:

Табела 9 – Одређивање коефицијента ширине пожарног сектора

Најмања ширина пожарног сектора (m)	Коефицијент ширине пожарног сектора „S“
до 20	1,0
20-40	1,1
40-60	1,2
преко 60	1,3

Пошто објекат који посматрамо има ширину мању од 20 метара и представља један пожарни сектор, израчунати коефицијент ширине пожарног сектора према табели 9 је **1,0**.

Коефицијент отпорности носиве конструкције објекта „W“ зависи од елемената од којих је конструисан објекат и одређује се уз помоћ следеће табеле:

Табела 10 – Одређивање коефицијента отпорности конструкције на пожар

Отпорност на пожар у минутама	мање од 30	30	60	70	120	180	240
W	1,0	1,3	1,5	1,6	1,8	1,9	2,0

Објекат за који израчунавамо ризик од избијања пожара има отпорност на пожар око 30 минута па се одређује коефицијент **1,3**.

На основу горе приказаних израчунатих коефицијената у табелама 1 и 5 до 10, израчунава се максимални пожарни ризик и представља велику вероватноћу избијања пожара, брзину ширења пожара и ослобођену топлотну моћ при горењу.

У односу на врсту горивих материјала, брзину сагоревања, начин складиштења и друге факторе, пожарни ризик се може смањити помоћу коефицијента смањења ризика „Ri“ чије су вредности приказане у табели 11.

Табела 11 – Одређивање коефицијента смањења ризика

Процена ризика	Околности које утичу на процену ризика	Коефицијент смањења ризика Ri
максималан	<ul style="list-style-type: none"> - велика запаљивост материјала и ускладиштење са великим међуразмацима, - очекује се брзо ширење пожара, - у самом технолошком процесу или приликом ускладиштења постоји већи број могућих паљења. 	1,0
нормалан	<ul style="list-style-type: none"> - запаљивост није тако изразито велика, а ускладиштење је са размацима довољним за манипулацију, - очекује се нормална брзина ширења пожара, - у самом технолошком процесу или код ускладиштавања постоје нормални извори паљења. 	1,3

мањи од нормалног	<ul style="list-style-type: none"> - мања запаљивост због делимичног ускладиштења (25-50%) запаљиве робе у несагорљивој амбалажи, - складиштење запаљиве робе без међуразмака, - не очекује се брзо ширење пожара, - за приземне хале површине мање од 3000 m², - за објект где је решено питање одвојења дима и топлоте. 	1,6
незнатан	<ul style="list-style-type: none"> - мала вероватноћа паљења због робе у сандуцима од лима или других сличних материјала, као и од врло густог ускладиштења, - очекује се врло лагани развој пожара. 	2,0

У предметном објекту ускладиштење материјала је у несагорљивој амбалажи, металној буради и нема посебно критичних извора паљења, процењује се нормалан ризик од избијања пожара и одређује се коефицијент **1,3**. Након што су добијени сви потребни коефицијенти за израчунавање коефицијента пожарног ризика објекта приступа се израчунавању истог према формули (2). Пример прорачуна коефицијента пожарног ризика предметног објекта може се видети на табели 12.

Табела 12 – *Израчунавање пожарног ризика објекта*

	Po		C		Pk		B		L		S
Ro=	2	x	1,4	+	0,6	x	1	x	1,3	x	1
			1,3		x		1,3				
			W				Ri				

$Po \times C + Pk \times B \times L \times S$	3,58
$W \times Ri$	1,69

Приказани прорачун нам показује да је коефицијент пожарног ризика објекта $Ro=2,11$.

Пожарни ризик садржаја објекта

Други део поступка прорачуна ризика од пожара јесте израчунавање пожарног ризика за садржај објекта, односно ризика од опасности по људе, ускладиштене материјале, опрему и слично.

Пожарни ризик садржаја објекта израчунава се по обрасцу:

$$Rs = H \times D \times F \tag{3}$$

где је:

H – коефицијент опасности по људе,

D – коефицијент ризика имовине,

F – коефицијент деловања дима.

Одређивање **коэффицијента опасности по људе** је веома важно и потребно је добро проценити све факторе који утичу на спашавање људи из објекта који је захваћен пожаром. Битно је анализирати да ли у објекту обично бораве људи, колико људи и колико дуго, да ли су упознати са поступцима за евакуацију и са излазима, да ли на евакуацијској рути постоје евентуално препреке које се не могу уклонити, да ли је капацитет пролаза и излаза довољан за несметану евакуацију, да ли постоје алтернативне руте и излази, колико су далеко излази, да ли су пролази и излази прописно осветљени, има ли у згради непокретних лица и друге факторе који утичу на спашавање. Након извршене анализе по овим или сличним питањима одређује се коэффициент опасности по људе.

Одређивање коэффициента опасности по људе може се видети у табели 13.

Табела 13 – *Одређивање коэффициента опасности по људе*

Степен угрожености	Коефицијент „Н“
нема опасности за лица	1,0
постоји опасност за људе, али се могу сами спасити	2,0
постоји опасност за људе, а евакуација је отежана (јако задимљене, велики број присутних лица, вишеспратни објекат, брз развој пожара, присуство болесника, непокретних лица, деце и старца)	3,0

За објекат који процењујемо, нема опасности за људе јер се у њему радни процес само повремено обавља у сврху манипулације погонским средствима и траје релативно кратко време. У овом кораку одређује се коэффициент опасности по људе **1,0**.

Коефицијент ризика имовине одређује се за пожарни сектор и зависи од тога да ли је могуће уништену имовину поново набавити, те колики су и материјални губици. За војне објекте, осим велике материјалне вредности садржаја објеката за складиштење убојних средстава, погонских материја и других вредних материјалних средстава, интересантне су, рецимо, спомен собе, својеврсни музејски простори, у којима се налазе ретки или једини примерци књига, ратних застава, слика, фотографија и сличних предмета, чије је уништење неповратно и губитак ненадокнадив. Код оваквих објеката је, поред одређивања система за дојаву или гашење пожара, битно која се врста средстава за гашење пожара користи да не би дошло до уништења вредних предмета.

Табела 14 – *Одређивање коэффициента ризика имовине*

Концентрација вредности	Коефицијент „Д“
садржина објекта не представља велику вредност или је мало склона уништењу	1,0
садржина објекта представља вредност и склона је уништењу	2,0
уништење вредности је дефинитиван и губитак је ненадокнадив (културна добра и сл.) или се уништењем угрожава посредно егзистенција становништва	3,0

Помоћу табеле 14 одредили смо коэффициент ризика имовине за предметни објекат и он износи **2,0** јер је у питању евентуално велики материјални губитак садржаја који је склон уништењу (мазиво и мања количина горива).

Својим токсични и корозивним деловањем током процеса горења, садржај објекта може да повећа опасност по људе и имовину. Ово штетно деловање дима узима се у обзир преко коефицијента деловања дима који се може уочити у табели 15.

Табела 15 – Одређивање коефицијента деловања дима

Околности које доводе до задимљавања	Коефицијент „F“
нема посебне опасности од задимљавања и корозије	1,0
више од 20% укупне тежине свих горивих материја изазивају задимљавање или излучују отровне продукте сагоревања	1,5
више од 50% укупне тежине свих горивих материјала састоји се од материја које стварају дим или излучују отровне продукте сагоревања	2,0
или се више од 20% укупне тежине свих горивих материјала састоји од материја које излучују јако корозивне гасове	2,0

Помоћу табеле, за објекат који се посматра, одређен је коефицијент **2,0** јер се горењем велике количине мазива у објекту ствара велика количина дима.

Пошто су помоћу табела 13, 14 и 15 добијене потребне вредности за прорачун ризика садржаја објекта, вредности ће се уврстити у образац (3):

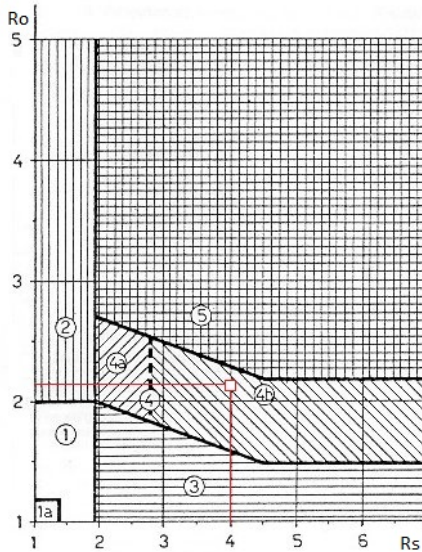
$$R_s = H \times D \times F$$

$$R_s = 1 \times 2 \times 2 = 4$$

Пошто су сад познате вредности пожарног ризика објекта и садржаја објекта, помоћу дијаграма одлуке (слика 1) се одређује прорачунска тачка.

$$R_o = 2,11$$

$$R_s = 4$$

Слика 1 – Дијаграм одлуке-одређивање прорачунске тачке

Унешене вредности R_o и R_s на апсцису и ординату дијаграма дају тачку која се налази у косо шрафираном подручју дијаграма које је означено са **4b**.

Одређена означена поља у дијаграму показују које је мере потребно предузети у односу на добијене резултате прорачуна:

1 – аутоматски систем за гашење пожара није строго неопходни, али се препоручује,

1a – ризик је још мањи него за подручје 1, није потребно предузимање специјалних мера заштите од пожара (довољне су основне пожарно-превентивне мере),

2 – потребан је аутоматски систем за гашење пожара, инсталација система за детекцију и дојаву пожара није прикладна за добијени ниво ризика,

3 – потребан је систем за детекцију и дојаву пожара, инсталација аутоматског система за гашење није прикладна за добијени ниво ризика,

4 – препоручује се двострука заштита у целом косо шрафираном подручју (систем за детекцију и дојаву и систем за аутоматско гашење пожара), а у случају одустајања од двоструке заштите:

4a – обавезан је систем за гашење пожара,

4b – обавезан је систем за детекцију и дојаву пожара,

5 – обавезна је двострука заштита.

За посматрани објект добијени резултат значи да се препоручује двострука заштита, а уколико се одустаје од обе врсте заштите, онда је обавезна уградња система за детекцију и дојаву пожара.

Без обзира на резултате прорачуна, власника објекта ништа не спречава да пропише и предузме ригорозније мере заштите од пожара.

Такође, за сваки објект се обавезно предузимају основне пожарно-превентивне мере као што су постављање ручних и превозних апарата за гашење пожара, постављање ознака и друге.

Аутори овог рада, у својој досадашњој пракси, код дилеме око одређивања коефицијената у процени ризика, за које границе параметара нису јасно одређене, увек су одређивали такве коефицијенте који повећавају вредности коефицијената „ R_o “ и „ R_s “ и воде до примене ригорознијих мера заштите од пожара. Можда овакав приступ у почетку повећава трошкове субјекта заштите од пожара ради улагања у средства за детекцију, дојаву и гашење пожара, али када се пожар деси, последице често „немају цену“.

Закључак

Мере заштите од пожара могу бити ефикасне само ако су постављене у складу са квалитетно извршеном анализом и проценом нивоа угрожености (пожарног ризика) неког објекта. Област заштите од пожара има мултидисциплинарни карактер. Да би процена ризика (нивоа угрожености) од пожара у војним објектима била квалитетна, потребно је да анализу и процену ризика врши стручни тим који окупља стручна лица разних профила: лица за заштиту од пожара, лица грађевинске, електро и машинске струке, стручњаке за минско-експлозивна средства, погонска средства и друге, а према процени руководиоца тима.

Детаљном и свеобухватном анализом опасности од пожара за сваки војни објекат при чему се користе индекс и нумеричке методе, у овом случају и ПУРТ метода, могуће је спознати потребан модел система заштите од пожара. Метода ПУРТ је својеврстан алат за лица која израђују план заштите од пожара, а који им омогућује да на једноставан и економичан начин процене и анализирају ризик те у новом или постојећем објекту дефинишу безбедносно ефикасан систем у против-пожарном смислу.

Без обзира на пожарно оптерећење објекта, које се израчунава на почетку поступка, потребно је спровести поступак до краја јер на коначан резултат процене ризика, утиче на десетине разних фактора. Због тога је, услед промене фактора (након сваке битне промене у садржају објекта, технолошком процесу, адаптацији, промени намене, радовима на инсталацијама и слично), битно да се поново уради комплетна процена ризика од пожара.

Приказана метода није универзално и коначно решење за процену ризика од појаве пожара за све објекте. Увек је потребно имати у виду комплексност пожара као разарајуће појаве и чињеницу да сваки објекат има своје специфичности и конкретне утицаје због чега је потребно избегавати примену шаблона.

Метода ПУРТ јесте објективна, чиста и једноставна, али у раду може доћи до недоумица око одређивања коефицијената, због чега се препоручује одређивање оних које воде већој сигурности. Примењена метода процене ризика од пожара се не примењује у петрохемијској индустрији, па се и у војним складиштима погонских материја прорачуни морају узети са резервом или је упутно користити друге методе (нпр. „DOW index“ метода која осим нивоа пожарног ризика даје и индекс токсичности, па је погодна за хемијске погоне, складишта горива, рафинерије и погоне са експлозивном прашином). У процени пожарног ризика већине војних објеката могућа је имплементација ПУРТ методе, али са обавезом континуираног праћења стања и периодичног понављања поступка процене ризика, нарочито у војним објектима са изразито великим пожарним оптерећењем и високим пожарним ризиком.

Литература

[1] Estructplan online. "Métodos de evaluación del riesgo de incendio, herramientas decisivas en la aplicación de las medidas de prevención y protección contra incendios de personas, bienes y actividades". <http://www.estructplan.com.ar/articulos/verarticulo.asp?IDArticulo=767> (преузето 10.04.2016.).

[2] Instituto Nacional de Seguridad e Higiene en el Trabajo. „NTP 100: Evaluación del riesgo de incendio. Método de Gustav Purt“. http://www.insht.es/InshtWeb/Contenidos/Documentacion/FichasTecnicas/NTP/Ficheros/001a100/ntp_100.pdf (преузето 01.04.2016.).

[3] PPZ D&R co. http://www.ppz.rs/pdf/2009/Tabela_-_Toplotne_vrednosti_pojedinih_materijala.pdf (преузето 29.03.2016.)

[4] Prezi. „Metodo PURT“. <https://prezi.com/neadyoekfr1q/metodo-purt/> (преузето 09.04.2016.).

[5] *Правилник о заштити од пожара у Министарству одбране и Војсци Србије*. Службени војни лист број 1, Београд: 2015.

[6] Springer Link. „The evaluation of the fire risk as a basis for planning automatic fire protection systems“. <http://link.springer.com/article/10.1007%2F978-3-642-59053-4> (преузето 13.04.2016.).

[7] *Закон о заштити од пожара*. Службени гласник Републике Србије број 111, Београд: 2009.

САВРЕМЕНО СРЕДСТВО РЕЧНИХ ЈЕДИНИЦА – ГУМЕНИ ЧАМАЦ СА ЧВРСТИМ ТРУПОМ ТИПА RIB 720

Шериф Бајрами,
Војска Србије, Речна флотила

Захваљујући несебичној донацији Народне Републике Кине јединице Копнене војске, а пре свега 93. ронилачка чета из састава 1. Речног одреда Речне флотиле, су у прилици да у склопу реализације задатака из треће мисије – подршка цивилним властима у супротстављању претњама безбедности, користе савремено средство у виду гуменог чамца са чврстим трупом типа RIB-720 „CANDO”. Чињеница да смо сведоци многобројних елементарних непогода са тешким последицама по становништво и материјална средства није тешко закључити да је поред уобичајених средстава неопходно располагати одговарајућим, савременим и специјалним пловилима. Војска Србије је дефинитивно, са ова 24 типска чамца, повећала и унапредила своје капацитете и оперативне способности за реализацију задатака трагања и спасавања на унутрашњим пловним путевима. Чамец кинеског произвођача „CANDO” са својим карактеристикама и могућностима ни по чему не заостаје у односу на друге RIB (Rigid Inflatable Boat) чамце реномираних светских произвођача из ове области. Основни циљ овог рада јесте упознавање припадника Војске Србије са наменом, могућностима и са неким предлозима за ефикаснију употребу донираног средства.

Кључне речи: *намена, карактеристике, предности и недостаци чамца типа RIB*

Увод

Катастрофални земљотреси, суше и велике поплаве су стални безбедносни кризиси за Републику Србију. Борба против елементарних непогода, чије се последице испољавају на све сфере друштвеног живота, изискује ангажовање различитих савремених техничко-технолошких средстава. Једно од таквих средстава јесте сигурно и донирано гумени чамец са чврстим трупом типа RIB-720 „CANDO”. Познавање његове опште намене, могућности, техничко-научичких карактеристика али и његових недостатака основни је предуслов за правилну употребу овог модерног средства. Управо из тих разлога циљ рада јесте да се на што објективнији начин, са свим својим добрим и лошим странама, презентује овај тип пловног објекта. Наравно да Војска Србије располаже са одређеним врстама чамца али оно што је

специфично за овај тип пловила јесте да се оно по први пут користи за потребе речних јединица што представља додатни разлога за његово детаљније описивање и приближавање овог вишенаменског средства новим корисницима.

У првом делу рада приказан је, са историјског аспекта, развој гумених чамаца са чврстим трупом, то јест, описани су први покушаји савлађивање водених препрека са импровизованим пловилима и издвојени су догађаји који су узроковали да ова врста пловила постане веома популарна и тражена међу наутичарима.

У другом делу рада, посебан акценат дат је општем опису и његовој намени. У том контексту, не само да су сагледане основне карактеристике, делови, више наменска улога и задаци који се реализују са овим типом пловила, већ су описане и његове предности и недостаци у односу на друге сличне типове.

У трећем делу детаљно је описан конкретан гумени чамац са чврстим трупом типа RIB-720 „CANDO”. Дате су његове техничко-наутичке карактеристике попут стабилитета, пловности, носивости и маневарских способности. Посебно је описана његова намена, а на крају дат је и преглед мера за отклањање уочених недостатака током употребе и одржавања овог чамца.

На крају рада, у закључку, дата је синтеза искустава до којих се дошло кроз сагледавања перформанси током употребе и испитивања донираног средства.

Историјат гумених чамаца са чврстим трупом – RIB

Иако су гумени чамци са чврстим трупом врста пловила са којима се сусрећемо тек почетком XX века, не може се тврдити да се принцип пловности помоћу заробљеног ваздуха није користио и раније кроз историју. Постоје многобројни подаци о различитим историјским војскама од асиријске, персијске па све до војске Александра Великог које су вековима пре наше ере за истраживање или за савлађивање водених токова користиле сплавове направљене од надуване животињске коже.

Функција животињске коже убрзо је била замењена новим природним материјалом под називом гумени латекс. Овај материјал су међу првима користили припадници древног народа Маја који су живели на простору данашњег јужног Мексика и Централне Америке пре око 4000 година. Маје су гумени латекс добијале од сокова из дрвета каучуковац (*Hevea brasiliensis*). Добијени сокови мењали би своју структуру чим би били изложени ваздуху, то јест претварали би се у тврду и еластичну масу која је била веома захвалан и користан материјал у то време. Карактеристике гуменог латекса су биле знатно побољшане његовим доношењем у Европу и откривањем процеса вулканизације, чиме су створени услови за развој првих примерака гумених чамаца. Сходно томе, Џон Мекинтош (John MacIntosh) већ 1837. године успева да изгради мали гумени чамац намењен за превоз људи и материјала преко реке користећи Гудјирову технологију. Затим, Артур Велсли (Arthur Wellesley), први војвода од Веллингтона, успешно је тестирао 1839. гумени понтон на надувавање који је био намењен за савлађивање река у Европи. Међутим, прве озбиљне кораке у развоју гумених чамаца на надувавање направила је француска фирма „*Societe Zodiac*” која је 1934. године, најпре, развила гумени кајак на надувавање, а недуго затим убацивањем чврстог пода између гумених тубуса успела је да створи пловни објекат којег данас препознајемо као модеран гумени чамац на надувавање са чврстим трупом.

Почетком 1950. године, француски поморски официр и биолог Ален Бомбар (Alain Bombard), уз помоћ француске фирме Zodiaca по први пут је уградио ван бродски мотор на чамац чији је труп изграђен од чврстог материјала и који је био окружен гуменим тубусом на надување. Чамац је убрзо показао одличне маневарске и наутичке способности због чега је постигао велики успех. Нарочито је постао популаран после подухвата у којем је Бомбар (Bombard) 1952. године препловио Атлантски океан. Такође, на популарност чамца утицао је и чувени светски ронилац Жак Кусто (Jacques Cousteau) коме су се јако допале особине новог пловила јер су му пружале потребну сигурност, поузданост и функционалност у његовим ронилачким експедицијама. Све је ово допринело великом успеху шездесетих година XX века и компанију Zodiac приморало да прошири своје производне капацитете како би задовољила све већу потражњу. Недуго затим, своју лиценцу за производњу компанија продаје на десетинама других произвођача широм света.

Каснијим увођењем савремених врста лепка и синтетичких материјала попут неопрена и хипалона који су омогућили да чамци буду издржљивији и отпорнији на абразивна дејства морске воде и на ултра виолентно зрачење, направљен је велики искорак у развоју ове врсте чамца. Данас постоје многобројни произвођачи RIB пловила чије перформансе и квалитет омогућују њихову употребу у свим сферама људске делатности. Тенденција развоја савремених гумених чамаца са чврстим трупом данас се базира на примени савремених материјала и технологија у процесу производње као и на развоју без посадних RIB чамаца који би били даљински управљани. Намена ових типова чамаца била би вишеструка, а пре свега за потребе војске и полиције где би се, на пример, користили у спречавању нелегалне трговине наркотицима, патролирању у акваторији у којем су постављене минске препреке, пловидби у навигацијско опасним подручјима и слично.

Појам и намена савремених гумених чамаца чврстим трупом – RIB

Гумени чамац са чврстим трупом – RIB¹ (слика 1) јесте више наменско пловно средство изузетних маневарских способности које одликују велика брзина, једноставност управљања, удобност, одличне пловне карактеристике и изузетна стабилност. Достиже дужину од 4 до 9 m, а код неких модела чак и до 18 m. Брзина чамца се креће од 40 до 70 чворова тј. од 74 до 130 km/h, а укупан број људи који може да се укрца на брод креће се од 5 до 22 лица. Одличне перформансе као што су: велика брзина, лакоћа управљања, стабилности пловидбе и комфорност коју пружа корисницима у току вожње јесу основни разлози због чега се ово средство користи за реализацију различитих задатака на води и што га сврстава у веома корисно и више наменско средство које налази примену у различитим сферама. Гумени чамац са чврстим трупом RIB, у почетку се пре свега користио искључиво у војне сврхе за потребе ратних морнарица. Међутим, како су њихове позитивне маневарске и остале карактеристике постајале све популарније, намена

¹ RIB је скраћеница од речи Rigid Inflatable Boat што у преводу значи гумени чамац са чврстим трупом.

RIB чамца се проширила са типично војне на остале сфере људске делатности. Данас се ова врста чамца користи за потребе туризма, риболова, роњења, а пре свега за потребе трагања и спасавања на морима, језерима и рекама. Задаци који се реализују уз помоћ овог пловила су разноврсни од патролирања, брзог и безбедног превозења, подршке ронилачким и спасилачким активностима па све до различитих туристичких вожњи. Данас RIB представља незаменљиво средство када су у питању активности на води.

Основни делови сваког RIB-а су:

- флексибилни гумени тубус,
- чврсти подводни део чамца – труп,
- управљачки пулт и
- погонски део.

Флексибилни гумени тубус је део чамца чија је основна намена да обезбеди додатну пловност, не потопивост и стабилност. Израђује се у секцијама како би се умањио ефекат евентуалног пробијања или пуцања где се због осталих неоштећених секција задржава пловност чамца. Свака секција поседује вентил за убацивање или избацивање ваздуха из тубуса. Израђује се од следећих врста материјала: хипалона у комбинацији са неопреном, ПВХ-а, полиуретана или полиамида. Због карактеристика материјала од којег се израђује омогућена је флексибилност и еластичност тубуса чиме се на врло једноставан начин решио проблем компромиса између максималне брзине и екстремних маневара са једне и потребне стабилности чамца са друге стране.

Слика 1 – Гумени чамца са чврстим трупом²

² Слика је преузета са интернет странице: <http://products.damen.com/en/ranges/rigid-hull-inflatable-boat>.

Чврсти подводни део чамца – труп израђује се од армиране стаклопластике, дрвета или алуминијума. Неки произвођачи као иновацију почели су да користе кевлар како би повећали отпорност трупа на механичка оштећења. Најчешће се израђује у такозваном „V” профилу чија намена јесте да обезбеди потребну хидродинамичну форму неопходну за остваривање великих брзина и савлађивање великих таласа у току војње.

Управљачки пулт намењен је за даљинско управљање чамцем, праћење параметара војње попут брзине, пређеног пута, позиције брода, стања горива и других информација потребних за наутичку војњу. Преко управљачког пулта преносе се команде на погон чамца и на тај начин се остварује жељена акција (војња у курсу, контрола брзине, различити маневри итд).

Погон је најчешће у виду једног ван бродског мотора, с тим што их може бити и више. Такође, постоји могућност уградње унутрашњих бродских мотора код већих модела. Снага погонског дела углавном се креће од 5 до 300 коњских снага тј. од 4 до 224 KW.

Осим наведених основних делова, на неким моделима се уграђују специјална седишта за посаду, кабина или одређене више наменске коморе за смештај корисног терета. Седишта могу бити фиксна или преклопно-склапајућа за једну или више особа, у виду столица или клупа попречно или уздужно размештених, или могу укључивати „џокејску” варијанту која је искључиво уздужно уграђена. Кабине се монтирају на већим моделима и имају улогу да заштите посаду током лоших метеоролошких услова и да обезбеде адекватан смештај за многобројну софистицирану опрему попут конзола, монитора, дисплеја итд.

Предности које RIB има у односу на пловила сличне величине су многобројне. Једна од његових позитивних страна пре свега се огледа у мањој тежини добијеној не само због ваздуха којим је флексибилни тубус испуњен, већ и због лаких материјала од којих је чамцац у целисти израђен. Тежина ових пловила може да буде и до 20% мања у односу на друге чамце сличних димензија. Мања тежина обезбеђује пре свега да се иста брзине постиже са мањом погонском снагом што аутоматски утиче и на мању потрошњу горива и већу аутономност. Затим, гумени тубуси у комбинацији са такозваним подводним „V” профилем пружају боље и екстремније маневарске перформансе. Комфорност и безбедност војње загарантована је и услед тешких метеоролошких услова пловидбе захваљујући чврстом и хидро динамичном трупу који на правилан и ефикасан начин савлађује високе таласе док се настали ударци компензују уз помоћ флексибилног тубуса. Такође, пловност и не потопивост чамца је још једна од многобројних предности јер ваздух којим је испуњен гумени тубус чамцу обезбеђује додатни позитивни узгон, док сама конструкција у виду неколико засебних секција које чине комплетан тубус спречава потапање чамца чак и у ситуацијама кад је једна од секција оштећена или пробијена. На крају још једна предност се огледа у могућности лакшег транспорта копненим путем због мање тежине и мањег габарита.

Поред предности, постоје и одређени недостаци. Уочене мане се односе на немогућност адекватне заштите посаде чамца од лоших метеоролошких услова. Проблем се делимично може решити специјалном одећом и обућом којом би се посада чамца заштитила од нежељених последица попут појаве хипотермије услед дуготрајног излагања киши, снегу и ниским температурама у току војње. Затим, још један од недостатака огледа се у чињеници да се током војње ствара велика бука због чега постоји потреба за поседовање интерне радио везе јер услед великих брзина које чамцац може да постигне немогућа је нормална комуникација између чла-

нова посаде. На крају, као један од мана можемо навести краћи животни век и захтев за честим поправкама као последица порозног материјала од којих се израђују флексибилни тубуси, а чија дуготрајна изложеност сунцу и абразивном деловању морске соли узрокују различита оштећења и кидање.

Гумени чамац са чврстим трупом типа RIB 720 – CANDO

Кинески чамац типа RIB-720 CANDO (слика 2) дефинитивно спада у групу пловних објеката за које се може рећи да имају све особине савременог гуменог чамца са чврстим трупом намењеног за ефикасно и ефективно извршавање задатака на води. Због својих одличних перформанси има вишеструку улогу од којих је најзначајнија његова употреба у реализацији задатака трагања и спасавања унесрећених током елементарних непогода изазваних великим поплавама. Овом донацијом од стране Народне Републике Кине значајно су унапређене оперативне способности Војске Србије за реализацију задатака из треће мисије, а поготову када је реч о употреби речних и ронилачких јединица у чијем саставу није постојао овакав тип чамца а чије су основне карактеристике стабилност, не потопивост, носивост, велике брзине и одличне маневарске способности.

Техничко – наутичке карактеристике RIB-720 CANDO

Кинески чамац CANDO, RIB серије модел 720, опремљен са ван бродским четворо цилиндричним бензинским мотором, модел Јатаћа F150FET 6 ВМХ, добијен као донација Народне Републике Кине. Дизајниран је и саграђен на платформи RIB чамаца, где је чврсти труп израђен од стаклопластике, а бокове чамца чине пето коморни тубус од PVC материјала. Палуба је водонепропусна и израђена је од стаклопластике. Уколико се на дну чамца сакупи већа количина воде (услед продора воде и сличног) укључује се дренажна пумпа, која се налази у крменом делу (слика 3).

Слика 2 – Гумени чамац са чврстим трупом типа RIB 720 – CANDO

Основни подаци о чамцу CANDO:

– тип	RIB
– дужина преко свега	7.20 m,
– ширина преко свега	2.85 m,
– дужина унутрашња	5.35 m,
– макс. ширина унутрашња	1.75 m,
– пречник тубуса	0.54 m,
– маса, без мотора	815 kg,
– највећи допуштени број особа	15 особа,
– максимална носивост	3600 kg,
– број комора	5

На пловилу је уграђен ван бродски четворо тактни мотор произвођача Јамаћа тип F150FET 6 BMX (слика 4). Мотор има носећи електро-хидраулични систем који поред промене трима у вожњи обезбеђује и довођење мотора у транспортни положај приликом превоза приколицом (трајлером). У циљу заштите од појаве корозије исти има уграђене цинк протекторе (на спољашњем делу мотора и у расхладном систему). Мотор поседује тзв. "Trim & Tilt" систем намењен за подешавање угла мотора односно пропелера у вожњи, што за резултат има боље перформансе чамца у целини (старт, убрзање, брзина, економичност).

Основни подаци о мотору Јамаћа тип F150FET 6 BMX:

– тип	ван бродски четворо тактни бензински,
– запремина	2670 cm ³ ,
– број цилиндара / конфигурација	4 цилиндра, 16 вентила
– пречник и ход цилиндра	94 x 96.2 mm,
– снага на пропелеру	110.3 kW (150HP),
– максималан број обртаја	4500–5500 min ⁻¹ ,
– маса сувог мотора	223 kg,
– преносни однос	2.0 (28/14).

Слика 3 – Дренажна пумпа

Слика 4 – Ван бродски мотор типа Yamaha

Стабилитет је способност супростављања нагињању брода које може бити изазвано силама као што су: ветар, таласи, неравномерно распоређен терет, центрифугална сила која настаје услед окретања брода итд. Жељени стабилитет брода се постиже пре свега конструкцијским решењима. Што је ширина у односу на дужину трупа већа, то ће стабилитет и способност супротстављања превртању такође бити већи, али до одређене границе јер се повећањем ширине губи на брзини брода³. Проблем усклађивања ових конфликтних захтева, потребе за великом брзином са једне и стабилности пловила са друге стране, код RIB чамаца, решен је на тај начин што се додатни стабилитет добија уздужном уградњом флексибилних тубуса, чиме је добијена потребна ширина у односу на дужину чамаца, али тако да се отпор чамаца не повећава у знатној мери како би се задржала максимална жељена брзина пловидбе.

³ Петровић, И.: Мала енциклопедија пловидбе, МП Футура, Петроварадин, 2000, стр. 31.

Када је у питању стабилитет, могућности RIB-720 CANDO приказане су на слици број 5. Након спуштања комплетно опремљеног чамца у воду извршена је провера стабилитета чамца према ISO 6185-3 стандарду.⁴ Током теста ниво течности у танку горива био је око половине запремине резервоара а проба је вршена на мирној води, при чему је чамац био слободан, односно није био везан за обалу. Затим се приступило укрцавању максимално могућег броја путника (12) који се сместио на леви бок чамца. Укупна маса посаде била је 1034 kg што у просеку чини око 75 kg по особи. Тестирањем се установило да се располаже потребним нивоом стабилитета односно да је чамац способан да се, услед неравномерно распоређеног терета, супротстави сили која изазива нагињање и тиме спречи нежељено превртање.

Не потопивост је такође једна од карактеристика овог пловила која се обезбеђује херметичношћу спојева и разних отвора на његовом трупу, дренажном пумпом али пре свега ваздушним коморама у облику тубуса који је уграђен уздуж чамца. Такође, решење да се ваздушни тубус направи од пет засебних комора додатно утиче на непотопивост чамца јер се на тај начин умањује ефекат његовог евентуалног пробијања или пуцања где се због осталих, неоштећених, секција задржава пловност.

Слика 5 – Тестирање стабилности чамца

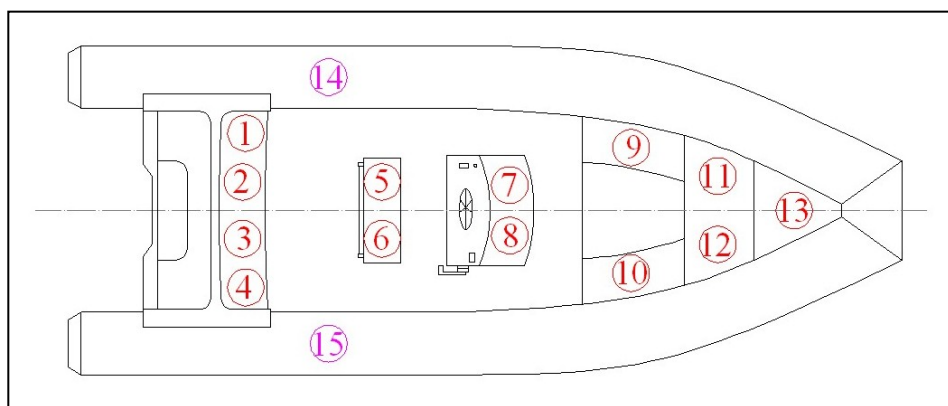
Носивост чамца представља максималан број путника или корисног терета који може да се укрца а да се при томе не угрози њихова безбедност тј. стабилност и пловност пловила. Подаци о максималној носивости чамца и дозвољеном броју путника налазе се на натписној плочици на десној страни крменог зрцала са спољашње стране (слика 6). Она показује да је максимална носивост чамца 3600 kg, а максималан дозвољен број путника је осморо одраслих и седморо деце.

⁴ ISO 6185-3 је европски стандард којим се дефинишу критеријуми и технички захтеви за израду RIB.

Слика 6 – Натписна плочица

Међутим, током тестирања које су спровели представници Техничког опитног центра Војске Србије у сарадњи са Речном флотилом установљено је да чамац има места за укупно чак 13 одраслих путника, а уколико би 2 путника седела на тубусима лево и десно у крменом делу чамаца, онда би у чамац могло да се смести и 15 одраслих путника (слика 7).

Слика 7 – Распоред путника⁵

Возне карактеристике чамаца су на завидном нивоу, а нарочито када је реч о његовим маневарским способностима где је установљено да при малим отклонима кормила, а при максималној брзини, чамац има одличну управљивост и стабил-

⁵ Слика је преузета из Извештаја о испитивању чамаца од стране ТОЦ ВС, Београд, 2016, стр 8.

ност. Затим, при смањеној брзини успешно се одржава задати курс док при осталим режимима пловидбе показује одлична својства окретљивости, тј. промене курса. Такође, једна од позитивних карактеристика јесте и добра заустављивост где при максималној брзини чамца, након обарања гаса мотора до нуле, долази до заустављања у кратком временском року и на кратком растојању (зауставни пут износи 3-4 дужине чамца), а да при томе стабилност ни у којем тренутку није угрожена. Даље, маневар заокрета са пуним отклоном мотора у једну и другу страну изводи се са око 85% од максималног броја окретаја мотора при чему чамац успешно изводио заокрет без осећаја губитка стабилности или превеликог угла нагињања. Преглед акваторија са кормиларског места је добар а при сваком режиму пловидбе или при извођењу било ког маневра не долази до заплускивања воде у унутрашњост чамца. То је последица тога што је пречник тубуса велики, те је унутрашњост чамца добро заштићена од додира са водом.

У току вожње издржљивости, при раду мотора на $2/3$ гаса и са 12 чланова посаде, основни циљ био је да се испрати рад мотора и да се евидентира потрошња горива и аутономија пловидбе забележени су следећи резултати⁶:

- $t = 17 \text{ min}$ укупно време трајања вожње
- $q = \frac{Q}{t} = 29 \text{ l/h}$ просечна потрошња горива
- $s = 10.9 \text{ km}$ пређени пут чамца
- $v_{\text{max}} = 42.3 \text{ km/h}$ максимална измерена брзина
- $V_{\text{sr}} = 39.0 \text{ km/h}$ средња брзина
- $S = \frac{250}{29} \cdot 39 = 336 \text{ km}$ аутономија пловидбе

Током вожње нису примећене никакве неправилности у раду мотора (повећане температуре делова мотора, појачане вибрације, бука и сл.)

Остали подаци везани за возне карактеристике су⁷:

- Максимална брзина чамца измерена у низводној вожњи је:
- $V_{\text{max}} = 69.7 \text{ km/h}$ (37.6 kn) – први случај оптерећења (4 особе у чамцу),
- $V_{\text{max}} = 59.6 \text{ km/h}$ (32.2 kn) – други случај оптерећења (12 особа у чамцу).
- Време изглисировања чамца је:
- $t = 6 \text{ s}$ – први случај оптерећења (4 особе у чамцу),
- $t = 12 \text{ s}$ – други случај оптерећења (12 особа у чамцу) (слика 8).

⁶ Подаци су добијени током испитивања чамца од стране Техничко опитног центра ВС. Испитивање је реализовано на реци Дунав 2016. године.

⁷ Исто.

Слика 8 – Распоред путника

У оба случаја оптерећења, чамац је изглисиравао (прелазео из депласманског у глисерски режим пловидбе) при брзини: $V_{izg} = 33 \text{ km/h}$ (17.8 kn).

Основна намена RIB-720 CANDO

Намена RIB-720 CANDO проистиче из захтева и потребе за извршење мисија и задатака додељених Речној флотили који су условљени специфичним војно-географским карактеристикама унутрашњих пловних путева (у даљем тексту УПП) у оквиру ратишта Републике Србије. Сходно Правилу Речне флотиле основна намена јединица Речне флотиле дефинише се као: „(...) извођење борбене и неборбене активности на и у захвату УПП и другим текућим и стајаћим водама, у свим хидролошким и метеоролошким условима, самостално или у садејству са јединицама КоВ и осталим снагама система одбране,⁸ чија операционализација се остварује реализацијом основних – наменских задатака Речне флотиле из све три мисије Војске Србије и то⁹: одбрана унутрашњих пловних путева (дејством бродског артиљеријско-ракетног наоружања, запречавањем УПП, против минским дејствима, против диверзантским дејствима, контролно-пропусном службом на рекама и каналима, навигацијским обезбеђењем на УПП, заштитом попречног превозења, ПВО сталних и привремених састава РФ, блокадом лука, сидришта и дела пловног пута

⁸ Правило Речна флотила (привремено), ККоВ, Ниш, 2014, стр.9.

⁹ Исто, стр. 28 - 34.

и уклањањем подводних препрека са пловног пута); *подршка*¹⁰ *снагама КоВ и осталим снагама система одбране на и у захвату река, канала и језера* (бродском ватреном подршком у операцијама на и у захвату пловних река и канала, реч-нодесантним дејствима у операцијама снага КоВ, уздужним и попречним превозењем јединица речно-каналским путем, противинжињеријским дејствима при савлађивању водених препрека у нападним операцијама, против инжињеријским дејствима при савлађивању водених препрека у одбрамбеним операцијама и уређењем места преласка преко водених препрека у дубини сопствене територије) и *трагање и спасавање на рекама, каналима и језерима* (проналажењем и спасавањем несталог људства и животиња, откривањем позиција и извлачењем оштећених и по-тонулих објеката и евакуацијом људи и покретних ствари у безбедне зоне)¹¹.

У контексту напред наведеног, а на основу тактичко-научних карактеристика донираног чамца дефинитивно се може закључити да је RIB – 720 CANDO намењен за реализацију следећих задатака:

- трагање и спасавање унесрећених,
- уздужно и попречно превозење,
- патролирање у рејону лука и сидришта,
- извиђање река, канала и језера,
- подршка ронилачким активностима,
- евакуација становништва воденим токовима и
- дистрибуција животно важних намирница у случају елементарних непогода.

Увођењем наоружање овог типа гуменог чамца са чврстим трупом у знатној мери ће се олакшати реализација борбених и неборбених активности, покрета и других акција на и у захвату УПП и другим текућим и стајаћим водама чија ширина, дубина, брзина кретања водене масе и обала захтева употребу брзог, поузданог и више наменског средстава у виду донираног чамца.

Мере за отклањање уочених недостатака

Поред многобројних предности и позитивних карактеристика које RIB – 720 CANDO поседује, припадници 93.ронилачке чете су током пријема, формирања и употребе донираних чамаца уочили неке пропусте за чије је отклањање неопходно предузети одговарајуће мере. Све недостатке можемо поделити у неколико области:

- опрема чамца,
- транспорт чамца копненим путем,
- модификација трупа,
- заштитна одећа и опрема и
- обука

¹⁰ Подршка, дејство артиљерије, оклопних јединица, инжињерије и других родова и видова ОС ради помоћи снагама које су носилац одређеног борбеног задатка. – Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981, стр. 407.

¹¹ Пасус преузет из чланка Бајрами, Ш. Каровић, С. и Радић, Г.: Употреба Речне флотиле у пружању помоћи цивилним властима у случају великих поплава, Војно дело 7/2016, Београд.

Садржај опреме чамца пре свега зависи од његове намене, величине, услова пловидбе итд. Пошто се ради о чамцу који ће се употребљавати искључиво на унутрашњим водама, а углавном по тешким хидро навигацијским условима пловидбе неопходно је као саставни део опреме чамца обезбедити следећа средства: склопно сидро са сидреним конопом, опрему за вез, бокобране и опрему за навигацију.

Југословенски регистар бродова прописао је стандарде за односе масе брода и масе сидра, прекидну чврстоћу и дужину сидреног ужета у односу на масу брода. Сидро је тешка железна котва која се обара са брода, па се због свог облика и тежине укопава у речно дно и на тај начин обезбеђује да ветар, речна струја или таласи не помере брод са позиције сидрења. Њиме се брод сидри, окреће на узаном простору, пристаје по ветру уз обалу, кочи и зауставља када прети судар. За време магле и тамне ноћи, ако се спусти за двоструки газ брода и запори, показате када брод дође на плићину. У безброј случајева попут невремена, незгоде, хаварије и удеса, сидро је било једини спас брод. Стога све морнарице света сматрају сидро својим симболом и носе га као ознаку на својој одећи.¹² Дакле, за донирани чамац неопходно је обезбедити адекватно сидро са сидреним конопом како се безбедност посаде и самог чамца, у различитим непланираним ситуацијама, не би довеле у питање.

У опрему за вез спадају направе за везивање, направе за усмеравање ужади и ужад, којима се везује брод или обавља низ других радњи. Што се тиче направа за везивање, чамац располаже са одговарајућим кљунама и прамчаном битвом која би требала да буде појачана због евентуалног тегљења чамца преко те исте битве. Такође, чамац располаже са одговарајућим направама за усмеравање ужади у виду зевача и ждрела при чему она поред усмеравања истовремено и штите ужад од оштећења током манипулисања. Међутим, оно што недостаје од опреме за вез јесу адекватна ужад. Неопходно је обезбедити прамчани и крмени коноп који ће уз одговарајућу прекидну чврстоћу и дужину чамцу пружити сигуран вез.

Бокобрани су саставни делови опреме сваког чамца који служе за држање брода одвојено од неизграђене или косе обале и тиме штите чамац од евентуалних оштећења. Пошто се ради о чамцу чије бочне стране чине гумени тубуси осетљиви на оштре предмете није тешко закључити да је за опремање овог чамца и те како важно обезбедити бар четири бокобрана.

Услови пловидбе на унутрашњим пловним путевима су веома тешки и често су условљени лошим метеоролошким условима пловидбе, различитим водостајем током године, постојањем ледохода током зиме, слабом видљивошћу услед честих појава магле, постојањем подводних спрудова, плићина итд. Ради избегавања нежељених удеса, али пре свега због безбедније и сигурније навигацијске пловидбе, неопходно је чамце опремити са дубиномером, радаром и GPS системом. Поред ове софистициране опреме сваки чамац би требао да располаже са одговарајућим рефлектором, двогледом и сиреном, пловидбеним картама, половидбеним билтенима и огласима за пловидбу.

Транспорт чамца копненим путем је активност која се реализује уз помоћ одговарајућег транспортног возила и трајлера (приколица за чамац). У пракси се приметило да постојећи трајлери нису у потпуности прилагођен за превоз чамаца копненим путем на веће удаљености. Пре свега се мисли на непостојање сопственог ко-

¹² Поморство I део, Команда југословенске ратне морнарице, Сплит, 1953, стр. 260.

чионог система на самом трајлеру чиме је зауставни пут возила много већи, а само кочење отежано због утицаја инерционих сила. Затим, оно што се такође препоручује јесте коришћење приколице са две осовине јер се на тај начин обезбеђује стабилнија веза између возила и самог трајлера, а истовремено се смањује притисак који се преноси на вучну куку. На крају, највећи проблем када је реч о транспорту ових чамаца копненим путем јесте потреба за већим бројем специјалних моторних возила која би могла да вуку ова средства у свим теренским условима.

Модификација трупа је препоручљива јер се ради о чамцу чији пластични подводни део трупа није довољно чврст да би се могло обезбедити пристајање на обалу при свим типовима речног дна. Због тога се предлаже модификација у виду уградње ојачања (од нерђајућег челика или алуминијума) на најистуренији део подводног дела трупа чамца – прамчани део кобилице (слика 9).

Слика 9 – Предлог ојачања прамчаног дела чамца

Овом модификацијом труп чамца, који је израђен од стаклопластике, био би додатно заштићен приликом пристајања на обалу. Ојачање треба извести тако да не нарушава његове хидродинамичке карактеристике.

Заштитна одећа и опрема је од велике важности јер се њоме спречавају нежељене последице у виду повреда и нарушавања здравља посаде током употребе овог савременог средства. Прво што треба обезбедити јесте заштитна одећа и обућа од горатекса која би пружила одговарајућу заштиту посаде чамца при дуготрајним вожњама у врло неповољним хидрометеоролошким условима (киша, снег, ниске температуре ваздуха и воде итд). Затим, поред заштитне обуће и одеће потребно је посаду чамца опремити са одговарајућим заштитним кацигама са уграђеном интерном радио везом, заштитним наочарима и појасевима за спасавање. Такође, као саставни део бродске опреме требало би да постоји кутија са првом помоћи, димне бакље и апарат за гашење пожара.

Обука је инструмент уз помоћ којег би се припадници Војске Србије оспособљавали за правилно коришћење и одржавање овог пловила. Адекватном обуком би се обезбедила ефикасна и успешна реализација следећих задатака: прецизно и без-

бедно маневрисање чамцем (маневар испловљења и упловљења), правилну навигацијску припрему за пловидбу, познавање унутрашњих пловних путева, познавање правила пловидбе и избегавања судара на реци, правилно одржавање и слично. Из тих разлога потребно је да се пре свега направи квалитетан план и програм обуке за управљање чамцем са ван бродским мотором у којем би се јасно дефинисали циљеви и стандарди обучавања. Затим, у складу са израђеним планом и програмом, у што краћем временском периоду, извршити оспособљавање свих лица која ће ово средство користити у току извршавања различитих задатака.

Речна флотила, као посебна јединица КоВ, требала би да буде носилац овакве врсте обуке због своје специфичности, знања са којим располаже и искуством стеченим кроз реализацију многобројних задатака на води. На тај начин обука би била реална и ефикасна, а њени трошкови били би минимални обзиром да Речна флотила располаже одговарајућом инфраструктуром, полигонима на води и логистичком подршком која је неопходна за реализацију овако захтевне и комплексне обуке.

Закључак

Претходна искуства указују на чињеницу да су ванредне ситуације проузроковане природним непогодама попут снежних падавина, земљотреса и поплава били најчешћи узрочници угрожавања опште безбедности нашег друштва. Веома важно место у борби против природних непогода, нарочито када је реч о великим поплавама, заузима Војска Србије са својим људским, материјалним и организационим капацитетима. Донацијом савремених гумених чамаца са чврстим дном од стране Народне Републике Кине, Војска Србије значајно је унапредила своје оперативне способности за извршавање задатака из треће мисије попут: евакуације становништва и материјалних добара из подручја угрожених поплавама; затим дистрибуције животно важних намирница; обезбеђења важних хидро-навигацијских објеката на унутрашњим пловним путевима и других активности у конкретной ванредној ситуацији.

Кинески гумени чамац са чврстим дном типа RIB-720 „CANDO” ни по чему не остаје у односу на RIB чамце других реномираних светских произвођача из ове области. Тестирањем је утврђено да чамац располаже са потребним нивоом стабилитета односно да је способан да се, услед неравномерно распоређеног терета, супротстави сили која изазива његово нагињање и тиме спречи нежељено превртање. Ваздушни тубус који је направљен од пет засебних комора додатно утиче на не потопивост чамца. Возне карактеристике обезбеђују ефикасно и ефективно извршавање различитих задатака на води што се постиже пре свега задовољавајућим маневарским способностима где је установљено да при малим отклонима кормила, а при максималној брзини, чамац има одличну управљивост и стабилност. Затим, при смањеној брзини успешно се одржава задати курс док при осталим режимима пловидбе показује одлична својства окретљивости, тј. промене курса. Осим тога још једна од предности овог пловила јесте чињеница да је у јединицама Војске Србије предато на коришћење у потпуно новом стању и са нула сати експлоатације.

Учени недостаци су занемарљиви и углавном се не односе директно на сам чамац већ представљају скуп проблема везаних за опремање, модификацију, транспорт, обуку и заштиту посаде донираног чамца.

Узимајући све чињенице у обзир може се рећи да је RIB-720 „CANDO” пловни објекат којег карактерише велика брзина, једноставност управљања, удобност, одличне пловне карактеристике и изузетна стабилност. На крају, на основу напред изнешеног, закључује се да се ради о више наменском модерном чамцу чије одличне маневарске и друге наутичке особине су од великог значаја за реализацију задатака из треће мисије Војске Србије, а нарочито кад је у питању трагање и спасавање угрожених од елементарних непогода изазваних великим поплавама.

Литература

- [1] Бајрами, Ш. Каровић, С. и Радић, Г.: Употреба Речне флотиле у пружању помоћи цивилним властима у случају великих поплава, Војно дело 7/2016, Београд.
- [2] Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981.
- [3] Доктрина Војске Србије, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2010.
- [4] Европски стандард са критеријумима и техничким захтевима за израду RIB
- [5] Извештај о техничком испитивању донираног чамца, Технички опитни центар Војске Србије, Београд, 2016.
- [6] Интернет страница: <http://products.damen.com/en/ranges/rigid-hull-inflatable-boat>
- [7] Петровић, И.: Мала енциклопедија пловидбе, МП Футура, Петровадин, 2000.
- [8] Поморство I део, Команда југословенске ратне морнарице, Сплит, 1953.
- Правило Речна флотила (привремено), ККов, Ниш, 2014.

РАЗМАТРАЊЕ ИНОВАТИВНОСТИ
КОНЦЕПТА ХИБРИДНОГ РАТОВАЊА

Небојша Николић*
Министарство одбране Републике Србије,
Институт за стратегијска истраживања

Хибридно ратовање је нови термин којим се покушавају обухватити и истаћи све специфичности савремених сукоба у прве две деценије двадесет првог века. Овај атрактивни термин постао је врло популаран у ширем контексту медијских и политичких кругова, док се у стручној јавности срећу подељена мишљења. За разумевање основне идеје хибридног ратовања корисно је поћи од класичног поимања рата као наставка политике другим средствима. Иновативним приступом и логичком анализом може се сагледати широк спектар и разноликост других –невојних средстава и метода којима се сукоб из сфере политичких односа преноси у друге области: економску, финансијску, саобраћајну, транспортну, информациону, медијску, културну, религијску, спортску. Упоредни процеси глобализације и технолошког развоја нарочито у сфери информационих и комуникационих технологија, у комбинацији са осталим факторима, дају нове могућности и плодно тле за хибридно ратовање. Ипак, основна идеја и садржаји хибридног ратовања нису потпуно нови већ су примењивани и раније али под другим називом. У старијим домаћим изворима среће се термин специјални рат, психолошки рат и пропаганда. Сврха овог рада је да упореди нове и старе концепте у поимању сукоба са циљем јасније перцепције актуелне проблематике и адекватног схватања нове терминологије.

Кључне речи: *хибридно ратовање, специјални рат, безбедност, одлучивање*

Увод

На самом почетку треба истаћи да општеприхваћене дефиниције хибридног ратовања још увек нема (односно постоји више поимања¹) и поред велике популарности овог термина у стручним и научним круговима. Савремени оружани

* Пуковник др Небојша Николић, nebojsa.nikolic11@mod.gov.rs; Део истраживања приказаног у раду је делимично подржан од стране Министарства за образовање и науку кроз интердисциплинарни пројекат број: ИИИ-47029 „Рентабилни избор нових технологија и концепција одбране кроз друштвене промене и стратешке оријентације Србије у 21. веку.

¹ Wither, James, "Making Sense of Hybrid Warfare", *Connections: The Quarterly Journal*, 15(2), 73-87, 2016.

сукоби вођени у последњих двадесетак година обилују у великој мери разним врстама специфичности. Са аспекта разлога и циљева вођења рата, јавно познати аргументи су врло често упитни и по правилу нису опште прихваћени. Формалне декларације рата као рата одавно нема већ се прибегава другим формулација (интервенција, операција, мисија, помоћ, итд.). Сличне двосмислености важе и за крај ратног сукоба, односно њега ретко и да има јасно исказаног. Уместо тога, настава се агонија бар једне од страна у сукобу уз пролонгирање ситуације и одлагање разрешења сукоба, односно сукоб се „замрзава“ до даљњег. Реткост је ситуација да све стране прихватају (какав-такав) мировни споразум својом вољом, већ се притисци и уцене на неку од страна у сукобу обично настављају. Простор извођења ратних операција одавно више није компактан и јасно омеђен, границе између фронта и позадине су нестале. Скуп објеката и физичких циљева по којима се дејствује да би били уништени или оштећени драстично је проширен при чему се обухватају и чисто цивилни објекти са оправдањем да се користе и за војне потребе или су у функцији одбране режима нападнуте државе. Придржавање правила ратовања је такође у доброј мери доживело девијације, некада из разлога њиховог отвореног игнорисања и непризнавања (тероризам) а некада из разлога избегавања консеквенци постојећих међународних норми. Средства ратовања су употпуњена новим технолошким достигнућима, као и „иновативном“ применом постојећих и расположивих средстава.

Учесници хибридног рата или стране у сукобу, нису увек јасно видљиви нити препознатљиви. За разлику од традиционалног поимања зараћених страна, то не морају нужно бити државни ентитети. Такође, традиционално поимање сукоба подразумевало је две сукобљене стране а већ дуже време смо сведоци да их може бити и више. Поред непосредних учесника у сукобу и њихових ментора или савезника који стоје у позадини мање или више експонирани, на простору сукоба и с њим у вези појављују се и други ентитети: медијски субјекти, хуманитарне организације, верске организације, миротворци и медијатори, итд.

За разумевање основне идеје хибридног ратовања корисно је поћи од класичног поимања рата као наставка политике другим средствима. Иновативним приступом и логичком анализом може се сагледати широк спектар и разноликост тих „других средстава“, а додали би и „метода“, којима се сукоб из сфере политичких односа преноси и у друге сфере и области као што су: економска, финансијска, саобраћајна, транспортна, информациона, медијска, културна, религијска, спортска и сва друга. Перцепција савремених оружаних сукоба као хибридних ратова започета је у првој декади 21. века, односно са ратовима Авганистану и Ираку, да би након војног сукоба државе Израел и покрета Хезболах 2006. године на југу Либана била значајно појачана. Недуго затим, 2011. године, серија демонстрација и насилних свргавања режима у арапским државама Блиског истока и севера Африке (земље Магреба), симболично названа - „Арапско пролеће“, дале су нови импулс у прилог популарисања термина „хибридно ратовање“ да би догађаји у Украјини од 2014. године само потврдиле тај тренд раста популарности и употребе термина хибридно ратовање. Ипак, у погледу иновативности појмовног и терминолошког одређења „хибридног ратовања“ у стручним круговима срећу се подељена мишљења.

О хибридном ратовању

Физиономију савременог ратовања у протеклих пар деценија карактерисале су снажне промене које су допринеле рађању низа истраживачких напора да се на адекватан начин опишу и класификују савремени оружани сукоби и последично, пронађу ефикасне мере за против одговор. У профилисању нових спознаја (или макар претпоставки о потенцијално новим спознајама) појављују се и нови термини са циљем бољег описа спознатих појава. „Хибридне претње“, и „хибридно ратовање“, су управо неки од тих нових термина који су постали врло чести и популарни у употреби последњих десетак година и по правилу су довођени у директну везу са сукобима ратовима који су тада били актуелни а неки се одвијају и данас. Пре свега мисли се на два велика ратна сукоба у првој декади 21. века (ратови у Авганистану и Ираку), као и на краткотрајан али врло специфичан оружани сукоб током 2006. године између Израела и покрета Хезболах. Анализама физиономије ових сукоба покушава се доћи до формулисања адекватних модела и приказа у циљу изналагања адекватних препорука за постизање веће ефективности ангажовања војних снага на терену. Оружани сукоби у поменутиим земљама имали су своје изражене специфичности из више аспеката: дужина трајања (у случају Авганистана и Ирака реч је о чак деценијском трајању сукоба); стране у сукобу и општа ситуација (побуњенички покрети, сложена унутрашња ситуација у пројекцији власти, грађански, племенски и верски сукоби, организовани криминал, свеопшта корупцију); методе и средства деловања (терористички акти и средства), итд.

Насупрот велике популарности термина „Хибридно ратовање“ мора се констатовати да још увек не постоји општеприхваћена дефиниција. Такође, подељена су мишљења и у погледу прихватања егзистенције новог феномена, односно да ли је то уопште нова врста рата или не. Сходно томе, део истраживача сматра да је реч о новом феномену, док многи стручњаци и даље сматрају да је реч само о новом термину. Ове разлике се јављају у стручним круговима широм света. У званичним војним круговима САД сматра се, на основу непристрасних анализа проведених од независних тела, да хибридно ратовање једноставно није нови облик рата и сходно томе не постоји потреба за креирањем било какве дефиниције хибридног рата². Напротив, сматра се да се садржаји и елементи који се подводе под термин „хибридни рат“ углавном уклапају у већ постојећу терминологију.

Супротно томе, постоји и друга страна – стручни кругови који сматрају да постоји нови феномен појавног облика савремених сукоба и који промовишу употребу термина „хибридно ратовање“. Евидентна је широка примена овог термина код бројних истраживача у Европи³ и у НАТО⁴, посебно у последњих неколико година у студијама и анализама актуелних дешавања на пољу безбедности и одбране источноевропских

² D'Agostino, Davi M., "Hybrid warfare", report GAO-10-1036R Hybrid Warfare, US Government Accountability office, Washington DC 20548, (September 10, 2010).

³ Maigre Merle, "Nothing New in Hybrid Warfare: The Estonian Experience and Recommendations for NATO" *Policy Brief. Foreign Policy Program. GMF – The German Marshall Fund* (February 2015).

⁴ Peter Pindják, "Deterring hybrid warfare: a chance for NATO and the EU to work together?" *NATO Review*. (November 2014). Retrieved from: <http://www.nato.int/docu/review/2014/Also-in-2014/Deterring-hybrid-warfare/EN/index.htm>

земаља. Декаду раније, употреба термина „хибридно ратовање“ у стручним анализама и научним публикацијама била је веома присутна код већег броја истраживача⁵ и аналитичара у САД⁶ пре свега у контексту анализа тада актуелних оружаних сукоба у којима су учествовале оружане снаге САД (Авганистан, Ирак), док је последњих неколико година актуелност ових термина добила нови импулс упоредо са праћењем развоја кризних догађаја у Источној Европи и на Блиском Истоку (Украјина, Сирија).

Синтагма „хибридно ратовање“ постаје популарна у првој деценији двадесет првог века. Као кључни предлагачи употребе ове синтагме у контексту проучавања физиономије савремених оружаних сукоба, сматрају се Френк Хофман и генерал америчких marinaца Џејмс Матис⁷, који су промовисали термин 2005. године на једном скупу о проблематици националне одбране САД⁸ и специфичностима сукоба у двадесет првом веку.

Ипак, употреба самог термина „хибридно ратовање“ може се пронаћи и у стручним радовима старијег датума.⁹ Интересантна је, а мало позната у актуелним радовима о хибридном ратовању, употреба овог термина у контексту разматрања употребе специјалних снага.¹⁰ У свом мастер раду на престижној Поморској постдипломској школи у Монтереју у Калифорнији, Вокер¹¹ користи термине „хибридни рат“, „хибридне снаге“, „хибридне операције“, у уском и специфичном контексту употребе специјалних снага истичући њихове карактеристике у односу на остале видове и родове војске и могућностима ангажовања у конвенционалним и неконвенционалним дејствима, при чему користи историјске податке из неколико ратних сукоба из ближе и даље прошлости. Вокер види хибридни рат као пресек конвенционалних операција и операција специјалних снага. Такође је занимљиво да је Вокер ментор у изради мастер рада био професор Џон Аргила¹² – цењени стручњак у области проучавања физиономије савремених ратова и један од аутора иновативних концепата за проучавање савремених и будућих ратова.

Међутим, глобални раст популарности и ширење употребе термина „хибридно ратовање“ десити се од средине 2006. године, као директна последица сагледаних искустава из једног специфичног оружаног сукоба на Блиском истоку вођеног између Израела и Хезболаха од 12. јула до 14. августа 2006. године. Релативно кратко трајан али истовремено интензиван и веома специфичан сукоб који се одиграо из-

⁵ Hoffman, Frank, “Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict”, *Strategic Forum*, Institute of National Strategic Studies, NDU, No.240, 1-8, (April 2009).

⁶ McCulloh, Timothy, and Richard Johnson, “Hybrid warfare” *JSOU Report 13-4*, Joint Special Operations University, FL, USA, 2013; Miller, Michael, “Hybrid Warfare: Preparing for Future Conflict”, Air War College, Air University, research report, 17 February 2015.

⁷ Mattis, James, Hoffman Frank, “Future Warfare: The rise of Hybrid Wars”, *Proceedings Magazine*, US Naval Institute, November 2005, Vol. 132/11/1233

⁸ Hoffman, Frank, “Conflicts in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars”, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia (December 2007).

⁹ Walker, Robert, “Spec Fi: The United States Marine Corps and Special operations”, Master of Science thesis, Naval Postgraduate School, Monterey, CA, USA, December 1998.

¹⁰ Ибид.

¹¹ Ибид.

¹² Arquilla J., Ronfeldt D., “Swarming and the Future of Conflict”, Rand Corporation, 1999

међу неуобичајених сукобљених страна (једне државе и једног покрета) допринео је популарности концепта хибридног рата. У организацијском, логистичком и операцијском аспекту недржавни покрет (Хезболах) деловао је као традиционална држава и класична војна сила. Недржавни актер сукоба успео је да добава, дотури и распореди а касније и употреби у борбеним дејствима око 4.000 ракета које су узроковале око 4.300 цивилних жртава у граничном делу Израела према Либану, као и евакуисање око 350.000 људи изван угроженог рејона.¹³

Губици Израелских одбрамбених снага у поменутом рату били су неочекивано високи. Израел је ангажовао преко 400 оклопних борбених возила у овом сукобу од чега је избачено из строја 48 борбених платформи (преко 12%) што се сматра за врло висок проценат борбених губитака. Савремени израелски Меркава тенкови погађани су и са већих даљина против-тенковским ракетама. Ратно ваздухопловство изгубило је један авион и неколико хеликоптера, а ратна морнарица изгубила је један брод који је погођен на локацији која је око 20 километара удаљена од обале. Погађање ратног брода далеко од обале је било потпуно неочекивано у оваквој врсти сукоба. Израелска корвета „Ханит“ погођена је против-бродским пројектилом (претпоставка је да је коришћена ракета „Ц-802“ кинеског порекла и домета 120 километара). Са друге стране, на освојеним положајима Хезболаха, пронађени су делови телекомуникационе опреме који сведоче на борбену примену савремене комерцијалне технологије у импровизованом систему командовања, организовања одбране и координације ватре од стране једног недржавног актера. Искуства из овог рата потврђују могућност да је недржавни актер у стању да осмисли, опреми, обучи, мотивише и развије организоване борбене саставе који имају способности за генерисање борбених ефеката сличних као у случају регуларних војних јединица традиционалне државе.

У контексту сагледавања хибридног карактера овог рата, треба имати на уму општи геополитички контекст. Наиме, сукоб Израела и Хезболаха 2006. године појавио се у периоду истовременог одвијања ратова у Авганистану и Ираку, који су својим специфичним карактером и проблемима већ привлачили пажњу војно-стручних кругова. У таквом контексту се концепт „хибридно ратовање“ показао као погодан за разумевање и описивање физиономије тадашњих оружаних сукоба у Авганистану, Ираку и на Блиском Истоку, уз обухват низа пратећих специфичности у модерном ратовању.¹⁴

Још јачи импулс глобалног ширења и употребе термин „хибридно ратовање“ добија са трагичним развојем ситуације и оружаних сукоба у Украјини у последњих неколико година. Појављују се бројне анализе сложене ситуације у Украјини али и шире у региону Источне Европе уз готово редовни осврт на затегнуте односе са Русијом, при чему употреба термина „хибридно ратовање“ доживљава праву експанзију. У многим радовима (углавном западних аутора и делом источноевропских) присутна је теза о примени хибридног ратовања у Украјини од стране Русије. На другој страни, део аутора¹⁵ у студијама о „хибридном ратовању“ углавном истичу

¹³ Cordesman, Anthony, "Lessons of the 2006 Israeli-Hezbollah War", Center for Strategic and International Studies, Washington, DC, 2007.

¹⁴ Hoffman, Frank, "Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict", *Strategic Forum*, Institute of National Strategic Studies, NDU, No.240, 1-8, (April 2009).

¹⁵ Korybko, Andrew, "Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change", Institute for Strategic Studies and Predictions PFUR, 2015.

хибридни карактер неких смена владајућих режима путем припреме и примене скапа активности, мера и поступака познатијих под називом „обојене револуције“.

Сложености карактера сукоба у двадесет првом веку и теоријском одређењу истих, веома доприносе упоредни процеси глобализације у готово свим аспектима друштвеног живота и интензивног технолошког развоја. То је нарочито изражено у сфери информационалних и комуникационих технологија које комбиноване са осталим факторима, омогућавају настанак и развој нових појава и стандарда у сфери друштвених и међународних односа. Динамичан развој информационо-комуникационих технологија омогућава доступност информативних садржаја, размену података и координацију активности у реалном времену најширим слојевима популације на глобалном нивоу. Последњих година појављује се нови феномен познат као „друштвене мреже“, који има доказани потенцијал да снажно утиче на догађаје у области безбедности и одбране. У прилог томе сведочи неколико примера: брза и масовна мобилизација популације у „Арапском пролећу“ у више земаља; готово тренутна мобилизација присталица у спречавању војног пуча у Турској (средина јула 2016. године); позиви терористичких организација својим симпатизерима на акцију путем друштвених мрежа; отицање војних података путем приказа слика и снимака војника током војних акција, итд. Модерна технологија омогућила је медијску глобализацију у реалном времену: глобална дистрибуција вести (са било ког места на било које место на свету) у реалном времену; цензура и протежирање одређених вести сада је више у надлежности моћних медијских корпорација а не националних држава; начин интерпретације информација, избор термина за именовање актера сукоба („борци за слободу, устаници, терористи“, или нешто друго); итд. Новија истраживања¹⁶ глобалних трендова потврђују наставак и јачање токова глобалног информационог повезивања и у будућем периоду.

На основу шире литературе може се сагледати низ карактеристика хибридног ратовања у циљу бољег разумевања тог концепта, али такође и у циљу правовремене идентификације хибридних акција и профилисања одговора на исте у циљу успешне одбране. Посебно се истичу следеће карактеристике хибридног ратовања: комбинација конвенционалних и неконвенционалних средстава и снага, војних и не војних, прикривених и отворених облика угрожавања безбедности; разноврсност појавних облика; свеобухватност; изненадност; флексибилност; неодређеност, двосмисленост или скривеност узрока и иницијатора догађаја; пропаганда, дезинформисање, спиновање (агитација); сајбер напади; економске мере (санкције, блокаде, бојкоти); порицање умешаности у предметне догађаје; субверзивне оружане акције са скривањем извршилаца у цивилној популацији; синхронизованост различитих активности; поступност у остварењу циљева уз спремност на дуготрајни ангажман по принципу малих корака; ограничавање ескалације сукоба ради избегавања могућности прерастања истог у отворени-класични рат; итд.

У контексту разматрања појмовног одређења хибридног ратовања изложиће се неколико других термина који су у извесној мери слични и обухватају мање или више исте садржаје. Садржаји актуелне парадигме о хибридном ратовању сугеришу доста елемената који су већ дуго познати и примењивани у дужем периоду. У том смислу подсетићемо се на неке дефиниције које су описивале део садржаја који се данас препознају као форме хибридног ратовања.

¹⁶ Ministry of Defence, “Global Strategic Trends – Out to 2045”, Development, Concepts and Doctrine Centre (DCDC), Joint Forces Command, Shrivenham, Wiltshire, United Kingdom, 2015.

О специјалном рату

„Специјални рат“ је термин који је био актуелан у некадашњој Југославији (Војна енциклопедија, 1975) којим се означава читав спектар деловања једне или више држава против објекта деловања (друге државе или групе држава или покрета) са основном сврхом наметања своје воље и остварења сопствених циљева. Спектар деловања при томе обухвата све могуће акције које директно или индиректно воде остварењу сопствених циљева. Те акције су пажљиво планиране, организоване и координиране, а по природи и карактеру могу бити „политичке, економске, психолошко-пропагандне, обавештајно-субверзивне, а често могу бити и војне“.¹⁷ Интересантно је да су још тада (седам десете године двадесетог века) препознати недржавни актери оружаних сукоба: „национално-ослободилачки или револуционарни покрети“.¹⁸ при чему је опредељење за конкретне термине вероватно одраз до тада актуелних догађаја (ослобађање од колонијалних власти, покушаји револуционарних смена власти и актуелност идеологија које су у то време биле доминантне: антагонизам између капитализма и комунизма). Такође, јасно је истицање могућности примене не војних акција и мера против опонента у различитим областима. У то време сматрано је да специјални рат може имати три форме: психолошке операције (пажљиво планиране активности креиране од стране врхунских обавештајца, добрих познавалаца друштвених, економских, историјских и културних карактеристика земље објекта дејства и психолога), неконвенционална дејства (субверзивне активности, герилска дејства на територији противника, акције прикривања, прибегавања,¹⁹ итд.) и против герилска дејства (против побуњеничка дејства). Системски приступ развоју капацитета за субверзивне активности је још старијег датума о чему сведочи постојање и формалних докумената (слично војним правилима и упутствима) о начинима саботажног деловања и субверзивног понашања.²⁰ У циљу избегавања термилолошких и језичких неспоразума, треба напоменути да се термин „специјално ратовање“ на енглеском говорном подручју користи за доста ужи домен у односу на наша поимања и означава само операције које изводе специјалне (војне) снаге.²¹

„Пропаганда“ је још један термин дефинисан у војном контексту друге половине двадесетог века који може бити користан за разумевање актуелног спектра хибридног ратовања, као „организована делатност у ширењу идеолошких, политичких, научних, привредних, религиозних и других идеја, мишљења, знања, ставова и погледа да би их људи схватили, усвојили и поступали у складу са њима“.²² Исти извор истиче и класификацију пропаганде из аспекта извора пласирања, на „белу, сиву и црну“²³ пропаганду: код „беле пропаганде“ познат је извор пласирања информаци-

¹⁷ Војна енциклопедија, том 9, друго издање, 1975, страна 7.

¹⁸ Ибид.

¹⁹ Ибид.

²⁰ Office of Strategic Services, "Simple Sabotage Field Manual", Washington, D.C., USA, 1944.

²¹ Madden Dan, Hoffman Dick, Johnson Michel, Krawchuk Fred, Nardulli Bruce, Peters John, Robinson Linda, Doll Abby, "Toward Operational Art in Special Warfare", RAND, Santa Monica, California, USA, 2016.

²² Војна енциклопедија, том 7, друго издање, 1975, страна 389.

²³ Ибид.

ја, код „сиве пропаганде“ извор није директно видљив и јасан јер тежи да буде скривен али се пажљивом анализом може идентификовати, код „црне пропаганде“ извор је непознат или се не може поуздано открити. Важност идентификације извора (односно креатора, субјекта, иницијатора дејстава) пропаганде огледа се у томе да је то пут у спознају веродостојности и објективности информације која се пласира пропагандним путем.

Аспект прикривености главног иницијатора конкретне активности специјалног рата веома је актуелан у ширем контексту специјалног рата, односно данас актуелног хибридног ратовања. Зависно од циља који се жели постићи могуће су две крајности: постићи потпуну прикривеност субјекта-иницијатора дејства, или отворено се декларисати и постићи што шири ниво упознатости јавности, односно „преузети одговорност“ за испољену активност (што је чест случај приликом спровођења терористичких активности чији је циљ застрашивање становништва и утицај на владајуће структуре држава). Тежња прикривању идентификације субјекта-покретача (пропаганде или других активности специјалног рата, односно хибридног ратовања данас) резултирала је у феномен познат као „мали зелени људи“²⁴ односно „мале сиве беспилотне платформе“.²⁵ У првом случају реч је о алузији на употребу специјалних снага без уобичајених и обавезних ознака припадности и идентификације на територији других земаља, а у другом случају реч је о принципијелно истој ситуацији али без употребе живе силе већ са употребом беспилотних платформи (у конкретном примеру беспилотних подводних пловила, али нема препреке да се односи и на беспилотне летелице). У светлу актуелних затегнутости односа између великих сила на глобалном нивоу, већ се говори и о поморском хибридном ратовању (непосредан повод су затегнутости у Јужном кинеском мору пре свега на релацији Кине и САД). Из перспективе малих копнених земаља у Европи, овај проблем изгледа далеко и не тако битно, али је у суштини веома важан на глобалном нивоу јер је у питању поморска зона преко које иде критичан број трговачких путева и огромне количине најразличитије робе. У данашње време сваки поремећај глобалних трговачких путева и логистичких ланаца има потенцијал за веома битан утицај на сваку националну економију па тако и на мале земље које су географски далеко од Јужног кинеског мора. Свакако постоје и други аспекти (политички, финансијски, технолошки, итд.) утицаја ове кризе на глобалном нивоу.

Термин „пропаганда“ се данас релативно ретко помиње – вероватно због „истрошености“ његовог терминолошког кредибилитета (има негативан призвук), али појмовно одређење и садржаји пропагандних активности важе и актуелни су више него икад. Глави разлог томе је огроман технолошки напредак у производњи, преносу, дистрибуцији и приказу информација, као и у драматично проширеним капацитетима за пријем тих информација од стране крајњих корисника (грађана, обичних људи). Додатно, глобални технолошки напредак у сфери информационо-кому-

²⁴ Gardner Hall, "Hybrid warfare: Iranian and Russian Versions of "Little Green men" and Contemporary Conflict", Research paper, Research Division – NATO Defence College, Rome, No.123, December 2015. Приступ 29.01.2017. ca: http://cdn.mashreghnews.ir/files/fa/news/1395/5/11/1775765_741.pdf

²⁵ Burgers Tobias, Romaniuk Scott, "Hybrid Warfare in the South China Sea: The United States' "Little Grey (Un)Men", The Diplomat, December 31, 2016. Приступ 29.01.2017. ca: <http://thediplomat.com/2016/12/hybrid-warfare-in-the-south-china-sea-the-united-states-little-grey-unmen/>

никационих технологија у последњих пар деценија омогућава више смерну комуникацију у производњи и дистрибуцији пропагандних садржаја што је без преседана у односу на претходне периоде. Захваљујући модерним телекомуникационим уређајима и инфраструктури (мобилни телефони са камерама, таблети, лаптопови, мобилни интернет капацитети, сервиси оператера, најразличитије апликативне подршке, итд.) информације данас путују и у обрнутом смеру – од традиционалних крајњих конзументата (грађана) ка традиционалним изворима или преносницима информација. Поред тога, развијене су и сада већ широко распрострањене могућности за „хоризонтално“ повезивање на нивоу појединачних конзументата информација – друштвене мреже. Поврх свега, све набројано одвија се у реалном времену што омогућава драматично убрзавање различитих акција нарочито оних где је од пресудне важности остварење брзе мобилизације одређених ресурса. Као добар пример новијег датума може послужити развој догађаја приликом покушаја војног пуча у Турској током лета 2016. године (путем друштвених мрежа упућен је апел и позив свим грађанима и јавним службеницима како да поступају, чиме је анулирана вредност и смисао једног од традиционалних потеза било којег пуча – заузимање радио и телевизијских станица ради пласирања сопствених информација са циљем утицаја на грађанство). У контексту изложеног оправдано је користити и термин „пропагандни рат“ или, што је данас уобичајено, термин „медијски рат“ као ознаку за ситуацију у којој више страна делује пропагандно једна против друге користећи при том све расположиве технолошке и концептуалне могућности.

„Психолошки рат“ (Војна енциклопедија, 1975) је такође термин старијег датума који представља „политику притисака, претњи и напада, у миру и у рату, ради постизања одређених политичких, економских или војних циљева“.²⁶ Ова општа формулација допуњена је прегледом активности које се предузимају у психолошком ратовању као што су: „обмањивање, дезинформације, провокације, диверзије, шпијунажа, демонстративни и провокативни покрети или маневри трупа на границама суседа, економске санкције и блокаде, отказивање појединих или свих врста уговора, условљавање привредне или неке друге сарадње политичким и другим концесијама, убрзано наоружавање, демонстративно испробавање новог оружја, монтирање политичких процеса“.²⁷ Такође је истакнуто да се психолошки рат појачава при заоштреним односима супротстављених држава односно савеза, као и да се за потребе успешног вођења психолошког рата користе сва расположива техничко-технолошка и друга достигнућа и средства без превеликог обзирања на правила међународног ратног права као ни других правних норми а још мање поштујући принципе праведности и етике. Примењујући изложени концепт „психолошког рата“ у данашњим условима лако се уочава простор за бројне друге могућности и нове активности управо у различитим не војним доменима (стварање желтене медијске слике; перфидно наметање одређених форми понашања, стандарда и правила; измена агенди приоритета; селективни приступи и дупли стандарди; дискредитација личности, организација, државе, народа; ревизија историје, крађа националног идентитета и културно-историјског наслеђа; уцене и елиминације кључних носилаца друштвених, привредних и државних функција; итд.).

²⁶ Војна енциклопедија, том 7, 1975, страна 512.

²⁷ Ибид.

Уочљива су одређена преклапања садржаја и значења термина „психолошки рат“, „специјални рат“. Условно посматрано „специјални рат“ је шири појам и он обухвата „психолошки рат“ и војне акције. Мора се признати да термин „хибридно ратовање“ стиче легитимитет и полако налази своје место у стратегијским и правилским документима савремених оружаних снага. Најновија потврда легитимитета је из јула 2016. године један репрезентативан стратегијски документ²⁸ о безбедности и оружаним снагама једне велике европске државе под насловом: „Бела књига о немачкој безбедносној политици и будућности немачких оружаних снага“. Већ у предговору немачке Беле књиге истиче се хибридни рат као први на листи безбедносних изазова. Остаје да се види да ли ће у будућности термин хибридни рат наћи своје место и у стратегијским документима других држава или не. Егзистенција овог термина евидентна је и у документима неких органа Европске Уније.

Мале земље и хибридно ратовање

Поштујући принцип објективности у научноистраживачком раду може се рећи да оба аналитичка „правца“ поимања и профилисања хибридног ратовања (западни и источни) у разматрању безбедносне ситуације у свету и нарочито у Источној Европи, посматрани заједно као целина дају целовитију и богатију слику општег концепта „хибридног ратовања“. Наиме, ако се из аналитичких текстова изоставе конкретна имена (држава, организација, области), односно замене фиктивним или општим ознакама, може се доћи до концепта „хибридног ратовања“ вишег нивоа општости који ће бити шире (глобално) применљив независно од тога што су његови поједини делови развијени око конкретне безбедносне ситуације у конкретној држави и у конкретном историјском тренутку²⁹. Проучавањем аспеката хибридног рата који се тежишно односе на промене режима путем „обојених револуција“³⁰ неизбежне се уочавају сличности између читавог низа земаља укључујући Србију, као и претходне државе у чијем је саставу била Србија (СФРЈ, Краљевина Југославија, Краљевина Србија), без обзира на временску дистанцу и последичних различитости историјских околности (са аспекта концепта хибридног ратовања било би занимљиво дубље анализирати промене режима у Србији-Југославији 1903, 1941. и 2000. године, као и флуидну ситуацију 1991. године). Такође, најновија дешавања у Турској (покушај државног удара средином јула 2016. године) представљају посебан истраживачки изазов за све истраживаче и нарочито за поборнике концепта хибридног ратовања да осветле и разјасне целокупну ситуацију и њену генезу.

²⁸ The Federal Government, “White Paper on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr”, Germany, July 2016.

²⁹ Небојша Николић, “Стратегијска раскршћа и хибридни рат – нови феномен или ново име за старе приступе конфликтима”, Тематски зборник научног скупа „Србија и стратегијска раскршћа“ ИСИКС–2016, ШНО ВА и ИСИ, 30. септембар 2016, Београд, стр. 77-85.

³⁰ Korybko, Andrew, “Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change”, Institute for Strategic Studies and Predictions PFUR, 2015.

Следећи аналогују може се учити да неке од поставки такозваног „западног“³¹ приступа у проучавању хибридног ратовања (и ограниченог просторно на Источну Европу и временски на последњих неколико година) могу бити потпуно и адекватно применљиви у дескриптивном смислу за приказ кризних ситуација у разним земљама и различитим периодима. Већина следећих навода је лако препознатљива познаваоцима новије српске историје, посебно свеукупне ситуације у периоду од 1991. до 1999. године (распад бивше Југославије, агресија НАТО на СРЈ), али и касније. У наведеном периоду било је уочљиво следеће (што ће се касније наћи у текстовима³² у вези хибридног ратовања):

- економске санкције у циљу урушавања привреде земље која је објект напада у хибридном рату;
- енергетски рат (ускраћивање или отежавање снабдевања енергентима);
- медијски рат (дисторзија информација, асиметрично извештавање, замена улога узрока и последице, замена улога жртве и кривца, итд.);
- подстицање вишеструких подела између становништва земље-објекта напада (поделе по етничкој, верској, политичкој, и другим линијама);
- отежавање контроле граница;
- изолација на међународном нивоу (лишавање савезника у циљу слабљења позиције);
- смањење нивоа дипломатских, економских, војних, спортских, медијских, и других односа);
- притисци на руководство земље (у циљу смањења маневарског простора и кредибилитета);
- скретање пажње са битних догађаја (наметањем нежељене агенде рада и преговарања); итд.

Закључак

Садржаји и облици хибридног ратовања нису нова појава, већ су постојали и у ранијим епохама. Садржаји и облици хибридног ратовања нису ексклузивно везани само за оружане сукобе у претходној деценији у чијем се контексту обично наводе (Блиски Исток, Источна Европа, Централна Азија), нити су својствени само једној држави или недржавном актеру. Нов је само термин (хибридно) који је, ипак се мора признати, постигао ефекат фокусирања пажње не само стручне и научне јавности већ пре свега доносилаца одлука на највишим нивоима одлучивања и утицајних медија посвећених анализама политичке, безбедносне, одбрамбене и војне проблематике.

Разноврсна поимања и дефинисања хибридног ратовања посматрана заједно као целина дају потпунију слику општег концепта именованог као хибридно ратовање. Свођењем на заједничке именитеље и изостављањем локалних просторно-

³¹ Jagello 2000, "Hybrid Warfare: A New Phenomenon in Europe's Security Environment", Praha-Ostrava, Czech Republic, 2015.

³² Ibid.

временских одредница као што су имена држава, организација-актера сукоба, области, итд., постиже се прочишћавање аналитичког концепта и стварају се услови за већу непристрасност истраживача и тематских дискусија чиме се изграђује објективност а тиме и научност у приступу, развоју и разматрању концепта хибридног ратовања, као и боља припрема за превенцију и супротстављање савременим изазовима безбедности.

Свака држава па и Србија може бити суочена са претњама дефинисаним као хибридне, посебно имајући у виду њен положај у регионалном и глобалном контексту. Ближа и даља историја региона у коме је Србија пружа доказе о низу преломних периода за Србију са веома снажним утицајима и догађајима који су уследили и консеквентно великим последицама у сфери демографије (губици популације), економије (разарања, уништења, санкције), политике (промене режима, државног уређења, државних граница) итд. Праћење актуелних трендова и догађаја у вези савремених сукоба у свету, као и критичка анализа историјских догађаја су стални истраживачки изазов.

Литература

[1] Wither, James, "Making Sense of Hybrid Warfare", *Connections: The Quarterly Journal*, 15(2), 73-87, 2016.

[2] D'Agostino, Davi, "Hybrid warfare", report GAO-10-1036R Hybrid Warfare, US Government Accountability office, Washington DC 20548, September 10, 2010.

[3] Maigre Merle, "Nothing New in Hybrid Warfare: The Estonian Experience and Recommendations for NATO" *Policy Brief. Foreign Policy Program. GMF – The German Marshall Fund*, February 2015.

[4] Peter Pindják, "Deterring hybrid warfare: a chance for NATO and the EU to work together?" *NATO Review*, November 2014. (Pristup: Jul 2016. sa: <http://www.nato.int/docu/review/2014/Also-in-2014/Deterring-hybrid-warfare/EN/index.htm>.)

[5] Hoffman, Frank, "Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict", *Strategic Forum*, Institute of National Strategic Studies, NDU, 240, 1-8, April 2009.

[6] McCulloh, Timothy, and Richard Johnson, "Hybrid warfare" *JSOU Report 13-4*, Joint Special Operations University, FL, USA, 2013.

[7] Mattis, James, Hoffman Frank, "Future Warfare: The rise of Hybrid Wars", *Proceedings Magazine*, US Naval Institute, 132/11/1233, November 2005.

[8] Hoffman, Frank, "Conflicts in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars", Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007.

[9] Walker, Robert, "Spec Fi: The United States Marine Corps and Special operations", Master of Science thesis, Naval Postgraduate School, Monterey, CA, USA, December 1998.

[10] Arquilla, John., Ronfeldt D., "Swarming and the Future of Conflict", Rand Corporation, 1999.

[11] Cordesman, Anthony, "Lessons of the 2006 Israeli-Hezbollah War", Center for Strategic and International Studies, Washington, DC, 2007.

[12] Korybko, Andrew, "Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change", Institute for Strategic Studies and Predictions PFUR, 2015.

[13] Ministry of Defence, "Global Strategic Trends – Out to 2045", Development, Concepts and Doctrine Centre (DCDC), Joint Forces Command, Shrivenham, Wiltshire. United Kingdom, 2015.

- [14] Војна енциклопедија, том 9, друго издање, Војноиздавачки завод, 1975, страна 7.
- [15] Office of Strategic Services, "Simple Sabotage Field Manual", Washington, D.C., USA, 1944.
- [16] Madden Dan, Hoffman Dick, Johnson Michel, Krawchuk Fred, Nardulli Bruce, Peters John, Robinson Linda, Doll Abby, "Toward Operational Art in Special Warfare", RAND, Santa Monica, California, USA, 2016.
- [17] Војна енциклопедија, том 7, друго издање, Војноиздавачки завод, 1975, страна 389.
- [18] Gardner Hall, "Hybrid warfare: Iranian and Russian Versions of "Little Green men" and Contemporary Conflict", Research paper, Research Division – NATO Defence College, Rome, No.123, December 2015. Приступ 29.01.2017. ca:
http://cdn.mashregnews.ir/files/fa/news/1395/5/11/1775765_741.pdf
- [19] Burgers Tobias, Romaniuk Scott, "Hybrid Warfare in the South China Sea: The United States' "Little Grey (Un)Men", The Diplomat, December 31, 2016. Приступ 29.01.2017. ca:
<http://thediplomat.com/2016/12/hybrid-warfare-in-the-south-china-sea-the-united-states-little-grey-unmen>
- [20] Војна енциклопедија, том 7, друго издање, Војноиздавачки завод, 1975, страна 512.
- [21] The Federal Government, "White Paper on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr", Germany, July 2016.
- [22] Небојша Николић, "Стратегијска раскршћа и хибридни рат – нови феномен или ново име за старе приступе конфликтима", Тематски зборник научног скупа „Србија и стратегијска раскршћа“ ИСИКС–2016, Школа националне одбране Војне академије и Институт за стратегијска истраживања, 30.09.2016, Београд, стр. 77-85. ISBN 978-86-335-0543-7
- [23] Jagello 2000, "Hybrid Warfare: A New Phenomenon in Europe's Security Environment", Research paper by Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague in cooperation with Faculty of Social Studies, Masaryk University, Brno, and European Commission Representation in the Czech Republic, Praha-Ostrava 2015.
- [24] Miller, Michael, "Hybrid Warfare: Preparing for Future Conflict", Air War College, Air University, research report, 17 February 2015.

ХИБРИДНО РАТОВАЊЕ И АСИМЕТРИЧНЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ПРЕТЊЕ*

Мирослав Митровић**

Министарство одбране Републике Србије,
Институт за стратегијска истраживања

Глобализација са свим позитивним и негативним ефектима, актуелна дешавања на међународној сцени, пракса развоја међународних односа, избијање и управљање сукобима и конфликтима широм планете, појаве нелинеарних и асиметричних форми угрожавања безбедности, упућују на постојање и промену развијених форми сукоба међу државним и недржавним ентитетима. На једној страни, сведоци смо да се државни и недржавни субјекти, у остваривању својих интереса не руководе класичним формама сукоба или ратовања. Истовремено, ефекти ангажмана средства и снага, доводе до евидентних промена, како у области реалне геополитике на терену, тако и у делу дивергенције сфера утицаја и остваривање ефеката стратегијске предности и позиционирања моћних глобалних, али и регионалних сила. Самим тим, поставља се питање, да ли вођење сукоба неконвенционалним средствима априори можемо назвати асиметрично ратовање, да ли оно заправо постоји и каква је корелација хибридног ратовања са асиметричним безбедносним претњама.

Овај рад тежи, да у сажетој форми, анализом широке теоријске базе научне литературе, нормативних аката и аналитичких документа, на основу анализе генеричких услова постојања асиметричних претњи и хибридног ратовања, сублимира појмовну условљеност, различитост као и појавну усклађеност два напред наведена феномена.

Кључне речи: *глобализација, хибридно ратовање, асиметричне безбедносне претње*

Глобализација као парадигма развоја савремених безбедносних односа

Анализирајући савремене међународне односе, може се закључити да је процес глобализације одлучујући фактор креирању међународних односа у времену после Хладног рата, при чему су кључне области генерисања покретања, али

* Рад је део научно-истраживачког пројекта Института за стратегијска истраживања, "Хибридно ратовање – искуства и перспективе".

** Пуковник др Мирослав Митровић, miroslav.mitrovic@mod.gov.rs

и резултанти процеса глобализације, међународна економија и политика. При томе, глобализација собом доноси како позитивне, тако и негативне ефекте. Као главни генератор глобализације, препознаје се економија и развој неолибералног концепта развоја друштва.¹ При томе, глобализација је довела до раздвајања појмова међународне и светске економије. Наиме, међународна економија је уоквирена институционалним наступом државе или међународне организације, док светска економија представља интересну корелацију недржавних или често надржавних субјеката, тачније корпорација, чиме се губи потенцијал утицаја националне државе и међународна контрола.² Стална потреба за оплођавањем капитала, фрагментацијом националних економија на рачун глобалних субјеката и ширења тржишних маргина, упућује на закључак да је глобализација вођена мултинационалним корпорацијама и банкама и да је подређена њиховим интересима.³ Овакав наступ, има за реакцију да нације са својим наслеђем, етичким и моралним нормама, имају различите односе на процесе глобализације. Наиме, глобални капитал у својој тежњи да прошири своје присуство, посеже за различитим формама притисака, који не морају бити војни или оружани. При томе, утицаји имају као превлађујући циљ успостављање погодних услов за развој глобалног капитала и могу бити политички (демократизација, цивилно друштво, парламентарна контрола извршне власти, промена власти, промена спољне политике, цепање држава), и системски (либерализација тржишта, приватна иницијатива, слободни пласман капитала, поштовање стандардизованих закона, промена система власништва и управљања над ресурсима, производњом и тржиштем). На основу анализа, могуће је пројектовати следеће негативне карактеристике глобализације:⁴ (1) социјална поларизација у државама као и повећање разлике међу државама (богате и сиромашне, развијене и неразвијене), (2) уплитање у суверенитет државе и потчињавање општем, вишем идентитету надржавне организације, (3) друштвена фрагментација и успостављање политичких и економских елита, као и издвојених центара моћи, стварање јаза између политичке елите и базе друштва, опште јавности (настаје из неразумевања и непознавања токова, процеса, као и немогућност сагледавања циљева).

Комплексност феномена глобализације упућује на дуализам, који се исказује у економској, културној и политичкој сфери.⁵ Улога и активности глобалних институције (УН, НАТО, ЕУ и др.) указују на тренд измештање ауторитета политичког одлучивања и његово удаљавање од легитимитета појединачне, националне државе. Сажето, може се рећи да је глобализација обележена неолибералним приступом и да је суштинска карактеристика глобализације њена двојност – компаративно напредовање и регресије. На другу страну, као латентна опасност уочава се и анти глобалистички фундаментализам, тачније бекство у „гетоизацију“ друштва и изолованост од остатке светске заједнице народа. Такође, не смеју се изоставити опасности од деловања религијског екстремизма,

¹ Види: Штрбац Катарина, Митровић Мирослав, "Интердисциплинарни приступ наукама безбедности и одбране", Политичка ревија, број 3/2012.

² Види: Cox R.W., "Perspektive of Globalization" in ed. Mittelman, J.H., *Globalization-critical reflections*, London, Lynne Rienner Publisher.inc. 1996, p. 22-23.

³ Штрбац Катарина, Митровић Мирослав, 2012., стр. 282.

⁴ На основу: Cox, R.W., 1996., p. 27.

⁵ Према: Печујлић, М., *Глобализација-два света*, Београд: Гутенбергова галаксија, 2002.

који у актуелном тренутку, посебно кроз деловање исламских екстремистичких организација, реално потреса глобалне односе у сфери геополитике, енергетике, одбране и безбедности, итд. На основу анализе исходишта исламског екстремистичког деловања, може се закључити да је у актуелном тренутку, представља најјачу идеолошку противтежу и супротстављену снагу глобализацији заснованој на неолиберализму.⁶

Сведоци смо, дакле, да се глобализација, проистекла из тежње ка успостављању глобалног тржишта, остварује у нимало идиличном процесу, и да је, реално, својим негативним утицајима, покретач многих кризних жаришта и сукоба широм планете. Овакав геополитички амбијент и ниво измешаних амбиција и интереса центара моћи, који кроз институције држава, међународних организација или недржавних ентитета теже да остваре своје интересе, неминовно доводи до сукоба и конфликта. Сукоби се дешавају у више равни друштвеног живота и на више просторних паралела. Овакав амбијент резултира појавом сукоба ниског интензитета (грађанских ратова, сецесије државне територије, унутрашње револуције) или других форми ескалираних, нарушених односа, екстремних фрустрација, као што су, економска и финансијска нестабилност и кризе, нарушена енергетска безбедност, легалне и нелегалне миграције, надметање за природне ресурсе, хуманитарне и еколошке кризе, екстремизам, тероризам, трговина дрогом и оружјем, регионални конфликти и претње у кибернетском простору.

Све напред наведене појаве нарушавања безбедности, у савременој литератури и аналитичким расправама, уоквирене су под појмове асиметричних претњи и хибридног ратовања. Ипак, исходишта, ниво организације, циљеви, средства и објекти деловања нису увек исти, а логика обавезне и безусловне повезаности одређене појавне форме угрожавања безбедности са одређеним феноменом, није увек потпуно тачна и могућа. Поред тога, поставља се питање да ли су и у којој мери појмови хибридног ратовања и асиметричних безбедносних претњи компаративни, колико су условљени и у каквој су међусобној корелацији?

Појмовни оквир хибридног ратовања

Сама идеја и појмовно тумачење хибридног ратовања нису нови. Наиме, још је Сун Цу Ву истицао да је спровођење индиректних форми ратовања један од најефикаснијих начина борбе против непријатеља.⁷ Под овим се подразумева постизање предности или пораза непријатеља без директног ангажовања сопствених војних оператива и трошења сопствених ресурса што би било неминовно у директном сукобу. У савременим разрадама рата као теорије сукоба, извршна је условна подела конвенционалних ратова на више генерација:⁸

– 1. генерација, преовладава и одређује се са карактеристикама тзв. Наполеонових ратова и ратова после њих (оквир деветнаестог века), где је примат имала бројност армија у сукобу и преовлађивао је људски потенцијал;

⁶ Види: Суботић, М., *Екстремизам под окриљем религије*, Одбрана, Београд, 2015.

⁷ Sun Tzu, *Art of War- Chapter 3: Attack by Stratagem*, Leicester:Allandale, 2000., p. 9.

⁸ Renz, B., Smith H., *Russia And Hybrid Warfare –Going Beyond The Label*, Finnish Prime Minister's Office, Government's analysis, 2016, pp 5.

– 2. генерација, која се оквирно смешта у времену око Првог светског рата (прве декаде двадесетог века), где је превласт била на страни технологије и техничких иновација у наоружању, односно на ватрене моћи;

– 3. генерација, доба од Другог светског рата, до средине 80-тих година двадесетог века, где је преовлађујућа компонента представљала способност маневра;

– 4. генерација, која представља усаглашену и једновремену употребу ненасилних и насилних форми грађанских протеста, у комбинацији са применом специјалних операција, уз интензивно коришћење политичких, економских и друштвених инструмената, ради сламања противничких борбених способности, морала и система организовања. Углавном се у својој основи идентификује са концептом националне безбедности коју је развила САД као одговор на терористички напада 11. септембра 2001. године и усмерен је према недржавним организацијама (Хезболах, Хамас, Ал Каида). Према овој теорији, класични сукоби држава постали су реликт прошлости.

Поред наведеног, одређени аутори, су развили теорије 6. генерације ратова⁹ а сам појам „Хибридног ратовања“ промовисан је код већине аутора, током 2007. године. Посебна актуелизација појма, нарочито од западних аутора уочена је током 2014. године, после анексије Крима од стране Руске Федерације, при чему је ова акција идентификована са постулатима хибридног ратовања. Истовремено, руски аутори су у својим делима настојали да „обојене револуције“ и промене режима доведу у везу са хибридном ратовањем. Узимајући напред наведено у обзир, може се закључити да савремена геополитичка сцена представља полигон хибридног ратовања, те да је његов концепт веома близак 4. генерацији ратова, пре свега због чињенице да се у остваривању циљева ангажују не војна средства, као што су дипломатија, економија, енергетика, информације и интензивно коришћење медија. Истовремено, актуелни сукоби, (хибридни ратови) и поред тога што не постоји јасно дефинисано становиште научне заједнице, а због израсле форме и постигнутог отклона и израсле форме у односу на 4. генерацију, могу се назвати и сукоби 5. генерације.

Хибридно ратовање се заснива на откривању и артикулацији хибридних ризика и креирању хибридних претњи по безбедност једне државе, како би се утицало на њене слабости и омогућило остваривање сопствених интереса, без (или уз минимално) коришћење директне војне моћи. Концепт хибридног ратовања у себи сублимира комбинацију конвенционалних, неконвенционалних, терористичких, криминалних, психолошких, економских, енергетских и других инструмената за дестабилизацију државе. Појавне форме деловања могу бити у распону од насилне сецесије или анексије дела територије, свргавања власти или промене политичког система у једној држави. Према одређеним теоријама¹⁰ Хибридно ратовање у себи обједињује цео спектар различитих модела ратова који се спроводе са конвенционалним, неконвенционалним тактикама и ангажованим снагама, укључујући насилје и цивилне немире, као и криминално деловање. Поред тога, хибридно ратовање може да буде спроведено од

⁹ Руски стратег, Владимир Слипченко је развио теорију по којој је модел ангажовања САД и НАТО у агресији на СРЈ, током 1999. године, пример 6. генерација ратова, које карактерише висока технолошка и техничка супериорност. Према њему, ратови будућности ће бити засновани на технолошкој доминацији снага у сукобу. Видети опширније: Слипченко, В., *Война будущего*. Moscow: Московский Обществeнный Научный Фонд, 1999.

¹⁰ Hofman, F., G., *Conflict in the 21st Century-The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, 2007, p. 8.

стране од државних или недржавних субјеката, при чему је обавезно да ангажовани недржавни актери обавезно имају подршку одређеног спољног државног субјекта. У начелу, актери реализације могу бити државни или недржавни субјекти, уз веома наглашену асиметричну компоненту, која им даје флексибилан и динамичан карактер у слободи остваривању постављених циљева.

У анализи појаве хибридног ратовања, можемо закључити да је услед утицаја глобализације (развој технологије, масовних медија, нарастајућа доминација мултинационалних компанија итд.), и губљења јасне идеолошке разлике у политикама великих сила, крајем двадесетог и почетком двадесет првог века, дошло до губљења класичног облика сукоба „држава-држава“, који је преовладавао у двадесетом веку. Наиме, формулисање нових, „контролисаних“ и „одмерених“ конфликта се може посматрати као директан резултат утицаја глобализације, као и тежње центара моћи и издвојених елита за остваривањем својих интереса. Поред тога, може се закључити да у актуелној светској хијерархији односа, не постоји јасна и одређена идеолошка разлика између главних субјеката на геополитичкој сцени, већ је на снази интересна конфронтација, која има за циљ остваривање доминације у сфери сопственог интереса. При овоме, глобалне и регионалне силе, примењују идентичне моделе и приступе планирању хибридне операција, а једина разлика представља ниво амбиција, што зависи од снаге државе, односно да ли је она позиционирана као глобална или регионална сила.

Хибридно ратовање представља широки варијетет не конвенционалних борбених и неборбених операција. Лепеза активности које подразумевају хибридно ратовање у себи садржи комбинацију примене нелегалних борбених операција, спонзорство, организацију и спровођење политичких протеста, економске мере, које су пропраћене снажним информативним кампањама. Све наведене и друге активности које имају за сврху дестабилизацију државе или промену власти у њој, организују се и спроводе са сврхом постизања стратегијских интереса великих сила или издвојених центара моћи (корпорација, индустријских група) са циљем успостављања стања нарушавања баланса моћи у међународним односима и остваривања сопствених интереса, претежно неборбеним средствима.¹¹

Хибридни аспект сукоба проистиче из саме комбинације наведених типова ратовања који се воде конвенционалним средствима (оружани сукоби и побуне са коришћењем наоружања) од стране асиметричних субјеката (недржавни субјекти, односно побуњеничке или терористичке групе), или неконвенционалним средствима (политичким, економским, енергетским, медијским, информатичким, културним итд.). Према Хофману,¹² хибридне безбедносне претње представљају све феномене који истовремено у себи ангажују комбиновану и синергијску примену конвенционалног оружја, не конвенционалних и ирегуларних тактика, терористичких аката и криминалног деловања, који истовремено делују на једном бојишту, са циљем постизања политичких циљева. Овакав концепт остваривања националних интереса се назива неконвенционално, политичко (хибридно) ратовање.

¹¹ Kofman Michael, Rojansky Matthew, „A Closer look at Russia's 'Hybrid War'“, *Kennan Cable*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, No. 7, April 2015, p. 3.

¹² Hoffman, Frank, G., „On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats“ *War on the Rocks* (blog), July 28, 2014, Interenet, <http://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybridthreats/>, 10/12/2016.

Једна од општих карактеристика хибридних ратова, је да се губи јасна разлика између војника и цивила, као и организованог насиља, терора и рата. Практично, хибридно ратовање, представља форму испољавања стратегијске иницијативе, и свака велика сила има за потребу да примењује ради очувања или постизања доминације у веома променљивој и динамичној геополитичкој средини. На основу напред наведених предуслова може се рећи да су неке основне појавне форме хибридног ратовања: сепаратистички и сецесионистички покрети, „Обојене револуције“, институционализован религијски, национални и политички екстремизам, економске и енергетске санкције и остале опште санкције (у спорту, култури, науци итд).

Основне области деловања према циљној држави у оквиру хибридног ратовања су:

– *Специјалне и психолошке операције*, које имају карактер да су ограниченог времена извођења, великог интензитета са веома великим директним ефектима. Доктринарни оквир ангажовања ОС у оквиру специјалних и психолошких операција као део хибридног концепта ратовања, могуће је наћи и у садржајима стратегијским докумената федералне администрације САД, где се између осталог, у форми „не регуларног“ ратовања које спроводе ОС САД, наводе и против побуњеничке операције, информативне операције, контра тероризам, неконвенционално ратовање, страна унутрашња одбрана (подршка другим државама при агресији споља), операције стабилизације, безбедносне транзиције, и реконструкције, стратегијске комуникације, психолошке операције, информативне операције, цивилно–војне операције, обавештајне и контраобавештајне операције.¹³

– *Економско, енергетски и политички притисци*, представљају деловања променљивог времена трајања и варијабилног односа интензитета примене и постигнутих ефеката. Наведене мере у многоме зависе од економских и енергетских капацитета државе на којој се примењује, као и од међусобне условљености и повезаности државе (или наддржавног ентитета) субјекта који промењује мере и државе објекта. Савремена пракса сведочи да се, било методом отворених санкција или кроз манипулације унутар система државе објекта, притисцима на слабе тачке у лидерским круговима, доводи до успостављања реалних или наметнутих криза, које доводе до несташица или постојања не функционалних вишкова у роби, ресурсима или новцу, чиме се подстиче опште незадовољство и потреба да се стање (власт, политика, државни систем итд.) промени.

– *Информације, медији, Интернет и његове платформе*, област деловања коју карактерише варијабилни интензитет, који зависи од степена достигнуте реализације активности из осталих области хибридног деловања. Време примене је релативно дугорочно и зависи од постављеног циља и темпа реализације активности у осталим областима. Суштина деловања у наведеној области је утицај на јавно мњење при чему се, у зависности од циља и анализа циљних група тежи ка задржавању, отклону, промени или усвајање нових ставова, као и уношење сумње, несигурности и страха у јавно мњење државе која је објекат деловања.

– *Јавна дипломатија*,¹⁴ област деловања у којој се примењују тактике и инструменти ниског интензитета, дугорочно је оријентисана, и чини је више разнородних активно-

¹³ Department of Defense of US Government, *Irregular Warfare (IW)-Joint Operating Concept (JOC)*, 2007, p. 7.

¹⁴ Сам термин *јавна дипломатија* (en: *public diplomacy*) настао је 1965. године, од стране Едмонда Гулиона (*Edmund Gullion*), декана *Fletcher School of Law and Diplomacy* са *Tufts* Универзитета, из Бостона. Гулион је имао дугогодишњу каријеру у оквиру спољнополитичке администрације САД и један је од оснивача центра за јавну дипломатију, (*Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy*).

сти из сфере друштвеног живота, чијом се применом тежи ка креирању одређеног става и поимања према неком феномену или субјекту. Потребна за успостављањем јавне дипломатије генерисана је развојем међународних односа и подржана је глобализацијом. Наиме, традиционална дипломатија је заснована на концепту односа држава и њених администрација, такозвана „*Government-to-Government*“, или *G2G*, а у једном свом делу је имала развијени однос државе према грађанима друге државе „*Government-to-People*“, односно *G2P*, док се у савременом концепту глобализације и информатичког друштва, примењује широки модел индивидуалног приступа и широко комуникације, назване „*People-to-People*“ или *P2P*. Надаље, јавна дипломатија је у директној вези са појмом меке моћи, „*soft power*“, коју је у својим разматрањима обрадио Нај, и то на начин да је према њему, између осталог, мека моћ заснована на неопипљивим и индиректним утицајима какви су култура, друштвене вредности и идеологија.¹⁵ У најкраћем, може се закључити да јавну дипломатију чине активности из најширег корпуса друштвеног живота: културе, образовања, школства, религије, индустрије забаве, невладиних организације, политичких покрети и удружења грађана, цивилних иницијатива и др, које се спроводе ради остваривања утицаја на јавно мњење једне државе. Према својим циљевима и очекиваним ефектима, може се рећи да је, у савременој пракси, јавна дипломатија директан инструмент хибридног ратовања.

Детерминисање појма и садржаја асиметричних безбедносних претњи

Сложености анализе појма асиметричних безбедносних претњи садржи у себи и дубљи филозофски и социо-психолошки корен. Наиме, Бејерчен¹⁶ наводи, како је само тумачење појмова као што су периодичност, асиметрија, диспропорционалност, конфузна и да изазива логичку одбојност, засновану на укорењености у културном наслеђу човечанства уопште, те да је разумевање „стабилних“, односно линеарних појмова далеко једноставније и пријемчљивије од тумачења „нестабилних“ појмова као што су асиметричност и не линеарност.

Асиметрија је према одређеним ауторима саставни део историје друштва и ратовања, односно, да асиметричне претње имају историју дугу колико и човечанство.¹⁷ Такође, према неким ауторима, асиметрично ратовање, и његове концептуалне основе се могу уочити још у писању Сун Цу Вау. при чему основ концепта асиметричног ратовања представља модел којим се технолошки и бројношћу слабијем противнику омогућава да нанесе губитке супротној страни, износећи резултате са циљем промоције својих ставова и циљева, са тежњом мотивације нових истомишљеника.¹⁸ Може се рећи да актуелно коришћење појма асиметрије има корене и у

¹⁵ Види: Nye, Joseph, S., Jr., "The misleading metaphor of decline," *The Atlantic Monthly*, March 1990.

¹⁶ Alan Beyerchen, "Clausewitz, Nonlinearity and the Unpredictability of War," *International Security*, 17:3 (Winter, 1992), p. 59-90.

¹⁷ Види: Metz, S., and Johnson, D., V., *Asymmetry And U.S. Military Strategy: Definition, Background, And Strategic Concepts*, Strategic Studies Institute, US, 2001.

¹⁸ Renz, B., Smith H., 2016., стр. 5.

фрази „асиметрична битка“ која је коришћена у извештајима пилота ОС САД којима се описује противничко деловање према авијацији САД са земље.¹⁹ Надаље, у наведеним извештајима, овим појмом се објашњавао одговор против ваздушне одбране са земље, при нападу на аеродром,²⁰ са позиције ваздушне доминације ОС САД.

Шире тумачење природа асиметричних претњи подразумева развоја и примене метода угрожавања безбедности које су различите од претпостављених концепата или тактика и доктрина које примењује противник. Асиметричност у одбрани и безбедности се може посматрати и кроз исказану не сразмерност у развијености и поседовању војне технологије, за шта постоји обилге примера у историји ратовања током 20 века. Такође, асиметричност се може посматрати и са становишта диспропорције изражене борбене воље, подршке становништва и борбеног морала субјектних страна. Организациона асиметричност може бити такође од великог значаја, и у појединим случајевима може да допринесе делимичној компензацији технолошке асиметричности. Као значајно, одређени аутори такође наводе и асиметричност у стрпљењу, истрајности и временској перспективи, која је посебно значајна у субјектима противника који имају различите културолошке перцепције ратовања.²¹

Постоји више дефиниција садржаја асиметричних претњи, али се у начелу, термин користи у описивању напада на који институција државе нема адекватну одбрану, и чије тактике су специфичне по форми и израженим циљевима. На основу одређених анализа могуће је условно одредити детерминанте асиметричног ратовања:²²

- Асиметричне претње безбедности представљају нове, необичне, изненадне, нагле и неочекиване претње;

- Амбијент за развој појаве је условљен актуелним историјски јединствене безбедносне околности са којима се сусрећу институције које се баве управљањем безбедношћу, које имају утицај на све међународне и безбедносне односе;

- Асиметричне претње условљене су позицијом и ставовима одређених држава према глобалној спољној и безбедносној политици;

- Класични, конвенционални приступ организовању система одбране и безбедности једне државе је у актуелним динамичних кретањима релативно застарео и показује организационе слабости и недостаци у систему одбране;

- Општи систем државне организације показује латентне институционалне слабости у актуелном, класичном начину одговара на безбедносне опасности и доминантно је усмерен према спречавању и отклањању последица, а мање на превенцију и изградњу система заштите.

- Постојање и примена нових тактика и развијених оперативних способности, као и техничких и неконвенционалних средстава у деловању противника.

¹⁹ Види: Kolet, K., S., *Asymmetric Threats to the United States*, Fairfax, VA: National Institute for Public Policy, 2002.

²⁰ Institute for National Strategic Studies, *Strategic Assessment 1998: Engaging Power for Peace* Washington: National Defense University Press, 1999, p. 169.

²¹ Metz, S., Johnson, D., V, 2001., p. 10.

²² Види: Lambakis, S., Kiras J., Kolet K., *Understanding "Asymmetric" Threats to the United States*, Fairfax: National Institute for Public Policy, 2002.

Уважавајући чињеницу да основа асиметричност подразумева избегавање директног конвенционалног оружаног сукоба од стране која спроводи асиметрична деловања, било да се ради о државном или недржавном ентитету, можемо уочити одређене карактеристике асиметричног деловања.²³

- неубичајене безбедносне претње, као што су отмице таоца, уцене и слично,
- нерегуларне претње, са становишта да се практикују у односу на организацију и праксу коју подразумева ратно право, међународни уговори или уговори о контроли наоружања, као што су коришћење бојних и хемијских отрова и слично,
- претње чије се спровођење не подудара са до сада препознатим, конвенционалним средствима и чије планирање нема препознату процесну функцију, као што су терористички напади са великим разарајућим ефектима,
- претње које са потенцијалним ефектима дејстава значајно угрожавају цивилне и војне капацитете, као на пример, могуће коришћење балистичких ракета и других оружја за масовно уништење,
- претње на које не постоји могућност реципрочног одговора, као што је случај са терористичким нападима,
- претње на које не постоји адекватан одговор у смислу оспособљености и процедура од стране војних и цивилних институција, као и њихово не препознавање од стране правне и законске регулативе.

Једна од главних карактеристика асиметричних претњи одражава се у томе да су организатори, субјекти асиметричних деловања, организације, покрети или државе које избегавају да својим деловањима ступе у директан, отворени оружани конфликт са државом која је циљ деловања, односно избегавају ступање у рат у класичном смислу. У случају када су носиоци асиметричног деловања организације или покрети, оне могу бити организоване, подржане или усмерене од стране друге државе спонзора, делујући против државе жртве и према уоченим слабим тачкама у друштву, социјално економским и политичким структурама, као и према појединим слабим тачкама критичне инфраструктуре државе или система одбране и безбедности. На овај начин се носилац асиметричних дејстава стављају у позицију реализације хибридне форме ратовања коју спонзор остварује и постају посредник у реализацији туђих интереса.

Државни ниво односа према асиметричном ратовању, можда је најочигледније препознати у приступу САД. Са становишта САД, термин асиметрија обухвата више елемената који упућују на поједине слабе тачке државног система, које могу бити потенцијална мета напада асиметричним средствима. Поред тога САД полази са основа да је њена улога јединственог лидера у успостављању и одржавању геополитичке стабилности и успостављања глобалне безбедности (међународни ангажман и улога у глобалном поретку) и уређења држава (демократија, отворена тржишта, општа људска права и слободе), према њеном тумачењу, једна од истурених циљева према којима делују и са којим су подстакнути носиоци асиметричног деловања.²⁴

²³ На основу: Lambakis, S., Kiras, J., Kolet, K., 2002., p. 14.

²⁴ Štrbac Katarina, Mitrović Miroslav, "Asymmetric Threats-common response in Western Balkans", *The Review of International Affairs*, vol.LXII, No 1143, July-September 2011, p 94.

Надаље, са становишта САД, може се рећи да одговор на асиметричне претње представља начелни оквир контра акције, којом се врши слабљење државе или групе која се конфронтира са ОС САД. Другим речима, сваки војни план који подразумева избегавање директног сукоб неког организационог ентитета са ОС САД, свакако мора бити по свом карактеру асиметричан, са становишта уважавања диспропорције војне снаге и потенцијала. У ужем смислу посматрано, само коришћење појма асиметрије у функцији описивања појава у области одбране и безбедности, може се повезати и са појединим тактичким и доктринарним документима САД. Из наведеног се може закључити да САД развија асиметрични приступ војним и безбедносним операцијама кроз организован, државни, приступ одговара на асиметричне претње од стране других ентитета. Асиметрија према одређеним ауторима из САД има за циљ нарушавање снаге САД коришћењем њених слабости, асиметричним приступом, преваходно заснованом на психолошким ефектима. Практично, асиметричан приступ се заснива на коришћењу противникових слабости, коришћењем иновативних, не традиционалних тактика, оружја и технологија и може се применити на све нивое и врсте ратовања – стратешком, оперативном и тактичком, као и кроз читав спектар војних операција.²⁵

Уопште гледано, потенцијалне мете, објекти деловања асиметричних напада су свакако елементи националне критичне инфраструктуре, где се на националном нивоу може посматрати физичка и виртуелна инфраструктура. Физичка критична инфраструктура подразумева елементе критичне инфраструктуре целокупног друштва (цивилне и војне капацитете), и посматра се кроз комуникације, саобраћајнице, енергетска постројења, елемента водоснабдевања, и друго. Другу компоненту чине елементи информатичке подршке, који имају физичку (предајници, емитери, чворишта итд.) и виртуелну компоненту (аудио и други проток информација, базе података, програми, крипто елементи итд).

Према могућим ефектима, асиметрична деловања се могу определити на: ефекте према популацији (бројност захваћене популације, степен разарајућих ефеката на захваћену популацију); економске ефекте (економски губици и степен уништења економских и сервисних потенцијала); ефекти према животној средини; политички ефекти; психолошки ефекти; последице по јавно здравље.

Према времену спровођења може бити краткорочна или дугорочна, као и варијабилна по питању коришћења метода, технологија, организације, итд. Такође, свака асиметрична операција може имати и физичку и психолошку компоненту.²⁶

Упоредна анализа хибридног и асиметричног ратовања

Блискост појмова и појавних форми хибридног ратовања и асиметричних претњи безбедности које се условно могу назвати и асиметрично ратовање, значајно отежава јасну и конкретну дистинкцију између ова два феномена. У прокушају изналажења заједничких особина, разлика и међусобне условљености оба појма, пошло се са више полазних тачака које обухватају одређене теорије сукоба, субјекте

²⁵ The Joint Staff, *Joint Strategy Review*, Washington, DC, 1999, p. 2

²⁶ Metz, S., Johnson, D., V, 2001., p. 2

и извршиоце планирања и спровођења, обим деловања, резултанте и ефекте, као и средства и време реализације. Такође, покушано је де се изврши успостављање међусобне корелације ова два појма у погледу њихове условљености која произилази из евентуалног узајамног деловања.

Хибридно ратовање, као примењени и развијени концепт ратова четврте генерације, и асиметричне безбедносне претње или асиметрично ратовање, праве снажну дистинкцију између директног и индиректног ангажовања оружаних капацитета. Наиме, још је Харт²⁷ сматрао да је дужи, скупљи и непродуктивнији пут директног деловања оружаним капацитетима, на физичке и ментално–психолошке снаге противника, а да је делотворнији, стратегијски индиректан приступ различитим формама деловања, чиме се ефикасно разара психолошки и физички баланс противника и постиже његово повлачење и пораз. У смислу полазне идентификације логике успостављања базе за планирање и организовање хибридног и асиметричног ратовања, могу послужити приступи које износе Терија хаоса и Мрежно-центрична теорија ратовања.

Теорија хаоса корелира са хибридным и асиметричним ратом на основу заједничког исходишта у форми активне динамике вишезначних процеса, који на први поглед нису усаглашени према јединственом циљу. Поред тога, флуидност појавних облика хибридног и асиметричног ратовања, њихове динамичне карактеристике, разнородност субјеката који га реализују и спроводе, упућују на могуће идентификације ових феномена са применом теорије контролисаног хаоса. Према Корубку,²⁸ применом начела Теорије Хаоса, која се ослања на тумачења Мана, кроз конструктивне, креативне и управљиве „под хаосе“ као процесе и радње, могуће је остварења стратегијски постављених циљева у оквиру хибридног рата. Наиме, полазна основа за наведено тумачење је да је Маново разумевање хаоса, према чему његова суштина садржана у нелинеарној динамици промене система са великим бројем променљивих субјеката.²⁹ Истовремено, наведени субјекти и поред тога што се налазе и функционишу у нелинеарном систему, периодично попримају одређене условне форме, чиме се могу описати, и тиме условно, довести у раван организованог хаоса. Према овој теорији, хаос је условљен са иницијалним променљивим величинама, варијаблама, које, када се прецизно дефинишу у конкретној ситуацији и окружењу, могу да омогуће креирање стратегије управљања хаосом ради постизања интереса. Према Ману, полазне варијабиле хаоса су: иницијални облик/формат система; разумевање структуре система; повезаност субјеката унутар система и конфликтна енергија појединих субјеката. Примена наведеног концепта је уочљива у савременој међународној пракси и многи аутори њену примену идентификују са актуелним дешавањима на међународној сцени. Као примере, могуће је навести радове Махди Даријуса³⁰ и Шашкова.³¹

²⁷ Опширније: Hart, L., *The Strategy of Indirect Approach*, National War College Internet Archive, 1954.

²⁸ Korybko A., *Hybrid Wars: the indirect adaptive approach to regime change*, Moscow: Peoples' Friendship University of Russia 2015, p. 23.

²⁹ Види: Steven Mann, "Chaos Theory and Strategic Thought", *Parameters*, Autumn 1992.

³⁰ Види: Mahdi Darius Nazemroaya, "Iraq and Syria are Burning, "Constructive Chaos" and America's Broad Strategy to Conquer Eurasia." *GlobalResearch.ca*, June 2014.

³¹ Види: Sergei Shahskov, "The theory of 'manageable chaos' put into practice." *Strategic Culture Foundation*, 1 Mar. 2011.

У подршци идентификације асиметричног ратовања са примењеном Теоријом хаоса, поједностављено се може уочити да је сама асиметричност условљена креирањем „хаоса“ и нарушавањем постојећих функционалних способности државе, деловањем на слабе тачке у кључним областима државне организације и друштвеног живота. У приступу анализе односа хибридног и асиметричног ратовања, може се закључити да је асиметрично ратовање представља „мали“ хибридни рат, односно да се хибридни ратови могу поистоветити са низом више активностима које у себи могу сублимирати и асиметрична деловања.

Мрежно-центрична теорија ратовања се такође доводи у релацију са оквиром хибридног и асиметричног ратовања. Према појединим теоретичарима³² мрежно-центрично ратовање, представља облик кофликта на друштвеном нивоу, који је различит од класичног начина ратовања, и у којем актери користе мрежне форме организације, доктрине и стратегије, засноване на модерним технологијама савременог информатичког доба. Актори могу бити организације, мале групе или појединци, који комуницирају, координирају и синхронизују своје кампање, често без чврстог централног управљања. При томе, у једном сегменту примене наведене теорије, може се препознати да је преовлађујући начин за спровођење циљева, заснован на коришћењу меке моћи, посебно на информативним операцијама и управљању перцепцијама. Актуелност наведеног концепта могуће је пронаћи у радовима који се баве развојем модела и анализом примењеног мрежно-центричног ратовања, као што су дела Цебровски и Гарцка.³³

Истовремено, асиметрично ратовање се може препознати у преовлађујућој мрежној форми организовања носиоца деловања (на пример, Ал Каида), као и у делу неконвенционалног приступа организовања акција, коришћења средстава, али и употреби савремених технологија, посебно у делу комуникација, мотивације и врбовања нових присталица и медијске и Интернет промоције свог деловања и идеја.

Анализом *субјеката* деловања, закључујемо да се и хибридно и асиметрично ратовање могу планирати, спроводити, управљати и кориговати са основом на државне, и недржавне субјекте. Практично, можемо рећи да хибридно и асиметрија као појаве форме сукоба ниског интензитета, корелиарију у појмовном оквиру разноврсности, флексибилности, прилагодљивости и не конвенционалности субјеката, средстава, метода и начина деловања у оквиру остваривања постављених циљева.

Са становишта *детерминанти* појмова, може се рећи да су одреднице хибридног ратовања шире, комплексније, стратегијски одређеније од детерминанти асиметричног ратовања, што наговештава и могући разлог зашто се у расправама инсистира на коришћењу термина „асиметричне претње“ а не ратовање, које би представљало шири и по садржају обимнији појам.

Такође, *области деловања* хибридног ратовања су слојевитије, општије у смислу захвата друштвеног бића и подразумевају постизање дугорочнијих ефеката. На другу страну, асиметричне претње својим деловањем покривају ужи, конкретнији дискурс друштвеног живота и одређене су према примарном деловању према физичким објектима и становништву, са накнадном психолошком и информативном поруком.

³² Види: Arquilla, J., Ronfeldt, D., *The Advent of Netwar-Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*. Santa Monica, CA: Rand, 2001.

³³ Види: Cebrowski, A., Garstka, J., *Network-Centric Warfare: Its Origin and Future*, U.S. Naval Institute, Jan. 1998.

Закључак

Анализирајући савремене конфликте, њихову природу и карактеристике, дими-нуирајући утисак је изостанка класичних, конвенционалних форми ратова, те да се на сцени остварује посебне форме сукоба, ниског, ограниченог, регионалног и контролисаног интензитета и карактеристика. Садржајне форме сукоба не представљају основу конвенционалног ратовања, већ се може рећи да су на сцени посебни, хибридни и асиметрични сукоби. Значајно је истаћи да је као главни узрок настанка ових појава да препозната глобализација са својим негативним ефектима и успостављањем нове расподеле снага на сцени глобалне моћи. Наиме, глобализација са својим негативни ефектима генерише услове за појачавање антагонизама и постојећих услова за избијање неконвенционалних форми сукоба. Практично, глобализација са својим ефектима поспешује постојеће предуслове за избијање хибридних ратова и појаву асиметричних претњи по безбедност.

Надаље, у најширем контексту, могуће је успоставити директну везу између актуелног тумачења хибридног ратовања и асиметричних форми угрожавања безбедности, где се, према одређеним ауторима, асиметричним могу назвати оружја и тактике, стратегије и све активности укључујући и санкције, које се промењују кроз међународно право.³⁴

Анализом појмова хибридног и асиметричног ратовања, дошло се до закључака да оба феномена постоје и да се спроводе у остваривању интереса, како држава тако и других организационих ентитета. Надаље, анализом детерминанти, карактеристика, појавних форми и области испољавања, уочено је да је хибридно ратовање шири појам и да обухвата комплетан корпус интереса и живота једне државе, да је разноврснији у областима и дугорочности ефеката, односно да поседује стратегијску компоненту у планирању и спровођењу. На другу страну, због ужег и значајно мањег обима области као и временском и по циљевима мањем обиму, асиметричне форме сукоба имају превасходну одредницу безбедносних претњи.

Ипак, значајно је истаћи да је могуће оба појма користити у дескрипцији нових, неконвенционалних, нелинеарних, делимично не војних и изненадних форми угрожавања безбедности. Односно, хибридно ратовање има значајну карактеристику асиметричности, док се асиметричне претње планирају са прорачунатим ефектима утицаја на области хибридног ратовања.

Узимајући у обзир да и хибридно ратовање и асиметричне претње циљају на превасходно на основне и рањиве компоненте друштва, најефикаснија одбрана од хибридног ратовања и асиметричних претњи представља превенција. Наиме, и хибридно ратовање и асиметрија имају за задатак да се спроводи, организује и промишља деловање које је различито од противничког, са циљем максимализације сопствених предности, коришћењем противничких слабости, преузимањем иницијативе, и остваривање веће слободе креирања активности са крајњим циљем постизања стратегијских циљева. На основу наведеног, превенција једне државе која би проактивно приступила креирању дефанзивног, одбрамбеног става према хи-

³⁴ Alan Beyerchen, "Clausewitz, Nonlinearity and the Unpredictability of War," *International Security*, 17:3 (Winter, 1992), pp. 59-90.

бридним и асиметричним претњама, подразумева превентивно планско деловање. Овакав приступ би значао стратегијски конципиран однос према кључним структурама државе и друштва, развојем легитимитета и легалитета институција државе, оснаживање економије, успостављање и примена закона, подизање нивоа опште културе и образовања становништва, медијска ширина информационог амбијента, верификација и истицање позитивних моралних и етичких вредности на нивоу националне социјалне свести, итд. Примењено у пракси, превентивни одговор на хибридне и асиметричне претње подразумева развој свих елемената државе и друштва, као што су војни капацитети и способности, економки, дипломатски, информативни и комуникациони, обавештајни и безбедносни, законски и правосудни, научни, образовни и административни потенцијали државе.³⁵

Литература

- [1] Печулић, Миодраг, *Глобализација – два света*, Београд: Гутенбергова галаксија, 2002.
- [2] Слипченко Владимир, *Война будущего*. Moscow: Московский Общественный Научный Фонд, 1999.
- [3] Суботић Милован, *Екстремизам под окриљем религије*, Београд: Одбрана, 2015.
- [4] Штрбац Катарина, Митровић Мирослав, „Интердисциплинарни приступ наукама безбедности и одбране“, Политичка ревија, број 3/2012.
- [5] Alan Beyerchen, „Clausewitz, Nonlinearity and the Unpredictability of War,“ *International Security*, 17:3 (Winter, 1992),
- [6] Arquilla John, Ronfeldt David, „The Advent of Netwar (Revisited).“ *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*. Santa Monica, CA: Rand, 2001.
- [7] Beyerchen Alan, „Clausewitz, Nonlinearity and the Unpredictability of War,“ *International Security*, 17:3 (Winter, 1992)
- [8] CACI, „Dealing With Today’s Asymmetric Threat to U. S. and Global Security“, CACI International Inc, An Executive Summary of the May 8th 2008 Symposium, 2008.
- [9] Cebrowski Arthur, Garstka John. *Network-Centric Warfare: Its Origin and Future*, U. S. Naval Institute, Jan. 1998.
- [10] Cox, Robert, W., „Perspektive of Globalization“ in ed. Mittelman, J. H., *Globalization-critical reflections*, London: Lynne Rienner Publisher. inc. 1996
- [11] Department of Defense of US Government, *Irregular Warfare (IW)-Joint Operating Concept (JOC)*, 2007.
- [12] Hoffman Frank G., „On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats,“ *War on the Rocks* (blog), July 28, 2014, Interenet, <http://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybridthreats/>, 10/12/2016.
- [13] Hofman Frank G., *Conflict in the 21st Century-The Rise of Hibrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, 2007.
- [14] Institute for National Strategic Studies, *Strategic Assessment 1998: Engaging Power for Peace*, Washington: National Defense University Press, 1998.
- [15] Kofman Michael, Matthew Rojansky, „A Closer look at Russia’s ‘Hybrid War’“, *Kennan Cable*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, No. 7, April 2015.

³⁵ Види: CACI, „Dealing With Today’s Asymmetric Threat to U.S. and Global Security“, *An Executive Summary of the May 8th 2008 Symposium*, 2008 CACI International Inc.

[16] Korybko Andrew, *Hybrid Wars: the indirect adaptive approach to regime change*, Moscow, Peoples' Friendship University of Russia 2015.

[17] Kristin S. Kolet, *Asymmetric Threats to the United States*, Fairfax, VA: National Institute for Public Policy, 2002.

[18] Lambakis Steven, Kiras James, Kolet Kristin, *Understanding „Asymmetric“ Threats to the United States*, National Institute for Public Policy, Fairfax, 2002.

[19] Liddell Hart, B. H. . „The Strategy of Indirect Approach.“, *National War College*, 1954.

[20] Mann Steven, „Chaos Theory and Strategic Thought“, *Parameters*, Autumn 1992.

[21] Metz, S., and Johnson, D., V., *Asymmetry And U. S. Military Strategy: Definition, Background, And Strategic Concepts*, Strategic Studies Institute, US, 2001.

[22] Nazemroaya Mahdi Darius, „Iraq and Syria are Burning, „Constructive Chaos“ and America's Broader Strategy to Conquer Eurasia.“ *GlobalResearch. ca*, June 2014.

[23] Nye Joseph S., Jr., „The misleading metaphor of decline,“ *The Atlantic Monthly*, March 1990.

[24] Renz Bettina, Smith Hanna, *Russia And Hybrid Warfare – Going Beyond The Label*, Finnish Prime Minister's Office, Government's analysis, 2016.

[25] Shahskov Sergei, „The theory of 'manageable chaos' put into practice.“ Strategic Culture Foundation, March 2011.

[26] Sun Tzu, *Art of War- Chapter 3: Attack by Stratagem*, Leicester: Allandale, 2000.

[27] Štrbac Katarina, Mitrović Miroslav, "Asymmetric Threats-common response in Western Balkans", *The Review of International Affairs*, vol. LXII, No 1143, July-September 2011.

[28] The Joint Staff, *Joint Strategy Review*, Washington, DC, 1999.

ХИБРИДНО РАТОВАЊЕ – КОНЦЕПТУАЛНА АДАПТАЦИЈА*

Мирослав Р. Терзић, Мића Д. Миладиновић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија
Сабахудин Цоковић
Универзитет ЕДУЦОНС у Сремској Каменици,
Факултет за примењену безбедност

Процес трансформације рата вишедимензионалног карактера и разноврсних тактика који је изазван савременим претњама по националну, глобалну и регионалну безбедност и који је условљен технолошким развојем, а који се манифестује у различитим облицима – конвенционални, неконвенционални, асиметрични, нелинеарни итд. захтева нови приступ у анализи сукоба. У том контексту, на почетку 21. века, са новим изазовима по националну, регионалну и међународну безбедност тежи се појмовном одређењу и концептуализацији хибридних претњи и хибридног ратовања. То је један веома сложен процес који ће морати да идентификује и формулише однос између геополитичке ситуације, савремених безбедносних изазова и ризика и манифестација атипичних савремених сукоба да би се, што је могуће прецизније, доктринарно уредило хибридно ратовање.

Користећи одређене геополитичке анализе и анализирајући сукоб од 2006. године, са тежиштем на примени не стандардних тактика и нових технологија, у раду се приступило концептуалној адаптацији хибридног ратовања.

Кључне речи: *хибридно ратовање, хибридне претње, концепт*

Увод

Геополитичке тежње државних и недржавних субјеката некада је могуће остварити само комбинацијом примене меке и тврде моћи у веома комплексном безбедносном окружењу. Комплексност безбедносног окружења испољава се кроз мултидимензионални сукоб применом вишеструких, асиметричних, конвенционалних и неконвенционалних тактика остварујући утицај на економску, политичку, социјалну, информациону, когнитивну и друге сфере на националном, регионалном и глобалном нивоу између државних и недржавних актера или између различитих интересних група. Ове специфичности указују на ревидирање или промене постојеће парадигме ратовања.

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту Војне академије „Утицај промена у оперативном окружењу на припрему и извођење операција“.

Мултидимензионални сукоб различитим испољавањем меке и тврде моћи је хибридног карактера чиме се оправдава коришћење термина хибридно ратовање. Из ове перспективе, улога свих субјеката у хибридном ратовању се ревидира и мења, долази до промене парадигме па је због тога потребна концептуална адаптација хибридног ратовања.

Концептуална адаптација хибридног ратовања је континуалан и перманентан процес подложен променама у складу са геополитичким тенденцијама, научно-технолошким развојем, развојем наука одбране, вештине вођења рата и сл. Након завршетка или током праћења сукоба на основу научених лекција применом научних метода неопходно је преиспитивање постојећег концепта хибридног ратовања и утврђивање потребе за новим концептом.

Потреба за новим концептом хибридног ратовања

Хибридно ратовање као нови концепт ратовања (сукоба) актуелизовано је 2006. године након сукоба између Израела и Хезболаха. Наведени сукоб испољио је низ специфичности: сукоб државе и недржавног субјекта; садејство герилских јединица и регуларних трупа током противтенковских и противваздухопловних дејстава на Израел; афирмативно и у реалном времену приказивање снимака успешних дејстава Хезболаха, на више медија укључујући и сајбер простор, приказивање дејстава Израела супротно међународним правилима ради придобијања подршке исламске заједнице током трајања сукоба; асиметрична употреба силе, низ тактичких изненађења и сл. По прекиду дејстава обе стране у сукобу су прогласиле победу. Након сукоба остала је чињеница да је Хезболах добио "медијски" рат успешно користећи информациони простор, укључујући деловање на глобалној комуникационој мрежи (интернету или у сајбер простору) и достигао постављени циљ. У прилогу овој тврдњи је подршка Хезболаху од одређених исламских држава (нпр. Иран и Сирија) и покретање расправе у Израелу о тактици борбених дејстава против Хезболаха и примених међународних правила ратовања.

Ипак поједини теоретичари наводе да је први хибридни рат почео 1961. године а односио се на операцију свргавања кубанске владе Фидела Кастра.

Операција свргавања кубанске владе се фундаментално разликовала од америчког ангажовања у Корејском рату 1950–1953. године, где су Сједињене Америчке Државе имале мандат Уједињених Нација, и од Вијетнамског рата, који се расламсавао у истом периоду, а где су Сједињене Америчке Државе деловале на основу билатералних споразума са својим јужно вијетнамским савезницима.

За свргавање Кубанске владе америчка обавештајна агенција (енг. *CIA*) је формирала, наоружала и обучила, четири пешадијска, један тенковски, један ваздушно-десантни батаљон и један артиљеријски дивизион, састављене од кубанских емиграната и плаћеника. Њих је требало да подржавају пилоти – емигранти у авионима америчке авијације, на којима су ознаке биле уклоњене.

На неким авионима су биле ознаке кубанске авијације са циљем да их представе представе као дезертере из кубанске војске.

Укупна бројност инвазионих трупа била је око 2 хиљаде војника. Копнене трупе су се ослањале на подршку авијације и морнарице САД (ка обалама Кубе доплови-

ли су носачи авиона „Есекс“, „Боксер“ и „Шангрила“, са бродовима за подршку, а бомбардерска авијација је дејствовала из база на Флориди).

Кубанска одбрана у том тренутку била је састављена од народне милиције наоружане застарелим наоружањем подржане ваздухопловним снагама. Најближе кубанске јединице, способне да се супротставе – налазиле су се 120 километара од места инвазије. У принципу, однос снага је био нелинеаран (снаге нису биле упоредиве).

Интензивне борбе су почеле 15. априла 1961. године неуспешним покушајем авијације САД да уништи Ваздухопловне снаге Кубе. Већ 17. априла дошло је до искрцавања главних инвазионих снага у Заливу свиња. А два дана касније већина искрцаних емиграната и плаћеника је била заробљена.

У историји ратовања та операција је забележена као неуспела, а САД су претрпеле огромну морално-политичку штету.

Основни разлог за неуспех операције наводи се неуспели покушај извођења народног устанка против Фидела Кастра на Куби, који је требало да ескалира након искрцавања емиграната и плаћеника¹.

Специфичност ове операције је синхронизована примена (комбиновање) две различите врсте сукоба (борбена дејства и народни устанак) ради достизања крајњег жељеног стања, што се може ставити у контекст хибридног рата.

Агресија НАТО савеза (19 земаља чланица НАТО пакта) на Савезну Републику Југославију може се ставити у контекст хибридног рата зато што је уследила након одређених економских, дипломатских, медијских и других притисака на СРЈ и неуспеха шиптарских снага да заузму простор Косова и Метохије.

Агресија НАТО снага на Савезну Републику Југославију започела је 24. марта 1999. године, ваздухопловним дејствима по командним местима, положајима ПВО и телекомуникационим центрима. То је био први случај у историји да је једна институција (савез, недржавни субјект) ступила у рат против једне државе. Мада је интервенција спроведена у име „међународне заједнице“ напад је извршен без сагласности Уједињених нација, јер је на састанку Савета безбедности амерички захтев за легализацију интервенције одбачен због вета Народне Републике Кине и Руске Федерације.

Унутрашњу подршку интервенцији НАТО снага пружале су одређене невладине организације и интензивна медијска пропаганда, посебно на простору Косова и Метохије. Снаге безбедности СРЈ успешно се супротстављале агресији извођењем борбених дејства, експлоатацијом електромагнетног спектра и применом одређених тактичких радњи против оружане агресије док остали елементи, првенствено се мисли на медије у СРЈ, успешно су деловали на психолошко-пропагандну делатност непријатеља.

Из наведеног примера могуће је закључити да је након делимичног успеха (неуспеха) примене меке моћи² уследила примена тврде моћи³ комбинацијом ваздухо-

¹ Ротислав Ишћенко, (25.01.2016), *Пери хи хибридни рат су покренуле САД против Кастра, а сада су и сама жртва хибридног рата*, www.fakti.org,

² Мека моћ представља способност утицаја на друге да усвоје жељени правац деловања кроз културолошки и идеолошки утицај или подстицањем на промене. Сфере утицаја током примене меке моћи могу бити: **култура** (нпр. промовисање или подршка одређене културе која је привлачна другима), **вредности** (које се очигледно и искрено примењују), **спољна политика** (када је други сматрају легитимном), инклузивно деловање ради решавања одређених проблема (нпр. деловање на свим нивоима ради заштите националних мањина) и сл.

пловних борбених дејства НАТО снага и интензивна медијска кампања са једне стране, док са друге стране у току агресије НАТО снага успешно је експлоатисан електромагнетни спектар, извођена борбена дејства и психолошко пропагандно деловање.

Након анализе ранијих сукоба и агресије НАТО на Савезну Републику Југославију било је јасно да постојеће парадигме, које се односе на сукобе, треба модификовати. „Да би била прихваћена као парадигма, теорија мора да изгледа боља од својих конкурената, али не мора да објасни, и заправо никада то не чини, све чињенице с којима се суочи“.⁴

Парадигму хибридног ратовања требало је модификовати укључујући комбинацију меке и тврде моћи која ће обезбедити успех у наредним операцијама.

Са појавом нових изазова за регионалну и међународну безбедност, појавом нових технологија као и нових могућности сајбер простора све више долази до сукоба недржавних субјеката (разне терористичке организације) против држава или одређених савеза држава.

Сукоб у Сирији, посебно у региону Алепо где су се сукобиле снаге Сиријске армије, оружане снаге Руске Федерације, оружане снаге САД и Исламска Држава последица је остваривања одређених геостратешких интереса⁵ а испољио је низ специфичности од интензивне медијске кампање, вођења посредних (енг. проху) ратова, интензивног коришћења сајбер простора за пропаганду и врбовање терориста до употребе роботизованих борбених система.

Сукоб у Украјини (обојена револуција, евромајдан) карактерише интензивно коришћење сајбер простора ради мобилизације становништва за протесте као и интензивна пропаганда ради смене постојећег режима. Након сукоба у Украјини САД и Европска Унија су оптуживале Русију за спровођење хибридног рата у Украјини, нарочито на Криму. Европска Унија у Глобалној стратегији за безбедност и спољну политику као једну од главних претњи по безбедност означила Русију.

Након тих сукоба све чешће се на регионалној и међународној политичкој сцени помињу термини хибридна претња, хибридни рат, хибридни сукоб и сл. Безбедносно окружење се променило односно постало је још комплексније. Зато је Европска комисија је 06. 04. 2016. усвојила Заједнички оквир за супротстављање хибридним претњама.⁶

Дакле парадигму хибридног ратовања је неопходно преиспитивати и мењати у складу са геополитичким променама и променама у безбедносном окружењу узимајући у обзир развој наоружања и војне опреме и тактике дејства и деловања.

³ Тврда моћ представља, претежно, војну и економску снагу ради утицаја на понашање држава и недржавних субјеката или ради директне промене тока догађаја у сукобима.

⁴ Томас С. Кун, *Структура научних револуција*, Нолит, Београд, 1974, стр. 59, превео Станиша Новаковић.

⁵ Сирија је значајна јер је требало да буде крај терминала гасовода између Ирана и Ирака, који би дозволио Ирану приступ европском тржишту и потпуно поништио режим санкција. Конкурентски пројекат је гасовод од Катара преко Саудијске Арабије, Јордана и Сирије до Европске уније, било као течни гас преко Турске. Председник Сирије је одбио предлог Голфског гасовода због оданости Ирану, због чега је насебе навукао жесток хибридни рат. Лука Тодоровић, Милован Милутиновић, (12. мај 2016) Глобалне тенденције и хибридни рат, СВАРОГ, стр. 19.

⁶ EUROPEAN COMMISSION, Joint Framework on countering hybrid threats, Brussels, 6.4.2016

Концепт хибридног ратовања

Садашњи војни теоретичари покушавају да дефинишу хибридне претње, представе концепт хибридног ратовања и да утврде до ког степена, у актуелном безбедносном окружењу, су дефиниције правилне а концепт адекватан за постизање стратешких циљева и заштиту националних, регионалних и глобалних интереса.⁷ Ово питање је оправдано, имајући у виду сложеност сукоба и сталну промену (деградацију) међународног безбедносног окружења.

Изазови, ризици и претње су тако велики, тако сложени, тешко предвидиви и разноврсни, да, у овом тренутку, свака држава на свету је рањива хибридним претњама и угрожена хибридним ратом. Другим речима, рањивости су тако велике а претње тако бројне да ризици политичке, економске, културне, социјалне, информационе и војне природе теже ка екстремно насилним манифестацијама.

Међународни систем се заснива на државама са ограниченим суверенитетом и међузависним у погледу политичког деловања и економског развоја. Регионалне и међународне установе, владе и недржавни актери, посебно велике транснационалне корпорације, неке невладине организације, верске групе, приватне безбедносне компаније користе оруђе глобализације и смањују државни монопол државе на власти.

Државе нису само географска подручја затворена у политичким границама, већ и национални, културни, религијски, цивилизацијски ентитети и идентитети који индивидуализују и исцрпно набрајају људске заједнице и држе их, чак и у ери универзализације, информација и знања, специфичности, вредности и аутентичности. С тога ће се, државе у хибридном рату борити од непријатеља (ентитета, недржавног субјекта) који комбиновано напада њихове идентитете користећи све димензије безбедносног окружења.

Сви феномени који се јављају у људском друштву носе отисак динамике друштва, флексибилности и свеprisутности. И, због тога што су односи између држава и других недржавних или међудржавних субјеката зависни од интереса и геополитичке ситуације далеко од тога да представљају само сарадњу, поверење, хармонију и међусобно поштовање, и даље су веома компликовани, сложени, конкурентни и чак конфликтни, па у вези са тим питања концепта хибридног ратовања и хибридне претње јесте и остаће актуелно дуже времена.

Европска Унија, као један од изазова по безбедност, је препознала хибридне претње и у Глобалној стратегији за спољну политику и безбедност наводи: „данас *тероризам, хибридне претње, климатске промене, економска нестабилност и енергетска несигурност угрожавају наше грађане и територију. Политике страха прете европским вредностима и европском начину живота*“. У складу са тим ЕУ је 2016. године својила *Заједнички оквир за сузбијање хибридних претњи* у коме се наводе 22 мере за препознавање хибридних претњи, организовање одго-

⁷ Серија текстова који помињу и описују хибридно ратовање почели су да сепојављују након сукоба Израела и Хезболаха 2006. године. Пуковник Френк Хофман је заједно са Џејмсом Н. Матисом, објавио 2005. године чланак „Будући ратови – Успон хибридних ратова“ у коме они предвиђају нове типове конфликта са којима ће се Сједињене Америчке Државе врло брзо суочити. Неколико година касније Стивен Левитски са Универзитета Харвард, Лукан О Пут са Универзитета Торонто написали су књигу „Хибридни режими после хладног рата.

вора на хибридне претње, спречавање кризе и одговор на кризе, опоравак и јачање сарадње са НАТО-ом.

Имајући у виду да је идентификација и сузбијање хибридних претњи повезана са националном безбедношћу и одбраном, одржавањем реда и применом закона, Европска унија напомиње да државе чланице имају примарну одговорност у решавању тог проблема јер је већина националних слабости специфична за поједине државе. Међутим уколико се државе чланице Европске Уније суочавају са заједничким претњама које могу бити усмерене на преко граничне мреже и инфраструктуре, отклањање тих претњи је координираним деловањем на нивоу ЕУ користећи се политикама и инструментима како би се унапредила европска солидарност и узајамна помоћ.

На регионалним безбедносним форумима водила се и водиће се дебата о хибридном рату Русије у Украјини а такође о хибридном рату САД и Европске Уније против Русије. Европска Унија и САД су оптуживале Руску федерацију да је водила хибридни рат применом меке моћи у Украјини што је резултирало присаједињењу полуострва Крим Руској федерацији. Поједини теоретичари из Русије и Украјине оптужују „Запад“⁸ да води хибридни рат против Русије, који не обухвата само војне операције ниског интензитета или диверзантска дејства у Донбасу, већ и информациони, дипломатски и економски рат, уз објављене и необјављене санкције, попут забране кредитирања руских компанија и онемогућавања их да дођу до најновијих технологија.

Концепт хибридног ратовања има изузетно сложен садржај и бројне нијансе. Иако се чини да је појам врло јасан, не разумеју га сви стручњаци, теоретичари или практичари, као и они заинтересовани када мисле о хибридном ратовању. Већина аутора посматра хибридно ратовање као комбинацију војне силе са тактиком дезинформације, терора, дестабилизације и исцрпљивања непријатељевог становништва. Оно што је ново јесу техничка средства и нове техничке могућности за деловање у сајбер простору, софистицирану пропаганду и примену читавог спектра нерегуларних тактика ратовања које стоје на располагању великом броју недржавних актера захваљујући рапидном развоју технологије, посебно информационе. У нерегуларне тактике спадају тајне акције, економске уцене, дипломатске двоструке игре, медијске манипулације и сл. Дакле реч је о непрекидном феномену са променљивом димензијом и интензитетом, који је у почетном периоду прикривен и има широк спектар облика и поступања од информационих, медијских, политичких, економских, социјалних, идентитетских конфронтација па до насилних војних конфронтација.

Тренутна стварност је да су међународном и националном политичком систему подједнако важни и државни и недржавни актери и доприноси разним контроверзама и разликама, технолошким скоковима, филозофско-идеолошким и културним споровима који би могли знатно да утичу на понашање појединаца и друштва и да се употребе у хибридном рату.⁹

⁸ „Запад“ обухвата Европску унију и Сједињене Америчке Државе.

⁹ Председник САД Доналд Трамп 26.01.2017. је донео одлуку о забрани уласка у земљу за избеглице и држављане седам претежно муслиманских земаља, међутим Федерални судија Џејмс Роберт из Сијетла је блокирао поменућу одлуку и дозволио им улазак. Та ситуација се може искористити у хибридном рату зато што је изазвала протесте широм САД и у водећим европским државама, знајући да нико не одустаје од својих интереса, намера, циљева и дела осим ако су принуђени да то ураде.

У складу са еволуцијом, развојем знања и анализом сукоба (борбених дејстава и других активности) разматра се један нови приступ у објашњавању и имплементирању концепта хибридног ратовања уз подршку тактичког, оперативног и стратегишког размишљања и процена који узимају у обзир технолошки развој и динамику људског друштва у процесима међузависности на различитим нивоима економског, друштвеног и културног развоја.

Излазећи из парадигме конвенционалног ратовања у којој је за успех неопходан однос снага у сукобу 3:1 у корист нападача, али како су догађаји, кризе и сукоби у последњих 20 година показали, постоји потреба за новим разумевањем логике да се рат може добити анализом флексибилног, комплексног и динамичног борбеног окружења у асиметричном сукобу, применом неконвенцијалних средстава и система и чак без испаљеног метка. Такође нове технологије су промениле начин ратовања, мека сила је заменила тврду силу па крајње жељено стање (нпр. промена неодговарајућих режима у појединим државама) је могуће достићи коришћењем социјалних мрежа за тзв. „твитер револуције“. Тактика је једноставна: подстицање политичких дискусија на социјалним мрежама попут Твитера, Фејсбука, политичке активности блогера, стављање видео садржаја са сугестивним порукама и сл. Али и у овом случају, расуђивања и процене морају се сразградити не у категоричким и аподикличним димензијама, већ посебно у релативним, сложеним и динамичним проценама.

Међу бројним тактикама које су специфичне за хибридно ратовање (са њиховим испољавањем на оперативном и стратегијском нивоу), према мишљењу аутора, такође спадају и следеће:

- дипломатске активности;
- обавештајне и контраобавештајне активности;
- размена информација и сарадња у области безбедности и одбране на регионалном и међународном нивоу;
- психолошко-пропагандне активности;
- извиђачке активности;
- одређена дејства у сајбер простору и заштита од дејстава у сајбер простору;
- заштита информација од стратегијског значаја;
- информисање и стратешке комуникације;
- заштита економских и енергетских капацитета;
- јачање националних и заједничких вредности (развој основних ћелија друштва кроз образовање, културно уздизање и промовисање заједничких вредности);
- заштита критичне инфраструктуре;
- цивилно-војна сарадња на локалном, регионалном и националном нивоу;
- конвенционална борбена дејства (од пешадијских до против терористичких дејстава);
- специјална дејства и
- друге акције.

Тактике хибридног ратовања (заштите од хибридних претњи) могуће је применити у свим операцијама (офанзивне, дефанзивне, операције цивилно-војне сарадње, операције стабилности, операције подршке и сл) с тим да се неће све тактике реализовати у свим операцијама а и редослед реализације може бити различит у зависности од операције.

Хибридно ратовање као и други сукоби може бити двострано или вишестрано. Када се спомиње вишестрано ратовање, углавном се мисли на посредни (енг. *proxi*) рат па тако и вишестрано хибридно ратовање може се посматрати као посредно ратовање у коме снаге користе принципе хибридног рата и хибридне тактике.

Двострано хибридно ратовање обухвата офанзивне (нападне) хибридне операције и дефанзивне хибридне операције (одбрана од офанзивних хибридних операција).

Концепт хибридног ратовања (офанзивне и дефанзивне хибридне операције) треба да:

- обухвати тренутну геополитичку ситуацију у региону (зони) хибридне операције;
- јасно идентификује основни и могуће циљеве хибридне операције;
- прикаже SWOT¹⁰ анализу (снаге, слабости, прилике и претње) чинилаца хибридне операције;
- објасни начин ефикасног и ефективног искоришћења ресурса за извођење операције;
- објасни заштиту слабости;
- утврди које прилике, када и како их искористити;
- идентификује и предвиђа временске оквири за извођење хибридне операције;
- објасни редослед реализације задатака ради достизања циља (циљева) хибридне операције;
- прикаже начин сарадње са свим субјектима у зони хибридне операције и другим субјектима;
- утврди потребе развоја допунских планова за извођење хибридне операције.

Да би овај концепт био успешан потребне су темељне припреме и стварање одређених (критичних) предуслова. Пре свега треба да постоји јака политичка подршка за извођење хибридне операције на краћи и дужи рок. Ефикасан обавештајни апарат ради квалитетне процене ситуације у зони хибридне операције. Свеобухватна информационо кампања¹¹ у зони хибридне операције и ван зоне хибридне операције ради придобијања подршке за извођење хибридне операције.

Принципи хибридног ратовања

Имплементација неких принципа хибридног ратовања, који су применљиви на тактичком, оперативном и стратегијском нивоу, обезбеђује преиспитивање, кохерентност и континуитет концепта хибридног ратовања.

Важно је нагласити да као резултат анализе и стварности овог концепта, хибридно ратовање је сукоб било ког типа који суштински обухвата примену принципа оружане борбе и принципа неоружаног, често прикривеног, деловања у осталим димензијама окружења захваћеног хибридним ратом.

Међу најважнијим принципима концепта хибридног ратовања који су се показали као успешни како у вештини тако и у теорији вођења сукоба сврставају се: тајност припрема и прикривено деловање, изненађење, константна примена иденти-

¹⁰ Акроним енглеских речи: *Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats*

¹¹ Обухвата информационо деловање широког спектра у целокупном медијском простору (телевизија, штампани медији, радио, глобална мрежа комуникација и сл).

фикованих асиметрија у свим фазама хибридног рата, истовремено или етапно деловање у више димензија оперативног окружења, стратешка комуникација, размена информација, друштвена отпорност, ефикасност и ефективност.

Тајност припрема хибридне операције и прикривено деловање је веома важно ради адекватног одговора на хибридне претње током дефанзивне хибридне операције или остваривања стратешке предности у офанзивној хибридној операцији.

Принцип изненађења обухвата неочекивано деловање у више димензија оперативног окружења комбиновањем различитих тактика на неочекиван начин. Овај принцип захтева свеобухватно обавештајно деловање ради правилне процене ративности и примену различитих техника обмашивања.

Константна примена идентификованих асиметрија у свим фазама хибридног рата укључује, на пример деловање на друштвеним мрежама ради мобилисања великог броја људи којима ће се манипулисати, или блокада одређених економских или војних капацитета деловањем у сајбер простору и сл.

Истовремено или етапно деловање у више димензија оперативног окружења подразумева, на пример у првој етапи хибридног ратовања деловање у социјалној димензији ради стварања позитивне или негативне перцепције да би након достизања циља у првој етапи уследило деловање у физичкој димензији заузимањем одређеног географског простора.

Принцип стратешке комуникације најчешће се спомиње у документима Европске Уније као одговор на хибридне претње подизањем јавне свести о хибридним претњама и стварањем социјалне отпорности.¹² Стратешка комуникација је важна ради сарадње са „трећим“ земљама у сузбијању хибридних претњи.

Размена информација подразумева формирање одређеног центра у коме ће се сливати и користити информације у хибридном рату а унапређује сарадњу између свих субјеката који се боре против хибридних претњи и „трећих“ земаља и омогућава ефикаснију анализу поверљивих и доступних података о хибридним претњама.

Принцип друштвене отпорности подразумева јаке стубове државе, политичко руководство, заштиту критичне инфраструктуре и заједничко деловање свих субјеката друштва у зони хибридне операције.

Принцип ефикасности и ефективности испољава се правовременим откривањем хибридних претњи, њиховом проценом и адекватним одговором на хибридне претње уз економично коришћење поузданих ресурса. Стога је сваки начин откривања и одговора на хибридне претње у границама које осигуравају максималну ефикасност.

Закључак

Анализирајући сукобе у 21. веку и наводећи бројне специфичности хибридних претњи и хибридног ратовања, за адекватан одговор на хибридне претње и успех у хибридном рату, израдом адекватног концепта хибридног ратовања и његовом реа-

¹² Починитељи хибридних претњи могу константно ширити дезинформације и циљаним деловањем на друштвеним мрежама настојати да радикализују појединце, дестабилизују друштво и контролишу политичку ситуацију. Кључна способност одговора на хибридне претње је применом добро планиране стратегије стратешке комуникације. EUROPEAN COMMISSION, (6.4.2016.) Joint Framework on countering hybrid threats, Brussels, стр. 5

лизацијом придржавајући се кључних принципа, је неопходно да сви субјекти безбедности и одбране, можда чак и сви субјекти друштва, учествују у овом напору. Основни разлог је јачање одбрамбених способности државе или савеза држава ради спречавања изненађења у било којим облицима сукоба, било да се ради о деловању у сајбер простору, психолошко-пропагандном деловању или примени савременог наоружања и технике.

У концептуалној адаптацији хибридног рата, мора се направити промена парадигме, у смислу да је концепт променљив и да би га требало посматрати као основну замисао за остварење циља која обухвата планска и sukcesивна деловања и дејства у свим димензијама окружења захваћеног хибридном ратом.

Литература

[1] Ротислав Ишћенко, *Пери хи хибридни рат су покренуле САД против Кастра, а сада су и сама жртва хибридног рата*, www.fakti.org, 25.01.2016.

[2] Томас С. Кун, *Структура научних револуција*, Нолит, Београд, 1974, стр. 59.

[3] Levitsky, S., & Way, L. A. (2010). *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the cold war*. Cambridge University Press.

[4] EUROPEAN COMMISSION, Joint Framework on countering hybrid threats, Brussels, 6.4.2016.

[5] Глобална стратегија ЕУ о спољној и безбедносној политици – Заједничка визија, заједничко деловање – јача Европа, Савет ЕУ, Брисел, 28.06.2006.

[6] Андреј Корибко, *Трансформација хибридног рата: Технологије против „обојених револуција“*, www.srbinfo.info, 01.06.2016.

[7] Владимир Горбулин, *Запад је себи поставио за циљ да изведе државни удар у Москви*, www.fakti.org, 01.10.2016.

[8] Талијан, Мирослав и др, *Приказ Глобалне стратегије Европске уније за спољну и безбедносно политику*, Научни скуп „Србија и стратегијска раскршћа“, Београд, 2016. стр. 433–448.

[9] Николић, Небојша, *Стратегијска раскршћа и хибридни рат – нови феномен или ново име за старе приступе конфликтима*, Научни скуп „Србија и стратегијска раскршћа“, Београд, 2016. стр. 77–85.

[10] Hoffman, Frank, „Conflicts in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars“, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia (December 2007).

[11] Hoffman, Frank, „Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict“, *Strategic Forum*, Institute of National Strategic Studies, NDU, No.240, 1-8, (April 2009).

[12] Jagello 2000, „Hybrid Warfare: A New Phenomenon in Europe's Security Environment“, Research paper by Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague in cooperation with Faculty of Social Studies, Masaryk University, Brno, and European Commission Representation in the Czech Republic, Praha-Ostrava 2015.

[13] Korybko, Andrew, „Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change“, Institute for Strategic Studies and Predictions PFUR, 2015.

УТИЦАЈ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ НА СТРАТЕГИЈСКЕ АЛИЈАНСЕ И МРЕЖЕ ОРГАНИЗАЦИЈА НА СВЕТСКОМ ТРЖИШТУ

Мирко Т. Петковић*
„Просуп“, Београд
Вукотић С. Наташа**
IMI doo, Београд
Ђорђе Ј. Чабиловски
Министарство одбране Републике Србије

У раду је истакнута глобализација као појава „нове„ тржишне динамике. Свеобухватност појма глобализација и бројност феномена које ова појава „изазива„ указује на неопходност његовог сталног праћења и анализе, посебно са становишта утицаја на стратегијске алијансе и мреже организација на светском тржишту.

Алијансе између компанија и пословних мрежа из различитих делова света су реалност савременог пословања. Компаније почињу да схватају оно што су нације већ научиле: у сложеном и неизвесном свету пуном опасних противника најбоље је не наступати сам. Велика оперативна снага на широкој позорници ангажовања била је традиционални разлог за разумевање са онима чији су интереси били паралелни са интересима предузећа. Конфедерација – основа сваке алијансе, битан је део репертоара сваког доброг стратега. У савременом конкурентском окружењу то важи и за менаџере корпорација и других предузећа. Неке алијансе представљају само механизам за улазак на нова тржишта. Друге, међутим, имају за циљ да остваре комплетну интеграцију ресурса два или више предузећа ради повећања њихових производних могућности, развоја и трансфера нове технологије, тржишних истраживања, као и развоја производа и маркетинга. Бити добар партнер неког предузећа значи препознати тактичке намере конкурента, као и шансе за постизање конкурентске предности у односу на те конкуренте.

Кључне речи: *глобализација, „нова“ тржишна економија, транснационалне компаније, конкуренција, технологија, стратегијске алијансе и мреже организација на глобалном тржишту*

* Др Мирко Т. Петковић је директор фирме „Просуп“ у Београду.

** Наташа С. Вукотић је директорка развоја фирме IMI doo Београд.

Увод

Традиционална подела на локално, регионално, национално и међународно тржиште постаје све мање релевантна. Дошло је до огромне међузависности света под притиском развоја производних снага, комуникација, транспортних средстава. По том основу и преовлађује схватање да скоро не постоје тржишта националног карактера, уз истовремено сасвим извесну чињеницу да ниједно тржиште не може да се развија изоловано. Неолиберализам је довео до слободног кретања капитала, рада, роба, идеја, информација, знања, итд. То је довело до схватања да технологија и глобализација уобличавају свет, јер најрентабилнији конкурент постаје онај субјект који искористи предности глобалног тржишта и свој пословни систем пројектује тако да оствари што је могуће бољи пословни резултат.

У условима глобализације тржишта, брзог развоја технологије и измењених захтева потрошача пословна сарадња постаје најефикаснији начин опстанка на тржишту. Савремена предузећа, данас, развијају структуре које су мање, децентрализоване и базиране на стратегијама сарадње и хоризонталним везама и односима са другим предузећима. Корак према „флексибилним производним системима“ довео је до појаве разноврсних мрежа, алијанси, трговачких асоцијација, *joint venture*-а, итд. Стога су савези између компанија из различитих делова света једна стварност у савременом пословању. Неки облици сарадње су механизам да се продре на нова тржишта. Други су услов да се оствари једна потпуна интеграција средстава два или више предузећа у циљу повећања њихових производних способности, развоја и трансфера нових технологија, истраживања тржишта као и развоја и маркетинга производа. Постати добар партнер неком предузећу значи препознати стратегијске и пословне намере конкурента а тиме и могуће шансе за стицање диференцијалне предности у односу на њега. У том смислу су пословне алијансе и мреже, без обзира на трајање, циљеве и остале варијетете, моћне алтернативе и вертикалној интеграцији и диверзификацији и као инструмент за долажење до нових тржишта и купаца. Наиме, могу служити као моторна снага раста и чак и као важна моторна снага промена и смањења ризика на глобалном тржишту. Управо циљ овог рада није само да се анализирају кључне карактеристике удруживања реномираних фирми у пословне савезе, већ и да се расветле управљачке димензије формирања продуктивних односа између фирми кроз поједине нивое интеграције, а све у циљу повећања њихових конкурентских предности у условима глобализације.

Глобализација и конкуренција

Глобализација значи широм света заоштрено конкуренцију, која ће предузеће натерати да се даље рационализује. Када се дефинише глобални карактер посла, тражи се технологија широм света, која ће бити подобна за највећи број тржишта. Речју, тражи се производ који ће бити прихватљив у максималном броју земаља [1, стр. 290].

Глобализација је, истовремено, и флексибилност да се нађе најбоље место за обезбеђење сировина, да се потом оде другде да би се од тих сировина направили финални производи, а затим да се ти производи продају на трећем месту. Шта ће

се од ове три ствари наћи на ком простору (земљи) увелико зависи и од дотичне земље. То је посебно дошло до изражаја крајем осамдесетих година 20. века када је јапански јен почео да јача у односу на амерички долар па су јапански произвођачи тзв. потрошачке електронике почели да производне капацитете селе у друге азијске земље, где су трошкови нижи, у жељи да очувају конкурентност на глобалном тржишту. Тај процес је убрзан током деведесетих, а посебно почетком новог миленијума, тако да у региону, пре свега Југоисточне Азије (а делом и у Кини) данас ради на стотине фабрика које лиферију „јапанске“ производе од телевизора, преко видео рекордера до стерео уређаја и др. Последњих година, уочен је и један нови тренд у условима све заоштреније глобалне конкуренције, економски развијене земље су почеле своје фабрике да пресељавају и унутар Азијског континента – из једне земље у другу (из Тајланда, или из Сингапура и Малезије у Индонезију, Филипине, па и у Вијетнам), користећи предности јефтинијих инпута. Прво су јапанске компаније, у условима „мега конкуренције“, преоријентисале своје стратегије и прихватиле нове које су омогућавале већи удео уградње локално произведених делова у финалне производе. Примера ради, радна снага у Малезији износи тек око десет одсто цене исте у Јапану, где представља мали удео у трошковима производње, док око 80 одсто одлази на делове који се уграђују у производе. То је довело до тога да водеће компаније Јапана из својих јапанских фабрика лиферију само око 10 одсто компоненти, док све остало поверавају локалним конкурентима.

Глобална оријентација [2, стр. 33]. значи, такође и проширење хоризонта за тражење пословних изгледа и препрека на глобалном нивоу. Избор тржишта зависи од расположивих потенцијала предузећа. Свако предузеће које се усредреди на стварање вредности за потребе постизања конкурентске предности према најбољим компанијама у свету, учинило је кључни корак ка томе да постане глобална или транснационална компанија.

На путу глобализације сопствене организације, својих производа и тржишта Ламонт [2, стр. 30] истиче три кључна захтева:

1. фирма мора у тим напорима да буде боља за корак од осталих;
2. мора да поврати улагања, односно трошкове које је имала из активности уласка на нова тржишта, и
3. мора да оствари доминацију, како на домаћем, тако и на другим тржиштима која су циљ интернационализације.

Истовремено, три основна сценарија, која могу помоћи предузећима да лакше одаберу приоритете за интернационализацију или глобализацију својих пословних потеза су: економски раст, економски склад и економска диференцијација [3, стр. 22].

Глобализација не значи само улазак у страну производњу.² Глобални приступ значи не само доминантну продају у матичној земљи, него ширење продаје широм света, при чему та продаја представља саставни део пословања предузећа.

¹ Подаци су из истраживања које је 2004. године спровела јапанска влада. Дилема – да ли "локализација" производње и компоненти, и не само монтажа у јапанским азијским фабрикама доноси и пад квалитета, јер их је тако разубеђене тешко контролисати. У јапанским продавницама "домаће" марке су по правилу јефтиније ако имају ознаку да су произведене у Малезији, Индонезији или на Филипинима. Остатак света је још увек опчињен марком Sony, Toshiba, итд.

² Америчка City bank је освојила 40 одсто Тајландског кредитног тржишта. У Пољској је "Gillete" учврстио своју позицију са жилетима тиме што је купио једног старог произвођача ножића за бријање. Велика пивара "Anheuser-Busch" после преузимања највеће пиваре у Централној Кини, сад пласира своје пиво марке

Конкурентност заснована на компетентностима

Настанак и интензиван развој стратегијског менаџмента одражавају изразиту потребу, насталу 1990-тих, да се крупне, радикалне промене, у сфери пословања организација и динамике њихове конкурентности што реалније сагледају у светлу њихових концепата, принципа, метода и техника. Последњих година, нови се принципи често ослањају на концепт „кључне компетентности“, односно на међузависност концепта конкурентности и компетентности [13, стр. 18]. Последњих година мења се и приступ стратегијског менаџмента а тиме се мења и концепт кључних компетентности, те се наглашава „технологија, умеће и синергија“. Значајан акценат и правац развоја стратегијског менаџмента види се, управо, у менаџменту кључних технологија предузећа. У савременим условима глобализације постоји сагласност око четири значајне, основне карактеристике концепта око „кључних компетентности фирме“ [13, стр. 21]:

1) кључне компетентности су оне компетентности које се простиру преко више послова и производа унутар компаније (оне се налазе у основи више производа и послова);

2) постоји „временска доминација“ компетентности над производима у погледу трајања њиховог животног циклуса;

3) компетентности настају „колективним учењем“ у фирми, које је резултат напора у разним областима рада (посебно у координирању диверсификованих производних вештина и интегрисању бројних технолошких токова), и

4) конкуренција на тржиштима производа само је спољни израз конкуренције компетентности која лежи у позадини, али и у суштини конкурентске борбе.

Процес глобализације је, дакле, допринео промени концепта, а то значи промену у основном приступу фирми као целини која је раније сагледавана као скуп „портфолио“, различитих послова. Међутим, данас се све више чини напор да се она идентификује као „портфолио“ компетентност, која се налази у основи различитих послова.

Овакав приступ мења основ према конкурентности предузећа а тиме и привреде у целини. Дакле, борба за тржишно учешће више не представља основ конкурентности предузећа, већ је то све више борба око освајања све више прилика у будућим пословима.

У основи савременог концепта компетентности, сматра се да поседовање ретких, изузетних, неприступачних ресурса само по себи није довољан услов да би предузеће имало посебну конкурентску предност и ексклузивитет на тржишту. Кључни напори који се односе на компетентност предузећа везују се за координирање и коришћење тих ресурса, што су област развоја компетентности.

Основни ресурси и компетентност предузећа, као интерне стратегијске снаге, и производи, тржишта и окружење, као екстерни фактори стратегијског значаја, међу-

"Budweiser" у многе земље. За седам петролејских сестара глобализација никад није била страна реч. Данас постоји 90 фабрика изван Немачке које су делимично или у целини власништво немачких произвођача или производе аутомобиле по немачкој лиценци. Италијанска државна компанија "STET" и амерички "IBM" ушли су у партнерски однос како би широм света нудили своје комуникационе услуге.

собно су чврсто испреплетени и не могу се посматрати изоловано. Предузећа ступају у различите мреже кооперације, сарадње и партнерства, које се данас препознају као стратегијске алијансе. Оне су уткане у концепт развоја и јачања компетентности као нужног предуслова конкурентности предузећа на дуги рок.

Међусобна условљеност и чврста повезаност између кооперације и конкуренције сједињује се у појму компетентности која подразумева обједињавање и јачање снага координирања и употребе разноврсних ресурса у правцу остваривања, између осталог, организационе флексибилности, као кључног предуслова конкурентности у турбулентном, односно глобалном тржишном окружењу предузећа. *Стратегијске алијансе и кооперација, које јачају компетентност, у основи имају учење (односно знање) као кључни стратегијски фактор.* Основни циљеви предузећа се на интегралан начин упоређују са оствареним резултатима предузећа. С друге стране, развој компетентности подразумева сагледавање њиховог доприноса интегралним циљевима предузећа у савременим условима.

Пословање савремених предузећа одвија се у условима бројних промена које представљају све већу опасност уколико се не реагује на прави начин. Велики потреси и дисконтинуитети прете свим предузећима упућеним на тржиште. Међутим, ти потреси су истовремено и шанса за оне који у променама виде прилику и који могу да предвиде смер кретања будућих догађаја. То намеће потребу за променама у начину размишљања и деловања. Неопходно је, различито него што се то чинило до сада, размишљати о конкуренцији, која се све више води између компанија а не производа и послова, о стратегији с обзиром на битно промењену парадигму стратегије у будућности. Конкуренција ће у будућности захтевати све више управљање тржиштем, а карактерисаће је, поред осталог, и следеће: [4, стр. 42]

- тржишно учешће насупрот учешћу у могућностима;
- конкуренција пословних јединица насупрот конкуренцији компанија;
- остати сам насупрот интегрисаним системима;
- брзина насупрот истрајности;
- структурирана насупрот не структурираним подручјима активности, и
- једнофазна насупрот мултифазној конкурентности.

Глобализација, у том смислу, представља нову фазу интернационализације производње, у којој су главни актери транснационалне компаније повезане у системе који делују на глобалном тржишту. Усвајање новог приступа, филозофије и праксе производње, сматра се кључном претпоставком, изазовом и опредељујућим фактором успеха привреда и земаља у будућности.

Нове тенденције у међународном пословном окружењу

Свакодневно смо сведоци брзог усавршавања информационих система и све бржег развоја средстава комуницирања, без којих се не може замислити савремено пословање. *Нову епоху карактерише права револуција у развоју комуникационих средстава у свим деловима света.* Наше окружење је претрпело многе промене у условима брзог развоја електронике. *Сателитски системи сада чине удаљеност и време ирелевантним факторима у процесу комуницирања.* У стању смо да си-

мултано пратимо и реагујемо на све догађаје у окружењу. Модерна средства комуницирања пружају неограничене могућности за међусобне контакте. [14, стр. 230]

У условима динамичних промена и дисконтинуитета, који карактеришу савремене светске привредне токове, управљање привредним активностима постаје све сложеније. Осетљивост купаца и других учесника у привредном животу се повећава, па је тешко створити програме који ће обезбедити раст и развој предузећа. Мораће још ефикасније да се прилагођава многобројним и снажним променама и трендовима у окружењу.

У тражењу излаза, у оваквој констелацији снага и односа, актуелни одговори на пословном плану су усредсређени на даљу афирмацију нових форми и модалитета пословне праксе. Они су, у суштини, засновани на јако израженој интернационализацији производње и маркетинга као тенденцији која у значајном степену тежи превазилажењу традиционалних облика размене и трансфера вредности у савременом свету.

Чак би се могло рећи да су нови облици пословне праксе, као савремен приступ међународним тржиштима и међународном пословању, дефинитивно ставили у други план класичну спољну трговину. *Растући плурализам улагања у иностранству, транснационализација банака и растући значај услуга у значајном степену су отворили нове трендове транснационализације светске економије.*

Специфичност светског тржишта данас је и промена пропулзивности појединих производа тако да се многи извозни програми који су до пре само неколико година били водећи сада налазе у „сивој зони“. Транснационализација светске производње и маркетинга афирмисала је нове не власничке (*non-equity*) форме, а већ крајем 20. века крупне технолошке промене су имале значајне импликације на иновирање организације пословања, што се све скупа снажно манифестује кроз значајно редуковање трошкова и унапређивање ефикасности у поређењу са традиционалном праксом.

Приступ глобалном тржишту

Процес формулисања глобалне стратегије у суштини је активност стављања у однос и усклађивање компетентности предузећа са могућностима и опасностима у међународној средини.

Приступ глобалном тржишту захтева одговарајући микс пословних функција, прилагођен циљевима који желе да се остваре. Различита циљна тржишта имају различите етапе у животном циклусу међународног производа.

Анализа глобалног и индивидуалних националних и регионалних тржишта основа је да се дефинишу циљеви и стратегије за свако тржиште, предвиђајући њихову међузависност. Акцентат је на балансу између глобалних, регионалних и националних сличности и разлика [15, стр. 6].

Циљеви предузећа помажу да се донесе одлука о избору атрактивних тржишта, а при томе су присутне три врсте циљева: [16, стр. 43]

- 1) краткорочни и дугорочни принос на инвестиције (профит и ток готовине);
- 2) учешће на тржишту (способност суочавања са конкуренцијом), и
- 3) улаз на тзв. водећа тржишта (посебно је битан циљ у иницијалној фази).

За пословни успех на глобалном тржишту потребно је да предузеће располаже одговарајућим потенцијалом. На глобалном тржишту и стручност и извори предузећа битно детерминишу политику, стратегију и структуру предузећа.

Пристап глобалним тржиштима претпоставља и разумевање основних детерминанти националне конкурентске предности. Карактер конкуренције и извори конкурентске предности разликују се не само по гранама већ и по сегментима (групацијама) гране. Предузећа освајају и одржавају конкурентску предност побољшањем, иновацијама и укупним успехом.

Четири фактора, према Портеру, доприносе нацији да уобличава средину у којој домаћа предузећа конкуришу да унапреде или ограниче креирање конкурентске предности [9, стр. 71]:

1) услови фактора – позиција нације у факторима производње (стручна радна снага и инфраструктура);

2) услови тражње – карактер домаће тражње за производе и услуге гране;

3) повезане и подржавајуће гране – присуство или одсуство грана које снабдевају или су повезане (а које су међусобно конкурентне), и

4) стратегија, структура и ривалитет предузећа – услови у националној привреди који усмеравају стварање, организовање, управљање предузећем, као и карактер домаћег ривалитета.

Портерова анализа детерминанти националних предности, показује да се услови за пословни успех стварају прво у националној привреди, односно на домаћем тржишту. Дакле, најбитнији разлог међународног успеха је интензивна конкуренција међу предузећима унутар домаћег тржишта.

Многи аутори наводе више стратегијских опција на глобалном тржишту, односно различите варијације генеричких стратегија (вођство у трошковима, диференцирање и фокус – на основу трошкова или диференцирања) које се користе на домаћем тржишту.

Основне стратегије, на домаћем тржишту су: [17, стр. 293]:

1) глобална стратегија високог учешћа (велико доминантно предузеће – економија величине);

2) глобална стратегија локалног учешћа (велика предузећа – стратегијско диференцирање), и

3) стратегија глобалне „нише“ (не доминантна велика и мала предузећа – фокусирање производа).

Потом, могу се издвојити и четири начина остваривања конкурентске предности: [18, стр. 21]

1) предузећа мега предузећа (опслужују светско тржиште);

2) предузећа оријентисана на географске „нише“ (избор циљних потрошача);

3) тзв. европски специјалисти (присутни на националним и регионалним тржиштима), односно регионални специјалисти, и

4) предузећа „корисници портфолиа“ (велика диверзификација).

Ове четири стратегије нису међусобно искључене. Међутим, једно од кључних питања при одлучивању у наступу на новим тржиштима је да се поуздано одговори на питање да ли предузеће има конкурентску предност и да ли је она од користи на новим тржиштима. У тражењу поузданог одговора на ово питање користи се комбинација:

– интерне анализе;

– анализе конкуренције, и

– екстерне анализе.

На основу сагледавања конкурентске предности може се ићи на тражење адекватних стратегија наступа на новим тржиштима. Сматра се да су добре оне стратегије које се заснивају, с једне стране – на компетентности предузећа, а са друге – на критичним факторима успеха у грани.

Глобална оријентација значи да се предузеће не ограничава само у пословним активностима на познатим или традиционалним тржиштима, већ и на нова атрактивна национална тржишта (при чему је битно изабрати право време и прави начин наступа на новим тржиштима).

У савременим условима, уопштено, од традиционалне парадигме да земља извози оно што производи прелази се на нову парадигму према којој земља производи оно што извози. Дакле, произвођач савременог стила и глобалне оријентације не бира производ који најбоље може извозити, већ оно што може извозити да производи на најбољи могући начин. Дубљи смисао ове импликације је напуштање механичког концепта привредног одлучивања и понашања и прихватања новог према коме (на први поглед парадоксално) рационалан привредник не бира најбољу између скупа могућих привредних одлука, већ изабрану одлуку учини најбољом. У питању је непрекидна интеракција између стратегијских одлука и перманентног процеса развоја и усавршавања производа. Произвођачи који се овако понашају не бирају нас пошто су утврдили да смо купци, већ нас чине својим купцима пошто су нас за то изабрали, чак и онда када је почетни избор био инфериоран у односу на могући.

Циљеви и фактори формирања пословних мрежа и стратегијских алијанси

Транснационалне компаније почињу да уче оно што су нације одувек знале: на сложено, неизвесно, светско тржиште са бројним конкурентима, најбоље је не ићи сам. Моћ глобализације управо је утицала на овакво схватање. Данас не можете да задовољите потрошача искључиво сопственом понудом. Јер, маркетинг процес се сматрао завршеним онда када власник робе нађе крајњег потрошача. Продаја је била циљ и крајњи резултат маркетинг напора. Међутим, данас без кооперативних односа у каналима промета не могу се више замислити савремени односи на тржишту. Стога се традиционални фокус на производе, класичне тржишне трансакције и фирму као монолитну целину, помера на организацију и друштвене процесе који повезују партнере у креирању и реализацији одређене понуде. Велика моћ узајамне сарадње је чест узрок за паралелан и заједнички рад. Кооперација и различити облици партнерских односа, уместо конкуренције, су услови опстанка на савременом тржишту. Стога мрежа као термин који овде користимо има за циљ да промовише дугорочну стратегијску сарадњу. Према томе, мрежа је облик дугорочне стратегијске кооперације [5, стр. 73]. Зато многа предузећа више воде рачуна о начину обављања своје делатности кроз стратегијско управљање, односно прилагођавање организационе структуре, кадрова и информационих технологија у том пословању. Пре свега све то захтева чврсту везу између предузећа пошто раде заједно и деле заједно, а у циљу максимизације профита.

Под утицајем глобализације тржишта и технологије као унапређења система управљања, велика и сложена предузећа су реалност савремене привреде, а поготово када је реч о опслуживању међународног тржишта. Појава модуларне производње, групног упошљавања технологије, информатичке технологије, као и могућност глобализације светског тржишта подстицај су и последица егзистенције корпорација велике предузетничке моћи, сложене организационе структуре и развијене мреже веза са окружењем. У таквим предузећима, скоро перманентно је отворен проблем, како кроз економију обима обезбедити ефективност и ефикасност пословања, очувати флексибилност и спречити окоштавање организационе структуре и бирократизацију система управљања.

Значај међународне активности предузећа сваке националне економије, а поготово малих земаља је несумњив и уједно кључни фактор развоја и раста у савременим условима [19, стр. 138]. Успех предузећа, у условима све заоштреније конкуренције, све више је условљен квалитетом успостављених веза са партнерима. Активности између најмање два предузећа треба повезати у мрежу узајамних односа у стварању ланца вредности. Та мрежа треба да омогући сваком од партнера одржавање и/или повећање стратегијске конкурентске предности предузећа и зато њен развој захтева стратегијски приступ. Пословање савремених предузећа, како истичу неки истраживачи „све више личи на мрежу стратегијских специјалиста“ [6, стр. 4–5]. Ове околности довеле су до тзв. „развезивања“ савремене корпорације и померања фокуса са „производити“ на солуцију „куповати“, са власништва на партнерство, са фиксних на варијабилне трошкове. Својевремена појава јапанског „канбан“ или „*just in time*“ система, управо базира на партнерствима са мањим бројем сигурних добављача. Слично је и са њиховом „кеиретсу“ творевином као комплексном групацијом партнера, сазданом не на формализованој и хијерархијској организационој структури, него на дугорочним односима који почивају на реципроцитету.

Појава нових могућности организације пословања заснованих на варијететима власништва и партнерства, затим, тимски рад партнера, заједничка одговорност за развој конвергентних и прекривајућих технологија и сл., афирмисала је другачију конфигурацију савремених предузећа и њихових веза са окружењем као и потребу реконцептуализације економског хоризонта за планирање развојног понашања великих предузећа [7, стр. 32]. Отуда, како истичу неки аутори, уместо пирамидног представљања организације новог предузећа боље је користити облике точка, где рубне делове точка чине бројни партнери, а сличан је и концепт „адаптивне организације“ који базира на сарадњи са релевантним партнерима. Основни концепт супер индустријске корпорације јесте да обезбеди вођство, које ће омогућавати: извесније планирање њеног раста, смањивање броја запослених и капиталних терета, ослободити врх компаније неких одлука, повећати флексибилност и алокацију ресурса и учврстити везе и интересе компанија чланица [8, стр. 19].

Домаће компаније често улазе у пословне мреже да би поделиле пројектне, производно-технолошке и маркетиншке активности и да би интензивирале њихову међународну експанзију [20, стр. 18–20]. Чињеница је, такође, да предузећа улазе у алијансе да би остварила селективне користи. Међутим, те алијансе увек укључују значајне трошкове који су везани за интерну координацију бројних активности и циљева фирми, уступање профита, решавање интерних конкурентских односа и др. Форми-

рањем алијанси између различитих предузећа треба смањити те трошкове и конфликте. Циљ уласка компаније у савез није равноправно такмичење, већ намера да из те сарадње изађе конкурентнија него када је у њу улазила [21, стр. 34–35]. Дакле, алијансе представљају интересно оријентисане савезе који обезбеђују могућности за остваривање синергетских ефеката, тј. обостраних користи и резултата које чланови алијансе не би могли самостално остварити. Најшире посматрано, међународне стратегијске алијансе покривају све облике међународних партнерских аранжмана који су више од класичних тржишних трансакција и дистанцираних трансфера, а мање од спајања и припајања предузећа из различитих земаља. Данас више није питање – да ли сарађивати? него је постало право питање – са ким сарађивати. Слободно се може рећи да мотив страха од растуће конкуренције не сме бити искључен као мотив. Зато је рационална сугестија Мајкла Портера [9, стр. 69–130] да су алијансе пре транзициони изуми него стабилни споразуми.

Међународне стратегијске алијансе представљају специфичне форме партнерских аранжмана, који се по правилу закључују између једнаких и равноправних компанија, уз задржавање њихове пословне самосталности, а ради остваривања једног или више заједничких циљева на глобализованом тржишту. Пошто су партнери обично и конкуренти, често се користи термин „конкурентске алијансе“. Сматра се да тај термин боље одражава специфичности овога типа партнерства, разликујући га од лиценцих и других типова кооперативних аранжмана, као и од модела класичних заједничких улагања [21, стр. 50–51]. Модел стратегијских алијанси афирмише нови начин тржишног понашања, који би се могао означити као „конкурентција кроз сарадњу“. Већина алијанси има прецизно дефинисане стратегијске циљеве, које треба остварити на глобалном, или у најмању руку на регионалном тржишту. Условљено компатибилношћу интереса и позиције, партнери у стратегијској алијанси могу да буду: *конкуренти, добављачи, купци, трговина, универзитети, институти и друге заинтересоване организације*. Форме сарадње се утврђују зависно од природе посла и очекиваних ефеката. Појава стратегијских пословних алијанси – партнерстава, представља интересантну стратегијску опцију наступа у све глобалнијој привреди, мотивисану потребама глобализације тржишта, развоја знања и технологија, смањења трошкова и слично. Крај 20. и почетак 21. века обележио је феномен експлозије алијанси. У последње време, са повећањем феномена глобализације, све више се пише о алтернативним стратегијским опцијама у глобалној привреди. Највећи број аутора презентира различите варијације познатих генеричких стратегија (вођство у трошковима), диференцирање и фокусирање (трошкова усмереност или усмереност на диференцирање).

Један од аналитичких оквира за формулисање стратегија интернационализације половања дао је еминентни М. Портер, који идентификује следеће стратегије: [11, стр. 294]

1) Оријентација на глобалну конкуренцију пуном линијом производа са претензијама да се конкурише у светским размерама. Ради се у основи о полицентричној оријентацији где је акценат на диференцирању и ниским трошковима као изворима конкурентске предности;

2) Глобални фокус у смислу да се фирма оријентише на одређени сегмент активности гране на којем ће конкурисати у светским размерама. Акценат је на сегментима где су препреке за улазак ниске и где се верује да се компанија може одбранити од упада неспецијализованих конкурената диференцирањем и ниским трошковима;

3) Фокус на цело тржиште земље са идејом да се конкурентска предност обезбеди кроз концентрацију на карактеристичне потребе у дотичној земљи, и

4) Оријентација на заштићени тржишни сегмент или нишу, у смислу да се уђе на тржиште оних земаља које су низом својих мера онемогућиле или отежале конкуренцију, те компанија улази на тако заштићено тржиште кроз продају лиценци, франшизе, јоинт вентуре, и сл.³

Такође, *међународна инвестициона улагања су постала доминантан фактор светске привреде* [12, стр. 33]. Најмање једна трећина светске трговине готовим производима може да се назове интракомпанијским (трговина унутар исте компаније). У овој фази интернационализације компаније или стварају стране афилијације (филијале) или купују контролни пакет у постојећој страниој компанији. Стратегијске алијансе могу, осим већ наведених, обухватити и разне аранжмане⁴ за пружање помоћи у производњи, маркетингу и истраживању и развоју, спајање одређених делова да би се обезбедила критична маса, стварање заједничке фирме за реализацију одређеног пројекта, утврђивање заједничких стандарда, разне конзорцијалне споразуме, итд. Алијансе се могу сусрести у многим индустријама као што су: аутомобилска, индустрија авиомотора, примењена електроника и др. Оне су нарочито честе у индустријама које трпе структурне промене, а посебно када многе фирме осете да ће бити угрожена њихова конкурентна позиција а тиме и шансе за стицање профита. Посебно су интересантне за анализу алијансе у информационој, телекомуникационој, аутомобилској и нафтној индустрији.

Крај 20. века, конкретније, почетак деведесетих година је окарактерисао нови глобални феномен који у први план не ставља власничку димензију и право контроле, већ ефекат стратегијског менаџмента – алијансе (савези, партнерства). За алијансе је битнија структура чланова од власничких односа. Кључни фактор је да алијанса покрива све технологије и тржишта која су битна за конкретан производ/услугу, чиме се остварују услови за реализацију одређене економије обима или тржишног учешћа. Алијансе се формирају и за избегавање увозних баријера, да би се редуковали трошкови и ризици истраживања и развоја нових производа и

³ Врло ретко организације почињу као мултинационалне. Чешће пролазе кроз разне фазе интернационализације, где свака фаза означава пословање у већој близини и блиским контакту са купцима у другим земљама. Почетна и најједноставнија форма међународног наступа је путем извозно/увозних послова. Често, трећа лица као што су агенти и брокери могу да посредују на овом степену интернационализације. У другој фази предузећа директно надгледају своје иностране интересе иако и даље могу да користе услуге трећих лица. У трећој фази организације могу да заснивају званичне уговорне односе са менаџерима у другим земљама. Они могу да користе *лиценце* – продају права за трговину производом под регистрованим именом, или употребу патентираних процеса или материјала под ауторским правима. Могу да продају *франшизе*, специјалну врсту лиценце која садржи име, опрему, материјал и упутство за управљање (McDonald's, Pizza Hut и други ланци брзе хране су се проширили у друге земље путем франшизе). *Joint venture* /заједничко улагање/ омогућава да се уђе у друге земље где по закону странци немају право власништва над предузећима или заједничко улагање омогућава да се обједине технолошка знања и деле трошкови и ризик од истраживања.

⁴ "Motorola" је имала великих проблема да уђе на јапанско тржиште све док се није стратегијски удружила са "Toshibom". Заједнички интерес обе компаније за улазак у стратегијску алијансу је био везан за поделу изузетно високих фиксних трошкова постављања и развоја производње микропроцесора. Иницијално су уложиле по једну милијарду долара.

процеса. Поред заједничких истраживачко-развојних (Р&Д) пројеката,⁵ стратегијске алијансе, како је већ истакнуто, могу укључивати и лиценчне аранжмане, као и постизање економије обима уједињењем снага у области маркетинга, финансија и производње.

Данас све већи број организација у свету, пре свега оне велике, остварују своје стратегијске циљеве (опстанак, раст и развој) кроз сарадњу и кооперацију, уместо кроз сукобе и конфронтације са дојучерашњим „љутим“ ривалима. Организације формирају стратегијске алијансе са сличним организацијама које ће им омогућити да над другима стекну још већу конкурентску предност, а што, у крајњем, значи – адекватна стратегијска позиција (профитни потенцијал). Бројне фирме из развијених земаља формирале су алијансе са фирмама из мање развијених земаља да би приступиле и оствариле продор на циљна тржишта. Данас, алијансе све више обухватају фирме из развијених земаља које улазе у такве колаборативне односе да би задовољиле потребе не само локалних него и глобалних тржишта. Посебно активне у стварању и учешћу у овим алијансама су трговинске компаније које се баве прометом прехранбених производа. Алијансе предузећа често имају прелазни карактер. До пораста броја алијанси долази у делатностима где постоји ескалирање конкуренције које руководиоци не могу савладати. Оне су практично један од одговора на неизвесност и омогућавају подршку предузећу да оно предузме рационалне пословне акције. Такође, оне нуде иницијалну наду слабијим конкурентима да смање степен рањивости на промене у конкурентском окружењу и тако повећају конкурентску предност на циљним тржиштима. Међутим, одржавање и побољшавање конкурентске позиције захтева да предузеће стално развија и усклађује његове интерне способности према захтевима тражње тј. да ефикасно трансформише своје маркетиншке, производно-технолошке и организационе ресурсе у тржишно прихватљиве оутпут-е.

Алијансе нису откриће стратегијског менаџмента али су крајем 20. века достигле своју пуну афирмацију. Тако је почетком 90-тих година број алијанси, у којима су укључене америчке и компаније из преосталог света, растао по стопи од 25 одсто на годишњем нивоу. Будући свет (негде између друге и треће деценије 21. века) ће вероватно имати неколико глобалних стратегијских алијанси: пацифичка (Америка и Азија), америчка (Северна, Средња и Јужна Америка), атлантска (Америка и Европа), Европска (Европа, Русија и Северна Африка) и сл. У даљој будућности егзистираће само једна алијанса – Глобална мрежа. Ако вам то звучи превише орвеловски, не брините, неке ствари ће остати исте само ће им имена променити.

⁵ "Светски аутомобили" – пројектовани, произведени и пласирани кроз споразуме о сарадњи фирми за производњу аутомобила из многих земаља – су одавно ту. Више од 25 великих произвођача аутомобила и камиона широм света се удружује у преко 300 стратешких партнерских односа. Чак се и GM (General Motors), FORD и CHRYSLER договорили да заједнички врше истраживања материјала за производњу јачих аутомобила. Неки FORDОВИ и MAZДИНИ аутомобили су произведени у истој фабрици. FORD и NISSAN имају уговор о заједничкој производњи и продаји мини комби аутомобила, према NISSAN-овом пројекту, под трговачким називима обе фирме. Pontiac LeMans је конструисан од стране OPEL-а (западно-немачка филијала GM-а), а произвео DAEWOO из Јужне Кореје. CHRYSLER планира да производи мини комби аутомобиле са RENAULT-ом, дајући предност RENAULT-у да производњу започне у Европи. Шта се крије иза ових партнерстава? Ниједна фирма не може себи да приушти да пројектује, конструише и пласира комплетну линију аутомобила – која би задовољила укусе потрошача.

Важни аспекти формирања алијанси

Глобално конкурентско окружење подстиче појаву разноврсних форми кооперације као што су алијансе, ланци снабдевања и виртуелна предузећа. Брзо се шири концепт кооперације због све присутнијег сазнања да компанија није острво, већ пре свега, део међузависног света. Присутан је јасан тренд да се прекину производни процеси које обавља само једно предузеће. Уместо тога, свако предузеће се третира као члан одређеног пословног система који може да повећава сопствену вредност као и вредност читавог тог система. Према томе, ако компаније желе да се развијају и/или да задрже профитабилне позиције на глобалним тржиштима, оне морају да формирају асоцијације са другим предузећима и да њима ефикасно управљају

Да би се успешно формирале алијансе и да би опстале, посебно у аутомобилској и нафтној индустрији, неопходно је дати праве одговоре на многа питања, која се, према Реинволду, могу свести на следећих девет корака:

1. *Изабрати правог партнера* – Партнери би требало да буду изабрани на основу њихових могућности, оданости, спремности да се ускладе циљеви и организација посла, партнерском искуству, досадашњим односима са другим партнерима и искуства значајног за пројекат. Сви чланови алијансе би требало да имају осећај да је организован прави тим;

2. *Изабрати прави пројекат* – Пројекат би требало да буде значајан свим партнерима да би инвестирали у његову успешну реализацију. Дугорочни пројекти обично нуде боље могућности за стварање додатне вредности кроз тимски рад и стална побољшања;

3. *Оснивати стратегијске тимове за управљање процесима* – Кључни корак у склапању алијансе је да се међу организационом тиму дају јасни правци и дефинисани циљеви. Ове правце и циљеве може постављати стратегијски тим са представницима свих партнера. Стратегијски тим не води свакодневне послове, његов посао је да одржи курс, фокус и обавезе, тј. дефинише циљеве и задатке, стратегије и тактике и да води рачуна о њиховој реализацији (праћење и контрола);

4. *Утврдити јасне циљеве* – Алијанса мора да има јасне циљеве. Ово осигурава да креативни умови у алијанси раде заједно на успеху пројекта и процеса а не само за своју компанију. Циљеви треба да буду суштински, реални, доступни, мерљиви и свима јасни. Ако су сигурност, квалитет и животна средина важни колико и смањење трошкова или остварен профит, онда би у циљеве могли укључити и те вредности;

5. *Повезати извођачке критеријуме и стимулансе са циљевима* – Критична почетна тачка је дефинисање полазних прорачуна који одговарају циљевима пројекта. Без договора око полазних прорачуна алијанса не може напредовати. Прорачуни обично укључују ставке попут сигурности, укупних трошкова израде објеката, укупног квалитета менаџмента и повећане или интензивније производње. Прорачуни морају да буду јасни. Треба повезати прорачуне са циљевима и стимулансима. Стимулације су данас уобичајене у управљању интегрисаним услугама. Ово је резултирало стварањем тешњих веза са извођачима. У тим везама циљеви су ускла-

ђени а развија се поверење и синергизам на основу осталих побољшања и смањења трошкова. Уговори о савезништву понекад садрже пенале који се примењују ако се циљеви не остваре. Чланови алијанси би требало да прихвате једино ризике и задатке за које су квалификовани и које су способни да обаве;

6. *Организовати прави пројектни тим* – Међу организациони тимови би требало да буду оформљени да управљају пројектом са максималном ефикасношћу и ефикасношћу. У зависности од пројекта, алијансе могу укључивати различите тимове, попут: оперативних тимова, партнерских едукационих тимова, тимова за процену извођења, тимова за континуално побољшање квалитета и технолошких тимова. Један од начина да се олакша комуникација и обострано разумевање је да се кључни чланови једног партнера преместе у просторије другог партнера;

7. *Креирати план реализације пројекта* – Треба одвојити довољно времена да би се било сигурно да свако разуме ко је одговоран за коју информацију а ко за који посао. Јасан план операција ће спречити конфузију и неспоразуме;

8. *Обезбедити довољно ресурса* – Алијансе захтевају значајне ресурсе да би успеле. У почетку, трошкови се могу повећати јер су неки послови дуплирани, али када се једном извођач увери у партнерову способност и интегритет, може постепено да се повуче из мање важних активности и даље смањи своје трошкове. Трошкови партнера под извођача ће такође пасти када се једном систем успостави и извесне операције постану рутинске. Да би се ове уштеде постигле, чланови тима морају бити овлашћени да доносе и примењују одлуке. Помоћно особље компанија у алијанси мора бити спремно да помогне члановима тима у развоју производа, логистици и при решавању проблема, и

9. *Сачинити коректан уговор* – Потписивање уговора би требало да буде последњи корак ка стварању алијансе а не први. Међутим, да бисте радили као партнер није увек потребан јединствен уговор. Партнери треба најпре да одаберу један другог, да развију партнерство, дефинишу јасне циљеве, прорачуне, процедуре и стимулансе. Ако је ово урађено у атмосфери разумевања и поверења, уговор ће се лако креирати. Уговори су важни, али су односи још важнији. Чланови алијансе не би требало да изгубе из вида неспојивост два опречна захтева: ниски трошкови – високи квалитет. Да би побољшале ефикасност, многе аутомобилске и нафтне компаније имају неколико уговора и више дугорочних споразума од којих многи покривају вишеструке услуге.

Наведени ставови о формирању алијанси могу се условно прихватити као битни принципи формирања алијанси и у другим гранама, без обзира на постојање одређених специфичности у свакој пословној области. Речју, алијансе су савези различитих фирми са бројним пословним карактеристикама и пословно-правним варијететима. Настају удруживањем и координисањем разноврсних компетенција више организација у настојању да смање конфликтне циљеве између чланова и повећају шансе за њихов раст и развој. Развој постојећих пословних односа је значајнији од формирања нових, јер фирме више желе наставак постојећих пословних односа него развој нових. Како је то објаснио Кеничи Оме, „од десет случајева девет пута ћете желети да останете у алијанси ако можете“ [22, стр. 39]. Рационалност која прати такве одлуке говори у корист многих студија које се односе на интеракције и пословне мреже.

Проблеми опстанка алијанси

Алијансе, као што смо видели, настају као реакција организација на све већу и јачу конкуренцију. Алијансе омогућавају партнерство и сарадњу организацијама које су у ствари конкуренти на појединим тржиштима.

Као разлоге, који су допринели наглом убрзању тренда формирању алијанси, Р. Dгускер наводи: [12]

1. Многе организације средње величине, а чак и мале ће морати да постану активне у оквиру светске економије. Да би задржала вођство у једном развијеном тржишту, одређена организација све више мора да јача своју присутност на свим таквим тржиштима широм света. Али мале и средње организације ретко имају финансијска средства и менаџмент кадрове помоћу којих би основали своје филијале у иностранству.

2. Финансијски гледано, само Јапанци још себи могу да приуште мултинационалне компаније. Њихов капитал их кошта око 5 одсто. Насупрот њима, европске и америчке организације сада плаћају и до 20 одсто за новац. Нема пуно улагања која ће бити профитабилна под таквим условима. Ово је посебно истакнуто у случају мултинационалног улагања, где су ризици повећани због девизних промена и непознавања страног окружења... То значи да само једна велика и готовим новцем богата компанија може заиста себи да приушти и да крене путем мултинационалног пословања.

3. Међутим, главне снаге овог тренда усмерене на стварање алијанси су технологије и тржишта. У прошлости су се технологије врло мало преклапале. Данас једва да се може наћи област у којој је ово још увек случај. Чак ни једна велика организација не може више да добије из својих сопствених истраживачких лабораторија сву, или већи део технологије која јој је потребна. И обратно, једна добра лабораторија сада може да пружи резултате за много већи број области које чак превазилазе могуће интересовање једне велике компаније за разноврсним производним програмом. Потребна за оваквим савезима је све већа што се технологија брже развија.

Комплексна сарадња између организација, које не морају бити власнички повезане, омогућиће им да задрже своје специфичне предности, али и да формирају стратегијске алијансе са тачно утврђеним циљевима: развој нових технологија (нових технолошких предности), поделу трошкова и ризика, остваривање економске синергије итд.

Организације улазе у алијансе посебно у случајевима када желе снажно да настуpe на инострану тржишта, да при томе остваре заједничку конкурентску предност и овладају великим делом тржишта. Организације такође улазе у стратегијске алијансе да би дошле до битних информација. При томе организације размењују информације и кроз синергију истих истичу конкурентску предност, пре свега на пољу нових технологије и производа, нових тржишта и нових поступака и метода у менаџменту. У овоме су посебно веште јапанске компаније.

Алијансе су све само нису идилична „дружења“. Да алијансе не морају увек бити успешне постоји пуно доказа (IBM и Microsoft, Reno и Volvo...). Проблеми који се јављају у алијансама су најчешће везани за заједничко власништво, за интегрисање различитих структура и система, за различите организационе културе, стилове менаџмента и системе вредности, за расподелу моћи између организација, као и за конфликте који настају у процесима одлучивања и контроле.

Ризик и неизвесност формирања алијанси се не могу отклонити, али се прогнозирањем, планирањем и усмеравањем ка циљу могу свести на меру која је прихватљива.

Када се у алијанси нађу организације које су јаке, али су уједно и конкуренти, алијансе су кратког века. Кратак век ових алијанси проузрокован је снажним конкурентским тензијама које доводе до недостизања стратегијских и финансијских циљева. И у случајевима када алијансе граде слабе организације, које се надају да ће кроз њих унапредити своје позиције, распад алијансе је неминован. Слабији постају још слабији, алијансе се гасе, а слабији учесници често постају плен (предмет куповине) јаче стране.

Постоје многе могућности за алијансе, али то не значи да је сваки пројекат прави разлог за формирање алијансе. Међутим, ако су алијансе склопљене са правим партнером из правих разлога и са правим пројектом, сви партнери ће остварити одређене користи. У свом разматрању алијанси, као савременог глобалног тренда, Дракер је посебно нагласио следеће: Алијансе, док год су потребне, су све само не лаке. Оне захтевају крајњу и сасвим јасну перспективу у погледу циљева, стратегија, пословне политике, односа и људи. Такође захтевају претходни договор у вези са временом и начином њиховог прекида јер што су алијансе успешније, тим су и проблематичније!

Пошто се алијансе заснивају на стратегијским интересима и односима између партнера, у њима постоји увек већи степен отворености и потенцијалне несигурности него код заједничких улагања и потпуног власништва у иностранству. Упркос све већој популарности стратегијских алијанси као модела међународног пословања, велики број тих интересних савеза се у пракси показује неефикасним или потпуно неуспешним. Стратегијске алијансе су концепцијски праћене значајним ризицима и потенцијалним конфликтима [1, стр. 299–300].

Закључак

Деловање предузећа на тржишту остварује се под окриљем услова, фактора и институција које поставља пословно или маркетиншко окружење. Уосталом, под дејством снага тржишног механизма (понуда, тражња, конкуренција и др) одвија се размена тј. процес трансформисања инпут-а (понуде) предузећа у тржишно прихватљиве оупут-е. Од способности менаџмента предузећа да упозна захтеве конкурентског окружења и предузме ефикасне пословне акције као и од његове спремности да адекватном понудом одговори захтевима циљних тржишта, зависи успех његовог целокупног пословања предузећа. Флексибилно реагујући на акције конкурената, било значајним променама у својствима производа (или услуга) или у начину њихове испоруке купцима, предузеће остварује диференцијалну предност која је битан елемент сваке рационалне стратегије.

Пословне мреже, а посебно алијансе или коалиције су пословни механизми путем којих предузећа остварују своје стратегијске циљеве. Као форма испољавања различитих фирми са бројним пословним карактеристикама и пословно-правним варијететима, мреже предузећа омогућавају смањивање конфликтних циљева између предузећа и повећање шанси за сопствени раст и развој. У тим условима задатак менаџера није само да унапређују и контролишу различите форме интеграције предузећа с партнером него да више брину о генерисању и одгајању укупних колаборативних односа са конкурентима. Менаџери који то не успевају занемарују један кључни ресурс за повећање конкурентске предности предузећа.

Појава стратешких пословних алијанси, односно партерстава, указује на неопходност стратегијске опције наступа у све глобалнијој привреди, мотивисаној по-

требама глобализације тржишта, развоја знања, технологија, смањивања трошкова, и сл. Истовремено, захваљујући развоју нових информационих и телекомуникационих технологија, нових материјала, економских, политичких и друштвених промена, глобализација пословања, уз присуство и многих других менаџмент изазова, од менаџера захтева одговоре на такве изазове. Очигледно, јавља се потреба за стварањем нове теорије и праксе послова управљања. Стратегија интернационализације и глобална стратегија, као и неке карактеристике стратегијских алијанси, истичу поједине описе стратегијских алијанси и мреже организација на светском тржишту и дају само неке од могућих одговора на већ присутне менаџмент изазове у све глобалнијој привреди. Глобализација захтева глобални менаџмент за 21. век.

Литература

- [1] Ракита Бранко, *Међународни бизнис и менаџмент*, прво издање, Економски факултет, Београд, 2006.
- [2] Warren J., Keegan, *Global marketing management*, Fourth Edition, Prentice Hall, 1989.
- [3] Douglas Lamont, *Winning worldwide strategies for dominating global markets*, Business One Irwin, Homewood, Illinois, 1991.
- [4] Hamel G., Prahalad C. K., *Competing for the Future*, Harvard Business School Press, 1994.
- [5] Hans B. Thorelli, „*Networks: The Gay Nineties in International Marketing*“, in *International Marketing Strategy*, Pergamon Press, Oxford, England, 1990.
- [6] Webster F., *The Changing Robe of Marketing in Corporation*, Journal Marketing, October, 1992.
- [7] Тодоровић Јован, *Изазови и сметње за афирмацију великих предузећа*, Директор, Београд, специјално издање, март 1995.
- [8] Toffler Alvin, *The Adoptive Corporation*, Pan Book, London, 1985.
- [9] Porter Michael, *The Competitive Advantage of Nations*, The Macmillan Press, LTD London, 1990.
- [10] Mintzberg, H., Quinn, J. B., and Ghoshal, S., *The Strategy Process*, Prentice Hall Europe 1998.
- [11] Porter M., *Competitive Advantage*, The Free Press, New York, 1980.
- [12] Drucker, P., *Managing for the Future*, Butterworth-Hainemann, 1994.
- [13] Sanchez, R., Henne, A., Thomas, H., *Dinamics of Competence-Based Competition*, Pergamoni, Elsevier Science, 1996.
- [14] Williams, F., *The Communication Revolution*, Sage, Beverly Hills, CA, 1982.
- [15] Момчило Милисављевић, *Понашање предузећа на глобалном тржишту*, Маркетинг 1/1992.
- [16] Terpstra, V., and Sarathy, R., *International Marketing*, 5 ed. The Dryden Press, Chicago, 1991.
- [17] Dahringer, Z. D., and Muhlbacher, *International Marketing*, 5. ed., The Dryden Press, Chicago, 1991.
- [18] Cerrviti, L., and Holzman, J., *Business Strategy in the New European Lanscare*, The Journal of Business Strategy, nov.- dec.1990.
- [19] Весић Добрица, *Утицај глобализације пословања на привредни систем Србије* (изворни научни рад), Институт за међународну политику и привреду, Београд, МП 1, фебруар 2010.
- [20] Keith W. Claister, Romy Husan and Peter J. Buckley: *Strategic Business Alliances – New Horizons in International Business*, Centre for International Business, University of Leeds (CIBUL), UK, 2004.
- [21] Richard Gibbs & Andrew Humphries; *Strategic Alliances & Marketing Partnerships – Gaining Competitive advantage through collaboration and partnering*, Kogan Page, London and Philadelphia, 2009.
- [22] Ohmae, K., "The Global logistics of strategic alliances", Harvard Business Rewiew, March-April 1989.

РАТАРСКА ПРОИЗВОДЊА У ВОЈНОЈ УСТАНОВИ „МОРОВИЋ“

Саша Б. Јовић
Министарство одбране Републике Србије,
Сектор за материјалне ресурсе

Предмет истраживања у овом раду представља ратарска производња у Војној установи „Моровић“, која се реализује у три погона: „Карађорђево“, „Грабовци“ и „Моровић“. Примењујући Закон о јавним набавкама систем одбране врши набавке примарних прехранбених производа на цивилном тржишту, а не из сопствене производње, што је допринело да Војна установа „Моровић“ целокупну своју ратарску производњу пласира на цивилном тржишту.

У периоду од 2010. до 2013. године Војна установа „Моровић“ обрађивала је 2.494 ха, да би се у 2014. години пољопривредна површина за обраду увећала на 5.134 ха. У 2015. години Војна установа „Моровић“ је, као предмет државног уговора пословно-техничке сарадње са компанијом „Al Rawafed Srbija“ д. о.о. Београд, уступила 3.534 ха пољопривредног земљишта у погону „Карађорђево“ заједничком привредном друштву Републике Србије и Уједињених Арапских Емирата.

У периоду од 2013. до 2015. године смањен је добитак који је Војна установа „Моровић“ остварила за 62,2%, а резултат ратарске производње у истом периоду смањен је за чак 85,0%. Током 2014. године, услед неповољних временских прилика, дошло је до уништавања усева на 106 ха у погону „Карађорђево“, што је утицало на смањење прилива финансијских средстава у ову установу.

Кључне речи: *ратарска производња, Војна установа „Моровић“, финансијски резултат пословања*

Увод

Проблему ратарске производње данас се у свету посвећује изузетна пажња, као основној сировинској бази за производњу великог броја прехранбених производа (у даљем тексту ПП), јер према Јовић С. [2: 154] „проблем глади светског становништва постаје доминантна тема бројних научних форума“. Припадници Војске Србије (у даљем тексту ВС) саставни су део популације становништва Републике Србије (у даљем тексту РС), те је за потребе обезбеђења њихове исхране такође потребно организовати снабдевање ПП, а самим тим и ратарску производњу, као једног од могућих извора обезбеђења ПП.

Ратарска производња у Министарству одбране и ВС (у даљем тексту МО), прописана је Законом о одбрани РС, Правилником о општим и логистичким потребама у МО и ВС, Правилником о материјалном пословању у МО и ВС, Правилником о финансијском пословању у МО и ВС, Правилником о војним установама које послују по принципу стицања и расподеле дохотка, Правилником о пољопривредној производњи у Југословенској народној армији и другим подзаконским актима, којима је прецизније уређена ова производна делатност [3, 10, 8, 9, 11, 12].

У складу са наведеним законским и подзаконским актима, ратарска производња у МО и ВС успостављена је у две војно-доходовне установе и то у Војној установи „Дедиње“ (у даљем тексту ВУ) и у ВУ „Моровић“. Предмет истраживања у овом раду биће ратарска производња у ВУ „Моровић“, обзиром да иста представља доминантну производњу у укупном финансијском резултату пословања предметне установе.

Војна установа „Моровић“ послује по принципу стицања и расподеле дохотка, основана је као установа у оквиру МО са статусом правног лица, не финансира се из буџета и није подржана буџетским средствима, те је наводи Јовић С. [1: 223] „као таква принуђена да рационално успли своје капацитете за производњу и тиме обезбеди обртна новчана средства за свој опстанак на тржишту, а њен менаџмент је као потенцијалну шансу даљег опстанка и развоја препознао обављање овог вида производње“.

С друге стране, забрињава податак да је и поред постојања законских могућности организације ратарске производње, а самим тим и обезбеђења ПП у сопственој режији, примена Закона о јавним набавкама (у даљем тексту ЈН) [5], утицала на чињеницу да МО и ВС врше набавке ПП на цивилном тржишту, а не из сопствене производње, што је допринело томе да ВУ „Моровић“ целокупну своју ратарску производњу продаје на цивилном тржишту. Такође, негативан утицај на остварене производне и финансијске резултате ратарске производње ове Установе има и неопходност примене „војних“ правила и прописа у домену продаје ратарских култура на цивилном тржишту [1: 231].

Уредбом о трансформацији ВУ [6] исте су се могле трансформисати у установе које су организационо и функционално везане за МО и у којима се не обављају послови из делокруга МО, а које могу стећи статус правног лица и једночланих привредних друштава, чији је оснивач РС, у складу са прописима којима се уређује правни положај привредних друштава. Решења из Уредбе су уграђена у предлог измене и допуне Закона о одбрани.

Сагласно члану 45. Закона о одбрани [3: 6], министар одбране Владе РС је крајем 2013. године донео Одлуку о одређивању три ВУ из надлежности Дирекције за услуге стандарда Управе за општу логистику Сектора за материјалне ресурсе (у даљем тексту ДУС УОЛ СМР) МО, који ће моћи да стекну статус правног лица након доношења одговарајућих правних аката којима ће бити трансформисане у један од облика организовања по Закону о одбрани, у ком смислу су им додељени матични бројеви (у даљем тексту МБ) и порески идентификациони бројеви (у даљем тексту ПИБ), независни од МБ и ПИБ МО.¹ Капитал установа је државни капитал.

Војне установе су сврстане као други корисници јавних средстава који су укључени у систем консолидованог рачуна трезора и имају своје текуће рачуне и под рачуне. Од 2004. године до 2013. године, МБ и ПИБ су били отворени код Пореске

¹ Војна установа „Дедиње“, ВУ „Моровић“ и ВУ „Тара“.

управе и Управе за Трезор Народне банке Србије Министарства финансија, у оквиру јединственог броја МО, тј. ВУ нису имале своје самосталне бројеве, док су од 2014. године добиле своје самосталне МБ и ПИБ-ове.

Резултати пословања ВУ „Карађорђево“ и ВУ „Моровић“ у периоду од 2009. до 2015. године приказани су у Табели 1.

Табела 1 – Резултати пословања ВУ „Карађорђево“ и ВУ „Моровић“ (у 000 динара)

ВОЈНА УСТАНОВА	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
„Моровић“	+ 1.688	+ 148.025	+ 834.341	+ 65.340	+ 962	+ 290	+ 385
„Карађорђево“	- 98.548						
УКУПНО	- 96.860	+ 148.025	+ 834.341	+ 65.340	+ 962	+ 290	+ 385

(Извор: Интерни подаци Дирекције за услуге стандарда)

Резултати пословања у 2009. и 2010. години не осликавају стварни пословни резултат анализираних ВУ, већ су резултат између осталог и предузетих мера од стране МО на отпочињању трансформације, које су утицале, путем измирења обавеза и отписа дуговања, како на повећање прихода тако и на смањење расхода установа. Војним установама из надлежности ДУС УОЛ СМР МО су, на име започетог процеса трансформације у 2009. години, уплаћена средства из буџета, по основу неисплаћених зарада, пореза, доприноса и припадајућих накнада и отпремнина запосленима у тим установама и по основу дуговања установа према трећим лицима, у укупном износу од 854.374.857,42 динара (6.925.001,72 €).²

Војна установа „Моровић“ према Јовић С. [1: 223] представља „установу намењену за пружање услуга стандарда опште логистике, а ради обезбеђења и очувања услуга стандарда професионалних припадника МО и ВС. Једна од основних делатности, у оквиру пружања поменутих услуга стандарда опште логистике је пољопривредна производња. Ратарска производња је у ВУ „Моровић“ један од видова производње, поред живинарске производње, говедарства, свињогојства и коњарства. Војна установа „Моровић“ располаже са 5.134 ха обрадивог пољопривредног земљишта, на којима ратарску производњу организује у сопственој режији и у виду пословно-техничке сарадње.

Ратарска производња у ВУ „Моровић“

Ратарска производња у ВУ „Моровић“ реализује се у три погона из састава ове установе и то у: погону „Карађорђево“ (радна јединица (у даљем тексту РЈ) Биљна производња), погону „Грабовци“ (РЈ „Грабовци“ (у чијем саставу је поред пољопривредног земљишта на војном полигону Никинци и пољопривредно земљиште у Сурчину, Јакову и Батајници и РЈ „Рума“) и погону „Моровић“.

² Курс евра на дан 31.12.2012. године износио је 123,3754 динара.

У Табели 2. приказана је сетвена структура и величина пољопривредних површина обрадивог земљишта на којима је заснована ратарска производња у ВУ „Моровић“ по погонима из њеног састава у периоду од 2013. године до 2015. године.³ У анализираном периоду у погону „Карађорђево“, на годишњем нивоу мењане су величине пољопривредних површина за обраду, услед прекида заједничке производње у 2013. години, успостављања сопствене производње у 2014. години и уступања земљишта у пословно-техничку сарадњу у 2015. години. Пољопривредне површине у погону „Грабовци“ у посматраном периоду континуирано су увећаване привођењем земљишта намени односно смањивањем „забарених“ и „загађених“ површина. Сетвена структура у посматраном периоду била је успостављена у складу са захтевом плодосмене ратарских култура.

Војна установа „Карађорђево“ угашена је 2010. године и припојена у форми погона у састав ВУ „Моровић“. По спајању ВУ „Карађорђево“ са ВУ „Моровић“ па до производне 2012/2013. године ВУ „Моровић“ је обрађивала део пољопривредних површина у погону „Карађорђево“ у форми заједничке производње, уз сагласност претпостављеног органа, у облику пословно-техничке сарадње, услед недостатка обртних новчаних средстава за заснивање биљне производње у сопственој режији.

Табела 2 – Сетвена структура ВУ „Моровић“ (у ha)

	Ратарска култура	П (м) ⁴	П (с)	О	Т	Ј (о)	ПЈ	УР	С	К	Л	Сц	Укупно
Моровић	2013.	64	-	-	-	-	-	-	54	24	2	-	144
	2014.	56	-	-	-	-	-	-	55	30	2	-	143
	2015.	58	-	-	-	-	-	-	58	25	2	-	143
Карађорђево	2013.	390	-	77	108	-	488	203	509	719	-	-	2.494 ⁵
	2014.	1.007	-	79	204	308	-	120	664	750	80	505	3.717
	2015.	63	-	-	-	-	-	53	101	73	62	-	352
Грабовци	2013.	330	100	-	100	88	-	207	152	214	23	0	1.214
	2014.	397	-	-	100	-	-	308	122	266	31	50	1.274
	2015.	322	-	38	100	-	-	70	125	352	31	274	1.312
Укупно	2013.	784	100	77	208	88	488	410	715	957	25	-	3.852
	2014.	1.460	-	79	304	308	0	428	841	1.046	113	555	5.134
	2015.	443	-	38	100	0	0	123	284	450	95	274	1.807 ⁶

(Извор: Интерни подаци ВУ „Моровић“)

³ Календарском 2013. годином приказана је производна ратарска 2012/2013. година, календарском 2014. годином приказана је производна ратарска 2013/2014. година, календарском 2015. годином приказана је производна ратарска 2014/2015. година.

⁴ П (м) – Пшеница меркантилна, П (с) – Пшеница семенска, О – Овас, Т – Тритикале, Ј (о) – Јечам озими, ПЈ – Пивски јечам, УР – Уљана релица, С – Соја, К – Кукуруз, Л – луцерка, Сц – Сунцокрет.

⁵ У ову површину нису уврштене узурпиране површине.

⁶ Наведена површина представља сопствену производњу и не обухвата површине дате у пословно-техничку сарадњу са компанијом „Al Rawafed“ д. о. о. Београд.

Током 2009./2010. године ВУ „Карађорђево“ је у сопственој режији засновала само производњу зоби на свега 30 ha.⁷ Намера ВУ „Моровић“ била је да због недостатка обртних средстава постепено повећава пољопривредне површине које ће обрађивати у сопственој режији, а да преостали део земљишта обрађује у форми пословно–техничке сарадње. На име заједничке производње ВУ „Моровић“ је у производној 2010./2011. години уговорила заједничку производњу на површини од 2.467 ha и остварила приход од 79.700.454,00 динара (792.483,42 €),⁸ а у производној 2011./2012. години је уговорила заједничку производњу на површини од 2.055 ha и остварила приход у износу од 69.923.865,60 динара на годишњем нивоу (612.213,16 €).⁹ За производну 2012./2013. годину Установа је предложила 1.600 ha пољопривредног земљишта за заједничку производњу, али је током јесени 2012. године у погону „Карађорђево“ дошло је до узурпације пољопривредног земљишта, те је МО планирало да ВУ „Моровић“ обрађује свих 3.717 ha у погону „Карађорђево“, због чега је ДУС инсистирао да ВУ „Моровић“ у потпуности организује билјну производњу на свих 5.134 ha пољопривредног земљишта у сопственој режији. Предлогом Оквирног радног задатка за 2014. годину ВУ „Моровић“, а на основу инсистирања ДУС-а, Установа је испланирала површине за сетву озимих и јарих пољопривредних култура. Војна установа „Моровић“ израдила је План производње руководећи се потребом што равномернијег временског оптерећења пољопривредне механизације. Евентуално засејавање већих површина јарим културама и поред изричитог инсистирања претпостављене Установе, а тиме и смањење површина под пшеницом, Установа није била у могућности да изврши управо због недовољног броја пољопривредне механизације, али и због лошег стања пољопривредних машина. Велика обрадива површина засејана пшеницом, као техничко-технолошки најмање захтеваном ратарском културом, проузроковала је нижи род меркантилне пшенице у односу на очекивани у производној 2014./2015. години, што је детаљније објашњено у каснијем делу раду.

Током јесени 2012. године и у првој половини 2013. године ВУ „Моровић“ сусрета се са бројним проблемима услед узурпације 2.100 ha обрадивих површина од стране локалног становништва са подручја Општине Бачка Паланка.¹⁰ Војна установа „Моровић“ је у том периоду поднела против одговорних физичких лица и две опште земљорадничке задруге власничку тужбу, тужбу за увођење привремене мере забране уласка у посед и тужбу за причињену штету.¹¹ Такође, у циљу заштите поседа којима је располагала ВУ „Моровић“ током јесење сетве 2012/2013. производне године, извршено је предислоцирање пољопривредне механизације ВУ „Де-

⁷ Зоб је била потребна за исхрану коња, обзиром да ВУ „Моровић“ представља једину установу у МО и ВС која се бави коњарством.

⁸ Курс евра на дан 30.10 2011. године износио је 100,5705 динара.

⁹ Курс евра на дан 30.10 2012. године износио је 114,2149 динара.

¹⁰ Од 2.100 ha узурпатори су посејали 680 ha са следећим ратарским културама – пшеницом, јечмом и уљаном релицом.

¹¹ Током 2013. године вођени су интензивни преговори између ДУС и ВУ „Моровић“, с једне стране и Општине Бачка Паланка, с друге стране. У начелу постигнут је договор да се обштете физичка лица која су предала „летину“ ВУ „Моровић“ за износ трошкова сетве (гориво, минерално ђубриво и семе) на 36,41 ha узурпираних површина.

диње“ у погон „Карађорђево“/ВУ „Моровић“, у коме се дешавала предметна узурпација. Услед узурпације обрадивих површина на површини од 365 ha, које су засејали пшеницом узурпатори, ВУ „Моровић“ није била у могућности да примени потребне агротехничке мере на пшеници, те је дошло до појаве фузаријума у недозвољеном проценту, преко 0,5% , због чега је пшеница у количини од око 127.000 kg морала бити уништена, јер је због утврђене болести пшенице и немогућности њене продаје, иста постала опасна по здравље и није била употребљива за исхрану људи и животиња, а као таква није се смела стављати у промет. У циљу заштите обрадивих пољопривредних површина којима је располагала ВУ „Моровић“ у току жетве озимих култура производне 2012/2013. године, у току јуна и јула месеца 2013. године ангажоване су јединице војне полиције. Појава фузаријум додатно је отежала финансијску ситуацију ВУ „Моровић“ јер заражену пшеницу није смела да стави у промет и прода, а такође је и сама имала штету условљену трошковима комбајнирања, горива, дневница (за ангажоване раднике и војне полиције), трошкова смештаја и исхране војне полиције, а очекивани принос знатно је снижен услед појаве ове биљне болести.

Табела 3 – Остварени принос ратарских култура (у t/ha)

Ратарска култура	2013.	2014.	2015.
П (м)	5,51	2,97	5,55
УР	3,06	2,28	2,04
Т	5,65	4,12	3,32
Ј (о)	3,20	4,11	-
Сц	-	2,90	1,63
О	3,05	1,42	4,21
С	2,05	3,33	1,52
К	4,96	6,61	3,73
Л	3,37	2,28	2,52
ПЈ	4,80	-	-

(Извор: Интерни подаци ВУ „Моровић“)

Дирекција за услуге стандарда, као претпостављена Установа ВУ „Моровић“, у истом периоду упућивала је више писаних аката Општини Бачка Паланка, Дирекцији за имовинско-праве послове МО, Управи војне полиције, Управи за пољопривредно земљиште Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, а у циљу спречавања узурпације државног земљишта датог МО односно ВУ „Моровић“ на располагање и коришћење.

У Табели 3 приказана је остварени принос појединих ратарских култура у периоду од 2013. године до 2015. године. Остварени принос ратарских култура у анализираном периоду, у 2015. години у односу на 2013. годину, повећан је код следећих култура: за 7,25% код П (м), за 28,43% код Ј (о) и за 38,03% код О. У истом периоду остварена производња ратарских култура смањена је код: УР за 33,33%, Т за 41,23%, Сц 43,79%, С за 25,85%, К за 24,79%.

Војна установа „Моровић“ услед недостатка обртних средства, као и пренетих обавеза из претходне производне 2012/2013. године, није била финансијски, тех-

нички и кадровски оспособљена за реализацију додељеног задатка од стране ДУС-а, услед наглог увећања пољопривредних површина у 2014. години у односу на 2013. годину,¹² за чак 2.700 ha, чиме је била онемогућено заснивање ратарске производње на свих 5.134 ha. О немогућности реализације добијеног задатка организовања биљне производње на свих 5.134 ha пољопривредног земљишта ВУ „Моровић“ је више пута писано упознавала прво претпостављене органе и то путем записника са колегијума, током редовних јутарњих извештавања прво претпостављеног органа и на друге начине. Војна установа „Моровић“ се у више наврата писаним путем обраћала за обезбеђивање новчаних средстава из буџета намењеног систему одбране, на шта је ДУС одговарала да буџет нема планираних средстава за пружање помоћи у заснивању биљне производње. Такође, ВУ „Моровић“ се више пута писаним захтевима обраћао ДУС – у за добијање помоћи у набавци горива, јер је компанија НИС Нови Сад, која је у том периоду била снабдевач Установе горивом, у више наврата прекидала испоруку горива због неплаћених обавеза од стране ВУ „Моровић“.

Да би засновала производњу на површини од 5.134 ha Установа се задужила код добављача и пружаоца услуга обраде земљишта пољопривредном механизацијом, јер у моменту потребе за репроматеријалом и радним операцијама на обради земље није имала сопствених новчаних и материјалних средстава за улагање у производњу. Последице овако на „силу“ исходваног плана сетве на повећаној препланираној површини су се рефлектовале накнадно, посебно што је Установа била у обавези да поново заснује производњу озимих култура за производњу 2014/2015. годину, а да дуговања за репроматеријал и услуге плати усевима које ће жњети у лето 2015. године. Установа се нашла у „зачараном кругу“ који ју је доводио у ситуацију да није била у могућности да исплати добављаче, набави гориво нити исплати зараде запослених.

Такође, због обавезе примене Закона о ЈН, ВУ „Моровић“ је покушала да набавке добара, радова и услуга реализује применом прописа о ЈН, али је услед нејављања добављача на расписане набавке репроматеријала за заснивање биљне производње, као и због недостатка обртних новчаних средстава, била принуђена, уз писану сагласност прво претпостављеног органа, да реализује поступке набавке репроматеријала путем размене за меркантилне ратарске културе, при чему је цена репроматеријала била просечно већа за 20% у односу на цене набавки истих за плаћања путем новца.¹³

¹² У току 2013. године узурпатори су запосели 2.100 ha пољопривредног земљишта у погону „Карађорђево“.

¹³ У току ратарске производње 2014. године ВУ „Моровић“ је наилазила на проблеме набавке репроматеријала за заснивање исте. Војна установа „Моровић“ је у 2014. години благовремено покренула поступке ЈН репроматеријала за заснивање ратарске производње озимих усева. У току набавке репроматеријала у претходној производној години није успела ниједна ЈН услед недостатка обртних новчаних средстава којим би Установа у законски предвиђеном року исплатила добављаче, те је Установа након спроведених поступака ЈН и ЈН путем преговарачких поступака без објављивања позива за подношење понуда, набавку репроматеријала вршила путем размене репроматеријала за меркантилне ратарске културе. Овај вид набавке репроматеријала утицао је на повећање набавних цена истог и за преко 20 % у односу на цене на тржишту, јер је рок размене износио по девет и више месеци од дана испоруке репроматеријала.

Последично недостатку обртних новчаних средстава ВУ „Моровић“ није била у могућности да исплати добављаче у прописаном законском року од 45 дана, што је проузроковало улагање захтева за заштиту права од стране потенцијалних добављача [4], а тиме и продужење периода у коме се спроводе поступци набавке неопходног репроматеријала за заснивање и одржавање ратарске производње. Продужење рокова спровођења поступака ЈН није омогућавало реализацију ратарске производње у оптималним агротехничким роковима, што је доводило до пада приноса или пак немогућности организовања производње ратарских култура из производног програма Установе. У значајној мери неуспешности спровођења поступака ЈН допринео је недостатак новчаних средстава за реализацију набавки, те су учесници у ЈН улагали приговоре на не примену Закона о роковима измирења новчаних обавеза у комерцијалним трансакцијама Републичкој комисији за заштиту права, што је комисија у већем броју поступака ЈН и усвајала.

Велики проблем у заснивању биљне производње на свих 5.134 ha за Установу је представљала и застарела механизација, те је на име набавке резервних делова и одржавања механизације у 2013/2014. години било издвојено чак 8.232.373,02 динара. Војна установа „Моровић“ располаже оптималним људским и техничким капацитетима за обраду око 2.500 до 2.700 ha обрадивих површина, те је за преостали део обрадивих површина било потребно ангажовање услуге „трећих лица“, што је знатно поскупило производњу и изискивало честа одлагање рокова за извршење задатка, као и лош квалитет извршене услуге због „немарног“ односа „трећих лица“ и тежње истих ка што већем учинку без обзира на квалитет извршене услуге, те и због недовољне контроле квалитета од стране ВУ „Моровић“ у току извршења услуга од стране пружаоца истих.

Услед максималног ангажовања људства и технике из састава Установе током производне 2012/2013. и 2013/2014. године често је долазило до замора технике услед застареле пољопривредне механизације чији су експлоатациони и временски ресурси истекли, те као је таква била подложна честим кваровима који изазивају додатна финансијска улагања за њихово отклањање као и губитак расположивог времена за предузимање радњи у оптималним агро роковима, што је за последицу имало веће трошкове поправке механизације и скраћење предвиђеног амортизационог периода, као и до максималног психо-физичког напрезања људства.

Неликвидност и несолвентност Установе додатно је била увећана немогућношћу спровођења Закона о ЈН приликом набавки роба и услуга.

С друге стране обавеза примене Правилника о материјалном пословању у МО и ВС [8] (у даљем тексту Правилник) онемогућава спровођење поступака продаје живих животиња и њихових производа, као и ратарских култура, из више разлога и то: прерастања категорија живе стоке, истека рока трајања конзумних јаја, промена цена ратарских култура у односу на почетне продајне цена током самог поступка продаје и др. На тај начин, Установа није у могућности да дође до обртних новчаних средстава, већ је принуђена да продају у последње време врши путем продаје на мало, где се као купци доминантно појављују добављачи саме Установе, како би путем компензација измирили новчана потраживања која Установа има према њима, што онемогућава редовно пословање ВУ „Моровић“.

У току набавке репроматеријала у производној 2013/2014. години није успела ниједна ЈН услед недостатка обртних новчаних средстава којим би Установа у законски

предвиђеном року исплатила добављаче, те је Установа након спроведених поступака ЈН и ЈН путем преговарачких поступака без објављивања позива за подношење понуда, набавку репроматеријала вршила путем размене репроматеријала за меркантилне ратарске културе. Овај вид набавке репроматеријала утицао је на повећање набавних цена истих и за преко 20% у односу на цене на тржишту, јер је рок размене износио по девет и више месеци од дана испоруке репроматеријала.

Имајући у виду немогућност благовременог измирења створених обавеза према добављачима, те често фактурисања камата од стране истих, као и задужења на бази евро клаузуле у уговореним поступцима размене набављеног репроматеријала за заснивање биљне производње, процена је да ће се на име ових дуговања у будућем периоду знатно повећати обавезе Установе до коначног намирења обавеза ка добављачима. Установи су на име камата због неблагоприятно измирењих обавеза од стране добављача у току 2014. године фактурисане камате у износу од 6.237.540,27 динара, али је реално за очекивати повећање наведеног износа задужења у наредном периоду.

Лошем резултату пословања ВУ „Моровић“ у 2014. години допринео је и веома низак принос пшенице у погону „Карађорђево“ од 2,15 t/ha, нарочито ако се има у виду да је производња пшенице чинила 28,43% од укупне производње озимих култура у производној 2013/2014. години. Према налазу и стручном мишљењу ангажованог судског вештака за област пољопривреде међу могућим факторима – узроцима који су допринели настанку изузетно ниских приноса озиме пшенице у погону „Карађорђево“ рода 2013/2014. године наводе се:

- Не располагање погона „Карађорђево“ пољопривредном механизацијом за планирану ратарску производњу, те су за планирану реализацију припреме и сетве пшенице ангажовани радници из других погона ВУ „Моровић“ и то погона „Никинци“ и погона „Моровић“, а коришћене су и услуге трећих лица. Расположена сопствена механизација је била стара и дотрајала, склона кваровима, честим застојима у раду, као и лошим учинку. Недовољна и неодговарајућа пољопривредна механизација допринела је „пробијању“ рокова за извођење потребних агротехничких мера, што је имало за директну последицу смањење планираних приноса и поскупљење производње.

- Сетва озиме пшенице на 1.007 ha почела је у половином октобра месеца 2013. године и трајала је месец дана тј. до половине новембра месеца 2013. године, што указује на то да је 13 дана сетве обављено у оптималном року, а 18 дана сетве је реализовано ван оптималног рока. Због суве и топле јесени „пробијање“ оптималних агротехничких рокова сетве озиме пшенице није у значајнијој мери утицало на смањење приноса.

- На 180 ha озима пшеница је имала за пред усев пшеницу, што је уобичајена појава код уједначавања парцела и њиховог привођења одређеној намени, али што уједно доприноси настанку појачаних трошкова услед појаве болести и штеточина у већем броју. На површини од 743 ha није рађена основна обрада земљишта већ је пшеница сејана сејалицама за директну сетву, што може створити извесне уштеде у односу на класичну сетву уколико се иста адекватно уради. На 227 ha рађена је редукована основна обрада земљишта, тањирањем у два прохода и делимичним дрљањем, што такође може створити извесне уштеде у односу на класичну сетву уколико се иста адекватно уради.

– Јесен 2013. године је имала мање падавина, а пролеће 2014. године се карактерисало са падавинама у сувишку, што је проузроковало екстремну годину по питању временских прилика. Сува јесен направила је проблеме у неједначеном ницању пшенице, а блага зима проузроковала је премножавање глодара и појаву рђе пшенице, што је посебно опасно код домаћег сортимента пшенице који није отпоран на ову болест. Пролеће са повећаном количином падавина проузроковало је кашњење у агро роковима и проблематичну примену мера неге, а саме падавине су поспешивале ширење болести.

– Током зиме 2013. године није вршено сузбијање глодара на усеву озиме пшенице. Повремени обиласци комисија и контроле стања појаве глодара, исте нису уочиле њихово прекобројност све до треће декаде маја 2014. године тј. до млечно – воштане зрелости пшенице, када је пшеница постала погодна за исхрану. Због поплава и високог нивоа подземних вода, у јуну месецу дошло је до миграције глодара ка подручјима која су остала релативно сува. Према појединим изворима (Пољопривредни комбинат „Београд“, Пољопривредни индустријски комбинат „Бечеј“, Плана – Футог, Жито – Дунав Батајница) штете настале појавом глодара у анализираном периоду могла се мерити размерама елементарне непогоде.

– Анализа земљишта је урађена, али ђубрење истог није извршено по препоруци, тј. коришћена је већа количина азотног ђубрива у односу на препоручене потребе, што није у већој мери имало негативан утицај на принос.

– Сем планског сузбијања биљних болести, које је обављено, ванредног сузбијања није било.

– Појава фузаријума на површини од 50 ha засејаној сортом пшенице „Симонида“. Обилне падавине пред жетву ове сорте допринеле су развоју болести фузаријум, а немогуће је било спречити исту због близине жетве и каренце већине препарата која је дужа од времена примене до жетве.

– Некомплетност записника о извршеним услугама трећих лица. У предметним записницима није постојало предвиђеног места за квалитет услуге.

– Непостојање записника и службених бележака о редовним контролама парцела и усева, већ само о ванредним контролама, што се може сматрати уобичајеним поступком у нашој пољопривреди.

Крајем 2014. године као предмет државног уговора пословно–техничке сарадње са компанијом „Al Rawafed Србија“ д. о. о. Београд 3.534 ha пољопривредног земљишта ВУ „Моровић“ у погону „Карађорђево“ предала је наведеном заједничком привредном друштву Републике Србије и Уједињених Арапских Емирата.

Економска анализа ратарске производње у ВУ „Моровић“

У Табели 4 приказани су укупни финансијски резултати пословања, финансијски резултати пословања пољопривредне производње и финансијски резултати ратарске производње на нивоу Установе и по погонима у периоду од 2013. године до 2015. године. У посматраном периоду, у 2015. години у односу на 2013. годину, финансијски резултат установе смањен је за 62,2%, финансијски резултат пољопривредне производње смањен је за 81,6%, а ФРРП смањен је за 85,0%. У истом пери-

оду, посматрано по погонима, ФРРП у погону „Карађорђево“ смањен је за 84,98%, у погону „Моровић“ смањен је за 85,51% и у погону „Грабовци“ смањен је за 71,81%.

Виши новчани износ оствареног резултата ратарске производње у односу на резултат Установе указује на чињеницу да је у другим делатностима ВУ „Моровић“ пословала са губитком. Тренд позитивних резултата пословања погона „Карађорђево“, који је постојао у периоду од 2010. године до 2013. године, прекинут је забраном организовања пословно-техничке сарадње, која је била забрањена у 2013. години, што је утицало на нижи финансијски резултат у 2013. години.

Табела 4 – Резултати пословања Установе на годишњем нивоу

	Валута	2013.	2014.	2015.
Финансијски резултат Установе	Динар	962.000,00	290.000,00	385.000,00
	Евро	836.623,59 ¹⁴	239.034,90	315.597,10
Финансијски резултат пољопривредне производње	Динар	129.639.579,00	44.993.313,00	46.110.444,00
	Евро	112.743.794,00	37.086.109,00	37.798.234,00
ФРРП ¹⁵	Динар	130.934.961,00	35.759.653,00	20.728.700,00
	Евро	113.870.350,00	29.475.189,00	16.991.991,00
ФРРП у погону „Карађорђево“	Динар	87.494,32	18.495.788,00	37.229.286
	Евро	76.091,28	15.245.306,00	30.518.060,00
ФРРП у погону „Моровић“	Динар	5.329.690,00	-1.274.755,00	-941.634,00
	Евро	4.635.077,30	-1.050.727,00	-771.888,10
ФРРП у погону „Никинци“	Динар	38.110.948,00	18.538.620,00	-14.958.952,00
	Евро	33.143.990,00	15.280.610,00	-12.262.341,00

(Извор: Интерни подаци ВУ „Моровић“)

На финансијске резултате пословања ВУ „Моровић“ утицали су и проблеми у набавци репроматеријала за заснивање ратарске производње и продаји ратарских култура, који су се између осталог састојали у:

- отежаној примени ЈН услед недостатка обртних новчаних средстава и незаинтересованости добављача за учешће на расписане поступке ЈН,
- у погону „Никинци“ у РЈ Грабовци егзистира лоша структура земљишта, при чему поједини делови истог често буду поплавлени,
- не организовање повртарске производње на површинама у РЈ „Сурчин“,
- оправка застареле механизације и набавка делова, односно одржавање исте,
- набавка услуге жетве где је дошло до „надувавања“ цена услуга и пружања истих по Ценовнику Задружног савеза Војводине,

¹⁴ Куповни курс евра износио је: на дан 31.12.2013. године 114,9860 динара, на дан 31.12.2014. године 121,3212 динара и на дан 31.12.2015. године 121,9910 динара.

¹⁵ ФРРП – Финансијски резултат ратарске производње.

- несигурност и немогућност плаћања створених обавеза те фактурисање кама-та што знатно поскупљује трошкове производње,
- приликом продаје пшенице иста се своди на СРПС квалитет према Правилнику о квалитету пољопривредних производа који се складиште у јавном складишту [7], а не води се рачуна о проценту протеина у истој, нити се боље плаћа пшеница са већим процентом протеина,
- субјективни узроци нижих приноса – немогућност кажњавања, неодговорност запослених у примени агротехничких мера,
- проблем одређивања продајне цене код уљане репице на тржишту током њене продаје у жетви,
- договарање цена на продуктној берзи,¹⁶
- немогућност смањивања број запослених лица на неодређено време у погону „Карађорђево“ услед бирократских ограничења.

Табела 5 – Остварена продајна цена ратарских култура

Ратарска култура	Валута	2013.	2014.	2015.
П (м)	Динар	15,49	17,16	17,13
	Евро	0,13 ¹⁷	0,14	0,14
УР	Динар	41,06	35,05	38,75
	Евро	0,35	0,28	0,31
Т	Динар	16,50	16,50	17,00
	Евро	0,14	0,13	0,13
Ј (о)	Динар	16,50	16,50	-
	Евро	0,14	0,13	-
Сц	Динар	-	37,58	41,5
	Евро	-	0,30	0,34
О	Динар	ЗСП	18,00	16,00
	Евро	-	0,14	0,13
С	Динар	45,15	37,58	40,32
	Евро	0,39	0,31	0,33
К	Динар	14,37	12,9	16,37
	Евро	0,12	0,10	0,13
Л	Динар	ЗСП	ЗСП	ЗСП
ПЈ	Динар	19,20	-	-
	Евро	0,16	-	-

(Извор: Интерни подаци ВУ „Моровић“)

У Табели 5 приказана је остварена ППЦ појединих ратарских култура у периоду од 2013. године до 2015. године. Просечна продајна цена у анализираном периоду, од 2013. године до 2015. године, повећана је код следећих ратарских култура: П (м)

¹⁶ Довољно је да се оствари промет једног камиона ратарске културе што може негативно утицати на висину продајне цене.

¹⁷ Куповни курс евра износио је: на дан 31.12.2013. године 114,9860 динара, на дан 31.12.2014. године 121,3212 динара и на дан 31.12.2015. године 121,9910 динара.

за 10,58%, Т за 3,03%, Сц за 10,43% и код К за 13,91%. У истом периоду ППЦ ратарских култура смањена је код УР за 5,62% и код С за 10,69%. Цена Ј (о) се није мењала у анализираном периоду.

У наредној Табели приказани су подаци о оствареним резултатима производње две значајније ратарске културе по хектару обрадиве површине у погонима из састава ВУ „Моровић“ у 2013. години и 2014. години. Висок износ трошкова пшенице по хектару обрадиве пољопривредне површине у погону „Грабовци“ у односу на друга два анализирана погона из састава ВУ „Моровић“ проузрокован је високим трошковима улагања за семенску пшеницу, која се није сејала у погонима „Моровић“ и „Карађорђево“. Подаци приказани у Табели 6 указују на финансијске разлике односно губитке у производњи пшенице у 2014. години у погону „Карађорђево“ у односу на остале погоне из састава ВУ „Моровић“, а која је превасходно била проузрокована немарношћу људства запосленог у погону „Карађорђево“.¹⁸

Табела 6 – Резултати пословања Установе на годишњем нивоу

Погон	Ратарска култура	Година	Трошкови/ха		Приход/ха		Резултат	
			Динар	Евро	Динар	Евро	Динар	Евро
„Моровић“	П	2013.	77.310,54	67.234,74	95.312,36	82.890,40	18.001,82	15.655,66
		2014.	96.664,77	79.676,73	78.744,23	64.905,58	-17.920,54	-14.771,15
„Карађорђево“	П	2013.	91.443,83	79.526,06	109.696,07	95.399,50	18.252,24	15.873,45
		2014.	85.234,20	70.254,99	37.776,90	31.137,92	-47.457,30	-39.117,07
	УР	2013.	76.317,22	66.370,88	135.128,65	117.517,48	58.811,43	51.146,60
		2014.	83.734,39	69.018,76	85.913,80	70.815,16	2.179,41	1.796,40
„Грабовци“	П	2013.	158.236,36	137.613,59	184.340,00	160.315,17	28.695,89	24.955,99
		2014.	186.932,25	154.080,45	158.562,78	130.696,68	-28.369,47	-23.383,77
	УР	2013.	75.609,73	65.755,60	111.767,60	97.201,05	36.157,87	31.445,45
		2014.	132.822,70	109.480,21	88.269,65	72.756,99	-44.553,05	-36.723,22

(Извор: Интерни подаци ВУ „Моровић“)

Током 2014. године непогодне временске прилике (честе кише, поплаве и повећана влажност ваздуха) које су допринеле уништавању усева на 106 ха (59 ха пшенице, 28 ха уљане репице, 7 ха тритикале, 7 ха јечма и 5 ха овса), као и пресејавање услед неницања уљане репице на 180 ха у погону „Карађорђево“ додатно су утицале на смањење прилива финансијских средстава у Установу.

Плављење пољопривредног земљишта и повећана влажност ваздуха због временских услова у 2014. години утицали су на повећање производних трошкова по јединици засејане површине. Због тоталне штете услед поплава у 2014. години, на

¹⁸ Због губитака проузрокованих између осталог у великој мери и субјективним фактором тј. лица запослених у ратарској производњи у погону „Карађорђево“, против истих су покренути дисциплински поступци пред надлежним органима, али се од истих одустало услед немогућности пробављања материјалних доказа као резултат лоше организације рада.

106 ha жетва није ни обављена, што по просечно оствареном приносу и важећим тржишним ценама умањује финансијски резултат ратарске производње у наведеној години за 8.223.551 динара. Повећани трошкови у 2014. години резултат су и повећане примене пестицида третирања пшенице, јечма и уљане репице инсектициди-ма и фунгицидима, што ранијих година није био случај.

Закључак

Ратарска производња у МО и ВС успостављена је у две војно доходовне установе и то у ВУ „Дедиње“ и у ВУ „Моровић“. Предмет истраживања у раду је ратарска производња у ВУ „Моровић“, која се одвија у три њена погона на 5.134 ha обрадивог пољопривредног земљишта и то у: погону „Карађорђево“, погону „Грабовци“ и погону „Моровић“. Систем одбране набавке ПП врши на цивилном тржишту, а не из сопствене производње, што је допринело да ВУ „Моровић“ целокупну своју ратарску производњу продаје на цивилном тржишту.

Војна установа „Моровић“ послује по принципу стицања и расподеле дохотка, основана је као установа у оквиру МО са статусом правног лица и не финансира се из буџета. Током 2010. године услед организацијско-мобилизацијских промена дошло је до спајања ВУ „Карађорђево“ и ВУ „Моровић“.

У периоду од 2013. до 2015. године ратарска производња у ВУ „Моровић“ била је организована у сопственој режији и у виду пословно-техничке сарадње. Током јесени 2012. године у погону „Карађорђево“ узурпирано је пољопривредно земљиште, те је ВУ „Моровић“ наметнут радни задатак обраде свих 5.134 ha пољопривредног земљишта у сопственој режији.

Војна установа „Моровић“ у складу са добијеним радним задатком израдила је План производње, који је у великом обиму обухватао сетву пшенице у погону „Карађорђево“, руководећи се потребом равномернијег временског оптерећења пољопривредне механизације. Велика обрадива површина засејана пшеницом, као техничко-технолошки најмање захтеваном ратарском културом, проузроковала је нижи род меркантилне пшенице у односу на очекивани. Последице овако на „силу“ изодованог плана сетве на повећаној препланираној површини су се рефлектовале накнадно, посебно што је Установа била у обавези да поново заснује производњу озимих култура за производњу 2014/2015. годину, а да дуговања за репроматеријал и услуге плати усевима које ће жњети у лето 2015. године. Установа се нашла у „зачараном кругу“ који ју је доводио у ситуацију да није била у могућности да исплати добављаче, набави гориво нити исплати зараде запослених.

Услед недостатка новчаних средстава за финансирање целокупне ратарске производње у сопственој режији ВУ „Моровић“ је поступке набавки репроматеријала реализовала путем размене за меркантилне ратарске културе, при чему је цена репроматеријала била просечно већа за 20% у односу на цене набавки истих за плаћања путем новца.

У 2015. години у односу на 2013. годину, финансијски резултат установе смањен је за 62,2%, финансијски резултат пољопривредне производње смањен је за 81,6%, а ФРРП смањен је за 85,0%. У истом периоду, посматрано по погонима,

ФРРП у погону „Карађорђево“ смањен је за 84,98%, у погону „Моровић“ смањен је за 85,51% и у погону „Грабовци“ смањен је за 71,81%. Лошем резултату пословања ВУ „Моровић“ у 2014. години допринео је и веома низак принос пшенице у погону „Карађорђево“ од 2,15 t/ha, нарочито ако се има у виду да је производња пшенице чинила 28,43% од укупне производње озимих култура у производној 2013/2014. години.

Утицај на финансијски резултат пословања Установе имала је и остварена ППЦ у која је од 2013. године до 2015. године, повећана код следећих ратарских култура: П (м) за 10,58%, Т за 3,03%, Сц за 10,43% и код К за 13,91%, а смањена је код УР за 5,62% и код С за 10,69%.

Катастрофалне поплаве током 2014. године у значајној мери допринели су смањењу успешности пословања ратарске производње у ВУ „Моровић“.

Литература

[1] Јовић С.: „Нормативно-економска анализа производње здравствено-безбедних конзумних јаја у Војној установи Моровић“, *Војно дело*, бр. 2, стр. 221–241, 2016.

[2] Јовић С.: „Безбедност исхране – студија случаја“, *Војно дело*, бр. 3, стр. 154–169, 2013.

[3] Закон о одбрани Републике Србије.

[4] Закон о роковима измирења новчаних обавеза у комерцијалним трансакцијама („СГ РС“ број 119/2012).

[5] Закон о јавним набавкама, „СГ РС“ број 124/2012.

[6] Уредба о трансформацији војних установа које обављају производну и услужну делатност по принципу стицања и расподеле добити и о правима и обавезама цивилних лива на служби у Војсци Србије запослених у тим установама („СВЛ“ бр. 25/2008, 34/2009 и 2/2013).

[7] Правилнику о квалитету пољопривредних производа који се складиште у јавном складишту (СГ РС број 37/2010).

[8] Правилник о материјалном пословању у МО и ВС, („СВЛ“ 29/2014).

[9] Правилник о финансијском пословању у МО и ВС, („СВЛ“, бр. 17/11, 3/13 и 12/14).

[10] Правилник о општим логистичким потребама у Министарству одбране и Војсци Србије, СВЛ 31/2011.

[11] Правилник о војним установама које послују по принципу стицања и расподеле дохотка (СВЛ 5/1986, 1/1991 и 31/1991).

ТРЕНДОВИ У ОСИГУРАЊУ У СРБИЈИ ОД 2005. ДО 2015. ГОДИНЕ

Татјана Пиљан, Иван Пиљан* и Душан Цогољевић**
Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд

Тржиште осигурања знатно утиче на развој економије сваке земље и важан је чинилац стабилности финансијског сектора. Тржиште осигурања у Србији је неразвијено и, по степену развијености, налази се знатно испод просека земаља чланица Европске уније. У прилог томе говоре показатељи развијености тржишта осигурања – однос укупне премије и бруто домаћег производа и укупна премија по становнику. Тржиште осигурања у Србији спада у групу тржишта у развоју са значајним потенцијалима, пре свега у сегменту животног осигурања. Брзина раста тржишта животног осигурања у Србији била је различита и показивала је подложност спољним и унутрашњим утицајима различитих фактора. На основу Закона о осигурању и Закона о допунама Закона о Народној банци Србије из 2004. године, надзор над обављањем делатности осигурања поверен је Народној банци Србије. Она је 2004. године дефинисала и обелоданила свој стратешки циљ у области осигурања – креирање и одржавање сигурног и стабилног сектора осигурања и обезбеђење поверења јавности у сектору осигурања, а ради заштите интереса осигураника и трећих лица.

У складу са законским овлашћењима, Народна банка Србије доноси акта прописана законом, врши надзор над обављањем делатности осигурања, издаје и одузима дозволе за обављање послова осигурања, реосигурања, посредовања и заступања у осигурању и послова непосредно повезаних са пословима осигурања, даје сагласности на акта, даје и одузима сагласност за именовање чланова управног и надзорног одбора, даје и одузима сагласност за стицање квалификованог учешћа у друштву, обрађује статистичке и друге податке, води регистре података у складу са Законом, разматра приговоре осигураника и трећих лица на рад друштава за осигурање, укључујући и обављање послова медијације.

Кључне речи: *тржиште осигурања, надзор над обављањем делатности осигурања, друштва за осигурање*

* Доц. др Иван Пиљан је наставник у Високој школи за пословну економију и предузетништво. ivan.piljan@vspep.edu.rs

** Др Душан Цогољевић је наставник у Високој школи за пословну економију и предузетништво.

Увод

Од преузимања улоге надзора Народне банке Србије над пословањем осигуравајућих друштава у Србији до данас, тржиште осигурања показује континуални раст и полако се враћа поверење у институцију осигурања. Како би проценили развијеност тржишта осигурања потребно је анализирати комплетно пословање осигуравајућих друштава у Србији за протекли период као што су остварене билансне суме, учешће у укупној премији осигурања, однос животног неживотног осигурања, ко су учесници на тржишту осигурања, структуру осигурања и остале параметре који су потребни за оцену развијености тржишта осигурања, као и акције и поступке Народне банке Србије које је предузела како би унапредила тржиште осигурања.

По преузимању надзора над сектором осигурања затечено стање карактерисало је одсуство добре праксе у пословању, одсуство адекватног управљања, одсуство сигурности улагања средстава осигурања ради измиривања преузетих обавеза према осигураницима и трећим лицима, одсуство транспарентности рада, одсуство редовног извештавања, некомплетност пословних књига, па тиме и непоузданост исказаних података, преливање средстава осигурања у повезана предузећа, неуредно измиривање обавеза према осигураницима и трећим лицима, дупло издавање полиса, погрешно постављени циљеви пословања друштава за осигурање – уместо заштите интереса осигураника и корисника осигурања, очигледно је да је циљ био заштита интереса власника, одсуство поверења јавности у сектор осигурања, висок степен незаконитости у пословању, значајан број правних лица која послују у сектору осигурања без дозволе за рад, недовољна или неадекватна активност удружења, одсуство добре праксе ревизора и актуара. Један број друштава за осигурање није био у могућности да измирује своје обавезе према осигураницима и корисницима осигурања, а када су то и чинила, финансирала су их из текућих прилива, што значи да су премије наплаћене за нове полисе, уместо њиховог сигурног улагања, служиле за измиривање обавеза по раније издатим полисима, чиме је створен пирамидални систем осигурања, који је допринео потпуном губљењу поверења јавности у овај сектор.

Да би остварила постављени циљ у наведеним околностима, Народна банка Србије је своје активности усмерила у више праваца истовремено:

- На стабилизацију сектора,
- На враћање поверења јавности у сектор осигурања,
- На креирање основе за развој сектора,
- На стварање и развој функције супер визије и
- На континуираној едукацији запослених.

Нови Закон о осигурању је јасно прописао правне регулативе које су допринеле враћању поверења грађана у сектор осигурања, које годинама пре тога није постојало због економских и политичких нестабилности у земљи. Најзначајнију промену у домену регулације солвентности у области осигурања на нивоу Европске Уније представља директива Solvency II. Кључни захтев који директива Solvency II намеће осигуравајућим компанијама је управљање ризицима и алокација адекватне величине капитала за покриће тих ризика, при чему се по први пут у капиталне захтеве (поред кредитног, тржишног и ризика осигурања) укључује оперативни ризик.

Учесници на тржишту осигурања Србије

У табели 1 приказани су учесници на тржишту осигурања у Србији од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005,..., 2015)

Табела 1 – Учесници на тржишту осигурања у Србији

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
DO život	1	2	4	6	7	7	7	7	7	6	5
DO neživot	7	6	8	9	9	9	11	11	11	9	9
DO život + neživot	8	7	6	6	6	6	6	6	6	6	6
DO reosiguranje	2	2	2	3	4	4	4	4	4	4	4
DO reos. + Osig.	1										
DO ukupno	19	17	20	24	26	26	28	28	28	25	24
Većin. Str. VI.	5	8	13	17	19	19	21	21	21	19	18
DO домаћа	4	9	7	7	7	7	7	7	7	6	6
Banke			5	11	15	16	19	19	19	19	20
Pravna lica	40	44	59	65	69	77	79	84	87	95	95
Fiz. Lica preduz.	35	87	123	122	122	117	109	105	112	111	113
Fiz. Lica zastup. posred.	2. 578	3. 982	5. 002	8. 190	10. 124	11. 418	13. 363	14. 123	14. 457	15. 287	15. 545
Turist. Agenc.	1	1	1	1							
Broj zaposl. U OD u hilj.	7,3	7,88	9,7	11,71	11,14	11,14	11,29	na	na	na	15,55

При преузимању функције надзора над друштвима за осигурање Народна банка Србује је затекла тржиште осигурања на изузетно ниском нивоу развоја.

Број друштава за осигурање у 2005. години смањен је за 50% (са 40 на 19), четири друштва су покренула поступак добровољне ликвидације, извршено је једно припајање, тако да је са 31.12.2005. године на тржишту пословало 19 друштава за осигурање, од којих се 16 друштава искључиво пословима осигурања, 2 друштва само пословима реосигурања, док се 1 друштво бави пословима осигурања и реосигурања. Од друштава која се баве пословима осигурања искључиво животним осигурањем бави се само 1 друштво, искључиво неживотним осигурањем 7 друштава, а и животним и неживотним осигурањем 8 друштава. (НБС, 2006, стр. 4)

Посматрано према власничкој структури капитала од 19 друштава за осигурање у 2005. години 5 је у већинском страном власништву, 14 друштава је у домаћем, од којих су 2 друштва у државно-друштвеној својини, а 12 друштава су у приватној својини.

У овом периоду карактеристично је да друштва у већинском страном власништву исказују мало учешће на тржишту од свега 12%, као и да она чине чак 71% тржишта животног осигурања. Два највећа друштва учествују са 70% у неживотним осигурањима.

У 2005. години број осталих учесника на тржишту осигурања – посредника и заступника, смањен је такође за око 50% (са 149 на 75), с тим што је од раније постојећих око 90% (133) остало без дозволе за рад, а у међувремену је 59 правних лица и предузетника добило дозволе за рад, тако да у продајној мрежи, поред друштава за осигурање, учествује 40 правних лица, 35 физичких лица – предузетника, једна туристичка агенција, као и 2.578 физичких лица која су добила овлашћење за заступање односно посредовање у осигурању. Наведеним активностима значајно је побољшан квалитет продајне мреже, који ће додатно бити унапређен омогућавањем банкама да врше продају полиса осигурања.

На основу свих показатеља може се закључити да је стабилизација тржишта осигурања, као стратешки циљ Народне банке Србије, постигнута након 3,5 године, кроз стварање услова за пословање, што је привукло стратешке партнере друштава у већинском страном власништву. Приватизацијом једног од два највећа учесника на тржишту, друштва за осигурање у страном власништву су повећала своје, и раније забележено, преовлађујуће учешће у премији животних осигурања (са 68,7% у 2004. години на 92,6% у 2007. години), а такође су преузела и претежно учешће у премији неживотних осигурања – 59,1%, укупној имовини – 58,6% и броју запослених – 70%.

Успешним процесом приватизације у протеклом периоду, као и уласком на тржиште иностраних компанија добијањем *grinfield* лиценци, друштва за осигурање у страном власништву повећавају и раније забележено преовлађујуће учешће у премији неживотних осигурања са 59,1% у 2007. години на 61% у 2008. години, укупној имовини са 58,6% на 61,2%, задржавајући при том учешће у премији животних осигурања на истом нивоу од 92,6%, као и учешће у броју запослених од 70%.

У продајној мрежи, у протеклом период, повећан је број банка које се баве пословима осигурања, правних лица, заступника и посредника, тако да имамо 20 банака које су добиле дозволу за обављање послова заступања, 95 правних лица, 113 физичка лица – предузетника, док је сертификат за заступање односно посредовање добило 15.545 физичких лица.

Остварене премије на тржишту осигурања Србије

У табели 2 приказане су бруто премије осигурања у Србији од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 2 – Бруто премија осигурања у Србији

Godina	Mlrd din	Mil €	Mil \$	Meso u svetu	Rast bruto pr. god.
2005	34,7	406	480	67	38,20%
2006	38,3	485	639	62	10,40%
2007	44,8	565	833	67	17,00%
2008	52,2	589	830	62	16,50%
2009	53,5	558	802	66	2,50%
2010	56,5	535	713	70	5,60%
2011	57,3	548	709	68	1,40%
2012	61,5	540	713	78	7,30%
2013	64,0	559	770	65	4,10%
2014	69,4	574	698	66	8,40%
2015	80,9	665	727	86	16,60%

У протеклом периоду смо имали континуирани раст бруто премија осигурања у Србији. По успостављању реда на тржишту осигурања Србије имали смо значајан пораст бруто премије у 2005. години у односу на 2004. годину, чак за 38,2%. Светска економска криза је имала утицаја и на развој тржишта осигурања у Србији, тако да смо имали стагнацију раста, али задњих година стање се поправља тако да можемо очекивати раст тржишта осигурања. Иако је тржиште осигурања у протеклом периоду имало раст, оно је по оствареним премијама значајно испод просека земаља света и Европе, па и земаља у региону.

У табели 3 приказано је учешће страних и домаћих осигуравајућих друштава у укупној билансној суми осигурања у Србији од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 3 – Учешће страних и домаћих осигуравајућих друштава у укупној билансној суми (у %)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Strane	12,2	14,7	22,7	28,0	29,1	49,8	52,1	56,1	55,2		
Domaće	87,8	85,3	77,3	72,0	70,9	50,2	47,9	43,9	44,8		

Почетком 2005. године било доминантно учешће у укупној суми домаћих осигуравајућих друштава. Увођењем реда на тржишту осигурања Србије и отварањем тржишта за страна осигуравајуће друштва, повећава се њихово учешће и полако они преузимају примат. У 2013. години њихово учешће је 55,2%. У протеклом периоду смо имали да су највећа три осигуравајућа друштва (DDOR, DUNAV i DELTA-GENERALI), у већинском домаћем власништву учествовала преко 67% у укупној премији осигурања. Током овог периода њихова доминација пада, а и мења се власничка структура.

Анализом пословања осигуравајућих друштава у претходном периоду можемо закључити да имамо континуирани раст пословања и све веће учешће страних осигуравајућих друштава, што је условило да се на тржишту осигурања Србије појавили нови производи и нове осигуравајуће компаније.

У табели 4 приказани су трендови на тржишту осигурања Србије од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 4 – Трендови на тржишту осигурања Србије 2005. до 2015.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Premija ŽO mlrd rsd	3,3	4,0	4,9	6,3	7,9	9,3	10,0	11,9	14,1	16,0	19,3
Učešće ŽO u ukup. premiji	9,5	10,6	11,0	12,2	14,7	16,5	17,4	19,3	22	23,1	23,9
NŽO mlrd rsd	31,4	34,3	39,8	45,8	45,7	47,2	47,3	49,6	49,9	53,4	61,6
Premija po glavi st. u €	55	65	77	80	76	73	76	79	78	80	93
Premija ŽO po glavi st. u €	5	7	8	10	11	12	13	15	17	18	22
Učešće premije u BDP u %	2,1	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	1,8	1,8	2,0

На основу података можемо закључити да је тржиште осигурања имало континуирани раст у протеклом периоду, али не треба занемарити чињеницу да смо по оствареним премијама ипак на дну лествице и у Европи и у свету. Похвално је и то да се повећава учешће животног осигурања у укупној премији. По учешћу у БДП-у налазимо се испод просека земаља централне Европе који износи од 2,5 до 3%, код нас је још испод 2%, што представља слаб резултат.

У табели 5 приказана је укупна премија по врсти осигурања у Србији од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 5 – Укупна премија према врстама осигурања 2005. до 2015. (у %)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Auto od- govornost	30,7	32,3	32,1	31,7	34,1	33,3	32,6	31,5	30,6	32,7	35,8
Auto kasko	12,5	12,8	14,7	16,2	14,2	13,5	12,6	11,3	10,0	8,7	7,7
Imovin. Osig.	33	29,5	26,5	24,7	22,6	22,1	22	22,2	21,6	20,4	18,2
Ostala NŽO	14,4	14,8	15,7	15,3	14,5	14,6	15,4	15,8	15,8	15,1	14,3
ŽO	9,5	10,6	11	12,2	14,7	16,5	17,4	19,3	22	23,1	23,9

У структури премија у протеклом периоду доминантну улогу су имала неживотна осигурања, и то ауто одговорност и имовинска осигурања преко 60%. Овај тренд имамо током читавог периода, с тим да задњих пар година имамо значајно повећање учешћа животних осигурања. Тако на крају 2015. године учешће животних осигурања у укупној премији осигурања је 23,9%, што представља значајан успех, али треба напоменути да смо и по овом показатељу знатно испод просека земаља у Европи и свету.

Билансна структура

У табели 6 приказана је структура aktive на дан 31.12. од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 6 – Структура active на дан 31.12. (у %)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Nekretnine	36,4	21,6	18,4	22,5	19,6	17	15,9	15,4	14,3	11,4	9,6
Dug. Fin. Pl.	13	21,9	23,4	18,3	21,8	20,8	30,3	35	42,5	32	38,6
Krat. Fin. Pl.	18,1	26,4	28,2	27,2	28,2	34,3	26,2	22,7	18,4	29,5	17,6
Potraživanje	18,1	14,6	13	12	9,7	9,6	11,3	11,9	9,3	7	6,2
Gotovina	7,2	9,6	11,1	11,9	12,5	9	6,2	6,1	6,3	6,4	0
Ostalo	7,2	5,9	6	8,2	8,2	9,3	10,2	8,9	9,3	13,6	28

У структуру active на крају 2015. године имамо да се на сталну имовину односи 48,2% (од чега 38,6% на дугорочне финансијске пласмане, а 9,6% на некретнине), док се 51,8% односи на обртну имовину (од чега на краткорочне финансијске пласмане 17,6%, а на потраживања 6,2%).

У поређењу претходном годином може се закључити да дугорочни финансијски пласмани повећавају претежно учешће, бележењем знатног раста по стопи од 27,8%.

Истовремено, за претходни период уочљив је пад учешћа некретнина у оквиру сталне имовине, као и пад учешћа краткорочних финансијских пласмана и потраживања у оквиру обртне имовине.

У табели 7 приказана је структура пасиве на дан 31.12. од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 7 – Структура пасиве на дан 31.12. (у %)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kapital i rezerve	40,1	37	34,9	29,9	29,4	27,5	26,5	25,3	23,7	21,0	23,4
Matem. rezerva	8,4	9,9	13	16,2	18,8	21,9	24,4	27,9	31,7	34	34
Prenos. premije	23,9	23,9	23	22,5	19,7	17,6	16,4	15,5	15,2	15,4	16
Rezer. štete	16,2	17,1	18,9	20,8	20,9	19,4	17,9	16,8	15,7	17,7	14,2
Ost. Tehn. Rez.	0,7	0,6	1	1,2	1,6	1,8	2,4	2,4	2,5	2,6	2,5
Ostalo	10,7	11,5	9,2	9,4	9,6	11,8	12,4	12	11,2	9,3	9,9

У структури пасиве на крају 2015. године техничке резерве исказују учешће од 66,7%, а капитал и резерве 23,4%. За протекли период карактеристично је да капитал бележи пад, а техничке резерве бележе раст, при чему је најзначајније учешће у овим резервама имала математичка резерва.

Као значајан показатељ резултата предузетих активности на стабилизацији и уређивању тржишта осигурања је и кретање техничких резерви и укупне премије. У протеклом периоду имамо знатно бржи раст техничких резерви од укупне премије, што је у великој мери резултат успостављања критеријума за обрачун техничких резерви, прописаних од НБС, као и стриктних контрола адекватности издвајања техничке резерве, што је условило прихватање праксе осигураваача да реалније процењују ове резерве и тиме у значајној мери штите интересе осигураника и корисника осигурања.

СОЛВЕНТНОСТ

Солвентност друштава за осигурање зависи од довољности техничких резерви за преузете обавезе као и од довољности гарантне резерве као вида заштите осигураника у случају непредвиђених губитака у пословању, односно као амортизера за губитке који нису покривени техничким резервама.

Способност осигуравајућег друштва да апсорбује ризик неадекватног ценовног нивоа премија, непредвидивих штета и неадекватног преноса ризика у саосигурање и реосигурање мери се и односом премије у самопридражају и укупног капитала. За друштва која се баве пословима неживотних осигурања премија у самопридражају представља апроксимацију преузетих ризика и треба да буде довољна за исплату штета и накнада из осигурања. У супротном као гарант покрића се користи укупан капитал, односно његови делови.

У табели 8 дати су показатељи солвентности на дан 31.12. од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 8 – Показатељ солвентности на дан 31.12 (у %)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Marg. Solv. Mlrd din	10	8,7	9,8	12	13,3	14,2	14,8	16,5	16,7	16,7	13,8
Gar. Rez. Mlrd din	17,1	17,9	20,7	21	24,5	26,9	27,8	30	29,1	29,7	31,8
Odnos premije u samopr. NŽO u %	201	178	179	213	195	182	180	185	194	201	189
Odnos uk. Kapitala i ten. Rez. Za ŽO u %	59,4	34,5	33,4	29,6	32,3	29,4	26,3	33	28,5	25,5	28,1

Овај однос је у 2015. години износио 189.2%, док је у 2014. години износио 208,7%. Ова промена је последица раста премије у самопридражају и благог пада капитала друштава за осигурање, уз обезбеђен потребан ниво солвентности код неживотних осигурања.

Из претходне табле видимо да у протеклом периоду стабилизацијом тржишта осигурања маргина солвентности, нарочито у последњим годинама, показује тенденцију раста и на крају 2015. године износи 13,8 млрд динара. Слична је и ситуација са гарантном резервом која је на крају 2015. године износила 31,8 млрд динара. На раст ових параметара утицала је и НБС доношењем прописа о висини и начину формирања поменутих резерви, као и ригорозним контролама за спровођење донетих мера.

Као значајан показатељ пословања осигуравајућих друштава која се претежно баве животним осигурањем је однос укупног капитала и техничких резерви. У протеклом периоду имамо тенденцију смањења поменутог параметра, који резултира значајно повећање математичке резерве.

Вредност наведеног односа у 2015. години указује на постојање „резерве“ од 28,1% за случај неадекватно одмерених преузетих ризика ових друштава (за које у животним осигурањима техничка резерва представља добру апроксимацију).

Квалитет имовине

У циљу стабилизације тржишта осигурања, које је у 2004. години карактерисало одсуство сигурности улагања средстава и не измиривање обавеза према осигураницима од стране једног броја друштава, осим перманентних контрола приступило се успостављању критеријума за улагање средстава осигурања, пре свега техничких резерви и критеријума за процену билансних позиција. Наведене активности су утицале на побољшање квалитета активе осигуравајућих друштава.

Поред способности осигуравајућих друштава да обрачун премија буде на нивоу довољном за накнаду штета, неопходно је обезбедити и њену наплату. У супротном осигуравач се може суочити са проблемом немогућности извршења својих обавеза према осигураницима.

Прописивање правила за процену билансних позиција и контрола исплате штета осигуравајућих друштава које је спровела Народна банка Србије, као и побољшање пословне праксе, узроковали су, у дужем период посматрања, позитивна кретања односа потраживања за премије и укупне уговорене премије.

У табели 9 дати су показатељи квалитета имовине на дан 31.12. од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 9 – Показатељ квалитета имовине на дан 31.12

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Učešće mat. Ulag. U HV i potraž. u % NŽO	61,5	43	38,6	44,2	39,3	37	38,1	35	30	24	19,9
Učešće mat. Ulag. U HV i potraž. u % ŽO	26,7	18,4	15,6	10,2	10,7	8,9	8	4,3	3,8	3,1	2,6

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Odnos potraž. za prem. I ugovorene prem. u % NŽO	23,8	13,4	13,2	13,7	10,6	11,3	11,9	14,2	10,3	9,4	8,9
Odnos potraž. za prem. I ugovorene prem. u % ŽO	16,6	17,3	19,6	13,5	12,7	11,7	11,3	3,9	3,6	3	2,9

Анализом података из табеле можемо закључити да смо у протеклом период имали позитиван тренд датих показатеља.

Покривеност техничких резерви прописаним облицима aktive

У циљу обезбеђења заштите интереса осигураника и трећих оштећених лица, односно благовремене исплате штета, није довољно само формирање адекватног нивоа техничких резерви, већ и њихово улагање на начин који обезбеђује измирење преузетих обавеза у целини и у року како садашњем, тако и у будућем периоду. Да би било способно да одговори својим обавезама, друштво је дужно да средства пласира на начин да води рачуна о профилу ризика и лимитима толеранције ризика (квалитативним и квантитативним), применом својих стратегија и политика за управљање ризицима пласмана средстава.

У табели 10 дати су показатељи покривености техничких резерви прописаним облицима aktive на дан 31.12. од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 10 – Показатељи покривености техничких резерви прописаним облицима aktive на дан 31.12.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Pokr. Tehn. Rez. u % NŽO	87,1	100,1	96,5	90,4	94,2	100,3	99,3	100,2	100,6	101,4
Pokr. Tehn. Rez. u % ŽO	74,2	95	92	100,3	100,9	101,7	101,5	100,9	100,3	100,3

Анализом података долазимо до закључка да су бољу покривеност техничких резерви имала друштва која се претежно баве животним осигурањем.

У табели 11 дата је структура покривености техничких резерви прописаним облицима aktive укупно за неживотна осигурања на дан 31.12. од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 11 – Структура покривености техничких резерви прописаним облицима активе укупно за неживотна осигурања на дан 31.12.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ulaganje u држ. HV u %	na	14	10	10	16	24	29	35,6	38,9	48,2	69,5
Depon. Kod banaka u gotovini u %	13	28	27	50	48	46	41	34,9	34,2	29,3	11,3
Invest. Nekretn. u %	30	17	20	7	8	6	10	11,4	11,7	9,3	7,5
Potraž. za nedosp. premije u %	na	na	na	12	10	9	3	7,1	6,3	5,8	4,6

Анализом података можемо закључити да су друштва у претходном периоду повећавала улагања у државне хартије од вредности, а смањена су депоновања код банака, готовина, инвестирање у акције на тржишту и потраживања за не доспеле премије.

У табели 12 дата је структура покривености техничких резерви прописаним облицима активе укупно за животна осигурања на дан 31.12. од 2005. до 2015. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2015)

Табела 12 – Структура покривености техничких резерви прописаним облицима активе укупно за животна осигурања на дан 31.12.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ulaganje u држ. HV u %	33	57	69	71	72	59	82	85,7	88,5	91,5	93,2
Depon. Kod banaka u gotovini u %	na	16	12	19	20	30	12	7,8	5,2	5,9	4,5

Иста је ситуација и код друштава која се претежно баве пословима животних осигурања, повећано је улагање у државне хартије од вредности, а смањено депоновање код банака.

Профитабилност

Као главни показатељ профитабилности узима се меродавни технички резултат у самопридржају (однос меродавних штета у самопридржају и меродавне техничке премије у самопридржају), који је уједно и индикатор политике цена и адекватности, односно до вољности премија за измирење обавеза по основу уговора о осигурању и адекватности преноса ризика у реосигурање и саосигурање. Овај показатељ показује до вољност премије у самопридржају за измирење штета у самопридржају друштва.

У табели 13 дати су показатељи профитабилности 31.12. од 2005. до 2014. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2014)

Табела 13 – Показатељи профитабилности на дан 31.12.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Merod. tehn. rez. u samopr. u %	77	77,6	84,2	78,1	76,7	73,6	67,9	71,4	70,4	63,3
Odnos neto rez. I uk. Aktive (ROA) u % NŽO	0,9	4,3	3	3	0,74	1,62	0,76	0,76	-0,05	-0,6
Odnos neto rez. I uk. Aktive (ROA) u % NŽO	na	-7,9	na	-0,44	0,28	0,89	,0,58	-0,34	0,03	2,13
Uk. net. rez. i prinos na uk. aktivu za sva dr. u Srbiji u %	na	2,4	na	2,3	0,64	1,44	0,42	0,59	-0,04	-0,07

Према подацима из 2004. године технички резултат износио 65,0% што треба узети са резервом, обзиром на недовољну поузданост података, превасходно у смислу подваљивања обавеза према осигураницима, што је уочено при вршењу контрола друштва. Из претходне табеле видимо да је овај параметар има позитиван тренд у протеклом периоду и да је углавном био задовољавајући.

Однос нето резултата и укупне активе код осигуравајућих друштава која се претежно баве неживотним осигурањем први пут је у 2014. години имао негативан резултат, -0,6%. Наведено погоршање је последица негативног нето резултата.

У осигуравајућим друштвима која се претежно баве пословима животног осигурања у 2006. години забележен је негативан нето резултат од -7,88%. Овакав резултат условљен је почетком експанзије уговарања животних осигурања (број уговорених осигурања повећан за 56% у односу на 2004. годину, а укупна премија животних осигурања забележила стопу раста од 140%) коју у првим годинама карактеришу високи трошкови спровођења осигурања, али и веће издвајање у техничке резерве. На крају 2014. године овај параметар поново добија позитиван предзнак и износи 2,13%.

Посматрано укупно за сва осигуравајућа друштва у Србији која се баве пословима осигурања остварени нето резултат и принос на укупну активу први пут у 2013. години има негативан резултат и износи -0,07%.

Ликвидност

Да би осигуравајуће друштво било у стању да одговори обавезама оно мора водити рачуна како о усклађености средстава и обавеза по рочности, тако и о одрживости и квалитету својих средстава. Обзиром да су висина и тренутак настанка појединачних штета неизвесни, друштво мора пажљиво да планира структуру својих средстава пре свега за измирење обавеза по штетама, а онда и осталих обавеза.

У табели 14 дати су показатељи ликвидности на дан 31.12. од 2005. до 2013. год. (НБС, Годишњи извештај 2005, ..., 2013)

Табела 14 – Показатељи ликвидности на дан 31.12.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Pokaz. uskl. kratk. sr. i krat. obav. u % NŽO	86,3	96	96,9	103,2	105,3	110,3	105,2	103,4	91,8
Pokaz. uskl. kratk. sr. i krat. obav. u % ŽO	206,8	212	276,5	197,5	216,8	316,8	179,8	343,9	

Кретање овог показатеља указује на довољност ликвидних средстава за измирење краткорочних обавеза у осигуравајућим друштвима која се претежно баве пословима животних осигурања, и недовољност у осигуравајућим друштвима која се претежно баве пословима неживотних осигурања. Смањење износа краткорочних средстава умањених за залихе условљено је, пре свега, повећаним пласманима осигуравајућих друштава у хартије од вредности издате од стране државе.

Закључак

На основу изложених података можемо закључити да се број учесника на тржишту осигурања у Србији за период од 2005. до 2015. године повећава из године у годину. Број осигуравајућих друштава повећан је са 19 на 24, што представља повећање за 26%. Овде је карактеристично да расте број осигуравајућих друштава у страном власништву капитала. Као добар показатељ имамо да се повећава број банака које обављају послове заступања у осигурању, што ће сигурно утицати на квалитет услуга у пословима осигурања. Број правних лица повећан је са 40 на 95, ште представља раст од 138%. Број предузетника повећан је са 35 на 113, што представља раст од 223%. Број посредника и заступника повећан је са 2.578 на 15.545, што представља раст од 503%.

Из упоредних показатеља за претходни период, могу се издвојити следеће промене:

- Евидентан пораст билансних сума сектора осигурања;
- Смањење учешћа капитала;
- Повећање техничких резерви и њихова потпуна покривеност како у животном, тако и у неживотним осигурањима;
- Повећање учешћа пласмана у хартије од вредности и инструменте тржишта новца које издаје држава;
- Раст укупне премије осигурања;
- Раст учешћа животних осигурања у укупној премији осигурања;

Кључне области којима би друштва требало да се баве у наредном периоду: корпоративно управљање, које, између осталог, подразумева адекватно успостављен систем интерних контрола, унапређење управљања ризицима, унапређење техника вредновања улагања, јачање транспарентности, јачање добре праксе пословања и фер односа према клијентима и едукација потенцијалних осигураника. На тај начин ће допринети јачању поверења осигураника и стварању услова за развој овог сегмента финансијског система.

Посебно треба истаћи важност едукација и припрема за имплементацију новог методолошког оквира за управљање ризицима, *Solvency II*. Адекватно управљање ризицима од кључног је значаја за успешност пословања осигураваача. Управо то је и суштина директиве *Solvency II*, према којој се од осигураваача захтева сагледавање и квантификовање свих врста ризика којима су изложени у свом пословању, као и ефикасније управљање овим ризицима. Она уводи софистицираније захтеве солвентности ради обезбеђења довољног капитала за ризике којима су друштва за осигурање изложена. Примена захтева директиве, према нацрту новог Закона о осигурању, планирана је по уласку Србије у Европску унију.

У сегменту неживотних осигурања истичемо важност доследног поштовања прописа из области обавезног осигурања у саобраћају, нарочито у погледу ажурности у исплати штета, трошкова спровођења осигурања и примени бонус– малус система, који су позитивно утицали на тржиште осигурања.

Поред свих негативних ефеката рецесије који су погодили сектор осигурања (лимити у изношењу нових средстава, велики оснивачки улози у односу на Европску Унију, ниска култура осигурања и неповерење грађана у институцију осигурања, лош кредитни рејтинг Србије) у наредном периоду можемо очекивати улазак светских лидера на домаће тржиште: Allianz, VHV Group, Eureko, KBC, AXA. Они показују велико интересовање за почетак пословања у Србији и од њих се очекује да у перспективи преузму позицију лидера на финансијском тржишту, допринесу развоју целокупног домаћег финансијског система и интензивирају конкуренцију на тржишту осигурања.

Литература

- [1] Сектор осигурања, (2005), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [2] Сектор осигурања, (2006), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [3] Сектор осигурања, (2007), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [4] Сектор осигурања, (2008), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [5] Сектор осигурања, (2009), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [6] Сектор осигурања, (2010), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [7] Сектор осигурања, (2011), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [8] Сектор осигурања, (2012), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [9] Сектор осигурања, (2013), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [10] Сектор осигурања, (2014), Годишњи извештај, Београд: НБС
- [11] Сектор осигурања, (2015), Годишњи извештај, Београд: НБС

ЗНАЧАЈ МЕТОДА ПЛАНИРАЊА ЛОКАЛНОГ РАЗВОЈА ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ЈАВНОГ МЕНАџМЕНТА

Миленко Џелетовић*

Универзитет Едуконс, Сремска Каменица

Павле Раданов**

Универзитет Привредна академија Нови Сад,

Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије

Бобан Бирманчевић

Телеком Србија АД, Шабац

Тема овог рада јесте изучавање интегралног планирања локалног развоја, јер су методе планирања локалног развоја кључни носилац и индикатор ефикасности планирања. Истраживање се бави питањем како би требало конституисати интегрално планирање развоја градова да његова примена у пракси буде ефикасна, чиме се доказују теоријске предности интегралног начина планирања у односу на парцијални. Циљ рада је да прикаже недостатке и предности метода које се сада најчешће користе у планирању развоја, са намером да се допринесе ефикаснијем развоју локалних заједница (градова и општина).

Кључне речи: *методе, планирање, локални развој, интегрални начин планирања, парцијални начин планирања*

Теорија метода локалног планирања

У теоријском смислу, планирање локалног развоја представља прву фазу, из које затим проистичу фазе припреме, реализације и валоризације планираних активности. У питању је посебан сегмент опште теорије планирања, који спада у категорију најсложенијих врста планирања, с обзиром да се пројектује развој мноштва хетерогених али и повезаних локалних развојних фактора и сегмената, с тим да сви они морају прикладно да се развијају у односу на локално окружење, тј. у односу на државу и међународну заједницу. У новије време, постоји озбиљан несклад између постојеће теорије локалног планирања и захтева праксе у тој области. Супротстављена су два планска приступа - досадашњи парцијални као традиционалан и субјективан и нови интегрални принцип као истраживачки. Парцијални приступ, који је у условима савременог развоја друштва неефикасан, мање-више је теоријски образложен, а интегрални приступ, који је знатно ефикаснији, налази се у процесу конституисања.

* Др Миленко Џелетовић је редовни професор Универзитета Едуконс.

** Доц. др Павле Раданов је продекан за сарадњу са привредом.

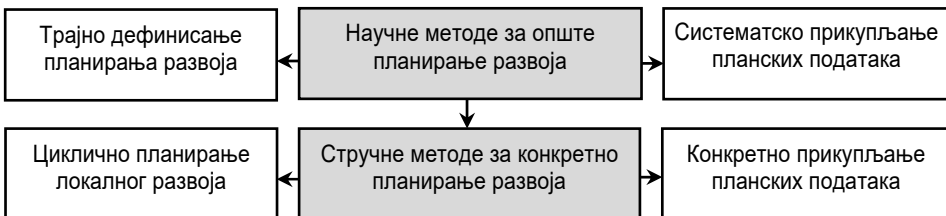
Подела планирања и планске методе

Планирање, као свесна људска делатност на дефинисању намераваних активности, подједнако се односи на појединце и било какве организације (Ansoff, I, Dornel, G, 1990, 69-71). У том контексту, с обзиром на ранија разматрања теорије планирања, укупно планирање на националном нивоу може се поделити на привредно и друштвено. Привредно планирање се односи на развој привредних делатности, а друштвено на развој разних обухвата друштвене заједнице. Обе ове врсте планирања временски гледано, деле се на дуговечне (или стратегијске) и краткорочне (или оперативне) планове.

С обзиром на предмет разматрања у овом раду, битно је истаћи како се деле планови друштвеног развоја. Они се уобичајено артикулишу на планове националног, регионалног и локалног развоја, (Басен, М, 2013, 7). Унутар тога, плановима локалног развоја обухвата се развој општина и градова као законских облика локалних заједница (Раданов, П, 2015, 8-9).

Што се тиче планских метода, оне се деле на научне и стручне методе. Научне методе су оне којима се откривају законитости у привреди и друштву, а стручним методама обухватају се путеви којима се креирају новине у технологијама свих врста друштвених делатности. У томе научна сазнања служе као општа основа за креирање нових научних сазнања. При томе је важно истаћи да научна сазнања имају трајни општи карактер, а стручна сазнања имају ограничено време трајања док се не креирају нова ефикаснија стручна решења.

Гледано са аспекта односа научних метода, оне се најчешће класификују са аспекта општости и по том критеријуму оне су подељене на опште, посебне и појединачне. У односу на област планирања локалног развоја, општим методама се дефинишу општи путеви планирања локалног развоја, посебним методама се начелно утврђују начини за прикупљање релевантних научних података, док се појединачним методама конкретизују начини за прикупљање потребних планских података. Начелно, иста подела важи и за стручна истраживања, с тим што се тим методама посматра и планира развој конкретних људских заједница. Овде је битно истаћи да се између научних и стручних истраживања појављују разлике у називима метода и начинима њихове примене. Ту је нарочито битно указати да се научним методама на систематичан начин прикупљају релевантни подаци који трајно важе за целину истраживачке појаве, док се стручним методама на конкретизован начин прикупљају подаци који су репрезентативни за планирање једног циклуса развоја локалне заједнице (слика 1).

Слика 1 – Однос научних и стручних метода у планирању

Све ово у синтези показује да је планирање локалног развоја стручног карактера и да се при томе користе одређене методе које су произишле из научних метода с тим што су оне при томе конкретизоване и што се њима сакупљају подаци везани за планирање конкретних локалних заједница. То истовремено значи да се научним методама откривају законитости планирања развоја друштвених заједница, а стручним методама се креира развој конкретне локалне и шире заједнице.

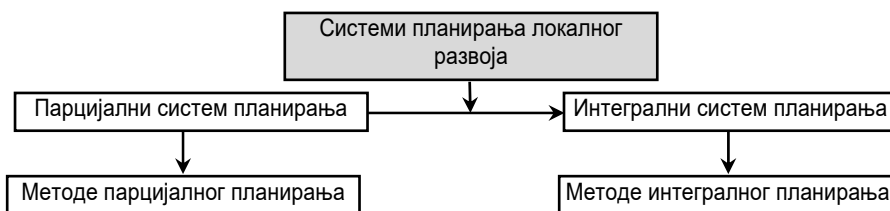
Поводом тога је битно указати на одређене разлике између научних и стручних метода по питању обухвата истраживања и начина прикупљања истраживачких података.

Метода научних истраживања се примењују унутар одабраног сегмента циљне истраживачке појаве (на пример: истраживање ефикасности планирања локалног развоја у Србији унутар ефикасности планирања локалног развоја у свету). У вези тога је битно да одабрани сегмент буде репрезентативан за целину појаве, чиме се постиже да се на рационалан начин добијени научни резултати остварени у том обухвату могу уопштити и важити за укупност истраживања те појаве (на пример: добијени резултати у истраживању ефикасности планирања локалног развоја у Србији, адекватним уопштавањем могу се прогласити репрезентативним за ту ефикасност у читавом свету). Слично важи и за методе стручног истраживања, с тим што се у том случају не обраћа пажња да добијени резултати имају општу важност, већ да су они репрезентативни за одабрани истраживачки обухват (на пример да важе само за конкретну локалну заједницу у којој се нешто истражује).

С друге стране, када је реч о прикупљању научних података, ту је суштински битно да они буду репрезентативни, а то се постиже систематским њиховим прикупљањем уз респект њихових извора (на пример: за прикупљање теоријских података потребно је користити адекватне изворе у које најчешће спадају научне монографије и адекватна документациона грађа, а за прикупљање емпиријских података треба користити репрезентативни узорак испитаника и адекватна документа). Ово у принципу важи и за прикупљање стручних података, при чему се теоријски подаци сакупљају из извора директно везаних за истраживачку појаву, а емпиријски коришћењем одређених база података и испитаника унутар обухвата стручног истраживања.

Системи и методе друштвеног планирања

У аналогији са структуром научних метода, стручне методе у локалном и ширем друштвеном планирању зависе од примењеног система планирања (Котлер, М, 2011, 89-91), који могу имати парцијални или интегрални карактер (слика 2).

Слика 2 – Системи планирања локалног развоја и њихове методе планирања

С обзиром на ранија разматрања у овом раду, зависно од утицаја политичког и стручног фактора у локалној заједници, системи планирања се артикулишу на (Раданов, П, 2015, 86-89):

– систем парцијалног планирања, где политички фактор, у односу на стручни, има доминантну улогу, што најпре важи за мање развијене земље у које спада и Србија. У таквој општој ситуацији политички фактор, под притиском носилаца локалних моћи, претежно интересно одлучује о правцима и пројектима развоја локалне заједнице. Томе са своје стране доприноси слабо развијен стручни фактор који се повинује утицају политичког фактора у припреми планова локалног развоја по датим интересним разлозима од стране политичког фактора. У томе законито се не обраћа пажња на међусобно уважавање сегмената локалног развоја и не респектује утицај развоја окружења на локални развој;

– систем интегралног планирања, у коме постоји динамичка равнотежа у ингеренцијама политичког и стручног фактора, данас најпре важи за развијене земље у којима је стручни фактор јак и то не дозвољава да му политички фактор диктира развојна опредељења локалне заједнице. Таква равнотежна ситуација, као најбоља, последично доприноси да се између сегмената локалног развоја поштују потребне интерне везе и да се истовремено у планирању узима у обзир утицај развоја окружења на развој конкретне локалне заједнице.

С обзиром на наведене разлике између система парцијалног и интегралног планирања развоја, законито се јављају разлике и по питању припадајућих стручних метода. Наиме, у систему парцијалног планирања, примењују се стручне методе које фаворизују интересно наметнута планска решења која у принципу доводе до довољно ефикасног развоја локалне заједнице (у смислу неусклађених развојних односа између локалних делатности, неискоришћених компаративних предности локалне заједнице и др.). Насупрот томе, применом система интегралног планирања, који се данас у свету интензивно развија, процес планирања се реализује по стандардима ефикасног истраживања по којима се прво идејно пројектује истраживање и затим оно технички изводи. Таквим планирањем се елиминишу парцијални интереси и субјективност, чиме планови постају реални и ефикасни (Фог, Д, 2010, 75-76).

Овде је битно нешто више рећи о неравнотежи моћи која влада између политичког и стручног фактора у примени парцијалног система планирања локалног развоја, с једне и равнотежи њихове моћи приликом примене интегралног система те врсте планирања, с друге стране.

Неравнотежа политичког и стручног фактора у области планирања локалног развоја има дугу традицију и њу карактерише надмоћност политичког у односу на стручни фактор у планирању локалног развоја. До те неравнотеже првенствено долази услед тога што политички фактор делује са аспекта власти, док стручни фактор који континуирано није био довољно развијен није имао снаге да томе парира. То се практично дешавало у протеклим вековима, а траје и данас нарочито у довољно развијеним земљама. У таквој ситуацији најчешће се ствара дискретна спрега између јаким утицајних фактора локалне заједнице (нарочито економских, националних, верских и других) који имају довољну снагу да политичком фактору сугеришу припрему таквих развојних планова локалне заједнице који задовољавају њихове интересе. У таквом односу, стручни фактор, као орган власти, директно диктира стручном фактору како треба да се усмери план локалног развоја. Из тих разлога такви планови су по логици ствари неефикасни, али то политички фактор никада није озбиљно изучавао и респектовао.

Равнотежа односа између политичког и стручног фактора у планирању локалног развоја се успоставља у ситуацији када се подигне животни стандард и када на тој основи порасте ниво планске културе у друштву, што првенствено важи за данашњу стварност развијених земаља. У таквој општој ситуацији политички фактор мора уважавати развојну аргументацију стручног фактора у планирању локалног развоја, односно концентрисати се да понуђена развојна решења прихвата и контролише њихову примену. Тим системом планирања локалног развоја логично се остварују значајно бољи ефекти у односу на систем парцијалног планирања. Овакав систем се све више примењује у развијеном свету, али он све интензивније продира и у друге земље.

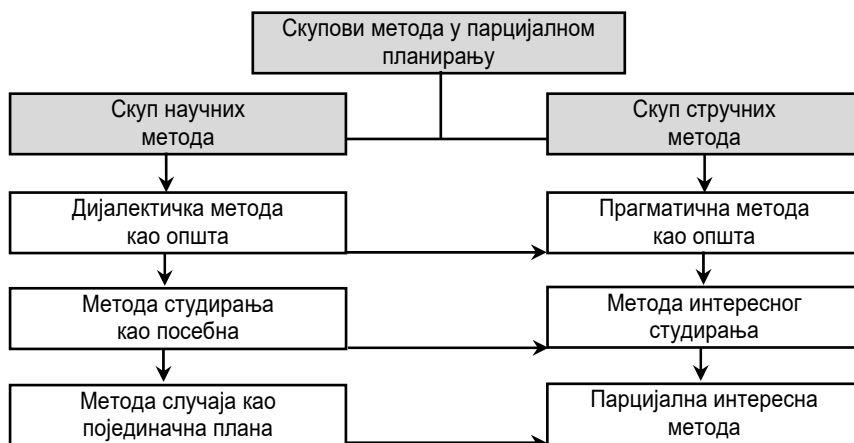
Методe у систему парцијалног планирања

Парцијална метода заснива се на претежно аутономном планирању развоја локалних сегмената који недовољно уважавају развојне токове ширег окружења. Парцијална метода је у суштини субјективна и мозаична, с обзиром да носиоци планирања локалног развоја полазе од налога политичке власти и од употребе својих скромних знања на локалном нивоу, па се зато као неефикасна данас у свету убрзано напушта.

Скуп метода у парцијалном планирању

Уопштено гледано, скуп метода у парцијалном планирању локалног развоја чини интересно усмерена комбинација скупа научних метода које се баве том врстом планирања. У томе на сва

три нивоа општости постоји одређена релација по којој су из научних метода, њиховом трансформацијом, идентификоване адекватне стручне методе. Те трансформације у основи се заснивају на коришћењу интересног коректива, тј. интересне доминације политичког у односу на плански фактор у планирању локалног развоја (слика 3).

Слика 3 – Скупови научних и стручних метода у парцијалном планирању локалног развоја

Ради бољег разумевања ове илустрације, потребно је укратко изложити карактеристике научних и стручних метода на сваком од три нивоа.

– на нивоу општих метода у научном истраживању користи се класична дијалектична метода, а у стручном истраживању се користи прагматична метода. Дијалектичка метода у науци се користи као општи принцип по којем се планирање локалног развоја мора третирати као садржински промењиво, јер оно проистиче из тога да се природа и друштво стално налазе у споријим или бржим променама. Та метода, као општа, у научним истраживањима није спорна и она је као таква у науци без резерве прихваћена. Ово због тога што су у теорији научних метода за општу методу још нуђене методе прагматизма, методе позитивизма, методе агностицизма и др., али све оне у односу на дијалектичку методу имају разна ограничења. На основу дијалектичке методе у систему парцијалног планирања локалног развоја за општу стручну методу је одабрана прагматична метода, јер се она заснива на учењу да је истинито оно што је корисно, што највише одговара локалним моћницима да се кроз политички фактор донесу локални планови који одговарају њиховим економским и другим интересима;

– на нивоу посебних метода у научним истраживањима планирања локалног развоја, у односу на друге посебне методе (посматрање, испитивање и експериментисање), доминантну улогу има метода научног студирања. Она се у основи своди на паралелно студирање теорије локалног развоја и на студирање развоја конкретних локалних заједница из чега се идентификују одређене развојне законитости. Из те методе, с обзиром на парцијални систем планирања, у стручним истраживањима локалног планирања по правилу се користи метода интересног студирања. Ово због тога што систем парцијалног планирања, као интересни, логички подразумева да у њему посебна метода буде интересно конкретизирана, како би се њеном применом задовољили плански интереси утицајних носилаца локалне моћи;

– најзад, на нивоу појединачних метода, које су најделотворније јер се њима сакупљају теоријски и емпиријски подаци за планирање локалног развоја, у науци се најчешће користе метода случаја (или методе студије случаја). На основу њих се одређеним техникама сакупљају плански подаци чијом интерпретацијом се утврђују правци и пројекти локалног развоја у одабраном друштвеном обухвату. Наспрам ове научне методе, временом је конституисана парцијална интересна метода којом се конкретизују утицајни интереси локалних моћника. Та метода се у литератури још назива фрагментарном методом, методом доминације и сл., али се она у свим тим називима у крајњем обрачуна своди на то да је она интересно усмерена. Разуме се, та појединачна метода као одлучујућа још увек је широко примењена иако она доводи до разних практичних деформација у примени на њој заснованих планова локалног развоја.

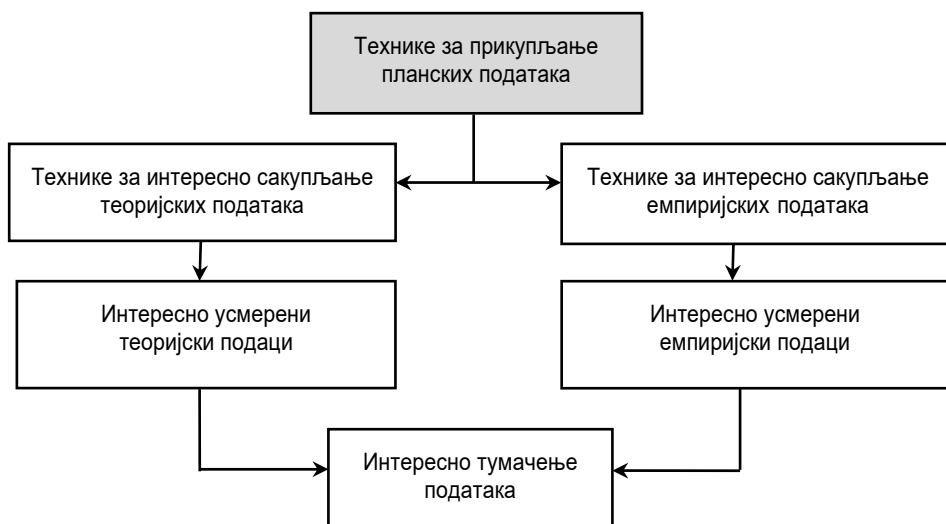
Овде је нарочито битно истаћи којим механизмом се у примени појединачне парцијалне методе у планирању локалног развоја остварују интереси локалних моћника. С обзиром на раније речено, локални моћници свој утицај највећим делом остварују преко политичког фактора, а успутно и преко слабог стручног фактора. Они своје развојне интересе проглашавају логичним и друштвено корисним и са том аргументацијом их укључују у план локалног развоја. Наравно, под утицајем њихове моћи, тако наметнуте смерове и програме локалног развоја надлежни политички фактор их не

оспорава, а то исто важи и за стручни фактор. Овоме треба додати и слаб однос обухваћене друштвене заједнице која нема аргументацију и потребну снагу да у томе нешто промени. Тиме се затвара круг односа у систему парцијалног планирања локалног развоја који је вековима трајао а и данас још увек траје.

Као што се види, механизам којим се натурају интереси моћних снага у планирању локалног развоја је снажан и проширен и њихов утицај на планирање локалног развоја слаби само у околностима подизања планске културе и последичног повећавања планске компетентност политичког и нарочито стручног фактора. То свакако представља процес који захтева време, а он се нарочито може убрзати афирмацијом планског образовања и тиме јачањем стручног фактора у планирању локалног развоја.

Технике парцијалне методе планирања

Свака појединачна планска метода у примени има одлучујући значај на коначна планска опредељења. То нарочито важи за парцијалну интересну методу која се примењује у систему парцијалног планирања локалног развоја. Тако велика моћ ове методе проистиче из тога што се у оквиру ње користе интересно усмерене технике за прикупљање потребних теоријских и емпиријских планских података (слика 4).

Слика 4 – Технике за прикупљање података применом парцијалне методе планирања

Одлучујући значај техника за прикупљање планских података у примени сваке појединачне планске методе, па тиме и у случају примене парцијалне методе локалног планирања, проистиче из тога што сакупљени плански подаци чине основу за израду конкретног плана.

Код прикупљања података који се преузимају из одабране монографске литературе и разних база података се по правилу користи техника регистровања битних планских података. При томе се ангажовани планери у основи држе следећих принципа:

– за прикупљање теоријских података из монографске литературе, која је још увек веома оскудна, планери прибегавају коришћењу оних извора који их упућују у принципе и процедуре засноване на парцијалном систему планирања, будући да су извори теоријских података у примени система интегралног планирања за сада веома скромни. С друге стране, при преузимању података из разних локалних и ширих база, планери се сусрећу са базама података првенствено сачињених за парцијално планирање локалног развоја. Овоме још ваља додати да су основе будућег плана унапред политички решене, па ангажованим планерима остаје само да их колико могу аргументују;

– наравно, тако сакупљени теоријски подаци имају интересни карактер, јер они заправо служе да се политичка воља у планирању локалног развоја што убедљивије испоштује.

За прикупљање емпиријских података у примени парцијалне методе планирања планери најчешће користе анкетање битних локалних личности који су блиски актуелној власти. При томе анкетна питања најчешће имају следећи карактер:

– постављена анкетна питања најчешће су усмерена ка потврђивању политички аргументованих праваца и пројеката даљег локалног развоја. Међу њима доминирају питања политичког, а не стручног карактера. У таквим околностима, најчешће без економског и социјалног образлагања, испитанику се оставља да бира одговоре који најпре чине списак жеља а не реалне развојне потребе грађана;

– међу постављеним питањима најчешће нема развојних алтернатива, већ доминирају затворена питања без шансе да се испитаник изјашњава о разним варијантама развоја локалне заједнице.

Из тих разлога може се рећи да се такво сакупљање теоријских и емпиријских података у суштини своди на формално покриће политички намераваног развоја који најчешће веома одудара од реалних економских и социјалних интереса становника локалне заједнице. Разуме се, такви плански подаци се једноставно политички интерпретирају, па се затим све то преточе у план развоја конкретне локалне заједнице. Управо, то је и кључни разлог по коме се систем парцијалног планирања све мање ефикасан, због чега га треба што брже напустити.

Међутим, напуштање парцијалног система планирања локалног развоја захтева испуњавање одређених услова у које првенствено спадају подизање планске културе и на тој основи повећање планске компетентности политичког и стручног фактора у планирању локалног развоја.

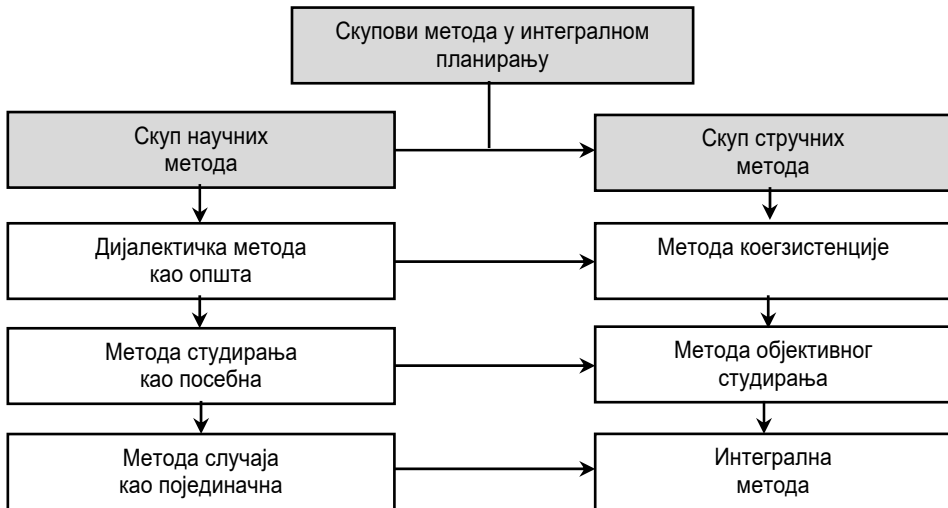
Планска култура обухваћеног локалног становништва се може подизати првенствено државном акцијом којом се афирмише изучавање друштвеног планирања и адекватном медијском пропагандом. Афирмисање изучавања друштвеног планирања нарочито подразумева организовање студија и обављање стручног усавршавања из те области. С друге стране, битно је да медији у своје програме чешће укључују популарне приказе суштине и ефекте доброг и лошег планирања локалног развоја. Све ово позитивно утиче на опште друштвено схватање у чему је суштина парцијалног, тј. интересног планирања локалног развоја, као и на подизање планске компетентности политичког и стручног фактора као носилаца те врсте планирања. Разуме се, ови преображаји у друштву дуго трају и они се могу скраћивати убрзавањем адекватних едукација у којима водећу улогу мора имати држава.

Методе у систему интегралног планирања

Интегрална метода почива на истраживачком приступу као објективном, по коме се планирање локалног развоја заснива на јединству локалних фактора и њиховом повезивању са развојем ширег окружења. Интегрално планирање локалног развоја своди се на развојно коришћење компаративних предности и конструктивно уклапање у развој окружења. С обзиром да је интегрални метод знатно ефикаснији од парцијалне методе, интегрална метода се убрзано конституише и с разлогом се све више користи у планирању локалног развоја у данашњем свету.

Скуп метода у интегралном планирању

У систему интегралног планирања локалног развоја за научна истраживања користи се претходно већ наведен скуп научних метода – дијалектичка метода као општа, метода студирања као посебна и метода студије случаја као појединачна. С друге стране, наспрам тих метода, сходно суштини интегралног планирања, могу се структурирати адекватне стручне методе у које спадају: метода коегзистенције као опште, методе објективног студирања као посебна и интегрална метода као појединачна. Употребљен коректив који је довео до конституисања ових стручних метода у односу на научне чини потребна конкретизација развоја локалне заједнице. Међутим, тај коректив представља супротност корективу код методе у парцијалном систему планирања јер се он заснива, не на субјективности и парцијалним интересима, већ на објективности и заједничким друштвеним интересима (слика 5).

Слика 5 – Скупови научних и стручних метода у интегралном планирању локалног развоја

Наведену илустрацију треба целовитије размотрити на сва три нивоа како би се она боље разумела, односно (Раданов, П, и др. 2014, 7):

– на нивоу општих метода, дијалектичка метода као општа у научним истраживањима претходно је детаљније приказана. Њој на другој страни на том нивоу одговара метода коегзистенције као општа у стручним истраживањима. У вези тога треба истаћи да се садашња научна и стручна литература слажу са овим питањем, па је овде та општа метода названа методом коегзистенције, јер то подразумева да се тим путем тежи очувању и унапређивању реда и живота становништва у локалној заједници и истовременог њиховог уклапања у рад и живот становништва у ужем и ширем друштвеном окружењу. Гледано са тог становишта, ова општа стручна метода представља општи оријентир по коме сва планска решења треба да буду усмерена у правцу остваривања бољитка како за обухваћено локално становништво, тако и за ширу друштвену заједницу. Разуме се, при томе планска решења морају бити објективна, тј. треба да одговарају развојном потенцијалу локалне заједнице и да при томе буду одржива;

– на нивоу посебних метода раније је такође приказана и образложена метода студирања као посебна научна метода. На њеном нивоу се налази метода објективног студирања као посебна метода. Та метода у себи не носи случајно термин објективности, јер се тиме прави дијаметрално супротна разлика у односу на посебну стручну методу у систему парцијалног планирања где се она заснива на субјективности и парцијалним интересима. По томе, посматрана метода објективног студирања логично проистиче из опште методе коегзистенције и практично представља њену конкретизацију;

– на нивоу појединачних метода, метода студије случаја, као научна, исто тако је претходно објашњена. С друге стране, њој одговара интегрална метода као појединачна стручна метода. Она практично подразумева да се целина планирања локалног развоја изведе на теоријски дефинисан истраживачки начин, где се у првој фази идејно пројектује развој, а у другој се он технички изводи и завршава израдом плана локалног развоја. На тај начин се веома добија на објективности и ефикасности крајњих планских решења. Наравно, овај начин локалног планирања, у односу на парцијални, значајно је сложенији и захтева виши степен планске компетентности како политичког тако још више стручног фактора у планирању развоја локалне заједнице (Јакић, Б, Брзаковић, М, Раданов, П, 2014, Ц).

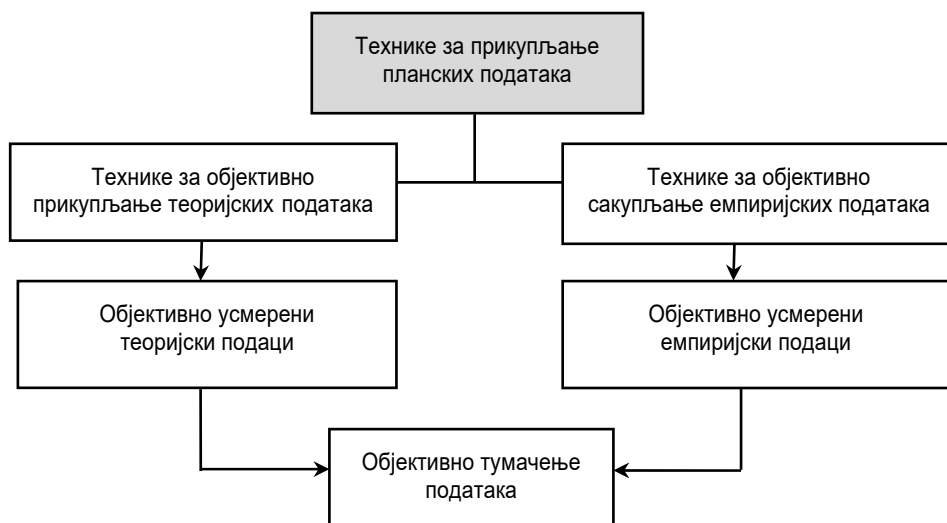
У изложеном скупу стручних метода које се користе у систему интегралног планирања локалног развоја најнепознатија и најважнија је интегрална метода као појединачна. Њена таква важност проистиче из чињенице да се по њој одабирају и примењују технике за прикупљање потребних истраживачких података који директно утичу на интерпретацију планских решења. У томе, најинтересантнија је њена суштина којом се захтева да планска решења морају бити интерно међусобно усклађени и да се истовремено прикладно уклапају у планска решења релевантног ужег и ширег друштвеног окружења.

Тај принцип истовремене интерне и екстерне усклађености планских решења постиже се тиме што се сваки појединачни развојни пројекат дефинише тако да се он прикладно везује за интересе целине локалне заједнице, с једне, и за развојне токове ширег друштвеног окружења са друге стране. Тиме се практично сваки идентификовани развојни пројекат доводи у функцију да служи грађанству локалне

заједнице и да он буде трансмисија у везивању те заједнице за шира развојна кретања друштва. На тај начин се остварује битна улога плана по којој она не сме удаљавати локалну заједницу од ширег друштва, већ напротив треба да буде мост њеног везивања за развојне токове сегмената и целине друштва.

Технике интегралне методе планирања

С обзиром на то да интегрална метода планирања локалног развоја, као појединачна, проистиче из адекватне опште и посебне методе, она одлучујуће утиче на доношење конкретног развојног плана у тој области, што у начелу важи за сваку примењену појединачну методу у научним и стручним истраживањима. Њена таква улога проистиче из тога што се у оквиру ње бирају прикладне технике којима се прикупљају и затим интерпретирају потребни истраживачки подаци чије поруке опредељују правце и пројекте развоја локалне заједнице. Тим техникама се прикупљају одређени теоријски и емпиријски подаци чији избор управо зависи од карактера ове појединачне методе (слика 6).

Слика 6 – Технике у прикупљању података применом интегралне методе планирања

Сходно овој илустрацији, у примени интегралне методе планирања локалног развоја, технике прикупљања теоријских и емпиријских података међусобно се разликују и треба их детаљније приказати.

Технике за прикупљање релевантних теоријских података и овде се свде на регистровање тих података из одабране монографске литературе и пратећих локалних и ширих база података. У оквиру тога, ангажовани планери се у основи држе ових принципа:

– код прикупљања теоријских података из одабране монографске литературе планери треба да се брину да ту литературу проуче и да из ње региструју оне податке који одговарају потреби примене интегралне планске методе. На тај начин сакупљени подаци из литературе у којој се обрађује интегрално планирање локалног развоја имају објективни карактер и као такви одговарају суштини ове појединачне методе;

– код прикупљања теоријских података из адекватних база (компјутерских и других) битно је да те базе буду програмиране сагласно захтевима интегралног планирања локалног развоја. Такве базе података данас су реткост, али на томе веома треба инсистирати, јер оне веома рационалишу планске процедуре и омогућују да се добију објективни планови који одговарају локалној заједници и који су уз то изводљиви.

Са обезбеђењем таквог скупа регистрованих теоријских података ангажовани планери савлађују важну прву степену у истраживању за потребе доношења планова локалног развоја.

За прикупљање потребних емпиријских података у примени интегралне планске методе најбоље је користити технику анкетања, при чему се треба држати наредних принципа:

– узорак испитаника треба да чини скуп пробраних интерних и екстерних експерата који познају конкретну локалну заједницу и који су упућени у теорију интегралног планирања локалног развоја. На тај начин се обезбеђује да се емпиријски подаци сакупљају од појединца који имају високу компетентност у области интегралног планирања локалног развоја, па се тиме пратеће девијације своде на минимум;

– анкетним питањима нарочито треба обухватити подручја развоја окружења, расположивог развојног потенцијала са компаративним предностима, правце развоја, програме развоја, визију и мисију развоја и управљање планираним развојем;

– врсте анкетних питања треба да чини прикладна комбинација затворених и отворених питања са пратећим алтернативним одговорима, како би испитаници имали прилику да испоље своју креативност коју планери треба да искористе у коначном обличењу плана локалног развоја.

Закључак

На наведене начине треба обезбеђивати скупове теоријских и емпиријских података које затим треба тако статистички обрадити да они собом носе адекватне планске поруке. Тек на тај начин ствара се квалитетна информациона основа коју користе ангажовани планери да својом креативношћу интерпретирају уочене поруке и на основу тога идентификују правце и пројекте развоја локалне заједнице у планском периоду са пратећим решењима везаним за управљање тим развојем. Из свега тога се може закључити да тако сакупљени плански подаци одржавају реалне и конструктивне планске поруке, на супрот планским подацима код парцијалног планирања чије поруке су интересне и субјективне.

Овде је најважније указати на то на који начин планери интерпретирају сакупљене и обрађене истраживачке податке применом интегралне методе локалног планирања. У вези тога треба истаћи да интерпретирање порука тих података

представља интелектуални и креативни напор којим ангажовани планери теже да схвате суштину тих порука и да на основу тога конструишу правце и пројекте развоја локалне заједнице. Они се при томе служе комбинацијом логичких поступака анализе, синтезе, индукције, дедукције и аналогиије – што се све заједно заснива на коришћењу појмова, судова и закључака као логички основних облика мишљења. Сви ти поступци и облици мишљења проистичу из људског мишљења у чију анатомију и суштину не може да продре наука. Наиме, по логици и психологији, постојање људског мишљења је неспорно и може се експериментално и практично доказати, али се не може доказати механизмом његовог креативног деловања који карактерише интелектуални напор при интерпретацији порука планских података.

Иза тога се једино може закључити да је човек способан да својим мишљењем креира неку новину, па то у овом случају важи за планера који поруке података прерађује у прикладну констатацију праваца и пројеката развоја локалне заједнице. Разуме се, креирани развој локалне заједнице, по квалитету и ефикасности зависи од компетентности ангажованих планера, али и од примене интегралне методе планирања која олакшава њихове креативне напоре.

Literatura

- [1] Ansoff, I, Donel, E, *Implanting Strategic Managements*, Prentice Hall, London, 1990.
- [2] Басен, М, *За обнову урбане социологије*, www.komunikacija.org, 2013.
- [3] Брзаковић, М, Јовановић, В, Раданов, П, *Иновациони приступ ефикаснијем развоју градова*, Научна конференција, МЕФ, Београд, 10.12.2014.
- [4] Котлер, М, *Стратегијски менаџмент на делу*, Дата статус, Београд, 2011.
- [5] Fog, D, *Team-Based Strategic Planning*, Amacom, New York, 2010.
- [6] Јакић, Б, Брзаковић, М, Раданов, П, *Компетентност планера развоја градова*, Научна конференција "Иновације у функцији привреде, МЕФ, Београд, децембар, 2014.
- [7] Јакић Б, Брзаковић М, Раданов П, и др., *Специфичности метода планирања локалног развоја*, Научна конференција "Иновације у функцији развоја привреде", МЕФ, Београд, децембар 2015.
- [8] Јовановић, В, Каравидић, С, Раданов, П, *Компарација метода планирања развоја градова*, Научна конференција "Примењени менаџмент, економија и финансије у функцији одрживог развоја, МЕФ, БЕОГРАД, јун, 2014.
- [9] Раданов, П, *Интегрално планирање развоја градова* (докторска дисертација) МЕФ, Београд, 18.06.2015.
- [10] Раданов, П, *Планирање развоја градова* (научна монографија), Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије, Београд, 2016.
- [11] Раданов, П, *Приручник за израду стратегије локалног развоја*, Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије, Београд, 2016.
- [12] Радовановић, Т, Радовановић, М, Раданов, П, *Пројекат Едукације из локалног развоја*, Вертик, Панчево, 2016.
- [13] Радовановић, Т, Стојмировић, Љ, *Методологија научног истраживања*, Фимек, Нови Сад, 2014.
- [14] Радовановић, Т, Стојмировић, Љ, *Методологија стручног истраживања*, Завод за уџбенике, Београд, 2015.
- [15] UN Habitat, *Planning Sustainable cities*, New York, 2009.

ВЕРСКИ ФУНДИРАН ТЕРОРИЗАМ – РЕЛИГИЈА КАО ИНИЦИЈАТОР НАСИЉА

Марко М. Крстић,
Министарство унутрашњих послова, ПУ у Шапцу

Многе терористичке организације своје поступке и одлуке јасно базирају на верској основи и идеологија свакако игра кључну улогу у изградњи погледа на свет припадника терористичких организација, где није статична или успавана референтна тачка, него се континуирано развија. Алтернативни поглед на однос између религије и промена описује религију као иницијатора промена у свету и на први поглед, веза између верског екстремизма и тероризма изгледа очигледна. Овај вид тероризма је у експанзији у погледу учесталости, степену насиља, и глобалним диметима. У раду ће се фокус ставити на религиозни аспект тероризма, где ће се презентовани религија као мач са две оштрице који може и подстаћи и обесхрабрити светске промене, а може помоћи и насилном и мирном активизму. Такође ће се анализирати неки примери верски утемељеног насиља који су уствари јасни примери тероризма, где се сваки наредни се мора узети у обзир у оквиру свог историјског и културног контекста. Циљ овог рада је да схвати значај утицаја религије и тероризма и разуме разлог за повећање истог.

Кључне речи: *религија, идеологија, тероризам, верски тероризам*

Увод

Религија је облик организованог веровања или идеологије која усмерава групу људи и стара је колико и сама историја. Она треба да се практикује без било каквог облика сметњи, јер су људи слободни да одлучују о појединачним, тј. личним изборима. Слобода вероисповести је основно људско право што би дефинитивно могло да спречи све облике грађанских немира и хаоса и религиозност се користи у многим облицима, што омогућава различите механизме контроле и манипулације која изискује послушности Бога или скупа идеја и веровања. Религија која заузима централно место у људском животу постаје медиј за превођење друштвено-политичког сукоба у један морални, међутим, религију не треба третирати као идентичну са другим аспектима људског живота. Због интегрисане природе људског живота ове различите сфере не преклапају или утичу једни на друге и стога постоје различити мотиви за покретање терористичке активности. Култура насиља је попримила верску димензију у модерним временима и стога се поставља логично питање да ли постоји злоупотреба верских учења и да ли су та учења основа за насиље и рат? Овај рад оцењује валидност концепта „верског тероризма“ и његове последице за истраживање и политику праксе.

Верски тероризам се спроводи од стране оних чији мотиви и циљеви имају доминантно верски карактер или утицај и овај облик тероризма може имати корене у погрешном тумачењу теолошких епитета, или може бити резултат екстремних облика обмане које могу мењати стварност, а самим тим и појединца са искривљеним верзијама верских чињеница. Једна од карактеристика међународног тероризма протеклих петнаест година било је оживљавање и ширење терористичких група мотивисаних верским императивом. Тероризам који се спроводи у име вере је дуго била карактеристика људског понашања кроз историју где су људи, цивилизације, народи и царства прави примери екстремних правих верника који се баве насиљем у циљу промовисања своје вере у систем. Неки религијски терористи су инспирисани одбрамбеним мотивима, други настоје да осигурају доминацију своје вере, а трећи су мотивисани агресивном мешавином тих тенденција.

Тероризам на бази религије је својствен новом тероризму који се одликује асиметричном тактиком, организацији на бази ћелија, не селективним нападима, и претњом да употреби велики капацитет оружја за масовно уништење. Може имати своје корене у погрешном тумачењу теолошких епитета, или може бити резултат екстремних облика заблуде који може да промени реалност и на тај начин изложи појединца другачијим погледом на свет. Формулисање групне идеологије је проблематично, јер се многе терористичке организације преклапају у овом погледу. Неки тврде да су насилне слике у религији у великој мери погрешно схваћене и сматра се да религија сама по себи није извор насиља, штавише, она пропагира мир, док екстремистички елементи етничких мањина, чија се религија разликује од већине, могу да користе верска разлижења да мобилишу чланове групе за извршење тероризма. Супротно томе, злоупотреба религије доводи до насиља и тиме нарушава њену чистоћу и углед.

Верски тероризам није ограничен само на исламске терористичке групе на Блиском истоку. Један од многих нежељених ефеката напада 9/11 је био да се уздрмају поједини посматрачи у једном свеопштем поимању религије. Данас, читав свет види ислам као агресивну и терористичку религију. Верски тероризам потиче првенствено од режима који негирају верску слободу свог народа и охрабрују или обесхрабрују овај вид тероризма у зависности од степена верске слободе која то дозвољава. Јер кад се верски побожни људи нађу искључени и маргинализовани кроз закон и репресије, много су веће шансе да остваре своје циљеве насилним путем. Конвенционални мудрост каже да садашњи талас верски мотивисаног тероризма пропагира дела необузданог, ирационалног, инкриминисаног насиља, нудећи мало, ако их уопште и има, политичких опција за мере борбе против тероризма. Верски мотивисан тероризам, иако садржи све елементе традиционалног тероризма, треба аналитички разликовати од традиционалног, како би боље разумели његове узроке и поставили стратегију његовог сузбијања.

Појам и карактеристике тероризма

Тероризам се може дефинисати као дело насиља, које служи као генератор одређене поруке, почињено против невиних особа или небораца, и које је намењено за постизање политичких, верских и идеолошких циљева кроз страх и застрашива-

ње, и одликује га спонтаност, масовно учешће, и првенствена намера физичког уништења. Непосредне људске жртве насиља су у глобалу изабране случајно или селективно из циљне популације и служе као генератори одређене поруке (Karaschulu, 2006, Borum, 2004, Crenshaw, 1981, Schmid & Jongman, 1988). Насиље и тероризам су резултат ирационалности, грешке у прорачуну, ксенофобије, фанатизма и верског екстремизма; његово значење и дефиниција су обично сложени и контроверзни и због урођене суровости и бруталности овог акта, израз је у својој свакодневној употреби развио интензивну стигматику (Hans & Dinesha, 2007). Терористички догађаји могу бити дистрибуирани насумично у времену и простору и прате га четири могућа обрасца: случајност, хетерогеност, зараза, и појачање (Braithwaite & Li, 2007, према Midlarski *et.al.*, 1980). Терористи не поштују границе, како географске, тако и моралне, фронтови су свуда а улози су велики, тероризам не само да убија људе, он такође прети демократским институцијама, поткопава економију државе и дестабилизује регионе (Tilly, 2004) .

Савремени тероризам се наводно разликује од старог по једној новој структури, новој врсти кадрова и новог односа према насиљу (Tucker, 2001). Док су „стари“ терористи политички и прагматични (највише из прошлости терористи су окарактерисани као националисти), „нови“ су дефинисани пре свега као исламски екстремисти, који желе само да уништавају. Они се често описују као „миленијумски терористи“, са апокалиптичним визијама, апсолутисти који немају практичну и конкретну политику, тако да се њихови захтеви сматрају непреносиви (Crenshaw, 2006).

Мотивација оних који се баве не државним тероризмом је углавном фокусирана као политички одговор на економске, политичке и културне неједнакости или на промоцију идеолошког и верског екстремизма (Jalata, 2008). Већина терористичких група сматра да су њихови чланови „изабрани“, „одабрани“ или „посебни“, док се они који нису припадници сматрају „нижим“ бићима. Уопште говорећи, код терористичких група уочљива је иновативност и ексклузивност. Терористичке групе су тоталитарне у пракси, у контроли понашања чланова, као и у идеологији и у погледу на свет испољавају фанатизам и екстремизам (Liestidt, 2013). Тероризам је симптом болести, болести која је војно слаба, политички фрустрирана и верски фанатизована (Dempsey, 1987); његови извори се могу наћи како у присуству различитих идеја или идеологија, које су често екстремне, радикалне или деструктивне, али и у њиховим међусобним контрадикторностима или конфронтацијама личне природе (Wojciechowski, 2005). Традиционална схватања о природи тероризма сматрају да су тежње терориста да остваре своје циљеве, пре свега, усмерене на реакцију „публике“ – обично политичке доносиоце одлука и јавну реакцију на нападе које врше, а не на било какву директну штету које из тих напада произилази (Jackson, Dixon, Greenfield, 2007).

Одговор на питање „Који су узроци тероризма је пре свега условљено дефиницијом самог тероризма“. Многи ови акти се могу сматрати мирнодопским еквивалентима за ратне злочине, активностима тајних група заснованих на провокацији, застрашивању, присили, импресионирању маса или убеђивањем циљне публике у борби за политичку моћ (Schmid, 2005). Једна од најбитнијих одлика тероризма је жеља за политичким променама у друштву; то је заправо стратешки циљ терориста, а тероризам тактика изабрана да води ка том циљу. Политика је у срцу тероризма и он је мотивисан политиком (Hamlin, 2006). У усвајању специфичног приступа

у дефинисању, међународно право се прилагођава „доминантном облику терористичке акције у било ком тренутку“ и покушава да заобиђе политичку осетљивост ширих дефиниција овог питања (Schmidt, 2004). Обично је насиље повезано са тероризмом учињено без оправдања или у циљу добијања публицитета и у том смислу тероризам је сличан екстремним облицима грађанске непослушности у којима починиоци прибегавају насиљу у циљу добијања публицитета јер сматрају да је закон неправедан или због друштвеног угњетавања (Tiefenbrun, 2003).

Преовлађујуће дефиниције тероризма подразумевају потешкоће, како концептуалне, тако и синтактичке, и стога не чуди да се користе све чешћи алтернативни концепти са више позитивних конотација као што су герилски покрети, национални ослободилачки покрети, командоси, који се често користе да опишу и окарактерису активност терористичких организација (Ganog, 2009). Али управо ти циљеви терориста, са фокусом на невојно становништво, се фундаментално разликују од грађанских и герилских ратова и немира (Campos & Gassebner, 2009). Тероризам се може посматрати као друштвено-политички феномен, једна конструкција коју је тешко објективно и универзално дефинисати (Bhatia, 2007), док опет са друге стране погрешне дефиниције могу довести до погрешних контра терористичких стратегија“ (Goodall, 2013). Најцелисходнија, најпрецизнија и најсвеобухватнија класификација се врши према главним циљевима тероризма, односно према програматско-циљној оријентацији терориста, према њиховим претежним методима и средствима, и према типу актера – субјеката овог политичког насиља (Симеуновић, 2009).

Каузални однос тероризма и религије

Религија не представља фиксну мотивацију за понашање; то је скуп радњи и реторика усмерених на верске симболе. Када дође до тврдњи да вера може драматично променити природу политике у земљи, повећањем политичке истурености верских аргумената, интензивираће се притисци на државу и омогућити транснационалне утицаје на унутрашњу политику. Али религиозне тврдње саме по себи неће променити понашање држава, уместо тога, блиска веза између религије и државе ће каналисати верске обрасце у ефектима на акције конкретне државе (Неппе, 2013). Религије се позивају на натприродне „агенте“ који се баве емотивно еруптивним егзистенцијалним страховима, као што су смрт и обмане и готово све религије, чини се, „изазивају страхопоштовање и изузетне манифестације реалности“ (Atran & Norenzayan, 2004). Појединци тврде да су нека верска уверења и понашања уствари еволуционе адаптације за групни живот у великим заједницама које представљају максималистичке генетске кондиције, а можда чак и један виши ниво селекције (Norenzayan & Shariff, 2008).

Што се тиче везе религије и насиља, чињеница је да је свет био пун насиља много пре него што се и појавио монотеизам, што значи да нема доказа да је склоност ка насиљу повезано са религијом (Küng, 2005). Однос између религије и светских промена је изазовно питање за друштвене и хуманистичке науке и гледано са историјске перспективе, доминантни поглед у друштвеним наукама је истакао улогу религије у одржавању традиције и у очувању и оправдавању постојеће друштвене

структуре. У оквиру овог гледишта, Маркс (1764/1848) описује религију као опијат за масе и који нарушава мотивацију да се промени друштво на боље, док Макијавели (1940), на сличан начин, саветује лидере да подрже темеље религија својих земаља како би одржали свој народ религиозним. Један алтернативни поглед на однос између религије и промена описује религију као значајног иницијатора промена у свету¹ (Silberman & Higgins, 2005).

Шта је заправо верски тероризам и које су његове основне особине? То је врста политичког насиља мотивисан апсолутним веровањем да је онострана моћ санкционисана командом – терористичког насиља за већу славу вере. Дела почињена у име вере ће бити опроштена од стране другог света моћи и можда награђена у загробном животу, али у суштини, нечија религиозност легитимише насиље све док је такво насиље израз воље нечијег божанства² (Hassan). Један од основних закључака у многим истраживањима из области тероризма је да је то, пре свега, активност групе и осим тога, групе која негује верски систем веровања чиме приказују различите нивое друштвене укорењености.³ Неке групе су изолованије од друштва, док су друге део друштвених покрета са значајним популарним програмима подршке за рад на терену (нпр. Хамас). Не може се са сигурношћу тврдити да индивидуалне мотивације потичу директно из идеологије, а слично томе, не постоје докази да је самоубилачко насиље или спремност да се изазову масовне жртве, нужно повезано са верским циљевима?⁴ (Crenshaw, 2000). За верске терористе, насиље је пре свега сакраментални акт или божанска обавеза извршена као директан одговор на неки теолошки захтев или императив. Тероризам претпоставља трансценденталну димензију где су извршиоци слободни од политичких, моралних, или практичних ограничења које изгледа да утичу на друге терористе. Секуларни терористи генерално узимају у обзир неселективно насиље и сматрају га морално

¹ На жалост, интензивни активизам у име религије се такође показао негативним у бројним историјским и недавним актима насиља, ратова и терористичким нападима широм света, као што су крсташки ратови, инквизиције, сукоби између Јевреја и муслимана на Блиском истоку, Индуса и Муслимана у Индији, католика и протестаната у Ирској, хришћана и муслимана у бившој Југославији, Источном Тимору, Либан, Русији и многим земљама у Африци, као што је Нигерија, као и глобални активизам ал Каиде. Овај опис насилног активизма у име религије је у складу са тврдњом да се више разарања починило у име религије него било које друге институционалне силе у људској историји.

² Верски тероризам може бити комунални, геноцидни, нихилистички, или револуционарни; може бити извршен од стране усамљених вукова, илегалних ћелија, великих дисидентских покрета, или влада. И у зависности од нечије перспективе, ту се често расправља о томе да ли починиоци треба да се класификују као терористи или верски борци за слободу.

³ У писму објављеном у јулу 2005. године, Ајман ал Завахири (*Ajman al Zawahiri*), лидер Ал Каиде и Абу Мусаб Ал-Заркави (*Abu Musab Al Zarkavi*), лидер организације под називом *Al Qaeda* у Ираку. У недостатку популарне подршке, Исламско-муџахедински покрет ће бити сломљен у сенци, далеко од маса, а борба између цихадистичких елита и арогантних власти ће бити ограничена на затворске тамнице далеко од очију јавности и светлости дана. То је управо оно чему су секуларне, отпадничке снаге који контролишу једну земљу и тежале (Stohl, 2006).

⁴ Тамилски тигрови (*LTTE*), одлучна секуларна националистичка група, је практиковала технике људске бомбе више од 20 година. У децембру 1999. године, током председничке изборне кампање, два различита *LTTE* одреда покушала су истовремено да убију председника Шри Ланке и лидера конкурентске политичке партије. Њихове бомбе често изазивају велики број цивилних жртава, а Хофман (1999) види *LTTE* као представника новог тренда ка „професионализацији“ тероризма, док су веће шансе да буду аматери религијски терористи.

оправданим, али и као нужан за постизање својих циљева. Верски и секуларни терористи се такође међусобно разликују у својим изборним јединицама; људи за које они тврде да су религијски терористи, истовремено су активисти који заговарају „тотални рат“ (Hofman, 1993). Дејвид Такер (*Davdi Tucker*) чак тврди да термин „верски тероризам“ није од велике користи због конфузије око његове дефиниције, док Хофман (*Hoffman*) такође наводи да религија служи за јединствено легитимно и оправдано насиље у религиозном тероризму, али не објашњава како се религиозна идеологија разликује од марксистичке или фашистичке идеологије у инспирацији терористичких акција (Gregg, 2014).

Ова тврдња о посебном карактеру „верског тероризма“ почива на изради већег броја опозиционих бинарности који га наводно разликују од других (секуларних) облика тероризма. Прво, тврди се да „верски тероризам“⁵ карактеришу трансцендентни, утопијски или верски циљеви, од наводно више прагматичних и ограничених политичких циљева „старог“, секуларног тероризма. Циљ „исламских терориста“, је нпр. „уједињење свих муслимана у једну државу, у циљу доминације светом“ (Gunning & Jackson, 2011). Људи чији су животи уздрмани услед брзе модернизације, посебно су осетљиви на радикалне идеологије, а када традиционалне норме и социјални обрасци постају небитни, људи су спремни за конверзију у нове идеологије засноване на религији или носталгији за славном, митском прошлости. Идеологије изведене из исламских принципа су моћне зато што за људе у арапским друштвима религија покрива све аспекте живота и даје смисао, браниоца, и оправдања за акцију. У зависности од садржаја идеологије и циљева оних који их пропагирају, може се створити потенцијал и база за политичко насиље и тероризам, а такође, брзе политичке промене и несигурност могу имати сличне последице, као нпр. отварање могућности за протагонисте милитантног национализма у источној и централној Европи у току 1990 и 1991. године (Gurr, 2006).

Пример бомбашког напада у Лондону 2005. године,⁶ илуструје ширу забринутост у савременом свету ситуацијама у којима верски лидери могу да обезбеде налог за насиље од исповедања нетрпељивости на основу вере или уверења, па све до артикулација специфичне забране на насилну акцију против одређених циљева. Ова функција се нарочито види у опомену у неким верским опредељењима са тероризмом као божански оправданим кроз артикулацију и дефинисање „неверника“. Екстремне верске тенденције склоне насиљу да артикулишу тај модерни верски *mainstream* су одступиле од правих, аутентичних путања и то одступање је хе-

⁵ Према подацима (*MIPT*) и анализама 395 терористичких организација, њих 117 има идеологију која садржи верску компоненту, од чега је њих 109 инспирисано неким обликом ислама. Од 395 терористичких организација које делују у свету, само 68 је убило више од 10 људи и само 28 више од 100 у периоду од 1995. до 2005. године. Од 68 смртоносних организација (које су убиле више од 10 људи у 1995. до 2005.), 34 групе садрже неке елементе исламске идеологије. И од 28 смртоносних организација (које су убиле више од 100 људи 1995. године до 2005. године), 18 група има обележје исламске идеологије, скрећући пажњу на чињеницу да идеологија има утицаја на одлуке терористичке организације да убија људе. Асал и Ретмајер (*Asal & Rethemeier, 2008*) су констатовали да су верске организације много смртоносније од оних нерелигијских (Salman, 2009).

⁶ У нападу је убијено 52 и рањено више од 770 људи, а влада тадашњег премијера Тонија Блера брзо је реаговала како би протерала верске елите за које се сматрало да су подстрекачи напада, као и верске лидере за које се веровало да су проповедали „величање“ насиља.

ретичко, што доводи до тешких унутар верских тензија и на крају до нетолеранције и имплицитно или експлицитно, оправдавања насиља (Sisk, 2011). Чин покајања у хришћанству, осећај освете у јудаизму и борилачки тријумфализам ислама захтевају насилне акције да би се испуниле своје религијске слике света.⁷ И у сваком случају резултат насиља је да се користи од оскудних ресурса духовних благослова, пренесу на захвалне починиоце верског насиља⁸ (Juergensmeyer, 2006).

Религија се понекад користи у комбинацији са другим факторима, а понекад као примарна мотивација; верски тероризам је блиско повезан са тренутним снагама геополитике и Хофман (*Hoffman*) га је окарактерисао са три особине: 1. Починиоци морају да користе верске списе да оправдају или објасне своје насилне радње или да придобију регруте, 2. Клерикалне личности морају бити укључене у руководеће улоге и на крају 3. Апокалиптичне слике разарања виде се од стране починилаца као неопходне, нужне. Улога религије у тероризму, као и разна оправдања која остварују они који негују такве облике насиља, имају своје корене далеко у прошлости (Bandyopadhyay).

Берман (*Berman, 2009*) је студирао верске радикалне терористичке групе и представио модел рационалног агента како би објаснио своју тактику, избор циљева и њихов успех у односу на световне терористичке групе. Централна тачка Бермановог резоновања је концепт „ограничења отпадништва“, што је у суштини највећа вредност мете коју организација може перципирати без страха да ће њени чланови пребећи на другу страну због мита, страха за живот, и других разлога. Он приказује податке о смртности од познатих терористичких група, сматрајући да оне које прате „клуб формат“ – оне које пружају локалне производе и услуге и захтевајући иницијалне ритуале (*Hamass* и *Hezbollah*) смртоносније су (напади имају већи просек смртности), него не-верских група (*Religion and Terrorism, 2010*). Економисти су анализирали религиозна понашања као пример рационалног избора, а не изузетка, на индивидуалном, групном и националном нивоу. Социолози раде углавном на исти начин, а многи сада заговарају рационалне моделе избора на тржишту као „нове парадигме“ за проучавање религије, јер екстремистичке групе представљају само један сегмент верског тржишта, сегмент који се не може схватити у изолацији. Ефекти владине интервенције, ако ништа друго, наносе још више штете у домену религије него у области трговине⁹ (Iannaccone).

Реафирмација ислама у политици има корене у савременом религиозном препороду или оживљавању који почиње крајем 60-их и 70-их година 20. века и које су значајно утицале на целокупни приватни и јавни живот. С једне стране, многи муслимани постали су више религиозно обазриви, што се показује њихов акценат на молитви, посту, хаљинама, породичним вредностима и ревитализацији исламског мистицизма

⁷ Упркос упозорењу председника Џорџа Буша који каже да не треба кривити ислам за нападе 11. септембра 2001. године, одређена исламофобија се увукла у јавни живот.

⁸ Авалосова књига, *Fighting words*, сматра да је верски тероризам заиста изазван религијом, односно, да религија ствара имагинарно снабдевање светих извора над којима људи имају контролу. Овај аутор истиче све облике друштвеног и политичког сукоба и такмичења око оскудних ресурса, јер они који немају оскудне ресурсе, желе их, а они који их имају желе да их задрже. У случају религиозног конфликта оскудни ресурси су ствари које религија посебно снабдева: корист Бога, благослови, и спасење. По дефиницији они нису једнако наградили све и морају зарадити и бити заштићени и са његове тачке гледишта, неопходност насиља је често уграђена у саме структуре верске посвећености.

⁹ За подршку „доброј“ религији, а истовремено потискивати „лошу“ је исто као и позивати на насиље.

или суфизма. С друге стране, ислам се поново појавио као алтернативна религијско-политичка идеологија на уочене пропусте више секуларних облика национализма, капитализма и социјализма. Исламски симболи, реторика, глумци и организације, постале су главни извори легитимитета и мобилизације, информисања, политичког и друштвеног активизма. Док владе и исламски покрети апелују на ислам, ауторитарна природа многих влада у арапском и муслиманском свету сматрају да су политичко организовање и састанци тешки, готово и немогући. Џамија је била једна институција где је држава имала највише потешкоћа да доминира или контролише; религија, џамије и муле су постале зборна тачка када није било простора за било које друго окупљање. За екстремисте, ислам није само идеолошка и политичка алтернатива, већ императив и будући да примена Божје заповести мора бити непосредна, а не постепена обавеза да се спроведе, дужност је свих правих муслимана (Esposito, 2006).

Главна верска сила за остваривање тероризма данас није Ислам, већ радикални, фундаменталистички¹⁰ и застарели „вехабизам“,¹¹ тј. интерпретација те вероисповести. Проблем је у томе што је у својој суштини, верски сукоб попримио, због својих размера и транснационалних аспеката, политичку димензију. Важно је схватити да је овај раскол између ислама и света, у целини дугогодишњи, са много историјских прецедана; ту је обрнута сразмера између остатка света и фундаменталистичког ислама који је трансформисан у сукоб, од верског карактера ка политичком. Међутим, услед свих различитих мотива савременог пораста терористичких напада, верске мотивације су означене као главни извор тероризма у 21. веку (Damphouse, 2010).

Занимљиво, Силонг, Хасан, Краус (*Sillong, Hasan, Crausse, 2008*) у једној студији откривају да се вера или идеологија најмање наводе као разлог све веће подршке насиља и интеракција међу људима у муслиманском свету. Њихови налази су такође у супротности са тврдњама Еспосита и Могахеда (*Esposito and Mogahedd, 2007*), који су сугерисали да је религија један од фактора који доприноси нечијој подршци према тероризму. Уместо тога, Силонг и сарадници (2008), сугеришу да по-

¹⁰ „Верски фундаментализам „подразумева религијске, друштвене или политичке групе које верују у буквалну и укупну примену верских учења“. „Фундаментализам“ је први пут употребљен 1920. године да се опише протестантска црква у САД која проповеда дословно, бескомпромисно разумевање и праксу учења у Библији. Свака религија има „фундаменталистички“ сој, а ту су и хришћански и хинду фундаменталисти поред муслиманских фундаменталиста. Ови покрети могу да релизују своје интересе или мирним или милитантним средствима (Hassan).

¹¹ Вехабизам је пуритански облик сунитског ислама који се практикује у Саудијској Арабији и Катару. Реч „Вехабија“ је изведена из имена муслиманског учитеља Мухамеда Бин Абу Вахаба (*Muhammed, Bin Abd Al Vahab*), који је живео на Арапском полуострву током 18. века (1703-1791). Данас се термин „вехабизам“ широко примењује изван Арабије у сунитском исламском покрету који тежи да очисти ислам, како од иновација, тако и од праксе које одступају од учења пророка Мухамеда и његових сапутника у 7. веку. Међутим, у већини претежно муслиманским земљама, верници који се придржавају ове вероисповести или деле сличне религијске погледе, воле да се називају „Унитаристи“ (муџахедини) или „Салафисти“ (Blanchard, 2008). Вехабије имају веома различит поглед на своју властиту историју; они се придржавају пророчке традиције коју је проповедао Мухамед: „Ислам се први пут појавио као странац и једног дана ће се и вратити као странац“ (Commins, 2006). Вехабизам се сматра првим салафистким покретом, почео је као теолошки реформски покрет, који је имао циљ позивања људи да поврате „прави“ смисао у јединство Бога или монотеизма и да се не обазире и деконструисане „традиционалне“ дисциплине и праксе које су еволуирали у исламској историји, као што су теологије и судске праксе и традиције посете томова и светишта од стране појединца. Таква дисциплина и пракса се класификују као *Izbegavas* (политеизам), *kufir* (невера у Бога), *rida* (отпадништво) и *bida* (новине) (Moussalli, 2009).

нашање велике силе, САД-а и њеног једностраног приступа и тежњи ка стицању контроле над природним ресурсима других земаља, били су на врху на листи. Ови истраживачи налазе су у складу са резултатима истраживања које је спровео 2007. указују да испитаници имају перцепцију да САД има план рада за слабљење ислама и да изолује Муслимане из остатка света, и налази показују да је перцепција о америчкој спољној политици је још један важан независна варијабла да се схвате даље перцепције јавности о проблемима савременог тероризма (Abdulah *et. al*, 2012). Забележене су и многе изјаве милитантних исламиста чија је мржња потицала из детињства у џамијама.¹² Да ли се ови терористи исповедају да буду револуционарни, верски мотивисани или пак оријентисани националистичко-сепаратистички? Генерацијска и друштвена динамика потенцијалних терориста имају важан утицај на њихове ставове и укупан развој (Post, 2006).

Самоубилачки тероризам и религијски подстицај

Самоубилачки тероризам је експанзивни феномен и резултат је интензивне употребе од стране верски мотивисаних организација.¹³ Ова растућа повезаност између религије и самоубилачког тероризма може бити делимично резултат улоге религије у подстицању народне подршке за ову тактику и група који га употребљавају. Скоро све побуњеничке организације, укључујући и оне које користе самоубилачки тероризам, захтевају праг пасивне и активне народне подршке да преживе. Неки докази показују емпиријску везу између веровања или идентификације са „политичким исламом“ и подршци за самоубилачки тероризам међу муслиманима. Партикуларно забрињавајуће су конотације које подржавају самоубилачки тероризам, тврдећи да он може бити продукт функција специфичних верских уверења или култура (Ginges).

Без обзира на верско порекло речи, „фанатизам“ у модерној употреби, често се шири изван религијског контекста и односи се на више генерално садржана екстремна веровања. Према западним теоретичарима, акти самоубилачког тероризма извршени од стране присталица ислама и Хиндуизма, могу се приписати фанатизму или менталној болести или пак обома. Из перспективе исламског покрета, међутим, такви акти самоуништења имају културну и верску димензију и историјско порекло, што се види у понашању верских секти у вези са шиитским покретима, нарочито Асасина. Слично томе, самоубиствена кампања исламског покрета отпора (*Hammās*) у периоду 1993-94. године, укључује младе палестинске терористе, који поступајући по индивидуалној иницијативи, нападају Израелце на прометним местима, користећи домаће импровизовано оружје као што су ножеви и секире. Према научницима муслиманске културе, самоубилачки напади, исламиста и Тамила служе као примери мучеништва и у том контексту их и треба интерпретирати. Арап-

¹² О томе сведочи и следећа изјава затвореника терориста Хамаса: „Дошао сам из религиозне породице која је научена да поштује све исламске традиције и моја прва политичка свест је стечена током молитве у џамији и тамо сам је и питао да се придружим верским наставама“.

¹³ У 20 година пре 2001. године процењено је да су 188 дела самоубилачког тероризма обављале углавном организације са нерелигијским мотивацијама. Међутим, између 2000. и 2004. године преко 400 таквих напада је дошло, од чега најмање 70%, од стране верски мотивисаних организација.

ски термин који се користи је *Istishad*, верски термин који значи дати свој живот у име Алаха, за разлику од *Intihara*, који се односи на самоубиства као резултата личног стреса, што није толерисано у исламским учењима (Hudson, 1999).

Спекулисало се да посвећеност верским уверењима може знатно олакшати подршку за самоубилачке нападе јер поједина верска уверења могу јер поједина верска уверења „оцрњују“ људе других вера, обећавају награду „мученику“ у загробном животу, или садрже наративне традиције које величају дела борбеног мучеништва, као што су самоубилачки напади. Алтернативно, однос религије и самоубилачких напада могу бити независни од веровања самог по себи, већ потичу од способности религије да повећа посвећеност коалиционог идентитета и унутар групне сарадње или жупном алтруизму путем колективног ритуала. Учешће у групним активностима је добар показатељ снажног идентитета групе, али постоје докази да учешће у колективном религијском ритуалу има посебно снажан позитиван ефекат на унутар групну сарадњу (Ginges, Hansen & Norenzayan, 2009).

Шта је заправо особа која носи епитет мученика? Концепт *схалид* или мученик је, по исламском дефиницији, ратник који је убио непријатеља у бици у име Алаха, што му даје привилегију на право на живот после смрти у рају са 70 својих најдражих рођака и пријатеља и задовољство од 72 девица. Осим тога, исламисти у глобалу виде западне земље, нарочито САД и Израел као анти исламске, које својом кампањом покушавају да поткопају своју веру, културу и вредности. Овај растућа претња навела је многе да прогласе Џихад, или „свети рат“, у самоодбрани против „непријатеља Бога“, чиме дају легитимитет самоубилачким нападима и другим насилним радњама. По речима бившег духовног лидера *Hezbollah-a*, шеика Мухамеда Хусеина Фадлалаха (*Mohamad Husein Fadlallah*), они који су починили такве активности „нису проповедници насиља“, јер Џихад у исламу важи за одбрамбени покрет против оних који намећу насиље“. Ипак, требало би да буде јасно да ислам строго забрањује самоубиство¹⁴ (Grimlandi, Apter & Kerkhof, 2006).

Данашње фракције Ал Каиде, њихови наследници, као и сапутници користе списе Ибн Таимија (*Ibn Taimiaa*) и оних који су били уз њега и та повезаност је чврста, а често наводе исте куранске пролазе и методе који оправдавају насилни џихад из седмог века. Верски свештеници објављују и цитирају фатву, а можда најзначајнији од њих је шеик Јусуф ел Карадави (*Jussuf el Karadavi*), који се уздигао на интерпретацијама којима се оправдава самоубилачки бомбашки напада и други акти тероризма и убиства цивила, а све у славу џихада. Он је окарактерисао самоубилачки бомбашки напад врхунским обликом џихада у славу Бога и самим тим, верски легитимним и иако он тврди да Куран не дозвољава нападе на невинне, његова дефиниција невиности је толико усака да гаранције такве врсте не долазе у обзир (Вука, 2006).

¹⁴ Абдел-Калек (*Abdel-Khalek, 2004*) решава ову наводну контрадикцију наглашавањем функционисања религије као тампона. Он даље пише да прави муслиман верује да је он Аплахов роб, креатор и провајдер који одређује животни век својих створења, јер муслиман није слободан да оконча свој живот кад год хоће и убијањем себе или другог осуђен је на велику казну. Штавише, ислам сматра убицу једног лица као убице свих људи, као да је убио читаво човечанство. Калек изгледа да представља готово непознати глас у западној литератури хвалећи лепоту ислама и његових врховних вредности, коју описује као пријатељство, милост, сарадњу, алтруизам, жртвовање и самоодрицање, а однос са немуслиманима као, сарадња, праведност, доброта и правда. У том духу, реч ислам је изведена из речи *Sallam*, („мир“), у Арабији.

Мотивација терористе самоубице се темељи на бази идеологије, тј. на религијској индоктринацији и терористичке групе не могу усмерити све своје чланове да постану бомбаш самоубице, већ се врши селекција кроз детектовање оних појединаца која имају самоубилачке претензије, тј. генетски предодређених лица са нагомом ка вршењу оваквих напада. Следећа фаза је индоктринација у циљу подстицања самоубилачких аспирација, а влада мишљење да бомбаш самоубица има специфичан ментални склоп¹⁵ (Kruglanski, Golec, 2005). Ова стања ума не могу се у потпуности одредити и описати у погледу дате религије или културе и у њиховом саставу учествују два сета фактора: (а) разноврсни унутрашњи акти свести, и (б) екстерно-културне навике, религиозне идеје, или политичка расположења. Суочени са задатком разумевања људске бомбе, културне средине на Блиском истоку, као и џихад у радикалним и исламским идеологијама, морају тражити значење смрти наведено у таквим радњама као самоубиство, мучеништво, и жртвовање. Такође треба напоменути да смрт није могла да приступи људским чулима или уму на било који други начин, већ само у смислу значења смрти (Voronina, 2008)

У неким сукобима, већа употреба самоубилачких напада у великој мери је потенцијални знак да је борба „исламизирана“. Историјска веза са муслиманским *Assasins* групама се често помиње, употреба самоубилачких напада Ал Каиде је реномирана, и јачање веза између те организације и многих других, више локалних аутохтоних група се понекад показало бар делимично као промена у тактици. Локалне групе, које су недавно користиле самоубилачке нападе (чеченски милитанти), се квалификују као забрињавајући показатељ растућег утицаја радикалних исламских фракција у Чеченији или веза са радикалним групама као што је Ал Каида¹⁶. Такозвано „мучеништво“ није само верски концепт, међутим, традиција херојског страдања, где су хероји жртве које спасавају живот своје заједнице, нације или народа, моћан су елемент у многим секуларним традицијама. Међу палестинским групама понекад доминирају не-религијски националистички мотиви, нарочито у вези са групама као што су *Ал-Акса* палих бораца бригаде, који је изданак милитантних елемената у суштини секуларне *PLO Fatah* фракције. Заиста, глобално, наизглед већи део укупних самоубилачких напада у последњих двадесет година је извршено од стране секуларних група, као што су Тамилски тигрови и *PKK*, који и форсирају пре традиционални концепт националне припадности и жртвовања, него верски мотивисане групе (Cronin, 2003).

¹⁵ „Живи мученици“, како се другачије називају, постали су мете индоктринације која у себи сублимира елементе глорификовања њиховог колективитета, религије и њиховог посебног култа светаца док се паралелно са тим интензивно и обимно користи пропаганда против непријатеља. Овде се непријатељи упоређују са групама карактеристичним по својој нељудскости или деструктивности (варвари и вандала), или се стигматизују као криминалци, убице и силоватељи. Овакве језичке тактике имају за циљ омаловавање и понижење мета њихове агресије, а противници се приказују као људска бића нижег ранга, која не заслужују ни елементарно поштовање, ни обзир својствен људским бићима, укључујући и гарантовано право на живот.

¹⁶ Злогласна фатва коју је потписао *Осама Бин Ладен* и други исламисти против САД гласи: „Одлука да се убију Американци и њихови цивили и војне мете, индивидуална је обавеза сваког муслимана који то може да уради у било којој земљи у којој је могуће то извести, како би се ослободила света џамија (Мека) из њиховог стиска и како би се њихове војске иселиле из свих земаља ислама, поражени и са немогућношћу да прете било ком муслиману“ (Pape, 2003).

У својој недавно објављеној књизи, *Откривање Цема Исламија*, један од бивших лидераа Ал Каиде, Насир Абас (*Nassir Abbas*), побија оно што он сматра да је тенденциозна употреба Курана у оправдању самоубилачког бомбашког напада и насиља над колегама Муслиманима и цивилима. Ни један стих у Курану не садржи наредбу за муслимане да воде рат против људи друге вере, пише Абас, или да убијање жена, деце и цивила икада може бити оправдано. Супротно веровање је само створило раздор у муслиманској заједници и довело до тога да немуслимани сматрају ислам за садистичку и окрутну религију. Он објашњава да је најбоље да алтруистичке самоубице које верују да је оно што они раде свето и далеко од насиља, промовишу свете вредности и ширење вере и једнаких економских могућности, кроз социјални и политички напредак, и кроз образовни профил и личне побожности. Искрено алтернативно апеловање на свете вредности, могло би да угрози консензус о насилности џихада (Atran, 2006).

Закључак

Терористички акти се дешавају у различитим деловима света, тешко их је предвидети, али и тешко анализирати, јер се свака терористичка организација разликује у свом друштвеном, културном и психолошком позадином. На тероризам не треба гледати као на честу појаву са истим бројем карактеристика, већ као на комплексан проблем који је у великој мери завистан од појединаца и културних особености. Ширење мржње и насиља кроз терористичке нападе је постала пракса и многи сматрају да религија, заједно са многим другим факторима, обезбеђује подршку за тероризам, али је ретко најзначајнији узрок. Тероризам може да послужи верским, идеолошким, националистичким, етничким или личним циљевима и терористи могу лично бити мотивисани осећањем понижења, уочене неправде, или социо-економског лишавања. Уместо тога, религија је једна од многих фактора у експлозивном ковитлацу политике, културе и психологије који наводи фанатике да циљају невинне људе. Често верски поглавари и верници имају одређену флексибилност у избору одређене верске поруке у односу на друге; нпр. да ли ће радије прихватити поруку којом подржавају промену у односу *status quo*, насиланог или мирног активизма. Иако су подаци о тероризму несавршени и оскудни због методологије прикупљања и дефинисања проблема, верује се да су аргументи у раду били довољни да се укаже да је учешће у цркви важан фактор у одређивању ширења и успеха терористичке групе.

Култура и религија су опасан манипулативни алат за вође групе и ако су у садејству и екстремизам узме маха, тешко да ишта може зауставити особу која искрено верује ради оно за шта је рођена. Мора се бити на опрезу у разумевању ових аспеката, како би било у стању обухватити оно што је научено у имплементацији и целокупни механизам одбране од овог вида тероризма. Борба против верских терористичких организација је захтеван задатак који треба да укључи више различитих фактора унутар државе, сваки са својом јединственом улогом, где је подршка међу одељењима у оквиру владе, заједно са међународном сарадњом, од виталног значаја за израду плана који је у функцији сузбијања верског тероризма. Ова борба мора да буде национални као и међународни приоритет и изискује интензивну са-

радњу између истраживача, креатора политике и верских лидера у контексту националних и међународних сукоба и верског тероризма. Тероризам нема веру и никада је неће ни имати, и ако то не може да се схвати, онда се ствара проблем где ће одговор на насиље бити још више насиља.

Литература

- [1] Abdullah, Kamarulnizam, Sukma, Rizal, Jamhari, Ma'ruf, Musa, Mazilan .2012. *Perception and Attitudes toward Terrorism in a Muslim Majority Country* Article in Asian Social Science · March 2012 Asian Social Science Vol. 8, No. 4; 79.
- [2] Ahmad, Moussalli. 2009. *Wahhabism, Salafism and Islamism: Who Is The Enemy?*, Conflicts Forum: Beirut - London – Washington.
- [3] Atran, S., & Norenzayan, A. 2004. *Religion's evolutionary landscape: Counterintuition, commitment, compassion, communion*. Behavioral and Brain Sciences, 27, 713–770.
- [4] Atran, Scot. (2006). *The moral logic and growth of suicide terrorism*. The Washington Quarterly, 29, 127–147.
- [5] Bandyopadhyas, Lopamudra, *Holy Warriors and Armageddon: The Role of Religion in Terrorism*.
- [6] Bhatia, . Aditi. 2009. *The discourses of terrorism*, Journal of Pragmatics Volume 41, Issue 2, Hong Kong, 279–289.
- [7] Blanchard, Christopher. 2008. *The Islamic Traditions of Wahhabism and Salafiyya Order Code RS21695 Updated January, CRS Report Congres*.
- [8] Borum, Rendy. 2004. *Psychology of terrorism*. Tampa: University of South Florida.
- [9] Braithwaite, Alex & Quan, Li. 2007. *Transnational Terrorism Hot Spots: Identification and Impact* .Conflict Management and Peace Science, 24:281–296, 2007 DOI: 10.1080/07388940701643623, London.
- [10] Bukay, David. 2006. *The Religious Foundations of Suicide Bombings Islamist Ideology* Middle East Quarterly, pp. 27-36, Vol. 13, No. 4.
- [11] Campos, Nauro & Gassebner, Martin. 2009. *International Terrorism, Political Instability and the Escalation Effect* Brunel University, Paper No. 4061.
- [12] Commins, David. 2006. *I The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*. B.Tauris & Co Ltd., London.
- [13] Crenshaw, Martha. 2000. *The Psychology of Terrorism: An Agenda for the 21st Century* Political Psychology, Vol. 21, No. 2. (Jun., 2000), pp. 405-420.
- [14] Crenshaw, Martha. 1981. *The Causes of Terrorism Comparative Politics*, Vol. 13, No. 4. 379-399.
- [15] Crenshaw, Martha. 2006. *Have Motivations for Terrorism Changed In Tangled Roots: Social and Psychological Factors in the Genesis of Terrorism*, ed. Jeff Victoroff. NATO Security through Science Series, Human and Societal Dynamics, Vol. Amsterdam: IOS Press.
- [16] Cronin, Kurth. 2003. *Terrorists and Suicide Attacks*. Drey Specialist in Terrorism Foreign Affairs, Defense, and Trade Division, CRS Report of congress.
- [17] Damphouse, Kelly. 2010. *Religion and Terrorism* Essay Assignment 2: Political vs. Religious Terrorism Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences Vol 2, No 2 550-576 550 Religion and Terrorism: A Socio-Historical Reconsideration, 554.
- [18] Dempsey, Paul. 1987. *Ariel piracy and terrorism: Unilateral and multilateral responses to aircraft hijacking*. Chapter 17. Law and foreign policy in international aviation.
- [19] Esposito, John. 2006. *Terrorism and the Rise of Political Islam*. In roots on terrorism by Louise Richardson, Routledge, New York & London. 145-159.

- [20] Ganor, Boaz. 2009. *Terrorism*, Contributed by Victim Survivor Admin.
- [21] Ginges, Jeremy, Hansen, Ian and Norenzayan, Ara. 2009. *Religion and Support for Suicide Attacks*, Psychological science, Volume 3, Number 2, 1-8.
- [22] Ginges, Jeremy. *Working Religion and support for suicide bombing*. Devotion to God or to the Collective? Understanding the relationship between religion and popular support for suicide bombing Paper Word count: 2272, 5-6 <http://www.rcgd.isr.umich.edu/roots/religion.pdf>
- [23] Golder, Ben. 2004. *What is 'Terrorism'? Problems of Legal Definition*, UNSW Law Journal Volume 27(2). 273-295.
- [24] Goodall, Catherine. 2013. *Defining terrorism*, The University of Nottingham, Nottingham.
- [25] Gregg, Heather. 2014. *Defining and Distinguishing Secular and Religious Terrorism*. Vol 8, No 2 Perspectives on Terrorism.
- [26] Grimland, Meytal, Apter, Alan, & Kerkhof, Ad. 2006. *Trends the Phenomenon of Suicide Bombing*. A Review of Psychological and Nonpsychological Factors Crisis ; Vol. 27(3):107–118, DOI 10.1027/0227-5910.27.3.107.
- [27] Gunning, Jeroen & Jackson, Richard. 2011. *What's so 'religious' about 'religious terrorism'?*, Critical Studies on Terrorism, 4:3, 369-38871.
- [28] Gurr, Robert. 2006. *Counterterrorism and Repression*. In roots on terrorism by Louise Richardson, Routledge, New York & London, 85-103.
- [29] Hamlin, Peter. 2006. *The Political Motivations of Terrorism*, Roots of Terrorism, http://www.apus.edu/content/dam/online-library/student-papers/Hamlin_%20LC514-2006.pdf, 5.
- [30] Hassan, Mohamed. *Terrorist environments in southeast Asia*, Part 2, Chapter 6 Religious Terrorism 130-131.
- [31] Henne, Peter. 2005. *Religion and the War on Terror: A Modified Selectorate Approach to Understanding Religious Influences on US-Muslim Counter-terrorism Cooperation*, American Political Science Association Annual Meeting Chicago, Illinois August 31st, 2013 Volume 87 Number 858.
- [32] Hofman, Brus. 1993. *Holly terror . implications of terrorism motivated by a religious imperative*, RAND Corporation.
- [33] Hudson, Rex. 1999. *The sociology and psychology of terrorism: who becomes a terrorist and why?* A Report Prepared under an Interagency Agreement by the Federal Research Division, Library of Congress, 51.
- [34] Iannaccone, Laurence & Berman, Eli. *Religious extremism: the good, the bad, and the Prepared for a special issue of Public Choice on the Political Economy of Terrorism*, edited by Charles Rowley. IDR 5940 CAS 057, 1-45 <http://econweb.ucsd.edu/~elib/rex.pdf>
- [35] Jackson, Brian, Dixon, Lloyd, Greenfield, Victoria. 2007. *Economically Targeted Terrorism* A Review of the Literature and a Framework for Considering Defensive Approaches, RAND Corporation, Santa Monica, CA.
- [36] Jalata, Asafa. 2008. *Faces of terrorism in the age of globalization: terrorism from above and below*. The University of Tennessee, Knoxville Paper presented at the Oak Ridge Institute for Continued Learning Philosophical Society.
- [37] Jayasheela, Hans & Dinesham Peter. 2007. *Terrorism and its Implications* by Dr. presented at the Seminar on terrorism organised by the Shree Devi Institute of Social Work, Mangalore.
- [38] Juergensmeyer, Mark. 2006. *Religion as a Cause of Terrorism*. In roots on terrorism by Louise Richardson, Routledge, New York & London. 133-145.
- [39] Karacasulu, Nilüfer. 2006. *Security and Globalization in the Context of International Terrorism* Uluslararası Hukuk ve Politika Cilt 2, No: 5 ss.1-17.

- [40] Kruglanski Arie, Golec, Agnezka. (2005). *A Individual Motivations, the Group Process and Organizational Strategies in Suicide Terrorism*, Maryland, 33.
- [41] Leistedt, S. J. 2013. *Behavioural aspects of terrorism*, Forensic Science International, Vol. 28 (1), 21-22.
- [42] Norenzayan, A., & Shariff, A.F. 2008. *The origin and evolution of religious prosociality*. Science, 322, 58–62.
- [43] Pape, Robert. 2003. *The Strategic Logic of Suicide Terrorism* The University of Chicago American Political Science Review Vol. 97. No. 3 343-361.
- [44] Post, Jerrold. 2006. *The Psychological Dynamics of Terrorism*. In roots on terrorism by Louise Richardson, Routledge, New York & London, 17-29.
- [45] *Religion and Terrorism: an empirical study*. 2010., 8,9 <http://oxbridge-tutor.co.uk/wp-content/uploads/2014/01/Religion-and-terrorism-Ben-Lambert.pdf>
- [46] Salman, Aneela. 2009. *Religion, violence and "holy wars"*. Hans Küng nternatonal rewy n the red cros 250, Religious Ideology and Lethality - Does Religious Sect Have an Effect on the Lethality of a Terrorist Organization?
- [47] Schmid, Alex & Jongman, Albert. 1988. *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*. Amsterdam: North Holland, Transaction Books, 28.
- [48] Schmidt, Alex. 2005. *Root Causes of Terrorism: Some Conceptual Notes*. Democracy and Security, 1:127–. 136, DOI: 0.1080/17419160500321139
- [49] Silberman, Israela & Higgins, Tory. 2005. *Religion and World Change: Violence and Terrorism versus Peace* 60-764 Journal of Social Issues, Vol. 61, No. 4, 2005, 761-784.
- [50] Sisk, David. 2011. *Between Terror and Tolerance: Religion, Conflict, and Peacemaking Policy* Summary Between Terror and Tolerance: Religious Leaders, Conflict, and Peacemaking (Timothy, ed.; forthcoming, Georgetown University Press).
- [51] Stohl, Michael. 2006. *Economic factor*. In roots on terrorism by Louise Richardson, Routledge, New York & London. 57-71.
- [52] Tan, Andrew. 2008. *Terrorism, Insurgency and Religious Fundamentalism in Southeast Asia* DOI:10.1080/14702430802252636, 311-325 Volume 8, Issue 3.
- [53] Tiefenbrun, Susan. 2003. *A semiotic approach to a legal definition of terrorism*. Journal of International & Comparative Law. Vol. 9:357 358-401.
- [54] Tilly, Charles. 2004. *Terror, Terrorism, Terrorists*, Columbia Universit Sociological Theory Vol. 22, No. 1, Theories of Terrorism: A Symposium New York, 5-13.
- [55] Tucker, David. 2001. *Terrorism and Political Violence*, Naval Post graduate School. 1–14.
- [56] Voronina, Lydia. 2008. *Suicide Bombers Martyrdom vs. the Death-Drive* Existenz: An International Journal in Philosophy, Religion, Politics, and the Arts. Volume 3, No 1, 30-39.
- [57] Wojciechowski, Svetlana. 2005. *The triad of terrorist motivation: Introduction*. Poznan, 6.
- [58] Симеуновић, Драган. 2009. *Тероризам*, „Едиција Кримен“, Београд, 66-73.

ИДЕЈА ПРАВЕДНОГ РАТА – ОД ТОМЕ АКВИНСКОГ ДО ИМАНУЕЛА КАНТА

Драган Станар
 Универзитет „Унион – Никола Тесла”,
 Факултет за међународну политику и безбедност

Идеја о праведном рату присутна је у модерном добу, али идеја о глобалном судији још увек се није у потпуности отелотворила, иако су уложени огромни напори у стварање стабилне глобалне организације која би имала ауторитет над свим државама света.

Кључне речи: *Аквински, Кант, рат, право, оружани сукоб*

Увод

Описујући неизвесност свакодневице и општу непредвидивост историје, Бенџамин Френклин је у писму Жан-Батист Лероју из 1879. године приметио да су једино порез и смрт извесни у животу. Једна од најважнијих личности у историји Сједињених Америчких Држава, Френклин, овде само парафразира оригиналну мисао Данијела Дефоа, који даје слично мишљење о сигурности смрти и пореза још 1726. године, у свом делу „*Политичка историја ђавола*”. Ипак, са сигурношћу се може тврдити да је и рат један од оних феномена људског друштва који ће увек бити сигуран и извесан, готово независно од начина на које је то друштво структурирано. Заиста, досадашња целокупна историја људске цивилизације може предочити чињеницу да је рат својствен људском друштву, те се чини да је историја човечанства заправо историја ратова. Питање да ли је рат, односно физички сукоб до истребљења, инхерентан самом човеку, у његовом „*природном стању*”, вековима представља непресушан извор дебата међу социолозима, психолозима, политиколозима и свакако филозофима.

Како би се било какви аспекти рата могли озбиљније разматрати, свакако је неопходно јасно дефинисати сам појам рата. Будући да је рат присутан од самог почетка цивилизације до данас, и он је на одређен начин еволуирао заједно са људским друштвом. Оно што чини дефинисање рата специфичним јесте чињеница да како науке које га изучавају са разних аспеката напредују, тако постаје све теже доћи до једне свеобухватне дефиниције рата. Рат се не може ограничити само на директан масовни оружани сукоб, јер је он много више од тога. Иако се *de facto* води на јасно географски ограниченом простору, односно у одређеној зони дејстава, мада се у савремено доба морају допустити и изузеци, рат не подразумева само чин убијања и директне физичке борбе, већ и комплетан спектар деловања свих

сегмената друштва. Оружана сила заправо је само средство вођења рата, док су мотиви рата често економске и политичке природе, колико год напора се улагало да се они прикрију неким идеолошким, религиозним и другим мотивима, који свакако могу бити присутни. Као апсолутни друштвени сукоби, ратови подразумевају сукобе и на „сваком другом плану, напрежући на тај начин све компоненте материјалног и духовног живота зараћених страна“.¹

Једна од најпознатијих и свакако најчешће присутних дефиниција рата јесте она Карла Фон Клаузевица, једног од најзначајнијих војних теоретичара. Овај легендарни пруски пуковник, који касније код Руса постаје генерал, и поред тога што је био професионални војни официр, увидео је да рат није ништа друго до „наставак политике другим средствима“² Уколико се политика схвати као општедруштвена делатност, онда ова дефиниција може предочити свеобухватност рата. Али, уочљиво је што не постоји савремена општеприхваћена дефиниција рата, коју нису дале чак ни Уједињене нације, која би јасно омеђила рат од осталих видова конфликта. Дакле, уколико бисмо имали жељу да дефинишемо савремени рат, не само да бисмо морали у дефиницији одредити целокупно друштво као субјекат рата, већ бисмо морали водити рачуна и о чињеници да ни свако оружаном насиљем није нужно исто што и рат. Услед развоја модерног начина ратовања, и свих оних последица које произилазе из јасне дефиниције рата, изузетно је важно да се рат јасно, прецизно и свеобухватно дефинише, јер је то први корак ка редукцији овог феномена. Узимајући у обзир све критеријуме дефинисања насиља, према садржају, начину вршења, носиоцима, распрострањености, времену трајања, итд., рат одређујемо као *масовно, дуготрајно, колективно сукобљавање супротстављених страна коришћењем, пре свега, оружаног насиља, које се врши и директно и индиректно, а за циљ има наметање воље противнику или његово потпуно истребљење*.

Како сваки оружани конфликт није нужно рат, облици насиља, као што су тероризам, герила, устанак, субверзија, репресија и репресалија, који су најсличнији рату, морају такође бити јасно дефинисати, јер ће се тако, и само тако, стећи услови за третирање насиља у глобалним оквирима на прави начин. Ово инсистирање на теоријском разграничавању ових сличних, али фундаментално различитих феномена, има несагледиве практичне последице, јер појединац, организација, па и целокупно друштво не трпи исте правно-политичке, па ни моралне санкције и последице за вршење различитих облика насиља. Међународно право не третира на исти начин оне који су терористи, и оне који се боре у оквиру гериле, а поготово учеснике рата, те је нужно разграничити ове видове насиља, како бисмо имали правни основ за гоњење свих оних који су злочинци, а не праведни ратници.

Поред правног, свакако да су и моралне последице не разликовања рата од других видова насиља несагледиве. Етика рата део је филозофије и етике који се бави управо изучавањем свих моралних аспеката рата, и као таква је један од сегмената филозофије уопште, који је круцијалан за даљи развој људског друштва, уколико прихватимо напомену са почетка, и схватимо историју људске цивилизације као пе-

¹ Милашиновић, Радомир; Милашиновић, Срђан: Основи теорије конфликта, Факултет безбедности, Београд, 2007, стр. 322.

² von Clausewitz, Carl: On War, Oxford University Press Inc, New York, 2007, стр. 28.

риод проткан бројним ратовима. Са повећањем броја ратова у модерно доба, где је цео XX век обележен као век рата, извесно је да и будућност наше цивилизације неће бити лишена рата, а стриктно и прецизно одређење моралних критеријума и праведности будућих ратова један је од најважнијих задатака наше генерације. Мало је феномена у људској цивилизацији који су толико етички важни као што је рат, јер последице неетичког поступања у рату нису само социјалне санкције, морални презир и гађење, већ губитак страховито великог броја живота, несагледива материјална уништавања, као и апсолутна апатија и незнађе који су резултат сваког рата.

Ратници, односно учесници у рату увек воде двоструке битке, једну против својих непријатеља, а другу против самих себе, услед немогућности да одвоје морално исправно од морално неисправног у ситуацијама које превазилазе границе стандардних околности. Праведност је кључни аспект сваког рата, јер никаква оружана сила не може да успостави дуготрајни мир, уколико је он изграђен на неправедном рату. Модерна етика рата разликује два основна вида, односно критеријума моралног вредновања рата, а то су *Jus Ad Bellum* и *Jus In Bello*, односно теорија оправданости започињања рата, и теорија моралног понашања у самом рату, којима се додаје и *Jus Post Bellum*, односно регулисање понашања по завршетку рата. Иако се у модерно доба ретко, готово никада, ова три критеријума директно не тичу исте групе људи, јер они који започињу ратове по правилу их никада и не воде, сва три су кључна за одређивање праведности рата, и за изгледе одрживог мира по окончању сукоба.

Идеја праведног рата није никаква новина у етици, јер је сам рат, као интензивна општедруштвена активност, заокупљао умове бројних филозофа у историји. Оправдање рата нарочито постаје важно у средњем веку, услед развоја хришћанске филозофије, и наизглед неподударности хришћанских вредности са одлукама и ратним подухватима хришћанских владара, као што су Седми, Осми и Девети крсташки рат, али и ратовима у самој Европи. У периоду од Томе Аквинског до Имануела Канта ми сао о праведности рата, личној одговорности сваког ратника понаособ, сваког владара, дозвољеним и недозвољеним средствима ратовања, и свим осталим аспектима морала, донекле се мењала, док је у одређеном погледу остала иста. Увидом у развој идеје праведног рата, од Томе Аквинског до Имануела Канта, истовремено добијамо увид и у општи развој друштва, поготово са становишта морала.

Идеја праведног рата код Томе Аквинског

Свештеник једне велике светске религије, хришћанства, можда јесте особа којој бисмо се обратили за мишљење о рату, али са претпоставком да ће се феномен рата окарактерисати као апсолутно лош, неморалан и неправедан. Ипак, религија, поготово она која постоји више од два миленијума, показала се изузетно флексибилном по појединим питањима, па је тако и питање оправданости рата код Томе Аквинског добило једну нову димензију. Тома Аквински рођен је око 1225. године у Краљевини Напуљ, у племићкој породици. Образован је код Бенедиктинаца и Доминиканаца, и током свог школовања упознаје се са делима Аристотела, Мајмонида, Авероеса и осталих филозофа, која ће имати одлучујући утицај на његову целокупну даљу филозофију, укључујући и питање рата.

Као један од највећих мислилаца схоластике, Аквински настоји помирити супротности теолошке догме и филозофије, нарочито оне Аристотелове. Уколико тражимо социјални феномен који се, такође, карактерише својеврсним јединством супротности, односно цивилизацијским напорима који имају за циљ негацију цивилизације, онда ћемо сасвим сигурно управо у рату наћи идеалан пример. Као римокатоличком мислиоцу, који је за животну мисију одредио помирење вере и разума, од велике је важности било да се покуша објаснити рат, на начин који би дозволио хришћанима да ратују, што је понекад било разумно решење, уместо окретања другог образа, а да у исто време тај чин директног насиља не буде схваћен као грех. Учећи да, поштујући друштвене законе државе, хришћанин може зарадити спасење, односно да верник испуњава своју мисију на Земљи бивајући друштвено користан, учење Томе Аквинског неодољиво подсећа на Аристотелово учење о човеку као друштвеном бићу које доприноси општем добру своје заједнице. Уколико је заједница, односно држава, суочена са ратом, није ли сваки становник те државе дужан ратовати, и тако испунити критеријум друштвене корисности, односно испоштовати закон државе? Уколико се схватање рата као нечега што је друштвена извесност стави у овај контекст, одговор је – свакако да постоји оправдање за сваког хришћанина да ратује, али само ако је тај рат исправан, односно праведан. Свакако да је битно напоменути да су ставови Томе Аквинског обликовани и Седмим, Осмим и Деветим крсташким ратом, који су се водили са благословом римокатоличке цркве, у току његовог живота. Поред ове чињенице, вредно је помена и понашање поглавара римокатоличке цркве у том периоду, као што су Папа Иноћентије IV и Папа Александар IV, који си и те како имали и улогу битне политичке, а не само религијске фигуре.

Идеја праведног рата кључна је дакле за разматрање учествовања хришћана у рату, јер је било изузетно важно објаснити да ли хришћани имају морално право, ако не и дужност, да учествују у праведним ратовима. У свом капиталном делу *Summa Theologica*, Тома Аквински посвећује рату поприличну пажњу. У стилу карактеристичном за ово дело, он прво наводи четири разлога зашто је ратовати увек грех, ослањајући се на Свето писмо. Као први разлог наводи да ће све оне који ратују Бог казнити, цитирајући Матеју: „Ко се мача лати, од мача ће погинути”. И у другом разлогу Тома се позива на Матеју, али и на посланицу Римљанима, у цитатима који налажу да се злу и насиљу не опире, и да се увек уздржи од освете. Трећи разлог рат третира као супротност миру, односно врлини, и као такав он јесте грех. Четврти разлог против рата чак наводи да је грешно учествовати и у „ратним вежбама”³ јер је и то само по себи грех.

После ова четири стриктно теолошка разлога због којих се рат сматра грехом, долази разумско образложење за став да ратовати не значи нужно и грешити, ослањајући се на Аурелија Августина, једног од првих хришћанских мислилаца који је разматрао феномен рата не само као теолог, већ и као филозоф. Цитирајући Августиново обраћање сину једног римског центуриона, Тома Аквински напомиње да хришћанство не забрањује у потпуности ратовање, јер у Светом писму војницима није наложено да се у потпуности одрекну оружја, већ да „буду задовољни платом”⁴. Тома прилази проблему врло разумски, јасно наводећи да постоје одређени услови који морају да се испуне, како би рат био сматран праведним.⁵

³ Aquinas, St. Thomas: *Summa Theologica*, <http://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa.html>, стр. 1813.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*, стр. 1814.

Први услов за праведност рата јесте да не постоји неки обострано признат арбитар на земљи, који би тај сукоб могао решити. Поред тога, Аквински тврди да само владари могу почињати ратове, а никако појединци, јер се они увек могу обратити свом владару за заштиту права. Дакле, рат јесте оправдан уколико га владар започне као начин одбране „општег добра од спољног непријатеља”.⁶ Аквински се у потпуности слаже са учењем Августина, потпомогнутим изводима из псалама, и заступа став да моћ објаве рата мора бити у рукама оних који, као врховни ауторитети, штите права смртника, што подразумева да не постоји глобални ауторитет.

Други услов који рат мора да испуни како би био сматран праведним јесте да је потребан праведан и исправан разлог за отпочињање рата. Исправан разлог за отпочињање рата је, како наводи Аквински, освета за зло које чине припадници одређене државе, која одбија да се искупи за та дела, и да врати оно што је неправедно одузето.

Трећи, и финални услов за праведност рата, јесу добре намере онога који га започиње. Дакле, чак и када владар започне рат, уз ваљан разлог, циљ тог рата мора бити успостављање добра, мира и кажњавање грешника, а не богаћење, ширење територије и крволочна освета. Већ у овом, трећем услову за праведност рата видимо и неке елементе „*Jus in bello*” и „*Jus post bellum*” теорија, јер и само понашање у рату, односно „Страст за чињењем насиља, окрутна жеђ за осветом, ратоборан и немилосрдан дух, грозница револта, жудња за моћи, и сличне ствари, се праведно осуђују у рату”,⁷ док се регулише и начин третирања освојених земаља.

У свом покушају да дâ своје виђење сваке од четири тачке, наведене на самом почетку, које говоре о томе зашто ратовати значи увек и грешити, Тома Аквински се обраћа свакој понаособ. Поново обилато користећи писање Августина, Аквински тврди да није исто латити се мача по сопственом нахођењу и по наредби владара, јер у другом случају то није кажњиво. Чак и у случају да нема наредбе владара, већ да се појединац лати мача услед „ревности ка правди”⁸ он, према Томином мишљењу, ратује по наредби Бога! Сада већ можемо да видимо да појединац може и сам „осетити” када треба ратовати, уколико просуди да је то праведно. Ипак, они који се лате мача, чак и из доброг разлога, или по наредби, а онда тим мачем почине грех, биће вечно кажњени, уколико се не покају. Недвосмислено се може тврдити да су и „*Jus ad bellum*” и „*Jus in bello*”, а донекле и „*Jus post bellum*” регулисани у писању Тома Аквинског. У случају друге тврдње, да је хришћански окренути други образ, и уздржати се од самоодбране, Аквински даје примедбу да је понекад потребно и ратовати, тј. бранити се зарад општег заједничког добра и добра оних са којима се боримо. У одговору на трећу тврдњу, да је рат као супротност миру увек грех, Аквински тврди да ни сваки мир није праведан, односно добар, већ да је рат оправдан уколико има за циљ добар мир, и уклањање „злог мира.”⁹ Четврта примедба оповргава тврдњу да је свака „ратна вежба” грех, већ само она која је непотребно опасна и која се завршава смрћу или пљачкањем.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*, стр. 1815.

Одељак који се бави ратом у овој књизи Томе Аквинског има чак и део који је у потпуности посвећен разматрању оправданости учествовања свештенства у рату, из чега можемо закључити да аутор ипак и саме представнике цркве ставља у позицију грађана једне државе, као равноправне осталим грађанима. И поред тога што Тома Аквински одлучно тврди да свештенство не сме учествовати у ратовима, сама потреба да се то објасни и аргументује много говори о ставовима Аквинског о односу државе и цркве, тј. осликава превирања која се данас дешавају. Чак и сама аргументација аутора, која се на првом месту позива на Аристотела и тврдњу да свако обавља одређену дужност унутар једног друштва, те због тога сматра да свештенство не сме учествовати у ратовању, јасно демонстрира положај свештеника као сегмената друштва једне државе, а не неких над народних и ван државних субјеката. Тек после тог аргумента, Аквински додатно објашњава да је у случају рата место свештеника можда на бојном пољу, али само као некога ко је ту да се моли за своје војнике, и све оне који се боре праведно и часно. Ова пракса одржала се, у начелу, до данас, иако модерно доба сведочи о супротној улози клера у неким случајевима.

Део који се бави темама као што је питање праведности постављања заседа у рату тиче се искључиво праведности понашања у рату, односно „*Jus in bello*” и наводи аргументе зашто заседа није неправедна, иако је у питању обмана, односно облик лажи. У ствари, аутор тврди да заседа није ни обмана ни лаж, већ само део војне стратегије.

Чак и завршно разматрање дела о рату, које се бави ратовањем на празнике, односно на „свете дане”, дозвољава ратовање чак и тада, уколико постоји неодложна потреба за тим. Као и из свих осталих делова и аргументација Томе Аквинског, када се ради о рату, практичност и општа корисност ставља се као императив, који чак донекле и имају „предност” у односу на текст Светог писма.

Погледи Томе Аквинског на питање праведности рата еклатантан су пример целокупног настојања овог теолога и филозофа да помири религијску догму и разум, чак и на примеру феномена који је толико морално специфичан и јединствен као што је рат. Узимајући у обзир његово племићко порекло и целокупну друштвену реалност његовог доба, из одељка О рату његовог дела *Summa Theologica*, можемо закључити како рат може бити и те како користан, и чак друштвено пожељан, те да религија мора наћи начин да такорећи „оправда” сам рат, као и убиство у рату. Разматрајући и праведност започињања рата, али и праведност понашања у рату, Аквински даје једну широку теорију праведности рата чији се многи аргументи користе и у модерним теоријама.

Праведни рат и Хуго Гроцијус

Рад и размишљање Томе Аквинског оставило је дубок траг на схватање оправданости рата неколико векова после његове смрти. Први аутор чији се допринос разматрању праведног рата може мерити са доприносом Аквинског јесте холандски правник и филозоф Хуго Гроцијус. Гроцијус је рођен 1583. године у Делфту, у Холандији, и од самог детињства упознаван је са филозофијом и науком, те је са само једанаест година уписао Универзитет у Лајдену. Као млади почасни доктор пра-

ва радио је као адвокат, а после и као званични холандски историограф, када почиње и да ствара своја многа и значајна дела. Његово најзначајније дело *De iure belli ac pacis* издато је 1625. године, и долази као директан покушај стварања правног и рационалног оквира за вођење рата, усред два велика сукоба која су у том периоду тресла Европу – Осамдесетогодишњег рата (1568–1648) и Тридесетогодишњег рата (1618–1648). У овим ратовима учествовале су готово све европске земље – Француска, Шпанија, Данска, Шведска, Аустрија, немачке државице и друге.

Основни принцип који Гроцијус узима за основу разматрања рата, и свих феномена повезаних са ратом, јесте принцип *природног права*. Поред природног права, аутор такође покушава да објасни одређене догађаје и кроз **право народа**, те се понекад може увидети и разлика у погледима на одређена дешавања у рату, између ова два права. У складу са природним правом, рат је феномен који је у потпуности природан човеку, будући да је он по својој природи оспособљен за рат и сукобе, те не постоји ништа што се у природи противи рату. Аутор налази право на самоодбрану једним од основних права сваког живог бића, које се као такво протеже и на право одбране материјалних добара у неуређеном систему. „Такође, користити ствари.... и конзумирати их, што се природе тиче, било је право првог власника: и ако би ко покушао да омете првог власника у томе, он био био крив за повреду.”¹⁰ Религија, природно, и даље има велики утицај у Европи у периоду настајања овог дела, те Гроцијус придаје значајан простор разматрању религијског оправдања рата. Како он то каже, само рани (примитивни) хришћани сматрају апсолутно сваки рат погрешним, док он сам износи 12 религијских аргумената за рат, и седам против. Ипак, читајући убедљиве аргументе аутора о томе како се у хришћанству војници никада не екскомуницирају, као обичне убице ван рата, те чак постају и мученици, јасно се може прочитати став Гроцијуса да хришћанство не посматра све ратове као неправедне и погрешне. У овом делу књиге референце које се односе на Аурелија Августина, па и на Тому Аквинског, говоре о важности оправдања рата из позиције хришћанства, које је очигледно неизоставно у филозофирању о рату.

Помало формални, такорећи правнички стил писања одликује целокупну књигу, мада се највише очитује у дефинисању питања ко има право да почиње рат и ко се како треба понашати у процесу почињања рата. Сам суверен, односно владар, има јединствено право започињања рата, а према Гроцијусу, поданици немају право одбијања наредбе за ратовање, јер се то противи чак и природном праву. Аутор наводи и мишљење да: „Уколико се војник опире официру који га кажњава, он мора бити удаљен са дужности, али уколико узврати, кажњава се смрћу.” По наводима Гроцијуса, ни хебрејски ни хришћански закон не дозвољавају опирање ауторитету у рату. Када се ради о масовној побуни, односно борби поданика против владара, постоје одређени случајеви када аутор сматра да је она оправдана – ако су га они и поставили, ако он абдицира, ако доведе државу у стање зависности од друге или је напусти, уколико се владар понашао као непријатељ према целокупном народу, не само појединој групи, када прекрши услове под којима је постављен и када владар узурпира део суверенитета и власти који није његов.

¹⁰ Grotius, Hugo: The Rights of War and Peace, Libery Fund, 2005, Indiana, стр. 184.

Када се ради о самом уласку у рат, у њега се може улазити из интереса, по наредби владара или као испомоћ. Гроцијус наводи три оправдана разлога за улазак у рат – одбрана, враћање одузетог и кажњавање. Такође, изузетно су значајна и размишљања аутора о ономе што се данас назива превентивни рат, јар он допушта и улазак у рат и без претрпљене „повреде”, али под условом да постоји оправдана „претња нашим људима и поседима”.¹¹ Ипак, постоји и одређена ограда од овог оправдања започињања рата, јер је он могућ искључиво ако не постоји нити један други начин избегавања опасности. Такође, рат који има за циљ да ослаби суседну земљу која јача, а ипак није директна претња, није праведан. Чак и рат у самоодбрани може једино бити праведан у случају да је страна која се брани прво понудила агресору (уколико је он претходно оштећен) праведну одштету, а он је одбио. Такође, рат ради бољих природних ресурса, жена, ратног плена, итд. није праведан. Религијско-идеолошки ратови нису оправдани, чак ни када је циљ ширење хришћанства над неверницима, доношење слободе, владања другима у њиховом интересу итд.

Ипак, наводећи да „од морала не можемо очекивати исти степен доказа, као код математике”¹² аутор допушта неке нејасне случајеве, у којима је тешко, па и немогуће одредити шта је праведно а шта не. Овде укључује случајеве у којима се рат води оправдано, или неоправдано, са обе стране, и сличне хипотетичке ситуације.

У делу који се бави убиством уопште, тврди се да је погрешно убити агресора, чак и у самоодбрани, уколико његов живот „доприноси многим”.¹³ Такође, убиство није дозвољено као мера одмазде за мање увреде и повреде, какав је рецимо шамар, као ни онда када је опасност престала, нпр. када агресор бежи. Врло интересантно становиште је и оно које оправдава убиство у одбрани добара, не само сопственог живота. Коначно, разлика између рата, и убијања ван њега, јесте што је ван рата свака одбрана законита само до момента када постоји могућност обраћања вишој инстанци, тј. судији. Дакле, оно што чини насиље у рату међу државама толико посебним, јесте чињеница да нема више инстанце којој би се могло обратити за правду, врло слично тврдњи Томе Аквинског. Може ли се овде видети идеја стварања „светског судије”, односно глобалне силе, која би самим својим постојањем спречила ратове? Свакако да је тешко замислити да су Тома Аквински и Хуго Гроцијус имали такву идеју, узимајући у обзир периоде у којима су живели, али се исто тако може закључити да је ова идеја имала огроман утицај на даље разматрање стварања глобалног арбитра који би служио као гарант мира. Такође, став о томе да приликом уласка у рат треба водити рачуна и о снази противника, а тиме и о вероватноћи победе, али и онај о томе да ради појединаца не треба жртвовати већу групу људи, даје увид у консеквенцијалистичко разматрање Гроцијуса.

Последњи, и свакако највреднији, трећи део књиге доноси не само разјашњење питања шта је исправно радити, а шта не, у самом току рата, већ доноси и грађу која наводи на закључак да аутор има одређене ставове који се косе са ставовима изнесеним у претходном делу књиге. У деловима који носе назив „Умереност у...”

¹¹ *Ibid.*, стр. 397.

¹² *Ibid.*, стр. 1115.

¹³ *Ibid.*, стр. 403.

аутор директно апелује на одређен ниво самилости, хришћанског милосрђа, па и нерационалног понашања у рату. Иако тврди да је по природном закону, и закону народа, сваки акт који води крају рата оправдан, укључујући и убијање цивила, жена и деце, помагача непријатељу, уништавање имовине, противника у бекству и ван његове територије, итд. у делу у којем позива на умереност, аутор сугерише супротно понашање. Иако се на први поглед заиста чини противречно, на више од хиљаду страна тврдити и аргументовати једно, а затим на око триста страна то оповргнути, потенцијално овај сукоб ставова самог аутора може дати увид у нека становишта. Наиме, иако утилитаристички гледано, његови ставови имају потпуног смисла, чине се врло окрутни, хладнокрвни и бездушни. Како помирити такво становиште, са ставовима човека који се назива филозофом, који претендује да спозна истину о човеку и свету? Чини се да је период огромних ратова и страдања у којем је живео Гроцијус, и који је оставио последице у следећих неколико векова, просто приморао аутора да у своје дело уврсти и делове које он назива „Умереношћу”, а који, заправо, сведоче о ставовима како се ратне страхоте и разарања могу спречити или макар умањити. Заправо, он овај аргумент чини још јачим, јер не позива само на самилост и милосрђе из емотивних разлога, већ наводи да је неправедно прекорачивати границе умерености. Додатак о умерености, поготово у теорији праведног поступања у самом рату, тј. „*Jus in bello*”, може се тумачити као покушај налажења компромисног решења између утилитаризма лишеног емпатије, и неопходности емпатије као такве, ради смањења ужасно деструктивног карактера рата. И поред тога што даје слику органицистичког схватања државе, где је сваки појединац само део тела и целине, и противно претходно изнесеном аргументу да се непослушност не толерише, Гроцијус поново додаје тврдњу која се може тумачити као позивање на савест и личну одговорност појединца – „Али ако они (поданици) имају наређење да узму оружје, као што то обично бива, а ако се очигледно чини да је рат незаконит, њихова дужност је да се не мешају”.¹⁴ Овом тврдњом аутор поново наглашава неопходност личне одговорности, колико год она била супротна природним законима у очима многих аутора, који у овом случају налажу управо супротно, у покушају да минимизира злодела и ужасе рата.

И као што је Тома Аквински, као римокатолички мислилац, имао за мисију да рационално помири религију и рат, чини се да је Гроцијус себи задао задатак да јасно и рационално омеђи права започињања и вођења рата, али и да у исто време покуша да на било који начин умањи недужне жртве и пустошење.

Идеја праведног рата код Самјуела Пуфендорфа

Немачки правник, економиста, државник и филозоф Самјуел Пуфендорф рођен је 1632. године. Када је 1694. године добио племићку титулу барона, његово пуно име постаје Самјуел фон Пуфендорф, и са том титулом умире неколико месеци касније. Пуфендорф је рођен у породици лутеранског пастора, али се и поред напора да настави очеву традицију у теологији, ипак посветио праву. У делу *De jure naturae*

¹⁴ *Ibid.*, стр. 1167.

et gentium, односно „О природном праву и праву народа”, објављеном 1672. године, Пуфендорф је изнео своје ставове о ратном праву и праведном ратовању.

У поглављу о рату и миру аутор наставља мисао својих претходника да је понекад „и законито, и неопходно ићи у рат”,¹⁵ уз оградну да је најприродније стање човека ипак мир. Иако много краће и сажетије, чини се очигледно да Пуфендорф износи готово исте ставове као и Гроцијус, кога врло често и директно цитира у својој књизи, те су и аргументи у већини случајева исти. Као и Гроцијус, Пуфендорф налази оправданим разлозима за улазак у рат одбрану од агресије, повраћај, односно наплату права која су одузета, и надокнаду за повреде које су нанете некој држави. Такође, заступа становиште да је рат увек последња опција, и да се претходно морају исцрпети сва друга средства преговарања и „пријатељског” решавања сукоба. Страх од нарастајуће моћи суседне земље, жеља за ширењем територије, богатства и утицаја, преузимање туђе титуле и слични разлози за рат су и код овог аутора неоправдани. Иако позива на међусобно поверење у рату, и стварима око рата, он, као и Гроцијус, дозвољава преваре и лукавства, али не и кршење обећања.

Настављајући трагом Хуга Гроцијуса, Пуфендорф даље развија мишљење о ограничавању насиља људскошћу. Иако нам непријатељ у рату, тиме што води рат против нас, даје право да га унишtimo свим нашим снагама, без милости, осећај људскости нас ипак мора ограничити да употребимо тек онолико насиља колико је потребно за одбрану и повраћај права, као и за „обезбеђивање безбедности у будућности.”¹⁶ Частан, односно достојанствен рат је онај који се води између две суверене државе, који један владар објављује другом владару, слично као и код Гроцијуса. Дакле, право започињања рата резервисано је искључиво за владара, али само ратовање мора укључити и поданике, који нису починили ништа погрешно једни другима. Са друге стране, и владар је директно одговоран за понашање појединаца из своје државе, чија дела могу довести до започињања рата, јер Пуфендорф сматра да је владар имао моћ да обузда своје поданике, али то није учинио, или су пак они имали његову директну дозволу. И овај аутор сматра појединце у држави неотуђивим деловима саме државе, те се њихови дугови, имања и поступци, и на територији државе, и ван ње, сматрају делом државе. Стога, напад на грађане једне државе у другој држави јесте директан напад на државу њиховог порекла.

Рат је, такође, оправдан уколико се не води само у своје име, већ као испомоћ пријатељу који је нападнут или започиње праведан рат. Дакле, ако, и само ако је рат који наш савезник или пријатељ води праведан, они „заслужују да им помогнемо, без неопходности да се на то обавеземо неким посебним обећањем.”¹⁷ Пуфендорф се поново враћа на „границе људскости” које морају да се поштују у спровођењу насиља, како у интензитету, тако и у методама, иако то није противно законима народа. То је начин долажења до привременог примирја, које закључују владари зараћених страна, али које се суштински разликује од „савреног мира”¹⁸ који је вечан.

¹⁵ Pufendorf, Samuel: *The Whole Duty Of Man According to the Law of Nature*, Liberty Fund, 2003, Indiana, стр. 238.

¹⁶ *Ibid.*, стр. 240.

¹⁷ *Ibid.*, стр. 242.

¹⁸ *Ibid.*, стр. 244.

Даљи развој идеје ограничавања насиља у рату код Пуфендорфа, и то у виду остајања у „границама људскости“ није савршено одређење степена и количине насиља које је дозвољено, али је евидентан помак у односу на „умереност“ на коју позива Гроцијус. Овај Пуфендорфов напор позивања на људскост свакако можемо тумачити и као резултат времена у којем је живео, времена у којем се зачиње просветитељство, али и личног развоја, будући да је провео осам месеци као затвореник. Тенденција повећавања личне одговорности у рату, као и позивања на „умереност“ јесте хуманистички помак напред, али ипак остаје недовољно дефинисана и секундарна у односу на Пуфендорфову ревизију Хобсових и Гроцијусових теорија и виђења природног закона и закона народа, који људскост стављају у други план.

Праведни рат код Џона Лока

Један од најистакнутијих и најважнијих енглеских филозофа уопште, Џон Лок, такође се у свом раду дотакао и теме праведног рата. Овај нововековни емпириста рођен је 1632. године, и током свог живота, поред филозофије, бавио се и медицином и политиком. Његово политичко ангажовање, и догађаји који су обликовали политички живот тадашње Енглеске, у великој мери су утицали и на његово виђење насиља и рата, којег сматра „великим делом историје човечанства”,¹⁹ те позиције државе у њему. Лок је наине био високи државни функционер у влади лорда Шафтсбурја, и по паду његове владе морао је у петогодишње изгнанство у Холандију. У „Славној револуцији” (1688) у којој је успостављена буржоаска монархија, вратио се у Енглеску, и то заједно са Вилијамом III Оранским. По повратку, био је сведок победе политичке идеологије за коју се залагао и остао значајна политичка фигура.

Основна Локова теза, од које морамо почети тумачење његовог погледа на рат, јесте теза човековог „природног стања”. По Локу, у природном стању, људи су апсолутно слободни и потпуно једнаки по правима. Човек је у овом стању инхерентно добар, тежи помагању осталим људима, те не нарушава слободу осталих. Ипак, већ у описивању односа у природном стању, можемо „прочитати” Локова становишта по питању насиља, јер чак и у том стању опште беневоленције, човеку ипак припада право да „одузме или ослаби живот, или оно што чини живот могућим – слободу, здравље, удове, добра, и остало”²⁰ нападачу, уколико је то праведно. Битно је нагласити и његов став да у природном стању свако може спроводити закон природе, тј. кажњавати и убијати оне који то заслуже. Слично мишљењу претходних аутора, и Лок сматра да одсуство арбитра омогућава и оправдава међусобно насиље. Убиство убице нема само функцију казне која ће га спречити да поново убије, већ и да буде пример који ће „одвратити друге од чињења сличног дела (које се не може компензовати).”²¹

Како су људи склони чињењу нерационалних поступака из страсти, Бог по Локу ствара државу, као апарат који би спречио људе да нерационално поступају у међусобном кажњавању. Врло интересантна је и тврдња Лока да „сви принчеви и вла-

¹⁹ Locke, John: Concerning Civil Government, 2nd Essay, Pennsylvania State University, 1998, стр. 99

²⁰ *ibid.*, стр. 6

²¹ *ibid.*, стр. 7.

дари независних влада широм света јесу у природном стању”, што директно имплицира да односи међу владарима, а тиме и државама, нису регулисани заједничким арбитром. Дакле, сваки опис односа два субјекта у природном стању који Лок даје, заправо јесте и опис односа држава у политичком животу. Аутор наставља и даље развија идеју недостатка неке врсте глобалног ауторитета, који би прекинуо природно стање међу државама, и као арбитар спречио ратове.

Лок свакако сматра самоодбрану праведном, али проширује спектар ситуација у којима је она праведна. Убиство другог у самоодбрани није оправдано само када агресор жели да убије, већ и када жели да наметне своју апсолутну вољу, као и да вам одузме новац и остала добра. По Локу, онај ко наметне апсолутну вољу над другим, самим тим даје себи право да у неком тренутку у будућности одузме и живот својом вољом.

Локово схватање својине директно диктира и размишљања и ставове о *Jus post bellum*-у. Када се ради о поседу, односно новцу и материјалним добрима, Џон Лок свакако даје врло специфично виђење односа поседа и права личности. Лок имовину третира готово као део личности, јер човек улаже сопствени рад у стицање поседа, те је стога, као и сам рад, део њега. Ипак, лична имовина има код Лока још значајнију позицију, што се посебно може закључити из његових ставова о правима освајача после рата. Насупрот пређашњим мислиоцима, по Локу освајач који је водио праведан рат, по победи нема никаква права над освојеном имовином, не само становништва које није имало никакав утицај на рат, већ ни над имовином оних против којих је директно ратовао! За разлику од имовине, победник у праведном освајачком рату има право да одузме живот онима против којих је ратовао, док су сви остали који нису директно учествовали у рату, као такви, недужни и није праведно кажњавати их. То представља огроман помак унапред у разматрању права победника у рату, јер претходни аутори су давали морално право победнику праведног рата не само над имовином, већ и над животима свих оних који су становници државе која је водила неправедан рат, а тек позивима на „умереност” и „људскост” покушавали да на неки начин утичу на смањење насиља.

Када се ради о разматрању грађанског рата, односно борби против владара, Лок тврди да сви владари, колико год били заштићени и „обожени”, ипак подлежу свим природним и Божјим законима. Будући да је због свог политичког ангажмана на страни буржоазије, он био протеран из Енглеске на шест година, не чуди став у делу „Две расправе о влади” које је објављено 1689, само годину дана по повратку у Енглеску, о праву да се одупре „неправедној и нелегалној сили”²² што је много отворенији став према ограничењу права суверена, у поређењу са претходно наведеним ауторима. Иако Лок отворено тврди да „где престаје закон, почиње тиранија”²³, он ипак даје и својеврсну утилитаристичку оgradu од тог става. Наиме, и поред тога што није потребан одређен број жртава да би закон био прекршен, а тиме и започета тиранија, Лок тврди да је понекад боље и сигурније да „неколицина грађана пати, него да се владар републике лако, и зарад малих прилика излаже.”²⁴

²² *Ibid.*, 114.

²³ *Ibid.*, стр. 113.

²⁴ *Ibid.*, стр. 115.

Ставови Џона Лока о праведном рату имају много тога сличног са ставовима претходника, по питању самоодбране, повремене нужности рата, начина започињања и вођења рата итд. Ипак, по први пут се јавља став да се насиље користи не само као казна за онога ко води неправедни рат, већ и као „пример другима”, као и потпуно нови приступ питању приватног власништва и поседа у рату, као и после рата. Ваља истаћи и Локово инсистирање на рационалности у објави и вођењу рата, чак и у самом размишљању о томе шта је стање рата и како се у њега улази. Аутор наводи да је „објава рата речју или делом, не страсном и исхитреном, већ сталоженом и мирном намером на живот другог човека”²⁵ заправо увод у стање непријатељства и разарања.

Имануел Кант и идеја праведног рата

У опусу немачког филозофа Имануела Канта нашло се места и за разматрање стања рата и мира, а самим тим и одређених погледа на праведност рата и понашања у рату. Један од најзначајнијих модерних филозофа рођен је 1724. године у данашњем Калињинграду, који је тада био у саставу Пруске, те је свој стваралачки век провео у времену сталних сукоба у Европи. Кант је током живота био сведок разједињености немачких државица, и сталне борбе за моћ, понајвише између две највеће и најзначајније – Пруске и Аустрије, док је и његов родни Калињинград, односно Кенингсберг, шест година био под руском окупацијом. У есеју „Вечни мир – филозофски нацрт” издатом 1795. године, Кант даје смернице и упутства како постићи коначни, вечни мир на планети.

Оно што је заправо кључно приметити код Канта јесте његово разликовање стања мира, чему се тежи, од привременог мира, односно примирја, које се дешава у стању рата. Свако оно стање у којем постоје изражене тензије, и нерешене размирице, јесте стање рата, чак и ако у том тренутку нема директног ратног сукоба. Свакако да су поменуте константне тензије међу европским државама, а поготово немачким, у 18. веку утицале на стварање оваквог виђења стања рата чак и без сукоба. Стога он тврди да и све стајаће војске треба да нестану, јер док год их буде постојаће тензија међу државама, а оне ће, у одређеном контексту, и саме за себе бити разлог рата. Ипак, Кант не забрањује апсолутно стицање војне вештине, већ толерише појаву „када се грађани добровољно с времена на време вежбају у руковању оружјем, да би тако себе и своју домовину осигурали од напада.”²⁶ Поред стајаћих војски, оно што би такође требало да престане да постоји, како би се дошло до Кантовог вечног, односно трајног мира, јесте и задуживање државе ради ратних напора, наслеђивање, поклањање, куповина или други начини стицања других земаља, мешање у унутрашње ствари суверене државе, што представља „*Jus ad bellum*” теорију, али и коришћење средстава и метода ратовања које би онемогућиле међусобно поверење по окончању рата, што је део теорије „*Jus in bello*”.

²⁵ *Ibid.*, стр. 12.

²⁶ Kant, Immanuel: Večni mir – filozofski nacrt, Um i sloboda – spisi iz filozofije istorije, prava i države, Danilo Basta, časopis Ideje, Beograd, 1974, стр. 139.

Ставови о стајаћим војскама и задуживању у рату директно су предвидели неке модерне проблеме, попут оних са великим војно индустријским комплексима у модерним и развијеним земљама, који се оптужују за изазивање сукоба. Наиме, често се управо војноиндустријски комплекси развијених земаља окривљују за директно мешање у економску политику земаља у којима послују, форсирајући нерационалне трошкове за одбрану и наоружавање трупа. Када се произведено оружје нагомила, директно се утиче на власт да изазове или подстакне оружани сукоб, како би се продајом тог оружја остварила добит. Такође, став о немешању у послове друге државе знатно се променио у модерно доба интервенционизма и разних „хуманитарних“ агресија.

Кант даје и сажето упутство и о понашању током самог рата, тј. „*Jus in bello*“, када позива на уздржавање од свих оних аката у току самог рата који би онемогућили међусобно поверење и измирење по окончању сукоба, и тиме онемогућили мир. Став аутора је да „*Jus in bello*“ директно утиче на сам исход рата, јер чак и ратни тријумф не доноси коначну победу, односно мир, уколико није извојеван по праведним правилима вођења рата, већ само привремено примирје.

Сви претходно поменути аутори сматрали су да се ратови воде услед недостатка заједничког ауторитета који би могао да их спречи. Кант не само да наводи ову чињеницу као разлог рата, већ нуди и решење, данас врло познато, за превазилажење овог проблема. Решење јесте „Савез народа“²⁷, глобална федерација независних држава са републиканским уређењем. Републиканско уређење јесте један од основних услова које поставља Кант у својим размишљањима о вечном миру, јер као такво одваја законодавну од изврше власти, ограничавајући владара у самовољи. То, заправо, значи да ће сами грађани, који плаћају цену рата, сами одлучивати о уласку у рат, и да ће самим тим и много више оклевати, за разлику од монарха који готово да рат не „осети“. Помињући Гроцијуса и Пуфендорфа, Кант чак изражава чуђење што се реч право уопште користи у постојећим међународним односима, што он сматра бесмисленим, „јер државе као такве не подлежу заједничкој спољашњој принуди.“²⁸ Интересантно је и становиште Канта о томе да би нека нова република, која би постала просвећена и склона вечном миру, била средиште те нове федерације, којој би се остале републике касније прикључивале. На ово становиште, као и на целокупну идеју, утицало је стање тадашњих распарчаних немачких држава. Стварањем једне јаке и просвећене немачке републике (нпр. Кантове родне Пруске) створили би се и услови за уједињење свих осталих немачких државица. Само стварајући савез народа и „савез мира“ можемо очекивати престанак ратног стања, и прелазак у вечни, тј. трајни мир. У том новоствореном савезу важило би опште гостопримство, без обзира на то из које државе човек долази. Кант чак користи и термин „грађанин света“ објашњавајући колико би били интегрисани сви људи, у поменутом савезу народа. Хоспиталитет, који наводи Кант, подразумева да се странац не треба третирати као непријатељ, уколико дође на територију која не припада његовој држави, док год се он мирно влада, што би омогућило неометану слободу кретања.

²⁷ *Ibid.*, стр. 145.

²⁸ *Ibid.*

За разлику од Лока, код Канта налазимо становиште да природно стање у међународним односима није стање мира већ константне тензије. Рат је, као такав, заправо „инструмент” природе, како би она натерала људе да се, бежећи од рата и сукоба, настане на целокупној површини планете.²⁹ Такође, природа се постарала, различитошћу језика и религија, да глобална хегемонија једне државе и владара не буде могућа. И овај став је и те како вредан пажње из данашње перспективе, јер се поставља питање, посматрајући нека глобална кретања, тј. стварање света са јединственом религијом (или глобалним недостатком религије уопште), и са једним прихваћеним језиком међународне комуникације (енглеским) – да ли је то решење проблема глобалне хегемоније?

За разлику од претходника, Кант нуди другачији, деонтолошки приступ проблему, Наводећи да владари морају бити мудри као змије, он додаје и ограничавајући услов – али и „невини као голубови.”³⁰ И у стању рата, и у стању мира, владар и држава не треба да тежи срећи и благостању по сваку цену, већ да политика буде ограничена моралом, те да се поступа искључиво из дужности. Кант, такође, разликује, међу владарима, политичаре моралисте и моралне политичаре, што је дистинкција која је и данас изузетно интересантна.

Кантови ставови о правилима започињања, вођења и завршавања рата драгоцен су додатак ризници размишљања великих умова о праведности рата, и рату уопште. Као што смо предочили, Кант даље развија неке од идеја које су биле присутне и код осталих аутора, као што је идеја заједничког судије међу државама, док се директно супротставља одређеним виђењима рата својих претходника, која наликју на идеје утилитаризма. Неке од Кантових идеја рата и ратовања, као што су поменуте проблематике глобалне хегемоније и цене одржавања стајаћих војски, и те како су значајне и примењиве и данас, што свакако потврђује величину и значај Кантове филозофије уопште.

Закључак

Размишљања о рату уопште присутна су у филозофији и у периоду од Аквинског до Канта, што је и потпуно природно, имајући у виду колико су ратови обликовали животе и свакодневицу филозофа у прошлости. И док је рат као феномен изучаван са свих аспеката – тактике, економије, логистике, итд., филозофија нуди своје виђење оправданости и ваљаности ратовања. У периоду од око пет и по векова, од Томе Аквинског до Имануела Канта, перцепција рата, па и његове оправданости, мењала се заједно са целокупном цивилизацијом, задржавајући одређене специфичности током целог овог периода. Од XIII до XVIII века свет пролази кроз огромне промене – политичке, културне, религијске и друге, те и мишљење о праведности рата такорећи еволуира – од Томиног виђења рата из позиције религије, до Кантовог схватања рата, само као дужности према постизању вечног мира.

²⁹ *Ibid.*, стр. 151.

³⁰ *Ibid.*, стр. 156.

Једно од мишљења које се није променило током поменутог периода јесте да рат може бити оправдан. Ниједан аутор не сматра да је сваки рат погрешан, без обзира на контекст. Чак и код Канта можемо прочитати да је ради постизања вечног мира некада неопходан праведан рат, иако он то тако експлицитно нигде не наводи. Али, имајући у виду да он пише и о аспектима „*Jus post bellum-a*”, као и о „*Jus ad Bellum-y*”, очигледно је да дозвољава вођење праведног рата. Не само то; његова поставка да је привид мира у стању рата, односно примирје инфериорно у односу на вечни мир који тек треба постићи, имплицира да се до њега може доћи тек изласком из примирја и постизањем одрживог стања без тензија, што се може учинити праведним ратом и успостављањем републиканског уређења. Идеја да рат може бити и праведан присутна је и у модерној етици рата, и једна је од идеја чија се суштина није мењала, што показује да је људско друштво у свим својим периодима и степенима развоја имало дубоку свест о реалности и неопходности рата као средства за постизање циљева.

Поред започињања праведног рата, идеја праведног вођења рата, односно „*Jus in Bello*”, присутна је током целокупног периода, али се она знатно разликује код различитих аутора. Док Гроцијус и Пуфендорф ограничавају убијање цивила, деце и недужних у рату апелима на „умереност” и „људскост”, без давања директне моралне забране чињења таквих дела, Лок и Кант то изричито забрањују. Са једне стране, Лок то аргументује правним одредницама које се тичу и људских права, али и права својине, док, с друге стране, Кант забрањује било какво убијање невиних, јер оно не води одрживом миру по окончању сукоба, већ тензијама у будућим односима. Локово виђење права освајача, па макар он био и праведан, над имовином поражених, чак и оних који су се директно неправедно борили против њега, потпуно је супротно од становишта Аквинског, Гроцијуса и Пуфендорфа.

Још једна од идеја која се понавља код сваког аутора јесте и тачно одређење ко може и сме да започиње ратове. Постоји консензус да искључиво суверени владари, и нико други, могу почињати праведне ратове. Мишљење о самој позицији владара у рату се пак прилично мења током више од пет векова, и од захтева за потпуну послушност владару у XIII веку, полако прелази у отворено довођење у питање апсолутне моћи суверена у XVIII веку. Свакако да су велике друштвене промене у уређењу друштва током овог периода утицале и на позицију владара, и његове прерогативе, како у миру, тако и у рату.

Као што је поменуто више пута у самом тексту, идеја недостатка заједничког ауторитета међу државама, тј. проблем недостатка „светског судије”, заједничка је свим наведеним ауторима. Занимљиво је пратити развој идеје о чињеници да је рат последица непостојања неког ентитета који би регулисао односе међу државама, од пуке констатације те чињенице код Томе Аквинског, до изналагања решења овог проблема код Канта. Недостатак заједничког арбитра осликава се често и у односима људи у природном стању, тј. без социјалних структура. И ову идеју природног стања и природног закона аутори различито схватају, јер се на питање да ли је рат или мир својствен природном стању, дају различити одговори.

Пратећи развој идеје праведног рата, као и идеја које чине аргументацију аутора, може се закључити да су одређени ставови, као што су однос владара и потчињених, понашање у рату, итд. одређени и личним животима филозофа, као и духом времена

у којем су стварали, док су неки други ставови, попут недостатка заједничког арбитра, могућности праведног ратовања, итд. заправо готово непромењени. Посматрајући из данашње перспективе, може се рећи да је идеја да се може праведно ратовати и те како присутна у модерно доба, али да се идеја глобалног судије и даље није у потпуности реализовала, иако су уложени огромни напори у стварање стабилне глобалне организације која би имала ауторитет над свим државама света.

Литература

[1] Милашиновић, Радомир; Милашиновић, Срђан: Основи теорије конфликта, Факултет Безбедности, Београд, 2007.

[2] Von Clausewitz, Carl: On War, Oxford University Press Inc, New York, 2007.

[3] Aquinas, St. Thomas: Summa Theologica, <http://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa.html>

[4] Grotius, Hugo: The Rights of War and Peace, Libery Fund, Indiana, 2005.

[5] Pufendorf, Samuel: The Whole Duty Of Man According to the Law of Nature, Libery Fund, Indiana, 2003.

[6] Locke, John: Concerning Civil Government, 2nd Essay, Pennsylvania State University, 1998.

[7] Kant, Imanuel: Večni mir – filozofski nacrt, Um i sloboda – spisi iz filozofije istorije, prava i države, Danilo Basta, časopis Ideje, Beograd, 1974.

ДРАГУТИН ДИМИТРИЈЕВИЋ АПИС И КАРАЂОРЂЕВИЋИ (ОД МАЈСКОГ ПРЕВРАТА 1903. ДО СОЛУНСКОГ ПРОЦЕСА 1917)*

Страхиња Јеремић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

У овом раду описано је како је пуковник Драгутин Димитријевић Апис, од великог присталице династије Карађорђевић и личних веза које је неговао са краљем Петром и регентом Александром до 1914. године, постао противник кога се наследник краљевске круне у Србији прибојавао и кога је по сваку цену желео да уклони.

Кључне речи: *Солунски процес, Апис, Карађорђевићи, краљ Петар, регент Александар, Србија*

Увод

Ове године навршава се сто година од Солунског процеса који је вођен пред Војним судом у Солуну, а његов повод био је наводни покушај убиства регента Александра Карађорђевића, 11. септембра 1916. на Солунском фронту. У историографији преовладава став да је у питању инсценирани атентат, чији је циљ да се за покушај регентовог убиства окриви пуковник Драгутин Димитријевић Апис, у то време заменик начелника штаба Треће армије, од 1911. неформални вођа тајног официрског удружења „Уједињење или смрт“ (познатијег под именом „Црна рука“) и један од најугледнијих и најутицајних српских официра тога времена. Осим атентата, оптужница је Аписа и његове најближе сараднике додатно теретила и за „превратничко деловање“ у земљи, покушај војног пуча и збацивање регента Александра, као и покушај склапања сепаратног мира са Аустроугарском. Пуковник Апис је ухапшен у селу Воштаране 15. децембра 1916. године, заједно са великим бројем чланова „Црне руке“, углавном својих пријатеља. Пресудом Војног суда од 5. јуна 1917. године Апис је осуђен на смрт, а стрељан је 13. јуна у близини Солуна, заједно с артиљеријским мајором Љубомиром Вуловићем и Радом Малобабићем. Остали оптужени осуђени су на затворске казне.

Позадину Солунског процеса, као што је историјска наука утврдила, не чине само лични анимозитети председника српске владе у егзилу и регента Александра Карађорђевића према једном од најмоћнијих официра у српској војсци тога време-

* Рад под овим насловом је дипломски (завршни) рад потпоручника Страхиње Јеремића, одбрањен на Војној академији септембра 2016. године. Ментор: проф. др Мирјана Зорић.

на, већ је она много дубља и комплекснија. У деценијама које ће уследити после Солунског процеса изашло је на видело обиље чињеница које се могу довести у узрочно-последичну везу са Аписовим ликом и делом, посебно његовим трагичним крајем, што је наметнуло потребу за преиспитивањем овог контроверзног суђења. То је учињено 2. јуна 1953. године, тек под комунистичким режимом у Југославији, када је у обновљеном процесу Врховни суд Србије рехабилитовао Аписа и његове следбенике. Данас се налазимо пред једном новом фазом тумачења Аписовог лика и дела, пред иницијативом да се, на стогодишњицу Солунског процеса, Аписови посмртни остаци пренесу и свечано, уз државне почести, сахране на Калемегдану. Јавно мњење је по овом питању подељено. Док су једни против ове иницијативе, други у њој виде допринос неговању културе сећања и историјске традиције у српском народу у целини.

Драгутин Димитријевић Апис

Један од најмоћнијих, али и најконтроверзнијих српских официра с почетка 20. века, Драгутин Димитријевић Апис рођен је 5/17. августа 1876. године у Београду, од оца Тодора и мајке Јованке. Димитријевићи су били цинцарског порекла.¹ У време када је започео Први српско-турски рат (1876), његова породица се преселила у Крагујевац, где су му отац и два стрица у то време радили у крагујевачкој фабрици муниције. Потом, породица се сели у Краљево, а затим у Ниш, где је Драгутин завршио основну школу и 1885. године се уписао у класичну гимназију. У Пироту је 1889. Драгутин завршио нижу гимназију, да би се 1890. године преселио у Београд, настанивши се у кући своје сестре и зета. Како је рано остао без оца, бригу о њему преузела је његова сестра Јелена и њен муж Живан Живановић. У Београду је наставио школовање, а због своје грађе и велике енергије, у Првој београдској гимназији добио је надимак Апис, по бику из египатске митологије. По завршетку гимназије (седам разреда), 1892. године, уписао је Нижу школу Војне академије и завршио је 1896, као шести у класи, да би потом, као потпоручник, нешто више од годину дана провео на служби у 7. пешадијском пуку у Београду. Септембра 1898. године уписао је Вишу школу Војне академије, за генералштабне официре, а у чин пешадијског поручника произведен је 1899. године.

Почетком 20. века Апис је предводио групу млађих официра завереника, незадовољних владавином краља Александра Обреновића, унутрашњим приликама у Србији, а посебно незавидним материјалним положајем официрског кора и краљевом женидбом са Драгом Машин 1900. године. Заједно са Антонијем Антићем осмислио је и организовао пуч 29. маја 1903. (Мајски преврат) у којем су убијени краљ и краљица, а он је био тешко рањен. Због озбиљне инфекције ране, која је претила да му угрози живот, Апис је пребачен у Беч где је успешно оперисан о трошку Петра I Карађорђевића који је, према писању Дејвида Мекензија (1989), платио 22.000 динара за његово лечење.² Већ крајем 1903. године Никола Пашић је тра-

¹ Дејвид Мекензи, *Апис*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1989, стр. 24.

² Исто, стр. 233.

жио да се завереници отпусте, али краљ Петар то није дозволио.³ Међутим, на инсистирање Николе Пашића, због спољнополитичких односа Србије, старији официри међу завереницима су пензионисани 1906. године, док су млађи и даље остали активни у служби, међу којима је био и Апис.

После Мајског преврата 1903. и смене династија у Србији, започиње блистава војничка каријера Драгутина Димитријевића Аписа. Његов утицај међу официрима и у самој војсци стално је растао. Најпре је, 1904. године, пратио престолонаследника Ђорђа Карађорђевића на његовом путу по Швајцарској и Горњој Италији; половином 1905. године унапређен је у капетана прве класе и положио испит за службу у Генералштабу, а онда је отишао на усавшавање у Немачку. Од 1905. до 1906. године у Берлину је учио немачки језик и упознавао се са организацијом и обуком немачке војске која је у то време била највећа војна сила у Европи. Присуствовао је и великим војним маневрима у близини Познања у Шлезии. По повратку из Немачке радио је, од септембра 1905. до марта 1907. године, у генералштабном одељењу Министарства војног. Ту се повезао са перспективним официрима, међу којима је био и Радомир Путник. Настојао је да промовише своја знања и искуства стечена у Немачкој, како би допринео унапређењу организације и обуке српске војске.⁴ Апис је врло брзо стекао велики углед и утицај међу млађим официрима, али и међу онима са већим чиновима. Официри завереници (из 1903) састајали су се на сваку годишњицу Мајског преврата и за њих је Апис био симбол тог преврата.⁵ Млађим официрима био је идол, успевао је лако да им наметне своје идеје и да их стимулише на нове активности и подухвате. Краће време боравио је у Македонији, а по повратку вршио дужност помоћника начелника штаба Дринске дивизије 1908. године. За време свог боравка на југу Србије постао је члан Четничког удружења чије је седиште било у Скопљу и Куманову.

Драгутин Димитријевић Апис био је један од организатора и вођа тајног удружења (организације) *Уједињење или смрт*, познатијег као *Црна рука* (основане 1911. године), чије је језгро представљала неформална завереничка група официра – црнорукаца који су 1903. године извршили Мајски преврат. Удружење је, по једнима, основао Богдан Раденковић, заједно са Војиславом Танкосићем и Љубом Јовановићем Чупом, а по другима – сам Апис.⁶ Међутим, према Аписовом тврђењу он се придружио седморици чланова централног комитета овог тајног удружења,⁷ али ће у њему врло брзо преузети водећу улогу. Како је у то време био близак са политичарима и војним врхом, он је своје позиције искористио за јачање ове организације и њен утицај на унутрашње политичке прилике и креирање националне политике Србије. Циљ саме организације била је револуционарна борба за уједињење српства, а Србија је требало да буде Пијемонт око којег би се остварило ово уједињење. Непосредни повод за њено формирање била је, пре свега, аустроугарска анексија Босне и Херцеговине и тешка ситуација у Македонији уочи балканских ратова. У политичком животу Србије утицај „Црне руке” осећао се нарочито по завршетку балканских ратова.

³ Исто, стр. 54.

⁴ Исто, стр. 57.

⁵ Исто, стр. 58-59.

⁶ Исто, стр. 66.

⁷ Исто, стр. 68.

Пред Први балкански рат Први балкански рат организација је постала, у преносном смислу, инструмент министарства спољних послова у креирању и вођењу спољне политике српске владе. Апис је врло брзо постао главна личност у „Црној руци”, а она је имала велики утицај и на *Народну одбрану* преко Милана Васића, међу комитима преко Војислава Танкосића, а међу интелектуалцима и омладином преко Љубе Јовановића Чупе. Апис је преко Милована Миловановића⁸ и Радомира Путника одржавао тесне везе са српском владом и војним врхом. Захваљујући добрим односима са краљем Петром успео је да наговори будућег престолонаследника Александра Карађорђевића да донира 20.000 динара за *Пијемонт*, гласило „Црне руке”.⁹ Међутим, годину дана после њеног оснивања, око Александра Карађорђевића 1912. окупиће се група официра, такође у статусу тајне официрске организације, под називом „Бела рука” која ће у јавном животу Србије наступати као противник и противтежа „Црне руке”. На челу те групе био је Петар Живковић, који је настојао по сваку цену да окрене престолонаследника против црнорукаца, тврђом како би они за њега могли да постану опасни као и у време Мајског преврата против Обреновића.¹⁰ Како није успео формално да докаже своје тврдње, Живковић је био кажњен због ширења лажних гласина. Апису је у то време добродошла безрезервна подршка краља Петра, Милована Миловановића и начелника Генералштаба Радомира Путника.¹¹

У Аписовој биографији, коју је написао Дејвид Мекензи, наводи се да је од јула 1910. био шеф штаба Коњичке дивизије у Београду, а од октобра исте године предавао стратегију на Војној академији. Пред Први балкански рат охрабрио је Милована Миловановића, министра спољних послова у влади Србије и уједно њеног председника, да се определи за одлучнију спољну политику и уђе у рат са Турцима. Са друге стране, Миловановић је Апису ставио на располагање средства за анти аустријску пропаганду и све до своје смрти, половином 1912. године, одржавао је са Аписом редовне везе. Апис је предлагао Миловановићу да са Бугарима склопи споразум, како би заједнички отпочели Први балкански рат. Истовремено, три групе официра, углавном црнорукаца, пред сам рат (у септембру 1912. године) ангажоване су у извиђању Старе Србије и Македоније, како би за начелника Врховне команде Радомира Путника прикупиле поуздане информације о расположењу албанских вођа у овим областима по питању рата са Турцима.¹² Међутим, током ових активности, Апис се 1. октобра 1912. разболео од бруцелозе (малтешке грознице), коју је добио вероватно од некуваног козјег млека које је пио по албанским селима. Како се тада налазио у штабу коњичке дивизије, наставио је да ради болестан, са високом температуром, и у време када је рат отпочео. Ипак, по наређењу више

⁸ Милован Миловановић је од 1909. до 1912. године био министар спољних послова у влади Краљевине Србије и председник владе од 25. јуна 1911. (по старом календару), све до своје смрти. Преминуо је неколико месеци пре избијања Првог балканског рата, а Слободан Јовановић га је сматрао за једног од најбољих српских дипломата, јер је „српске интересе имао стално на уму, али их није сувише наглашавао, него их је везивао за неке више и општије интересе.”

⁹ Дејвид Мекензи, *Апис*, стр. 74.

¹⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3, Београд 1936, стр. 343.

¹¹ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 42.

¹² Исто, стр. 89.

команде, и упркос његовим протестима, пребачен је у војну болницу на лечење. Преко три седмице био је без свести, готово на граници живота и смрти, а опоравак му је био дуг и тежак, па због опште слабости месецима није могао да хода.¹³ Из болнице је изашао тек у априлу 1913. године, а онда је наставио лечење у Берлину. Због тога није могао учествовати у балканским ратовима.

Јануара 1913. Апис бива унапређен у чин потпуковника, а у августу исте године постављен је за шефа Обавештајног одељења Генералштаба, захваљујући, поред осталог, и утицају „Црне руке” на српски војни врх. Ова функција му је омогућила да успостави контакте са истомишљеницима изван Србије и, пре свега, контролише мрежу српских тајних агената и оперативаца у Аустроугарској, у чему су му највише помагали Раде Малобабић, мајор Љубомир Вуловић и пуковник.¹⁴ Контролисао је и организацију Млада Босна, која ће 28. јуна 1914. извршити атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Тада је један од преживелих атентатора, Мухамед Мехмедбашић, од Аписа затражио заштиту и уз њега остао до самог краја.

Након победе у Балканским ратовима, дошло је до велике кризе у односима између војне и цивилне власти у Србији, пре свега по питањима везаним за управу у новоослобођеним областима. Једно време Македонија је била под војном управом, али када је дошла под цивилну власт радикали су у њој почели постављати корумпиране службенике. Официри су приговарали полицијским службама због крађа и корупције, што је непосредно проузроковало и међусобне сукобе. *Пијемонт* је због тога месецима нападао министра унутрашњих послова Стојана Протића, а овај је априла 1914. одговорио Уредбом о приоритету грађанске над војном влашћу на новоослобођеним територијама.¹⁵ Војни командант у Македонији Дамјан Поповић оглушио се о ову уредбу, због чега бива смењен, али су официри листом стали уз њега, супротстављајући се на тај начин самој влади. Официри су у том - подухвату добили и непосредну подршку опозиције радикалској власти у Србији.

У почетку Апис није био укључен у сукобе између војске и цивилне власти у Македонији, али је већ од маја 1914. године око себе окупио официре и стао на чело побуне против радикалске владе. Официре у Македонији саветовао је да појачају кампању против грађанских власти и да се телеграмима обраћају непосредно самом краљу. Уз тајну подршку Радомира Путника, Апис се састајао са опозиционим политичарима и са њима преговарао чак и о могућем војном пучу, као начин-у изласка из новонастале кризе. Свакако, није био у питању војни удар у Србији, већ само удар на цивилну власт у Македонији, као могућност да се испровоцира пад владе Николе Пашића и наметну нови избори у Србији. Уследиле су оптужбе радикала на његов рачун, што Апису није сметало да почетком јуна 1914. настоји да наговори одређене официре да преузму власт у Македонији, али су га његови најближи сарадници одбили, страхујући од могућих подела у војсци.¹⁶

Сукоб између војне и цивилне власти у Србији и даље се заоштравао, а окосницу војничке опозиције влади представљала је заправо „Црна рука”. Сакривајући се

¹³ Исто, стр. 93-94.

¹⁴ Исто, стр. 94.

¹⁵ Исто, стр. 108-109.

¹⁶ Исто, стр. 111; 113-114; 116; 118-119.

иза војске, али и политичке опозиције радикалској влади, црнорукци су приморали краља Петра да непосредно пред почетак Првог светског рата распусти владу Николе Пашића, иако је Радикална странка имала већину у Народној скупштини. Тек након руске интервенције, претпоставља се и уз помоћ француског капитала, криза је решена у Пашићеву корист, а краљ Петар је био приморан да се повуче, наводно због болести, и за регента именује престолонаследника Александра.¹⁷ Међутим, конфронтирање између Аписа и црнорукаца, на једној, и Пашићеве владе, на другој страни, није престало. Како су Апис и црнорукци преко Народне одбране настојали да прошире мрежу својих агената по Босни и Херцеговини, у чему им је помагало велико незадовољство српског становништва аустроугарском управом, као и српски национални покрет и ширење југословенске идеје после балканских ратова, Пашићева влада је, на другој страни, настојала по сваку цену да не квари односе са Аустроугарском, настојећи институционално да блокира рад црнорукаца у Босни и Херцеговини.¹⁸ Тако је неколико дана пред почетак Првог светског рата, Апис узалуд чекао Рада Малобабића, кога је ухапсила српска полиција, не обавестивши о томе самог Аписа. Малобабић је, на тај начин, постао жртва сукоба Аписа са радикалима. Одмах после тога Апис је отишао у Крагујевац, који је непосредно пред рат постао седиште Врховне команде српске војске, где је осам месеци обављао дужност шефа Обавештајног одељења у Врховној команди и шефа информационог бироа.¹⁹

Колико је Драгутин Димитријевић Апис имао велики утицај на опозицију у Србији говори и податак да су му се на почетку рата, када је Никола Пашић покушавао да образује коалициону владу, опозициони политичари, укључујући и једног Љубомира Давидовића (од 1912. вође Самосталне радикалне странке, која ће 1919. године прерасти у Демократску странку) обраћали за савет.²⁰ Међутим, у Крагујевцу је 1915. године дошло до погоршавања односа између Аписа и Александра Карађорђевића, што је знатно ослабило његове позиције у војсци, као и утицај на политичаре. Томе је додатно допринела и чињеница да су у рату гинули његови најбољи другови који су му били и највећа подршка. Након свађе са регентом Александром, Апис је, марта 1915, прекомандован из Врховне команде у Ужичку војску, као начелник штаба, да би у октобру исте године унапређен у чин пуковника и био постављен за начелника штаба Тимочке војске.

У време бугарске мобилизације, пред напад на Србију, Радомир Путник је тражио од Пашића да од савезника захтева одобрење за предузимање превентивног напада на бугарску војску и заузимање Софије, али се од тога одустало, јер савезници за то нису желели ни да чују.²¹ Затим ће Аписова група окривити Пашића и Врховну команду што Бугарска брзом акцијом српске војске није избачена из рата.²² Након бугарског напада, средином октобра 1915, Апис је у Куршумлији затекао

¹⁷ Андреј Митровић, *Serbia's Great War 1914-1918*, London 2007, стр. 24.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 142, 146.

²⁰ Исто, стр. 148.

²¹ Исто, стр. 155.

²² Исто, стр. 156.

Рада Малобабића на слободи, али под полицијским надзором. Полиција га је 31. октобра 1915. предала Апису, који је за њега потписао признаницу.²³ У новембру 1915. Тимочка војска је по Аписовом плану привремено заузела Качаничку клисуру, али због изостанка очекиване помоћи савезничке војске са југа и снажног притиска бугарске 2. армије није могла да напредује ка Скопљу.²⁴ Комплетна српска војска тих дана је кренула у повлачење преко албанских и црногорских планина, а Тимочка војска је током овог повлачења штитила десни бок других српских јединица, бивајући у сталном борбеном контакту са бугарском војском и спречавајући њен продор ка Елбасану.²⁵

У фебруару 1916. године Апис се из Драча пребацио на Крф, где је провео неколико месеци, да би, као помоћник начелника штаба 3. армије, у мају 1916. отишао на Солунски фронт. Ту ће наредне године уследити коначни расплет једне изузетно бурне војничке каријере, чији крај и данас изазива бројне контроверзе и отворена питања у историјској литератури. Реч је, пре свега, о мотивима и позадини Солунског процеса (вођеног пред Војним судом у касарни треће армије у Солуну од 28. маја до 5. јуна 1917), чији је повод био наводни покушај убиства регента Александра Карађорђевића, када је 11. септембра 1916. код Острова са велике удаљености пуцано на његов аутомобил. Вероватно се радило о намештеном атентату, са циљем да се у овај догађај уплете и сам Апис. Апис је ухапшен у селу Воштаране, 15. децембра 1916. године. Том приликом је ухапшено много чланова „Црне руке”, углавном Аписових пријатеља. Оптужница га је теретила за „превратничко деловање” у земљи, с политичким циљем. Поред тога, у тужби се наводило да је прикривао Рада Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића, који су били оптужени истом тужбом, и да су покушали да изврше атентат на престолонаследника Александра, док се аутомобилом возио из Острова у свој логор. Пресудом Војног суда од 5. јуна 1917. године Димитријевић је осуђен на смрт, а стрељан је 13. јуна у близини Солуна, заједно с артиљеријским мајором Љубомиром Вуловићем и Радом Малобабићем.

Иако је познато да је Апис сматао Николи Пашићу и регенту Александру, позадину Солунског процеса не чине само лични анимозитети председника српске владе у егзилу и регента Александра Карађорђевића према једном од најмоћнијих официра у српској војсци, већ је она много дубља и комплекснија. У овом раду је настојано да се осветли та позадина, у оној мери колико је то расположива литература и изворна грађа омогућила, као и да се објасни како је пуковник Драгутин Димитријевић Апис, од великог присталице династије Карађорђевић и личних веза које је неговао са краљем Петром и регентом Александром, постао противник кога се наследник краљевске круне у Србији прибојавао и кога је зато одлучио да уклони. У деценијама које ће уследити после Солунског процеса „изронило” је на видело обиље чињеница које се могу довести у узрочно-последичну везу са Аписовим ликом и делом, посебно његовим трагичним крајем, што је наметнуло ново преиспитивање његове историјске улоге у целини.

²³ Исто, стр. 157.

²⁴ Исто, стр. 161.

²⁵ Исто, стр. 163.

Аписова улога у Мајском преврату 1903.

Када је реч о улози Драгутина Димитријевића Аписа и групе млађих официра, његових истомишљеника у Мајском преврату 1903. године, односно разлозима који су довели до убиства краљевског пара, евидентно је да политика и понашање краља Александра Обреновића, пре свега материјални статус официра под његовим режимом и краљева женидба Драгом Машин, нису били једини мотив Мајског преврата, већ однос према династији Обреновић у целини, пре свега, њеном последњем представнику – краљу Александру. О томе нам говори и податак да су се официри завереници (после 1903) састајали не само на сваку годишњицу Мајског преврата већ се Апис редовно састајао са својим истомишљеницима и пре убиства краља Александра и у слављу обележавао датум када је извршен атентат на Михаила Обреновића (1868. године). Кнез Михаило је, иначе, био један од најуспешнијих владара које је Србија имала у 19. веку. Сматрамо да је то питање (однос црноукаца према овој династији у целини), као и нагло окретање ка Карађорђевићима, недовољно обрађено у нашој историографији. Зато се намеће логично питање: да ли је кнез Петар Карађорђевић био, пре свега, избор политичара, бивших министара из редова либералних првака који су у претходном периоду били лојални и одани Обреновићима, а који су пристали уз официре и заверу, или су у томе главну реч имали завереници и њихов неформални вођа Драгутин Димитријевић Апис?

О томе нам је драгоценост сведочанство оставио Ђорђе Симић, угледни дипломата и политичар тога времена, као непосредни очевидац догађаја који су уследили одмах по убиству краљевског пара. Симић је забележио да је у војсци, када јој је саопштено да је краљевски пар убијен, „почело извикивање имена кнеза Петра Карађорђевића и позив да преузме краљевски престо”. То је навело Симића да закључи да су „завереници радили у интересу династије Карађорђевића, а вероватно и у споразуму са њеним представником књазом Петром”. Симић је сматрао да су завереници схватили како би проглашење кнеза Петра за краља од стране војске наишло на рђав пријем у земљи и иностранству. Због тога су официри одлучили да политичарима препусте образовање цивилне владе, у којој би и они били заступљени; влада је, иначе, образована у раним јутарњим часовима 29. маја 1903, непосредно по извршењу атентата. Привремена влада је требало, држећи се уставних принципа, да спроведе избор новог владара, што би оваквој процедури обезбедило легалитет и легитимитет пред домаћом и међународном јавношћу. Симић је описао и како је створена нова влада. Пошто је извршено убиство, вође завереника су похитале у Министарство унутрашњих дела, где су их чекали цивили, саучесници у овом подухвату; одатле су официри одлазили кућама оних личности са којима је договорено да уђу у владу. Сагледавајући, ипак, последице убиства краљевског пара, Симић је констатовао да ће поступак завереника донети Србији тешку осуду широке јавности у свету и у перспективи наметнути тзв. „завереничко питање” које неће бити лако решено.²⁶ Врло брзо ће се показати да је Симић био у праву.

²⁶ Архив Србије (АС), Ђорђе Симић, *Успомене*. (Од 29. маја до 9. октобра 1903), стр. 11-29.

У овом поглављу нисмо се бавили реконструкцијом Мајског преврата, већ смо настојали да изнесемо и проблематизујемо само нека од питања која су везана непосредно за улогу Драгутина Димитријевића Аписа, као организатора и вође преврата, као и у годинама које ће затим уследити, а везана су за решавање већ поменутог „завереничког питања” у Србији. Апис је веома рано преузео главну улогу међу млађим завереницима. Често се састајао с њима у кући своје сестре и зета Живана Живановића, у којој је иначе боравио. Ту је чувао и први списак чланова и заклетву, коју је потписало шест млађих официра, да би касније те документе уништио. Док је лежао болестан 1902. године, Апис је скицирао писану заклетву, како би обавезао заверенике и осујетио њихово одустајање од завере. Она је, иначе, представљала њихов национални и политички програм: „Увиђајући сигурну пропаст Отаџбине, ако се данашње стање продужи за најкраће време и оглашавајући као најглавније кривце за све Краља Александра и његову милосницу Драгу Машин, заклињемо се и потписима својим обавезујемо да ћемо их побити. На престо српски, опран крвљу ових бесчасника, довешћемо Петра Карађорђевића, унука Вождовог и сина законитог кнеза пок. Александра Карађорђевића”. Апис је тражио од свих завереника да потпишу ту изјаву која је откривала и њихов циљ: да убију краљевски пар и да поново доведу на престо династију Карађорђевића.²⁷

Апис и његови другови ширили су опрезно своју заверу. Врбовање официра обављало је само неколико одабраних завереника, пре свега поручници Апис и Антоније Антић. Аписов зет Живан Живановић је тек касније сазнао да је списак завереника он крио у старој пећи њихове породичне куће, који ће касније бити спаљен ради безбедности завереника. Новембра 1901. млади официри су одлучили да потраже подршку истакнутих политичара и политичких струја, као и виших, искуснијих официра који су били незадовољни владавином краља Александра и његовом жидбом. Тако ће око себе временом окупити: некадашњег министра унутрашњих дела Ђорђа Генчића, Јована Авакумовића, генерала Јована Атанацковића, истакнутог карађорђевићевца Хаџи Тому, затим (1902) поједине људе на кључним положајима у Србији, као што је био службеник у Министарству иностраних дела Аксентије Рујанац Баџет (који ће врло брзо, након изненадне полицијске провале у његовој канцеларији, бити напречац протеран из Београда), па пешадијски поручник Велимир Вемић и инжењеријски поручник Божин Симић. Иако је Апис знао често да наглашава да су „велике идеје одувек биле дело неколицине”, завера се ширила по гарнизонима у Србији. Схватајући да су им за успех планираног подухвата неопходни и виши, искуснији официри, завереници су успели да придобију и пензионисаног пуковника Александра Машина, брата Драгиног покојног мужа, потпуковника Дамјана Поповића (ађутанта краља Александра Обреновића) и потпуковника Петра Мишића, који је командовао Шестим пуком у Београду, као и два млађа официра који ће касније заузимати високе положаје у војсци – потпоручници Војислав Танкосић и Петар Живковић. Живковић ће касније, нарочито од кад је 1912. постао вођа „Беле руке”, постати и Аписов смртни непријатељ. Нешто касније, овој групи придружиће се и познати индустријалац и надалеко чувени пивар Ђорђе Вајферт. Он ће уложити и велика новчана средства за реализацију идеје око уклањања краљевског пара.

²⁷ Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, том IV, Београд 1923-1925, стр. 343-347.

Својом огромном енергијом и јасним циљевима, Апис је своје пријатеље заверенике држао чврсто на окупу и наговарао на делање. Налазећи се на челу једног широко распрострањеног тајног покрета, Апис је већ у доби између своје двадесете и тридесете године, када се завера припремала, снажно испољио особине захваљујући којима ће постати доминантна личност у Србији у првој и другој деценији 20. века.

Свега неколико сати након убиства краљевског пара, 29. маја 1903, у чијој завршници Апис није учествовао због тешких рана које је на почетку задобио, официри завереници и њихови савезници међу цивилима држали су потпуно у својим рукама војску и владу. Њихове присталице су овладале гарнизонима у унутрашњости Србије. Тог јутра у Београду је формирана привремена влада, да би затим завереници окупили представнике свих политичких странака, ради формирања владе народног јединства, која ће водити Србију неколико месеци након преврата. Завереници су на тај начин правилно поступили, када су власт одмах препустили истакнутим политичарима, а нова влада вратила је Устав из 1901. године, после чега је Народна скупштина огромном већином за краља изгласала кнеза Петра Карађорђевића.

Није спорно да су Апис и његови другови, као извршиоци Мајског преврата, а тиме и завереници у целини, учинили велику услугу и задужили династију Карађорђевића, јер трагична смрт последњег Обреновића ставила је тачку на вековни спор двеју династија који је у више наврата паралисао Србију. Апис је уверавао своје другове који су оклевали да је неопходно убити краља: „Убиство краља нанеће велику штету нашем угледу и угрозиће мир у земљи и иностранству. Али време ће показати да то нисмо учинили из нискости и мржње, већ у интересу државе”.²⁸

О преврату 1903. године много је писано. Међутим, новооткривена документа и историјска грађа, расута по многим архивима у земљи и иностранству, бацају донекле ново светло на овај догађај. Према новијим сазнањима, припреме за преврат текле су нешто другачије него што је то најчешће у нашој литератури приказивано. Једна од полазних основа за описивање завере и атентата на краља Александра и краљицу Драгу у досадашњој литератури била је књига Драгише Васића *Деветсто трећа* (1925), по којој су зачетници и главни актери завере били млађи официри: коњички поручник Антоније Антић, пешадијски поручник Драгутин Димитријевић Апис, поручник Милан Маринковић, потпоручник Никодије Поповић и још тројица других официра. Они су већ 6. септембра 1901, по стартом календару, донели одлуку да краљевски пар буде убијен 11. септембра, на балу организованом поводом краљичиног рођендана у сали „Коларац”. Убиство је требало, како је писао Васић, да буде, на предлог Аписа, извршено камама затрованим цијан-калијумом, али је све то пало у воду, с обзиром на то да се краљ и краљица нису појавили балу.

У *Мемоарима* Јована Авакумовића, политичара који је био председник владе и код Обреновића и код Карађорђевића, а који се чувају у Архиву САНУ, пише да је први разговор о уклањању краљице Драге био обављен у ноћи између 11. и 12. јула 1900. године, и то у самом двору, у ађутантској соби. У том разговору, поред Авакумовића, учествовали су још и генерал Василије Васа Мостић, љубимац краља Милана, генерал Цинцар-Марковић, Лаза Лазаревић, пуковник Леонидас Соларевић и Дамјан Поповић, који је тада био ађутант краља Александра. Авакумовић

²⁸ Исто, стр. 618.

тврди да је разговор иницирао генерал Мостић, како би пренео поруку краља Милана да по сваку цену спречи женидбу краља Александра Драгом Машин. „Унапред пристајем да г. Авакумовић ту женидбу спречи, или узимањем оставке од стране краља Александра, или, најпосле, ако не може бити другачије, ма и одузимањем живота краљу Александру...”, пише у мемоарима бившег председника владе.

У Државном архиву у Бечу налази се један врло значајан документ, строго поверљив извештај од 28. априла 1904. године (РА, XIX), који је открио Ваца Казимировић и објавио га у двотомној монографији о Николи Пашићу. Нажалост, врло мало је или готово нимало коришћен у нашој историографији која се бавила Мајским превратом. Реч је о специјалном извештају аустроугарског посланика (Константина Думбе) у Београду, који је настао на основу сведочења једног од вођа завере, потпуковника Петра Мишића. Извештај је написан тако, како то у уводу наводи посланик из Беча, да би једног дана могао да послужи као „историјски извор”.²⁹ И овај извор, попут мемоара Јована Авакумовића, открива да је завера против последњег Обреновића била склопљена много раније него што се група млађих официра одлучила на ликвидацију суверена. У извештају аустријског дипломате посебно се наглашава да је душа завере био Ђорђе Генчић, министар унутрашњих дела у влади др Владана Ђорђевића и да је он био тај који је инсистирао да се „судбина краља Александра не одваја од судбине краљице Драге, да обоје морају бити уклоњени или да се од свега дигну руке”. Уз Генчића, пише у овом документу, чланови главног завереничког одбора били су и генерал Јован Атанацковић, пуковник Александар Машин, Перат Мишић, Леонидас Соларевевић, Дамјан Поповић и Ђока Михајловић, што указује да главни завереници нису били млађи већ, заправо, старији официри. Нешто касније, овој групи ће се придружити и познати индустријалац и надалеко чувени пивар Вајферт.

Документ из Бечког државног архива указује да у првобитним плановима завереника није разматрано убиство краља Александра. Њихов циљ је био да се само уклони краљица Драга. Много касније, готово у последњем часу, решено је да се ликвидира и краљ Александар. Делује као велико изненађење да је ово учињено на захтев Петра Карађорђевића, односно његових представника који су, с његовим писменим овлашћењем, били у дослуху са завереницима у земљи. Учешће будућег краља у завери било је много значајније него што су досадашња тумачења Мајског преврата то откривала. Главни одбор завереника се, иначе, нашао пред дилемом, шта после атентата? Прогласити републику или монархију? Обреновићи нису имали наследника, а како су коловође преврата били углавном пријатељи и поборници краља Милана, на сваки начин су покушали да пронађу неки траг, како би круна остала у њиховим рукама. Било је различитих идеја, на пример, да на српски престо дође Мирко Петровић, син кнеза Николе, нешто касније црногорског краља. Али, од те идеје се брзо одустало.

Судећи по писаним траговима, то питање је преломљено у Бечу, где ће тамошњи дворски и политички кругови предност дати Петру Карађорђевићу. Да ова претпоставка има историјско утемељење, сведочи и податак да је Генчић од јесени 1902. године све чешће путовао у иностранство. Почетком октобра исте године, као званични представник завереника, у Бечу се састао са опуномоћеником Петра Ка-

²⁹ *Новости*, 10. април 2016.

рађорђевића – Јашом Ненадовићем и представницима аустроугарске владе. Јаша Ненадовић је годину дана раније био у Бечу по налогу Петра Карађорђевића, да би ступио у контакт с аустроугарском владом. Том приликом донео је посебно овлашћење будућег суверена Србије, написано 28. новембра 1901. на француском језику, којим је Ненадовић именован за официјелног представника кнеза Петра, а затим је 12. децембра 1901. уручио кнежево писмо дворском саветнику и шефу Информационог бироа у аустроугарском Министарству спољних послова Хајнриху фон Милеру. Истога дана, у Министарству спољних послова Аустроугарске састављен је посебан акт у којем је, поред осталог, цитирано писмо Петра Карађорђевића намењено том министарству, у којем је он изложио своје политичко виђење будућих аустроугарско-српских односа: „Својим географским положајем, Србија је упућена на то да има најбоље односе са суседном Аустроугарском монархијом, а привредни интереси Србије захтевају данас више него икад на категоричан начин да ови односи буду што је могуће срдачнији. Сваки српски државник који заиста искрено хоће да служи својој земљи морао би увек да ову околност има у виду...”. Поменуто писмо кнеза Петра Карађорђевића, и накнадни контакти будућег краља са центрима моћи у Бечу, утицаће, по свој прилици, да Аустроугарска пружи званичну подршку новом суверену Србије.³⁰

У почетку, начин на који је уклоњен краљевски пар у Србији 1903. изазвао је велико згражавање и противљење на европским дворовима и у јавности, а појединости о убиству брзо су пуниле странице европских листова, уз озбиљне замерке атентаторима на свирепости исказаној у атентату и повреди заклетве дате владару (Александру Обреновићу). Одлука српске Народне скупштине да заверенике ослободи одговорности за краљеубиство само је допринела повећању нерасположења према Србији, које се проширило и на новог владара. Захтев да се уклоне и казне завереници потекао је са свих дворова, међу првима петроградског и бечког. Не-промишљеност завереника и спремност Народне скупштине да их оправда и брани, нови владар и читава земља убрзо ће скупо платити.

Међутим, много значајније за српску владу било је држање владиних кругова у Бечу и Петрограду, из којих је стизало уверавање да се Аустроугарска и Русија неће уплатити у унутрашња питања и да ће прихватити избор кнеза Петра Карађорђевића за новог краља Србије. Аустроугарски министар иностраних дела Агенор Голуховски је том приликом додао да су Карађорђевићи увек одржавали коректне односе са Аустроугарском, што је и кнез Петар потврдио (1901), и да је Србија принуђена да живи у пријатељству са својим моћним суседима.³¹ Пошто је име кнеза Петра Карађорђевића, као претендента на српски престо, било опште познато у Европи и није изазивало никакве спорове, посебно у Аустроугарској и Русији, његов избор за краља Србије могао се сматрати мање-више сигурним. Расположење народа и политичких странака у Србији, пре свега војске и завереника, гарантовали су успех око избора новог владара, извршеног на заједничкој седници Народне скупштине и Сената, 15. јуна 1903, док је крунисање Петра I Карађорђевића обављено 21. септембра 1904. године.

³⁰ Исто.

³¹ Наведено према: Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, Београд, 1990, стр. 21.

Завереничко питање у Србији 1903–1906.

Одмах по ступању на краљевски престо у Србији, Петар I Карађорђевић се суочио са бројним обавезама, али и проблемима који су претили да уздрмају политичку сцену у Србији, као и њене спољнополитичке односе, посебно са великим силама у Европи. Врло брзо ће се у политичким и војним круговима Србије наметнути потреба за решавањем „завереничког питања“, пре свега, за уклањањем из политичког живота Србије официра завереника који су извели Мајски преврат.

Упркос (делимичном) расплету који ће уследити пензионисањем старијих официра 1906. године, завереничко питање пратиће краља Петра током читаве његове владавине. Оно је било извор сукоба и неспоразума у земљи и изван ње, проблем који је оправдано изазивао сумње многих у његова демократска опредељења. Као „неуставни чинилац“, завереници (официри и цивили, организатори и учесници Мајског преврата) били су кост у грлу свих странака и влада у земљи, али и владајућих кругова у Европи и читаве европске јавности. Заштита коју је краљ Петар пружао завереницима претила је да отуђи најпоузданијег српског савезника – Русију, а Енглеску, Француску и Италију држала је резервисаним, док је Аустроугарска настојала да то питање искористи како би политички и даље условљавала и контролисала Србију. Зависан од завереника, заправо, њихов дужник краљ Петар одлагао је решење тог питања, чак и онда када је оно наносило директне штете интересима Србије.

Краљ се показао као лојалан пријатељ завереника, одбивши захтеве руског двора да им се суди за почињена дела. Због тога је био оштро нападан у земљи и дуже времена изолован од европских дворова, чија су му врата дуго била затворена, а нека се нису никад ни отворила. После пензионисања старијих официра завереника (1906), млађи официри који су припадали завереничкој групи 1903. и који ће 1911. године образовати тајну организацију „Уједињење или смрт“, као што су Драгутин Димитријевић Апис и његови најближи сарадници, наставили су да играју значајну улогу у политичком животу земље и уживају краљеву (макар) прећутну подршку. То није могло да остане без последица по краљевску породицу. Доказано је да су завереници, поред осталог, арбитрирали око династичких питања у годинама пред Први светски рат и добрим делом сносили одговорност за краљево повлачење 1914. године.

Присуство завереника на српском двору и око владара изазивало је у земљи и ван ње опште недоумице у погледу његових демократских и парламентарних убеђења, међу политичким странкама наилазило на нескривену критику и одбијање, а најтеже последице произвело је у редовима српске војске, нарочито њеног официрског кора. Многи официри, посебно у гарнизонима у унутрашњости, отворено су се изјашњавали против својих другова који су извели државни удар 29. маја 1903, а још више против њиховог уплитања у политички живот земље. Захтевали су њихово уклањање и кажњавање, сматрајући то као предуслов за учвршћење дисциплине и морала у војсци. Међутим, много већа опасност, када је у питању присуство завереника на двору и њихов утицај на краља Петра, претила је од могућег сукоба између монарха на једној, и институција власти (Народне скупштине и владе) и јавног мњења у целини, на другој страни. Реално је било тако нешто и очекивати, будући да су дуго времена краљеви ађутанти и ордонанси, команданти београдске области, инспектори војске, начелници Главног генералштаба и министри војни

припадали или били блиски са завереницима. Водећи завереници (Дамјан Поповић, Александар Машин, Петар Мишић, Јован Атанацковић, Лаза Лазаревић, Љуба Костић, Антоније Антић и други) имали су готово неограничени приступ у двор и могућност да говоре са крељем, да врше притисак и оптерећују га својим захтевима. Многи су свој положај сматрали недодирљивим, због заслуга које су учинили краљу. Краљ је лично био веома наклоњен пуковнику Дамјану Поповићу, чији је блиски пријатељ и члан Авакумовићеве владе пуковник Александар Машин, заједно са неколицином официра, из позадине вукао конце и утицао на одлуке у двору и војсци.³² Најутицајнији завереници захтевали су унапређења; занимљиво је да је Радомир Путник био унапређен у генералски чин међу првима под новом владом, што је стране посматраче навело на помисао да је и Путник припадао завереницима. Слично је било и са генералом Степом Степановићем, за кога се говорило да је „веома близак” са завереницима.³³ Унапређење није било једина награда коју су завереници очекивали, многи су добијали и новац у виду помоћи, за отплату дугова, лечење и друге потребе. И сам Апис је у Бечу, због задобијених рана у Мајском преврату, оперисан о трошку краља Петра, који је платио 22.000 динара за његово лечење.

Завереничко питање изазвало је и оштре поделе у официрском кору, што је створило бројне проблеме у самој војсци, нарочито у погледу командовања, дисциплине и морала. То је довело до образовања неколико група унутар војске: првој су припадали официри завереници, чији број није био велики, али је зато њихов утицај био снажан; другу групу чинили су они официри који су одобравали поступак завереника, бранили их од критике, и њихов број се повећавао, а трећој групи припадали су официри који су сматрали да су завереници прекршили заклетву и своје руке упрљали крвљу убијеног владара. Постојале су и друге поделе: млађи завереници, међу којима су били и Драгутин Димитријевић Апис и Антоније Антић, који су сматрали свој део посла завршеним, док је друга група официра, махом старијих, сматрала своје присуство у политици и даље потребним и изузетно важним.

Велику, а могло би се рећи и пресудну улогу у решавању завереничког питања одиграле су европске силе и њихова дипломатија, чији је притисак на краља Петра и српску владу стално растао. Под претњом великих сила да ће повући своје посланике из Београда и односе са српским двором свести на најнеопходније, у марту 1904. године завереничко питање се нашло на прекретници. Притисак на краља Петра постајао је све већи, тако да је 31. марта резултирао краљевим потписивањем дуго очекиваног указа о уклањању завереника из службе на двору, чиме је питање њиховог присуства на двору било решено.³⁴ Међутим, пуковник Поповић, Машин и Мишић, иако су напустили двор, остали су и даље у активној служби и чак били постављени на значајније положаје: Машин је постављен за начелника Главног ђенералштаба, Поповић за команданта Дунавске дивизије и града Београда, а Мишић за команданта VII пешадијског пука. Остали су добили положаје у унутрашњости земље.

³² Исто, стр. 200.

³³ Исто, стр. 201.

³⁴ Исто, стр. 217-218.

Европска дипломатија, нарочито енглеска, није била задовољна оваквим решењем завереничког питања. Краљ Едвард и енглеска влада захтевали су осуду и кажњавање завереника; у супротном, одбијали су даље дипломатске односе са Србијом. Председник српске владе Никола Пашић настојао је, по сваку цену, да краља одвоји од завереника и дворске камариле, што је, на другој страни, претило да радикално заоштри односе између самог краља и водећих завереника. На тај начин се краљ Петар нашао у великом процепу. Година у којој се решавало „топовско питање”,³⁵ 1905, била је година великог незадовољства главних вођа завере од 29. маја 1903. краљем Петром, пре свега због његове сагласности да се испоштују захтеви Енглеске. То незадовољство било је изражено до те мере да су завереници, на предлог Дамјана Поповића, разматрали чак и могућност удаљавања краља Петра с престола.

У мају 1906. године уследио је компромис око завереничког питања:³⁶ на захтев Форин-офиса да се пензионисне група старијих официра завереника, у којој су били Александар Машин, Петар Мишић, Дамјан Поповић, Лаза Лазаревић и Љуба Костић (генерал Атанацковић је сам поднео оставку на функцију), српска влада је 16. маја дала пуну сагласност (30. маја по старом календару они су пензионисани), будући да је то био услов за успостављање пуних дипломатских односа са Великом Британијом. Овакво решење подржала је и група млађих официра међу завереницима, пре свих, Драгутин Димитријевић Апис и Милан Миловановић. Како је успостављање дипломатских односа са Енглеском био приоритет у спољној политици српске владе, која је настојала да се на овај начин ослободи превелике зависности од Аустроугарске, подршка двојице поменутих официра, поред личних, може се тумачити и државним интересима.

Међутим, пензионисање групе старијих официра завереника 1906. године није трајно решило завереничко питање у Србији. Оно је наставило и даље да трује политички живот земље, дели и сукобљава странке, и даље привлачи појединце и групе да се приближе двору... Ни поделе међу официрима овим чинем нису биле уклоњене, а раније страсти убрзо су нашле израза у сукобима између чланова краљевске породице, браће Ђорђа и Александра, у којима су арбитражирали официри бивши завереници, нарочито они из млађих структура. Тако ће неколико година касније завереничко питање букнути у неком другом облику и неким новим интензитетом.

³⁵ „Топовско питање” тичало се набавке 64 батерије топова (256 топова) за српску војску у иностранству. Краљ, дворска камарила и Самостална радикална странка залагали су се да се набавка обави у Аустроугарској, док је Никола Пашић то сматрао не само војним, финансијским, већ и политичким питањем, сматрајући да би се на тај начин Србија још јаче везала за свог моћног суседа. Усред предизборне кампање, Аустроугарска је запретила Србији царинским ратом 11/24. јуна 1906, али, како је Пашић убедљиво победио на изборима, могао је лакше да се одупре овим притисцима. Аустрија је 24. јуна/7. јула 1906. одговорила затварањем своје границе за увоз српских производа. Краљ није био задовољан Пашићем и његовом политиком према Аустроугарској, али пошто је остао и без дворске камариле и без главних завереника (њиховим пензионисањем) био је принуђен да настави сарадњу са њим. Топове је Пашић набавио 1906. у Француској. Са француском фабриком Шнајдер-Крезо склопљен је уговор 20. новембра, а уговор о зајму 25. новембра 1906, који је одобрила српска Народна скупштина 7. јануара 1907. године. Наручено је 49 пољских и 15 брдских батерија (256 топова) и 280 граната по топу. Ови модерни брзометни топови допринели су победама српске војске у Балканским ратовима.

³⁶ Компромис се састојао у томе што Велика Британија више није инсистирала на кажњавању официра који су убили краља, већ је тражила само да се завереници вишег ранга пензионису, а осталима не дају утицајни положаји.

После пензионисања главних (старијих) завереника, млађи официри међу завереницима сада више нису били упућени на старије колеге, већ су могли самостално да одлучују шта ће и како радити. По броју нису представљали некакву снагу, али су зато били монолитни. Међу њима је врло брзо почео да се истиче Драгутин Димитријевић Апис, који ће временом постати водећа личност у групи чији су припадници, како пише Милан Ж. Живановић, по привржености личили на мускетаре – где један, ту и сви остали: „Њих је заједницом чинила пре свега идеја за чије су се остварење борили”.³⁷ Апис је био организатор, главни ослонац и покретачка снага свих њихових акција, почев од саме замисли о завери која ће резултирати превратом 29. маја 1903, па све до своје трагичне смрти у Солуну јуна 1917. године. У почетку усредсређена, пре свега на то да ојача свој положај у војсци и осигура привилеговани статус у њој, група је временом почела све више да исказује намеру да контролише не само војску, већ и двор, владу, па и стање у читавом друштву.³⁸ Многи министри, пре свега у војсци и полицији, често су били бирани под њиховим утицајем, па су чак и поједини чланови „Црне руке” (образоване 1911. године) били министри (нпр. министар војни Милош Божановић,). Тако су у годинама пред Први светски рат црнорукци стицали све већу моћ у војсци и политичком животу Србије, што је озбиљно засметало престолонаследнику Александру и председнику владе Николи Пашићу.

Утицај Аписа и официра завереника у војсци и њихово мешање у династичка питања у Србији у првој деценији 20. века

Са првим реакцијама на догађаје од 29. маја 1903. године у српској и европској јавности капетан Драгутин Димитријевић Апис имао је прилике да се упозна истога дана, када је пребачен у београдску војну болницу, тешко рањен и непокретан, али задовољан исходом подухвата који је лично предводио. Аписове речи, у ситуацији кад се у болници буквално борио за живот, забележио је његов зет Живан Живановић: „И сада, кад смо остварили оно што смо хтели, није ми жао да умрем; свеједно ми је.” Апис је веровао да ће нови режим у Србији следити националне циљеве,³⁹ који су, по њему, требало да буду приоритет у спољној политици Србије.

Без обзира на то што је, по изласку из болнице, Аписа даље кроз живот водила његова војничка каријера, он и његови другови, мајски завереници, остали су у блиским односима са владарском породицом Карађорђевића. Поједини од њих повремено би били додељивани као пратња младим принчевима. Међутим, охолост и стална жеља за признањима коју су, према тврдњама Ђорђа Карађорђевића, исказивали млади завереници удаљили су на почетку принца од њих: „... А ни Апис није будио у мени неке симпатије. Охол по природи, превише самопоуздан и крут, дело-

³⁷ Наведено према: Васа Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Фото типско издање, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 273.

³⁸ Исто.

³⁹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, том IV, стр. 59-60.

вао је као неко ко воли да влада.” Од официра се очекивало да се клоне политике, али она је, примећује Ђорђе, постала Аписова водећа страст. Нико није доводио у питање његову љубав према Србији, наглашавао је принц, али ју је он показивао на чудан начин, стално дајући савете искусним политичарима, критикујући министре у влади и мешајући се у све што га се није тицало.

Краљ Петар је, по причању принца Ђорђа, заштитио Аписа и остале заверенике да не буду отпуштени из војске, како је захтевао вођа радикала Никола Пашић крајем 1903. године. Више официре је, предлагао је Пашић, требало пензионисати, а ниже расејати по пуковима у унутрашњости. Револуционарни циљеви завереника, упозоравао је Пашић, угрожавали су унутрашњи мир у Србији и њене односе са Европом. Краљ Петар би га пажљиво саслушао, али се противио овако драстичном решењу тако осетљивог питања. Умерен и увек противан брзоплетим поступцима, краљ је тражио да се посаветује са политичким странкама и министрима, после чега ће, у мају 1904, уследити прво пензионисање неких старијих завереника, док су они млађи, међу њима и Апис, задржали своје положаје у Београду.⁴⁰

Временом су настајала све озбиљнија трвења између млађих завереника, које је предводио Апис, и Радикалне странке која је постепено преузимала све већи утицај у политичком животу Србије. Радикална странка и Никола Пашић одиграће, у извесном смислу, пресудну улогу у Аписовом животу и војничкој каријери. Под енергичним руководством Пашића, Стојана Протића и Лазе Пачуа, ова странка је водила главну реч и у економском препороду Србије. Окосницу Пашићевих политичких амбиција чинило је ослобођење и уједињење свих Срба под турском и аустроугарском влашћу око Србије. Национални програм (ослобођење и уједињење свих Срба) представљао је једну од ретких додирних тачака око које су се слагали лидер Радикалне странке и црнорукци, како од 1903, кад су деловали као неформална група, тако и од 1911, када је формирана организација „Уједињење или смрт” („Црна рука”), у којој је Драгутин Димитријевић Апис водио главну реч. Пашић није трпео противнике, нарочито у војсци, па је постао најопаснији непријатељ завереника, непрестано им подривајући позиције у српској јавности. Такво понашање председник српске владе задржаће све до Солунског процеса 1917. када ће, заједно са регентом Александром, одлучити да се дефинитивно и радикално обрачуна са најутицајнијим црнорукцима, пре свега са пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом.

У време када је завереничко питање у Србији доживљавало кулминацију, након што је положио писмени испит за службу у Генералштабу, капетан Апис је добио одсуство, како би отишао у иностранство на усавршавање. Боравио је у Берлину 1905/1906. године, учећи немачки језик и проучавајући организацију и обуку немачке војске, у то време најјаче војне силе у Европи. Присуствовао је великим војним маневрима 1906. близу Бреслава у Силесији; на бициклу је журно прелазио огромне раздаљине, проучавајући распоред немачких трупа, после чега је поднео опширан извештај који је српско Министарство војно похвалило због јасноће и способности уочавања суштинских ствари. Вративши се из Немачке, капетан Апис је био подељен генералштабном одељењу Министарства војног и служио у њему од септембра 1906. до марта 1907. године.

⁴⁰ Ђорђе Карађорђевић, *Истина о мом животу*, „Просвета”, Београд, 1969, стр. 200-203.

Повлачење старијих официра завереника пружило је Апису јединствену прилику да преузме вођство у пословима војске. Окруживши се оданим млађим официрима и повезавши се са високим командантима, као што је био генерал Радомир Путник, успео је да стекне изузетан утицај, без обзира што је био официр нижег ранга. Примењујући оно што су научили у Немачкој, Апис и његове колеге су настојали да побољшају организацију и обуку српске војске. Извршили су посредни притисак на владу и скупштину да доделе више средстава за модернизацију војске. Захваљујући својим позицијама у генералштабном одељењу Министарства војног, Апис је подстицао промене ради реформе војске, строго водећи рачуна да остане у милости старешина на које је вршио утицај. Умео је вешто да приђе људима, да су ови остајали у убеђењу како је Апис тај који је прихватао њихове предлоге. Божин Симић⁴¹ одаје Апису велико признање, што је утицао да српска војска буде добро припремљена за балканске ратове, посебно наглашавајући да су министри војни у периоду од 1906. до 1913. године били постављени углавном под Аписовим утицајем.⁴²

Иако је неуморно радио на остварењу националних циљева, Апис се показао прилично неук и наиван у политици. Његове политичке идеје остале су нејасне и лоше дефинисане, али је својом урођеном борбеношћу безобзирно ширио свој утицај, не само на круну и владу. То га је неизбежно довело у сукоб с водећим радикалима. Пашић и неки људи на двору сматрали су га опасним и неодговорним за власт; нису га без разлога сумњичили за властољубље. Око капетана Аписа окупљали су се револуционари који су се залагали за битку на крв и нож са Аустроугарском, за уједињење свих Срба. Насупрот њима, стајали су официри задовољни постојећим стањем и личним статусом, па ће се из ових подела касније развити две међусобно супротстављене организације: „Црна рука” и „Бела рука.”

Како је Апис могао тако успешно да држи „у руци” друге официре, чак и оне знатно вишег ранга? „За мене је”, објашњавао је један од њих, „он нешто више него обичан човек, нека тајна сила, коју фатално тражим да јој се ставим на расположење, иако ми мој разум не даје никаквог разлога за то.” Иако никада није формално био изабран за вођу млађих завереника, Апис им се наметнуо спонтано и „неодољиво”, као што потврђују речи једног његовог пријатеља: „Нисам могао да нађем оправдање за то ни у његовој интелигенцији, коју је свакако имао, ни у речитости којом се мало користио, ни у његовим идејама, којима се често могла наћи замерка, ни у величини његовог духа коју није показивао, али ипак је он био једини међу нама који је само својим присуством могао да ме наведе да мислим као и он, и са неколико најобичнијих речи могао да од мене направи послушног извршиоца његове воље.” Апис је имао хипнотизирајући утицај на своје пријатеље и другове, и својом огромном енергијом и предузимљивошћу у њиховим очима представљао је оваплоћење националних идеала и предане и непрестане борбе како би се ти циљеви остварили.⁴³

⁴¹ Најпре Обреновићевац, а касније, као генерал, најинтимнији саветник Карађорђевића; човек који је био способан да опстане у сваком режиму и служи сваком краљу и који ће на Солунском процесу настојати да уништи Аписа (Дејвид Мекензи, *Апис*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1989, стр. 71).

⁴² Архив САНУ, Оставштина Милана Ж. Живановића: „Уједињење или смрт!” од Божица Симића.

⁴³ Својим држањем и понашањем, објашњава његов пријатељ Владимир Туцовић, Апис је вршио готово магијски, неоодољиви утицај на своје пријатеље. Увек насмејан, пријатан и приступачан, најтеже ствари је решавао тако опуштено и ведро да његове колеге нису ни осећале колико су ти проблеми тешки.

У складу са својим националним идеалима, Апис и остали официри међу бившим завереницима пружали су свесрдну подршку српским интересима у Македонији. Већ 1904. године, укључивши се у тајни комитет који је координирао активности на југу, Апис је доживљавао Србију као Пијемонта свих јужних Словена, па је, у том смислу, подржавао ангажовање српских четника у Македонији и Старој Србији. Међу првим српским официрима који су предводили групу четника у Македонији био је поручник Војислав Танкосић, који је касније радио на њиховој обуци и био омиљен због своје неустрашивости. Други Аписов друг, који је такође у Македонији започео своју националну делатност, био је поручник Љубомир Вуловић који је помагао организовање четничких група, али је годинама и сам учествовао у крвавим биткама као четнички војвода, да би на крају поделио Аписову судбину по завршетку Солунског процеса 1917. године. Успеси које су четници имали у својим активностима у Македонији и Старој Србији пре балканских ратова уверили су Аписа и његове најближе сараднике да ће се уједињење Срба најбоље постићи револуционарним и војним акцијама, што ће представљати и окосницу програма организације „Уједињење или смрт” у време њеног оснивања 1911. године.

Апис је извесно време (1908. године) био помоћник штаба Дринске дивизије. Краљ Петар је затражио од њега и још једног официра да прате његовог сина принца Ђорђа на путовању по Европи. Изненађен оваквим избором, Ђорђе је невољно кренуо на пут, решен да одржава само хладне и званичне односе са мајором Аписом. Али, током шест недеља проведених у Женеву, а затим у Италији, Апис је потпуно придобио за себе младог принца: „Нарочито је био срдачан и присан мајор Апис. У ово време био је мој пријатељ, доцније се истакао као мој противник и приврженик мога брата Александра, па је одиграо можда нехотице велику улогу у мом животу... Међутим, у току путовања Апис се показао дружељубив, природан, добар пријатељ и друг. Нарочито ми се допао његов начин живота; волео је кафану, пемсу, жене – и на том путу водио нас је у многа места за разоноду”.

Апис и капетан Павловић увели су неискусног принца у ноћни живот: „Увече су одлучивали куда да се поново иде. Ја сам имао новац, а они искуство – дани су тежки пријатно, а отац, који је веровао да обилазим музеје и галерије, био је далеко”. Принц Ђорђе се вратио кући у уверењу да ће му Апис и даље остати пријатељ. Радовао се што су самостални радикали на власти. Пашић, његов главни противник, поднео је оставку, а његов брат принц Александар требало је да студира у Русији. Надао се да ће с њим отићи и Петар Живковић, кога је Ђорђе „све мање желео да гледа на двору и крај Александра”.⁴⁴

Временом, како је растао Аписов утицај у војсци и политици, његови односи са краљем Петром и његовим синовима постајали су све интензивнији.⁴⁵ Истовремено,

Аписове идеје, које је излагао, онако узгред, без отвореног притиска, примане су као заповести које се морају извршити. Апис никада није наметао своје ставове, у њему није било ничег деспотског. Био је симпатичан по природи, створен за борбу и интриге. „Филозофија и реторика нису његово оружје; он не употребљава логику. Али његови закључци и одлуке ипак постају аксиоми”, сећа се један од његових пријатеља. Апис би саслушао своје другове, а затим их ставио пред свршен чин. Из његове личности зрачило је спокојно самопоуздање којим је доминирао мислима свих осталих... (Архив САНУ, Оставштина Милана Ж. Живановића, 717-718: „Апис и солунска афера”).

⁴⁴ Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 191-192.

⁴⁵ О утицају младих завереника на Карађорђевиће, историчарка Дубравка Стојановић пише: „Под својом контролом држали су краља Петра I, којег су 1903. године довели на власт. Директно су утицали на

он је задобио поверење и генерала Путника, док су се радикали (као владајућа странка у Србији) прибојавали његових револуционарних и политичких амбиција, иако су ценили његово родољубље и енергију. Мешајући се у династичке односе, млађи завереници постепено су почели да изражавају и незадовољство краљем Петром. Сматрали су да их није на одговарајући начин наградио за услуге у Мајском преврату, као и да превише препушта вођење државе политичарима. Нарочито им је сметао престолонаследник Ђорђе, који није крио незадовољство њиховим мешањем у политику и претио да ће им стати на пут када ступи на престо. Принц Ђорђе, за кога се говорило да је психички неуравнотежен, био је извор бојазни не само за властољубиве официре, него и за Аустроугарску монархију. У Бечу је сматран великим националистом и у току анексионе кризе принц је своја патриотска осећања јавно испољавао. То је био још један разлог да се у Србији, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану, наметне „питање престолонаслеђа“, тј. замене Ђорђа његовим млађим братом Александром, као престолонаследником. Подршку овој намери, поред Аписа, пружао је и Никола Пашић, јер су обојица (исоставило се погрешно) сматрали да ће Александра много лакше контролисати.⁴⁶

У време анексионе кризе (1908/1909. године) дошло је до оштрог сукоба између завереника и престолонаследника Ђорђа, чији ће епилог уследити крајем 1909. године. Нерасположење према престолонаследнику потхрањивали су и његови некадашњи другови из кафане и редова младих официра, међу којима су били и Драгутин Димитријевић Апис, Антоније Антић, Владимир Туцовић, Петар Живковић и други. У јесен исте године (1909), њихова нетрпељивост попримила је оштре размере, па је група којој је припадао и Апис одлучила чак да га отрује, али је то била само празна претња, пошто завереници нису предузели конкретне кораке да своју одлуку спроведу у дело. Убрзо затим, престолонаследник је дошао у сукоб и са мајором Костом Дуњићем, командантом Краљеве гарде. Дуњић је био смењен, а престолонаследник је морао да потражи физичку заштиту у двору, у страху да ће му се нешто догодити.

Судбоносни догађаји око анексије Босне и Херцеговине делимично су амортизовали завереничку делатност против престолонаследника, јер је пажња и енергија завереника била управљана ка крупнијим питањима. Уз то, и Ђорђев пут у Русију, као да су донекле ублажили нерасположење завереника према њему. Међутим, примирје је кратко трајало. Антоније Антић пише да су завереници били забринуте Ђорђевином понашањем, испадима према грађанима и странцима. Све чешће су размишљали о томе шта би се могло догодити кад он постане краљ. Нарочито је Апис изража-

династичка питања, па су тако изазвали и абдикацију престолонаследника Ђорђа, чије је место првог у наследном реду затим заузео његов млађи брат Александар. Апис је имао моћ да присили краља да, супротно Уставу и свим принципима парламентаризма, отпушта владе које су имале већину, распушта парламент и утиче на расписивање избора. Увлачио га је у своје политичке игре. На крају, након прикупљања додатне моћи захваљујући победама у Балканским ратовима, под претњом војног удара, присилили су краља Петра на повлачење 'из здравствених разлога'. Власт је тада, 1914, преузео његов син, регент Александар, којег су, у свим кризама пред и током Првог светског рата уверљиво подсећали да су они ти који су му омогућили власт, па да ће му је они и узети, као и двојици његових претходника. Тиме су, иако вербално монархисти, стално поткопавали ауторитет краља и државе у целини, чиме су додатно и стално дестабилизовали никад стабилизовану земљу". (Извор *Пешчаник*, 08. 09. 2015.)

⁴⁶ Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 264.

вао ту бојазан. То потврђује и пуковник Чедомир Поповић, када напомиње да је група око Аписа била уплетена у борбу против Ђорђа и захтевала његово уклањање. Завереници су отворено ставили до знања тадашњој концентрационој влади (Стојана Новаковића) да не одобравају Ђорђево понашање. Након тога, Новаковић је одлучио да прихвати његово одрицање од престола. Није познато ко је у томе одиграо пресудну улогу, али се веровало да је Мирослав Спалајковић, саветник у Министарству иностраних дела, наговарао Ђорђа да се одрекне престола, а да је новинар Живојин Протић-Ајфел приволео краља Петра да прихвати такво решење. Ни краљевић Александар није стајао по страни. Новаковићева влада није хтела да прихвати абдикацију пре него што се упозна са јасним ставом завереника; њихово мишљење тражио је и краљевић Александар, док краљ Петар није био вољан да тражи њихову сагласност. То показује до које мере је утицај завереника био присутан у доношењу најкрупнијих државних одлука, али и то да њихов притисак није отуђио заверенике од краља Петра, без обзира на то што је он био против синовљеве абдикације.

Гласови о завери против Карађорђевића муњевито су се ширили Србијом и Европом. Завереници су говорили о њој, а „посредници“ су, као спикери, саопштавали њихова расположења. Спекулисало се, мада неосновано, чак и о довођењу некаквог енглеског принца. Лондонски *Westminster Gazette* објавио је, 19. септембра 1909, чланак под насловом „Српска завера. Народна конспирација против краља Петра. Компромитовани официри“. Лист је писао да је откривена широка официрска завера на чијем челу се наводно налазио Ђорђе Генчић.

На седници српске владе, 5. новембра 1909, расправљало се о састанцима завереника код „Касине“ и „Коларца“, којима су присуствовали Апис, Барјактаревић, Петар Живковић, Антоније Антић, Јосиф Костић, Милан Миловановић-Пилац и други. Завереници су том приликом разговарали о положајима које им је краљ Петар дуговао, а које су заслужили својим дотадашњим радом. Са њима се налазио и Генчић. У влади се у исто време разговарало о одузимању команди завереницима, њиховој размажености, опасности од војне диктатуре... Радикалски чланови Новаковићеве концентрационе владе нису ипак узимали озбиљно завереничке радње. Завереници су желели сарадњу са радикалима и пристајали су да одложе акцију док се не договоре са политичарима. Понављали су да не желе крвопролиће.

Истог дана кад се састала влада, 5. новембра 1909, састали су се у Његошевој улици бр. 30 многи завереници, међу којима је био и Апис. Разговарало се о расположењу двора према завереницима и њиховом држању. Кад је неко од присутних предложио да се раскрсти са династијом и на престо доведе странац, завладао је мук. Да ли је то био знак одобравања, тешко је рећи. Једино је Вемић изјавио да је био против таквог предлога, „јер странца владара не би могао служити, а исто тако ни републику“. Међутим, очито је да владини извештачи нису поуздано преносили поруке и расположења завереника, који су изгледали много одлучнији у својим ставовима него што се то мислило у влади. Тиме се може објаснити све приметнији разлаз између завереника и политичара, као и спремност првих да истрају у снажењу и ширењу своје организације, која ће у наредним годинама добити и свој формални облик.

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ, РАСПОЛОЖЕЊЕ У ЗЕМЉИ ОКРЕНУЛО СЕ У КОРИСТ КРАЉЕВИЋА АЛЕКСАНДРА, ИАКО ЈЕ ЂОРЂЕ И ДАЉЕ ЈАВНО ГОВОРИО ДА ЋЕ ОН БИТИ КРАЉ. ЗАВЕРЕНИЦИ

су се постепено сврставали иза новог престолонаследника. Иако окружен групом официра у којој су главну улогу играли Петар Живковић и Јосиф Костић, Александар је одржавао пријатељске односе и са групом око Аписа. После Ђорђеове абдикације (1909),⁴⁷ они су постали још приснији. Разлога за то било је више. Престолонаследник је у Апису и његовим друговима видео значајан ослонац у настојањима да учврсти своју власт, док су ови сматрали да је он био личност која ће водити Србију у њеним настојањима да оствари своје националне циљеве. То је било, истовремено, савезништво из потребе и идеала. Кад су се почетни неспоразуми између Александра и Аписа изгладили, није било сметњи њиховом међусобном зближавању. Александар је показао да постаје све значајнија снага у политичким сукобима у Србији. Сарадња са обе групе официра омогућила му је да их контролише и спречи њихово превелико снажење.

Према сведочанствима савременика, Апис је подржавао Александра где год је то било потребно. Бранио га је од оптужби појединца који су сматрали да исказује склоности ка аутократској владавини. Уверавао је Тришу Кацлеровића да Александар располаже особинама потребним за доброг владара. Настојао је да му обезбеди значајан положај и утицај у војсци. Почетком 1910. образована је главна инспекција војске, на челу са престолонаследником Александром, чији је задатак био да стално контролише извођење наставе и обуке у свим гарнизонима. Пуковник Владимир Туцовић (брат социјалисте Домитрија Туцовића) бележи да је формирање комисије било Аписово дело. Он је желео да се престолонаследник упозна са официрима и радом трупа и тако задобије подршку у војсци. Оба његова помоћника, пуковници Миливоје Анђелковић и Петар Пешић, били су блиски завереницима. Сарадња и пријатељство између престолонаследника и Аписа били су веома деликатни и захтевали су много напора да се очувају. Било је много оних који су настојали да се оно уништи. Међу њима су се истицали, пре свега, Петар Живковић и радикали.

У пролеће 1910. године по европским престоницама су се проширили гласови да краљ Петар намерава да уклони заверенике из војске државним ударом. Тврдило се да му је то саветовао руски цар као начин да учврсти власт и ослободи се утицаја официра. Француски посланик у Београду није био таквог мишљења. Подсетио је да краљ Петар није био личност која спроводи државне ударе. Сматрао је да би војни удар био некористан, да заверенике треба оставити тамо где се налазе, а епизоду из 1903. године заборавити. Гласине о краљевом државном удару биле су производ бечке политичке кухиње и потпуно непоуздане.

Престолонаследникова болест (од трбушног тифуса) запретила је 1910. да угрози односе између њега и Аписа. На томе је, додуше интензивно, радио и Петар Живковић, који је уверавао престолонаследника да је Апис припремио бациле тифуса који су му угрозили здравље. Дуготрајни престолонаследников опоравак био је, такође, сметња заједничком раду. Француски посланик је ову ситуацију тумачио као повод да српски политичари почну да размишљају о могућим последицама

⁴⁷ Ђорђе је био иницијатор трагичног инцидента, када је 1909. шутнуо свог слугу у стомак, изазвавши неколико дана касније његову смрт. Због овог инцидента избио је велики скандал у српској јавности, о којем је интензивно извештавала и аустроугарска штампа, па је принц Ђорђе био приморан да се одрекне права на престо.

Александрове смрти. Тврдио је да краљевска породица није уживала велики углед у земљи и да се у Србији говорило о промени династије. Таква могућност забрињавала је, пак, Аписа и његове сараднике, у време док су пратили ток престолонаследникове болести и његовог опоравка. Средином новембра 1910. Апис је, на Александров позив, посетио престолонаследника, који је том приликом исказао расположење, распитивао се за прилике у земљи и „пријатеље“ (заверенике), упућујући им своје поздраве.

Упркос томе, гласине у погледу престолонаследникове будућности су се умножавале. По Београду се говорило да су завереници припремали преврат у случају Александрове смрти, пошто нису желели да Ђорђе постане краљ. Били су, наводно, спремни да уклоне и краља Петра. Управник београдског округа Чеда Костић је забележио да су завереници били на окупу, у очекивању најгорег. Због тога је за новог команданта жандармерије био постављен завереник, мајор Илија Радивојевић. Иако се стање Александровог здравља поправљало, пуковник Дамјан Поповић је упозоравао на опасност од војног преврата уколико политичари на време не обезбеде промену династије. Поповић је тврдио да је криза престола била очевидна и да Александар није био способен за владара, као ни његов брат и отац.

Овакве гласине изазивале су нервозу и код престолонаследника који није увек могао да контролише своја осећања. На њега је у великој мери утицао Петар Живковић, сталним оптужбама и инсинуацијама на Аписов рачун. Пре стварања „Црне руке“ (1911) сукоб између Александра и Аписа је ескалирао, претећи да доведе до коначног разлаза. Почело је тако што је неко престолонаследнику пренео како Апис није пружао подршку династији и да се залагао да се у Србију доведе странац за владара. Љут због таквих гласина, Александар је отишао у Главни ђенералштаб, где је оштрим речима пребаacio Апису његово држање. Апис му је, наводно, отворено одговорио: „Да, а шта ви мислите да смо ми ставили главе у торбу да се вас двојица (Александар и Ђорђе) свађате и отимате око престола као какве играчке. Варате се, јер смо у стању да и по други пут ставимо главе у торбу.“ Самоувереном Александру такве речи нису биле пријатне, тим пре што су указивале на могућност новог државног удара против династије и њега лично. Након тога, Александар је тражио од министра војног, генерала Степановића, да Аписа и Миловановића-Пилца прекомандује у неки гарнизон ван Београда.

Међутим, овај сукоб ипак није отуђио Аписа и заверенике од престолонаследника. Почетком фебруара 1911. године Апис је посетио краља Петра и захтевао од њега да преда краљевску власт Александру. Свој предлог је објаснио улогом Србије као центра окупљања Јужних Словена и да јој је зато неопходна чвршћа власт. Краљ Петар је тада овај предлог одбио. Упркос овој епизоди, односи, па и сукоби млађих официра завереника са двором и њихово стално мешање у династичка питања у Србији трајали су све до средине 1914. године, када су, пред сам почетак рата, резултирали повлачењем краља Петра с престола (24. јуна) и преношењем краљевских овлашћења на престолонаследника Александра.⁴⁸

⁴⁸ О мешању официра завереника у династичка питања у Србији шире: Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, стр. 276-339.

Апис и „Црна рука” 1908–1913.

Оснивање организације и њени циљеви

У време када су „млади завереници”, окупљени око Аписа, постајали све значајнији политички фактор у земљи, Србија се суочавала са озбиљним проблемима, посебно у односима са Аустроугарском монархијом. Њихову окосницу представљала је тежња званичног Београда да се отргне од аустроугарске контроле, која је била присутна још од времена краља Милана Обреновића. После „царинског рата” (1906) најозбиљнији сукоб с Аустроугарском избио је у време анексионе кризе 1908/1909. године. Аустроугарска анексија Босне и Херцеговине, октобра 1908, изазвала је велико огорчење у Србији и подстакла снажно ратоборно расположење у њеној јавности; у земљи су тим поводом одржаване бројне патриотске манифестације и окупљали су се добровољци за помоћ сународницима преко Дрине.

Анексија Босне и Херцеговине била је повод и за стварање *Народне одбране*, националне невладине организације која је подстицала Србе, источно и западно од Дрине, да се одупру аустроугарској политици. Негујући борбено расположење у народу, њени комитети за окупљање добровољаца брзо су прекрили читаву Србију. У земљи и иностранству регрутовано је преко 5.000 добровољаца, спремних да пређу у Босну и Херцеговину и да се боре против Аустрије. Истовремено, прекаљени четници из Македоније почели су да се пребацују на босанску границу. Српске власти су пружале подршку том народном покрету, подстичући борбено, анти аустроугарско расположење у народу. Срби у Босни и Херцеговини били су убеђени да ће за четницима наступити и регулатна српска војска.⁴⁹

Међутим, без подршке Русије, која је у том тренутку била војнички неспремна, Србија није смела да уђе у рат са својим моћним суседом, па је крајем марта 1909. године била принуђена да призна анексију Босне и Херцеговине, према којој је и сама гајила одређене претензије. У току ове кризе мајор Драгутин Димитријевић је, као начелник штаба Дринске дивизије, био задужен за израду планова за одбрану границе на Дрини. Он и његови следбеници били су заговорници рата и жестоко су замерили влади, а нарочито министру иностраних дела Миловану Миловановићу, признавање анексије.

После анексионе кризе чинило се да ће покрет за српско ослобођење и уједињење доживети пораз. Четничка активност у Старој Србији и Македонији је обустављена, а зулуми Албанаца, Бугара и Турака (нарочито младотурака) над Србима у овим областима су се настављали. Аустроугарска је чврсто држала Босну и Херцеговину, са намером да ту заувек и остане, па је чак исказивала и намере да се шири даље ка истоку – склапајући уговор са Турском о градњи пруге преко Новопазарског санџака. Званична Србија била је присиљена да се обавезе да ће прекинути сваку пропаганду у Босни и Херцеговини, док је *Народна одбрана* приморана да своју активност сведе искључиво на културни рад.⁵⁰ „По нашем мишљењу”, говорио

⁴⁹ Наведено према: Д. Макензи, *Апис*, стр. 76.

⁵⁰ *Народна одбрана* била је национална невладине организација у Краљевини Србији, основана 1908. године (у време Анексионе кризе) у Београду, као одговор на анексију Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске. Оснивачи ове организације били су, поред осталих, Јован Дучић и Бранислав Нушић. Њен

је касније Апис, „Народна одбрана није урадила довољно нити, пак, оно што смо сматрали да је потребно да се уради.“⁵¹ На другој страни, и велике силе су се противиле било каквој промени стања на Балкану, што је додатно спутавало српску владу у вођењу националне политике.

У таквим околностима јавила се идеја о оснивању једне тајне организације која би била носилац (револуционарне) активности за национално ослобођење српског народа у Македонији, Старој Србији и Босни и Херцеговини. Иницијатива за оснивање једног таквог друштва потекла је, наводно, од Богдана Раденковића, националног делатника, родом са Косова и једног од предводника четничке активности у Македонији почетком 20. века. Незадовољан ставовима званичне Србије према положају Срба у Турској, Раденковић се повезао са неким официрима – „младим завереницима“, са којима је раније сарађивао током четничке акције у Македонији. Предложио им је да оснују тајну организацију (по угледу на ВМРО) која ће водити револуционарну акцију у српским покрајинама које су биле под туђинском влашћу. Претпоставља се да је Раденковић дао и име овој организацији – „Уједињење или смрт“. Официри са којима је најпре контактирао били су бивши четници Велимир Вемић и Војин Танкосић, као и Љубомир Јовановић Чупа, познати интелектуалац, јавна личност, студентски вођа у мартовским демонстрацијама 1903. и покретач патриотског листа „Словенски југ“. Њега су сматрали идеологом организације; он је написао устав и друге документе који су утемељили њен рад. На студијама у Бриселу Јовановић се упознао са учењима европских тајних револуционарних друштава, прихватајући многе њихове идеје, које ће касније уградити у најважније документе организације.

Поменута четворка отпочела је са припремама за оснивање тајног друштва, а међу првима придобили су и утицајног вођу „младих завереника“ Драгутина Димитријевића Аписа. Маја 1911. године организација „Уједињење или смрт“ је и формално основана, када су њен устав потписала десеторица чланова Врховне централне управе: Илија Радивојевић-Чича (који је био први председник организације), Богдан Раденковић, Чедомир А. Поповић, Велимир Вемић, Љубомир С. Јовановић, Драгутин Димитријевић Апис, Војислав Танкосић, Илија М. Јовановић – Пчињски, Милан Васић и Милан Гр. Миловановић-Пилц. Иако је формирана и почела да делује у највећој тајности (сматра се да је највише чланова имала пред балканске ратове – око две хиљаде), за њу се врло брзо сазнало у читавој српској јавности, па и у владиним круговима. У јавности је одмах прозвана „Црном руком“, што професор Слободан Јовановић тумачи чињеницом да су њени главни чланови припадали кругу завереника црнорукаца од 29. маја 1903,⁵² док Милан Ж. Живановић, син Апи-

циљ било је ослобађање Срба од аустроугарске окупације, па је у том смислу ширила анти аустријску пропаганду, слала агенте у Босну, па и четничке одреде, ради борбе против Аустрије. Народна одбрана имала је велики утицај и на **Младу Босну**, револуционарну организацију која је имала сличне идеје. За време балканских ратова преко Народне одбране регрутовани су добровољци за борбе у Македонији.

Будући да је *Народна одбрана* заговарала уједињење свих Срба милитаристичким методама, које ни су искључивале рат као средство борбе за остварење националних циљева, Беч ју је доживљавао као крајње опасну и фанатично аустро-фобичну организацију, па је разумљиво што је на овај начин тежио њеној неутрализацији. .

⁵¹ Драгослав Љубибратић, *Млада Босна и Сарајевски атентат*, Сарајево, 1964, стр. 34-35.

⁵² Слободан Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор, 1962, стр. 271.

сове сестре и политичара Живана Живановића, сматра да је овај назив „злонамерно убачен у јавност” и да су то урадили престолонаследник Александар и њему блиски официри Петар Живковић и Јосиф Костић, како би на тај начин „нагласили њен терористички карактер”.⁵³ Чедомир Поповић, један од осуђених у Солуну 1917, као „кума” „Црне руке” навео је познатог аустријског новинара и агента министарства спољних послова у Бечу Леополда Мандела, који је у једном свом чланку организацију „Уједињење или смрт” први назвао „Црном руком”, а затим је тај назив прихватила и штампа у Београду.⁵⁴

Језгро организације чинили су официри, а најутицајнији међу њима био је заправо Драгутин Димитријевић Апис. Како је имао блиске везе у власти и, пре свега, војном врху, он ће те своје везе ставити у службу „Црне руке”. Иако неформални вођа, Апис ће врло брзо постати најутицајнија личност и главна покретачка снага у организацији, као и њена главна веза са мајским завереницима из 1903. године. Блиске везе које је Апис одржавао са министром иностраних дела Миланом Миловановићем и генералом Радомиром Путником, обезбеђивале су му кључне контакте са српском владом и Врховном командом српске војске. Пред балканске ратове налазио се на врхунцу своје моћи и утицаја. Чак су му и непријатељи признавали натприродну способност да придобије људе који су на друштвеној лествици били високо изнад њега и да их наведе да следе његове идеје. Огромног раста, неисцрпне енергије и велики приврженик националним циљевима, мајор Апис је у очима млађих официра и омладине представљао оличење српских ратничких врлина и највиших идеала.⁵⁵

Упркос формалним оснивачима, Богдану Раденковићу и Љуби Јовановићу-Чупи, који су замишљали да „Црна рука” буде масовна национална организација и прерасте у шири политички покрет, она то није постала, јер није успела да продре међу широке народне масе. У суштини, остала је оно што је Апис и желео – пре свега тајна војничка организација, организација официра и командни центар свих националних акција уочи ослободилачких ратова који ће врло брзо уследити.⁵⁶ Организација је имала наглашене панславистичке циљеве да уједини све Јужне Словене око Србије, посебно оне у саставу Аустроугарске.

„Црна рука” је у основи представљала срж војничке опозиције цивилној власти. Поред национално-револуционарног рада, Аписова концепција деловања организације подразумевала је и њено мешање у унутрашњу политику Србије.⁵⁷ Како се наглашавало у првом поглављу устава („Циљ и назив”), организација се оснива „у циљу остварења народних идеала – уједињења Српства” и „претпоставља револуционарну борбу културној”. Ради испуњења свог задатка, она „утиче на све службене факторе у Србији као Пијемонту и на све друштвене слојеве и целокупни друштвени живот у њој” и „спроводи револуционарну организацију по свим територијама на којима Срби живе”. Свим средствима се бори против непријатеља њене иде-

⁵³ Милан Ж. Живановић, *Солунски процес*, Београд, 1955, стр. 31.

⁵⁴ В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 318.

⁵⁵ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 86.

⁵⁶ В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 342-343.

⁵⁷ Исто, стр. 373-389.

ологије, а на другој страни одржава пријатељске везе и пружа сваку помоћ оним државама, народима и организацијама који су „пријатељски расположени према Србији и српском племену”, односно „који се боре за своје национално ослобођење и уједињење”.⁵⁸ Уводни чланови устава организације „Уједињење или смрт” одредили су и њен задатак и методе деловања, а као крајњи циљ јасно се истицало национално ослобођење и уједињење, те револуционарна борба као начин да се до њега дође.

Августа 1911. године почело је да излази и незванично гласило „Црне руке” – дневник *Пијемонт*. Оснивач и први уредник био је Љуба Јовановић Чупа, а њега је 1913. у том послу наследио Бранко Божовић. *Пијемонт* је заговарао милитантне методе, сматрајући их најбољим начином да се постигне национално уједињење (по примеру Немачке, о којој лист пише са пуно симпатија). Поред милитаризма, лист је међу политичким опонентима оптуживан и за пропагирање шовинистичких, клерикалних и антидемократских идеја. Био је веома критичан према актуелној радикалској власти, оштро је нападајући, како због дипломатских неуспеха на спољнополитичком плану, тако и због њене унутрашње политике. Био је противник и парламентаризма, у облику који је у Србији уведен после 1903. године. На његовим страницама могле су се прочитати оцене да је парламентаризам донео анархију и пропаст Србији, док су, на другој страни, глорификоване идеје о сталешкој држави чију би основу чинили сељаци, предвођени официрима као друштвеном елитом.⁵⁹

Аписов положај „троструког човека” – официра, вође мајског преврата из 1903. и члана „Црне руке” – учинио је да он буде природна веза ове организације са војним врхом и српском владом. О њеном настанку Апис је упознао најпре министра спољних послова Милована Ђ. Миловановића, да би у зиму 1911–1912. године „Црна рука” постала инструмент у рукама овог министарства. Аписов блиски пријатељ мајор Владимир Туцовић увео је у организацију и мајора Панту Драшкића, будућег ађутанта Александровог регента. Убеђен да су јој регент Александар, високи чиновници и водећи официри већ приступили, Драшкић је одлучио да и сам уђе у ову организацију. Сазнавши, међутим, да је њен прави вођа мајор Апис, Драшкић га је казније хвалио као „неустрашивог човека и патриоту, какав се среће једном у сто година.” Међутим, када су почели да се умножавају извештаји о мешању „Црне руке” у политику, Драшкић је жалио „што је наш идеализам окаљан неком врстом политичког интригирања.”⁶⁰ У годинама пред Први светски рат ова тајна официрска организација стицала је све већу моћ, не само у војсци, већ и у политичком животу Србије, што је засметало и самом престолонаследнику Александру, а и председнику владе Николи Пашићу. Многи министри често су били бирани под утицајем црнорукаца, па су чак и поједини чланови „Црне руке” били министри (нпр. Милош Божановић – министар војни).

Црна рука била је најактивнија током прве године свог постојања. У Београду су њене вође вредно уводиле нове чланове у организацију, нарочито младе официре. Једном приликом, када се група српских и хрватских студената из Загреба сусрела са

⁵⁸ Исто, стр. 341.

⁵⁹ Исто, стр. 452-454.

⁶⁰ Архив САНУ, 14211, Панта Драшкић, *Мемоари*.

њеним вођама у Београду, априла 1912, неки од њих су ушли у организацију. Дубоко импресиониран Аписом, кога је том приликом упознао, Оскар Тартаља је о њему записао: „Активан и смион, какав је био, он игра видну и значајну улогу у свим већим догађајима предратне Србије, не тражећи за себе ни части ни хвале: он је душа и вођа, организатор национално-револуционарног покрета, који има стално на уму не само своју Србију, већ и остале крајеве у којима живи наш народ, а који се налазио у туђем ропству... Апис је први међу свима. Он је и војник и политичар, у исто вријеме Гарибалди и Мацини југословенског рата за ослобођење.”⁶¹ Неколико дана затим, Тартаља ће постати први католик и Хрват – члан ове организације.⁶²

Оснивање организације „Уједињење или смрт” изазвало је велико интересовање србијанске јавности. Новинске информације о „Црној руци” појавиле су се најпре у *Трибини*, листу који је био близак принцу Александру. Новине су већином критиковале и осуђивале оснивање једног таквог удружења, наводећи да официрима није посао да се баве политичким агитовањем. Током 1911. године штампа, нарочито она под контролом владе, водила је жестоку кампању против „Црне руке”, означавајући је као превратничку организацију и захтевајући од власти да се обрачуна са њом. Кампањи, коју су повели радикали, придружиле су се и социјалдемократе који су Аписову организацију сматрали реакционарном и антидемократском. За новоосновано друштво велико занимање су исказивали и страни дипломатски представници, посебно аустроугарски. Аустроугарски посланик је тим поводом јављао из Београда: „Овде се много говори о официрском покрету, али нико не зна нешто одређеније.” Та „Црна рука”, наводно једна група родољуба која би требало да дела изван Србије, а у циљу уједињења свих Срба, „у ствари је само привидно то што је њен прави циљ - да се меша у унутрашње послове земље.” Сконцентрисан у београдском гарнизону, тај официрски покрет изгледа да је усмерен против владајућих радикала. „Главну улогу међу њима изгледа да има генералштабни мајор Драгутин Димитријевић... који се такође истакао у завери 1903. године.”⁶³

Убрзо по оснивању, црнорукци су сами упознали престолонаследника Александра са својим удружењем и његовим национално-ослободилачким циљевима. Том приликом је Александар, још увек у пријатељским односима са Аписом, приложио 20.000 динара за финансирање *Пијемонта*. Штавише, црнорукци су у прво време сматрали престолонаследника за свог члана и инсистирали на краљевој абдикацији у његову корист. Међутим, њихови односи су убрзо захладнели. Тројица официра – Петар Живковић, Јосиф Костић и Љубивоје Барјактаревић су, одбијајући понуду да приступе овој организацији, пријавили њено постојање властима и захтевали истрагу. Како је извршилац истраге, командант Дунавске дивизије пуковник Милош Божановић био близак Аписовој групи (као и министар војни Степа Степановић и начелник Главног ђенералштаба Радомир Путник), црнорукци су ослобођени оптужбе, а официри који су их сумњичили бивају прекомандовани из Београда.

Временом, регент Александар је почео да заузима непријатељски став према Апису и његовим следбеницима. Крајем 1911. године, уз његов благослов, створе-

⁶¹ Оскар Тартаља, *Велеиздајник. Моје успомене*, Загреб/Сплит, 1928, стр. 26-28.

⁶² Исто, стр. 24-26.

⁶³ XXSA, P. A. Serbien XIX/62, 12. новембар 1911, бр. 94А, fon Ugron Erentalu.

на је супарничка официрска организација „Бела рука”, коју су предводили такође бивши завереници, учесници у Мајском преврату 1903. – Петар Живковић, Јосиф Костић и Петар Мишић. Марта 1912. године уследио је, ипак, компромис између Аписа и престолонаследника. Како је краљ Петар био болестан и очекивала се смена на престолу, црноруки су обећали да се неће противити ступању Александра на престо, а он се, заузврат, обавезао да ће им омогућити да и даље задрже контролу над војском.⁶⁴ Међутим, престолонаследник је и после овог компромиса задржао негативан став према „Црној руци” и њеном утицају на државне послове, који ће временом прерасти у отворено непријатељство, посебно према њеном најутицајнијем припаднику.

„Црна рука” и двор

Окрнута сама себи и својим циљевима, ни „Црна рука” у својој политици није остала до краја привржена двору и самој круни, пре свега престолонаследнику Александру. „Заузврат, како пише Васа Казимировић, и круна се тако односила према њој... Једном је она прве људе Црне руке засипала почастима и поклонима, а други пут је потезала камџију. То посебно важи за престолонаследника Александра, од 1914. стварног владара Србије. У одређеном часу, 1917. године, он ће се чак латити и мача – да би са Црном руком рашчистио једном заувек...”⁶⁵

Принц Ђорђе Карађорђевић је о њој говорио не само као о антидемократској већ и као антидинастичкој организацији.⁶⁶ Краљ Петар се дуго колебао да на „Црну руку” гледа као његов старији син принц Ђорђе. Једном приликом, наводно, он је Ђорђу рекао: „Можда Црна рука заиста ради закулисано, али ма шта она радила, нико нема права да се меша у њену делатност, све док не покаже да су њене радње усмерене против државе и Устава. Ја мислим да ће све то остати пуке бунтовничке жеље, прокламоване било у поверљивим разговорима, било на папиру.” Под утицајем краља Петра и његове политике, пише принц Ђорђе, ни Александар у први мах није показивао нетрпељивост према „Црној руци”. Са Аписом је успоставио чак и пријатељске односе и пристао да да прилог у новцу за њено гласило *Пије-монт*.⁶⁷ Међутим, када је 1917. покренут процес у Солуну, краљ Петар је променио своје мишљење о „Црној руци”, изјашњавајући се за строго кажњавање (погубљењем) оптужених црнорукаца.⁶⁸

Главни противник црнорукаца постао је, временом, и сам престолонаследник Александар. И – најопаснији. У напад на њих никада није кретао сам. Увек је умео да у одлучујућем часу себи нађе одговарајућег савезника. Године 1912. Александаров савезник била је Радикална странка. Свакако да је Александар увек знао шта хоће, па је радикале, иако у њих није имао пуно поверење, користио против црно-

⁶⁴ Бранислав Глигоријевић, *Александар Карађорђевић*, књ. 1, Београд, 1996, стр. 63.

⁶⁵ В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 380.

⁶⁶ Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 347.

⁶⁷ Исто, стр. 346-347.

⁶⁸ М. Ж. Живановић, *Солунски процес*, стр. 644.

рукаца. Мада је у лето 1912, једном приликом, црнорукце (поводом њиховог покушаја да преузму команду у четничком логору у Прокупљу од официра који су били блиски престолонаследнику) назвао „несретницима”, Александар није желео да се упушта у директну расправу и затеже односе са њима, препуштајући министру Јовану Јовановићу Пижону да реши то питање, јер су му црнорукци тада били потребни због Албанаца на Косову и планираног рата са Турском. Наиме, Александар је планирао да на преговоре са Албанцима пошаље једног од чланова Врховне централне управе „Црне руке” који је био родом са Косова (Богдана Раденковића), како би овај обезбедио њихову војну подршку.

Случај са Богданом Раденковићем, као и четничким логором у Прокупљу, поткрепљује мишљења да је Александар, нарочито од 1912. године, настојао да се меша и у питања за која није био непосредно надлежан. То се приписује његовим превеликим амбицијама, како пише М. Живановић, његовој „великој жудњи да влада и да буде краљ – господар, краљ самодржац”.⁶⁹ Александар и јесте био веома амбициозан, а његова главна амбиција, пре него што ће од оца преузети владарске дужности 1914. године, била је да у војсци води главну реч. То је вођи радикала Николи Пашићу било врло познато, па је за Александра у пролеће 1911. смислио једну нову функцију у војсци – функцију главног војног инспектора. Међутим, овој функцији (која је могла само формално да задовољи престолонаследникове амбиције) Пашић није придавао неки значај, јер је био далеко од помисли да као председник владе испусти из руку главни надзор над војском. По њему, војни инспектор би имао само једну дужност: да контролише војне магацине и врши надзор над чувањем војне спреме.

У јавности је, пак, Александрово постављање на положај главног инспектора војске протумачено као потез који треба да га доведе на чело официрског кора (па и „Црне руке”, као официрског покрета) и затим га учини јединим господарем у земљи. Захваљујући многим околностима, у првом реду његовој упорности и тактици да око себе увек има јаку и одану групу официра, Александар је водио рачуна да бира оне који ће му у свему бити послушни. Да ли су у питању били завереници или анти завереници, њему није било важно. Зато су му били прихватљиви и црнорукци, у тренутку када су се појавили на политичкој сцени. У очекивању да ће моћи да их веже за себе, он је једно време тражио њихово друштво и био предусретљив према њима. Наводно, чак се носио мишљу да постане члан „Црне руке”, како би је могао изнутра контролисати и искористити за своје циљеве.

Код водећих црнорукаца постојало је у почетку расположење да се са Александром што тешње сарађује, али, као што је он намеравао да искористи њих, и они су желели да искористе њега за своје циљеве. О самом односу Александра према Апису, и обратно, постоје различита тумачења. По једнима, Александар и Апис су се врло брзо зближили и чак постали пријатељи. Као доказ узима се, поред осталог, и Александрова брига за Аписа кад се он разболео пред почетак првог балканског рата. На другој страни, наводи се да Александар није трпео вођу „Црне руке”, да га је чак „патолошки мрзео”, гледајући у њему „сметњу и препреку за остварење својих планова”, док је овај према Александру „увек био до крајности коректан”.⁷⁰

⁶⁹ Исто, стр. 33.

⁷⁰ Исто, стр. 34.

Како су обојица били јаке и самосвесне личности, објективно, они су могли да се сложе и остану у добрим односима једино под условом да се један другом потчини, што, у ствари, ни један ни други нису могли, нити су хтели.

„Фанатик до сржи” и посебно вешт у придобијању људи, Апис није био довољно проицљив да сагледа Александров карактер. На другој страни, оштроуман, брзо схватања, посебно обдарен вештином за вођење интрига, Александар није био човек који би се могао лако обрлатити. Осим тога, било му је својствено да никада ништа не заборавља и да онима с којима би се једном сукобио испостави рачун, па ма кад то било. Већ од самог почетка, када је међу њима дошло до првих сукоба, видело се да Апис није дорастао Александру. Према аустријском историчару Хансу Иберсбергеру, прави разлог што су се односи између Александра и Аписа брзо пореметили било је то што Апис, наводно, није пристао да Александар стане на чело „Црне руке”. У томе би могло бити неке истине, будући да је Александар у почетку заиста показивао извесне симпатије за ову организацију. То је потврдио и Апис на суђењу у Солуну 1917. године.⁷¹

Поремећени односи између Александра и Аписа нису могли да остану дуго у тајности. Они су, пре свега, зависили од тога ко је коме, у којој мери и у ком тренутку био потребан. Иницијатива за помирење и сарадњу потицала би час од једног, час од другог, али, без обзира на повремену сарадњу и савезништво, као у случају када је Апис 1910. подржао Александра у његовом настојању да пре времена преузме владарске дужности, Александар и Апис као да су били предодређени да буду противници.⁷² Генерал Драгутин Милутиновић мисли да је Александар почео да „фрчи” на Аписа убрзо пошто је постао престолонаследник, и то зато што је сазнао да су Апис и његови другови планирали да збаци Карађорђевиће с престола и за владара доведу неког страног принца. Мада неки сматрају да је у питању била сплетка коју је „измислио” Петар Живковић, чињеница је да је међу њима тим поводом дошло до жешћег сукоба. Генерал Милутиновић тврди да Апис није порекао ову тврдњу.⁷³

Ђорђе Карађорђевић тврди да му је Александар у фебруару 1912. године у Паризу о Апису рекао: „Имам поверљива обавештења да он нешто бушка. Сујета му не да мира. Демагог је и агитатор. Немам утисак да увек бира средства, а вечито је нечим незадовољан... кад си ти био престолонаследник, хтео је да убије тебе, сутра ће можда пожелети да и мене уклони”.⁷⁴ За сукоб Аписа и Александра и избијање непријатељства међу њима, Милан Ж. Живановић искључиво криви Александра. Њему је, ради „остварења самодржачких циљева био потребан официрски кор, који ће бити одани и слепи извршилац његове воље у управљању и употреби те силе. Међутим, у официрском кору, па самим тим и у војсци, одлучујући утицај имали су пуковник Апис и официри-завереници са осталим својим друговима и сарадницима. Они, пак, не само да нису били вољни да буду Александрово оруђе у

⁷¹ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 386.

⁷² Како пише Казимировић, нешто је стајало између њих, а то „нешто” свако од њих тумачио је на свој начин. Апис је, на пример, говорио да му код Александра смета то што он од људи „тражи само удворништво”, а он, Апис, није удворица. „Ако се од мене тражи”, рекао је Слободану Јовановићу, „да престолонаследнику изувам још и чизме, ја то нећу и не могу!” (Исто, стр. 387).

⁷³ Исто, стр. 388.

⁷⁴ Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 304.

остварењу његових планова, већ су они тим његовим плановима били одлучно противни, а његовим настојањима одлучно се одупрли... Они нису 29. маја 1903. убили Александра Обреновића да би омогућили Александру Карађорђевићу да успостави своју личну владавину. Александар је то знао и стога му је било јасно да догод пуковник Апис и његови другови официри-завереници буду у војсци и док они буду имали одлучујући утицај у официрском кору, да он дотле војску неће моћи потчинити својој вољи, а то је истовремено значило да неће моћи ни своје планове остварити... Самим тим, они за Александра постају не само његови најглавнији и највећи, него и врло опасни противници... А како је пуковник Апис имао међу друговима одлучујући утицај, мржња Александра према пуковнику Апису временом је постајала све већа и у њој је најзад созрела мисао о убиству.⁷⁵

Без обзира на чињеницу ко је од њих двојице био више или мање крив за сукоб, до њега је ипак морало доћи и он се могао окончати само на један начин – потпуним поразом једне или друге стране. Александар је, изгледа, тежио апсолутној власти, не базирајући се ни на кога, понајмање на „Црну руку”, док су Апис и његови другови сматрали да имају пуно морално право да арбитражују у томе шта владар може да чини и процењује и шта је и у ком моменту добро за Србију и њене националне циљеве. Ово своје „морално право” црнорукци су темељили на заслугама за преврат од 29. маја 1903, јер су својим пожртвовањем спасили земљу од сигурне пропасти и повратком на престо Србије „династије од крви највећег човека из нове српске историје (Карађорђа – прим. СЈ), осигурали развој нашег народног и државног живота”.⁷⁶

Када је утицај Аписа и „Црне руке” почео да добија забрињавајуће размере, настао је озбиљан расцеп и у српском официрском кору. Око престолонаследника Александра окупила се конкурентска група официра, касније (крајем 1911) названа „Белом руком”, која је имала за циљ да сузбије и уништи Аписову организацију. Огорчене борбе између ове две групе биле су праћене интригама и заверама које су рушиле углед официрског кора. Најопаснијег противника Апис је имао лично у мајору Петру Живковићу, који је предводио „Белу руку”, а њен главни задатак био да буде – опозиција „Црној руци”.

Љубоморни на Аписа, Петар Живковић и Јосиф Костић желели су да отргну престолонаследника Александра од црнорукаца и придобију га за себе. Зато се нису либили ни најгнуснијих интрига да би то постигли. Како је принца Александра умешао у заверу против његовог брата принца Ђорђа, и од њега извукао писмену потврду о томе, Живковић је доживотно везао престолонаследника за себе. Марљив и истрајан у свим злим подухватима, кукавица, али дрзак, Живковић је постао кључна личност око које се окупљала група озлоглашених и покварених људи који су се улагивали њему и принцу Александру и, како каже мајор Панта Драшкић, „моћ му је углавном лежала у утицају који је имао на принца и који је стекао - на веома срамотан начин”. Живковић се свесрдно трудио да уништи каријере свих оних који би му се супротставили или нису хтели да му се клањају.

⁷⁵ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 388.

⁷⁶ *Пијемонт*, 03.01.1912.

Разумљиво је што је Апис био мета Живковићеве освете. Аписова личност, темперамент и амбиције сметале су и престолонаследнику и Живковићу. „Ватрени Апис је тражио кавгу, јер га је нешто у њему нагонило на то. Кад би поставио себи неки циљ, настојао је да га достигне, и то неуморно, не мислећи о последицама. Опасност му је само још више подстицала храброст. Иако веома друштвен и стално окружен пријатељима, Апис им се никада није много поверавао, чак ни оним најближим. Био је по природи затворен и тајанствен човек. Пратио га је глас да је непокоран и бунтован, али његове старешине у војсци су га увек хвалиле као узорног и дисциплинованог официра. Извршавајући своје официјелне дужности на њихово потпуно задовољство, Апис се истовремено бавио и невидљивим активностима, које су га доводиле у сукоб са политичарима и краљевском породицом”.⁷⁷

Чим је Александар постао престолонаследник (1909), Живковић је у његовим пријатељским односима са Аписом видео директну опасност за себе. Зато је од тада чинио све што је било у његовој моћи како би покварио то пријатељство. У честом сукобљавању Аписове и Живковићеве клике Апис је, уз помоћ краља Петра и министра војног Степановића, односио превагу. Међутим, Живковић и Костић су се свесрдно трудили да организацију „Уједињење или смрт” у јавности представе као превратничку и екстремну организацију, наглашавајући да је принц Александар против ње. Ширећи измишљотине о наводној опасности која Александру прети од ове организације, подсећали су га на судбину Обреновића и принца Ђорђа, чиме су успевали да га прилично уплаше. Међутим, захваљујући подршци краља Петра, министра иностраних дела Миловановића и војводе Путника, који су га волели и поштовали, Апис је био заштићен од напада Живковићеве клике.

Крајем 1911. године, уз Александров благослов, формирана је и „Бела рука” са Живковићем на челу и са превасходним задатком да ради против Аписове „Црне руке.” Уз официре који су били пензионисани након мајског преврата (Милоша Васића, Михајла Рашића и др.), они су привукли и бивше обреновићевце, Аписове непријатеље и многе друге који због личне неспособности нису могли да напредују у војсци.⁷⁸ Наставило се са још жешћим међусобним оптуживањима, али је болест краља Петра наметнула потребу да се рашчисте односи између Александра и највиших војних старешина. Почетком марта 1912. године престолонаследник је најзад пристао да се састане са десет највиших официра. Они су одлучили да министар војни мора бити неко ко је пријатељски расположен према мајским завереницима, да Александар наследи престо и да његова свита мора бити лојална и према њему и према војном руководству. Национални циљеви су добијали на приоритету. Тог пролећа (1912), када се на Балкану припремао рат са Турском, у Србији су се накратко примирила сва непријатељства и сукоби.

Црнорукци и балкански ратови 1912–1913.

Упркос опречним ставовима у литератури о улози црнорукаца у склапању савеза са Бугарском пред почетак Првог балканског рата, чињеница је да су они у рату са Турцима 1912. дали велики допринос. С тим у вези, наводе се и обављена изви-

⁷⁷ С. Јовановић, *Моји савременици*, „Апис”, стр. 40–41.

⁷⁸ Архив САНУ, Заоставштина Милана Ж. Живановића, 717-718. „Апис и солунска афера”.

ђања групе црнорукаца на турској територији (у Старој Србији и Македонији), ради успостављања контакта са албанским првацима и прикупљања важних података за српску војску. Наиме, српском Генералштабу било је врло важно да сазна какав ће став у предстојећем рату с Турцима заузети ратоборна албанска племена у Старој Србији и Македонији: да ли ће стати на турску страну, бити неутрална, или помоћи српској војсци и садејствовати с њом у овом рату? У ове преговоре црнорукци су се упутили по налогу Милана Миловановића, а након његове смрти (средином 1912), по налогу министра Јована Јовановића.

Пред сам почетак рата са Турском, црнорукци су 22. августа 1912. упућени у Санџак, на Косово, кумановски, скопски и овчеполски крај. Међу њима се налазило и неколико чланова Врховне централне управе „Црне руке” – мајор Милан Гр. Миловановић, капетан Велимир Вемић, мајори Чедомир Поповић и Драгутин Димитријевић Апис и Богдан Раденковић.⁷⁹ Током ове акције Апис се тешко разболео, отровавши се зараженим козјим млеком. Дуго је због тога боловао и једва је преживео. Излечио га је један немачки лекар, а трошкове лечења у Берлину платили су престолонаследник Александар и влада Николе Пашића. Због ове болести Апис је дуго провео у војној болници у Београду, тако да није учествовао у Првом балканском рату.

Као извиђачи, црнорукци су показали изузетну храброст, обавивши свој задатак на најбољи могући начин. Када је избио рат с Турском, као старешине регуларних и четничких јединица, они су у многим случајевима били пример неустрашивости. Свакако, нису се налазили на највишим командним положајима, није их било ни у Врховној команди, али, како пише Слободан Јовановић, рат с Турском је „изнео црнорукце на велики глас” и да су „добра спрема и добар дух наше војске приписивани поглавито њима у заслугу”.⁸⁰ У својој књизи „Дани и године” (издатај 1926. године у Београду) црнорукац Радоје Јанковић успех српске војске у Кумановској бици приписује, пре свега, победи у окршајима код села Младо Нагоричане (на левом крилу српске 1. армије, која је водила Кумановску битку) и да су се у тим бојевима нарочито истакли официри црнорукци. Јанковић посебно наглашава иницијативу храброг црнорукца (учесника у завери 29. маја 1903) мајора Милана Маринковића Пиге, на десном крилу 1. армије која је држала положаје северно од Куманова, када је као командант једног батаљона у 1. пуку Моравске дивизије првог позива самоиницијативно повео своје људе, а за њима је кренуо и читав пук, што је навело и саму дивизију да се развије на положајима код Куманова. Борбе које су се 23. октобра водиле на десном крилу 1. армије спречиле су Зеки-пашу да са Куманова повуче одређене снаге и ојача оне према левом српском армијском крилу,⁸¹ где су Турци изводили главни напад. У овом подвигу погинуо је мајор Маринковић.

Тог истог дана (23. октобра 1912), на бојишту код села Младо Нагоричане, погинуо је још један учесник у завери од 29. маја 1903, потпуковник Александар Глишић. Он је са својим 7. пуком (из састава Дунавске дивизије првог позива) учинио исто што и мајор Маринковић са својим батаљоном: увео га је без наредбе више комаде у борбу и тиме и сам значајно допринео победи српске војске у Кумановској

⁷⁹ В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 529.

⁸⁰ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 404.

⁸¹ Радоје Јанковић, *Дани и године*, Београд, 1926. стр. 5.

бици, тврди Милан Ж. Живановић.⁸² Брат Александра Глишића, мајор Душан Глишић, командант батаљона у 18. пешадијском пуку, такође је самоиницијативно увео своје војнике у борбу против Турака. У окршајима код села Младо Нагоричане од познатијих црнорукаца учествовали су још и генерал Милош Божановић (као командант Дунавске дивизије првог позива), затим Војин Поповић – војвода Вук, коњички мајор Михаило Гавровић, који је по својој храбрости био чувен у читавој српској војсци и др. У Првом балканском рату истакао се и црнорукац пуковник Миливоје Анђелковић Кајафа, командант Јаворске бригаде. Већ другог дана рата, после јачих борби са Турцима, он је са својим снагама освојио Сјеницу и пресекао главни друм између Нове Вароши и Новог Пазара.

Храбри су били и они црнорукци који су дејствовали као четници. Храброст и способност које су исказали донели су им велики углед по завршетку балканских ратова. Нарочито су се истакли они четници који су, својим познавањем терена и становништва, пружили драгоцену помоћ српској регуларној војсци. Војвода Војислав Танкосић је са својим одредом и започео рат, нападом на турске карауле код Мердара. Многи од њих су изгинули, поред осталих и председник Врховне централне управе Илија Радивојевић Чича, секретар Милош Васић, а од колере је страдао Љуба Јовановић Чупа. Борбе су биле крваве, у њима су Албанци оставили око 1.200 мртвих на бојном пољу, а губици на српској страни износили су око 800 војника. Ове борбе код Мердара показале су колико су били у заблуди они који су веровали да ће српска војска у Албанцима имати савезника у рату с Турском и колико су, поред осталог, мало значили претходни контакти црнорукаца с албанским првацима.

Из балканских ратова „Црна рука” је изашла са већим угледом, али са мањим бројем чланова. Многе њене најспособније вође су изгинуле у борби, и ови ратови су практично окончали њену улогу као чврсто повезане и монолитне организације.⁸³ Црна рука је, како тврди историчар Д. Батаковић, *de facto* престала да постоји после балканских ратова. И сам Апис је у свом писму регенту Александру, написаном из солунског затвора крајем марта 1917. године, тврдио да та организација „није више у животу”. Остао је само њен вођа са двадесетак, можда четрдесетак следбеника, који ће касније, нарочито Апис (са функције начелника војнообавештајне службе у српском Генералштабу, на коју је постављен августа 1913. године) наставити да делују више као појединци.⁸⁴ Организација је и формално престала да постоји 1917. године, након што су њене вође ухапшене и на Солунском процесу осуђене на смрт.

Већина чланова „Црне руке” сматрала је да је српски национални циљ окончан ослобођењем Старе Србије и Македоније и да је на следећим генерацијама да ослободе Босну и Херцеговину и створе Југославију. Када је реч о националном ослобођењу и уједињењу српског народа, „Црна рука” се нашла на истој линији са „Младом Босном”, па ће у годинама пред почетак Првог светског рата сва пажња протагониста српске националне интеграције бити окренута ка Босни и Херцеговини. У срцу и даље црнорукац, Драгутин Димитријевић Апис је, не напуштајући своје

⁸² М. Ж. Живановић, *Солунски процес*, стр. 657.

⁸³ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 32.

⁸⁴ Изјава историчара Душана Батаковића у Јутарњем програму РТС-а 21. јуна 1914. године.

старе везе и истомишљенике, био у позицији да са функције начелника војнообавештајне службе у Генералштабу и захваљујући везама у војном врху, буде још продуктивнији у заступању српских националних интереса. У међувремену су се околности на унутрашњем и спољнополитичком плану у великој мери промениле, па ће Апис бити принуђен да, због својих идеала, уђе у конфликт са главним актерима српске политичке сцене (пре свега, радикалском владом и престолонаследником Александром), који су били принуђени да своју националну стратегију усаглашавају са новим спољнополитичким изазовима.

Црнорукци и политичка криза у Србији у пролеће 1914. (мајска криза)

После скупо плаћених победа у рату с Турском и Бугарском (1912–1913) и након сузбијања масовне албанске побуне против српске власти на Косову и у Македонији 1913. године (која је уследила на подстицај Беча), радикалска влада Николе Пашића нашла се у тешком положају. Морала се суочити са многим проблемима, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану, где јој је највеће бриге задавала Аустроугарска. Монархија је била велика претња опстанку Србије, јер је она по завршетку балканских ратова, израсла у највећу и најмоћнију балканску државу, па је, као таква, представљала сметњу аустроугарском продору на исток (*drang nach osten*). Зато је вођа радикала све чинио како не би изазивао великог и моћног суседа и убедио га да Србија нема никаквих разлога да с њим улази у било какав сукоб. У октобру 1913. године Никола Пашић је аустроугарском министру спољних послова грофу Бертхолду поручио да је Србија максимално заинтересована за што боље односе са Монархијом и да јој је свеједно какву ће управу она „применити” према Јужним Словенима на својој територији: „Ви можете дати Хрватима и Србија мање или веће слободе, нас то неће погодити и тиме неће бити тангирани наши односи са Монархијом...”⁸⁵

Док је Пашић, на свој начин, настојао по сваку цену да очува мир с Аустроугарском, дотле је Апис, вођа „Црне руке”, увелико ширио своју обавештајну делатност западно од Дрине. Функција шефа обавештајног одељења Генералштаба омогућила му је да успостави контакте са истомишљеницима ван Србије и, пре свега, контролише мрежу српских тајних агената и оперативаца у Аустроугарској, у чему су му највише помагали Раде Малобабић, мајор Љубомир Вуловић и пуковник Чедо Поповић.⁸⁶ Контролисао је и организацију Млада Босна, која ће 28. јуна 1914. извршити атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Апис је био заокупљен мишљу да будући аустроугарски цар представља највећу опасност по циљеве Србије, да је способан да доведе у питање успех Србије у балканским ратовима и, уопште, спречи уједињење свих Срба под окриљем матичне државе. По Милошу Богичевићу, српском дипломати у Берлину пре Првог светског рата, Апис се у време велике политичке кризе у Србији, у мају 1914. године, више бавио припремама за „до-

⁸⁵ Наведено према: В. Казимитовић, *Црна рука*, стр. 564.

⁸⁶ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 94.

чек” Франца Фердинанда у Сарајеву, него самом кризом и питањем обарања Пашића с власти. Богићевић такође тврди да је Апис „дозволу за извршење атентата у Сарајеву” дао тек онда када је добио гаранције од руског војног аташеа у Београду Артамонова да Русија неће оставити Србију на цедилу.⁸⁷ Српска влада је знала за наводну Аписову „заверу” која је претходила атентату, али је била немоћна да заустави ток догађаја који је полако, али сигурно увлачио Србију у рат.

Иако се верзије о Аписовој улози у Сарајевском атентату, које су присутне у литератури, морају прихватати са великом резервом, тврдња да је Апис у пролеће 1914. више мислио на убиство Фердинанда него на обарање владе Николе Пашића, делује неуверљиво. Чињенице говоре да је вођа „Црне руке” био веома заузет проналажењем начина како да свргне радикалску владу, па се ради тога повезао и са опозиционим политичким партијама и њиховим првацима, како би образовао један снажан и делотворан антирадикалски блок. После балканских ратова наставио се отворени сукоб црнорукаца са радикалима. Радикали су оптуживали црнорукце да су фанатици и авантуристи који штете интересима Србије, као и да имају преторијанске амбиције. По завршетку ратова сукоб је ескалирао најпре око питања заслуга за постигнуте успехе, а затим, поводом смене (почетком 1914) генерала Милоша Божановића, симпатизера „Црне руке”, са функције министра војног. Дијапазон оптужби црнорукаца на рачун радикала и њихове владе ширио се и захватао многе области политичког и друштвеног живота у земљи.

У мају 1914. године сукоб црнорукаца и владе достигао је врхунац. У основи тог сукоба било је, у ствари, питање управе у новоприсојеним крајевима, у Старој Србији и Македонији. Око овог питања дошло је до велике кризе у односима између војне и цивилне власти, пре свега радикала и њиховог лидера Николе Пашића. Једно време Македонија је била под војном управом, али када је дошла под цивилну власт радикали су у њој почели постављати корумпиране службенике. Официри су приговарали полицијским службама због крађа и корупције, што је непосредно проузроковало и међусобне сукобе. Месецима је *Пијемонт* „ратовао” са министром унутрашњих дела Стојаном Протићем и са радикалима, оптужујући их да војсци ускраћују потребна средства, да је увлаче у своје страначке зајевнице и да се свађају са највишим официрима. На нападе *Пијемонта* министар унутрашњих послова је, марта 1914. године, одговорио *Уредбом о приоритету грађанске над војном влашћу* на новоослобођеним територијама.⁸⁸ Војни командант у Македонији Дамјан Поповић оглушио се о ову уредбу, због чега је био смењен. Официри су листом стали уз њега, супротстављајући се на тај начин самој влади. Уредба је изазвала праву узбуну у официрском кору и окренула га против радикалске владе готово у неслућеним размерама. У свом подухвату официри су добили и непосредну подршку опозиције у Србији.

Симболично, криза је настала око питања да ли официри или цивили, односно војска или цивилне власти треба да имају „приоритет” на јавним свечаностима у Македонији. У суштини, радило се о томе, да ли ће у Србији главну реч имати грађанске политичке странке или војска. Криза је претила да обори владу и изазове

⁸⁷ Наведено према: В. Казимитовић, *Црна рука*, стр. 564-565.

⁸⁸ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 108-109.

велике уставне сукобе, чак, можда, и грађански рат. Као главни представник официрске стране, Апис је у тим догађајима одиграо значајну, али тајанствену, па могло би се рећи, и контроверзну улогу.⁸⁹

Уредба се тичала протоколарног првенства приликом прослава државних и других празника у ново припојеним крајевима. Њоме су стављени ван снаге раније важећи прописи донесени због ратног и ванредног стања, по којима су војна лица имала предност у односу на цивилне структуре власти. По замисли владе, овим потезом требало је учинити крај трвењу између војних и цивилних власти у ново припојеним крајевима. Уредба је практично давала неограничену власт полицији и, уопште, налагала да се војска мора подредити држави. Министар унутрашњих дела је забранио чак и продају *Пијемонта* у Македонији. Одликовани команданти били су увређени кад су на државним свечаностима морали да стоје са леве стране општинских начелника, нижих од њих и по рангу и по одговорности.

Уверена да су у овај сукоб умешани само официри завереници, влада је највеће букаче послала на службу у унутрашњост земље. Међутим, сваким даном бивало је све јасније да је официрски кор једнодушно против владе. Неколико гарнизона у Македонији послало је петиције да се Уредба о приоритету укине, а и генерал Петар Бојовић, који је дошао на Поповићево место у Скопље, чврсто је подржао петицију у телеграму који је послао министру војном 21. маја, у којем је затражио да се изађе у сусрет њиховим захтевима.⁹⁰

У почетку Апис није био укључен у сукобе између војске и цивилне власти у Македонији, али је већ од маја 1914. године око себе окупио официре и стао на чело побуне против радикалске владе. Официре у Македонији је саветовао да појачају кампању против грађанске власти и да се телеграмима непосредно обраћају краљу. Уз тајну подршку Радомира Путника, Апис се састајао са опозиционим политичарима и са њима је преговарао чак и о могућем војном пучу, као начину изласка из новонастале кризе. Свакако, да није био у питању војни удар у Србији, већ само удар на цивилну власт у Македонији, као могућност да се испровоцира пад владе Николе Пашића и наметну нови избори у Србији. Уследиле су оптужбе радикала на његов рачун, што Апису није сметало да почетком јуна 1914. настоји да наговори одређене официре да преузму власт у Македонији, али су га његови најближи сарадници одбили, страхујући од могућих подела у војсци.⁹¹

Иницијативу за повлачење спорне уредбе подржале су и опозиционе странке, опструкцијом у Скупштини, што је изазвало кризу законодавне власти у Србији. Убрзо је овај сукоб попримио шире политичке и уставне размере. Председник владе нашао се пред великим политичким изазовом. Пашић и његова влада, која се састојала само од радикала, суочили су се са уједињеном опозицијом. Када су посланици опозиције напустили Скупштину због Протићеве уредбе, влада се држала још само на незнатној већини.

⁸⁹ Душан Батаковић, Сукоб цивилне и војне власти у Србији 1914, *Историјски часопис*, XIV-XV/1882-1883, стр. 184.

⁹⁰ Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 119.

⁹¹ Исто, стр. 111; 113-114; 116; 118-119.

Краљ Петар се тако нашао у процепу између генерала Путника и Бојовића, који су захтевали да се сачува достојанство војске, и Пашића, који је тражио мандат за расписивање нових избора. Краљ је предложио средње решење: Пашићу је нудио мандат под условом да повуче Уредбу о приоритету; међутим, Протић је одбио краљев предлог, а Пашић није желео да жртвује свог министра и страначког колегу.⁹²

У међувремену, дошло је до полицијске преметачине у официрском клубу, због чега су београдски официри оштро протестовали. Протић је, наводно, тврдио да ту лежи моћ „Црне руке” и њена финансијска база. Прошириле су се гласине о тешким новчаним проневерима у клубу, којима је управљао Чедо Јовановић, један од вођа „Црне руке”. Почетком 1914. у клубу су затражили од министра војног да спроведе непристрасну истрагу. Уместо тога, специјални истражитељи из министарства унутрашњих дела запленили су благајну и пословне књиге клуба и затворили Јовановића. Генерал Путник је уложио оштар протест због таквог поступка полиције. Убрзо је и новопостављени председник клуба, генерал Дамјан Поповић суспендован, будући да је пркосио комисији која је вршила истрагу. У знак протеста сви официри су том приликом иступили из клуба, док је *Пијемонт* официрском кору предлагао да захтева да се Протић уклони са функције.⁹³

Почетком маја 1914. године проблеми око Официрског клуба, „Црне руке” и Уредбе о приоритету прерасли су у борбу за власт између цивилних и војних структура у земљи. Када се мајска криза продубила, њени главни актери постају најмоћнији појединци и институције у Србији: Апис и Путник, испред војске, краљ Петар и принц Александар, као представници круне, а у име цивилних структура – Пашић (влада) и политичка опозиција. Како су црнорукци држали кључне положаје у војсци (Апис у Генералштабу, а Милан Гр. Миловановић Пилц у Министарству војном), уз велику подршку официра чију су наклоност уживали, јасно је да су у мајској кризи припадници „Црне руке” имали доминантну улогу. У оваквој ситуацији престолонаследникова мржња према Апису дошла је још више до изражаја, а њу је потхрањивала и принчева користољубива свита. Радикали су тврдили да је Апис припремао завођење војне диктатуре и у Србији и у Македонији. Оптужбе против њега да је ковао заверу како би извео свеобухватни војни удар, којим би уништио режим и династију, биће употребљене и у време Солунског процеса 1917. године.

Као превентивну меру, влада је у таквој ситуацији израдила нацрт најстрожих мера против Аписових сарадника и истомишљеника. Једна од њих предвиђала је пензионисање великог броја официра „црнорукаца” и премештање осталих у унутрашњост; друга, пак, наименовање њихових противника на кључне положаје у Београду. Влада се, такође, постарала да се заштити од евентуалног покушаја преврата у Београду. Али, план да се Аписова група пензионише и размести по унутрашњости спречио је пуковник Крста Смиљанић, начелник Оперативног одељења Генералштаба. Налазећи се пред могућношћу аустријске инвазије, Смиљанић се успротивио уклањању толиког броја способних војних руководилаца. Војвода Путник био је стар и болестан, генерал Степановић био је у „запећку”, а генерал Мишић у пензији. Нова пензионисања и премештаји угрозили би одбрамбене способности војске.

⁹² С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 199-202.

⁹³ Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 120.

Избегавајући нове сукобе у овако тешким тренуцима, Апис је покушао да се нагоди са владом. Послао је пуковника Миловановића Пилца престолонаследнику Александру како би сазнао да ли је он расположен да се помири с Аписом. Миловановић је молио принца да не одбаци своје старе пријатеље заверенике и предсказивао пропаст ако Пашић остане на власти. Александар је оштро узвратио да он не намерава само да буде краљ, већ и да влада, али не са завереницима; Пашићева влада мора остати. Уверавао је Пилца да се Уредба о приоритету мора повући, да ће Протић изаћи из владе и да Путник може да постане министар војни. Пилац ће добити место у Главној војној инспекцији, а Апис и његови пријатељи ће осати на својим положајима.⁹⁴ Међутим, Пашић је одбио да жртвује Протића, ослањајући се на тесну већину гласова Радикалне странке у Скупштини. Отишао је чак и корак даље, понудио је оставку своје владе, поред осталог, под изговором да не може да измени спорну Уредбу о приоритету, која је и довела до мајске кризе.

Међутим, умешала се Русија, како би спречила Пашићеву смену. Амбасадор Николај Хартвиг, који је имао велики утицај у Београду, изјавио је да руска политика на Балкану захтева да Пашић буде на власти. Французи су наговорили да опозициони режим у Србији можда неће имати више њихову финансијску подршку. Уз помоћ принца Александра, Хартвиг је придобио официре који су били против завереника, да се нагоде. Самостални радикали су се разочарали у заверенике и закључили да је ипак боље имати Пашића него хаос. Апис је прихватио обећања принца Александра, обавестио своје пријатеље да се неће упуштати у неразумне авантуре, чиме се окончало и његово учешће у мајској кризи.

Под притиском Русије, краљ Петар је Пашићу поново поверио мандат за састав владе, дао сагласност за распуштање Народне скупштине и расписивање нових избора. Скупштина је распуштена 23. јуна, а нови избори одређени су за 1. август 1914. Изгледало је да је политичка криза на овај начин коначно решена, али се убрзо, под притиском Русије да задржи Николу Пашића, и растрзан између владе и војске, краљ Петар се (25. јуна) повукао из активног политичког живота (абдицирао). Крајем јуна 1914. пренео је вршење краљевске власти на престолонаследника Александра, као принца регента, образлажући овај чин својом болешћу. Протићева Уредба била је повучена, али је он сачувао свој мандат у влади.⁹⁵

За Пашића и његове радикале, као и за руског посланика у Београду, краљево одрицање од владарских дужности било је у датом тренутку најбоље решење. Пашић је сматрао да се од Александра могло очекивати много више, иако њих двојица у то време нису били у нарочито срдачним односима. Али, захваљујући руском посланику, Александар се према вођи радикала, по преузимању регентских дужности, сасвим „раскравио”: „Постао је”, према Хартвиговим речима, „највернији присталица опрезне и мудре политике првог српског државника”.⁹⁶

Тако је окончана мајска криза (сукоб између „Црне руке” и радикала), настала због Уредбе о приоритету. Победу су однели Пашић и Александар, сада обојица непријатељски расположени према Апису. Губитник је била „Црна рука” и онај део официрског кора који је био уз њу. Главни губитник био је сам Апис. Показало се да су његове моћи

⁹⁴ Архив САНУ, Заоставштина Милана Ж. Живановића; 3. „Искази и одбрана пуковника Димитријевића Аписа”.

⁹⁵ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 199-202.

⁹⁶ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 585.

биле много мање него што је он сам веровао, што су схватили и они политичари који су му веровали и који су стали уз њега. Апис је исувише веровао обећању краља Петра да ће Пашића и радикале удаљити из власти и, након Пашићеве оставке, мандат поверити Самосталној странци и њеним првацима Љуби Давидовићу и Љуби Стојановићу. Краљ Петар је одустао од ове комбинације, наводно под утицајем престолонаследника Александра, који је свом оцу предочио саопштење руског посланика да Русија неће пружити подршку Србији „као дотле“ ако самосталци дођу на власт.⁹⁷

Преузевши вршење краљевске власти, Александар је одлучио да уништи Аписа и заверенике, у којима је видео главну препреку свом ауторитету у војсци. Он и радикали ће, међутим, само привремено одложити коначно рашчишћавање рачуна са њима. Наступајући избори, предвиђао је Пашић, даће му могућност да сломи Аписов утицај на официрски кор. Сукоб између владе и официрског кора поткопао је у великој мери утицај и углед „Црне руке“, изузев, можда, радикала, сви су били разочарани исходом мајске кризе, која ја обележила почетак краја и Аписовог угледа и утицаја на политику.

Међутим, конфронтирање између Аписа и црнорукаца, на једној, и Пашићеве владе, на другој страни, тиме није престало. Како су Апис и црнорукци преко Народне одбране настојали да прошире мрежу својих агената по Босни и Херцеговини, у чему им је помагало велико незадовољство српског становништва аустроугарском управом, као и српски национални покрет и ширење југословенске идеје после балканских ратова, Пашићева влада је, на другој страни, настојала по сваку цену да не квари односе са Аустроугарском, настојећи институционално да блокира рад црнорукаца у Босни и Херцеговини.⁹⁸ Тако је неколико дана пред почетак Првог светског рата, Апис узалуд чекао Раду Малобабића, кога је ухапсила српска полиција, не обавестивши о томе самог Аписа.⁹⁹ Малобабић је, на тај начин, постао жртва сукоба Аписа са радикалима. Одмах после тога Апис је отишао у Крагујевац, који је пред рат постао седиште Врховне команде српске војске, где је осам месеци обављао дужност шефа обавештајног одсека и шефа информационог бироа.¹⁰⁰

Апис и Сарајевски атентат¹⁰¹

Иако се младобосанцима приписује кључна улога у Сарајевском атентату, историјска наука је доказала да они нису били сами у овом подухвату. Ако се имају у виду, пре свега, њихове везе са црнорукцима, подршка и помоћ српске војнообавештај-

⁹⁷ Исто, стр. 587.

⁹⁸ Андреј Митровић, *Serbia's Great War 1914-1918*, London 2007, стр. 24.

⁹⁹ Раде Малобабић се 25. јула 1914. вратио из Босне у Београд, где га је Апис обавестио да га очекују у београдској полицији. Тамо је Малобабић одмах био ухапшен. У броју од 1. августа 1914. *Политика* је објавила вест из Петрограда, намењену српској влади у Нишу, по којој је ухапшени Малобабић описан као аустријски резервни официр, у служби аустријске шпијунаже, био уско повезан с убиством Франца Фердинанда и његове жене. Пуковник Апис је покушао да дође у додир с Малобабићем, али без успеха. Приликом спровођења из Београда у Ниш, Малобабић се отргав пратиоцима и искочио из воза, али је пронађен и ухапшен. Држан је у затвору у ланцима све до новембра 1915, када су Аписови људи успели да га ослободе пре повлачења српске војске преко Албаније и ставе под Аписову непосредну заштиту.

¹⁰⁰ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 142, 146.

¹⁰¹ Уз сагласност ментора, професорке Мирјане Зорић, извор овог поглавља је њен текст *Први светски рат и ревизионизам (у фокусу историографије и пропаганде)*, објављен у *Војном делу*, бр. 2/2014.

не службе, посебно њеног шефа пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и организације „Уједињење или смрт“ („Црне руке“), из угла савремене историографије Сарајевски атентат још увек представља велику енигму. Мало је поузданих извора који би са сигурношћу потврдили стварну меру њихове умешаности у помагању и охрабривању припадника „Младе Босне“ или, пак, у самосталном организовању Сарајевског атентата.¹⁰² Један од ретких докумената који о томе сведочи је тајни (поверљиви) рапорт који је Апис у писаној форми поднео Војном суду у Солуну 28. марта 1917. у којем је „признао“ да је ангажовао Рада Малобабића да организује атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву. Документ који садржи исповест пуковника Димитријевића о мотивима за атентат није ипак коришћен на суђењу, јер је његов подносилац, 25. априла 1917, одустао од намере да исказ употреби за своју одбрану пред су-

¹⁰² После ослобођења српских земаља које су биле под турском влашћу, тајна организација „Уједињење или смрт“ обратила је пажњу на, до тада запостављене српске крајеве под влашћу Хабзбурговаца. Они су у тој активности користили „Народну одбрану“, њене позиције и везе међу Србима у Аустроугарској, иако су били незадовољни њеним методама деловања. Као шеф српске војнообавештајне службе, Апис је организовао и мрежу агената у Аустроугарској на чијем је челу био Раде Малобабић, Србин из Хрватске. Успео је да на положаје пограничних официра убаца своје људе (Љубу Вуловића, Чедомира Поповића, Косту Тодоровића и др.). Они су се бавили обавештајним радом, али су пребацивали и оружје и агитовали међу Србима с оне стране Дрине. Драгутин Димитријевић је био у вези и са неким угледним српским политичарима у Хабзбуршкој монархији, пре свега са др Срђаном Будисављевићем (Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1953, стр. 251). Међу Аписовим агентима био је и Херцеговац Мустафа Голубић, четник Војислава Танкосића и будући совјетски обавештајцац.

На другој страни, путујући у Србију, која је за све младобосанце, нарочито после балканских ратова, представљала идеал, припадници Младе Босне наилазили су на своје истомишљенике. Као припадници четничких одреда и добровољци у балканским ратовима ови младићи се сусрећу са члановима „Црне руке“, који су истицали револуционарну активност као прави пут ка ослобођењу и уједињењу српства. Неки од најистакнутијих међу њима (Владимир Гађиновић, Данило Илић, Оскар Тартаља) били су годинама под утицајем и у вези са организацијом „Уједињење или смрт“ (В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, стр. 595-596). Група младобосанаца на школовању у Београду (Гаврило Принцип, Трифо Грабеж и Недељко Чабриновић) сазнала је, почетком априла 1914, да се планира посета надвојводе Франца Фердинанда Сарајеву. То им је пружало прилику да своју мржњу према Аустроугарској искажу на најефектнији начин – убиством њеног престолонаследника. Да би дошли до неопходног оружја, обратили су се свом земљаку, бившем четнику Милану Цигановићу. Он их је повезао са војводом Војиславом Танкосићем, који је о намерама младића обавестио Аписа, а овај, наводно, одобрио њихов план и пружио им сву неопходну помоћ. Младобосанци су били снабдевени пиштољима и бомбама, организована им је обука у гађању и илегалан прелазак преко границе. Све ове акције водио је Танкосић, који је био једини црнорукац са којим су атентатори контактирали. Он је организовао и њихову обуку у гађању револвером, а инструктор је био Драгиша М. Стојадиновић, у то време један од најбољих стрелаца у земљи и учесник у четничким акцијама 1905. и 1907. године. Крајем маја младобосанци су прешли Дрину и стигли у Сарајево, где је њихов колега – младобосанац Данило Илић организовао још неколико завереника – Мухамеда Мехмедбашића, Васу Чубриловића и др.

Поред ове верзије, по којој је идеја за атентат потекла од младобосанаца, а Аписови људи су им пружили само логистичку подршку, постоји још једна. По њој је у организовању атентата Апис одиграо кључну улогу. У сведочењу које је оставио у свом Поверљивом (тајном) рапорту за Војни суд у Солуну 28. марта 1917, Апис је тврдио да је лично дошао на идеју да се убије Фердинанд. По њему, Раде Малобабић је пронашао Принципа и другове које је ангажовао да изврше атентат, за шта им је, наводно, исплатио и хонорар. Највероватније је да је Апис овде преувеличао своју улогу, у нади да ће му то спасити живот на суђењу. Постоји и тумачење да је преузимањем одговорности на себе, Апис желео да спречи осуду Радета Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића, својих обавештајца који су радили на територији Босне. За Малобабића су српске власти 1914. сумњале да је аустроугарски шпијун и ухапсиле га. (Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, стр. 556-560).

дом. Сматра се да су организатори Солунског процеса, из спољнополитичких разлога (како се не би нанела штета националним интересима Србије у рату који је био у току),¹⁰³ утицали на ухапшене, нарочито на Димитријевића, мајора Вуловића, Рада Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића, да не говоре о свом заграничном (обавештајном) раду и спољним акцијама, апелујући на њихово родољубље и патриотску свест. Документ је широкој јавности постао доступан тек 1953. године, када је обновљен процес пред Врховним судом Србије, а особе које су 1917. биле осуђене на смрт и погубљене, том приликом биле су рехабилитоване.

Аписов рапорт често се узима као поуздан доказ о кључној улози црнорукаца у Сарајевском атентату; међутим, многе чињенице у вези са атентатом и садржајем овог рапорта указују на то да је његов аутор само делимично саопштио истину, укључујући и могућност да га је срочио тако како би трајно затајио ко је иницирао и организовао атентат у Сарајеву. Треба нагласити да је Апис пре подношења рапорта два пута на суђењу негирао своју ангажованост у Сарајевском атентату, што доводи у сумњу истинитост онога што је трећи пут „добровољно” саопштио у поверљивом рапорту. Осим тога, искази у самом рапорту, сматрају поједини аутори, у великом су несасгласју са осталим релевантним чињеницама о атентату који је изведен у Сарајеву 28. јуна 1914.¹⁰⁴ Аписово наводно признање да је он организовао Сарајевски атентат, тврде М. Мијалковски и Д. Томић, нема никакву вредност, јер не постоји ни једна чињеница која би га поткрепила. Он се само надао да ће овим „признањем” извући живу главу.¹⁰⁵ Међутим, без поузданих доказа, утемељених на релевантним изворима, тешко је о томе доносити коначан суд.

У недостатку оригиналне изворне грађе, у истраживању позадине Сарајевског атентата историчари су принуђени да се ослоне на разне теорије и тврдње „из друге руке”, иза којих су најчешће провејавале пропагандне потребе оног времена (пре свега, Немачке и Аустроугарске), али и лични односи, па и међусобне омразе, посебно када је српска страна у питању. Неке од тих „теорија” односе се, поред осталог, и на наводну умешаност званичне Русије у Сарајевски атентат,¹⁰⁶ пре свега руског посланика у Београду Хартвига и војног аташеа, пуковника Виктора Артамонова. О Сарајевском атентату и Гаврилу Принципу написано је на хиљаде страница, али ни на једно од суштинских питања још увек нема поузданих одговора. И после сто година од Првог светског рата недоступне су архиве савезничких тајних служби и аустроугарске војнообавештајне службе Евиденц-бироа, која је имала разгранату мрежу и огроман број агената у Србији и на читавом Балкану. Ко су, заправо, иницијатори и организатори атентата и ко све стоји иза убиства аустроугарског престолонаследника? Постоје о томе разне верзије, оне се крећу од оптужби на рачун немачког Генералштаба (верзија која се данас у литератури одбацује због недостатка

¹⁰³ О околностима у којима је настао овај рапорт видети фусноту 127.

¹⁰⁴ Милан Мијалковски, Душко Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских би-така*, Београд, 2014, стр. 214-215.

¹⁰⁵ Сматра се, заправо, да је ово признање изнуђено од Аписа на превару, како би се искористило као доказни материјал за његову ликвидацију, у време када су се (1917) између Антанте и централних сила водили преговори о сепаратном миру. Видети фусноту 127.

¹⁰⁶ Миле Бјелајац, Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице, *Токови историје*, Часопис Института за новију историју Србије, бр. 1/2013, стр. 28-32.

доказа) и пангерманских (анти хабзбуршких) кругова у самој Немачкој, затим царске Русије (руске владе, тајних служби и Генералштаба), Мађарске (председника владе Иштвана Тисе), Француске и Британије (масона, тајне полиције), до званичне Србије (српске владе и регента Александра), српске војнообавештајне службе, моћне официрске организације „Уједињење или смрт“, њеног неформалног вође Драгутина Димитријевића Аписа¹⁰⁷ и, свакако, „младобосанаца“.

Када је реч о самом Апису, чак ни аустријски извори га не повезују директно са атентатом. Балкан је у то време био подручје на којем су обавештајне службе великих сила усавршавале методе своје делатности. Све док се у потпуности не открију њихови тајни архиви, док аустроугарска страна, пре свега, не учини доступним документа о обавештајном раду Евиденц-бироа против Србије у периоду од анексионе кризе до краја Првог светског рата, Сарајевски атентат 1914, сагласни су историчари, неће бити у потпуности истражен. Доказано је, како тврди професор М. Екмечић, да је аустријска обавештајна служба била упозната са завером „црнорукаца“ који су 1903. убили српски краљевски пар; њени представници у Београду и Земуну знали су унапред да се убиство спрема, али никога о томе нису обавестили. Зашто? Исти официри које ће Беч 1914. године оптуживати да стоје иза Сарајевског атентата, стајали су иза овог београдског убиства 1903. „Немогуће је да наука“, коментарише Екмечић, „не уврсти ову чињеницу међу оне факторе који су из 'историјске дубине' припремили Сарајевски атентат 1914. године.“¹⁰⁸

Аустроугарска је имала веома организовану обавештајну службу у српској престоници. Била је у ситуацији да открије чак и виталне тајне српске владе и њених органа. Њени агенти прибављали су обавештајне податке на основу увида у многе документе српског Министарства спољних послова који су им били доступни (захваљујући поверљивим људима у овом министарству) или кроз непосредан контакт са српским политичарима и јавним радницима. Шпијуна је било свуда, на двору, у војсци, откривени досијеи Евиденц-бироа о српским официрима показују да су Аустроугари имали доушнике и у врху српске војске.¹⁰⁹ Из садржаја извештаја агентуре аустроугарске обавештајне службе у Београду непосредно пре и после Мајског преврата евидентно је да је она била у току завере која је имала за циљ да се убије српски краљевски пар. Треба напоменути да је 1901/1902. године посредством својих људи у окружењу самог краља Александра Обреновића та служба сазнала да се он окреће против Аустроугарске и приближава Русији и да се с Бугарском и Грчком договара о наступу против Турске. Тешко је одгонетнути шта је Аустроугарска очекивала од Мајског преврата у Србији, али је чињеница да се по том питању држала по страни. С Петром I Карађорђевићем у двор су дошли и његови саветници, међу којима је било и агената Евиденц-бироа. Један од њих, Живојин Балугџић, према писању М. Мијалковског, био је краљев стари пријатељ и лични секретар.

Поједини аутори који се баве Сарајевским атентатом из угла шпијунско-субверзивне делатности, с правом се питају како се могло догодити да је аустроугарска обавештајна компонента (намерно, промишљено или случајно) била неопрезна у

¹⁰⁷ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Књига II, Београд, 1978, стр. 21.

¹⁰⁸ М. Екмечић, Аустроугарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године, *Историјски часопис*, год. XXXII, Београд, 1985, стр. 215.

¹⁰⁹ Милан Мијалковски, *Новости*, 08.03.2014.

откривању и третирању чињеница везаних за атентат у Сарајеву?¹¹⁰ Бечки шпијуни често су били присутни у кафани „Златна моруна” у Београду, где су се окупљали младобосанци, међу њима и будући сарајевски атентатори, као и бивше комите попреком из Босне и Херцеговине. Агентима Евиденц-бироа у Србији нису могли промаћи главни извођачи планираног атентата у Сарајеву – Недељко Чабриновић, Гаврило Принцип и Трифко Грабеж, јер су били регистровани као „сумњиве и опасне особе”, па су њихово кретање и окупљање, посебно у поменутој кафани, помно регистровани.¹¹¹

Каква је улога аустроугарске званичне политике, њене тајне дипломатије и обавештајних служби око атентата, да ли се и у којој мери о њој у овом контексту може говорити, питање је о којем се до сада недовољно расправљало у литератури. Оно се с правом и све интензивније намеће, поготово ако се зна да је атентат у Сарајеву био само један од сегмената у вишегодишњем шпијунском рату који се водио између обавештајних служби многих земаља, посебно између аустроугарске и српске обавештајне службе. Руковођени субјективном проценом, аустроугарски обавештајци, за које се претпоставља да су могли знати за планирање и припрему атентата, својим „нечињенијем”, односно не предузимањем неопходних корака да се он предупреди, тежили су прибављању ваљаног аргумента који ће острашћеним поборницима рата против Србије у Хабзбуршкој монархији омогућити покретање војне кампање ради дефинитивног уништења тог Пијемонта уједињења свих Срба и осталих Јужних Словена.¹¹² С друге стране, српски обавештајци (међу којима је био и Апис) убиство Фердинанда повезивали су са отклањањем опасности од војне агресије Аустроугарске на Србију, као и препреке српском и југословенском уједињењу. На тај начин, тврде поједини аутори, конспиративно чињење и нечињење аустроугарских и српских обавештајца резултирало је атентатом у Сарајеву и убиством надвојводе Фердинанда.¹¹³

Спорења историчара око тога ко је све стајао иза атентатора и који су били мотиви за убиство Фердинанда, често су у прошлости имала и политичку позадину, јер је доказана кривица за атентат повлачила и одговорност за избијање рата. Познато је да је полиција предузела врло слабе мере обезбеђења у Сарајеву, иако је знала да је оно препуно непријатеља династије који су нарочито били огорчени што надвојвода долази на највећи српски празник. Из тога се често извлачи закључак да је Фердинанд намерно препуштен својој судбини, јер је био омражен у високим круговима монархије, па и на самом двору.

За заверу против Фердинанда, додуше на основу претпоставки, оптуживани су и масони, мађарске званичне структуре, енглеска и француска тајна служба, али о томе нема валидних доказа. Чак се и Апис, такође без ваљаних доказа, оптужује да је Сарајевски атентат организовао у договору са пангерманским круговима у Немачкој. Иначе, Апис је био означаван као германофил, а током рата српска влада је сумњала да су он, као и његова организација, одржавали везе са немачким агенти-

¹¹⁰ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енига српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 54.

¹¹¹ Исто, стр. 54-58.

¹¹² Исто, стр. 286.

¹¹³ Исто, стр. 176.

ма и официрима.¹¹⁴ Чињеница је да је Апис у три наврата боравио у Немачкој, као и да је *Пијемонт* (гласило „Црне руке“) често истицао и хвалио пруски милитаризам и немачку чврсту унутрашњу политику.

Тезе о одговорности за атентат званичне Србије и Русије ослањају се, углавном, на аргументацију да је Франц Фердинанд био једини који је могао да спасе Хабзбуршку монархију од распада и то својом подршком идеји тријализма, тј. стварања треће, јужнословенске јединице. То би, наводно, решило национално питање које је разједало државу, а истовремено би биле развејане и панславистичке идеје и „великосрпске“ тежње Београда. За тврдњу да је Русија (односно, поједини њени кругови и личности, које смо поменули) била умешана у организовање Сарајевског атентата, ипак не постоје поуздани докази. У време Солунског процеса 1917. Апис је одлучно негирао да му је помоћ пружио руски војни аташе у Београду пуковник Виктор Артамонов који се, иначе, у време атентата налазио на лечењу у Швајцарској. Додуше, у свом поверљивом рапорту 1917. Апис се дотиче сарадње са руским војним аташеом, али децидирано наводи да је та сарадња била искључиво у функцији обавештајног рада и узајамне помоћи, а не по питању организовања атентата. Професор Екмечић у својој студији *Стварање Југославије 1790–1918*. наглашава континуирану и „невидљиву везу“ официрске групе окупљене око „Црне руке“ и руске политике још од Мајског преврата 1903. која је, по њему, много значајнија од сукоба између српске владе и ове тајне завереничке групе.¹¹⁵

Међутим, веза између организације „Уједињење или смрт“ и пуковника Драгутина Димитријевића Аписа са незваничном Русијом и руском обавештајном службом у историографији није до краја расветљена. Поуздано се зна да је Апис од лета 1913, када је постао шеф Обавештајног одељења српског Главног ђенералштаба, одржавао редован контакт с руским војним аташеом у Београду, пуковником Артамоновим и његовим помоћником, капетаном Верховским. Они су размењивали обавештајне информације о аустроугарској војсци, односно, Апис је Артамонову давао поверљиве информације које је добијао од својих агената у Аустроугарској, а Артамонов Апису поверљиве информације о Аустроугарској и финансијску помоћ за функционисање Аписове агентурне мреже у суседној монархији.¹¹⁶

Остају, ипак, недовољно јасни мотиви пуковника Аписа да се ангажује у организовању Сарајевског атентата. По свему судећи, није очекивао да ће убиство Фердинанда изазвати рат. Аустријски престолонаследник је у то време у јавности важио за вођу „ратне струје“ у Бечу, па је Апис вероватно мислио да ће његовим

¹¹⁴ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 155.

¹¹⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, књига 2, Београд, 1989, стр. 776.

М. Екмечић пише: „Од 1903. постоји трајни сукоб између српске владе и ове тајне завереничке групе и никада није скинут са дневног реда. То је уско везано за политички нерешено питање учешћа ових официра у убиству српског краљевског пара 1903. и аустријског престолонаследника 1914. године. Далеко значајнија од тога је невидљива веза руске политике и ове официрске групе. Смена династија на српском престолу је увек била метод руског одлучивања правца српске будућности. Након 1903. присталице ривалске династије у Србији више не постоје и династију почиње да замењује тајно организована завера у војном и државном врху. Она је од 1903. остала држава у држави.“ (Исто).

¹¹⁶ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 281-282.

уклањањем уклонити и ратну опасност од Србије.¹¹⁷ Моруће је да се прибојавао и Фердинандове концепције тријализма која би ојачала Аустро-угарску и одстранила незадовољство и спремност на револуцију међу Јужним Словенима. Постоје и гледишта да се Апис бојао да маневри аустроугарске војске у Босни, којима је Фердинанд присуствовао, представљају само камуфлажу за концентрацију трупа за напад на Србију, који је он мислио да ће спречити атентатом у Сарајеву.¹¹⁸ Неубедљиво делује Аписова тврдња из поверљивог рапорта да се на предузимање атентата дефинитивно одлучио тек онда кад му је Артамонов дао уверење да ће Русија узети Србију у заштиту уколико буде нападнута од Аустроугарске. Њему је, свакако, морало бити јасно да, чак и да је Артамонов нудио било какве гаранције, оне немају потребну тежину, јер их суверене државе званично (тајно или јавно) регулишу једино путем уговора на највишем нивоу.

¹¹⁷ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, Београд, 1992, стр. 630.

У свом поверљивом (тајном) рапорту за Војни суд у Солуну Апис је у марту 1917. о томе писао: „Осећајући да се Аустрија спрема за рат са нама мислио сам, да ће нестанком престолонаследника аустријског Фердинанда војничка странка и струја, којој је он на челу био, изгубити своју јачину и да ће на тај начин ратна опасност бити од Србије отклоњена или ће бар за нешто бити одложена, те сам због тога ангажовао Малобабића да приликом заказаног доласка Фердинандовог у Сарајево да организује атентат на њега. На ово сам се решио дефинитивно, тек онда када ми је Артамонов дао уверење, да нас Русија неће оставити без заштите ако нас Аустрија нападне. Г. Артамонову овом приликом нисам саопштио ништа од мојих намера за атентат... Малобабић је извршио мој налог, организовао и извршио атентат. Главни учесници његови били су у мојој служби и имали су мали хонорар, који сам ја преко Малобабића слао. Неке од њихових признаница налазе се у руским рукама, пошто сам паре за тај рад добијао од г. Артамонова, јер Главни ђенералштаб није имао још кредита за овај увећани рад.” (Милан Ж. Живановић, *Луковник Апис*, стр. 556, 557, 559, 560).

¹¹⁸ Као начелник Обавештајног одељења српског Генералштаба Апис је по природи своје службе морао пажљиво да прати сва обавештења о намерама Аустроугарске према Србији. А она су, поред осталог, сугерисала да званична Аустрија има озбиљну намеру и спрема се да нападне Србију, тражећи ма какав повод за рат, будући да је Србија у то време била најслабија. Најава да ће се у Босни одржати велики маневри, како пише пуковник Чеда Поповић (Ч. Поповић, Сарајевски атентат и организација ‘Јединење или смрт’, *Нова Европа*, књ. XXV, бр. 8, 26. јули 1932, стр. 407-408), као и најава да ће њима руководити сам надвојвода Фердинанд, озбиљно је узбудила Аписа, док је омладина у Босни, с друге стране, доживела то као врхунску провокацију. У својим белешкама, поводом сусрета који је имао са Аписом 1915, Поповић бележи изјаву пуковника Димитријевића: „Био сам убеђен да је пројектовани маневар у Босни претекст за упад Аустрије у Србију, на челу са главнокомандујућим аустријске војске, престолонаследником Францом Фердинандом. И ја сам у души страховито страховао од тог... Каква је била наша војничка ситуација, то ти је било познато: могли су пустити само једну-две коњичке дивизије у Србију, па не би имао ко да их заустави. Док би наше трупе пристигле из јужних крајева, Србија би била прегажена. Цео свет, па и сами ми нашли би се пред свршеним чином. И зато када је код мене дошао једнога дана у канцеларију Танкосић и рекао ‘Има неких младића Босанаца, досадише ми молећи да им допустим да оду у Босну – хоћу ли да их пустим?’ – ја сам, доиста, тога тренутка, не размишљајући даље, казао : ‘Па, пусти их!’ Танкосић ми је тада рекао, да ти младићи, по договору са друговима, из Босне, хоће да покушају нешто против Фердинанда. Право да ти кажем, тога сам тренутка помислио, да је немогуће да таква атентат успе, и да можда неће доћи до њега. Претпостављао сам да ће Аустријски Престолонаследник бити тако чуван и осигуран да му се не може ништа догодити. У сваком случају, нисам могао претпоставити ни у сну да такав атентат може бити поводом за рат против Србије... Ипак, када сам после неког времена, размислио мало више о тој ствари, решио сам да покушам да се пребачени младићи врате, и да се на сваки начин спречи атентат. Било је доцкан. Атентатори, као ова двојица што су отишли из Србије, тако и они који су се затекли у Сарајеву, нису хтели да чују за то.” (Исто).

Важне податке о Аписовим мотивима за атентат у Сарајеву оставио је и пуковник Антоније Антић (Аписов пријатељ и учесник Мајског преврата 1903): „...У Конопишту су се (14. јуна 1914) састали Вилгем и Фердинанд. Артамонов, руски аташе, рекао му је (Апису) да су ова двојица разговарали о заузимању Србије, и да је то требало да буде приликом маневра у Босни. Русија још није спремна за рат. Она ће то бити тек 1916. године, па зато не би требало изазивати Аустрију дотле. Међутим, Малобабић, главни Аписов агент за Аустрију, дође и рекне Апису да се у официрским круговима Аустрије говори о скором одласку у Србију. Апис је закључио да ће ово бити тачно и зато је хтео да то предупреди на тај начин што ће Фердинанд бити убијен. Апис је известио о томе Путника, а овај Пашића. Али Пашић није то схватио озбиљно. Путник је и по други пут известио Пашића, али је овај прелазио преко тога. Онда је Апис предузео кораке за убиство Фердинанда, кријући то од владе, и верујући не само да то неће изазвати рат, већ да ће Аустрију и уплашити. Толико ми је о томе Апис рекао”.¹¹⁹

Ипак, М. Мијалковски и Д. Томић, аутори студије о Гаврилу Принципу, као енигми српско-аустријских шпијунских битака, Антићево казивање сматрају не уверљивим. Наиме, под претпоставком да је војвода Радомир Путник био упознат са припремама за атентат на Фердинанда, засигурно не би ишао на лечење у аустријску бању где га је рат затекао. Искључују и могућност да је и Пашић био упознат са планираним атентатом на Фердинанда, будући да је његова ангажованост након почетних оперативних сазнања Министарства унутрашњих дела Србије о атентату, била у правцу његовог спречавања. Осим тога, Пашић је почетком 1914. године боравио у Петрограду, где је добио информацију да Русија још није била спремна за рат, односно, сазнао је „како Русија настоји да избегне сваку ратну компликацију, и како неће бити спремна бар још за две-три године”.¹²⁰

На очиту неспремност Русије за рат 1914. указује и записник са седнице руске владе од 24. јула 1914, када Русија још није била одлучила да ли ће бранити Србију. На тој седници је одлучено да се изврши мобилизација руских војних округа према Аустроугарској, као акт упозорења Хабзбуршкој монархији да не напада Србију. Међутим, током расправе о томе какав савет Русија може дати Србији, у вези са њеним одговором на аустроугарски ултиматум, влада је уважила предлог руског министра спољних послова Сазонова: „У случају да ситуација Србије постане таква да се она не може бранити од евентуалног напада Аустроугарске, саветовати српској влади да српске трупе не дају отпор никаквој оружаном пенетрацији, а да се у исти мах изда декларација да се Србија предаје пред вишом силом и да жели да своју судбину преда у руке великих сила”.¹²¹ Коначно, и сам Артамонов је после рата тврдио да није имао инструкције из Петрограда, нити је на своју руку предузимао активности у вези са атентатом на Фердинанда у Сарајеву.¹²²

¹¹⁹ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији*, Жагор, Београд, 2006, стр. 205.

¹²⁰ Наведено према: М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 284.

¹²¹ Записници руске владе вођени у лето 1914; У: В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Књига II, Београд, 1978, стр. 135.

¹²² После рата Артамонов је упутио писмо Драгиши Стојадиновићу, у којем је навео да са Аписом и његовим повереницима није имао никакве друге везе осим што је примао обавештења, за које је Апису давао новац и фото-апарате. (Исто, стр. 221).

Артамонов се правдао да у доба атентата није ни био у Београду, међутим, није објаснио зашто је 19. јуна, пред сам почетак аустроугарских војних маневара у Босни, којима командује надвојвода Франц Фердинанд, напустио своју дужност и отпутовао у Швајцарску на одсуство, са кога се вратио тек на дан објаве рата Србији, 28. јула 1914. године. Симптоматично је и то да руски војни аташе у Србији одлази на одсуство у тренутку када почињу велики војни маневри Аустроугарске у Босни, будући да је његов најважнији задатак био да прибавља обавештајне информације о оружаном сили моћног српског суседа. Како маневри једне војске представљају највишу проверу њене способности, они дају велику могућност обавештајцима да сазнају многе тајне о томе.¹²³

Постоји још једна, додуше недовољно уверљива верзија око Аписовог ангажовања у Сарајевском атентату: како је атентат прилично аматерски припреман, неки су чак Аписову мотивацију стављали у контекст сукоба између његових људи и радикала, који је у то време у Србији био у пуном јеку. Наиме, Апис је могао очекивати да ће атентатори бити откривени, а њихове везе са Србијом требало је да доведу до компромитовања и пада Пашићеве владе.¹²⁴ По неким подацима, Апис се из одређених разлога предомислио и покушао да заустави атентаторе, али је већ било касно, или они нису хтели да га послушају.¹²⁵ Могуће је да је разлог за то било противљење осталих чланова вођства Црне руке атентату, о чему су их Апис и Танкосић обавестили тек непосредно пред његово извршење. У сваком случају, Сарајевски атентат је Србији донео рат који јој у том тренутку ни најмање није одговарао, а самом Апису је највероватније баш тај догађај потписао смртну пресуду у Солунском процесу 1917. године.¹²⁶

¹²³ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигама српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 285.

¹²⁴ В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд, 1966, стр. 679.

¹²⁵ Исто, стр. 676.

¹²⁶ Уз унутрашњополитичке разлоге, одлука да се Апис ликвидира имала је за српску владу и Врховну команду 1917. дубоку позадину и на спољнополитичком плану. У то време силе Антанте (Француска и Велика Британија) отпочеле су тајне преговоре о склапању сепаратног мира са Аустроугарском, односно новим аустроугарским царем Карлом (након смрти Фране Јосифа), који је важио за поборника политике мира. У име Антанте преговоре са Карлом водио је његов рођак, француски официр принц Сикст Бурбонски. Једно од спорних тачака било је и питање Србије. У почетку је Карло тражио да она уђе у састав Аустроугарске, у оквиру југословенске јединице која би се формирала, али је касније од тога одустао и чак јој признавао право да добије излаз на море у Албанији. Међутим, захтевао је да Србија апсолутно прекине сваку непријатељску активност против његове царевине и да распусти све организације које су се тиме бавиле (В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 742-744.) На другој страни, српска влада (са Крфа) током читаве 1917. године водила је према савезницима дипломатску офанзиву за спас и опстанак Солунског фронта, без којег не би било ни Србије, нити њене позиције (као савезника Антанте), у којој се нашла захваљујући опстанку Солунског фронта и победоносном офанзиву своје војске у пробоју овог фронта.

Српска влада је наслутила или је сазнала за преговоре Антанте са Аустроугарском, па је дошла на идеју да Солунски процес искористи како би обезбедила сопствени опстанак у случају таквог завршетка рата. Наиме, одмах по изношењу друге оптужнице, Апис је суду поднео тајни рапорт о Сарајевском атентату. Надао се да ће процес бити прекинут пошто он обзнани своје заслуге, јер нико неће смети да осуди убицу Франца Фердинанда. Могуће је да је њему тако нешто и наговештавано. У сваком случају, Аписов рапорт је добро дошао власти у време када се очекивао сепаратни мир или чак пораз Антанте. Пашић је сматрао да ће се Аустроугарска, када јој се предочи садржај рапорта, задовољити тиме што је организатор атентата погубљен, и да неће тражити одлазак са политичке сцене или чак суђење њему и његовој странци. После процеса и Стојан Протић је потврдио да је Апис морао бити убијен због „једног тајног документа”, а сам ре-

Што се званичне Србије тиче, Владимир Дедијер је још 1966. године у својој студији о *Сарајеву 1914*, на основу релевантних извора, доказао да српска влада ни на који начин није била укључена у припрему и извршење атентата. Штавише, када је обавештена да наоружани људи прелазе Дрину у организацији Аписа, наредила је да се такве активности одмах спрече и покренула је истрагу о томе. Постоје чак индиције да је она тајним каналима упозорила аустроугарске органе да се спрема убиство у Сарајеву.¹²⁷ После атентата влада је и сама спровела истрагу, а била је спремна да удовољи већини захтева наведених у аустројском ултиматуму од 23. јула 1914. (поред осталог, притворила је мајора Воју Танкосића). Ови поступци били су сасвим разумљиви, ако се има у виду курс спољне политике Србије после балканских ратова. Исцрпљеност земље после два тешка и крвава сукоба и неприпремљеност њене заштитнице (Русије) за рат, налагали су јој да избегава било какве неспоразуме са Аустроугарском који би јој давали повода да предузме војну кампању против свог јужног суседа. Такву политику Србија је водила и у кризним ситуацијама 1908/1909, у време анексије Босне и Херцеговине и 1912. године, када су велике силе одлучиле о стварању Албаније, дакле, у ситуацијама које су много више погађале њене националне интересе, него што је то чинила Фердинандова посета Сарајеву 1914. године.¹²⁸

гент је у једном писму забележио да Апис није могао бити помилован из „виших државних разлога“. Тако је Апису његов рапорт, уместо да му донесе ослобођење, заправо дошао главе. По изрицању смртне пресуде, он је постао свестан тога и то је саопштио затворским чуварима. А у својој „Последњој вољи“ исписао је следеће редове: „И ако осуђен од оба суда на смрт и лишен милости Круне, ја умирем невин и са убеђењем, да је моја смрт била потребна из виших разлога Србији. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења целог Српства и Југословенства, па ћу и ја после моје смрти, бити срећан и блажен, а бол, који осећам што ћу од српске пушке погинути, биће ми лакши, у уверењу, да је та пушка управљена у моје груди, ради добра Србије, ради оног добра Србије и Српског народа коме сам ја био посветио цео свој живот“ (М. Живановић, *Пуковник Апис, Солунски процес 1917*, стр 564). И поједини припадници „Црне руке“ који су били осуђени на смрт па помиловани, Милан Гр. Миловановић Пилац, Велимир Вемић и други сматрали су (њихову изјаву пренела је и штампа децембра 1923) да је Аписов поверљив рапорт био главни узрок извршења смртне казне над њим.

¹²⁷ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966, стр. 665.

¹²⁸ Опречне интерпретације о томе шта је све знала српска влада уочи атентата у Сарајеву 1914. и како је поступала са расположивим сазнањима о завери, потврђују ипак да је званична Србија имала, додуше оскудне, информације о преласку границе и кријумчарењу оружја преко Дрине, о припремама атентата и да је предузимала одређене мере како би га осујетила. У сваком случају, сва сазнања којима је српска влада располагала била су озбиљно схваћена од њеног председника и покренула су га да „узбуни“ Беч у вези са планираном посетом Франца Фердинанда Босни. О томе јасно сведочи и изјава пуковника Лешљанина, српског војног аташеа у Бечу, италијанском војном дописнику Лучијану Магринију из октобра 1915: „Од Пашића је дошао у Српско посланство у Бечу у првој половини јуна 1914. телеграм којим се тражи од Јована Јовановића да стави на знање аустројској страни, да српска влада, на основу примљене информације, има разлога за сумњу да се снује завера против живота надвојводиног приликом његовог пута у Босну. Пошто та посета може да изазове непожељне инциденте од стране неких фанатика било би умесно сугерирати аустројској влади целисходност одлагања надвојводине посете“. Посланик Краљевине Србије у Бечу је наведену информацију проследио аустројском министру спољних послова Билинском, који је под својом контролом имао комплетну администрацију у Босни и Херцеговини. То је био један од доказа искрених намера српске владе да спречи угрожавање личне безбедности надвојводе Фердинанда, али је очевидно да аустројске власти нису исказале (или нису желеле) потребну одговорност у том смислу. (Наведено према: М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енига српско-аустројских шпјунских битака*, стр. 183-191)

Упркос томе, у аустроугарском ултиматуму влади Србије од 23. јула 1914. Србија је недвосмислено оптужена за саучесништво и помагање извршиоцима атентата у Сарајеву; од ње се захтевало распуштање „Народне одбране” и других тајних организација и друштава у Србији. Међутим, у ултиматуму се уопште не помиње тајна организација „Уједињење или смрт”, нити њен лидер. Зашто аустројске власти нису саопштиле влади Србије идентитет свих осумњичених лица и помогле јој да се похватају све нити око овог догађаја – остало је непознато. Уместо тога, Аустроугарска је захтевала да њени органи врше истрагу у Србији, покушавајући на тај начин да доведе у питање њен суверенитет и понизи је пред светом. Примера ради, истрага у Сарајеву је помињала Војислава Танкосића (кога су српске власти по пријему ултиматума ухапсиле) и Цигановића, али конкретне доказе о њиховој кривици и сведочења атентатора аустројске власти нису учиниле доступним српским истражним органима. Уместо тога, захтевано је да целокупну истрагу у самој Србији спроводе аустројски органи, у супротном Србији се претило оружаном агресијом!

У вртлогу рата 1914–1916. – Позадина Солунског процеса

Избијање рата са Аустроугарском 28. јула 1914. само је на кратко одложило отворени сукоб између регента Александра, Николе Пашића и Драгутина Димитријевића Аписа, али непријатељство међу њима није престајало, а још мање личне антипатије и анимозитети. Неколико дана пред почетак рата Апис је напустио Београд и отишао у Крагујевац, који је постао седиште Врховне команде српске војске, где је осам месеци обављао дужност шефа Обавештајног одељења Главног генералштаба и шеф Бироа за информације. Временом, Аписов положај у Крагујевцу постајао је све неизвеснији. Стално су пристизала обавештења о заверама које су припремале Аписово убиство, па је он имао сталну заштиту својих другова официра.¹²⁹ Пошто је био у лошим односима са радикалима и регентом, ускоро је морао да се бори на два фронта. Краљ Петар, веома наклоњен Апису, повукао се из активног политичког живота. Војвода Путник, Аписова главна потпора у Врховној команди, био је презаузет свакодневним операцијама, често болестан, и избегавао је да се лично за њега заузме. Међу цивилима Апис је имао мало искрених присталица. Његов утицај у војсци је опадао, јер је рат немилосрдно косио његове пријатеље. У очима младих амбициозних официра он је био звезда која се гаси. Они који су желели унапређења, прелазили су у табор принца регента.¹³⁰

¹²⁹ Милутин Томић, који ће касније сведочити у Солуну, тврдио је да зна Црногорца коме је мајор Павле Јуришић Штурм пришао у Крагујевцу са задатком да убије Аписа и Милана Миловановића Пилца, али овај човек је наводно то одбио (Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 154). Павле Јуришић Штурм је заузимао истакнуто место у Александровој пратњи.

¹³⁰ У то време, на служби у Пресбируу у Крагујевцу, Слободан Јовановић је о Апису дао друкчију оцену: „Тај Апис кога сам упознао у Врховној команди, није лично на ону слику која се била о њему створила у народу. Он није био ни плаховит ни осيون, био је више него што се зове 'добар друг'. Али имао се утисак да он није само то.”

„Многи су људи долазили код Аписа”, писао је Јовановић, „неки зато што је он још увек био утицајан, други само да попричају, јер је он увек деловао пријатељски и говорљиво. Канцеларија му је понекад личила на одељење за пријем посетилаца. С времена на време долазио би и по неки од водећих поли-

У марту 1915. године, вољом регента Александра, Апис је био смењен са функције шефа Обавештајног одељења, самим тим, уклоњен из Врховне команде и постављен за начелника штаба Ужичке војске, што је на неки начин било равно његовој деградацији. Иако је на чело војнообавештајне службе вођа Црне руке дошао захваљујући Путнику, начелник штаба Врховне команде овога пута није могао да спречи његову смену. Регент Александар је имао право да по својој вољи одлучује о распореду и постављењу виших официра. Као начелник штаба Ужичке војске, са одобрењем Врховне команде, Апис ће убрзо формирати Босански добровољачки батаљон, регрутујући босанске избеглице које су се повлачиле заједно са српском војском. Босански добровољци (њих петнаестак) налазили су се и на Крфу под контролом црнорукаца, као јединица која је била ван редовне формације српске војске.¹³¹ У октобру исте године Апис је унапређен у чин пуковника и постављен за начелника штаба Тимочке војске. Када су Бугари напали Србију (средином октобра), Апис се налазио у Зајечару, заједно са штабом Тимочке војске, али је врло брзо био принуђен да се повлачи са јединицама ка Куршумлији, где се Тимочка војска привремено задржала. Истовремено, српска влада и дипломатски кор напустили су Ниш (29. октобра), повлачећи се ка Рашкој и Косовској Митровици.

Напуштање Србије

У време бугарске мобилизације, пред напад на Србију 1915, Радомир Путник је тражио од Нокле Пашића да од савезника захтева одобрење за предузимање превентивног напада на бугарску војску и заузимање Софије, али се од тога одустало, јер савезници за то нису хтели ни да чују.¹³² Касније ће Аписова група окривити Пашића што Бугарска брзом акцијом српске војске није избачена из рата.¹³³ Након бугарског напада, средином октобра 1915, Апис је у Куршумлији затекао Раду Малобабића на слободи, али под полицијским надзором. Полиција га је 31. октобра 1915. предала Апису, који је за њега потписао признаницу.¹³⁴ У новембру 1915.

тичара... Апис је одувек волео друштво и имао је дар да подстиче разговор и ствара неусиљену, угодну атмосферу... Увек се бринуо да његове присталице напредују у служби и буду награђене и наизглед није ни прстом мицао за самог себе. Иако храбар и амбициозан, никада се није разметао. Аписов труд у корист његових другова одржавао је истинско пријатељство и дар да буде вођа. Истински је волео своје пријатеље, али никад их није штедео од најопаснијих подухвата. Та црта његовог пријатељства само је још више појачавала његову привлачност и углед", истицао је Јовановић (С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 408-411).

¹³¹ Овом јединицом командовао је један од најближих Аписових сарадника мајор Љуба Вуловић и она је била намењена за извођење „специјалних задатака”. Састанци са њима одржавани су углавном у граду Крфу и у штабу Треће армије, у којој је Апис био на служби. Наводно су у априлу 1916. добровољци Мухамед Мехмедбашић и Владета Билбија послати у Атину да убију пронемачки оријентисаног грчког краља Константина, али у тој намери нису успели. Истовремено је Мустафа Голубић отпутовао у Швајцарску да организује атентат на немачког цара Вилхелма, а планирано је и убиство бугарског краља Фердинанда (В. Казимировић, *Црна рука*, стр 675-676).

¹³² Д. Мекензи, *Апис*, стр. 155.

¹³³ Исто, стр. 156.

¹³⁴ Исто, стр. 157.

Тимочка војска је по Аписовом плану привремено заузела Качаничку клисуру, али због изостанка очекиване помоћи савезничке војске са југа и снажног притиска бугарске 2. армије није могла да напредује ка Скопљу.¹³⁵ Комплетна српска војска је тих дана кренула у повлачење преко албанских и црногорских планина, а Тимочка војска је током овог повлачења штитила десни бок других српских јединица, бивајући у сталном борбеном контакту са бугарском војском и спречавајући њен продор ка Елбасану.¹³⁶

Војнички пораз Србије, у касну јесен 1915. године, довео је до новог разбуктавања сукоба између Александра, Пашића и Аписа.¹³⁷ Црнорукци су оптуживали Пашића да је он крив за пораз, јер српској војсци није омогућен превентиван удар на Бугаре још у лето 1915. године. Још док су се војска, двор и влада налазили у Албанији, настале су расправе око тога ко је крив што се земља морала напустити и што је, током повлачења, страдало толико војника и цивила. У овим расправама учествовали су сви – представници политичких партија, војне старешине, црнорукци... За ове последње главни кривци били су Пашић и радикали, а с њима и – круна, пре свих регент Александар. Црнорукци су настојали да докажу да до повлачења не би дошло да је Пашић допустио да се Бугарска нападне пре него што је извршила мобилизацију.

Жестоке полемике око кривице за пораз и напуштање земље, које су обележиле крај 1915. године, у највећој мери погодиле су српску Врховну команду и самог војводу Радомира Путника. У децембру 1915. године у Скадру Путник је био суспендован са дужности начелника Врховне команде,¹³⁸ при чему је, по неким тумачењима, постао жртва регентове освете. Наиме, у намери да отклони оптужбе да и он сам сноси велику одговорност за катастрофу насталу напуштањем земље и повлачењем преко Албаније, Александар је одлучио да по кратком поступку смени Путника

¹³⁵ Исто, стр. 161.

¹³⁶ Исто, стр. 163.

¹³⁷ За Аписа и „Црну руку” рат са радикалском владом Николе Пашића, тако жестоко започет у пролеће 1914. године, није био окончан ни када је Аустроугарска напала Србију. Искуство са мајском кризом 1914. као да му није било довољно, или је у питању било Аписово несналажење у политичким водама и њиховим „вировима”, кад је, на једној страни, прецењивао моћ свог утицаја на официре и снагу опозиционих политичких странака с којима се повезао, а на другој, потцењивао је Радикалну странку. Све то му се на крају осветило, а посебно потцењивање стамености и жилавости ове странке. Осветило му се што је Радикалну странку сматрао само скупом политичара чије је време прошло и који су били способни још само за злоупотребу власти.

Странка Николе Пашића, међутим, још ни издалека није била на умору, а још мање је била странка без угледа у народу. Напротив. Њена позиција, у целини, била је и даље врло јака. С њом на државном кормилу, Србија је победила Турску и Бугарску у балканским ратовима и знатно проширила своје границе; победила је аустроугарску војску 1914. у Церској и Колубарској бици. Она је била фаворит Русије и уживала је велико поверење самог руског цара, што је вођство „Црне руке” потпуно изгубило из вида. Све је то било резултат Пашићеве мудре политике, посебно у време сукоба са Бугарском 1913. године. Пашић је Русију и царски двор тада уверио да је Србија стуб руске политике на Балкану, а не Бугарска, да Србија доследно води рачуна о руским и свесловенским интересима. Захваљујући томе, Русија ће у лето 1914. године, после атентата на Франца Фердинанда и објаве рата Аустроугарске Србији, стати уз Србију. Због ње ће убрзо то учинити и Француска и Велика Британија.

¹³⁸ За новог начелника Врховне команде постављен је генерал Петар Бојовић, коме је сам Александар средином новембра 1914. одузео команду над 1. армијом, предајући је генералу Живојину Мишићу.

и његове сараднике у Врховној команди и тако, практично, сву кривицу пребаци на њих. За то је добио сагласност владе, којој је одговарало да кривица за војни пораз и жртве у повлачењу буде приписана Врховној команди.

Смене у Врховној команди и министарству војном спроведене су глатко и нису изазвале већу реакцију у официрском кору, сем међу припадницима „Црне руке”. Они су били крајње незадовољни, јер су их доживели као меру која је била усмерена против њих самих. Ако се има у виду да су смењени министар војни Раде Бојовић, начелник штаба Врховне команде војвода Путник и сви начелници одељења у Врховној команди били експоненти „Црне руке” и њен главни ослонац, оваква реакција била је сасвим разумљива. Према писаној изјави Косте Пећанца, од 29. новембра 1933. године, незадовољство црнорукаца било је толико да су они последњих дана децембра 1915. намеравали да изврше преврат и споразумеју се са централним силама у погледу једног сепаратног мира...¹³⁹ Пећанац је чак тврдио да су завереници у Скадру добили везу са Немцима и да су „ту вођени крупни разговори о нашој судбини...” У својој изјави Пећанац је навео да је „из доцнијих разговора са Аписом и Пилцем (Милан Гр. Миловановић)” дознао да су „завереници били утврдили да сачекају да се краљ Петар и престолонаследник Александар укрцају у Сан Ђовани, па да одмах приступе извођењу својих планова. Требало је побити све народне посланике који нису са завереницима, приграбити државни новац, узети команду над војском и окренути леђа и краљу и влади. Ја сам тада веровао да су то само њихове приче и хвале које се неће остварити. Ипак сам сматрао за дужност да неке своје пријатеље посланике обавестим и упозорим да се за сваки случај чувају како не би настрадали. Срећа је била што престолонаследник Александар не хтеде да се укрца у Санђовани и тако тиме поквари завереницима све планове. Били су страховито озлојеђени, псовали су и грдили, али нису смели ништа предузимати...”. У својој изјави Пећанац је написао и то да је „покојни Драгутин Димитријевић веровао да ће Немци победити, веровао је ако се са Немцима начини сепаратни мир да ће спасти Србију. Верујем да је све радио рачунајући да ће бити онако како је он претпостављао и да ће својом одлуком о предаји војске и закључењу сепаратног мира учинити услуге Србији и њеној будућности...”¹⁴⁰

На другој страни, и сам регент Александар се, крајем 1915. године, носио мишљу да се обрачуна са Аписом, јер је у том тренутку вођу „Црне руке” доживљавао као опасног противника који му ради о глави. Аписова смена са дужности шефа Обавештајног одељења Врховне команде најавила је симболично почетак слабљења његовог угледа и позиција у војсци. Кад је Александар постао регент, преузимајући владарске ингеренције и позицију главнокомандујућег српске војске, која се од лета 1914. нашла у рату, Апису више није могао да помогне, свакако не као раније, ни сам војвода Путник, његов главни заступник и протезер код краља Петра. Многи од Аписових пријатеља изгинули су у рату. Мајор Танкосић био је тешко рањен 18. октобра 1915. и умро је после неколико дана. Број Аписових непријатеља се повећавао, а Александру су свакодневно пристизале доставе да му Апис прети. Слободан Јовановић, који је у то време био у контакту са Александром, сматра да су регента подстицали белорукци и тајна полиција Министарства унутрашњих дела.

¹³⁹ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, срт. 663. (Оригинал ове изјаве Пећанац је дао свом пријатељу Драгиши М. Стојадиновићу; она се налази у Архиву САНУ, заведена под бројем 14577/2).

¹⁴⁰ Исто, стр. 664-665.

Осим тога, како тврди Јовановић, Александар се искрено плашио Аписа: „Александра није напуштала мисао да му Апис ради о глави. Цела Аписова прошлост краљеубице, осино држање његових присталица, свакодневне доставе белорукаца и полиције – све је то одржавало Александра у таквој узнемирености, да он није више разликовао између свога страха и истине. У каквој је атмосфери он живео, може се закључити по ономе што је касније Љубомир Јовановић казивао Светозару Прибићевићу о Апису. Јовановић је тврдио да је Апис убио Франца Фердинанда у намери да изазове рат, да се спремао да убије и немачког цара, и да уопште пати од убилачког лудила. Слушајући овакве ствари, Александар је најзад морао добити о Апису представу као о једном злочиначком типу кога је опасно оставити у слободи. Аписови противници једнако су шапутали да Апис не седи скрштених руку. Сваки његов и најмањи покрет тумачио се као предзнак нечег опасног – и у престолонаследниковој околини сви су се управо чудили што Апис једном не почиње”.¹⁴¹

Три фронта на Крфу

Расправе око тога ко је главни кривац за катастрофу у 1915. години настављене су и после „албанске голготе” српске војске – на Крфу, а затим и у Солуну. За Аписа и црнорукце главни кривци за катастрофу били су регент Александар и Никола Пашић, а за регента и Пашића – Врховна команда. Александар је, лично, поред Врховне команде, криво и Николу Пашића. Према дневничким белешкама Јована Јовановића Пижона, министра спољних послова, регенту Александру и Николи Пашићу било је важно само једно – да одбацивањем сопствене кривице за догађаје у 1915. години осигурају себи повратак у земљу „без одговорности”.¹⁴² Ипак, независно од мотива којима су руководили главни актери ових догађаја, једно је било сасвим извесно – на Крфу су се, по питању катастрофе у Албанији, на самом почетку 1916. године формирала три фронта: регент Александар – Никола Пашић – Апис, односно црнорукци.

Овога пута регенту Александру 1916. године нису сметали само црнорукци, на челу с Аписом, већ и Никола Пашић. Према историчарима, постоје докази да је регент 1916. намеравао прво да се обрачуна с вођом радикала. Пашић је регенту Александру сметао из више разлога. Био је уверен да га вођа радикала гура у страну, да жели да га држи у сенци, како би за владе сила Антанте он остао прва и главна личност међу Србима. Међутим, као што је иза Пашића у пролеће 1914. године, у време сукоба с црнорукцима и краљем Петром, стала Русија, сада је уз њега стала и – Француска. Влада Француске је наводно регенту ставила до знања да ће престати да снабдева српску војску, ако се на челу српске владе не буде нала-

¹⁴¹ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 57.

По природи злопамтило, Александар никад није заборавио Аписове изјаве, које су се тицале како њега лично, тако и династије Карађорђевић у целини. Аустријски историчар Иберсбергер наводи да је Александар посебно болело што га је вођа „Црне руке” сматрао за свог „вечног дужника”, будући да су га он и његови другови, као и династију, довели на престо Србије. (Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 601).

¹⁴² Дневник Ј. Јовановића – Пижона, 30.08.1916, Архив Југославије, 80-54-10.

зио Никола Пашић.¹⁴³ У оваквој ситуацији, плашећи се, притом, да се у ово питање поново не умеша Русија, Александар је проценио да није моменат да Пашића уклони с власти; шта више, одлучио је да уз помоћ Пашића рашчисти најпре с „Црном руком”. То му није сметало да Пашића, где год је стигао, представи у што лошијој светлости и окрњи му углед. Без обзира да ли је и у којој мери Пашић то знао, тек, он се понашао као да је између њега и регента све у најбољем реду, чак је регента и хвалио.

Слободан Јовановић пише да је, одмах пошто је стигао на Крф, био позван у прву аудијенцију код принца Александра. Пошто је у Врховној команди извршио чистку и попунио је својим људима, регент је желео да уклони и Пашића и добије владу којом ће моћи да управља. Пашић међу политичарима и Апис међу официри-ма спутавали су Александрове амбиције да влада, а не само да буде краљ, као његов отац, краљ Петар. Александар је касније признао Јовановићу да није нашао начина да уклони Пашића. Једне вечери Александар је изненада упитао Јовановића шта он мисли о Апису. Његов утицај у војци, одговорио је угледни правник, историчар, књижевник и политичар, „многи приписују чињеници да краљ и радикали нису успели њоме да управљају. Када је краљ Петар заузео став човека који неће да се меша, неко је морао да води војску. Завереници, предвођени Аписом још од 1906. године, преузели су то на себе. Потхрањујући у почетку амбиције завереника, радикали су 1914. године изазвали обрачун са њима око приоритета, док је војска била изузетно омиљена у народу. У доба мира, Апис и завереници су краљу и влади правили велике проблеме, али су се у ратовима борили храбро и верно”. Александар је одговорио да је у војсци јако лоша ситуација, за коју је окривио пуковника Аписа и да се у њега не може имати поверење. Принц је очигледно сумњао и бојао се загонетног пуковника. Његово окретање против бившег пријатеља Јовановић је приписао сталном потказивању Аписа од стране Александрових људи и принчевој властитој неспособности да одржи дубоко и трајно пријатељство.¹⁴⁴

Током боравка на Крфу, како пише Д. Мекензи, завера је, попут црног облака, висила изнад двора принца Александра; Апис је тамо представљан као већа опасност чак и од фелдмаршала Макензена, Бугара и епидемије тифуса. Истеран из своје земље, принц Александар се осећао пониженим и потиснутим од Аписа. Пуковник је био утвара, гора и од пораза и повлачења. На Крфу је Слободан Јовановић, који је одавно био у пријатељским односима са Аписом, разговарао са њим о опасностима које му прете: „Тај сукоб на три стране неће моћи дуго да траје; две ће се групе на крају удружити и уништиће трећу. Брзо се помири са једнима или с другима...”, опомињао га је Јовановић. Али Апис није веровао да ће и једна од две противничке групе нешто предузети, јер су обе биле слабе. Александар је још увек био без дубоких корена у војсци, и чврсто су га подржавали само „белорукци”, које је Апис презирао сматрајући да не могу да се мере са његовим пријатељима.¹⁴⁵

¹⁴³ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 671. (Казимировић се позива на књигу историчара Богумила Храбака „Делатност припадника организације „Уједињење или смрт” за време Првог светског рата”, Краљево, 1973, стр. 10).

¹⁴⁴ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 418-420.

¹⁴⁵ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 191.

Као што је регент Александар (једно време) мислио да му је најважније да се ослободи вође радикала, тако су и црнорукци мислили да је важније најпре оборити с власти Пашића, него регента Александра. Да би уклонили Пашића, били су чак спремни да уђу у савез са регентом. Према реферату који је био достављен влади пред покретање истраге против црнорукаца, Аписа и његових другова у Солуну 1917, а који је углавном био састављен на основу обавештајних података, црнорукци су 1916. „прибегли политичкој дволичности, маскирањем свога својства... Почели су убеђивати круну да ће бити лојални, да је Апис остао сам, да је њихова ствар пропала и да је и сам Апис склон да гледа своја посла... Ова њихова, са планом учињена и пуштена објава, успела је. Њима су дати положаји у војсци, а тиме им се и јавно признало да до њих нема кривице за слом земље. Чим су овај успех постигли и извршили своја постављења на командним местима у војсци, одмах су почели дизати свој глас и тражити кривице за пропаст наше државе. Отада настаје њихово живо роварење у војсци и њихова снажнија и обимнија организација... На Крфу су се држале седнице и састанци на којима се вршила организација странке њихове и давана упутства њиховим људима о развићу даљег агитационог рада међу војницима и грађанима. На тим састанцима утврдили су потпуно програм, циљ и начин на који ће извршити свој програм...” Како се у овом реферату наводи, циљ им је био да себи „обезбеде власт и потпун утицај и господарство не само у војсци, већ и на круну и у целој држави”, а он се имао постићи „стварањем милитантног режима”, уз ослонац на либералне и напредњачке политичаре, као и на „један део Самосталне странке”. Да би се то остварило, најпре је било планирано „ломљење и уништавање Радикалне странке и Пашића и њихово потпуно одвајање од круне – било милом било силом”.¹⁴⁶ На другој страни, суочен са непријатељством, чак и мржњом војске која је њега и његову владу кривила за свој пораз, патњу и изгнанство, Пашић није смео да се упушта у сукобе са црнорукцима.

Чини се да је Аписов циљ на Крфу, као и 1914. године, био да доведе на власт самосталне радикале и да Александрову власт ограничи уставом. Од самосталних радикала он је заузврат очекивао да ће добити одрешене руке у војној политици, што је раније имао од радикала. Упркос томе, нема чврстих доказа да је Апис помишљао на војни преврат, било на Крфу, било касније, на Солунском фронту. Током Солунског процеса, на питање председника суда Мишића, да ли се тамо (на Крфу) састајао са припадницима „Црне руке” и њеном Врховном централном управом, Апис је одговорио да су се они разишли много пре тога. „Са свима на Крфу сам се виђао не као са члановима 'Уједињења или смрти', већ као са пријатељима и друговима.” То су били случајни сусрети или другарске вечере по ресторанима на Крфу. Две такве забаве, којих се посебно сетио, одржане су биле у хотелу „Св. Ђорђе” и у ресторану „Добој”, у великим трпезаријама где је било присутно много другог света. На овим вечерама разговор се кретао у обиму чисто другарских разговора уз чашу вина и највише се говорило о предстојећим реформама наше војске на Крфу, тврдио је Апис. Није се разговарало о политици, нити су се доносиле неке важне одлуке. Када га је на Крфу обавестио генерал Бојовић да се прича да „Црна рука” спрема преврат, Апис га је уверавао: „То лажу шпијуни... 'Црна рука' је бивша патриотска организација која више не постоји...”¹⁴⁷

¹⁴⁶ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 672.

¹⁴⁷ Архив САНУ, Заоставштина М.Ж. Живановића, 3, Аписов исказ на Солунском процесу 28. априла 1917.

Иако се могао стећи утисак да је генерал Бојовић задовољан његовим одговором и да неће ништа озбиљније предузети против њега и осталих црнорукаца, Апис је то ипак схватио као озбиљну опомену и решио да покуша да са регентом Александром нађе заједнички језик, бар за једно време, у сваком случају, док не дође време за повратак у земљу. Наводно, његов план је био да се, у одговарајућем моменту, регенту Александру и Пашићу спречи повратак у Србију. Требало је, пре свега, регента уверити да се црнорукци мисле бавити само својим војничким пословима, да су решени да буду потпуно лојални и да су спремни на сваку жртву за поновно васкрсење земље.¹⁴⁸

Занимљиво је да је у пролеће 1916. године и сам регент Александар био за овај споразум. Разлога да се Александар одлучи на споразум са „Црном руком” било је више, али ниједан од њих није био у вези са променом његовог мишљења о овој организацији и њеним вођама. Напротив, што је време више пролазило, он је о њима све лошије мислио. Како се у то време носио мишљу да суспендује Устав, обори Пашића с власти и формира једну, мање-више војну владу на челу с војводом Живојином Мишићем, у којој би Апис добио један министарски портфељ, Александру су црнорукци заправо били потребни да оствари овај план. Међутим, без обзира на обостране интересе за помирењем, па макар и привидним, раскол између црнорукаца, пре свега Аписа, и регента је био толико дубок да се није могао премостити.

Како је, стицајем околности, био принуђен да одустане од „дворског удара”, Пашићеве смене и формирања нове, војно-цивилне владе на челу са војводом Мишићем, регент Александар се дефинитивно окренуо обрачуну са „Црном руком” и њеним вођом, рачунајући, овога пута, на помоћ радикала. Између регента и Николе Пашића је, наводно, током новембра 1916. године утаначен план за Аписово уклањање. Реализација овог плана отпочела је 14. децембра исте године, када је наређено (од стране генерала Петра Бојовића, начелника штаба Врховне команде)¹⁴⁹ хапшење пуковника Драгутина Димитријевића. Овим потезом све претходне комбинације, уколико су заиста и постојале (да се вођа „Црне руке” само уклони из војске, или да се, чак, пошаље за изасланика у Белгију, Шпанију и др.), заувек су пропале.

Солунски процес

Завера против пуковника Аписа и његово хапшење

У својству помоћника начелника штаба Треће армије, пуковник Апис је маја 1916. године са Крфа отпутовао најпре у Солун, а затим на Солунски фронт, где је у то време српска војска заузимала свој борбени распоред, уз бок француских и енглеских трупа. На овој дужности Апис је провео око пет месеци, међу војницима Треће армије која је била распоређена у ширем рејону Острова, Соровића и Банице. У периоду од августа до новембра 1916. године, када је српска војска на свом

¹⁴⁸ В. Казимировић, *Апис*, стр. 678. (Казимировић се овде позива на један извештај са претреса током Солунског процеса).

¹⁴⁹ Исто, стр. 711.

левом крилу, заједно са савезничким снагама, зауставила јаку бугарску офанзиву и одговорила успешном противофанзивом, ослобађајући Кајмакчалан и Битољ, Апис је био заокупљен даноноћним интензивним радом у штабу Треће армије. О томе сведоче и телефонски извештаји које је слао официрима ове армије, чији се записи чувају у Војном архиву у Београду. На другој страни, Аписови односи са његовим претпостављеним старешином, командантом Треће армије генералом Милошем Васићем, који је био непријатељски расположен према завереницима још од 1903. године, били су веома затегнути.

У време када је отпочињала бугарска офанзива, регент Александар је често одлазио у дуге вожње аутомобилом, у обилазак фронта. Мајор Панта Драшкић, Александаров ађутант, сећа се да је 11. септембра (29. августа по старом календару)¹⁵⁰ остао на фронту до вечери и вратио се у Солун веома расположен. За вечером су Александар и генерал Павле Јуришић Штурм, који га је том приликом пратио, препричавали како се њихов возач, француски маркиз Давари, препао од хитаца за које је мислио да су испалјени у њиховом правцу, збијајући шале о том догађају. Пуцње више нико није помињао; ни те вечери ни следећих дана, нико није придавао значаја овом догађају, тврди Драшкић. Да је био у питању покушај атентата, закључује Драшкић, Врховна команда и регентова обезбеђење на фронту би свакако благовремено реаговали.¹⁵¹ Неколико месеци касније, међутим, овај догађај ће искористити Аписови непријатељи да га оптуже за покушај убиства регента; он ће послужити као кључни аргуменат против Аписа и његових другова црнорукаца током истражног поступка у Солунском процесу, као и самог суђења, који ће вођу „Црне руке” и његове најближе сараднике отерати у смрт.

Након овог инцидента, завера против Аписа почела је да поприма јасније и озбиљније обресе. Иза ње је, свакако, стајао и сам Александар Карађорђевић који је, одмах након што је постао регент, већ у јуну 1914. године планирао да Аписа и његове пријатеље избаци из Врховне команде и разреши осталих значајнијих положаја у војсци. Та чистка је отпочела уклањањем Аписа из Врховне команде марта 1915. у Крагујевцу и смењивањем војводе Путника у Скадру крајем исте године, а затим се наставила на Крфу и у Солуну током 1916. године. Александар је очигледно решио да уклони све противнике који би по завршетку рата могли довести у питање његово управљање војском и државом. Те 1916. године његов двор и радикалска влада припремали су се за коначни обрачун са Аписовом групом. Желели су то да обаве пре повратка у Србију, где би Апис могао да добије евентуалну подршку у јавности и међу опозиционим политичарима, као и заштиту пред законом и судом.

Тим поводом, на Крфу, а затим и у Солуну, Министарство унутрашњих дела српске владе, на челу са Љубомиром Јовановићем Патком, ангажовало је велики број шпијуна и доушника, са задатком да прикупљају доказе који терете Аписа и његову групу, а који би у погодном моменту добро дошли у коначном обрачуну са њима. Такозвани „Комитет десеторице за ликвидацију Аписа”, на чијем су челу би-

¹⁵⁰ У даљем тексту датуми се наводе и по старом и по новом календару, с тим што се најпре наводе датуми по старом, а после њих, одвојени дијагоналном цртом, и датуми по новом календару. Сматрали смо да је тако најбоље за правилно разумевање хронологије догађаја.

¹⁵¹ Архив САНУ, Мемоари Панте Драшкића, 14511.

ле вође „Беле руке” пуковници Петар Живковић и Јосиф Костић, усмеравао је и усклађивао све те активности. Без увида и сагласности „солунског режима” (полиције) министра унутрашњих дела и „Комитета десеторице” више се ништа није могло одлучивати у војсци; они ће постати најважнији чинилац у завери против Аписове групе. У пролеће 1916, сећа се мајор Драшкић, када је регент Александар дошао у Солун, пуковник Живковић је преузео потпуну управу на двору; он ће се врло брзо наметнути као главни доносилац одлука у Солунској афери, а да никад није преузео одговорност, нити се јавно показао, ни као заступник тужбе, ни као сведок, ни као тужилац. Живковић је као паук плео своју мрачну мрежу, а да нико из регентове околине није знао о чему се тачно ради.¹⁵²

Све чешиће оптужбе на рачун црнорукаца и њихове наводне кривице за недаће које су задесиле српску војску, државу, па и читав народ, које су се од пролећа 1916. свакодневно могле чути на двору Карађорђевића у Солуну, као да су најављивале жестоку политичку олују. Очигледно је било да су регент Александар и најужи круг око њега већ донели одлуку да се обрачунају са Аписом и његовим нај оданијим пријатељима. У овом подухвату помогли су им, свесно или не, и неки бивши Аписови пријатељи који су му у међувремену окренули леђа. Наиме, завереници из 1903. године нису више били безбрижни млади људи који нису имали шта да изгубе. Многи од њих стекли су унапређења и одликовања у протеклим ратовима и желели су да их по сваку цену задрже, не излажући се опасностима у Аписовој лађи која тоне. Неки су, уморни од непрестане борбе, били жељни мира и одмора, које уз Аписа не би имали.¹⁵³

Одлучивши, после „инцидента” код Острова (29. августа/11. септембра), да се Аписов случај што пре мора решити, „Комитет десеторице” се трудио да убеди регента Александра да му прети животна опасност због хитаца које је наводно испалио Раде Малобабић, Аписовштићеник, са намером да га убије. Да ли је Александар заиста поверовао да је у њега пуцао Малобабић по Аписовом наређењу остало је отворено питање, али је чињеница да се сагласио са покретањем поступка против Аписа и његових најближих сарадника. Слободан Јовановић, који се повремено виђао са Аписом у Солуну, поводом њиховог последњег сусрета који се десио непосредно пред Аписово хапшење, тврдио је како он није показивао никакву забринутост, иако је знао да „Бела рука” плете интриге против њега. Ако буде ћутао и радио свој посао, веровао је Апис, најгоре што би могло да га задеси било би да га

¹⁵² Исто, стр. 15-17.

¹⁵³ Потпуковнику Радаку Радаковићу, водећем дезертеру из Аписовог круга, „солунски режим” је обећао висок положај у војсци. Као бивши присталица Мајског преврата и Аписов пријатељ, Радаковић је без стварних доказа оптужио Аписа да је крив што он није добио унапређење. Пошто је издао свог покровитеља, искористили су га Аписови непријатељи. „Бела рука” је удесила да буде постављен за команданта града Крфа, што је био положај који је одговарао његовим осујећеним амбицијама. Сваког дана Радаковић би трчао код Александра да тужака Аписа и башкари се на двору. Будући да је био близак принцу Александру и располагао најпоузданијим информацијама, по доласку у Солун, пуковнику Владимиру Туцовићу (црнорукцу и једном од најоданијих Аписових сарадника, иначе, брату социјалисте Димитрија Туцовића) обелоданио је да је сва пажња усредсређена на борбу против Аписа. Идеално је решење, тумачио је Радаковић, да се водећи црнорукци компромитују на својим војним дужностима и тиме докаже како је „њихова неспособност на крају проузроковала и њихову несрећу.” „Ближи се време”, говорио је загонетно Радаковић, „када ће ово о чему говоримо да се обистини.” (Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 215).

пошаљу у иностранство. Начуо је, наводно, приче да ће бити именован за војног аташеа у Белгији или Шпанији. Сматрао је да нема много изгледа да буде изведен на суд.¹⁵⁴ Као да није био свестан чињенице да га стално уходе, шпијунирају, кри-тикују и шире интриге око њега и његових најближих пријатеља црнорукаца.

Денунцијације на Аписов рачун представљале су готово свакодневну појаву; оне су укључиле и оне који су на тај начин настојали да задрже постојеће или стекну више положаје у војсци или политичкој хијерархији, на самом фронту или његовој позадини, у Солуну. Карактеристичан је случај команданта Треће армије, генерала Васића који је Врховној команди послао негативне извештаје, без чврстих доказа, о Апису као непоузданом штапском официру,¹⁵⁵ у време када је она управо покушавала да нађе материјале на основу којих би оптужила Аписа за непокораванье претпостављенима и неизвршавање дужности. Ако је веровати Слободану Јовановићу, који је тврдио да Апис није показивао никакву забринутост, може се закључити да је вођа „Црне руке” у оваквој ситуацији показао висок степен наивности, што је непојмљиво за искусног обавештајца и официра са респектабилном војничком каријером и репутацијом. Као што је већ наглашено, на прикупљању доказа и сведока који ће бити искоришћени против Аписа и „Црне руке”, ангажовани су белорукци и агенти Љубе Јовановића Патка, министра унутрашњих дела. Јовановић је 12/25. децембра 1916. године послао акт министру војном Божићу Терзићу, у којем га обавештава да је, на основу неких заплених докумената, сазнао да је пуковник Драгутин Димитријевић са својим истомишљеницима планирао преврат и убиство Николе Пашића. Министар војни је 13/26. децембра овај акт проследио начелнику штаба Врховне команде, генералу Петру Бојовићу који је наредио да се ове оптужбе провере. Већ сутрадан (14/27. децембра) начелник правног одељења Врховне команде, пуковник Гојко Павловић је реферисао Бојовићу да је проверио наводе и закључио да су они тачни. Врховна команда је одмах издала налог за Аписово хапшење. Овако брзо и координирано деловање надлежних органа у војсци оправдано изазива сумњу да је цео поступак унапред био договорен.¹⁵⁶

Пуковник Драгутин Димитријевић Апис ухапшен је 15. децембра (по старом календару) 1916. у селу Воштарани, у Грчкој. Ухапсио га је и привео пуковник Милан Дуњић, војни командант Солуна, наименован и за руководиоца истраге против Аписа. Приликом хапшења, код Аписа су пронађени устав и пословник организације „Уједињење или смрт”, као и списак чланова њене централне управе. Ова документа, као и нека писма која су код њега пронађена, биће на суду искоришћена као главни доказ о превратничким намерама „Црне руке” и њеног вође. Према списку чланова Врховне централне управе, пронађеном код Аписа, ухапшени су и: генерал Дамјан Поповић, пуковници Милан Миловановић Пилц, Чедомир Поповић, Велимир Вемић, Владимир Туцовић и Радоје Лазич, потпуковник Витомир Цветковић (који је убрзо умро), мајор Љубомир Вуловић, као и вице конзул Србије у Атини Богдан Раденковић. Сви су били смештени у самице српског војног затвора у Солуну, где ће чекати на суђење. Врховна команда је издала саопштење у којем је навела да су ухапшени официри при-

¹⁵⁴ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 427-428.

¹⁵⁵ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 211.

¹⁵⁶ Исто, стр. 229-230.

премали рушење поретка, а регент Александар и Никола Пашић су савезницима представили да је ухапшена група официра хтела да сруши демократску владу Србије и да склопи сепаратни мир са централним силама.¹⁵⁷

Када је ухапшен, Апис је најпре био оптужен да је, тобоже, планирао побуну и прелазак, са делом војске, на страну непријатеља. Све је то изјавама двојице службеника „поткрепио” министар Јовановић. Дакле, затворен је као издајник. Међутим, како су приликом хапшења код њега нађени спискови чланова и статут организације „Уједињење или смрт”, нова оптужба је гласила – побуна са циљем рушења уставног поретка. Наравно, циљеви ове организације биле су познате српским властима још од 1911. године. Наиме, знало се да је ова организација била окренута борби за национално уједињење, а не рушењу поретка у земљи. Апис и његови другови су, на основу заплениених докумената, оптужени за припрему преврата. Како је претила опасност да одбрана искористи аргументе који доказују да је организацију подржавао и сам престолонаследник, организатори суђења у току већ започетог процеса мењају „тему злочина” и новом оптужницом враћају се првобитној идеји о атентату на престолонаследника.¹⁵⁸

Солунски процес и Аписова осуда на смрт

За регента Александра, кога, према тврдњама Слободана Јовановића,¹⁵⁹ ни у једном тренутку није напуштала мисао да му Апис ради о глави, хапшење црноуркаца морало је бити велико олакшање. Што се тиче самог Аписа, он као да је једва могао и да схвати шта му се догодило, кад се обрео у једној од соба некадашње јавне куће у Солуну, преуређене у затвор по налогу српске Врховне команде. Све до тог тренутка он је био уверен да се нико, па ни регент Александар, неће усудити да њему и његовим друговима учини нешто нажао. Касније, пак, када му је пресуда изречена, био је убеђен да неће бити извршена. Многи су се питали да ли је Аписова нереална процена властитог положаја била резултат урођеног оптимизма, недостатка дара за анализу и процењивање објективних околности, или је то, пак, била последица одређеног слепила, честе појаве међу људима код којих је особито изражена „воља за моћи”, а код Аписа је, без сумње, она била веома јака.¹⁶⁰

Некадашњи српски дипломата у Берлину Милош Богићевић оценио је Аписа као „својевољну, несаломљиву личност” и видео у њему изразито јаког индивидуалца који је, управо због тога, у очима Круне и Радикалне странке врло брзо постао „право страшило, преторијанац најопасније врсте”. У томе, по Богићевићу, заправо лежи кључ Аписове „трагичне судбине”. Као посебан разлог регентовог и Пашићевог окретања против Аписа (много пре Солунског процеса) Богићевић је навео Аписову неспремност да им се подреди, да се одрекне свог сопственог националног програма, а када је о династији реч – непрестано потцењивање Александра Карађорђевића...¹⁶¹

¹⁵⁷ Исто, стр. 277.

¹⁵⁸ Миле Бјелајац, Намештање и промена оптужнице, фељтон, *Новости*, 12. септембар 2015.

¹⁵⁹ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 57.

¹⁶⁰ В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 714.

¹⁶¹ Исто.

Аписова нереална процена властитог положаја у којем се нашао након хапшења није била само резултат урођеног оптимизма или изражене „воље за моћи” већ, рекло би се, и одређене дозе недопустиве наивности, када је веровао да ће му пуковник Петар Живковић, у име некадашњег пријатељства, помоћи у оваквој ситуацији. Апис је знао да је Живковић веома близак са регентом Александром, да има велики утицај на њега и да се високо котира на двору (наиме, јануара 1917. Живковић је, одлуком регента Александра, постављен за команданта краљеве гарде и „управника крунских добара и цивилне листе”). Нешто што Апис није могао знати јесте да је пуковник Петар Живковић заправо био човек који је марљиво плео паук-ову мрежу око њега у Солунској афери¹⁶²

Иако се Апис, пре него што ће постати први човек „Црне руке”, ангажовао на уклањању Ђорђа Карађорђевића као кандидата за наследника престола и подржао његовог брата Александра, управо је Ђорђе покушао да му спасе главу. На вест да је Апис осуђен на смрт, Ђорђе је одмах допутовао у Солун да од свог брата Александра измоли милост за Аписа. Молећи Александра да „Аписа обаспе својом милостију”, Ђорђе је, како пише у његовим мемоарима, рекао да ће „крв Аписова и других пасти на њега, Александра, на краља Петра, на династију...” (Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 379-381).

¹⁶² Петар Живковић је, такође, и за надзорника затвора одабрао себи оданог и поузданог човека, капетана Милана Стојковића коме је, поред службене дужности, био поверен и нарочити задатак да уходи и провоцира ухапшене. Он је свакодневно морао да обавештава Живковића о чему је разговарао са пуковником Аписом и његовим друговима у затвору. Извештаје је подносио и иследнику пуковнику Милану Дуњићу, свом непосредно претпостављеном старешини. Иначе, капетан Милан Стојковић биће одређен да командује одредом жандарма који су обавили Аписово, Вуловићево и Малобабићево стрељање.

Дужност, које се радо примио, капетан Стојковић је обавио до краја, онако како се од њега тражило. Али, и поред све његове обазривости, Стојковић није могао потпуно сакрити промену у своме држању и односу према пуковнику Апису, која је убрзо наступила. У својим првим извештајима Стојковић је писао да је намерно изазивао и вређао пуковника Аписа. Али, временом је, и против своје воље, почео да га поштује. У последњим извештајима које је написао о последњим затворским данима и о стрељању пуковника Аписа, није, наравно, износио своје отворено дивљење према њему, а нарочито према његовој јуначкој смрти у чијем је припремању, па најзад и у самоме убиству тако предано и са много умешности сарађивао.

Пуних шест месеци, из дана у дан, капетан Стојковић је био једини човек са којим је пуковник Апис у затвору, потпуно изолован од света и догађаја, лишен чак и дневних листова, могао разговарати. И они су дуго и по дану, нарочито ноћу када се све у затвору смири, разговарали било на иницијативу капетана Стојковића, која је била подстицана од оних по чијим је интенцијама и налозима поступао, било по позиву самог пуковника Аписа коме су ти разговори били потреба и који је због тога често звао Стојковића, нарочито при крају претреса, односно последњих недеља свога живота. Тако је капетан Стојковић постао једини сведок последњих дана живота пуковника Аписа, једини сведок његових мисли и осећаја, које му је он отворено и по природи својој искрено, мирне савести, саопштавао. Апис је знао да ће кад-тад тај сведок морати рећи истину коју је од њега сазнао, и није се преварио.

Капетан Стојковић је ревнотно слао писане извештаје Петру Живковићу, а преко њега Александру. Уносио је у њих све што су они желели да сазнају, али је то чинио и са много самоиницијативе. Они су од њега тражили да им саопштава чињенице и он их је бележио, уносио у своје извештаје, поред чињеница, и многе неистине о Апису, а нарочито о његовим ухапшеним друговима, обезбеђујући на тај начин поверење које му је било поклоњено. Стојковић је уредно писао и предавао своје дневне извештаје, али је пажљиво чувао и своје концепте и преписе. Он је за свога живота те хартије веома пажљиво крио, али их није уништио, из чега се види његова жеља, па и намера да једног дана те његове хартије буду искоришћене ради утврђивања истине, која га је пекла и које се за живота бојао.

Стојковић је био драгоцен сарадник у страшној послу око припремања овог судског убиства, али је истовремено постао и опасан сведок. Требало га је учинити безопасним. Боље него ико капетан Стојковић је знао да пуковник Апис, мајор Вуловић и Раде Малобабић нису били криви за дела за која су осуђени и морали бити стрељани. У својим извештајима оставио је забележене несумњиве доказе о томе. Пошто су знали да је Стојковић био свестан тога, уз сагласност Александра, Петар Живковић је наредио

Уверен да ће му, у име некадашњег другарства, Живковић помоћи, Апис је преко надзорника затвора са њим успоставио везу. Живковић је поручивао Апису да се ништа не брине, да се не плаши, да је цео поступак против њега дело радикала, али да ће престолонаследник Александар свему томе учинити крај, само је потребно „да пази да се не огреши о престолонаследника”. У забелешкама црнорукца Владимира - Туцовића пише да се управо тиме може објаснити Аписово ћутање, када ниједне једине речи није рекао против престолонаследника током процеса. „То је утицај - Петров, а да је тако, доказ је и ово, што је Апис после саопштења пресуде, у сали кад смо сами ми осуђени остали, рекао: 'Немојте да се плашите, све ће то Петар уредити' ”. Отуда није искључено да је Апис, држећи се савета Петра Живковића, написао и своје покајничко писмо регенту Александру, на Велики четвртак, 30. марта/12. априла 1917. године, у којем је молио за милост, убеђен да ће га регент Александар позвати на разговор и да ће се за то заузети и сам Живковић. „Биће смејуриве док се састанем с престолонаследником”, наводно је Апис рекао надзорнику затвора, капетану Стојковићу, пропративши то следећим речима: „Ала ће Аца да чита. Има неколико места што ће да га дирну, подсетио сам га на старо пријатељство...”

Из тога се може наслутити да Апис ни издалека није био свестан Александровог - дубоког непријатељства према њему и да се оно више није могло променити оваквим покајничким тоновима и подсећањима на стара времена. Непријатељство регента Александра према вођи „Црне руке”, израсло из дубоког уверења да му никако не сме веровати, Слободан Јовановић је описао на занимљив начин: „... Пријатељство, уколико га је дотле било, претварало се у неку неодољиву одвратност, или у једну равнодушност која је личила на потпуни заборав. Ова црта његовог (Александровог) - карактера први пут је у Аписовом случају јасније изашла на видело”.¹⁶³

Осим регентове и Пашићеве личне нетрпеливости према Апису и његовим најближим сарадницима, одлука да се Апис ликвидира имала је за српску владу и Врховну команду 1917. године дубоку позадину и на спољнополитичком плану. У то време силе Антанте (Француска и Велика Британија) отпочеле су тајне преговоре о склапању сепаратног мира са Аустроугарском, односно новим аустроугарским царем Карлом (након смрти Фрање Јосифа), који је важио за поборника политике ми-

да он буде одређен да командује одредом жандарма, који ће извршити стрељање. Жандарми су вршили своју дужност. Али, капетан Стојковић је знао да се тим чином не спроводи воља закона већ је дуго и свесно припремано као судско убиство, у којем је и сам сарађивао. Командујући тим одредом жандарма, капетан Стојковић је постајао учесник у физичком извршењу тога злочина. Регент Александар и Петар Живковић су знали да га тиме праве физичким извршиоцем овога убиства. Били су убеђени да ће га на тај начин учинити безопасним, да неће издати тајне које је знао и мислили су да ће их из страха од личне одговорности однети са собом у гроб.

Свестан да је, командујући при стрељању пуковника Аписа, мајора Вуловића и Рада Малобабића, у ствари постао убица, Стојковић је касније у алкохолу тражио заборав. У тешким пијанствима, којима се одавао свакога дана, покушавао је да заборави Аписа кога је убио и који не само да му је тај злочин опростио, него му је нудио своју сабљу да њоме нареди плотун којим ће га убити, и да ту сабљу задржи као успомену! Пуковник Апис није се преварио у процени човека који је био задужен да бележи сваку његову изговорену реч у затвору. Капетан Стојковић је умро алкохолом помраченог ума, али је сачувао и оставио своје писмене извештаје који су били неумитни сведоци истине за коју су творци, организатори и извршиоци Солунског процеса били уверени да ће остати „вечита тајна”, коју ће собом у гроб понети капетан Милан Стојковић (Миле Бјелајац, Извештаји капетана Стојковића, фељтон, *Новости*, 18. септембар 2015).

¹⁶³ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 420.

ра. У име Антанте преговоре са Карлом водио је његов рођак, француски официр принц Сикст Бурбонски. Једно од спорних питања у тим преговорима било је и питање Србије. У почетку је Карло тражио да она уђе у састав Аустроугарске, у оквиру југословенске јединице која би се формирала, али је касније од тога одустао и чак јој признавао право да добије излаз на море у Албанији. Међутим, захтевао је да Србија апсолутно прекине сваку непријатељску активност против његове царевине и да распусти све организације које су се тиме бавиле.¹⁶⁴ На другој страни, српска влада је током читаве 1917. године водила према савезницима дипломатску офанзиву за спас и опстанак Солунског фронта, без којег не би било ни Србије, ни њене позиције (као савезника Антанте), у којој се нашла захваљујући опстанку Солунског фронта и победоносној офанзиви своје војске у његовом пробоју.

Пашићева влада је наслутила, или је сазнала за преговоре Антанте са Аустроугарском, па је дошла на идеју да Солунски процес искористи како би обезбедила сопствени опстанак у случају таквог завршетка рата. Наиме, одмах по изношењу друге оптужнице, Апис је 28. марта/10. априла 1917. године поднео поверљиви рапорт председнику Војног суда, пуковнику Петру Мишићу,¹⁶⁵ у којем је, поред осталог, објаснио и своју улогу у Сарајевском атентату. Надао се да ће процес бити прекинут пошто он обзнани своје заслуге, јер нико неће смети да осуди убицу Франца Фердинанда. Могуће је да је њему тако нешто и наговештавано. У сваком случају, Аписов рапорт је добро дошао власти у време када се очекивао сепаратни мир или чак пораз Антанте. Пашић је сматрао да ће се Аустроугарска, када јој се предочи садржај рапорта, задовољити тиме што ће организатор атентата бити погубљен, и да неће тражити одлазак са политичке сцене или чак суђење њему и његовој странци. После процеса и Стојан Протић је потврдио да је Апис морао бити убијен због „једног тајног документа”, а сам регент је у једном писму забележио да Апис није могао бити помилован из „виших државних разлога”. Тако је Апису његов рапорт, уместо да му донесе ослобођење, заправо дошао главе. По изрицању пресуде, он је постао свестан чињенице да се ради о смртној пресуди и саопштио је затворским чуварима. У својој „Последњој вољи” исписао је следеће редове: „И ако осуђен од оба суда на смрт и лишен милости Круне, ја умирем невин и са убеђењем, да је моја смрт била потребна из виших разлога Србији. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења целог Српства и Југословенства, па ћу и ја после моје смрти, бити срећан и блажен, а бол, који осећам што ћу од српске пушке погинути, биће ми лакши, у уверењу, да је та пушка управљена у моје груди, ради добра Србије, ради оног добра Србије и Српског народа коме сам ја био посветио цео свој живот”.¹⁶⁶ И поједини припадници „Црне руке” који су били осуђени на смрт па помиловани, Милан Гр. Миловановић Пилац, Велимир Вемић и други сматрали су (њихову изјаву пренела је и штампа децембра 1923) да је Аписов поверљив рапорт био главни узрок смртне казне која је над њим извршена.

¹⁶⁴ В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 742-744.

¹⁶⁵ Пуковник Петар Мишић био је један од учесника Мајског преврата 1903, који је под Аписовим утицајем пензионисан 1905. године. То му је била прилика за личну освету, а како је са већином оптужених био у сукобу, његово именовање није било гаранција поштеном суђењу.

¹⁶⁶ М. Живановић, *Пуковник Апис, Солунски процес 1917*, стр 564.

Питање је, пак, да ли је Аписов поверљиви рапорт одлучујуће утицао на то да се донесе неопозива одлука о његовом слању на губилиште. Вероватније је да је он послужио само као изговор за изрицање најтеже казне, јер, када је написао свој рапорт, одлука о његовој судбини и судбини осталих црнорукаца већ је била донета. Питање квалификације њихове кривице била је само формалност.

Покретање процеса у Солуну за Пашићеву владу имало је за циљ да се „Црна рука” разбије, уништи као организација за сва времена и тиме, како је Пашић сам изјавио, „очисти политичка атмосфера и јавни поредак осигура од изненађења”. Пашић је сматрао да „ни један министар не може бити спокојан у раду докле год не очисти свој ресор од људи који поред заклетве краљу и држави, имају још једну заклетву, по којој интереси организације стоје над интересима државе. Немогуће је примити одговорност за управу пословима земаљским, ако међу државним чиновницима има људи који по заклетви, датој организацији, њој морају још и под претњом казни, саопштавати и поверљиве радње државних власти до којих би дошли”. У складу са Пашићевим ставом да се Црна рука мора растурити „онако радикално како то захтева државна сигурност, а да се при том од једног зла не направи ново”, један број црнорукаца није био ни изведен пред суд, већ само разрешен дужности, а затим пензионисан. Међу њима је било и виших и нижих официра, полицијских чиновника, као и дипломатских службеника.¹⁶⁷

Како се из целокупног материјала са суђења у Солуну може видети, а пре свега на основу прве оптужнице, „Црна рука” није била квалификована ни као политичка, ни као патриотска организација, него искључиво као терористичко удружење, тако да се стиче утисак да је у Солуну у првом реду суђено управо „Црној руци”. Црнорукци који су преживели процес у Солуну, за покретање поступка против ове организације окривили су не само регента Александра и Николу Пашића већ, и пре свега, Петра Живковића и групу официра око њега, тзв. Комитет десеторице. Тврдили су, чак, да је 11. септембра 1916. на аутомобил регента Александра пуцао лично Живковић, само зато да би могао да окриви Аписа кога је мрзео „из дна душе”. Ова група официра се, без сумње, максимално ангажовала око Аписа и осталих црнорукаца, али су они, ипак, били само извршиоци наредби регента Александра и инструмент у његовим рукама.¹⁶⁸

Као изразити аутократа, како пише Слободан Јовановић, Александар се држао једноставне формуле: ко је послушан – тај му је пријатељ, а сви други су му непријатељи и морали су да му буду уклоњени с пута. Колико је ово било тачно види се и из његовог понашања према самом Пашићу. На Крфу, пре него што је решио да се коначно обрачуна са Аписом и „Црном руком”, он је сматрао да му је Пашић велика сметња како у унутрашњој, тако и у спољној политици, и да га се мора отарасити. Слободан Јовановић је, како је већ раније поменуто, тврдио како му је Александар „без увијања” рекао да је одлучио да збаци Пашића с власти: „Говорећи о Пашићу, жестио се много и све трчао по соби, као да тера мушице... У њему је било толико нагомиланог једа на Пашића, да су га чак и смешне Пашићеве стране бацале у јарост...”¹⁶⁹

¹⁶⁷ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 736-737.

¹⁶⁸ Исто, стр. 728-737.

¹⁶⁹ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 419.

Током процеса припадницима „Црне руке” Александар је, такође, често падао у јарост и у таквом стању остављао је утисак као да је спреман на своје непријатеље да потегне и мач из корица. То је, свакако, утицало да касније буде проглашен за правога виновника свега што се у Солуну догодило. Ипак, Солунски процес, није био последица само Александрове мржње према Апису и црнорукцима, већ је имао много дубљу позадину, што се, уосталом, види из свега што је о овом процесу по завршетку рата речено и написано.

На суд су изведени само водећи црнорукци: Драгутин Димитријевић Апис, Милан Милвановић Пилц, Велимир Вемић, Богдан Раденковић, Љубомир Вуловић, Владимир Туцовић и др. Истрага је трајала пуна три месеца. Оптужница им је уручена 17/30. марта, а суђење је отпочело 20. марта/2. априла 1917. године.¹⁷⁰ Дела која су им стављена на терет била су тешка и повлачила су за собом најстроже казне. Оптужени су због припадања тајној превратничкој организацији која је планирала да свргне постојећи парламентарни поредак и династију Карађорђевића и да су припремали убиство Николе Пашића и регента Александра. Већ на основу оптужнице могло се претпоставити да ће оптуженима бити изречене најтеже казне (деветорица их је била осуђена на смрт). Међутим, пред само извршење казне уследило је регентово помиловање за шесторицу оптужених, па им је смртна казна замењена дугогодишњом робијом, док су Димитријевић, Вуловић и Малобабић изведени на губилиште. Није била тајна да за Аписово помиловање регент није хтео ни да чује.¹⁷¹ Од виђених радикала, за Аписово одвођење на губилиште највише се залагао министар унутрашњих дела Стојан Протић, с којим су црнорукци водили рат за време мајске кризе 1914. године. Према Слободану Јовановићу, Протић је говорио: „Боље да ја убијем њега, него он мене”.

Седам дана од почетка суђења оптужница бива проширена на још две особе – Радета Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића. Малобабић је оптужен за покушај атентата на регента Александра 11. септембра 1916. године код Острова, а Мехмедбашић, добровољац и учесник у Сарајевском атентату, за саучесништво у атентату на регента. У проширеној оптужници Апис је означен као иницијатор покушаја убиства. За разлику од прве, која се односила на читаву организацију „Уједињење или смрт”, друга оптужница је теретила четворицу оптужених (Аписа, Вуловића, Малобабића и Мехмедбашића) за најтеже дело – покушај убиства регента Александра. На основу ове оптужбе и лажних сведочења којима је она током суђења поткрепљена, Апис, Вуловић и Малобабић су послати на губилиште.

Слободан Јовановић је писао како се пуковник Апис није вешто бранио на суду. Потценио је своје противнике и није могао веровати да ће се они послужити и најпрљавијим средствима да би га срушили. Осим тога, рачунао је на интервенцију својих политичких пријатеља у Британији, Француској и, нарочито, Русији, поготово после пада царизма. Међутим, кад је видео Мехмедбашића и Малобабића на оптуженичкој клупи и кад је чуо зашто их оптужују, сасвим је изгубио главу. У исто време, Александар се послужио вештим триком, који је спровео преко свог главног по-

¹⁷⁰ Суђење се окончало 23. маја/5. јуна 1917.

¹⁷¹ Од Аписовог погубљења регент Александар је правито „своје лично питање”. Због тога што је био чврсто уверен да би му Апис, само кад би могао, и не колебајући се ни тренутка, одузео живот. Држећи Аписа за крајње опасног човека, он је наводно мислио да вођа „Црне руке”, како је тврдио и министар Љуба Јовановић Патак, пати од „убилачког лудила” и да је он такав „злочиначки тип кога је опасно оставити на слободи”.

литичког саветника пуковника Петра Живковића, вође „Беле руке”. Преко тамничара (капетана Стојковића) Живковић је успоставио везу с Аписом и јавио му да нема разлога да брине, да ће се на крају све добро свршити. А кад је оптужба била проширена на Малобабића и Мехмедбашића, Живковић је Апису ставио до знања да се читава ствар може одмах окончати уколико овај исприча све што се одиграло у Сарајеву и опише своју, Малобабићеву и Вуловићеву улогу у завери. Тако је Апис саставио поверљиви рапорт и послао га (28. марта/10. априла) председнику Војног суда, пуковнику Петру Мишићу, а два дана касније, и једно писмо регенту Александру. Исто писмо послао је и краљу Петру.

Нема сумње да је Апис у свом рапорту Војном суду преувеличао Малобабићеву и своју улогу у Сарајевском атентату (иако је карактеристично да се он никада није хвалио својим радом), што се може тумачити чињеницом да је био уверен да ће на основу овог признања одмах доћи до обуставе Солунског процеса. Овим рапортом Апис је још једном исказао не само да није имао талента за политику, већ и да је потценио своје противнике и њихову снагу. У каквом се душевном стању Апис налазио показује и његово писмо регенту Александру, у којем не само што моли милост за Малобабића и Мехмедбашића, већ показује до тада непознату страну своје личности, тражећи на најпонижнији начин милост и опроштај и за себе. Понизан тон и садржај овог писма звуче као да га није писао сам Апис: „Пресрећан што ми се дала прилика да Вашем Височанству могу упутити ово писмо, потресен до дна своје душе, узимам перо у руке и отварам своје срце и душу пред својим Господарем...”, на овај начин Апис почиње своје писмо регенту и у истом тону му се обраћа до краја.

„... Најтежи бол и најтежа душевна страдања носим од момента кад ми је саопштена тужба да сам ја хтео да проспем крв Вашег Височанства. Ја бих морао бити не човек, не звер, већ монструм, кад бих и помислио да Вашој личности пожелим зла. Зар ја који сам по целе ноћи обилазио око осветљених прозора ваше болесничке собе у Београду (1910 – прим, СЈ), који сам са страхом и стегнутим срцем у Вашем предсобљу преклињао Ваше лекаре да све чине, па и немогуће само да Ваш живот сачувају, зар бих ја Вама могао желети смрт? Ти осећаји безграничне љубави, које сам према Вашем Височанству осећао, све наде и сва маштања моја о величини Вашој, а за срећу Србије и српског народа, у којима сам ја живео толико година, нису могли проћи тако лако и оставили су у мојој души дубоке и неизгладиве утиске, тако да бих ја морао бити син пакла па да од тих осећаја, и преко њих, постанем Ваш убица... То ме, Ваше Величанство, боли и ја протестујем пред Вама протестом индигнираног човека чији се душевни мир може повратити само уверењем да Ваше Краљевско височанство не верује у то и да је све то дело хотимичног или нехотимичног, али несрећног подривања веза које ме за Ваше Височанство везују...”

„Ако је до свега овога дошло нехотице, стицајем прилика, ја онда морам да Ваше Височанство молим за краљевски опроштај, јер, признајем да сам ја много крив, управо ја сам, ако не и једини, а оно главни кривац, што је дошло до ових потреса. Крив сам, ако ничим другим а оно само тим што нисам имао одлучности да без икаквих обзира и без икаквих мојих ситних личних осетљивости изађем пред Ваше Височанство и све интриге у зачетку уништим. Ја сам кривац што сам оставио времена да се на чистим стварима и поштеним намерама могла сложити интрига која је довела до овако тешких потреса. Признајући ово, мени остаје само то да Ваше Ви-

сочанство молим за опроштај и да на њега рачунам само надом да је Ваше Височанство у свом срцу сачувало још коју кап благонаклоности према мени...”

На крају свог писма регенту Александру, Апис је направио једну занимљиву алузију: захтевајући да се прекине суђење у Солуну, он је молио регента да не допусти „да Српски војни суд за официре довршава осуду аустријског сарајевског суда”. Како да српски суд изврши пресуду аустријског суда у Сарајеву, упитао је Апис у свом рапорту.

То се односило, пре свега, на Малобабића и Мехмедбашића, о којима је у свом поверљивом рапорту Војном суду у Солуну, а и самом регенту, писао као учесницима Сарајевског атентата, а којима је српски суд у Солуну судио за покушај убиства на регента Александра на Солунском фронту 1917. године: „Ја Вас преклињем, прекините ову ствар. Немојте допустити да суд за официре удари жиг издајства на чело официра који су маштали за ослобођењем свег српског племена, а у славу Вашег имена... Немојте допустити да се том осудом жиг издајнички удари на светли спомен многих официра који су пали на бојном пољу и чија успомена има да буде храна душевна новим покољењима нашега народа.”¹⁷²

Пун самопоуздања, уверен да је урадио праву ствар, Апис је дао да се ово писмо проследи регенту Александру. Међутим, његов драматичан апел остао је без видних резултата и без одговора. Апис није могао знати да је његова судбина за регента буквално била питање живота или смрти и да је Александар дефинитивно одлучио да га жртвује, зарад сопствене безбедности. Пред оваквим избором није било дилеме! Све аргументе и апеле које је Апис изнео у писму, како личне, тако и објективне природе, распршили су регентова мржња и страх.

Пред само јутро, 13/26. јуна 1917, и без сувишних сведока, извршена је смртна казна над Аписом, Вуловићем и Малобабићем. Стрељани су у Микри, селу надомак Солуна. Тако је завршио Драгутин Димитријевић Апис, организатор Мајског преврата и најзаслужнији за династичку смену 1903. године, доживевши да му 1917. пресуди рука оних које је 1903. године и довео на власт!¹⁷³

Закључак

О детаљима Солунског процеса није се смело, по наредби самог регента Александра, јавно говорити све до краја рата, како се, наводно, не би утицало на расположење у војсци на фронту. Међутим, још док је рат трајао, а посебно након стрељања тројице оптужених, тај процес је међу савезницима изазвао озбиљну забринутост, па и огорче-

¹⁷² Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 261-263.

¹⁷³ Постоје многе претпоставке о томе како је и зашто дошло до политичког обрачуна између регента Александра и Николе Пашића са Аписом и водећим црнорукцима у Солуну у првој половини 1917. године. Нагађа се да је тако нешто било могуће захваљујући томе што је војвода Путник у то време био на самрти, а сматрао се највећим заштитником завереника. Неки нагађају да је то било оствариво захваљујући чињеници да је у фебруару 1917. дошло до прве револуције у Русији, чиме су завереници изгубили моћну подршку. Или, зато што је непосредно пре тога погинуо Војвода Вук, чије су четничке јединице биле мимо државне контроле и стална претња физичком уклањању водећих људи у држави... Поузданог одговора на ово питање нема, једино што је извесно јесте да су регент Александар и Пашић искористили ову прилику да се ослободе сталне претње по државу и себе лично. На помолу је био расплет Првог светског рата и агоније српске државе и очигледно је да је донета политичка одлука да се у послератни период уђе без сталне претње оличене у стварним господарима поретка насталог после 1903. године.

ност у појединим политичким круговима. Српски посланик у Лондону Јован Јовановић Пижон је у својим дневничким белешкама и службеној преписци редовно бележио те моменте. Тако су о догађајима у Солуну половином јануара 1917. у Лондон почеле да стижу и службене информације британских представника у Грчкој. Српски посланик у Лондону је, 18. маја 1917, примио изразе велике забринутости Форин офиса: „Штета је за нас очигледна по питању нашег целокупног рада; да ли ће процес дати маха тумачењу да су Срби народ који само склапа завере и убија владаре, да су умешани у убиство сарајевско, да није за њих држава...” Британци су српској влади на Крфу сигнализирани да не жури с извршењем смртне казне, „јер ефекат ће бити бескористан”.

Наредног дана су британски званичници, путем телеграма, скренули пажњу Пашићевој влади да не хита с извршењем осуде над официрима, невиним завереницима. Захтевала се и интервенција самог престолонаследника. Из Париза су 31. маја уследиле оптужбе на рачун „наследника престола” и српске владе за суђење официра, док се 12. јуна поново огласио Форин офис са захтевом да се провере информације о наводном покушају завереника да закључе мир са Немачком. Посланик Јовановић 16. јуна бележи да је „осуда официра завереника у Солуну изазвала најнеповољнији утисак код енглеске публике, која осуђује да се те ствари расправљају сад, што код пријатеља изазива искрену жалост за Србију и њене идеале, а код непријатеља злурадост, код дипломата и државника замишљеност и питање: Зар није боље дати Аустрији све Србе кад ови у Србији нису способни за живот у држави”. Овакве и сличне опаске Јовановић ће бележити и наредних дана.¹⁷⁴

Ратни комитет Велике Британије је наредио свом министру спољних послова да код српске владе интервенише да се пресуде не извршавају. Наведено је да су осуђени најбољи официри, а да докази нису најбољи и да је све почело када је за министра унутрашњих послова дошао Стојан Протић, познат као непријатељ „Црне руке”. Непријатељи у Аустрији ће се, како се тврдило, овога доградити као новог доказа против режима у Србији. Чувена леди Пеџет је, средином јуна 1917. године, изјавила да ако генерал (Дамјан) Поповић, онај с којим је она сарађивала у хуманитарној мисији 18 месеци, буде стрељан као наводни злочинац и ако га не помиљују, она више никад ногом неће крочити у Србију. Интервенисала је и нова влада Русије.

Због негативних реакција у свету поводом извршења смртне казне, по први пут је од почетка рата углед Пашића, радикала и самог регента Александра био доведен у питање. Влада је била принуђена да предузме мере како би овај чин на неки начин оправдала пред савезницима. Покушало се најпре једном књигом, под називом „Тајна превратна организација”, коју је приредио новинар Никола Бркић, уредник листа „Велика Србија”, а која ће, како се мислило, својим садржајем утицати на прихватање пресуда као легитимних и неизбежних, а организаторе процеса приказати у добром светлу. Међутим, како је ова књига имала третман службеног издања и лоше је прихваћена у јавности, по повратку у земљу била је повучена. Њен духовни отац, министар Љубомир Јовановић са њом није постигао циљ. Милан Живановић, Аписов сестрић, значиће је после Другог светског рата у својој књизи *Луксовник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, објављеној у Београду 1955,¹⁷⁵ као груб и тежак фалсификат историјских чињеница.

¹⁷⁴ Миле Бјелајац, Легенда о Солунском процесу, фељтон, *Новости*, 14. септембар 2015.

¹⁷⁵ Репринт издање ове књиге објавила је Издавачка кућа Прометјет 2015. године.

После чланка др Ситона Вотсона под насловом „Србија има да бира” објављеног у британском часопису „Нова Европа” где је потенцирано питање карактера читавог процеса, министар Стојан Протић је одговорио неслужбеним писмом, а потом га штампао у „Српским новинама” 28. августа 1918. године. Протић је, као оправдање, навео постојање „нарочитог документа” који је искључивао Аписово помиловање. Указао је на Аписово властито признање. То исто ће поновити у свом листу „Радикал” 22. марта 1922: „Оно писмено признање покојног Димитријевића, шта је оно значило? Докле то признање није постојало, Влада Краљевине Србије могла је како тако ћутати. Али кад се у влади сазнало поуздано од самог учиниоца дела, шта је могло друго следовати, до само - кривцу казна? Ако би Влада другачије поступила, она би се направила саучесником...”¹⁷⁶ Најпре увијено, а по завршетку рата све отвореније су се протурале гласине да је Апис тај који је осмислио атентат на Франца Фердинанда, који је дао повода за велику несрећу. Солунски процес био је повод да стварни учесници атентата и страдалници кажу своје.

Позивајући се на писмено признање Аписа да је он организатор атентата преко Радета Малобабића и да су га извели људи које је он плаћао, историчар близак организаторима процеса, Станоје Станојевић,¹⁷⁷ ограничио је то учешће само на неколико људи. Тврдио је да је већина тадашњих чланова Централне управе организације „Уједињење или смрт” била против атентата. То је (1928) у својим текстовима тврдио и Оскар Тартаља, један од чланова организације. Драгиша М. Стојадиновић,¹⁷⁸ савременик и учесник процеса, али и зет министра Љубомира Јовановића Патка, тврдио је да је циљ Аписа био да преко атентата изазове сукоб у коме би пропали и радикали и династија Карађорђевића.

Већ 1919. године професор Слободан Јовановић је, на позив регента Александра, изнео сумњу у легалност читавог процеса. Јовановић је објаснио да се смртна казна ни у ком случају није могла темељити на закону, тако да се ради о судском убиству. Није било ниједног доказа да је Апис био налогодавац Малобабићу, а против Малобабића је сведочио само један сведок – Темељко Вељановић. Сам суд је констатовао да је учешће пуковника „вероватно”. За доказану кривицу српски закон је тражио признање окривљеног или најмање два сведока. Тога није било. Чак и једини сведок не сведочи о њему него о Малобабићу. Осуђен је на основу „саставног доказа”, али такав доказ води само ка блажој казни, а никако најтежој. Регент се изговарао да му то његови нису тако представили. „Помиловати једног официра који усред рата покушава убити свог врховног команданта, значило би потпуно разорити војну дисциплину” правдао се регент.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Миле Бјелајац, Легенда о Солунском процесу, фељтон, *Новости*, 14. септембар 2015.

¹⁷⁷ Реч је о Станојевићевој књизи *Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда. Прилози питању о почетку светског рата* (из 1923), у којој је овај историчар атентат на Фердинанда означио као лично дело Димитријевића, да се пуковник није базирао на мишљење осталих чланова Врховне централне управе организације, који су, осим Танкосића, били против атентата.

¹⁷⁸ Српски комита у Македонији од 1905. до 1907. учесник Балканских ратова 1912–1913. и Првог светског рата, витез Карађорђевог звезде са мачевима, правник, политичар, народни посланик, фотограф и филмски сниматељ, шеф Кинематографске секције Врховне команде српске војске на Солунском фронту.

¹⁷⁹ Миле Бјелајац, Сумње у легалност целог процеса, фељтон, *Новости*, 13. септембар 2015.

Убрзо после погубљења Аписа, Вуловића и Малобабића њихове породице и пријатељи почели су да улажу велике напоре како би оборили пресуду донету у Солуну. Када су Аписови преживели другови били пуштени на слободу,¹⁸⁰ придружили су се захтевима опозиције да се Апис и „Црна рука” рехабилитују. У послератном периоду опозиционе вође и преживели црнорукци којима је суђено у Солуну захтевали су обнову процеса, тражили од Пашића да обелодани доказе којим је влада располагала када је отворена истрага против Аписа и питали да ли је покушај атентата над престолонаследником доказан? Да ли су смртне пресуде у складу са законом? Ако нису, шта ће влада учинити да рехабилитује невино осуђене? Још док је трајао рат, 1918. године Самостална странка, у заједници са осталим опозиционим партијама, тражила је „анкету” о Солунском процесу, и то је био један од услова за формирање коалиционе владе са радикалима. Али, то није тражено, како се хтело приказати, из хуманих, већ изразито политичких разлога. Постављањем овог услова, опозиција је желела да нанесе најјачи могући ударац Пашићу и Радикалној странци. Међутим, Пашић и радикали нису прихватили тај услов, одбили су га, како доказују неки писци, „из страха не само од политичке, већ и од судске одговорности”.

Упркос бројним иницијативама за ревизијом Солунског процеса, показало се да у Краљевини Југославији она није била могућа. Све док је краљ Александар, уз свог најближег сарадника генерала Петра Живковића, владао Југославијом, предмет о Солунском процесу сакриван је од очију јавности. Требало је да прође 36 година, да Југославија не буде више монархија, па да дође до обнове процеса. Поступак је, после Другог светског рата, обновљен пред Врховним судом Србије у Београду, а суђење је трајало од 2. до 13. јуна 1953. године. Обнова Солунског процеса имала је велики публицитет; једва да је било листа у држави у којем није објављен чланак о ревизији Солунског процеса и о организацији „Уједињење или смрт”, односно „Црној руци”. Иза ње је стајао један од тада најмоћнијих људи у земљи, министар унутрашњих послова Александар Ранковић.

Врховни суд Србије је 1953. поништио све пресуде Вишег војног суда у Солуну из 1917. године, закључујући да су оне донете на основу лажног сведочења, а сви осуђени су рехабилитовани. Како су два кључна сведока са Солунског процеса још увек била жива, на обновљеном суђењу тврдили су да су били приморани да лажно терете невинне официре. Нажалост, ослобађајућа пресуда коју је Врховни суд изрекао осуђенима у Солунском процесу и одлука о Аписовој рехабилитацији, као и осталих српских официра, значила је само Аписовом сестрићу Радоју Лазићу, једином који је дочекао судску рехабилитацију 1953. Треба нагласити да Апис није рехабилитован за организацију Мајског преврата 1903, нити за атентат на Франца Фердинанда 1914. године.

Поновљени поступак, међутим, није до краја разјаснио који су били узроци ове завере и судске лажности у Солуну, организоване тако далеко од отаџбине, дубоко иза линије фронта. Додуше, мотив овог суђења није ни био исправљање историјске неправде, већ првенствено жеља да се укаже на тиранију и самовољу некадашњег краља и његових присталица. Наиме, истражујући ову тематику наишли смо на по-

¹⁸⁰ На велики притисак јавности, влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је већ 1919. године све осуђене амнестирали и, без посебног образложења, пустили их на слободу.

датке да је главни иницијатор обнове процеса био, заправо, Моша Пијаде, својевремено близак круговима око Аписа, а можда и припадник „Црне руке”. Пијаде је био стални сарадник *Пијемонта*, гласила црнорукаца. Наводи се, чак, да је био ментор на одбрани докторске дисертације Аписовог сестрића Милана Ж. Живановића, која је одржана убрзо по окончању обновљеног процеса и пропраћена до тада невиђеном медијском помпом. Живановићев рад је 1955. године објављен под називом „Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте”.¹⁸¹

Може се закључити да иза обнове Солунског процеса не стоје само лични мотиви, већ су морали постојати и политички разлози. Комунистичке власти су по завршетку рата рехабилитацијом црнорукаца желеле додатно да компромитују Карађорђевиће и Пашићеве радикале. С том намером, а у складу са идеолошким потребама и потребама времена, Апис и његови другови су на обновљеном процесу представљени као часни војници и борци за Југославију, који су пали као жртве монархизма и деспотске природе старих властодржаца.¹⁸² Била је то још једна освета монархији и династији Карађорђевића у претходној Југославији, али и јасна порука да нове револуционарне власти свој континуитет успостављају с историјским узорима који су као основни принцип утврдили да се власт добија и брани оружјем. На поновљеном Солунском процесу Апис и његови другови представљени су као ослободиоци и револуционари, они који убрзавају историју, руше традиције и раскидају с утврђеним правилима политичког понашања, узимају ствари у своје руке, управљају судбином... Те, 1953. године то је недвосмислено била јасна порука за будућност.

Данас се поново налазимо пред једном новом фазом Аписовог „живота”, пред иницијативом да се Аписови посмртни остаци пренесу и свечано, уз државне почасте, сахране на Калемегдану, што, по ко зна који пут, поново дели стручну и ширу јавност у Србији. Док су једни одлучно против тога (јер сматрају да би Аписов повратак у Београд био повратак на место злочина, не само оног из маја 1903, већ суштинског – злочина против Србије),¹⁸³ други у овој иницијативи виде допринос неговању културе сећања и историјске традиције у српском народу у целини.

Извори

[1] Архив САНУ: Заоставштина Милана Ж. Живановића.

[2] Архив САНУ: Заоставштина Панте Драшкића, *Мемоари*.

[3] Архив Србије: Ђорђе Симић, *Успомене*.

[4] Архив Југославије: Ј. Јовановић – Пижон, *Дневник*.

¹⁸¹ О овоме је писао Борис Наумовић у *Планети*, магазину за науку, истраживања и открића, бр. 2/септембар 2003.

¹⁸² Исто.

¹⁸³ По њима је злочин из 1903. године празлочин, онај из којег су произашли сви други злочини, у дугом трајању од 1903. до 2003. године – од Обреновића до Ћинђића, преко Другог светског рата и крвопролића деведесетих, поново под црнорукашком црном заставом, с лобањом и укрштеним костима и непромењеном идејом уједињења или смрти. Државна сахрана Аписа на Калемегдану јасно би поручила, сматрају противници ове иницијативе, да с тог пута не скрећемо.

Штампа

- [5] Бјелајац Миле, Намештање и промена оптужнице, фељтон, *Новости*, 12. септембар 2015.
[6] Бјелајац Миле, Сумње у легалност целог процеса, фељтон, *Новости*, 13. септембар 2015.
[7] Бјелајац Миле, Легенда о Солунском процесу, фељтон, *Новости*, 14. септембар 2015.
[8] Бјелајац Миле, Извештаји капетана Стојковића, фељтон, *Новости*, 18. септембар 2015.
[9] *Новости*, 10. април 2016.

Литература

- [10] Батаковић Душан, Сукоб цивилне и војне власти у Србији 1914, *Историјски часопис*, XIV-XV/1882-1883.
[11] Глигоријевић Бранислав, *Александар Карађорђевић*, књ. 1, Београд, 1996.
[12] Дедијер Владимир, *Сарајево 1914*, „Просвета”, Београд, 1966.
[13] Драшковић М. Радован, *Преторијанске тежње у Србији*, „Жагор”, Београд, 2006.
[14] Екмечић Милорад, Аустроугарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године, *Историјски часопис*, год. XXXII, Београд, 1985.
[15] Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. I, II, „Просвета”, Београд, 1989.
[16] Живановић Живан, *Политичка историја Србије*, том IV, Београд, 1923-1925.
[17] Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фото типско издање 2015. године)
[18] Живоиновић Драгољуб, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, Београд, 1990.
[19] Зорић Мирјана, Први светски рат и ревизионизам (У фокусу историографије и пропаганде), *Војно дело*, бр. 2/2014.
[20] Јанковић Радоје, *Дани и године*, Београд, 1926.
[21] Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3, Београд, 1936.
[22] Јовановић Слободан, *Моји савременици*, Виндзор, 1962.
[23] Казимировић Васа, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Фототипско издање, „Прометеј”, Нови Сад, 2013.
[24] Карађорђевић Ђорђе, *Истина о мом животу*, „Просвета”, Београд, 1969.
[25] Љубибратић Драгослав, *Млада Босна и Сарајевски атентат*, Сарајево, 1964.
[26] Мекензи Дејвид, *Апис, „Дечје новине”*, Горњи Милановац, 1989.
[27] Мијалковски Милан, Томић Душко, *Гаерило Принцип – енигма српско-аустројских шпијунских битака*, Београд, 2014.
[28] Митровић Андреј, *Serbia's Great War 1914-1918*, London 2007.
[29] Савковић Душан, Апис, Београд
[30] Тартаља Оскар, *Велеиздајник. Моје усмене*, Загреб/Сплит, 1928.
[31] Ђоровић Владимир *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, Београд, 1992.

НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ НА СТРАНИЦАМА СРПСКЕ ШТАМПЕ

Милена Жикић,
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

У годинама јубилеја Првог светског рата у српској штампи писало се о уметничком раду сликарке Надежде Петровић, као и о њеном учешћу у три рата, од 1912. до 1915. године. Вест о њеној смрти забележена је у „Политици” и „Српским новинама”, а сећања на њене хумане подвиге објављена су неколико деценија касније, у листу „Време”. Осим штампе, у раду су коришћени и извори првога рата, који се налазе у Војном архиву у Београду, Архиву Србије у Београду, Историјском архиву Београда и Архиву Југославије у Београду.

Кључне речи: *сликарка, Коло српских сестара, болничарка, балкански ратови, Први светски рат, писма, заоставштина*

„Надежда Петровић је симпатично ретка, јединствена појава у нашем друштву. Сви смо је знали, или бар свако је за њу чуо. Знала је не само цела Србија, позната је и Југословенству, код уметничко књижевних, национално-политичких кругова у Загребу, Љубљани, Софији. Знају је и многи пријатељи Југословенства међу Чесима, Русима, Французима”.
(„Политика”, 1915, стр. 1)

Увод

Надежда Петровић рођена је у Чачку 11. октобра 1873. године. Била је најстарије дете¹ Димитрија Мите Петровића (1852–1911) наставника цртања у Чачанској гимназији и Милеве Зорић, наставнице књижевности и историје у истој школи, али и васпитаница Светозара Милетића. Савременици су говорили: „Југословени у Београду, емигранти и поборници, и Срби с југа потражили би прво кућу њеног оца Мите Петровића као неки југословенски дом. Ако је требало коме што помоћи, била је у тој кући Надежда, 'Југословенска Нада', како је међу колегама духовито прозвана, која ће се, често и са много труда и претрпљених непријатности, заузети за потребите у пријатељској помоћи, и старати се да им прокрчи пут, и учинити да се добро осећају у српском Пијемонту. Та је кућа била омиљена свима поборницима југословенског покрета” („Политика”, 1915, стр. 1).

¹ Поред Надежде, Милева и Димитрије су имали још осморо деце: Милица (1876–1964), Владимир (1880–1915), Зора (1882–1949), Јела (1883–1943), Љубица (1885), Анђа (1891–1914), Драга (1895–1915), Растко (1898–1949).

„У таквој породици где се деветоро Петровићеве деце такмичило надареношћу, од песништва и музике, до историје и сликарства – изразит таленат најстарије кћери Надежде био је подржан и праћен са поносом и поверењем” (Амброзић, 1978, стр. 13, 15).

Када је завршила Вишу женску школу, посветила се учењу сликарства код Ђорђа Крстића². Педагошки позив прихватила је у Вишој женској школи, док је у Минхену, где борави од 1898. до 1903. године, упознала будуће сараднике. Поред педагошког ангажмана Петровићева ће отворити и „летњи курс за сликање.”³ Одлична идеја покренула је београдске листове да објаве: „Надежда Петровић, сликар, отвара летњу уметничку школу за Господу, Даме, ученике и ученице средњих школа. Изучавање цртања и сликања и природних видова пејзажа и фигура у слободном зраку – plein air – радиће се по Београду, у околини Београда и у згради уметнице. Коректуре ће се држати два пута недељно. Остала ће се обавештења добити у Ратарској улици 32. Надежда Петровић академски сликар.” (Амброзић, 1978, стр. 383).

Испуњена својим позивом и остварена на том пољу запоставила је породично поље. „Није се удавала само због тога, да је не спречи туђа воља у њеној дивној делатности. Њен скромни дом у Београду био је стециште одушевљене и културне омладине. Већ та жртва, да не поклони своје срце само једном човеку, одавала је њену огромну љубав према родној грудни, која је баш у то време била у тешкој ситуацији” („Време”, 1940, стр. 10).

Стваралаштво и критика

Појава Надежде Петровић изазвала је узбуну и револт у културном свету, јер је истрајно тежила слободном изразу у сликарству. Усавршавала се у Риму, Фиренци, Венецији, као и Паризу, и била пионир модерног сликарства. Штавише, била је у сукобу са временом у којем је живела. Била је корак испред својих колега, а у кораку са будућношћу. Њен ангажман био је више него потребан у покретању колонија и ликовних изложби. Разумела је европску уметност и тежила да се она формира у Србији и Београду. Управо ће европска модерна уметност, коју је Надежда почетком 20. века увела у српско сликарство, бити камен спотицања између Петровићеве и домаћих аутора, у прихватању западног правца. Изложена критици „ни једног тренутка није се двоумила да подлегне у борби, која се огорчено водила против ње првих дана њеног стварања. Суверено је прелазила преко свега и настављала истим путем којим је пошла и где је нашла себе. /.../ Смело је стала пред критичаре и са осмехом и крупним плавим очима читала прву критику своје изложбе /.../: 'Кад смо видели оно што је госпођица под именом сликарских радова, изложила, нисмо се могли начудити толикој њеној храбрости. Стајали смо запрепашћени пред изло-

² Ђорђе Крстић је био српски сликар реалиста. Рођен је 19. априла 1851. године у Старој Кањижи. Образовање је стицао у Сремским Карловцима и Београду. Ликовну академију завршио је у Минхену где настаје његов сликарски опус, који се наставља у Србији од 1883. године. „Пејзаж са Косова поља”, „Студеница” и „Жича” само су неке од слика које су обележиле његов рад у Србији. Преминуо је 30. октобра 1907. године у Београду.

³ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Министарство просвете, 1912, Протокол бр. 5514 од 19. 03. 1912.

женим платнима и у чуду смо се питали: зар после дугог кретања, међу радовима старих и нових мајстора госпођица није могла да нађе ништа бољих узора себи и својој одушевљеној младости но 'импресионистичне' радове, то болесно и труло схватање болесних и трулих мозгова? Зар после свакодневног посматрања божанствене игре светлости, којем посматрању и репродуковању као вештини госпођица посвећује свој живот – она нађе да данашњи уметници, у пуном јеку свога декадентства а и декадентског појма о лепоме у опште, боље осећају лепоту и поезију светлости но ико други пре њих? Као коментар за ту идеју ми молимо госпођицу, ако већ до сада није, да прочита нешто о делима и животу једног Леонарда да Винчија, Микеланђела и Тицијана, па потом да погледа мало боље око себе и загледа у душе својих модерних учитеља". („Време", 1940, стр. 10).

Грубе критике су временом почеле да дају конструктивне ефекте. Захваљујући њима, Петровићева је учила како да прихвати савете и смернице уметничке елите, а да не буде повређена или разочарана. Заправо, оне су челичиле њену вољу и дух.⁴ „Кад би и сама била у дилеми: да ли ипак немају право они старији и искуснији, који имају цео живот и његова искуства иза себе, онда би се сећала речи свога старог професора и остала би чврста као гранит" („Време", 1940, стр. 10). Очигледно је да њен таленат, истински, снажан и оригиналан, није био намењен тадашњим уметницима, већ надлазећем времену које нажалост није дочекала.

Хуманост и уметност: изазови и искушења

Омиљено место рада Петровићевој био је Топчидерски парк. На том месту могла је да преноси прелепе сенке и светлости топчидерског парка на своја платна. У таквој атмосфери 1903. године била је у друштву Делфе Иванић⁵ која јој је причала о великим патњама српског становништва у Турској после неуспелог устанка код Крушева. „Ја опет била сам пуна утисака онога што сам из Скопља донела у коме је те целе године било врло много хапшења, затварања у Беаз Кули у Солуну, одакле се маса света није више никад жива ни повратила. Пуна ових утисака, почела сам говорити покојној Надежди Петровић сликарки, мојој пријатељици, да би требало нешто учинити за тај сјајни свет који толико страда."⁶

Надежда је живела за духовно уједињење Југословена и била један од његових најватренијих поборника. „Удружени Југословени створиће за себе своје сталне изложбе, на којима ће конкурисати само Југословени, створиће своју школу и своју засебну историју уметности, која ће у општу историју уметности ући као целина онако, као

⁴ О уметничкој авангарди којој је делом и мишљу припадала Надежда, погледати: Јулка Маринковић, *Надежда Петровић*, у: Књижевни магазин, год. 5, бр. 52 /2005, стр. 53.

⁵ Делфа Иванић, оснивач Кола српских сестара, рођена је 6. марта 1881. године у Подгорици. Цео свој живот посветила је хуманитарном раду. Била је удата за српског дипломату Ивана Иванића. Преминула је 12. августа 1972. године у Београду. Оставивши запис о свом пореклу и раду, сачувала је свој живот од заборавља. Њена сећања, *Мемоари Делфе Иванић*, чувају се у рукопису, у Архиву Србије под сигнатуром: Vаgа-3494. Приредила их је и објавила Јасмина Милановић, *Успомене / Делфа Иванић*, Београд : Институт за савремену историју, 2012.

⁶ АС, V-3494, *Мемоари Делфе Иванић* у рукопису, стр. 86-87.

италијанске са својим разним школама, немачка, француска итд.” (Миљковић, 1998, стр. 135). Борила се свом душом и снагом, да се оствари та замисао, а ситуација на југу била је повод за остварење животних жеља. Подстакнута тешком причом о српском живљу, као и жељом да помогне српском становништву у неослобођеним крајевима на југу земље, три дана након сусрета, Надежда је Делфу и њеног супруга Ивана Иванића⁷, секретара конзуларног одсека у Министарству иностраних дела, позвала у родитељску кућу, на састанак. „И по подне, у хладњаку пред кућом у Ратарској улици бр. 32, поред почивше Надежде, њенога оца и мајке, скупиле су се г-ђа Милица Мишковићка, Јулка Јањићка, Марија Јелачића Павловића, Делфа Иванића, г-це Косара Цветковићева и Јелена Лазарићева, као и г. Иван Иванић.”⁸

Управо ће се на једном од тих састанака родити идеја о формирању друштвено хуманитарне организације за помоћ угроженим становницима неослобођених крајева Србије. Друштво је настало из потребе да се српском народу на угроженом простору укаже помоћ. (Симијановић, 2009, стр. 211-223). „Најважније и најпоузданије њено дело као добре Српкиње, то је Коло Српских Сестара. Готово се и заборавило да га је основала и створила Надежда Петровић. Тога ће се сетити можда само они многобројни, мушки и женски, учесници првога јавнога скупа за оснивање Кола, који су крцато напунили Коларчеву дворану и одушевили се Надеждином говором, ма да су многи дошли на збор скептички расположени” („Политика”, 1915, стр. 1). На Збору, који је одржан 15. августа, за председницу је изабрана Савка Суботић,⁹ док је Милица Добри преузела улогу потпредседнице, а улогу секретара делиле су две госпођице: Надежда Петровић и Јелена Лазаревић. За израду пројекта правила Кола српских сестара били су задужени Бранислав Нушић, секретар у Конзуларном одељењу Министарства спољних послова, и Иван Иванић.¹⁰

Крајем 1903. године Милица Добри и Надежда Петровић одлазе у збегове планина Јужне Србије да разделе прикупљени новац и ствари гладном и голом српском становништву из попаљених села. Пола деценије касније, када је анексија Босне и Херцеговине усталасала Србију, Надежда Петровић учествује у протестима, сазива зборове за бојкот аустријске робе и држи говоре. Иако се свим силама трудила да не запостави свој сликарски позив, морала је своје академске планове да одложи. Рат је био на помолу, а Надежда у Паризу пред новим уметничким побудама. Било је то фреско сликарство. Можда би њено интересовање за ову грану

⁷ Иван Иванић рођен је 1867. године у Бечеју, Аустроугарска. Школовао се у Новом Саду, Врбасу и Карловцима. Права је студирао у Будимпешти. Био је посвећен националном животу Срба у Угарској. Као српски конзул радио је у Будимпешти, Приштини, Солуну, Битољу и Скопљу. Српски дипломата био је и новинар, културни и национални радник, али и уредник часописа „Вардар”. Србима у Османском Царству посветио је лист „Голуб”, који је у Истанбулу објављен 1905. године. Преминуо је 1935. године у Београду.

⁸ Историјски архив Београда (у даљем тексту: ИАБ) Ф.1119-К.48 3.2.1.4.

⁹ Савка Суботић је рођена 1834. године у Новом Саду. Била је ћерка, најмлађијег новосадског трговца и представника градског већа Јована Полита. Презиме Суботић добила је удајом за правника Јована Суботића. Њихов брак био је крунисан рођењем шесторо деце (Дејан, Жарко, Вида, Верица, Бранислав и Озрен), у Новом Саду, али и смрћу двоје (Вида и Жарко). Извесно време Суботићи су живели у Загребу, када је Јован изабран за судију највишег суда за Хрватску и Славонију. После смрти свога супруга (1886) Савка је живела у Земуну и Новом Саду, али и често путовала у Беч, код своје сестре Десанке Бајић. Преминула је 1918. године.

¹⁰ ИАБ, Ф. 1119 - К. 48 3.2.1.4.

уметности временом постало израженије да ситуација у Србији није водила ка рату. „Само нажалост догађаји, који су наскоро наступили, потпуно ометају њене недовршене покушаје. Остале су само скице и изванредне композиције” („Време”, 1940, стр. 10). По повратку из Француске Надежди су остале три ратне године унапред испланиране, али не и остварене.

Ратне године

Објавом Првог балканског рата, Надежда је заједно са Касијом Милетић отишла на бојиште, у рат за ослобођење. „Кад је грунуо први топ, 1912 године, Надежда напушта свој уметнички дом, заборавља своје студије, своје уметничке идеале и међу првим женама пријављује се за службу отаџбини. Било их је са њом још мало, које су свесно пошле тегобама и скоро сигурној смрти у сусрет.” („Време”, 1940, стр. 10). „Она са војском прелази од Јавора кроз Санџак и долази у Призрен (*Српски лекари и српске добровољне болничарке у ратовима с Турцима и Бугарима 1912. и 1913. г.*, 1919, стр. [79], 83-84, 95-96) где негује болеснике и рањенике све док није отпочео рат на Брегалници. Тада јури тамо и на Ретким Буквама пада и сама болесна од колере, али њен снажни организам савлађује ову готово за све смртоносну болест.”¹¹

Лист *Политика* забележиће њену посвећеност српском народу и војнику, њену жртву и понос. Описаће дух патриотизма и југословенства у који је веровала и којем је стремилa више од једне деценије. „Врхунац искрености свога родољубља доказала је Надежда Петровић у све три године нашега ратовања. Чим је први рат отпочет, отишла је као добровољна болничарка на само бојиште. И како је отишла није се враћала, пуну годину дана, док није и сама оболела (заражена трбушним тифусом), а и рат је био свршен. Она се излагала свим ратним невољама и опасностима, као и сваки војник. Била је на Косову, у Скопљу, у Ђаковици, у Љуми, на Брегалници, на Рајчанском Риду, свуда са војском са својом болницом или завојиштем. Превијала је ране и Бугарима и Арнаутима и Турцима. Рањеници и болесници је благосиљају, лекари је хвале, чак јој се и диве. У Призрену је, она једина милосрдна сестра, неговала 80 тифусних болесника. Није зазирала ни од колерне епидемије, ни од дизантеричне” („Политика”, 1915, стр. 1). „Она је са својом болницом пратила храбре наше ратнике у њеним победничким походима у турском и бугарском рату, борећи се с највећим тегобама и невољама таквога живота док није и сама пала и у болесничку постељу, тешко прележавши озбиљни трбушни тифус са запаљењем плућа” („Српске новине”, 1915, стр. 2).

Импесије из ратних дана забележиће Надежда, а лист „Време” објавити: „Тешка мора личног притиска и тмурног роптања била је развијена, сетило се живље кретање, из неког тешког сна бејаше народ разбуђен. У праскозорје дана народ је зачуо тешке и болне јауке, који су нам допирали са Југа, преко Копаоника и Јавора. Ове две велике планинске греде нису могле угушити јауке и уздахе призивања у помоћ, нити сакрити са небеског плаветнила густе облаке дима, који се развијао са зграшита попаљених села и вароши, из Санџака, Горњег и Доњег поречја, Смиљева и Крушева, нису могли сакрити халакање у дивљу дреку обесних низама и Арнаута при ра-

¹¹ ИАБ - Ф.1119-К.48 3.2.1.4.

бљењу српских жена и девојака и њиховом срамоћењу, а нити сакрити обест бугарских комита који су отимали наше најлепше културне споменике. Манастире и школе. Чак ни планинске греде нису биле у стању да сакрију својом равнодушношћу страшну трагичну ноћ, која је претила целом српском народу” („Време”, 1940, стр. 10).

Удаљена од породице и пријатеља она никада не заборавља своје најближе. О томе сведоче војничке карте које шаље породици и на којима испишује утиске са фронта. Једно такво писмо написаће у Рашкој и посветити сестрама (Шуица, 1991, стр. 117-118).

„Драге моје сестре,

Навала рањеника била је тако велика, да се нисам могла јављати. У понедељак после подне стигла сам у Рашку, те само што одложих одело, чекале су ме моје дужности. Кроз нашу болницу прешло је преко две стотине рањеника са војног поља. Уши ми оглушише од јаука лако и тешко рањених. Јуче пре подне смо сахранили пешадијског капетана Раду Никетића и једног резервног поручника. Да би се надисали ваздуха, а истовремено одужили се њиховим делима, ишли смо до гробља да их сахранимо.

На Ђурђевићевим Стубовима наша се војска јуначки борила. Генерал Живковић¹² је по причању самих рањеника био у првим редовима. Кажу, да када су заузели другу позицију утврђења пред Ђурђевићевим Стубовима, испред генерала пало је турско топовско ђуле, али није експлодирало. Генерал је остао хладан. Од суботе су се борили пред утврђењима. У недељу су заузели другу позицију, а јуче у три сата заузели су наши Ђурђевиће Стубове, а после тога предали су се команданти Новог Пазара и наши су јутрос ушли у Нови Пазар. Живели смо до јуче у топовском пуцаљу. Озго са брега према Рашкој, наспрам Новог Пазара паљба се чује, а рањеници пристижу у транспортима.

Ја ћу можда сутра или прекосутра са пољском болницом према Новом Пазару. Чекамо наређење и сви смо нестрпљиви да кренемо што пре. Рад је напоран, срећом смо ноћас мирно спавали, а од јутрос нам стиже транспорт од шездесет рањеника, које до два сата превијасмо, а сада их шаљемо за Краљево. Око мене галаме доктори и болничари, а ја журим са писањем, јер ће нам доћи ускоро нови транспорт.

Даље вам не могу писати, јер већ чујем како долазе транспорти, драге сестре, и срце ме вуче, да им што пре помогнем...” („Време”, 1940, стр. 10).

Први балкански рат завршен је потписивањем мировног споразума 30. маја 1913. године, али убрзо је уследио још један балкански рат. Надежда није стигла да скине одело болничарке, а већ месец дана касније започео је нови рат – Српско-бугарски (Амброзић, 1978, стр. 385).

Ратни период, колико год био болан и напоран, био је испуњен и стваралаштвом. Надежда није била само добровољна болничарка у рату, већ и сликар и публициста. Бележила је ратне моменте из славне српске историје, спајала рат и сликарство како би оставила у наслеђе будућим генерацијама ликовни запис кретања српске војске у току 1912–1913. године. Почасно звање ратног сликара добиће већ у Првом балканском рату (Шуица, 1991, стр. 117-118). Петровићева је 8. јуна 1913. године Врховној команди упути-

¹² Михаило Живковић рођен је 29. августа 1856. године у Београду. Био је српски министар војни и генерал. Његову војну каријеру обележили су српско-турски ратови у 19. веку, Српско-бугарски рат (1885), балкански ратови, као и Први светски рат. У Првом балканском рату постављен је за команданта Ибарске оперативне војске и са њом дејствовао у правцу Новог Пазара и Рашке. Године 1913. био је командант трупа на Албанском фронту. Био је учесник и у Првом светском рату. Пензионисан је 1918. године, а 28. априла 1930. преминуо је у родном граду.

ла телеграм са захтевом да јој се дозволи уметничко сликање старог Кумановског бојишта. Сутрадан ће уследити одговор: „Надежди Петровићевој дозволите снимање старога бојишта са условом да се један такав примерак уступи главном е фјенералштабу, пошто се уради уметничко сликање. По заповести начелника штаба, фјенерал Мишић”¹³

„Идући за војском прибирала је огромно градиво за свој доцнији рад. Посматрала је, бележила, снимала, скицирала. Иза ње остаје маса скица и студија са бојишта, хиљаду фотографија вишестручне вредности и обиље бележака и записа. Своје белешке из балканских ратова већ је почела била сређивати, а припремала је и изложбу својих ратних слика и скица.” („Политика”, 1915, стр. 2)

Њене слике приказују места процвата српске средњовековне државе и културе, али и места њихове пропасти. Ратни период остао је упамћен у њеним сликама „Грачаница”, „Дечани”, „Везиров Мост”, „Призрен”, као и портретима: „Жарко Рувидић”¹⁴ (шеф санитета), „Официр”, „Тобџија”, који представљају посебну целину у сликарском опусу Надежде Петровић. Ратну збирку чине фотографије малог формата, насталих из прагматичних разлога (Јанковић, 2003, стр. 108-111).

Управо ће уметничко стваралаштво из предратног, као и ратног периода, бити откупљено у послератном периоду. Породица Петровић обратиће се дописом држави и понудити откуп слика: „Колекција броји 50 њених најбољих слика које су излагане и за живота и по смрти у Паризу, поред данас највећих живећих уметника: Пикаса, Матиса, Лорансена и т. д. у Лондону, Прагу на Југословенским изложбама (Миљковић, 1998, стр. 132); у овој колекцији налази се велики број слика са самих ратишта, њена чувена „Ратна збирка”.¹⁵

После два балканска рата, Италија је била Надеждина мирна лука, али не задуго, јер је почео Први светски рат. Иако је била на Апенинском полуострву, то је није спречило да одмах крене на своје ратно – Балканско полуострво. „Објава рата затекла ју је у Италији, али она се је одмах вратила у Србију, и већ је у августу била на превијалишту на Ади Циганлији. Понуђено јој је, из Врховне Команде, да ради неких конференција иде у Италију, или, ако хоће у једну београдску болницу, а пре тога, неко време, док се намењена јој болница инсталира, у Ваљево. Пок. г-ђа Луковић”¹⁶ предлагала јој у Нишу, да ради у болници једне стране мисије, ради репрезентације и корисних услуга. Надежда више воли у Ваљево, и ако тада страховито заражено тифусом” („Политика”, 1915, стр. 1).

¹³ ВА – П-2, К. 24. Ф. 8. Д. 31/1

¹⁴ Српски црвени крст је, после балканских ратова, спровео анкету међу српским лекарима. На питање која је милосрдна српска сестра у нези рањеника и ратних болесника била најзаслужнија у ратовима 1912. и 1913. године, Жарко Рувидић је одговорио: „Г-ца Надежда Петровић, акад. сликар, која је једина радила у Призрену на заразном одељењу, у Љуми и Дукађину и на превијалишту Црногорске бригаде.” Видети: *Српски лекари и српске добровољне болничарке у ратовима с Турцима и Бугарима 1912. и 1913. г. / за штампу спремио Војислав М. Суботић / Београд: Штампарија „Св. Сава”, 1919, стр. 96*

¹⁵ Архив Југославије (даље: АЈ) Фонд. 66, фасцикла бр. 379.

¹⁶ Љубица Луковић је рођена 1858. године. Била је ћерка професора филологије из Панчева Јефтимија Аврамовића. Вишу женску школу завршила је у Београду. Широј јавности је позната као преводилац француских и немачких прича, приповедака и расправа о равноправности жена. Била је чланица „Женског друштва” у Београду, потпредседница друштва „Одбора госпођа кнегиња Љубица” и управна чланица од 1903. године, а касније и председница „Кола српских сестара”. Госпођа Аврамовић постаје 1877. године, удајом за официра Стевана Луковића, фјенерала српске војске. Била је хуманитарна радница у балканским ратовима. Преминула је 1914. године обилазећи болнице и негујући рањеника од пегавог тифуса.

Неговала је све рањенике подједнако, не правећи никакве разлике, била је на услузи свима. Војнике је бодрила, а рањенике тешила, а њу није имао ко да негује и чува. За време крвавих борби на Дрини и под Цером, као и при мучном одступању ка Руднику, била је у пратњи српских војника и рањеника. У Ваљевоу је усред легла пегавог тифуса¹⁷ била и болничарка и лекар: „Ја сам им (болесницима) сад, пише она недавно, и лекар и нудиља. Преписујем лекове, дајем их, трчим од ране зоре од једног до другог. Цео дан носим једну тепсију пуну лекова... Али је страшно и ужасно бити међу онима, које треба помоћи и немоћи то... Колико сам се раније ... од ове опаке болести, заборавила сам на њу, од како сам међу њима. Сама се чувам, али Бог ме може сачувати и нико више; уздам се још у своју звезду, која ме до сада ни у најтежим моментима није преварила ни напустила, па можда неће ни сада” („Српске новине”, 1915, стр. 2). Међутим, „нико ту не остаје поштеђен и једна за другом жртва пада и 4. априла, после неколико дана боловања, дохваћена страшном болешћу умире Надежда Петровић (Марковић, 1997, стр. 130; Петковић, 1992, стр. 619) коју сахрањују на војничком гробљу, заједно са онима за које се жртвовала.”¹⁸

„И до последњег тренутка, кад је већ сигурна била да се луч њеног живог гаси, још увек је била ведрa и спремана да положи свој живот за друге. Никад није живела за себе и никад ни једног тренутка није зажалила, што је пошла тим трновитим путем...” („Време”, 1940, стр. 10).

За ревносну службу добровољне болничарке на бојном пољу краљ Србије Петар I, на предлог војног министра, одликовао је, указом ФІАН^о 9828 од 31. новембра 1913. године, сребрном медаљом за ревносну службу добровољне болничарке на бојном пољу („Службени војни лист”, 1913, стр. 529-530). Лист „Политика” доноси вести о одликовању Орденом светог Саве IV степена за постигнуте резултате у уметности, као и о сребрној медаљи за ревносну службу милосрдне сестре од Црне Горе („Политика”, 1915, стр. 1).

Одлазак уметнице и хуманитарне раднице

Смрт Надежде Петровић обележила је странице српске штампе следећим записима:

„Ево једне јуначне и храбре девојке, јединствене Српкиње, ретке жене. Боље рећи, нема је више, нестало је и ње у овој бујици смрти. Пренеражена том страшном поплавом, која нам из дана у дан односи силне жртве, отима миле и драгоцене животе, чијим пленом и свако од нас може свакога часа постати, а заузети величајношћу судбоносних догађаја, ми, Надежду, као ни друге наше осетне губитке, ни смо довољно ожалили ни оплакали. Нема се ни времена, ни места, ни моћи на исцрпне посмртнице. Али оне ће после доћи. Кад се преброје они који данашњицу

¹⁷ Детаљније о пегавом тифусу у Ваљевоу видети: Влад. Станојевић, *Одломци из мог ратног дневника*, у: Владимир Станојевић, *Историја српског војног санитета* = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe); *Наше ратно санитетско искуство* = (Нотре ехпéриенце ду сервице де сантэ пендант ла гуерре) / [прво дело] написао Владимир Станојевић ; [друго дело] прикупио, средио за штампу и издао Влад. Станојевић. - [поново штампано и допуњено изд.] / приредили [написали поговор, сачинили прилоге и одабрали фотографије] Мирослав Јовановић, Мирослав Периш, Београд : Војноиздавачки и новински центар, 1992., стр. 617-619.

¹⁸ ИАБ - Ф.1119-К.48 3.2.1.4.

преживе и на којима оставе завет да драгоценим жртвама одавде први дуг признања и захвалности, они Надежду неће заборавити.” („Политика”, 1915, стр. 1)

Српске новине, у броју 82., објавише: „У недељу је после кратког боловања умрла Надежда Петровићева, наставница Више Женске Школе, која је као добровољна болничарка радила у Првој Резервној болници у Ваљеву. Покојница је са великим пожртвовањем обављала болничарску дужност за време сва три рата на бојном пољу, у пољским болницама и дивизијским завојштима. У бугарском рату прележала је трбушни тифус у Скопљу. Као академска сликарка узела је живог учешћа у југословенском покрету и у приређивању југословенских изложба и конгреса у Београду, Софији и Загребу. Ова је била одушевљена Српкиња и једна од оснивачица Кола Српских Сестара. – Слава јој!” („Српске новине”, 1915, стр. 1)

Поводом Надеждине смрти *Српске новине* огласише се и у 84. броју: „Покојна Надежда Петровићева доиста је дивно одужила свој дуг народу и отаџбини, заслужила највећу захвалност нашу, стекла право на вечан помен међу нама и дала доиста пример за угледање.” („Српске новине”, 1915, стр. 2)

Академска сликарка сахрањена је са свим војним почастима на брду Видрак, у Ваљеву, а две деценије касније (3. јуна 1935) њени посмртни остаци пренети су из Ваљева у Београд (Марковић, 1997, стр. 136)

Заоставштина

У међуратном периоду, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Министарство Просвете је, на основу одлуке Министарског Савета од 25. јула 1919. године (П.Бр.11955/18), одлучило, 18. августа 1919. године, да се откупе дела уметничке заоставштине академске сликарке Надежде Петровић по понуди наследника покојне уметнице. Авансна исплата извршена је из државног буџета за годину 1919/20, у износу од 3.000 динара Зори М. Петровић, Надеждиној сестри.¹⁹

Осим тога, извршен је још један откуп слика Надежде Петровић, на молбу породице Мите Петровића, а по указаној потреби да се у Народном музеју нађу дела значајних националних уметника. Породица Петровић огласише се предлогом: „Ручовођени смо и жељом од стране саме управе Народного музеја, да ова њена колекција уђе у музеј где би једна соба носила њено име 'соба Надежде Петровић.' /.../ Ми, њена најближа родбина брат и сестре, осећамо да нудећи нашој љубљеној отаџбини овај последњи дар покојне Надежде, одужујемо велики дуг према оном што је дала за свој род – њен скромни гроб, међу хиљаде ратника са Суворора, Маља, Цера на ратничком гробљу у Ваљеву, биће задовољен. Колекција се може прегледати и одабрати у стану директора Друге женске гимназије – зета покојнице г. Милорада Луковића.” Комисија је извршила одабир слика, у кући госпође Љубице Петровић – Луковић,²⁰ сестре Надежде Петровић, 15. марта 1935. године, а мини-

¹⁹ АЈ- Фонд 66, фас. 379

²⁰ Љубица Петровић Луковић (1885–1979) у талентованој породици Петровић одабрала је музички пут. Студирала је виолину на конзерваторијуму у Минхену и Прагу, али се усавршавала у Паризу. Осим музицирања, била је посвећена и педагошком раду у Гимназији у Скопљу, као и у Трећој београдској гимназији, као учитељица вештина. Њен живот обележило је и сликање. Њен сликарски опус настаје када одлази у пензију, а своје радове поклонила је Онколошком институту у Београду.

стар просвете Стеван Ћирић донео је одлуку да се откупи 12 слика²¹ за потребе Музеја кнеза Павла, за које је издвојено 70.000 динара, 4. јула 1935. године.²²

Вредна дела Надежде Петровић биће позајмљивана приликом приређивања изложби у павиљону Цвијете Зузорић, од 1. до 4. јула 1935. године (поводом преноса и сахране посмртних остатака Надежде Петровић) и од 13. до 23. фебруара 1938. године.²³

Закључак

Снажна и вредна дивљења, више од уметнице и хуманитарне раднице 20. века, била је и остала Надежда Петровић. Поседовала је ведрину, хумор, интелигенцију, топли темперамент и срчаност. Живела је за Југословенство, залагала се за јединство и тежила уједињењу. Истрајна и енергична радила је на зближавању народа, учествовала на уметничким састанцима у Загребу, Софији, на новинарским конгресима у Београду, Загребу, Љубљани, али и на стварању прве југословенске сликарске изложбе у Београду. Заиста, Надежда је несебично радила за Србе и српску уметност и последњи атом своје снаге дала је својој држави и њеном ратнику. У наслеђе српским генерацијама оставила је своје сликарске критике, које спадају у ред најбољих које смо имали. И након десет деценија од одласка њени подвизи служе као пример, али често и као изазов будућим генерацијама. „Све што нам је оставила у наслеђе потврђује да су и њена уметност и њен живот били пут части и славе... Њено стваралаштво је, сасвим сигурно, почело да ниче у Београду, да се развија у Минхену, да буја и најлепше плодове даје у Србији, Француској и опет у Србији, када је у зениту нагло прекинуто” (Миљковић, 1998, стр. 140).

Упамћена је по речима: „Нека је Србија велика и слободна, па макар ја и не живела” („Политика”, 1915, стр. 1).

Цитирани извори и литература

Извори

- [1] Историјски архив Београда, Породични фонд Главинић (1119)
- [2] Војни архив у Београду, Војска Кнежевине/Краљевине Србије, 1847-1920. године, пописник бр. 2 – Ратна архива Првог и Другог балканског рата 1912-1913. године.
- [3] Архив Србије – Београд, *Мемоари Делфе Иванић* у рукопису (Varia-3494) Министарство просвете, 1912, Протокол бр. 5514 од 19. 03. 1912.
- [4] Архив Југославије у Београду, Министарство просвете Краљевине Југославије 1918-1941 (66)

²¹ Глава сестрина /уље/; Вишњица /темпера/; Брезе /темпера/; Шума /темпера/; Богородичина црква у Паризу /уље/; Везиров мост /уље/; Пастир /уље/; Читање /уље/; Жена са сунцобраном /уље/; Призрен /уље/; Планински предео /уље/; Булоњска шума /темпера/.

²² АЈ- Фонд 66, фас. 379

²³ АЈ- Фонд 66, фас. 379

Објављени извори

- [1] *Службени војни лист*, Год. 33, Београд, 7. новембра 1913. године, бр. 23, стр. [529-530]
[2] *Успомене / Делфа Иванић*, приредила Јасмина Милановић, Београд : Институт за савремену историју, 2012.

Штампа

- [1] *Надежда Петровић*, „Српске новине”, бр. 82, 25. март 1915., стр. 1
[2] *Надежда Петровићева: академска сликарка, добровољна болничарка / резервне болнице у Ваљево*, „Српске новине”, бр. 84, 27. март 1915., стр. 2.
[3] *Надежда Петровић*, „Политика”, бр. 4004, 19. април 1915., стр. 1-2.
[4] *Светли примери жена у нашој прошлости – Надежда Петровић*, „Време”, бр. 6447, 2. јануар 1940., стр. 10.

Литература

- [1] Амброзић К. (1978). *Надежда Петровић (1873-1915)*, Београд : Српска књижевна задруга : Југославија публик, 1978.
[2] Јанковић О. (2003). *Надежда Петровић између уметности и политике*, Београд : Сигнатуре.
[3] Маринковић Ј. (2005). *Надежда Петровић*, у: Књижевни магазин, Год. 5, бр. 52, стр. 53.
[4] Марковић Ж. (1997). *Знамените жене Србије. [1]*, Деспотовац : Народна библиотека "Ресавска школа" ; Београд : Службени гласник, стр. 127-136.
[5] Миљковић Љ. (1998). *Надежда Петровић (1873-1915) пут части и славе /у:/* Српска вила, Год. IV, бр. 9, стр. 131-140.
[6] Петковић. Д. С. (1992). *Моја хигијенска искуства у нашим ратовима*, у: Владимир Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe) ; Наше ратно санитетско искуство = (Нотре ехпéриeнцe дy сeрвицe дe сaнтé пeндaнт лa гyeррe) / [прво дело] написао Владимир Станојевић ; [друго дело] прикупио, средило за штампу и издао Влад. Станојевић. - [поново штампано и допуњено изд.] / приредили [написали поговор, сачинили прилоге и одабрали фотографије] Мирослав Јовановић, Мирослав Периш, Београд : Војноиздавачки и новински центар, 1992, стр. 601-622.
[7] Симијановић Ј. (2009). *Неки примери хуманитарне делатности друштва „Коло српских сестра” у току Првог балканског рата*, у: Баштина, св. 26, стр. 211-223.
[8] *Српски лекари и српске добровољне болничарке у ратовима с Турцима и Бугарима 1912. и 1913. г.* (1919), / за штампу спремио Војислав М. Суботић /, Београд : Штампарија „Св. Сава”, 1919.
[9] Шуица Н. (1991). *Сликарци у Првом балканском рату 1912, епоха*, у: Први балкански рат / уредник Владимир Стојанчевић /, Београд : Српска академија наука и уметности (Научни скупови ; књ. 60. Одељење историјских наука ; књ. 19, стр. 111-119.*

ДИМИТРИЈЕ ЉОТИЋ – ПОРТРЕТ ЈЕДНОГ КОЛАБОРАЦИОНИСТЕ

Никола Тошић Малешевић*
Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, *Војно дело*

Време Другог светског рата у Србији, као и на простору бивше Југославије, представља велики период бола, туге, несреће и конфузије у друштву, у сваком смислу и аспекту: људском, националном, идеолошком, јавном и приватном. Да би се боље разумело то време, неопходно је размотрити све чињенице које документи, као и тадашњи савременици и ранији и данашњи истраживачи презентују.

Свакако, увек треба имати у виду да не треба писати острашћено, већ водити рачуна о историјским изворима који раније нису били познати јавности. Међутим, у исто време треба избећи замку у коју упада знатан број данашњих истраживача, а то је ревизија историјских чињеница, тј. тврдње да у неким документима пише оно што у њима не пише.

У чланку о Димитрију Љотићу и његовој профашистичкој и екстремно десничарској организацији и покрету „Збор” настојано је да се прикаже права природа ове историјске личности и његових присталица баш због тога да би се избегла некритичка ревизија историје. Историја нас мора учити истини, јер у супротном губи свој смисао.

Кључне речи: *Димитрије Љотић, „Збор”, фашизам, екстремна десница, Југославија, Србија, Други светски рат, окупација, колаборација, Милан Неђић*

Увод

Први балкански рат (1912–1913) и Други балкански рат (1913), албанска побуна на Космету (1913) и Први светски рат (1914–1918) донели су велике жртве (материјалне, економске, људске и сваке друге) на простору некадашње Југославије, а највише на подручјима Србије, Црне Горе и Македоније. На поменутих просторима људске жртве биле су толике да се може рећи да су попримиле обележја демографске катастрофе. Наиме, процењује се (будући да тачни губици никада нису утврђени) да је Србија у Првом балканском рату имала 11 698, а Црна Гора 2 836 страдалих. У Другом балканском рату Србија је, по неким изворима, имала 14 000, а Црна Гора 240 страдалих.¹ Верује се да је у албанској побуни на

* Аутор је спољни сарадник *Војног дела* и самостални истраживач – мастер историчар.

¹ О губицима у Првом и Другом балканском рату види: Борис Милосављевић, *Балкански ратови, Летопис Матице српске*, књига 491, свеска 3, Матица српска, Нови Сад, 2013.

Космету настрадало око 800 припадника српских оружаних снага. У Првом светском рату, пак, процењује се да је Србија (која је тада обухватала и територију данашње Републике Македоније, али не и данашњу Војводину) изгубила око 1 247 435 људи,² док је Црна Гора такође имала велике губитке: око 20 000 страдалих.³ И у осталим крајевима некадашње Југославије (који су у време Првог светског рата били у саставу Аустроугарске) губици су били велики.⁴

Ови губици негативно су утицали на морал, родну структуру, националну свест и патриотизам Срба између два светска рата (1918–1941).⁵ Од њих се, као и од губитака у Другом светском рату (1941–1945) који су били међу најтежим, од свих зарађених држава,⁶ становништво Србије, Црне Горе и Македоније безуспе-

² Око 845 000 цивила и 402 435 припадника оружаних снага – припадника Српске краљевске војске (СКВ) (државне војске Краљевине Србије), жандарма (полицајаца) и комитских (четничких) герилских одреда који су дејствовали у Србији у време окупације 1915–1918. године, док се СКВ борила на Солунском фронту. Напомињемо још и то да су губици Србије износили 28% становништва, што су, у процентима, најтежи губици неке од зарађених држава у Првом светском рату. Поменути подаци су изнети на Мировној конференцији у Паризу 1919. године. Иначе, процењује се да је, од укупних губитака Србије поменутих у тексту и овој фусноти, са територија које су данас у Србији (од данашње српско-македонске границе на југу па до Саве и Дунава на северу) у Првом светском рату настрадало око 1 142 435 људи (770 000 цивила и 372 435 припадника оружаних снага), док је са територије данашње Македоније настрадало око 105 000 људи (75 000 цивила и 30 000 припадника оружаних снага). О губицима у Првом светском рату, на пример, види: Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, књига 1, Centar-film, Prizma, Београд-Крагујевац, 1995. и Vlado Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002.

³ Око 7 000 цивила и 13 000 припадника оружаних снага – припадника Црногорске краљевске војске (државне војске Краљевине Црне Горе), жандарма (полицајаца) и комитских (четничких) герилских одреда који су дејствовали у Црној Гори у време окупације 1916–1918. године.

⁴ Процењује се да је са простора Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, Војводине, Боке Которске и Црногорског приморја до града Бар у Првом светском рату страдало 600 000 људи. Такође, процењује се да је на истим просторима, нарочито у БиХ, од аустроугарских власти настрадало и око 50 000 српских цивила. Дакле, процене губитака говоре да је у Првом светском рату, на свим територијама које је после уједињења 1918. године обухватала Југославија, страдало око 1 900 000 људи. О српским жртвама у БиХ у Првом светском рату види: Владимир Ћоровић, *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини за време Светског рата 1914–1918*, Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 1996.

⁵ О томе види: Драгиша Васић, *Карактер и менталитет једног поколења. Деветсто трећа*, Просвета, Београд, 1990.

⁶ Југославија је у Другом светском рату била међу државама које су имале највеће људске и материјалне губитке. Процењује се да је имала 1 310 558 страдалих (1 706 000 страдалих укључивала је и губитке у потенцијалном наталитету убијених), односно 8,2% становништва. Од тога, сматра се да је било 829 000 цивила и 481 558 припадника оружаних снага (10 358 припадника Југословенске краљевске војске (ЈКВ), 305 100 припадника Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) и 166 100 припадника Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО)). Процењује се да је, од поменутог укупног броја настрадалих у целој Југославији, у Србији настрадало 294 086 особа (212 000 цивила и 82 086 припадника оружаних снага – 6 386 припадника ЈКВ, 45 200 припадника НОВЈ и 30 500 припадника ЈВУО), у Црној Гори 25 233 особе (10 000 цивила и 15 233 припадника оружаних снага – 233 припадника ЈКВ, 8 000 припадника НОВЈ и 7 000 припадника ЈВУО) и у Македонији 28 349 особа (8 000 цивила и 20 349 припадника оружаних снага – 699 припадника ЈКВ, 19 550 припадника НОВЈ и 100 припадника ЈВУО). Додајемо још да се под губицима Југословенске краљевске војске (ЈКВ), која је била државна војска Краљевине Југославије, мисли на оне који су, борећи се у њеним редовима, страдали у Априлском рату од 5. до 18. априла 1941. године или су касније страдали у заробљеништву. Краљевска војска је фактички престала да постоји поразом у поменутом Априлском рату. О губицима у Другом светском рату, на пример, види: Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989. и Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Svetlost, Sarajevo, 1990.

шно деценијама опорављало, а може се рећи да се ни дан-данас није сасвим опоравило⁷ због тога што је највише настрадало мушко становништво у младој и средњој доби, дакле онај део мушког становништва у пуној физичкој и репродуктивној снази.

Иако су се по окончању Првог светског рата, 1918. године, Срби нашли уједињени у једној држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, која је 3. октобра 1929. године преименована у Краљевину Југославију, испоставило се да она није функционисала онако како је замишљено. Велика очекивања од те творевине показала су се нереалним, а српски, као и сви остали југословенски народи, од њеног оснивања морали су се борити са великим бројем проблема, тешкоћа и изазова: политичких, националних и привредних (економских). Нека од њих су: питање граница, реваншистичке и ревизионистичке претензије суседа (првенствено Италије, Мађарске, Албаније, Бугарске, а касније и Немачке), српско и хрватско питање, питање државног уређења (унитарно, федералистичко или нешто треће), привредне (економске) и социјалне (друштвене) разлике између различитих крајева државе, као и исте такве разлике између класа (сталежа⁸) у оквиру самог становништва, политичка нестабилност, привредна и социјална неразвијеност и заосталост⁹ и зависност од страних економија (првенствено француске и британске, а касније и италијанске и немачке), непросвећеност, сујеверје и неписменост (нарочито у сеоским срединама) и др. Све то, уз утицај из Европе и света, допринело је настанку и бујању различитих идеологија и погледа на свет од којих су, свакако, најопасније биле оне екстремно десничарске.

⁷ Наравно, и у осталим крајевима бивше Југославије становништво се ни дан-данас није сасвим опоравило од губитака из Првог и Другог светског рата. Тако се сматра да је у Другом светском рату у Босни и Херцеговини настрадало 532 059 особа (339 000 цивила и 193 059 припадника оружаних снага – 1 659 припадника ЈКВ, 113 000 припадника НОВЈ и 78 400 припадника ЈВУО), у Хрватској 375 791 особа (230 000 цивила и 145 791 припадник оружаних снага – 991 припадник ЈКВ, 94 800 припадника НОВЈ и 50 000 припадника ЈВУО) и у Словенији 55 040 особа (30 000 цивила и 25 040 припадника оружаних снага – 390 припадника ЈКВ, 24 550 припадника НОВЈ и 100 припадника ЈВУО). Треба рећи и то да је у Југославији убијено и 60 000 Јевреја (од 77 000 колико их је било на почетку Другог светског рата), али се они воде у посебним листама губитака, који су одвојени од листа губитака у зараћеним државама, будући да је злочин геноцида над њима у Другом светском рату посебан случај и пример масовних убистава.

⁸ Не мисли се на сталеже у средњовековном и рановековном смислу.

⁹ Од социјалне неразвијености и заосталости најпогубнија била је она здравствена која је доводила до тога да један део становништва умире и од болести које су се ефикасно могле лечити чак и у то време. Томе је допринело и то што су, и иначе недовољно развијени, војни и цивилни санитет и медицинска мрежа у Србији били десетковани и разорени у време Првог светског рата. О раду војног и цивилног санитета у Србији у Првом светском рату, на пример, види: Александар С. Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/1916. Рад војно санитетске службе*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2006.; Александар С. Недок, Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, *Српски војни санитет у Првом светском рату*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2014.; Васо Радивојевић, Драгиша Страхињић, Димче Миновски, *Санитетска транспортна средстава у ратовима Србије од 1912 до 1918 године у слици и речи*, Српско-македонско друштво „Срма“, Битољ, 2015. и др.

Основе за настанак, развој и ширење десничарских покрета, идеја и идеологија у Европи, свету и Краљевини СХС/Југославији по завршетку Првог светског рата

Први светски рат није оставио разорне последице само на југословенско друштво и државу. Исте такве последице осетила је цела Европа (а у неким видовима и цео свет). Као што је приметио историчар др Александар Стојановић са Института за новију историју Србије у Београду, после тако разорног рата, за који се мислило да није могућ међу цивилизованим људима, многи интелектуалци у Европи и свету (нарочито у северној Америци), а под њиховим утицајима и Краљевини СХС/Југославији, одали су се песимистичкој представи реалности која је често у њиховим делима презентована као, донекле, апокалиптичан доживљај света.¹⁰ Тако су поменути интелектуалци, вредностима савременог доба (као што су нове технологије, убрзана индустријализација, либерална економија, нестајање патријархалних односа у друштву и породици и њихово замењивање женском еманципацијом, авангарда у уметности) почели супротстављати старе традиционалне вредности.¹¹ Међутим, то су чинили уз изразито некритичко посматрање историје. Наиме, они су преко сваке мере и без критике глорификовали средњи и рани период новог века, тј. оне државне и друштвене односе који су владали до Велике француске буржоаске (грађанске) револуције 1789–1794. године. Тако се догодило да су у XX век вештачки пренете и митологизоване неке од државних и друштвених идеја из давне прошлости, а то је, пак, довело до настанка и ширења различитих десничарских покрета, идеја и идеологија о раси, животном простору и посебној улози неких народа (нација) у развоју цивилизације и човечанства широм Европе и света, па тако и у Југославији.

Популаризацију таквих идеја нарочито је извршило дело Освалда Шпенглера *Пропаст Запада* из 1918. године, као и дела филозофа тзв. органске филозофије и политичке мисли с краја XVIII и прве половине XIX века, а нарочито француских органиста Жозефа де Местра и Луја де Бонала. У радовима органиста преовладавале су идеје хришћанског феудализма из средњег века и идеје просвећеног апсолутизма из раног новог века. Они су се залагали за уређење друштва на феудално-сталешким основама уз главну улогу цркве и монарха. За органисте је свака револуција била противприродна и богохулна и представљала је увод у безвлашће, нереде, сукобе и анархију. Читаво људско друштво схватили су као организам (одатле им и назив органисти) у којем одређена класа (сталеж) има улогу органа, док су сви појединци ћелије. Укратко, органисти су пропагирали значај националног организма у којем појединац нема своју вољу и сасвим је подређен целини, тј. помену-

¹⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 58.

¹¹ Исто, стр. 58.

том националном организму. Тако је настала својеврсна органистичка феудална пирамида и тријада *Бог-краљ-домаћин*, а она је, преко Шарла Мораса, главног идеолога француске екстремно десничарске монархистичке партије Аксион франсез (Француска акција),¹² у Југославији нашла одушевљеног присталицу у лику Димитрија Љотића.¹³

На десничарске покрете у Европи, свету и Југославији велики утицај имала је и еугеника – квази научна дисциплина, односно квази научни био-социјални програм за контролу и побољшање људске врсте.¹⁴ Делила се на две подврсте. Једна се звала негативна еугеника и подразумевала је да се „инфериорни” људи спречавају, на различите начине, да оставе потомство, док се друга називала позитивна еугеника и подразумевала да се „супериорни” људи подстичу да се што више размножавају. Према еугеничарима људска врста и њен прогрес били су угрожени ширењем гена поменутих „инфериорних” људи (а то су, по њима, били сви сиромашни, слаби, болесни ...) који би требало да буду уклоњени или природном селекцијом или методом силе. Укратко, у основи еугенике било је да сви људи на Земљи нису биолошки једнако вредни, те да неки имају веће право на живот од других, што је, како је приметио др Стојановић, прилично проблематично са моралног становишта. Иначе, расним теоријама, теоријама о укрштању крвних група и људи различитог етничког порекла бавио се у време између два светска рата велики број научника, као и социјалних и политичких активиста широм Европе и Америке. Сви они су, при том, користили класични колонијални расизам¹⁵ и социјал дарвинизам¹⁶. И у Краљевини СХС/Југославији било је људи који су, под таквим европским утицајима, пропагирали еугенику, расизам и социјал дарвинизам. Неки од њих били су лекари др Урош Круљ и др Светислав Стефановић, професор Велибор Јонић, затим писац, правник и психолог Владимир Велмар-Јанковић, управник Централног хигијенског завода, лекар др Стеван З. Иванић, антрополог Бранимир Малеш и др.

¹² Партију Аксион франсез основали су, 1899. године, Морис Пижо и Анри Вожао, а њен главни идеолог био је поменути Шарл Морас.

¹³ У Југославији је ова органистичка феудална пирамида и тријада називана „божанствена” или „божанска” (Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 60).

¹⁴ Оснивач еугенике био је британски антрополог и социолог Френсис Галтон, рођак чувеног британског природњака и геолога Чарлса Дарвина. У Галтоновом делу *Питања о људској способности и њеном развоју* из 1883. године по први пут је поменута еугеника. Галтон је сматрао еугенику науком или био-социјалним програмом који се односио на укрштање најквалитетнијих поза или раса.

¹⁵ О колонијалном расизму види, на пример: Džordž L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.

¹⁶ Социјалдарвинизам је термин који се користио за различите теорије, идеје и идеологије о развоју људског друштва у којем опстају само најјачи. Настао је када је британски филозоф и социолог Херберт Спенсер у свом делу *Принципи биологије* из 1864. године, применио Дарвинов постулат из дела *Порекло врста* из 1859. године о постојању супериорних биљних и животињских врста на људско друштво и човека као јединку. Спенсер је тада сковао израз „опстанак нај прилагођенијих”. Наравно, сам Дарвин никада није свој поменути постулат примењивао на људско друштво и стриктно га је ограничавао само на биљни и животињски свет.

Најважнији десничарски покрети и организације у Краљевини СХС/Југославији

Покрети и струје који су се дешавали у Европи и свету после Првог светског рата утицали су на прилике у тек новоформираној Краљевини СХС/Југославији. Под њиховим утицајем, нарочито идеологије француских филозофа органиста, али и фашизма, и југословенски народи створили су неке од својих десничарских покрета и идеологија.¹⁷

Десничарске организације у Краљевини СХС/Југославији могу се поделити на неколико група, од којих су најзначајније биле оне које су заступале једну од три следеће опције:

- интегрално југословенство,
- српско национално усмерење,
- хрватско национално усмерење.

Организације које су заступале тзв. интегрално југословенство¹⁸ биле су: Организација југословенских националиста (ОРЈУНА), Здружење борцев Југославије (БОЈ)¹⁹, Југословенска акција (ЈА), Јадранска стража (ЈС) и Југословенски народни покрет „Збор“ (ЈНП „Збор“) који је касније од југословенског десничарског постао екстремно српски десничарски покрет који ће временом пригрлити фашистичку идеологију. Десничарске организације које су заступале српско национално усмерење биле су: Српска националистичка омладина (СРНАО) и Народна одбрана (НО) која је најпре била про српски национално усмерена, затим је једно време била пројугословенска да би се затим опет вратила српском националном усмерењу. На крају, десничарске организације које су заступале хрватско национално усмерење биле су: Хрватска националистичка омладина (ХАНАО) и Хрватска револуционарна организација усташа (ХРОУ) која је била екстремна фашистичка организација и у Другом светском рату ће постати позната по масовним покољима Срба, Рома, Јевреја, Хрвата антифашиста и свих осталих који су јој се противили.

Димитрије Љотић – живот до почетка политичког деловања и формирање екстремних политичких уверења

Димитрије Љотић рођен је 12. августа 1891. године у Смедереву, у породици која је била веома блиска краљевској кући Карађорђевића.²⁰ Његов отац Владимир био је народни посланик у Скупштини Србије. Радећи у дипломатији једно време је био ге-

¹⁷ Поред поменутог, на настанак десничарских покрета и идеологија у Краљевини СХС/Југославији утицали су и помињани социјални и други проблеми, али и сепаратистичке тежње појединих југословенских народа и националних мањина, као и реваншизам и ревизионизам суседних држава.

¹⁸ Интегрално југословенство је политичка идеологија која се заснивала на негацији сваке посебности и особености југословенских народа. Наиме, Срби, Хрвати и Словенци сматрани су тек племенима јединствене југословенске нације. Ову политичку идеологију нарочито је заступао краљ Александар I Карађорђевић од завођења Шестојануарске диктатуре 1929. године до своје погибије 1934. године.

¹⁹ БОЈ је деловао углавном у Словенији.

²⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 80.

нерални конзул Краљевине Србије у Солуну. Владимир Љотић био је члан Народне радикалне странке и, као такав, близак са Николом Пашићем, председником те партије. Димитријева мајка Љубица је такође потицала из угледне породице. Наиме, била је потомак Станоја Михаиловића. Кнез Станоје је управљао Колубарском кнежином Београдске нахије и био је убијен од дахије у Сечи кнезова 1804. године која је била непосредни повод за избијање Првог српског устанка (1804–1813).

Димитрије Љотић је основну школу завршио у родном Смедереву у којем је уписао и гимназију. Међутим, пошто му је отац добио положај генералног конзула у Солуну, средње образовање завршио је у том граду.²¹ По повратку у Србију уписао је Правни факултет Универзитета у Београду на којем је дошао под утицај идеја руског писца Лава Толстоја, тј. под Толстојеву интерпретацију хришћанства.²² Услед тога је постао, на неки начин, толстојевски анархиста који је државу сматрао творцем свих зала, па је стога одлучио да ће, када дође време да служи војску, одбити пушку и полагање заклетве.²³

Међутим, када је, у јесен 1912. године, избио Први балкански рат, Љотић није ни добио позив у војску, али се, ипак, пријавио као добровољац – болничар. Тако је Љотић у оба балканска рата (1912–1913) служио у санитетској служби српске војске. После балканских ратова отишао је на студије у Париз, (од августа 1913. до јуна 1914. године), што је на њега оставило неизбрисив и трајан траг.²⁴ Наиме, Димитрије Љотић је најпре желео да упише Пољопривредни факултет, али у томе није успео, јер није положио пријемни испит, па је време проводио у посетама црквама, музејима и библиотекама, али и у посетама француским екстремно десничарским монархистичким политичким партијама, као што је Аксион франсез. Те посете су код Љотића почеле стварати екстремно десничарске политичке ставове и иста таква монархистичка уверења. Од Шарла Мораса и партије Аксион франсез Љотић је преузео милитантну верзију монархизма која је више личила на апсолутистичку монархију средњовековног типа него на монархије XX века,²⁵ поменути органистичку тријаду *Бог-краљ-домаћин*, клерикализам, критику револуција и сталешки и задружни концепт уређења друштва и државе.

Јуна 1914. године Димитрије Љотић је допутовао у Србију на одмор где га је затекло избијање Првог светског рата (1914–1918). Овај пут је ратовао са оружјем у руди. Стекао је чин поручника и постао командир чете. По завршетку Првог светског рата и стварању Југославије (1. децембра 1918) био је распоређен на командно место на железничкој станици у варошици Бакар код Ријеке, у данашњој Хрватској. Током тамошње службе угушио је, 1919. године, штрајк железничких радника

²¹ Димитрије Љотић је у Солуну завршио Српски лицеј у којем је, са непуних 16 година, положио матуру.

²² Kristijan Kužidlovski, *The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the making of a fascist and traitor?*, Зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 41.

²³ Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934 – 1945*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 17.

²⁴ Kristijan Kužidlovski, *The early ideological influences...*, Зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 43.

²⁵ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 60.

који су предводили комунисти.²⁶ Када је наредне, 1920. године у марту проглашена демобилизација војске,²⁷ Љотић се вратио у Смедерево и оженио Ивком Мавринац коју је упознао у Бакру. Убрзо је наставио студије на Правном факултету у Београду које је успешно завршио. Затим је положио адвокатски испит и почео се бавити адвокатуром у Смедереву.²⁸ Недуго затим, отиснуо се у политичке воде.

Политичко деловање до оснивања „Збора”

Године 1920. Димитрије Љотић се, иако је тврдио да је партијска политика безначајна за његова уверења и појмове, учланио у Народну радикалну странку (НРС) Николе Пашића. Недуго по учлањењу, захваљујући свом активном раду, постао је председник омладинске организације поменуте странке. Предано је радио све до 1926. године, када се повукао из активног рада у странци, оптучујући је да га је преварила. Наиме, Љотић је мислио да ће својим радом променити НРС, док је страначко руководство, са друге стране, мислило да ће променити Љотића, обуздати га и приволети да ради потпуно у складу са страначким програмом од кога је Љотић озбиљно одступао. Наредне, 1927. године, као кандидат Народне радикалне странке,²⁹ кандидовао се на парламентарним изборима за народног посланика из Подунавске области чији је административни центар било Смедерево. Међутим, у овом првом Љотићевом јавном учествовању на изборима за парламент победио га је Коста Тимотијевић из Демократске странке (ДС).³⁰

У поменутом периоду после Првог светског рата, па до увођења Шестојануарске диктатуре, дакле од 1918. до 1929. године, на Љотићеве политичке ставове утицала је и политичко-религиозна мисао руског емигрантског филозофа Николаја Берђајева и културно-политички покрет славенофила (нарочито Алексеја Хомјакова). Поменути утицаји Берђајева и Хомјакова огледали су се у Љотићевим расправама о појмовима слободе, односима између појединца (индивидуе) и заједнице, појединца и Бога, у визији национално-културне заједнице засноване на узајамној љубави, а не на личном интересу или профиту.³¹ Таква национално-културна заједница делимично је утицала на формулацију појма и идеолошког постулата „задруже” у смислу које ће касније пропагирати Југословенски народни покрет „Збор”.

²⁶ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 19.

²⁷ Демобилизација војске проглашена је 31. марта 1920. године. Том приликом је, тада још увек регент Александар Карађорђевић (будући да је краљ још увек био његов отац Петар I Карађорђевић), издао једну наредбу која спада међу најлепше говоре тзв. војничког беседништва. Она се у целости може прочитати у делу: Бранислав Ђ. Нушић, *Реторика. Наука о беседништву*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А.Д., Београд, 1938, стр. 505–507.

²⁸ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 20.

²⁹ Димитрије Љотић је, и после повлачења из активног страначког рада 1926. године, ипак остао члан НРС-а, па је стога и учествовао на парламентарним изборима 1927. године као припадник НРС-а.

³⁰ На поменути изборима Димитрије Љотић добио је 5 614 гласова, односно петину гласова у Подунавској области.

³¹ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, стр. 62.

Увођење монархо диктатуре од стране краља Александра I Карађорђевића, 6. јануара 1929. године, до које је дошло као последица атентата у Народној скупштини 20. јуна 1928. године,³² Димитрије Љотић је дочекао са одушевљењем, јер је сматрао да се коначно остварује његово уверење о тријади *Бог-краљ-домаћин* и да се ослобађа страначке политичке активности, будући да су, увођењем диктатуре, све политичке странке у Југославији биле забрањене. С обзиром а то да је краља Александра I Карађорђевића пројектовао у идеалног монарха из поменуте тријаде, Љотић је почео предано да му служи. Врхунац те службе био је 1931. године, када је постао министар правде у влади армијског генерала Петра Живковића.³³ Тај положај донео му је велики углед међу следбеницима.³⁴

У време док је био министар правде, Димитрије Љотић је краљу поднео нови нацрт устава државе. Поменути предлог предвиђао је сталешко уређење државе. На пример, било је предвиђено да се избор народних посланика врши општим тајним гласањем, али би кандидате за народне посланике одређивали представници професионалних, сталешких, културних и хуманитарних организација. Пошто краљ Александар I Карађорђевић није прихватио његов предлог устава, рекавши да такво државно уређење не постоји нигде у свету, Димитрије Љотић је, 17. августа 1931, поднео оставку на место министра правде.³⁵ Ипак, и након оставке, подржавао је Шестојануарску диктатуру.

Убрзо по оставци, Љотић се посветио окупљању својих присталица. Током 1934. године ступио је у контакт са два десничарска листа која су излазила у Југославији. Били су то *Отаџбина* (из Београда), у којој је Љотић постао најутицајнији, и недељник *Буђење* (из Петровграда³⁶). Исте године и сам је основао лист под називом *Збор* и за који је активно писао.³⁷ Због тога је убрзо постао један од најпознатијих десничара југословенске оријентације.³⁸

Убиство краља Александра I Карађорђевића у Марсеју, 9. октобра 1934. године,³⁹ током његове посете Француској, веома је погодило Димитрија Љотића. Тај

³² Атентат је 20. јуна 1928, после жучне расправе, извео народни посланик НРС-а Пуниша Рачић убивши при том двојицу народних посланика Хрватске сељачке странке (ХСС) Павла Радића и Ђуру Басаријека, а ранивши тројицу народних посланика из исте партије (Стјепана Гранђу, Ивана Пернара и председника ХСС-а Стјепана Радића који је касније, 8. августа 1928, умро од рана). Пошто се после овог догађаја појавио страх од распада Југославије и грађанског рата, краљ Александар I Карађорђевић је, 6. јануара 1929, увео диктатуру која је названа Шестојануарском.

³³ Димитрије Љотић је био министар правде од 16. фебруара до 17. августа 1931. године.

³⁴ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 81.

³⁵ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 21.

³⁶ Петровград се данас зове Зрењанин.

³⁷ Главни уредник листа *Збор* био је др Богољуб Константиновић.

³⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 81.

³⁹ Краља Александра I Карађорђевића убили су, 9. октобра 1934, у Марсеју припадници Хрватске револуционарне организације устава, врховизирана Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО) и фашистички режим Италије који је водио Бенито Мусолини. Са краљем Александром тада је убијен и француски министар спољних послова Луј Барту. Сам атентат извео је Величко Керин (познатији као *Владо Черноземски*), припадник врховизиране ВМРО. Врховизирана ВМРО била је про бугарска организација чији је циљ био прикључење Македоније Бугарској. Поред врховизиране ВМРО постојала је и обична ВМРО чији је циљ био стварање независне Македоније. Расцеп у ВМРО на про македонску и про бугарску (врховизирану) струју догодио се још 1901. године.

догађај Љотић је назвао смрћу једног хероја.⁴⁰ Стога је настојао да што пре окупи своје истомислџенике у један политички покрет који ће радити на успостављању органистичке тријаде *Бог-краљ-домаћин*.

Оснивање Југословенског народног покрета „Збор”

Међу разним десничарским и националистичким организацијама, покретима и удружењима (али не само међу њима) смрт краља Александра I Карађорђевића доживљена је као увод у распад и пропаст државе. Због тога су поменуте организације мобилисале све своје снаге да би се томе стало на пут.⁴¹ Истина, још пре убиства краља Александра, Љотић је радио на уједињавању десничарских снага. Неколико дана пре атентата у Марсеју, Димитрије Љотић је, 6. октобра 1934. године у Београду,⁴² организовао састанак на којем је договорено да се отпочне процес уједињавања и стварања широког десничарског покрета југословенске провинијенције. Састанку су присуствовали Љотић са својим присталицама (окупљеним око листа *Збор*), групе окупљене око листова *Отаџбина* и *Буђење* и представници организација Југословенска акција (ЈА) и Здружење борцев Југославије (БОЈ). Договор је постигнут, па су на поменутом састанку донета *Основна начела* и *Смернице* будућег покрета. Његова *основна начела* била су:

1. Срби, Хрвати и Словенци чине југословенску народну, друштвену и духовну заједницу коју везују крвно сродство и осећања исте судбине. Југословенском народу као целини подређују се сви посебни интереси.

2. Вере које су везане за душу народа и изражавају његов поглед на свет и поуздање у Бога јесу битне духовне вредности.

3. Самосвојну југословенску културу у духу својих традиција и на основама човечности израђује народ слободним стваралаштвом. Заштитник овог стваралачког стремљења је југословенска држава. Особеним духовним вредностима (језик, обичаји, итд.) које поједини делови народа уносе у заједницу омогућује се несметан развитак.

4. Југословенска народна заједница мора имати, у друштвеном погледу, свој особни склоп који одговара њеном духу и њеним потребама. Дом као природна основица народна мора бити и друштвена основица народне заједнице. Село ће бити мерило југословенске друштвене политике. Рад мора бити дужност и право сваког појединца, а друштвена корист рада одређује вредност и улогу у заједници. Приватна својина и капитал морају се подредити интересима целине. Слободна, појединачна или удружена прегнућа првенствени су носиоци друштвене делатности чији ће представници бити сталежи. Држава искључује потчињавање једног сталежа другом.

⁴⁰ Димитрије Љотић: *Поводом смрти једног хероја*, Отаџбина, 14. октобар 1934. године.

⁴¹ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 80.

⁴² Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 24.

5. Југословенска привреда (економија) јесте целина чији су односи у међусобној зависности, а основа јој је пољопривреда. Односе и развиће привреде (економије) одређује привредни (економски) план који ће утврђивати привредне (економске) групе уз сарадњу државе.

6. Краљевина Југославија је историјско-политичка неминовност и једино она омогућује опстанак и слободно развиће југословенских народа. Само у оним функцијама које се односе на живот народа као целине, државна власт треба да буде централизована, а у осталим изражена у самоуправи. Свака власт у држави мора бити потпуна и стварна. Исто таква биће и њена одговорност. Само краљ је неприкосновен. Народ ће учествовати у законодавству и вршити надзор над државном управом путем председништва који мора бити израз сталешког уређења и политичког схватања.⁴³

Убиство краља Александра убрзало је преговоре. Други састанак поменутих група одржан је у Загребу, 4. децембра 1934. године.⁴⁴ За председника будућег покрета изабран је Димитрије Љотић, адвокат из Смедерева. За потпредседнике изабрани су др Јурај Коренић, лекар из Загреба и Франк Кондоре, адвокат из Љубљане. На место генералног секретара изабран је професор Велибор Јонић из Београда.

Коначно, 6. јануара 1935. године, на годишњицу увођења Шестојануарске диктатуре, на трећем састанку у стану др Винка Зорца у Љубљани⁴⁵, основан је Југословенски народни покрет „Збор“ (скраћеница од „Здružена борбена организација рада“⁴⁶) на челу са Димитријем Љотићем. Овај покрет одмах се почео бавити разрадом органске филозофије и концепта сталешког друштва, нарочито услед привидног привредног (економског) успеха фашистичке Италије под Бенитом Мусолинијем. Наиме, поменути фашистички вођа (дуче) увео је у Италији органистичко сталешко државно уређење које је донело привидне привредне успехе⁴⁷, што је многе привукло фашизму који им је деловао примамљивије од комунистичког (социјалистичког) државног уређења, са једне, и парламентарне демократије и економског (привредног) либерализма, са друге стране. Љотић и „Збор“ сматрали су задругу основном јединицом друштвеног организовања и то и у економском и у практичном и у теоријско-филозофском смислу.⁴⁸ И сам „Збор“ био је организован, у суштини, као задруга и имао је сталешки карактер.

Од осталих десничарских организација, партија и покрета Југословенски народни покрет „Збор“ (ЈНП „Збор“) разликовао се по снажном култу вође, оличеног у Димитрију Љотићу. Чланство „Збора“ Љотића је звало „Учитељем“ и сматрало га неприкосновеним ауторитетом, често му придајући епитете генијалности и моралне

⁴³ Програм, основна начела и смернице „Збора“ види у: Архив Југославије (АЈ), Збирка Станислава Кракова, 102-7-19, *Програм Југословенског народног покрета „Збор“: Основна начела и смернице*.

⁴⁴ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 24.

⁴⁵ Исто, стр. 24-25.

⁴⁶ Jovan Byford, *The willing bystanders: Dimitrije Ljotic, „Shield Collaboration“ and the destruction of Serbia's Jews*, Thematic Collection of Articles *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe* (edited by Rebecca Haynes and Martyn Rady), I. B. Tauris & Co Ltd, London – New York, 2011, p. 297.

⁴⁷ Органистичко сталешко уређење Италије у време фашистичке власти назива се и корпоративизам.

⁴⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 312.

узвишености највишег нивоа.⁴⁹ У зборашком доживљају Димитрија Љотића било је мистичних, квази религијских елемената и то у целом периоду које је провео на челу ЈНП „Збор”, а нарочито после његове смрти 1945. године.⁵⁰ Сам Љотић је, са своје стране, развио врло самопрегорну богобојаљивост и побожност која је више приличила монашком животу него оном међу људима. Може се рећи да су оне имале елементе атипичности са елементима фанатизма. Љотић је почео упражњавати сексуалну апстиненцију, одрекао се меса у исхрани, строго је поштовао постове и остале верске и црквене обичаје. Због честог боравка међу свештенством и монаштвом Српске православне цркве (СПЦ) постао је ватрени следбеник православног мистицизма у чијој је изградњи и сам учествовао.⁵¹ Чланство „Збора” чврсто се држало заједно: чак се и планирано међусобно орођивало и кумовало.⁵² Такође, млађи чланови покрета готово су се увек консултовали старијима и то не само по питањима политике, већ и када се радило о приватним стварима (на пример, тражење дозволе за склапање брака).

Оснивањем „Збора” основана је и његова политичка и обавештајна служба чији је задатак био прикупљање података о свим противницима, посебно комунистима.⁵³ Понела је назив „Одсек С” и у исто време била је и лична телесна гарда Димитрија Љотића и његових сарадника у руководству покрета.⁵⁴ Осим тога, њени задаци били су и заштита чланова „Збора”, самог покрета и његових просторија, распурање „Зборове” штампе, брошура, публикација и сл.⁵⁵

Политичко деловање од оснивања „Збора” до капитулације у Априлском рату

Парламентарни избори 1935. године и расцепи у „Збору”

Убрзо по оснивању „Збора”, Љотић и његов покрет почели су се припремати за учешће на парламентарним изборима 1935. године. Њихова кампања била је бучна и интензивна, али није имала неког посебног ефекта (остављала је утисак да „збораша” има више него што их је заиста било), будући да су на изборима прошли веома лоше. На изборима, одржаним 5. маја 1935. године, ЈНП „Збор” добио је свега 25 705

⁴⁹ Исто, стр. 80.

⁵⁰ Исто, стр. 80. Рецимо, Боровоје М. Карапанчић је у емиграцији о Димитрију Љотићу писао као о „Учитељу” који их је учио „Истини” и „Идеји”. О томе види: Боровоје М. Карапанчић, *Дневник једног емигранта*, Хришћанска Мисао, Београд, 2006.

⁵¹ Управо због необичног начина живота, мистицизма и фанатизма који су прожимали његов јавни и политички рад, јавне наступе, као и због блискости ЈНП „Збора” са богомољачким покретом СПЦ, политички сурпарници и противници често су Димитрија Љотића поспрдно називали *Мита Богомољца* (Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 81).

⁵² Исто, стр. 313.

⁵³ Исто, стр. 84., податке такође видети и у: Архив Србије (АС), фонд БИА, II/69, *Обавештајна служба SDK i „Zbor-a”*.

⁵⁴ Исто, стр. 84., такође видети и АС, фонд БИА, II/69, *Обавештајна служба SDK i „Zbor-a”*.

⁵⁵ Исто, стр. 84., такође видети и АС, фонд БИА, II/69, *Обавештајна служба SDK i „Zbor-a”*.

гласова, односно 0,89%⁵⁶ и ниједан посланички мандат. То је довело до великих сукоба унутар покрета, што је имало за последицу расцепе у покрету. Исте године када су одржани парламентарни избори из чланства су иступили и пришли Југословенској националној странци (ЈНС)⁵⁷ Радмило Грчић и Милан Бацак.⁵⁸ Две године касније искључен је и генерални секретар покрета професор Велибор Јонић који је, заједно са Данилом Вуловићем, Миланом Вапом, Данилом Грегорићем и Ђорђем Перићем, пришао Милану Стојадиновићу и његовој коалицији која се звала Југословенска радикална заједница (ЈРЗ)⁵⁹, док се Светислав Стефановић постепено дистанцирао од покрета. Ипак, поменути расцепи нису утицали на политичку активност „Збора”. Наиме, и иначе висок ниво идеолошког фанатизма у покрету само је подигнут на још виши ниво,⁶⁰ а присталице су се све више збијале око Љотића.

„Техничка унија”

Свој политички рад, још пре оснивања „Збора”, а нарочито након његовог оснивања, Љотић је обележио оснивањем сеоских задруга. Једна таква, Савез вођарских и ратарских задруга, налазила се у Смедереву и на њеном челу, у својству председника, налазио се сам Димитрије Љотић. Он је, преко ње (али и других задруга), организовао откуп пољопривредних производа и затим их пласирао на домаће тржиште или их је извозио у иностранство, нарочито Немачку. Рад у задругама Љотићу је донео одређени углед и политичку подршку која је била највећа у његовом смедеревском крају. Међутим, управо у послу са задругама могу се уочити први знаци и корени његовог каснијег колаборационизма са Немцима.

⁵⁶ Највише гласова ЈНП „Збор” је добио у Смедереву и околини у коме се налазио сам Димитрије Љотић и најтврђе језгро покрета.

⁵⁷ Југословенска национална странка (ЈНС), која је заступала идеју интегралног југословенства, била је државна, владајућа и једина дозвољена странка током Шестојануарске диктатуре. Наиме, пошто је краљ Александар I Карађорђевић државним ударом, 6. јануара 1929. године, забранио све политичке странке, временом му је постало јасно да му је неки облик страначког владања ипак био потребан. Због тога је, у мају 1932, преко армијског генерала Петра Живковића, формирао странку под називом Југословенска радикална сељачка демократија (ЈРСД). Она је настојала да окупи око себе све присталице и функционере пре шестојануарских грађанских странака који су прихватили краљеву диктатуру. То се, углавном, и догодило, па су, поред поменутог армијског генерала Петра Живковића, у њој били и некадашњи политичари из Народне радикалне странке (НРС) и Демократске странке (ДС) као Никола Узунковић, Божа Максимовић, Милан Сршкић, Коста Кумануди, Војислав Маринковић и још многи други. У јуну 1933. године Југословенска радикална сељачка демократија (ЈРСД) мења назив у Југословенска национална странка (ЈНС), а њен нови председник постао је Светислав Хођера, некадашњи шеф кабинета армијског генерала Петра Живковића. Присталице ове странке називане су „борбаши” по званичном листу странке који се називао *Борба*.

⁵⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 280.

⁵⁹ Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ) чиниле су Народна радикална странка, Свесловеначка народна странка и Југословенска муслиманска организација. Странку је најпре водио Милан Стојадиновић, председник Народне радикалне странке (НРС), а после његовог пада, почетком 1939. године, Драгиша Цветковић, нови председник НРС-а.

⁶⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 82.

Наиме, 1937. године, у економским контактима са агенцијама из Немачке, Љотић је, преко тзв. „Техничке уније“ покушао да, на вишем нивоу, преко Савеза вођарских и ратарских задруга, организује извоз пољопривредних производа из Југославије у Немачку. Али, наводно је део профита из планиране трговине требало да буде искоришћен за финансирање „Збора“, што би значило да поменути покрет финансира Немачка у којој је у то време на власти био фашистички (нацистички) режим на челу са Адолфом Хитлером. То је изазвало велики скандал у Југославији који се изродио у аферу прозвану „Техничка унија“ у којој је Љотића и његов покрет нарочито нападао тадашњи председник југословенске владе Милан Стојадиновић и његова ЈРЗ који су оптуживали Љотића и „Збор“ за незаконито примање новца из иностранства. И поред свега, ни данас није јасно да ли је читаву аферу исконструирао Милан Стојадиновић ради дискредитовања Димитрија Љотића (кога је Стојадиновић сматрао за конкуренцију) или је заиста била реч о томе да су Љотић и његов покрет примао финансијске дотације од Немачке национал-социјалистичке радничке партије⁶¹ и Адолфа Хитлера.⁶²

Независно од тога да ли је Љотић уистину примао финансијску подршку из Немачке или не, остаје чињеница да је он заиста имао личне контакте са представницима нацистичке (фашистичке) странке међу немачком националном мањином (тзв. фолксдојчерима) у Југославији, а исте године када је избила афера „Техничка унија“, 1937. године, једно отцепљено крило „Културбунда“ (организације немачке националне мањине у Југославији у којој је нацистичка струја победила умерену, 1933. године), које је такође било нацистички настројено, прикључило се „Збору“. Уз то, „Збор“ је од 1937. године издавао чак три листа на немачком језику: *Erwache, Angriff* и *Vaterland*,⁶³ који су били намењени фолксдојчерима.

На нападе Стојадиновића, Љотић није остао дужан. У серији новинских чланака оптужио је Стојадиновића да картелише извоз пољопривредних производа како би уништио своју политичку и економску конкуренцију. Та мучна афера и жестока свађа привукли су пажњу Немаца, па је тако нацистички званичник задужен за сарадњу са страним политичким покретима, Алфред Розенберг, понудио Љотићу и „Збору“ материјалну и финансијску подршку. Међутим, понуда није реализована, јер је поново интервенисао Стојадиновић који је хтео само за себе ексклузивно право сарадње са Немачком и Италијом.⁶⁴

Афера „Техничка унија“ оставила је тежак и мучан утисак у тадашњој Југославији и унела „злу крв“ између Стојадиновића и Љотића. Ипак, није поколебала „Збор“ и његовог вођу који су још једанпут, са новом енергијом и повећаним фанатизмом, ушли у трку за скупштинске мандате.

⁶¹ Немачка национал-социјалистичка радничка партија (НСДАП) званично је име за немачку фашистичку (нацистичку) партију на чијем челу је био Адолф Хитлер.

⁶² Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 82.

⁶³ Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП „Збор“ (1934-1940)*, Зборник радова *Историјска трибина. Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије* (уредник Зоран Јањетовић), Институт за новију историју Србије, Београд, 2013, стр. 103.

⁶⁴ Todor Kuljić, *Fašizam: Sociološko-istorijska studija*, Nolit, Beograd, 1987, str. 229.

Парламентарни избори 1938. године

Кампања „Збора“ током 1938. године била је одраз оне из 1935. године, само сада у појачаној мери. Ипак, она је нагло прекинута када је председник југословенске владе Милан Стојадиновић (који је под утицајем у тексту помињане афере „Техничка унија“ постао велики непријатељ Димитрија Љотића), 18. октобра 1938. године, издао наређење за хапшење Љотића и целог руководства „Збора“, што је и учињено 26. октобра, па је Љотић ухапшен заједно са 32 своја сарадника. То је изазвало жестоке нападе „збораша“ који су остали на слободи. Њима су се прикључили и остали опозициони лидери (који нису подносили Стојадиновића и његову ЈРЗ), тако да су Љотић и његови сарадници пуштени на слободу почетком новембра. Након изласка из затвора, опозициони лидери из тзв. удружене опозиције⁶⁵ нудили су Љотићу да направе заједничку листу за изборе, али је овај, после дужег премишљања, одбио понуду и одлучио да поново, као и 1935. године, на изборе изађе самостално.

Овог пута „Збор“ није успео да води онакву предизборну кампању какву је желео (планирано је да она буде много агилнија и агресивнија од оне из 1935. године), али је ипак, и поред свега, добио нешто више гласова него претходни пут. Наиме, на парламентарним изборима, одржаним 11. децембра 1938. године, ЈНП „Збор“ освојио је 30 734 гласа, односно 1,2%.⁶⁶ Међутим, то овог пута није било довољно за улазак у скупштинске клупе, што значи да није добио ниједан посланички мандат. Али, ни овај неуспех није обесхрабрио Љотића и његове сараднике и присталице, већ је њихова политичка и идеолошка борба са свим противницима настављена несмањеном жестином.⁶⁷ Чак се може рећи да је знатно појачана и радикализована, и прешла чак у физичко насиље.

Радикализација екстремних политичких ставова „Збора“ и примена физичког насиља према политичким противницима

После неуспеха на изборима 1938. године, током следеће године Димитрије Љотић и његов покрет радикализовали су своје и иначе екстремне политичке ставове. Полако су напуштали позицију интегралног југословенства и прихватили екстремну десничарску позицију српске провинијенције.⁶⁸ Међутим, отпочело је и прихватање неких гледишта под утицајем немачких нациста. Наиме, Љотић је, током 1939. године, почео преузимати радикалне форме идеолошког антисемитизма. То се поклапало са јачањем Хитлерове Немачке и њеним првим територијалним проширењима и освајањима. Тако је у свом раду *Драма савременог човечанства* оп-

⁶⁵ Листа удружене опозиције звала се Блок народне слоге, а водио ју је др Влатко Мачек, председник Хрватске сељачке странке (ХСС) (др Влатко Мачек је постао председник ХСС-а после убиства Стјепана Радића у Народној скупштини 1928. године). Поред поменути странке, Блок народне слоге су чиниле и Самостална демократска странка (СДС), Демократска странка (ДС), Земљорадничка странка (ЗС) и Црногорска федералистичка странка (ЦГФС).

⁶⁶ Поново највише у Смедереву и околини.

⁶⁷ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 82-83.

⁶⁸ Томе је допринело и потписивање споразума Цветковић-Мачек 26. августа 1939. године и формирање Бановине Хрватске у оквиру Краљевине Југославије.

тужио тзв. „Израил” (под тим појмом се у то време подразумевало тзв. „међународно јеврејство”, ционисти и сл.) за пропаст царске Русије у Октобарској социјалистичкој револуцији 1917. године, светску заверу, настојање да се читав свет уведе у рат ради остваривања сопствених материјалних интереса, итд.⁶⁹ Такође, изразитим антисемитизмом хитлеровског типа одише и Љотићева публикација из 1940. године под називом *Сад је ваш час и област таме*.⁷⁰ На крају, „збораша” су се почели толико дивити Адолфу Хитлеру да су га почели називати „генијални апостол”.⁷¹ Са друге стране, претили су суђењима и ликвидацијама свима који су им се противили, без обзира на то да ли су то били људи нестраначки ангажовани али антагонистички расположени према „Збору” или присталице Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), Комунистичке партије Југославије (КПЈ), Демократске странке (ДС) и других странака, покрета и организација супротстављених „зборашима”. Говорили су им да ће их поменуте казне стићи после слома власти у Краљевини Југославији, јер су се огрешили, како су говорили, о „народну душу”.⁷² Тако је „Збор” коначно прешао на позиције отвореног фашизма (нацизма).

Осим тога, активност „збораша” у овом периоду почела је попримати и елементе насиља.⁷³ Физички су нападани сви противници покрета, а у томе је предњачила омладина покрета (Омладина „Збора” позната и као „Бели орлови”). Они су се нарочито истицали у сукобима са омладином КПЈ (познатијом као СКОЈ⁷⁴), а два таква сукоба произвела су значајне последице за овај десничарски покрет. (први, 23. октобра 1940. године, када су студенти млади „збораша” напали студенте Техничког факултета Универзитета у Београду који су били чланови СКОЈ-а и, други, идућег дана 24. октобра, када су студенти Омладине „Збора” напали студенте скојевце у Студентском дому)

Забрана „Збора” и оставка Милана Недића

Наиме, поменуте инциденте искористили су противници „Збора” из ЈРЗ-а и осталих странака и политичари – нестраначке личности,⁷⁵ да изврше притисак на кнеза намесника Павла Карађорђевића⁷⁶ и Владу, на чијем је челу био Драгиша

⁶⁹ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 61.

⁷⁰ О антисемитизму у Краљевини Југославији види, на пример: Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918 – 1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2008. и Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918 – 1941*, Институт за савремену историју, Београд, 1997.

⁷¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 281.

⁷² Isto, str. 281-282.

⁷³ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 82-83.

⁷⁴ СКОЈ је скраћеница за Савез комунистичке омладине Југославије.

⁷⁵ Нарочито политичари англофили и противници сила Осовине (Немачке, Италије и Јапана) – др Михаило Константиновић као нестраначка личност, др Срђан Будисављевић из Самосталне демократске странке (СДС) и др Бранко Чубриловић из Земљорадничке странке (ЗС).

⁷⁶ После убиства краља Александра I Карађорђевића у Марсеју, 9. октобра 1934, владао је његов син краљ Петар II Карађорђевић (све до проглашења републике 29. новембра 1945. године). Међутим, пошто је он био малолетан, у његово име владао је (све до државног удара 27. марта 1941), као намесник, његов блиски рођак кнез Павле Карађорђевић.

Цветковић, са захтевом да се „Збор“ забрани. Том захтеву је удовољено, па је „Збор“ истог дана тј. 24. октобра,⁷⁷ по окончању нереда у Студентском дому, забрањен⁷⁸ и наређено је хапшење његових вођа, што је крајем октобра и почетком новембра 1940. године и учињено када је похапшено око 160 угледних „збораша“ (међу њима Ратко Живадиновић, инжењер Симеон Керечки, Владимир Ј. Тенац, др Велимир Даниловић, итд.). Међутим, вођа „Збора“ Димитрије Љотић из непознатих разлога није ухапшен, али је жандармерији (полицији) наређено да стално прати његово кретање. Због тога је, почетком новембра 1940, отишао у родно Смедерево одакле се, 14. новембра 1940, успешно изгубио у непознатом правцу, побегавши од надзора власти,⁷⁹ јер је истрага против њега и његовог покрета добијала све неповољнији обрт по њих.⁸⁰

У почетку је истрага била вођена искључиво због напада на студенте скојевце на Техничком факултету и у Студентском дому. Ухапшени „збораша“ су се бранили аргументима да не постоји законска и политичка форма на основу које би били осуђени, јер су њихове присталице нападе припаднике забрањене странке⁸¹ (КПЈ и њена омладина СКОЈ су у то време били забрањени у Краљевини Југославији). Међутим, од средине новембра 1940. године истрага је проширена, па је „Збор“ оптужен за велеиздајничка дела у три тачке:

1. Сарадња са министром војске и морнарице, армијским генералом Миланом Недићем у припреми државног удара да би се оборила тадашња власт и завео десничарски режим који би се ослањао на силе Осовине (Немачку, Италију и Јапан),⁸²

2. Рад на отцепљењу државне територије;

3. Примање незаконитих финансијских средстава из Немачке.⁸³

Треба поменути да су тадашњи министар војске и морнарице, армијски генерал Милан Недић (каснији председник колаборационистичке владе у окупираној Србији 1941–1944. године) и Димитрије Љотић били у рођачким односима и да су везу одржавали преко Недићевог шефа кабинета, пуковника Милоша Масаловића, који је био члан „Збора“. Недић је, у време док је био министар војске и морнарице, примао писма од Љотића у којима су одређене особе означаване као комунисти, атеисти, англофили, про совјетски оријентисани, антиосовински расположени и слично, уз захтев да буду уклоњени са функција.⁸⁴ Љотић писма није директно слао Недићу већ их је адресирао на пуковника Масаловића који их је затим предавао Недићу. Тада се спекулисало да је, захваљујући Недићу, Љотић користио штампарију Генералштаба

⁷⁷ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 84.

⁷⁸ Званично решење је издато 16. новембра 1940. године (исто, стр. 94).

⁷⁹ Надзору власти тада је избегао и генерални секретар „Збора“ Милорад Мојић који, као и Љотић, из непознатих разлога није ухапшен већ је стављен под жандармеријски (полицијски) надзор.

⁸⁰ Љотић се све до 27. марта 1941. године сакривао код пријатеља у Београду.

⁸¹ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 87.

⁸² Не треба сметнути с ума да се то догађало у јесен 1940. године док је Краљевина Југославија још увек покушавала очувати своју неутралност, дакле, пре приступања блоку сила Осовине у пролеће 1941. године.

⁸³ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 87.

⁸⁴ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 83.

Југословенске краљевске војске (ГШ ЈКВ) за штампање својих профашистичких новина и списа. Међутим, у званичној истрази, која је спроведена током новембра 1940. године, утврђено је да то није истина, већ да је Љотић илегално штампао своја дела и новине у Ковачици (у Банату) где су пронађени илегална штампарија и материјал и ухапшени одговорни који су одмах приведени правосуђу.⁸⁵

У време док се дешавала афера око „Збора“, без положаја у Влади остао је и армијски генерал Милан Недић. Наиме, он је у Краљевини Југославији стајао на позицијама српског национализма (прво српског, затим интегралног југословенског, а затим поново српског) и конзервативизма са снажно израженим франкофилским сентиментом.⁸⁶ Међутим, после пораза и слома Француске, у сукобу са Немачком (којој се нешто касније прикључила и Италија) у пролеће и лето 1940. године, био је захваћен малодушношћу, дефетизмом и уверењем да нико не може спречити силе Осовине да победе у Другом светском рату који је био у току⁸⁷ и био је, заједно са још неким политичким и војним чиниоцима у Краљевини Југославији, убеђен да Велика Британија не може помоћи, те да би рат са силама Осовине био кобан по земљу.⁸⁸ Када је Мусолинијева Италија, 28. октобра 1940. године, напала Грчку, ситуација по Југославију се додатно искомпликовала. Истог дана, имајући у виду најновији развој догађаја, Милан Недић је кнезу намеснику Павлу Карађорђевићу поднео меморандум у којем је изложио немоћ Југославије у новонасталим околностима и предложио, како би се ситуација макар мало поправила, моментални напад на Грчку и заузимање Солуна пре него што у њега стигну Италијани. То је, у суштини, био акт издаје према грчком савезнику и отворено сврставање на страну сила Осовине, што је кршило тада прокламовану политику неутралности које се држала Краљевина Југославија. Кнез намесник Павле Карађорђевић и југословенски политички врх прихватили су, на седницама Крунског савета, 28. и 31. октобра и 1. новембра 1940. године⁸⁹, одлуку о заузимању Солуна, али уз оgradu да то треба учинити тек када и ако Грчка капитулира у сукобу са Италијом, а не пре, како је предлагао Недић.⁹⁰ Одлука о заузимању Солуна образлагана је закључком да је за Грчку свакако боље да се у Солуну нађе Југославија него Италија.⁹¹ Италијански одговор на ове југословенске планове било је бомбардовање Битоља 5. и 6. новембра 1940. године, које је касније правдано грешком, иако је суштински било упозорење Југославији да не шаље своје трупе у Грчку. Због свега наведеног, а највише због става

⁸⁵ АЈ, фонд Министарства унутрашњих послова /14/, фасцикла 22, документ 170. Овом приликом се захваљујем колеги историчару са Института за новију историју Србије из Београда др Александру Стојановићу који ми је скренуо пажњу на овај документ.

⁸⁶ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 83.

⁸⁷ Други светски рат отпочео је 1. септембра 1939. године нападом Немачке на Пољску.

⁸⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988., str. 281; Поменути ставови ће Недића касније одвести у колаборацију са окупатором у Другом светском рату.

⁸⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 53.

⁹⁰ Кнез намесник Павле је на седницама Крунског савета говорио да се од њега не може тражити да мучи напада савезничку земљу и то ону из које је долазила његова супруга.

⁹¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 53.

да Грчку треба напасти одмах а не по капитулацији, кнез намесник Павле Карађорђевић је извршио притисак на Милана Недића, који је, 6. новембра 1940. године, поднео оставку на место министра војске и морнарице. На његово место постављен је армијски генерал Петар Пешић. Треба рећи и то да, иако је Југославија била званично неутрална, у пракси се није тога доследно придржавала. Храбро је одбила захтев Немачке за транзит помоћи које је ова земља упутила Италији којој није најбоље ишло у рату са Грчком (штавише, губила га је). Са друге стране, омогућила је Грчкој да на тлу Југославије организује складишта хране и муниције.⁹²

„Збор” од забране до државног удара 27. марта 1941. године

Иако је јавност очекивала судски процес ухапшеним „зборашима”, до тога никада није дошло. Наиме, тадашња међународна ситуација налагала је да се читав случај за-ташка и да се о томе ћути.⁹³ Покретање процеса који би индиректно теретио и нацистичку Немачку могао је донети озбиљне проблеме Југославији и угрозити њену прокламовану политику неутралности. Ухапшени „збораша” ипак нису пуштени на слободу. Већина њих, 18. јануара 1941 године, интернирана је у варошицу Брус на обронцима Копаоника, док су остали још раније интернирани по разним другим местима.⁹⁴

„Збор” је после забране рада своју активност, у периоду од краја октобра 1940. до краја марта 1941. године, наставио илегално. Њихова управа – Старешинство наредила је чланству да сачува дисциплину и да сваки члан, који је био на саслушању у жандармерији (полицији), о томе сачини извештај и достави га својим надређенима. Даље акције у овом периоду Старешинство овог покрета усмеравало је нарочито против владе која их је прогонила⁹⁵ и против припадника КПЈ. Такође, Старешинство је наредило да се формирају омладинске радне чете које су званично требале да, у случају избијања рата, помажу војним и жандармеријским (полицијским) јединицама у позадини ради хватања сумњивих лица, лица која шире панику, непријатељских падобранаца и сличних.⁹⁶ Међутим, како ће се показати у Априлском рату, ове чете ће послужити за сасвим друге сврхе. Касније, у току Другог светског рата, оне су постале клице и језгро припадника Српског добровољачког корпуса, колаборационистичке јединице које је народ називао „љотићевци”. Што се тиче штампања листа „Збор”, оно је било забрањено, а лист је проглашен за илегалан. Ипак, лист се и даље појављивао. Иако су влада и кнез намесник Павле Карађорђевић чинили све да се заплене и његово штампање онемогући, „збораша” – упорни и фанатични какви су били, стално су налазили начина да га штампају и растурају.⁹⁷ Због тога се јавила сумња да је „Збор” имао помагаче унутар државне

⁹² Исто, стр. 54.

⁹³ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 87.

⁹⁴ „Збораша” су остали у интернацији све до 27. марта 1941. године.

⁹⁵ „Збораша” су тврдили да је до њихове забране дошло због утицаја Велике Британије и Сједињених Америчких Држава (САД) као и због притиска прозападних кругова унутар југословенске владе.

⁹⁶ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984., стр. 96.

⁹⁷ Исто, стр. 96-97.

администрације Краљевине Југославије или да је материјал кријумчарен илегално преко границе, уз помоћ немачких нациста.⁹⁸

Међутим, чак и у време када је „Збор” био забрањен, његов вођа Димитрије Љотић обратио се, 25. децембра 1940. године, писмом кнезу намеснику Павлу Карађорђевићу у којем је побијао оптужбе на свој и рачун свог покрета, оптуживао противнике говорећи да чине безакоња и захтевао да она престану, а да гоњење њега и његовог покрета остане како би се кнез намесник Павле уверио да су оптужбе на рачун „Збора” неистините.⁹⁹ Није познато да ли је кнез намесник Павле Карађорђевић добио ово писмо и да ли је уопште одговорио на њега.

Од државног удара до капитулације у Априлском рату (27. март – 18. април 1941. године)

Велики притисак Немачке на Југославију крајем 1940. и почетком 1941. године резултирао је потписивањем Тројног пакта 25. марта 1941. године у Бечу. Тиме је Југославија приступила силама Осовине (Немачкој, Италији и Јапану). То је изазвало велико незадовољство у земљи, првенствено припадника српског народа и војске, што је довело до демонстрација и државног удара 27. марта 1941. године (предводили су га армијски генерал Душан Симовић и бригадни генерал Боровоје Мирковић), чиме је оборена влада Драгише Цветковића. Кнез намесник Павле Карађорђевић је ухапшен (нешто касније је предат Британцима који су га интернирали у Кенију¹⁰⁰), а краљ Петар II Карађорђевић је проглашен пунолетним и предата му је власт, иако је она била само формална, а у суштини су је држали људи који су извели државни удар. Формирана је нова влада на челу са армијским генералом Душаном Симовићем.¹⁰¹

Сам Љотић није имао непосредна сазнања о припремама за државни удар. Међутим, до њих је, на непознат начин, дошао владика (епископ) СПЦ Николај Велимировић (са којим је Љотић одавно одржавао одређене везе). Владика Велимировић је, по добијању информација о пучу, о томе обавестио Љотића и саветовао га да учествује у њему. Владика Николај је у свом савету отишао још даље и, штавише, рекао Љотићу да би требало учествовати у новој влади ако државни удар успе. Димитрије Љотић је, после краћег размишљања и саветовања са сарадницима, а уверен да је државни удар уперен само против кнеза намесника Павла и Цветковићеве владе¹⁰²

⁹⁸ Исто, стр. 97.

⁹⁹ Димитрије Љотић: *Љотићево писмо кнезу Павлу од 25. децембра 1940*, Наша борба, 12. октобар 1941. године.

¹⁰⁰ Кенија је у то време била британска колонија.

¹⁰¹ У државном удару 27. марта 1941. године одређену улогу имале су и британске обавештајне службе. Наиме, Велика Британија, која се у том тренутку сама борила против нацистичке Немачке и фашистичке Италије (будући да је Француска била капитулирала, а САД и Совјетски Савез (СССР) још увек нису били у рату) желела је пад Цветковићеве владе у Југославији и успостављање нове која би била против осовински настројена. Тиме је Велика Британија желела стећи макар једног савезника на европском континенту који би био против Немачке, Италије и Јапана.

¹⁰² Димитрије Љотић и његов покрет су идеолошко-политички подржавали опредељење Југославије за силе Осовине (Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 375.).

који су, прогнали њега и његов покрет, прихватио епископов савет да подржи државни удар.¹⁰³ Нова влада, на челу са Душаном Симовићем, одужила им се тако што су сви „збораша“ из интернације пуштени на слободу, а прекинути су и сви судски поступци који су против њих били у току.¹⁰⁴ Сам Љотић и остали који су били у илегалу сада су поново могли слободно да се крећу и делају. Што се тиче уласка у владу, Љотић и „збораша“ у њу ипак нису примљени, јер су се томе жестоко успротивили неки од Симовићевих сарадника, а нарочито др Бранко Чубриловић.

Иако Симовићева влада није званично отказала Тројни пакт, а Немачкој пуч представила као чисто унутрашње питање Југославије, Хитлер и остали нацисти су одмах наредили напад на Југославију и њено уништење. Хитлер је сматрао да је нова југословенска влада одбацила Тројни пакт, да је била састављена од британских присталица и везана за ту земљу и да је могла, у повољном тренутку, да се повеже са Грчком (која је у то време ратовала са Италијом) и образује јужни европски фронт, чиме би омогућила британским снагама да остану на европском континенту.¹⁰⁵ Уз то, Хитлер је био на становишту да би такав фронт могао озбиљно, са бока, угрозити немачке операције против СССР-а на Источном фронту које су у то време већ увелико биле планиране. Симовићева влада, са друге стране, није била на висини историјског задатка и скоро да није ништа чинила или је то чинила веома опрезно и споро (из страха да се не испровоцира немачко-италијански напад¹⁰⁶), на побољшавању изгледа за одбрану земље. То је, на крају, довело до војне катастрофе у Априлском рату.

Напад Немачке на Југославију (а такође и тзв. Априлски рат) отпочео је 5. априла 1941. године у 22 часа препадом немачких снага на југословенска гранична осигурања, а нарочито на граничне карауле у непосредној близини комуникација преко границе, о чему, из непознатих разлога, југословенска Врховна команда никада није била обавештена.¹⁰⁷ Наредног дана, 6. априла 1941. године, нападу су се прикључиле Италија и Мађарска (која је била у савезу са Силама Осовине).¹⁰⁸ После препада на пограничне патроле, немачке снаге су форсирале Дунав из Румуније (из правца Дробете Турн Северина) око 2 часа ујутру, 6. априла. Те снаге (једна ојачана получета из пука „Бранденбург“ група „Ђердап“ – Ђердапски одред) препадом су заузеле Сипски канал на фронту V југословенске армије.¹⁰⁹ Затим је уследио општи напад праћен масовним бомбардовањем Београда које је почело око 6,45 часова, као и издајом про усташки оријентисаних хрватских јединица у југословенској војсци. Иако су, упркос општем слому и разорном деловању пете колоне, те

¹⁰³ Да преломи и донесе поменути одлуку допринео је и позив од једног од људи који су планирали државни удар – армијског генерала Богољуба Илића Љотићу да учествује у новој влади која би била основана после државног удара.

¹⁰⁴ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 102.

¹⁰⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 386–387.

¹⁰⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 91.

¹⁰⁷ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984, str. 279.

¹⁰⁸ Истог дана, 6. априла 1941, Немачка и Италија су нападе и Грчку.

¹⁰⁹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine...*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984, str. 279.

дефетизму многих команданата, бројне јединице на појединим секторима фронта пружиле снажан отпор,¹¹⁰ то није променило општу лошу ситуацију, па је Југославија капитулирала 18. априла 1941. године, док су краљ и влада побегли из земље и на крају се сместили у Лондону где су провели цео рат.¹¹¹ Што се тиче Љотића и „збораша“, они се нису часно држали у Априлском рату. Многи од њих нису били вољни да се боре против држава чији су им политички системи били узор политичког и сваког другог деловања, те су стога слабо или никако извршавали своје задатке у војним и жандармеријским (полицијским) јединицама у којима су служили. Поједини од њих чак нису извршавали предвиђене и поверене задатке већ су их саботирали омогућавајући немачким снагама даље напредовање. С пропашћу Југославије и успостављањем окупације, за Љотића и остале „збораше“ наступило је њихових „пет минута“.

Политичко деловање за време окупације и колаборација са окупаторима

Окупаторска подела Југославије

После капитулације Југославија је подељена између Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске¹¹². Немачка је анектирала највећи део Словеније (осим области око Љубљане и Новог Места). Италија је анектирала област Љубљане и Новог Места у Словенији, Далмацију од околине Задра до Сплита (закључно са овим градом), сва јадранска острва изузев Брача и Хвара, те Боку Которску са делом црногорске обале (Будва). Мађарска је анектирала Бачку, Барању и Прекомурје у Словенији, док је Међумурје у Хрватској држала под окупацијом. Косово и Метохију (без северног Косова, Вучитрна и Подујева и дела који је обухватао Штрпце, Качаник, Косовску Витину и део Косовског Поморавља јужно од Гњилана), западну Македонију и делове Црне Горе (Тутин, Рожаје, Плав, Гусиње, Тузи и Улцињ) Италија је припојила тзв. Великој Албанији која је била под њеном контролом, док је Црну Гору (којој су припојени и Сјеница, Нова Варош, Пријепоље и Прибој) ставила под управу свога гувернера.

Бугарска је окупирала Македонију, Пиротски (изузев белопаланачког среза) и Врањски округ са Грделичком клисуром (изузев лесковачког, власотиначког и јабланичког среза (седиште Лебане, данас су то општине Лебане и Медвеђа)), област Тимока (десна страна реке, низводно од Зајечара до Дунава) и део Космета (који је обухватао Штрпце, Качаник, Косовску Витину и део Косовског Поморавља јужно од Гњилана). Србија је сведена на преткумановске границе (углавном, пошто су јој формално додати Нови Пазар, север Косова, Вучитрн и Подујево, али и одузети Пирот и Врање) и стављена директно под немачку окупациону управу. Банат је формално остављен у

¹¹⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, I, Nolit, Beograd, 1988, str. 389.

¹¹¹ Сам акт капитулације потписан је 17. априла 1941. године, а ступио је на снагу наредног дана, 18. априла, у 12 часова.

¹¹² Бугарска се прикључила комадању Југославије 19. априла 1941. године и тим чином се аутоматски укључила у Други светски рат.

саставу Србије, али је фактички био под управом Немаца, тј. фолксдојчера.¹¹³ Од Хрватске, Босне и Херцеговине, Срема, Брача и Хвара створена је колаборационистичка Независна Држава Хрватска (НДХ), на челу са екстремним хрватским националистичко-фашистичким усташким режимом Анте Павелића.¹¹⁴ Сама НДХ била је, демаркационом линијом, скоро по половини подељена на немачку и италијанску утицајну зону.¹¹⁵

Успостављање окупационе и колаборационистичке управе у Србији

Прве мере за успостављање окупационог апарата Немачка је донела још пре напада на Југославију. Наиме, 3. априла 1941. године, Одељење ратне управе Команде позадине немачке Копнене војске издало је наредбу којом је предвиђено оснивање руководећег органа целокупне управе за немачко окупационо подручје у Југославији.¹¹⁶ Неколико дана по капитулацији, 20. априла 1941, оформљен је Штаб немачког војноуправног команданта који је представљао највишу инстанцу окупационе управе и којем су биле потчињене све остале окупационе и колаборационистичке институције у Србији. Свега два дана касније, 22. априла, на дужност војног заповедника постављен је генерал-потпуковник Хелмут Ферстер,¹¹⁷ за на-

¹¹³ Од почетка 1942. године, у оквиру умањене Србије стављене под немачку окупациону управу, своју окупациону област добијала је и Бугарска. Наиме, још од почетка окупације 1941. године, одређени број бугарских војника био је распоређен на железничким пругама Ниш–Пирот–Софија и Ниш–Скопље као испомоћ немачким трупама. Међутим, како би се немачке снаге ослободиле за борбу у другим крајевима Југославије и ван ње, Немци су, од почетка 1942. године, предавали Бугарима делове окупирани Србије. То се најпре догодило 15. јануара 1942, када су бугарске трупе запоселе нишки, топлички (седиште у Прокупљу), лесковачки, крушевачки, зајечарски, моравски округ (седиште овог последњег било је у Ћуприји) и подујевски крај на Космету. Друго бугарско проширење догодило се 16. јануара 1943. и оно је ишло све до Дрине, а остварено је запоседањем краљевачког, чачанског, ужичког, рашког, новопазарског и ивањичког краја, као и севера Космета и вучитрнског краја. Коначно, треће бугарско проширење извршено је 1. јула 1943. запоседањем територије све до Дунава на северу. Тако су под непосредном окупацијом немачких трупа у Србији остали само Београд са околином и део територије у западној Србији (оивичена Савом на северу, Дрином на западу, планинама Повлен, Маљен и Суворбор на југу, док је на истоку линија ишла нешто мало источније од долине Колубаре). Треба рећи и то да су бугарске трупе на подручјима које су запоседале биле под немачком врховном командом и да су у свим запоседнутим подручјима ипак остајали одређени контингенти немачких војника. О свему наведеном, види: Boro Mitrovski, Venceslav Glišić, Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945, Međunarodna politika*, Beograd, 1971.

¹¹⁴ Источни Срем са Земуном само је формално био у саставу НДХ, а фактички је био под немачком окупацијом све до 10. октобра 1941. године, када је и фактички предат под власт НДХ. До поменутог датума, у источном Срему, НДХ је имала само цивилне представнике власти, док су војну власт вршиле немачке трупе.

¹¹⁵ О окупаторској подели Југославије у Другом светском рату види: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, Nolit, Beograd, 1988, str. 25-51.

¹¹⁶ Драган Алексић, *Проверда Србије у Другом светском рату*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2002, стр. 129.

¹¹⁷ Немачки окупациони војни заповедници Србије током Другог светског рата били су: генерал-потпуковник Хелмут Ферстер (22. април – 4. јун 1941), генерал-мајор Лудвиг фон Шредер (4. – 18. јун 1941), генерал-мајор Хајнрих Данкелман (18. јун – 16. септембра 1941), генерал пешадије Франц Беме (16. септембар – 4. децембар 1941) и генерал артиљерије Паул Бадер (4. децембар 1941 – 26. септембар 1944). Дана 26. септембра 1944. године, услед надирања јединица НОВЈ и Црвене армије, институција Штаба немачког војноуправног команданта је угашена. Ради задржавања контроле над окупираним Србијом била је формирана немачка Армијска група Србија којом је командовао генерал пешадије Ханс Гу-

челника његовог Управног штаба (који се бавио цивилним пословима и био одвојен од Војног којем је командовао сам генерал-потпуковник Ферстер) именован је др Харалд Турнер, а за специјалног опуномоћеника за привреду (економију) Франц Нојхаузен који је био и генерални конзул.¹¹⁸

Успостављањем окупационе управе однос према цивилном становништву постао је веома строг и непријатељски (убијање људи, као најекстремнији вид поменутог односа, отпочело је већ 19. априла 1941, свега дан по капитулацији¹¹⁹), а народ у Србији је означаван као вероломан, превратнички, разбојнички и бандитски. Услови живота (и материјални и психички) постали су веома тешки, готово неиздрживи. Све то имаће великог утицаја на касније избијање устанка против окупатора и колаборациониста.

Ипак, Немцима је од почетка било јасно да морају успоставити какву-такву домаћу колаборационистичку управу да би лакше владали. Они су је, у прво време, замишљали као вид техничке подршке на терену, чији би основни задатак био да брине о редовном функционисању државних органа и јавних установа у земљи.¹²⁰ Тако су одлучили да успоставе тзв. Савет комесара у који су ушли представници дела српских грађанских странака који су били германофилски оријентисани још пре рата, као и антикомунистичко настројени жандармеријски (полицијски) функционери.¹²¹ Савет комесара је, по немачком наређењу, формиран 30. априла 1941, док је јавност са тиме упозната 16. маја.¹²² У њему су главну улогу имали некадашњи сарадници Милана Стојадиновића и припадници „Збора”. Сам Љотић није ушао у Савет комесара. Он се Немцима понудио, говорећи да је отворен за сарадњу, али су га они тај пут одбили, проценивши да је изразито непопуларан у Србији, па би тако сметао функционисању колаборационистичке управе. Ипак, прихватили су да у Савет комесара уђу његови сарадници.¹²³

За председника комесарског савета именован је Милан Аћимовић који је у исто време постао и комесар Министарства унутрашњих послова, док су из Љотићевог „Збора” комесари постали инжењер Милосав Васиљевић (за Министарство привреде) и др Стеван З. Иванић (за Министарство народног здравља и социјалне политике). Када је, у августу 1941,¹²⁴ др Гојко Грђић поднео оставку на место комесара

стаф Фелбер. Он се налазио на челу свих немачких и колаборационистичких јединица. Поменута група армија расформирана је 27. октобра 1944. године услед пораза од снага НОВЈ и Црвене армије. Тиме је и генерал пешадије Фелбер остао без свог командног места.

¹¹⁸ *Војни заповедник Србије преузео је власт*, Општинске новине, 24. април 1942. године.

¹¹⁹ Прва убиства цивила (махом српских) у окупираној Србији догодила су се 19. и 20. априла 1941. у Зрењанину (град се у то време звао Петровград док је још раније био познат као Велики Бечкерек). Поциниоци су били Немци.

¹²⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 125.

¹²¹ У Савет комесара нису ушли чланови Земљорадничке странке, Социјалистичке партије Југославије (СПЈ) и КПЈ.

¹²² Ново време (дневне новине), 16. мај 1941. године.

¹²³ „Збор” је фактички деловао од првих дана окупације, иако је формалну дозволу за рад од немачких окупатора добио 25. маја 1941. године. Наравно, више није користио име Југословенски народни покрет „Збор” већ се сада називао Народни покрет „Збор”. Дакле, префикс „југословенски” био је избачен из имена.

¹²⁴ Није могуће утврдити тачан датум Грђићеве оставке, јер његово писмо, у којем се наводи да подноси оставку, није датирано. Зна се само да је писано током августа 1941.

Министарства цена и надница, на његово место доведен је још један члан „Збора” – Божидар Дарко Петровић. Што се тиче Љотића, он је, после разорне експлозије вагона са муницијом на железничкој станици у Смедереву (муниција је била намењена за немачку војску која се припремала за напад на Совјетски Савез), 5. јуна 1941. године постављен за изванредног комесара за обнову тог града.¹²⁵ Тако је Љотићевом покрету од првих дана окупације омогућено да учествује у колаборационистичкој управи и да на тај начин врши промоцију и реализацију својих идеја и програма који су на изборима пре рата стално доживљавали тежак пораз и да временом, како се ситуација на светским фронтима погоршавала на рачун Немаца, код њих стиче све већу подршку. Што се тиче Савета комесара, он је, крајем маја 1941, уз немачку дозволу,¹²⁶ формирао и своје снаге – жандармерију (полицију) која је била лако наоружана. То је била прва колаборационистичка оружана јединица у окупираној Србији.

Формирање владе „народног спаса” Милана Недића

Сурова окупациона управа, тежак живот, жеља за слободом и покољи српског живља у тзв. НДХ које су вршиле усташе довеле су до устанка народа у Југославији.¹²⁷ Иако су се први отпори окупацији јавили готово одмах након капитулације (наиме, увече 20. априла 1941. године непозната лица пуцала су на немачку патролу у Београду), тек је напад Немачке и њених савезника на Совјетски Савез (22. јуна 1941) довео до устанка. У њему су учествовале две устаничке војске: партизани (Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ)), под вођством КПЈ, и четници Драгољуба Михаиловића (Југословенска војска у отаџбини (ЈВУО) или равногорци). Језгро ЈВУО чинили су официри бивше ЈКВ који нису признали акт капитулације. Партизанску војску (формирану 27. јуна 1941) предводио је Јосип Броз *Тито*, генерални секретар КПЈ (који ће на крају рата добити чин маршала), а равногорску пуковник Драгољуб Михаиловић (који је касније унапређиван од југословенске емигрантске владе у Лондону, тако да је на крају имао чин армијског генерала). Устанак је отпочео 7. јула 1941. године акцијама партизана у Србији (устанак се убрзо проширио и на све остале крајеве Југославије и није престајао све до краја Другог светског рата 9/15. маја 1945. године, а резултирао је ослобођењем земље од окупације). Веома брзо, 19. августа 1941, основана је и равногорска војска која се, 31. августа 1941, прикључила устанку.

Устаници су низали успехе. Ослобођени су многи градови и села и створене стране слободне територије. То је уплашило немачке окупационе представнике, тим пре што ни они, а још мање слаби савет комесара са слабо наоружаном жандарме-

¹²⁵ Експлозија од 5. јуна 1941. године изазвала је велике жртве и разарање Смедерева. Рачуна се да је у тој несрећи погинуло око 2 500 људи.

¹²⁶ Жандармерија је формирана крајем маја 1941. а немачке окупационе власти издале су саму дозволу нешто раније, тачније 6. маја 1941. године.

¹²⁷ Првенствено српског, црногорског, македонског и словеначког народа, али су учествовали и делови хрватског и муслиманског (бошњачког) народа, с тим што су та два народа ипак, нажалост, већински подржавали тзв. НДХ.

ријом (полицијом) која у многим случајевима није желела да се бори против својих сународника у устаничким јединицама, па се или предавала или прелазила на њихову страну,¹²⁸ нису били у могућности да смире ситуацију и угуше устанак и поред примене сурових репресалија и злочина. Мислећи да ће тим потезом (уз поменуте сурове и злочиначке репресалије) успети да преокрену ситуацију и одврате српски народ од подршке коју је пружао устаницима, Немци су, средином августа 1941, одлучили да дозволе формирање једне јаче колаборационистичке владе у Србији (као узор узета је колаборационистичка влада која је у то време постојала у Грчкој) са сопственим оружаним одредима који би били боље наоружани.¹²⁹ Међутим, искрсло је питање ко би могао бити на челу једне такве владе. Милан Аћимовић није имао потребан ауторитет, док су остали разматрани кандидати били неподобни из различитих разлога. На крају, Немцима се поново јавио Димитрије Љотић који је предложио свог рођака армијског генерала Милана Недића. Љотић је Немцима скренуо пажњу на Недићев меморандум из јесени 1940. године. Они су прихватили Љотићеву сугестију, па је тако Недић, после дужег убеђивања и размишљања (нарочито од стране др Едмунда Фезенмајера,¹³⁰ немачког дипломате задуженог за задатке од највећег значаја¹³¹), а под утицајем својих ставова о рату, одлучио да прихвати понуду.

Пут за формирање нове колаборационистичке владе отворио је Димитрије Љотић који је својим „зборашима“ који су били чланови савета комесара наредио, 23. августа, да поднесу оставке. Тако је савет комесара пао да би већ 29. августа била формирана колаборационистичка влада Милана Недића коју су њене присталице називале влада „народног спаса“. Ову владу, као и ранији савет комесара, чинили су прогермански оријентисани појединци из дела српских грађанских странака и људи изразите антикомунистичке оријентације. „Збор“ је поново имао своје чланове у влади. То су били министар правде др Чедомир Марјановић и министар народне привреде инжењер Михајло Олћан.¹³² Сам Љотић одбио је учешће у влади, али је вршио велики утицај, тим пре што је убрзо основао своју „зборашку“ војску и био рођак Милана Недића. Осим тога, он је уживао велико поверење Немаца и са њи-

¹²⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015., стр. 133.

¹²⁹ Треба напоменути да колаборационисти у Србији (савет комесара Милана Аћимовића и влада армијског генерала Милана Недића) и Грчкој (влада генерал-потпуковника Георгиоса Цолакоглуа, влада др Константиноса Логотеропулоса и влада Јаниса Ралиса), за разлику од оних у Француској чији је парламент власт пренео на маршала Филипа Петена и тиме му дао неку форму легитимитета, нису имали никакав легитимитет: уместо у политичкој вољи народа сво извориште њихове власти било је у окупатору и везано за његове ратне интересе. О томе види: Александар Стојановић, Душан Р. Бајагић, *Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: компаративна анализа француског, грчког и српског искуства*, Зборник радова *Историја и географија: сусрети и прожимања* (уредник Софија Божић), Географски институт „Јован Цвијић“ Српске академије наука и уметности, Институт за новију историју Србије, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 53–88.

¹³⁰ Др Едмунд Фезенмајер је познат и као један од твораца тзв. Независне Државе Хрватске (НДХ). Његово презиме се раније често у нашој историографској и другој литератури писало и изговарало као Везенмајер, иако је правилно Фезенмајер.

¹³¹ Драган Алексић, *Мисија Едмунда Фезенмајера у Србији 1941. године*, Зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 319–353.

¹³² Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 137.

ма је одржавао личне контакте, а уз то је имао право на интервенције у влади Милана Недића.¹³³ Иако су др Чедомир Марјановић и инжењер Михајло Олћан, у првој реконструкцији Недићеве владе која се одиграла 10. новембра 1942. године, смењени са својих положаја, то се нимало није одразило на утицај „збораша“ у њој, управо због поменутих разлога, а и због тога што су многи „збораша“ остали у влади на местима помоћника министара.

Српски добровољачки корпус (СДК) и „Одсек С“

Будући да се устанак и даље распламсавао, Димитрије Љотић је, почетком септембра 1941, преко министра народне привреде Михајла Олћана, понудио своје даље услуге окупаторима и колаборационистичкој влади Милана Недића тиме што је наговестио да би могао формирати своју „зборашку“ војску која би била релативно добро наоружана и која би се укључила, заједно са немачким и осталим колаборационистичким снагама, у борбе против партизанских и равнорских јединица. Тај предлог је убрзо прихваћен, па је тако, 15. септембра 1941. године, основана Српска добровољачка команда (СДК) (њени припадници су у народу постали познати под називом „љотићевци“) која је била релативно добро наоружана.¹³⁴ За њеног команданта постављен је пуковник Коста Мушички.¹³⁵ Оружане јединице СДК-а настале су од омладинских радних чета покрета „Збор“ основаних пре избијања Априлског рата. Сваки одред СДК-а био је подељен на три чете које су се, пак, делиле на по четири вода.¹³⁶ У ову формацију су, како је „Збор“ прописао, примане само особе које су биле „идеолошки свесне, национално и морално исправне и физички способне“.¹³⁷ Све чете имале су васпитаче из редова студената, учитеља, професора и свештеника. Омладинска организација „Збора“, називана „Бели орлови“, од почетка је у целости укључена у СДК. Идеолошка основа ових одреда била је иста као и целог покрета „Збор“ (фашистичка идеологија, борба против масона, Јевреја, комуниста, западњачког капитализма и уопште свих који нису делили „зборашке“ политичке циљеве и сматрали су да Србија треба бити независна и везана за нацистичку Немачку). У Смедереву су, ради борбе против партизана и равнатора, организовани прави терористички курсеви на којима су „љотићевци“ обучавани како да ликвидирају команданте и истакнуте активисте поменутих устаничких војски.¹³⁸

¹³³ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 144.

¹³⁴ Жандармерија, као до тада једина колаборационистичка оружана јединица, такође је у то време ојачана и добила је боље наоружање. Дана 3. марта 1942. године преименована је у Српска државна стража (СДС), мада су њене припаднике у народу звали „недићевци“.

¹³⁵ Команданти Српске добровољачке команде/Српског добровољачког корпуса у Другом светском рату били су: пуковник Коста Мушички (15. септембар – 7. децембар 1941), потпуковник Илија Кукић (9. децембар 1941 – 1. јануар 1943), поново пуковник (од августа 1944. године бригадни генерал) Коста Мушички (1. јануар 1943 – 27. март 1945) и бригадни генерал Миодраг Дамјановић (27. март – 9/15. мај 1945).

¹³⁶ У главној команди СДК-а, као и у штабу сваке његове јединице, све до краја Другог светског рата, налазио се по један немачки официр за везу.

¹³⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992., str. 415.

¹³⁸ Isto, str. 416.

Дана 1. јануара 1943. године, одлуком колаборационистичке владе Милана Недића, Српска добровољачка команда је реорганизована и преименована у Српски добровољачки корпус (СДК). То је урађено с тежњом да ове јединице што више добију војни изглед.¹³⁹ У његовом Статуту, између осталог, писало је да команданта СДК-а поставља председник владе, да преузимање, пријем и распоред осталих лица врши командант СДК-а (с тим што се за подофицире, капларе и редове то право може пренети на потчињене му команданте), да је служба у СДК-у државна и да начелно траје док постоји СДК, да су услови за пријем у СДК: да је пријављено лице српске националности, да није млађе од 18 година, да је беспрекорног владања¹⁴⁰ и потпуно национално и морално исправно, да је физички и ментално здраво, итд.

Од свог формирања 15. септембра 1941, па све до краја Другог светског рата, 9/15. маја 1945. године, када су СДК и покрет „Збор“ коначно уништени од стране јединица НОВЈ, припадници СДК-а су учествовали у бројним операцијама против партизана и равногораца. Упамћени су по својој немилосрдности и суровости у борбама (нарочито према партизанима од којих нису узимали заробљенике). Починили су бројне злочине над припадницима поменутих устаничких војски и њиховим симпатизерима, као и над цивилима. Остали су познати, нарочито по злочинима почињеним у пожаревачком крају и помагању Немцима у стрељању цивила у Крагујевцу октобра 1941.¹⁴¹ Такође, свесрдно су окупаторима помагали у прогонима и убијању Јевреја, следећи своју жестоку антисемитску идеологију. Све то, уз чињеницу да је „Збор“ проповедао фашистичку идеологију, довело је до тога да партизани (као коначни победници у Југославији у Другом светском рату) само припадницима СДК-а и усташама (који су такође следили фашистичку идеју) нису давали могућност амнестије и преласка у јединице НОВЈ.

Осим СДК-а, током целог Другог светског рата деловала је и обавештајна служба „Збора“, звана „Одсек С“, која је, како смо раније у тексту видели, основана 1935. године, заједно са самим Љотићевим покретом. Она је у периоду 1935–1941. године сачинила обимну картотеку и сакупила велики материјал о својим противницима, првенствено комунистима, Јеврејима и масонима за потребе када „Збор“ дође на власт.¹⁴² Све то „Одсек С“ је, са наступањем окупације 1941, предао немачким окупаторима и њиховој тајној политичкој полицији Гестапоу са којим је интензивно сарађивао за све време Другог светског рата.¹⁴³ Разуме се да је и „Одсек С“ био уништен од стране трупа НОВЈ, у исто време када и СДК и „Збор“, и да ни његовим припадницима није давана могућност амнестије и преласка у партизанске јединице.

¹³⁹ Isto, str. 418.

¹⁴⁰ Милисав Секулић, *Добровољачке јединице у формацијама генерала Милана Недића*, Зборник радова *Ратно добровољаштво Југославије у Другом светском рату* (уредник Новица Пешић), Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 2005, стр. 202-203.

¹⁴¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 418.

¹⁴² Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 84, податке такође видети и у: АС, фонд БИА, II/69, *Обавештајна служба СДК и „Збора“*.

¹⁴³ Чињеница да је „Одсек С“ имао обимну картотеку и велики материјал о својим политичким противницима сведочи о томе да је „Збор“ још пре Другог светског рата имао план да, не само политички, већ и физички уништи своје противнике, нарочито комунисте, Јевреје и масоне.

Утицају Димитрија Љотића и „Збора” у раду колаборационистичке владе Милана Недића (1941–1944. године)

Као што је већ речено, Димитрије Љотић и његов „Збор” вршили су велики утицај у колаборационистичкој влади, као и на самог Милана Недића. Многи истакнути припадници овог покрета директно су учествовали у изради бројних планова и пројеката Недићеве колаборационистичке владе. На првом месту била је културна политика. Као што каже историчар др Александар Стојановић, институционално посматрано, за стварање и спровођење културне политике Недићеве владе најзаслужнији су били Министарство просвете, на челу са професором Велибором Јонићем и његовим помоћником – писцем, правником и психологом Владимиром Велмар-Јанковићем, затим Председништво владе на челу са самим Недићем које је имало своје Одељење за пропаганду и политички покрет „Збор” који је имао своју штампу, држао предавања, јавне скупове и индоктринирао омладину.¹⁴⁴ Своје акције они су некада организовали самоиницијативно (али уз благонаклоне погледе колаборационистичке владе и Немаца), а некада у сарадњи са Недићевом владом и окупаторима.

Културна политика Недићеве владе садржала је снажну задржну и сталешку компоненту (и у томе се може видети велики утицај Љотићевог „Збора”). Ове компоненте су се, код колаборациониста, сматрале основним и нераздвојним делом српског националног бића и његове традиције и историје.¹⁴⁵ По колаборационистима, она је почивала на принципу да је појединац у потпуности подређен интересима и захтевима заједнице и то у свим аспектима људског живота. Може се рећи да је културна политика владе Милана Недића имала за циљ да створи тзв. „Нову Србију”, тј. нови вредносни систем и нову културу. Њена културна политика разликовала се од културне политике Краљевине Југославије, тј. била је екстремна, претерано конзервативна и скоро у потпуности изолационистичка и, као таква, није имала широку подршку српског друштва и његових културних кругова, тако да су се колаборационистичке власти (заједно са покретом „Збор”) трудиле да је спроведу на све могуће начине, примењујући репресију и претње.¹⁴⁶ Тако је вршен притисак на београдски Универзитет (са намером да буде „реформисан” по назадним поставкама), примењивани су дириговано издаваштво и строга и свеопшта цензура, те широко злоупотребљаване приватне и јавне установе културе (најпознатија од њих је злоупотреба Српске књижевне задруге од стране њеног „председника”, колаборационисте, наметнутог комесара ове културне установе др Светислава Стефановића, познатог симпатизера фашизма још пре избијања Другог светског рата.

Поред културне политике, утицај „Збора” био је приметан и у просветној политици. „Збораша”, као и остали колаборационисти, укључујући и Милана Недића, стајали су на становишту да је тзв. „Новој Србији” потребан много мањи број интелек-

¹⁴⁴ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 198.

¹⁴⁵ О томе види: Žarko Jovanović, *Političko raslojavanje seljaštva u Srbiji 1941. godine, Istorija 20. veka*, br. 1/1994, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1994, str. 97-107.

¹⁴⁶ И поред свега наведеног, огромна већина културних делатника у Србији није подлегла притисцима и сачувала је свој интегритет у Другом светском рату.

туалациа него што их је просветна политика Краљевине Југославије производила.¹⁴⁷ Сматрали су да је потребно што више стручно оспособљених земљорадника и занатлија. Тежиште у школовању стављено је на „васпитање у националном духу“¹⁴⁸ (наравно, све са екстремних националистичких и шовинистичких позиција и нетрпељивости према другим народима) и приклањању окупацији.¹⁴⁹ Циљ школовања требало је да буде стварање тзв. „новог Србина“ пошто су у време Краљевине Југославије, по колаборационистима, разни јеврејски и комунистички аутори тровали децу и омладину разним „субверзивним“ и „антисрпским“ идејама и идеологијама.¹⁵⁰ Образовање женске деце стављено је у потпуности у колаборационистичку визуру која је сводила жену на улогу домаћице и мајке, што је било у складу са прокламованом ултраконзервативном националном и културном политиком владе Милана Недића и покрета „Збор“, на челу са Димитријем Љотићем.¹⁵¹ Идеолози покрета „Збор“ (а нарочито Боривоје М. Карапанџић) залагали су се за посебан начин рада са децом. По њима, учитељ у „Новој Србији“ мора бити јака, морално и национална профилисана личност која ће својим примером усмеравати ученике. Инсистирало се на томе да учитељи учествују заједно за ђацима у свим активностима, са циљем да се створи посебна веза између њих.¹⁵²

„Збораша“ су се такође залагали за увођење задружних активности међу школском омладином,¹⁵³ а њихова „визија“ васпитања и образовања свој врхунац у целини доживела је у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци за чије је оснивање¹⁵⁴ идеју дао лично Димитрије Љотић који је, заједно са осталим руководиоцима „Збора“, био један од честих гостујућих предавача, као и у тзв. „Недићевом дечјем граду“ у селу Обилићево код Крушевца.¹⁵⁵

Треба напоменути да је школски план и програм у време окупације претрпео велике измене. На захтев Немаца из њих су уклањана сва места из којих би се иоле

¹⁴⁷ Радомир М. Тодоровић: *Наша интелигенција нас је издала*, Наша борба, 24. мај 1942. године.

¹⁴⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 279.

¹⁴⁹ Жарко Милошевић, Ђорђе Стаменковић, *Школство општине Сокобања 1834-1984*, Историјски архив „Тимочка Крајина“ Зајечар, Зајечар, 1984, стр. 64.

¹⁵⁰ М. Скобић: *Питање васпитања српске омладине. Од порнографије до Маркса, од школских клупа до шумских разбојништава... Какову је улогу одиграла и какав је утицај имала јеврејско-комунистичка „књижевност“ у нашој омладини за прошлих двадесет година*, Наша борба, 4. јануар 1942. године.

¹⁵¹ Тако је једна од промотерки колаборационизма у Другом светском рату Вера Пешић писала: *Нова српска жена треба бити природна, скромна, здрава, свесна и сарадница човеку без разматања која ће у својим недрима носити млеко националне обнове и имати пред собом један једини циљ – добро свог народа*. О томе види: Вера Пешић: *Проблем наше жене*, Обнова, 26. јул. 1941. године.

¹⁵² Боривоје М. Карапанџић: *Учитељ у новој Србији*, Наша борба, 14. јун 1942. године.

¹⁵³ Предислав Кубуровић: *Учитељ као покретач задругарства на селу*, Наша борба, 23. август 1942. године.

¹⁵⁴ Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци основан је Уредбом Недићеве владе од 4. августа 1942. године а отпочео је са радом 22. септембра исте године. Распуштен је, услед надирања партизанских и јединица совјетске Црвене армије, 3. октобра 1944. године, свега два дана пре логора Бањица код Београда који је распуштен 5. октобра 1944.

¹⁵⁵ „Недићев дечји град“ у Обилићеву код Крушевца формиран је 28. јуна 1944. године, а распуштен је, услед продора партизана и Црвене армије, после свега неколико месеци, тј. 3. октобра 1944. године, истог дана када и Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.

могло закључити да имају субверзивни и антинемачки карактер¹⁵⁶ док су, иницијативом самих колаборациониста, они свођени на оквире окупиране Србије и чишћење од свих успомена и асоцијација на југословенску државу и њену културу. Ишло се дотле да је придев „југословенски“ свуда мењан у „српски“.¹⁵⁷ Наравно, из школског плана и програма избацивани су и сви текстови за које је процењено да имају марксистички или либералистички карактер и тенденције.¹⁵⁸

Национална служба рада за обнову Србије (НСРОС) 1942–1944. године

Да би учврстила контролу над омладином, васпитала је у духу тзв. „Нове Србије“ и од ње створила тзв. „нове Србе“, другим речима да би међу њом пропагирала и учвршћивала екстремни национализам и шовинизам, као и послушност окупатору, колаборационистика влада Милана Недића, и овај пут под огромним утицајем и по предлозима „Збора“ (говорило се да омладина мора бити вођена разумним и искусним старешинством и да је код српског народа то најбоље остварено у „Збору“)¹⁵⁹, одлучила је да, 15. марта 1942. године, оснује тзв. Националну службу рада за обнову Србије (НСРОС). Окупатор је, наравно, дао подршку за њено оснивање, јер је имао користи од њеног рада (поготово на путевима, у објектима, предузећима и у рудницима), а уз то су људи држани подаље од, како се говорило, марксистичке, либералистичке и устаничке пропаганде.¹⁶⁰

Национална служба рада за обнову Србије била је организована, природно, по узору на немачку Радну службу Рајха.¹⁶¹ Њени припадници били су подвргнути режиму строге дисциплине по узору на војничку. За шефа ове организације постављен је „збораш“ др Ђуро Котур, помоћник министра за социјалну политику и народно здравље, а његов заменик постао је професор Милорад Марчетић, такође припадник Љотићевог покрета, који је нешто касније постао нови шеф НСРОС-а уместо др Котура. Служби у овој организацији били су подвргнути сви радно способни Срби од 17 до 45 година старости, а изузете су само особе које су биле упућиване на рад у Немачку, женска омладина и Роми и Јевреји као лица која не уживају грађанска права.¹⁶²

И у НСРОС-у је омладина била подвргнута пропаганди екстремног национализма и шовинизма, а припадници Љотићевог покрета су и овде, као и у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци и „Недићевом дечјем граду“ у Обилићеву код Крушевца, били једни од главних предавача. Тако је радна

¹⁵⁶ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 281.

¹⁵⁷ АС, Г-3, ф. 562, 81-36-42.

¹⁵⁸ АС, Г-3, ф. 79, 52-199-41.

¹⁵⁹ Вера Станковић: *Омладина и идеализам*, Наша борба, 12. јул. 1942. године.

¹⁶⁰ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 211.

¹⁶¹ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 374.

¹⁶² Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 212.

обавеза у НСРОС-у коришћена за политичку и националистичку индоктринацију.¹⁶³ Циљ је био изградња „новог Србина“ тј. „новог српског човека“.¹⁶⁴ Ипак, и поред свег напора који су уложили колаборационисти и окупатор, НСРОС није имала неког великог успеха у „васпитању“ омладине, а услед великог продора јединица НОВЈ и совјетске Црвене армије и слома окупаторске и колаборационистичке управе, ова организација је, у лето 1944. године, распуштена.

Пројекат сталешке и сељачке задружне државе (1942–1943. године) и српски цивилни/културни план (1942–1944. године)

Утицај Љотића и његовог покрета примећивао се и у самом пројекту уређења државе који су промовисали Милан Недић и остали његови сарадници који нису били припадници „Збора“. У питању је био покушај стварања сталешке и сељачке задружне државе, а поменуте две идеје су, подсетимо, биле најомилјеније међу „зборашима“. Цео пројекат, на чијој се изради отпочело крајем 1942. године, имао је три основне компоненте: пропагандну, са циљем да мобилише сељаштво у борбу против партизана и равногораца; политичку, са циљем ојачавања ауторитета Милана Недића и покушаја успостављања директнијег контакта његове владе са становништвом и идеолошку, која се уочава и самим називом пројекта државног уређења.¹⁶⁵ Као главни циљ оваквог уређења назначено је обезбеђење и унапређење духовног и материјалног живота Срба, а нарочито ојачавање и оснаживање сељака који су називани сталезом који је најотпорнији према разорним утицајима различитих интернационала. Село је представљано за узор државног и друштвеног уређења и темељ државног и националног живота Србије.¹⁶⁶

Што се тиче државне структуре која је била предвиђена овим пројектом сталешке и задружне државе, она је била следећа. Постојала би општинска, среска и окружна представништва, тј. већа. На челу поменутих административних јединица биле би тзв. старешине (с тим што би се старешине постављале чак и у приватне односе људи, нпр. постојале би старешине породичних задруга и сеоске старешине). Највише представничко тело у земљи био би тзв. државни сабор који би се састојао од 200 државних већника чији би мандат трајао три године. У њега би били делегирани представници срезова, града Београда, корпорација (сталешких организација) и појединци из редова заслужних грађана, а по својој функцији чланови државног сабора били би и сви чланови владе.¹⁶⁷ Избори за државни сабор били би, по предложеном пројекту, врло сложени и апсолутно подређени вољи извршне

¹⁶³ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 375.

¹⁶⁴ Симеон Керечки: *Смисао националне службе за обнову Србије*, Наша борба, 1. фебруар 1942. године.

¹⁶⁵ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 319.

¹⁶⁶ Стеван З. Иванић: *Село узор нашег друштвеног уређења*, Наша борба, 8. фебруар 1942. године.

¹⁶⁷ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 323.

власти, тј. владе. Наиме, избори би се вршили у одређеном дану у свим изборним јединицама, а то су срезови, окружна места, град Београд и сталешке организације. Међутим, бирачко право би имао веома узак круг људи. У срезовима би то били општински начелници (општинске старешине) и тзв. „народни прваци“ (а то су били истакнути домаћини које одреди окружни начелник, тј. окружни старешина, а у окрузима начелници/старешине округа, њихови заменици, окружни већници и тзв. „народни прваци“ које би, у овом случају, одређивала извршна власт, тј. влада.¹⁶⁸). Што се тиче сталешких/корпоративних организација (трговачка, индустријска, занатска, апотекарска, лекарска, адвокатска и инжењерска комора, Савез пољопривредних комора, Савез трговачких удружења, Савез занатлија, Српска заједница рада, Главни задружни савез и Главни савез српских земљорадничких задруга), оне би требало да бирају по једног представника за државни сабор, док би 80 представника постављао лично председник владе по свом избору.¹⁶⁹ Право да буде изабран имао би сваки Србин (само мушкарци), старији од 30 година, који није осуђиван за тзв. „нечасна дела“. Предвиђено је да се гласање врши јавно, прозивком. Државни сабор био је замишљен као саветодавни орган који би расправљао она питања која пред њега изнесе, не чак ни влада, већ само њен председник, дакле Милан Недић. Његово сазивање било би у надлежности владе која би именovala и председника поменутог тела.

Било је замишљено да на самом челу државе буде влада, тј. врховна државна управа, која би представљала државно и народно политичко вођство. На њеном челу био би државни старешина који би у исто време био и председник владе и вођа народа. Државни старешина имао би неограничену власт – давао би опште државне смернице, како влади/врховној државној управи, тако и државном сабору, а преко њега и целом српском народу.¹⁷⁰ Међутим, како је судбина окупиране Србије била у немачким рукама, тако је и судбина овог пројекта била у њиховим рукама. Немци нису желели да се у Србији успостави било каква јака управа (макар она била и колаборционистичка), тако да је поменути пројекат српске сталешке и сељачке задружне државе пропао почетком 1943. године, иако су српски колаборационисти планирали да га касније опет покрену.

Неки „збораши“ (на пример, инжењер Милосав Васиљевић) учествовали су и у писању тзв. српског цивилног/културног плана. То је био општи план националног живота у Србији у мирнодопским условима. Наравно, колаборационисти су претпостављали да ће у рату победити Немачка и њени савезници, па би тако то био план развоја Србије у нацистичкој Европи, који је, у време окупације, израђиван по налогу Велибора Јонића¹⁷¹ и Владимира Велмар-Јанковића¹⁷². Рад на њему отпочео је крајем 1942. године и био је подељен на четири сектора: биолошки, духовни, економски

¹⁶⁸ Исто, стр. 323-324.

¹⁶⁹ Исто, стр. 324.

¹⁷⁰ Исто, стр. 324.

¹⁷¹ Професор Велибор Јонић је пре Другог светског рата једно време био припадник „Збора“, штавише генерални секретар тог покрета.

¹⁷² Велибор Јонић је свесрдно помагао овај план, али је његова „душа“ и главни иницијатор био Владимир Велмар-Јанковић.

(привредни) и технички, а био је присутан и одређени број ван секторских и међу секторских питања. План је почивао на три основне тачке: деполитизацији, континуитету (дакле, да не зависи од промене власти у држави) и национализму, тј. вредносном уређењу живота према српским националним вредностима (али опет у њиховој екстремној варијанти). Треба рећи да српски цивилни/културни план ипак није био нешто за шта се „Збор” званично залагао и да су они његови чланови који су учествовали у његовој изради то чинили самоиницијативно, а не по наређењу својих надређених. Што се тиче судбине овог плана он, као и српска сталешка и сељачка задружна држава, никада није заживео. Због савезничких бомбардовања, надирања партизанских јединица и јединица совјетске Црвене армије и слома окупаторске и колаборационистичке управе, у лето 1944. године, рад на њему је престао, а све списе српског цивилног/културног плана Владимир Велмар-Јанковић је похранио у сеф Народне банке у Београду, где су их, по ослобођењу исте године, заплениле јединице НОВЈ.¹⁷³

Слом окупаторске и колаборационистичке управе у Србији и њено ослобођење, покушај стварања антикомунистичке војске у Словенији, смрт Димитрија Љотића и крај Другог светског рата

Дана 28. јула 1944. године, са подручја Берана и Андријевице у Црној Гори,¹⁷⁴ јаке снаге НОВЈ коначно су кренуле у дуго планирани продор у Србију¹⁷⁵ са циљем да се споје са локалним партизанским одредима (који су нарочито у јужној и источној Србији држали веће слободне територије) и да затим крену у опште ослобађање Србије као највећег и најважнијег дела Југославије. Са друге стране, кроз Румунију и Бугарску је ка Србији, у свом ослободилачком налету, незадрживо напредовала совјетска (руска) Црвена армија. Поменути догађаји изазвали су праву панику међу српским колаборационистима која се још више појачала када су на тло Србије (Југославије), код Кладова, 29. септембра 1944, ступиле јединице Црвене армије и спојиле се са снагама НОВЈ. Колаборационисти су, будући да су у потпуности били везани за силе Осовине, заједно са немачким окупаторима, покушавали да пруже отпор партизанима, а од краја септембра и Црвеној армији, али било је јасно да борбу за Србију не могу добити. Тако је, од средине септембра 1944, почело велико повлачење окупаторских и свих колаборационистичких јединица на запад, према Аустрији, Италији и Немачкој. Званичницима владе Милана Недића, Љотићевог „Збора” и свим осталима који су сарађивали са окупаторима није преостало ништа друго него да бекством спаса-

¹⁷³ О српском цивилном/културном плану види: Александар Стојановић, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2012.

¹⁷⁴ Đorđe Knežević, Bogdan Smiljević, Dragoljub Tmušić, *Istorija sa osnovama vojne istorije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980, str. 266.

¹⁷⁵ Поред поменутих партизанских јединица са подручја Берана и Андријевице у Црној Гори, у Србију су убрзо ушле и партизанске јединице са подручја Дурмитора и Пљеваља (такође у Црној Гори) и са подручја Рогатице и Вишеграда у Босни и Херцеговини (БиХ) (исто, стр. 266).

вају живе главе.¹⁷⁶ Београд, главни град Србије и Југославије, ослобођен је садејством јединица НОВЈ и Црвене армије, после жестоких уличних борби, 20. октобра 1944. године, а скоро цела територија Србије ослобођена је (сем малих делова данашње општине Шид, преко које се простирао Сремски фронт), 19. јануара 1945. године, када су немачке трупе истеране из Шида.

Иако се ситуација одвијала веома неповољно по њих, српски колаборационисти (а међу њима и Љотић са својим присталицама), који су се преко Босне и Херцеговине и Хрватске, заједно са окупаторима, повлачили на запад, и даље су гајили одређене наде да ће се вратити у Србију. Наиме, они су, делом због ратне психозе и пропаганде, а делом због немања алтернативе, веровали у сасвим нереални сценарио о скором распаду антифашистичке коалиције (АК) и сукобу капиталистичких чланица тог савеза (САД и Велике Британије) са Совјетским Савезом као комунистичком чланицом АК-е. Сви они су зато тежили да сачувају своје оружане снаге како би се у датом тренутку сврстали на страну капиталистичких држава у борби против Совјетског Савеза и нових југословенских власти предвођених КПЈ. Зато им је била потребна и одређена територија, а као погодну су означили Словенију, као најзападнији део Југославије који је био у директном контакту са Италијом и Аустријом у којој би биле, сматрали су, распоређене америчке и британске трупе. Словенију је осталим колаборационистима предложио управо Димитрије Љотић.¹⁷⁷ Он је замишљао да по сваку цену треба спречити потпуно ослобађање Југославије. Затим је планирао да у Словенији састави снажну антикомунистичку војску, састављену од свог СДК-а, Недићевог СДС-а, словеначких колаборационистичких јединица званих Бела гарда¹⁷⁸ и од делова колаборационистичких јединица хрватских домобрана¹⁷⁹, која би у датом тренутку, тј. када почне сукоб капиталистичких чланица антифашистичке коалиције са Совјетским Савезом, кренули у напад на власти и војне снаге Југославије предвођене КПЈ, поразила их и омогућила повратак краљу Петру II Карађорђевићу у земљу. У првим месецима 1945. године у Љубљани Љотић је чак успоставио контакт са челницима словеначких колаборациониста и постао централна личност окупљања свих антикомунистичких снага. Тако се у један мах чинило да се његов план о стварању антикомунистичке војске остварује.

¹⁷⁶ Димитрије Љотић, заједно са огромном већином својих сарадника и присталица, као и Милан Недић, његови министри и већина осталих сарадника, побегли су из Београда 4. октобра 1944. године. Неки од Љотићевих и Недићевих сарадника побегли су и раније, средином и крајем септембра 1944. године.

¹⁷⁷ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 399.

¹⁷⁸ Познати су и под називом Словеначка домобранска легија.

¹⁷⁹ Хрватско домобранство (познато и као хрватски домобрани) не треба мешати са Усташком војницом (познатијом као усташе). Наиме, у домобранима (који су били редовна војска тзв. НДХ) били су бројни и мобилисани хрватски сељаци и грађани који нису желели да се боре или нису делили фашистичку идеологију, док су у усташама били само они људи који су прихватили фашизам и екстремни хрватски национализам. Можда би најбоље поређење домобрана и усташа било са немачким војним снагама где би Хрватско домобранство било отприлике исто што и Вермахт (редовна немачка војска), а Усташка војница исто што и СС јединице (декларисани наци-фашисти и екстремни немачки националисти). Љотић у својој планираној антикомунистичкој војсци није желео усташе, будући да се „збораши“ и усташе (иако су обе формације прихватиле фашизам) нису међусобно трпели, јер су први били присталице екстремног српског, а други екстремног хрватског национализма.

Али, нешто пре поноћи 11. априла 1945. године, отпочела је велика офанзива НОВЈ на Сремском фронту који је пробијен наредног дана, 12. априла (тог дана су ослобођени и мали делови општине Шид које су држали Немци, усташе и домобрани, па се може рећи да од тог дана на територији Србије није више било ниједног непријатељског и колаборационистичког војника). Следећег дана, 13. априла, ослобођењем Винковаца у Хрватској разбијене су и последње немачко-колаборационистичке линије на Сремском фронту, тако да је пут НОВЈ на запад био широм отворен. Тај догађај је веома уздрмао поменуте колаборационисте који су се окупљали у Словенији, а убрзо се десио догађај који их је потпуно дотукао.

Наиме, Димитрије Љотић је тих дана неуморно обилазио своје и остале колаборационистичке јединице у Словенији, бодрећи их да одрже дух и да се припреме за борбе са трупама НОВЈ које су се, из дана у дан, неумитно приближавале. У Трсту у Италији, у којем су се у то време налазиле немачке трупе, састао се са високим чиновником немачког Министарства спољних послова Херманом Нојбахером, а тема је била пут српског патријарха Гаврила I Дожиха и владике Николаја Велимировића у Велику Британију и САД, где су намеравали да траже подршку за борбу против партизана у Југославији. Пошто се Нојбахер сложио са поменутим путем двојице званичника СПЦ (пут је, иначе, предложио Љотић), почеле су припреме за њихов полазак. Али, пре него што су кренули, патријарх Гаврило I и владика Николај затражили су да се посаветују са Љотићем који је, уз то, требало да им преда неке материјале које је желео да достави владама Велике Британије и САД.¹⁸⁰ Наиме, Љотић се надао да ће убрзо избити сукоб између савезника у антифашистичкој коалицији и да ће његов покрет и остали колаборационисти добити помоћ од поменутих влада у борби против јединица НОВЈ. Тако је, 23. априла 1945. године, Љотићу и његовим сарадницима (који су тада боравили у Илирској Бистрици) стигао позив од патријарха Гаврила I и владике Николаја да дођу у Италију, у град Горицу, да се посаветују и да им предају поменуте материјале за владе Велике Британије и САД. Истог дана, око 15 часова, Димитрије Љотић и његови сарадници (Ратко Живадиновић који је био за воланом, инжењер Светолик Лазаревић и судија Јован Сарачевић) кренули су аутомобилом ка Горици. Уз пут су, по договору, требало да сврате у градић Пивка (тада се звао Свети Петар) где би им Јаков Љотић, брат Димитрија Љотића, дао још неке материјале за патријарха Гаврила I и владика Николаја. Међутим, Јаков није дошао у Пивку већ је остао у Постојни (у којој је у то време борао), па је Димитрије Љотић одлучио да прво оду тамо и да затим наставе пут ка Горици. Међутим, то је одузело много времена, па су путовање морали наставити ноћу.¹⁸¹ Пре поноћи стигли су до Ајдовшчине код које се налазио мост порушен у једном од многобројних налета британске и америчке авијације. Испред моста био је знак упозорења који је у исто време показивао и правац којим треба обићи рушевине. Али, како је за воланом седео Ратко Живадиновић који је слабо видео иако је носио наочаре, он није приметио знак упозорења већ је, пуном брзином ударио у порушени мост, после чега се аутомобил сурвао у провалију. Димитрије Љотић је од удара остао на месту мртав, док су остали били тешко повређени, нарочито Жи-

¹⁸⁰ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 327.

¹⁸¹ Исто, стр. 327.

вадиновић који је умро неколико дана касније.¹⁸² Тако је покрет „Збор” остао без свог оснивача и вође. После два дана, 25. априла, Љотић је сахрањен у једној крипти код града Горице¹⁸³.

Истог дана, 25. априла, после сахране Димитрија Љотића, за новог вођу „Збор-а” проглашен је Јаков Љотић, брат Димитрија Љотића, који је био шеф Обавештајне службе СДК-а и један од начелника у кабинету председника колаборационистичке владе Милана Недића. Међутим, покрет „Збор” под новим вођом више није могао имати толики утицај као пре. Тако је настала ситуација у којој је огромна већина „збораша” и осталих колаборациониста почела да се бави питањима како да што пре побегне из Југославије у Италију и Аустрију, где би се предали британским и америчким трупама и како да, затим, не буду изручени новим југословенским властима предвођеним КПЈ. Четири дана касније, 29. априла, један део колаборационистичких јединица (међу њима и део СДК-а) и званичника (међу њима и део „збораша”) отпочело је, пред наступајућим јединицама НОВЈ, повлачење у Италију, на подручје Удина. Али, у градићу Палманова, нешто пре Удина, дочекали су их Британци који су их, 5. маја, разоружали и послали у логор Форли код истоименог града у северној Италији. Крајем септембра 1945, пребацили су их у логор Еболи, код истоименог града јужно од Напуља на самом југу Италије. Други део колаборационистичких јединица и званичника (међу њима, наравно, и припадника СДК-а и „збораша”) пред трупама НОВЈ побегао је, 11. маја 1945, у Аустрију. Код села Унтерберген, у близини Клагенfurта,¹⁸⁴ дошли су, 12. маја, у контакт са британским трупама које су их разоружале и одвеле у логор Ветриње код Клагенfurта.¹⁸⁵ Трећи део колаборационистичких јединица и званичника (међу њима и СДК-оваца и „збораша”) није се успео извући из Југославије. Наиме, 15. маја 1945. године, у селу Зидани Мост код Лашког, командант немачких трупа Југоистока генерал-пуковник Александер фон Лер потписао је капитулацију свих немачких и њима потчињених колаборационистичких снага у Југославији, чиме су окончане борбе у Другом светском рату на тлу Европе.¹⁸⁶ Све немачке и колаборационистичке снаге и званичници који су се тог дана затекли на тлу Југославије после капитулације, одведени су у заробљеништво.

Што се тиче судбине колаборациониста (међу њима и људи из Љотићевог покрета), део њих Британци су изручили југословенским властима и било им је, заједно са једним делом који је заробљен у Југославији, суђено за кривична дела издаје и почињених ратних злочина, после чега су осуђени или на смртне или на вишегодишње затворске казне. Други део, који је заробљен у Југославији, није доспео на

¹⁸² Исто, стр. 327.

¹⁸³ После разграничења између Југославије и Италије по Париском мировном уговору из 1947. године, град Горица остао је у Италији, али је крипта у којој се налази Љотићево тело припала Југославији. На том месту је убрзо подигнут град Нова Горица тако да се данас Љотићево тело налази у том граду.

¹⁸⁴ На словеначком језику град се зове Целовец.

¹⁸⁵ Младен Стефановић, *Збор...*, Народна књига, Београд, 1984, стр. 330.

¹⁸⁶ Немачка је капитулирала 9. маја 1945. године, али су немачке трупе на неким местима још увек пружале отпор. Тако се део немачких снага у Чешкој (тада Чехословачкој) предао 11. маја, док су се немачке јединице у Југославији предале 15. маја 1945. године, што је, како смо рекли, био крај борби у Другом светском рату на тлу Европе. Борбе у свету окончане су 2. септембра 1945. године капитулацијом Јапана, а тај дан се сматра званичним завршетком Другог светског рата.

суђење, већ је стрељан одмах по заробљавању. Али, део колаборациониста који су били у логорима у Италији и Аустрији није дочекао суђења и казне већ је, после неколико месеци, премештан у логоре у британској окупационој зони у Немачкој (нарочито код градова Минстер и Дипхолц). Тамо су се суочили са комисијом којој је председавао британски генерал-мајор Фицрој Маклин¹⁸⁷. Комисија је била задужена да да коначну оцену ко ће од њих бити изручен Југославији, а коме ће бити дозвољено да се трајно настани у емиграцији.¹⁸⁸ Део њих био је изручен¹⁸⁹, али како се рад Маклинове комисије отегао до средине 1947. године и већ се наслуђивао почетак тзв. хладног рата између капиталистичког Запада и социјалистичког (комунистичког) Истока, већем делу је дозвољено да се настани у емиграцији.

Они „збораша“ којима је пошло за руком да се трајно настани у емиграцији и даље су одржавали међусобни контакт. Иако сам „Збор“ више није постојао, они су се и даље дружили и држали заједно, оснивали своје огранке, орођавали се и кумовали једни другима. Другим речима, понашали су се на исти начин као док су живели у Србији и Југославији. По иностранним земљама у емиграцији, огранке су организовале по задружном и сталешком принципу и даље непрестано радећи на ширењу и промоцији својих политичких идеја међу другим емигрантима.¹⁹⁰ Такође, и даље је била распрострањена пракса да су се млађи чланови тих огранака готово увек консултовали са старијима када се радило како о политичким, тако и о приватним стварима. Поменути огранци „збораша“ у иностранству одржали су се до данашњих дана. Водећу улогу у њима имају потомци оснивача и првих вођа и припадника „Збор-а“ тј. њихова деца и унуци.¹⁹¹ У Србији, Босни и Херцеговини (ентитету Република Српска) и Црној Гори, пак, иако одређене мање десничарске групе и организације, као и потомци неких припадника „Збора“ хвале Љотића и његов покрет, нема никаквих организованих покрета и огранака који би били наследници или би се могли довести у директну везу са Димитријем Љотићем и „Збором“.

Закључак

На подручју бивше Југославије често се хвале различити колаборационисти (било да су они српски, хрватски, муслимански или неки други), па је неопходно стално подсећање на идеологију фашизма и нацизма којој су они служили на разне начине. Та идеологија је, несумњиво, најгора у дугој историји људског рода. Амерички писац Херман Воук у својој књизи *Рат и сећања* (која је белетристичко а не

¹⁸⁷ У нашој историографској и другој литератури дуго времена, па и данас, често се презиме овог британског генерал-мајора изговара и пише или као Маклејн или као Меклејн. Међутим, његово презиме се исправно изговара и пише Маклин.

¹⁸⁸ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 400-401.

¹⁸⁹ Њима се у Југославији судило за издају и почињене ратне злочине. Део њих је стрељан, а део осуђен на вишегодишње казне затвора.

¹⁹⁰ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015, стр. 313.

¹⁹¹ Исто, стр. 313.

историографско дело), даје тачну оцену те идеологије, која је 30-тих и 40-тих година XX века чврсто завладала у силама Осовине, а нарочито Немачкој. Наиме, Воук пише: *Национал-социјалистичка Немачка била је, чини се, нешто сасвим ново у историји људског друштва. Њени корени су били стари, тло на којем је израсла било је старо, али по својој природи била је мутант. У старом веку, Спарта и имагинарна Платонова република биле су тек њени веома магловити наговештаји. Иако је Хитлер обилно крао идеје од сваког од кога је стигао, ни једно по ређење са било којим прошлим и савременим политичким системом не може се одржати. Ни један филозоф, од Аристотела до Маркса, Ницеа и филозофа данашњих дана, никада није предвидео нешто такво и ни један није за појаву таквог система нашао никакву основу у људској природи. Трећи Рајх¹⁹² провалио је у историју као изненађење. Живео је само дванаест година. Нестао је. Историчари, социолози, филозофи и политиколози још увек збуњено прекопавају по брдима до тада непознатих и неслућених чињеница о људској природи и друштву које је оставио иза себе... Језива крвава мрља коју је национал-социјалистичка Немачка оставила на целом човечанству, мрља која се још увек шири и још увек збуњује, представља радикално, иако често у страну потискивано, питање савременог људског друштва...*¹⁹³

Нацифашистичкој идеологији не сме се дозволити да у било ком погледу (будући да, нажалост, никада није у потпуности нестала) доживи нови успон и владавину, тим пре што се у данашње време чини да она ипак доживљава нови успон, истина не као пре седамдесет-осамдесет година, али је то свакако звоно за узбуну. Овај чланак је, надамо се, један скроман допринос напору да се тој пошасте стане на пут.

Литература и извори

[1] Алексић Драган, *Мисија Едмунда Фезенмајера у Србији 1941. године*, Зборник радова Срби и рат у Југославији 1941. године (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014.

[2] Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2002.

[3] Архив Југославије (АЈ), Збирка Станислава Кракова, 102-7-19, *Програм Југословенског народног покрета „Збор“: Основна начела и смернице*.

[4] Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства унутрашњих послова /14/, фасцикла 22, документ 170.

[5] Архив Србије (АС), Г-3, ф. 79, 52-199-41.

[6] Архив Србије (АС), Г-3, ф. 562, 81-36-42.

[7] Архив Србије (АС), фонд БИА, II/69, *Obaveštajna služba SDK i „Zbor-a“*.

[8] Byford Jovan, *The willing bystanders: Dimitrije Ljotic, „Shield Collaboration” and the destruction of Serbia’s Jews*, Thematic Collection of Articles *In the Shadow of Hitler: Personalities of the Right in Central and Eastern Europe* (edited by Rebecca Haynes and Martyn Rady), I. B. Tauris & Co Ltd, London – New York, 2011.

¹⁹² Нацистичка Немачка се називала и Трећим Рајхом.

¹⁹³ Herman Vouk, *Rat i sjećanja*, 3, „Otokar Keršovani”, Opatija, 1986, str. 42-43.

- [9] Васић Драгиша, *Карактер и менталитет једног поколења. Деветсто трећа*, Прo-света, Београд, 1990.
- [10] *Војни заповедник Србије преузео је власт*, Општинске новине, 24. април 1942.
- [11] Vouk Herman, *Rat i sjećanja*, 3, „Otokar Keršovani”, Оpatија, 1986.
- [12] Драгосављевић Василије, *Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП „Збор” (1934-1940)*, Зборник радова *Историјска трибина. Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије* (уредник Зоран Јањетовић), Институт за новију историју Србије, Београд, 2013.
- [13] Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslaven-sko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.
- [14] Иванић Стеван З.: *Село узор нашег друштвеног уређења*, Наша борба, 8. фебруар 1942.
- [15] Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija. Makedonija, Sandžak i Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002.
- [16] Jovanović Žarko, *Političko raslojavanje seljaštva u Srbiji 1941. godine, Istorija 20. veka*, br. 1/1994, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1994.
- [17] Казимировић Васа, *Србија и Југославија 1914–1945*, књига 1, Centar-film, Prizma, Београд-Крагујевац, 1995.
- [18] Карапанџић Боривоје М., *Дневник једног емигранта*, Хришћанска Мисао, Београд, 2006.
- [19] Карапанџић Боривоје М.: *Учитељ у новој Србији*, Наша борба, 14. јун 1942.
- [20] Керечки Симеон: *Смисао националне службе за обнову Србије*, Наша борба, 1. фебруар 1942.
- [21] Кнежевић Ђорђе, Smiljević Bogdan, Tmušić Dragoljub, *Istorija sa osnovama vojne istorije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980.
- [22] Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд, 2008.
- [23] Коџовић Боголjub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- [24] Кубуровић Предислав: *Учитељ као покретач задругарства на селу*, Наша борба, 23. август 1942.
- [25] Kužidlovski Kristijan, *The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the making of a fascist and traitor?*, Зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014.
- [26] Kuljić Todor, *Fašizam: Sociološko-istorijska studija*, Nolit, Beograd, 1987.
- [27] Љотић Димитрије: *Љотићево писмо кнезу Павлу од 25 децембра 1940*, Наша борба, 12. октобар 1941. године.
- [28] Љотић Димитрије: *Поводом смрти једног хероја*, Отаџбина, 14. октобар 1934. године.
- [29] Милосављевић Борис, *Балкански ратови, Летопис Матице српске*, књига 491, све-ска 3, Матица српска, Нови Сад, 2013.
- [30] Милошевић Жарко, Стаменковић Ђорђе, *Школство у општини Сокобања 1834–1984*. Историјски архив „Тимочка Крајина” Зајечар, Зајечар, 1984.
- [31] Mitrovski Boro, Glišić Venceslav, Ristovski Tomo, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Međunarodna politika, Beograd, 1971.
- [32] Mos Džordž L., *Istorija rasizma u Evropi*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- [33] Недок Александар С., *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/1916. Рад војносанитетске службе*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2006.

[34] Недок Александар С., Поповић Бранислав, Тодоровић Вељко, *Српски војни санитар у Првом светском рату*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2014.

[35] Ново време (дневне новине), 16. мај 1941. године.

[36] Нушић Бранислав Ђ., *Реторика. Наука о беседништву*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А.Д., Београд, 1938.

[37] Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, Nolit, Beograd, 1988.

[38] Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, II, Nolit, Beograd, 1988.

[39] Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992.

[40] Пешић Вера, *Проблем наше жене*, Обнова, 26. јул 1941. године.

[41] Поповић Небојша, *Јевреји у Србији 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд, 1997.

[42] Радивојевић Васо, Страхинић Драгиша, Миновски Димче, *Санитетска транспортна средства у ратовима Србије од 1912 до 1918 године у слици и речи*, Српско-македонско друштво „Срма”, Битољ, 2015.

[43] Секулић Милосав, *Добровољачке јединице у формацијама генерала Милана Недића*, Зборник радова *Ратно добровољаштво Југославије у Другом светском рату* (уредник Новица Пешић), Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 2005.

[44] Скобић М.: *Питање васпитања српске омладине. Од порнографије до Маркса, од школских клупа до шумских разбојништава... Какву улогу је одиграла и какав утицај је имала јеврејско-комунистичка „књижевност” у нашој омладини за прошлих двадесет година*, Наша борба, 4. јануар 1942. године.

[45] Станковић Вера: *Омладина и идеализам*, Наша борба, 12. јул 1942. године.

[46] Стефановић Младен, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*. Народна књига, Београд, 1984.

[47] Стојановић Александар, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2015.

[48] Стојановић Александар, Бајагић Душан Р., *Колаборација у окупираној Европи 1939 – 1945: компаративна анализа француског, грчког и српског искуства*, Зборник радова *Историја и географија: сусрети и прожимања* (уредник Софија Божић), Географски институт „Јован Цвијић” Српске академије наука и уметности, Институт за новију историју Србије, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014.

[49] Стојановић Александар, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2012.

[50] Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Ljubljana – Beograd – Titograd, 1984.

[51] Тодоровић Радомир М.: *Наша интелигенција нас је издала*, Наша борба, 24. мај 1942.

[52] Ђоровић Владимир, *Црна књига: патње Срба у Босни и Херцеговини за време Светског рата 1914–1918*, Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 1996.

ШКОЛОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ АКТИВНИХ ОФИЦИРА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1903. ДО 1914. ГОДИНЕ

Велимир Иветић*

У раду је укратко приказан утицај државног врха Краљевине Србије на школовање и усавршавање активних официра у периоду од 1903. до 1914. године. Тежиште је на раду министара војних, Министарског савета и Народне скупштине, јер су те три институције Србије имале главне обавезе и одговорности у вези с наведеним задатком. Тај период непосредно је претходило Првом светском рату, а у Краљевини Србији функционисао је, претежно, вишестраначки парламентарни систем.

Кључне речи *Краљевина Србија, министри војни, Народна скупштина, активни официри, Војна академија, генералштабна припрема, војно-државни питомци, народни посланик*

Од војних школа Кнежевине/Краљевине Србије¹ најважнија је била Војна академија са нижом и вишом школом, о којој су доношени закони, а остале школе (подофицирске, школе гађања, Војнозатлијска и шоферске) радиле су по уредбама. Законом о устројству војске било је предвиђено да постоји и Војноадминистративна школа, али је она радила само крајем 19. века, односно није поново формирана. Међутим, улога државног врха Краљевине Србије (краља, Народне скупштине, Министарског савета и министара војних) није при томе довољно разматрана, иако представља полазни садржај за изучавање свих војних питања, те и војног школства. За овај прилог изабран је период уочи Првог светског рата и због тога што се тадашња војна политика артикулисала у више страначком парламентарном систему, уз државање основних решења из претходног периода.

Законом о устројству Војне академије (први је донет 1880, када је она произишла из Артилериске школе, а други 1884. године) била су регулисана основна питања: задатак и организација, управа и особље, имовина, пријем питомаца и слушалаца, њихова права и дужности и оцењивање. Законом су конкретно дефинисани они садржаји за које је био потребан новац из буџета, а остало је предвиђено да се на

* Др Велимир Иветић, специјалиста за архивистику, пуковник је у пензији.

¹ Најбоља студија о војном школству: Ђорђе Станић, Зоран Килибарда, Јан Марчек, *Обука српске војске 1804–1918*, Београд, 2007.

предлог министра војног регулише краљевим указима, при чему је у већини случајева министар војни био дужан да претходно прими предлог управитеља Академије. Зато су измене и допуне наведеног закона из 1884. године биле кратке и садржавале, углавном, податке о броју питомаца који се примају годишње и измене износа њихових плата.

Изменама и допунама Закона о устројству Војне академије из 1904. године² предвиђено је да се годишње прима максимално 30 питомаца (претходне генерације имале су и по 200 питомаца) и да им се плате смање, с тим да је управитељ био овлашћен да им од месечне плате може обустављати до $\frac{1}{2}$ за куповину појединих књига и прибора. То је учињено због смањивања државног буџета, ради финансијске консолидације државе. Већи број питомаца наредних 5–6 година није био потребан, јер је 34. класа Војне академије (1901–1905) имала 135 питомаца, а у трупи се већ истакло око 15 наредника, који су били вршиоци дужности командира вода. Међутим, крајем 1909. године почела се јављати неповољна диспропорција код официрског кадра, јер је Војну академију завршавало мање од 30 питомаца.

Рад у Војној академији одвијао се по краљевим указима (на пример: промена наставног плана и програма, односно убацивања и избацивања појединих предмета), министровим правилима и упутствима и управитељевим наредбама и наређењима. После 1903. године само је министар војни ђенерал (војвода) Р. Путник минимално изменио једно правило – једну одредбу Правила за испитивање и оцену успеха у Војној академији.³ У овом периоду, почев од 1906. године, Војна академија објављивала је конкурсе за пријем редовних професора и професорских помоћника (претходно само ванредних), што је било у складу са чл. 9 Закона из 1884. године.⁴

Овако смањен број питомаца, као и младих официра са завршеном Академијом изазвао је низ негативности, те је у Министарству војном, марта 1912. године, сачињен Пројекат измена у Закону, како би се број примљених питомаца повећао до 80. У реферату Министарском савету (образложењу промене чл. 20. Закона) од 22. VI/4. 1912. године (првог дана министровања Путника после Степановићеве оставке), те негативности су детаљно и са конкретним подацима изнете, те га је истог дана Министарски савет (председник М. Миловановић) усвојио.⁵ Државни савет није имао никаквих примедби на Пројекат, осим што је његов члан Стојан Про-

² *Службени војни лист*, 1904, стр. 161–163.

³ *Исто*, 1906, стр. 320. Овом изменом омогућено је питомцима са једним не положеним испитом да га могу поново полагаати после практичног течаја.

⁴ Чл. 9: „За професоре, професорске помоћнике и учитеље изабраће се из реда пријављених, или иначе они који су својим радом и научном и знанственом спремом и владањем показали, да могу одговорати своме позиву.” Редовни професори и професорски помоћници постављани су краљевим указом на предлог министра војног, који је остало наставно особље постављао на предлог управитеља ВА – чл. 10 и 11. Закона о устројству Воје академије.

⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине*, Ванредни сазив 1912, 8. јуни, стр. 19–26. Издвајамо: „Услед овакве законске одредбе наступиле су ове незгоде: 1.) Сразмера између виших и нижих официра поремећена је на штету последњих; 2.)...4.)” – стр. 21. Највећи недостатак је био што се производило више наредника из трупе у официре, када су они имали око 30 година и могли у трупи остати краће време, па их је требало премештати по канцеларијама, док су потпоручници из Академије са 22 године остајали дуже у трупи и мотивисаније радили.

тић дао опширно одвојено мишљење.⁶ И овом приликом Протић је доказао своју некомпетентност за војна питања (чак непознавања текста Закона о чијој се једној одредби тражила измена), али се у његовом мишљењу учила логичност: да се спречи доношење те измене. Иако је краљ, указом од 5. јуна, уз претходно, по законима непотребно саслушање Министарског савета, овластио министра војног да поднесе предложени пројекат на решење у Скупштини у том сазиву, што је Путник наредног дана поднео као комплетан елаборат и са трошковником за повећан број питомаца за 1912. годину од око 29.000 динара. Тај износ био је обезбеђен из уштеда војног буџета; иако је Народна скупштина донела одлуку да се Пројекат усваја по хитном поступку, ипак није разматрала овај пројекат у том сазиву. Разлог за промену става Скупштине, после изношења одвојеног мишљења радикалског првака С. Протића, може се наћи у томе што је у њој радикалска апсолутна већина од 91 посланика била послушна свом партијском врху. После тога, на основу указа од 28. јуна расписан је конкурс за пријем до 30 питомаца у Војну академију,⁷ како је било по законској одредби из 1904. године.

Исти предлог измене Закона поднео је и министар војни М. Божановић на 9. редовном састанку Скупштине (сазив 1912–1913. година) 26. III/8. IV 1913. године. Изабрани одбор сутрадан је размотрио законски предлог у којем је, уместо да се годишње прима 80 питомаца у Војну академију, унео да се прима 100 и 29. III/11. IV поднео је извештај Скупштини. Први дискусант, посланик С. Атанацковић, похвалио је Одбор и критиковао Министарство војно што је у предлогу имао исти број питомаца за пријем као и пре рата.⁸ На то је министар војни Божановић одговорио да није поднет нов пројекат како се не би губило време на понављање процедуре, а да је он дошао на састанак Одбора и био за то да се цифра повећа на 100, а што су чланови одбора већ били тог мишљења, те је Одбор искористио своје право да мења предлог закона.⁹ У току дискусија само је социјалиста Д. Лапчевић био против пројекта, а

⁶ Исто, стр. 24–26. Издавамо: „Не могу да се сложим ни у начелу ни у појединостима са овим предлогом законским из више разлога. Пошто је предлог обележен као хитан, ја морам и сам на брзу руку, дати и изнети овде те разлоге ... Сразмера између виших и нижих официра је заиста поремећена, и то прилично знатно, али то није дошло, како се у реферату Министра вели, услед садашње незгодне редакције члана 20..., него поглавито од тога, што су помицања у више чинове вршило неправилно, противно и разумном схватању законских одредаба о томе и здравим принципима сваке добре војне организације... За такво стање по мом уверењу није а ма баш ништа крив садашњи члан 20...” Међутим, унапређења официра према изменама Закона о устројству војске из 1904. године била су успоренија: продужен је рок останка у чину за годину дана и давана могућност, а не право унапређења. Првих година после Мајског преврата, ради сређивања државних финансија, унапређивања су каснила по годину или две, а затим и, када је прошао рок за унапређење, каснило се због доношења буџета, од четири до више месеци. Државним чиновницима није продужавано време за добијање више класе, а по новим законима повећаване су им плате. Иначе, када је Протић износио своје тврде ставове о војним питањима, поједини народни посланици су му добацивали да он није служио војску. Како је после тога Протић енормно продужавао своје дискусије, с тим добацивањима се престало после 1911. године.

⁷ СВЛ, 1912, бр. 15, стр. 342.

⁸ СБНС, 29, март 1913, стр. 172: „... сад веома зачудило, кад сам видео да је, и после рата, после онолико погинулих и онеспособљених официра за службу и после проширења земље, исти број 80 питомаца остао у пројекту. То показује да у Министарству војном нису се много трудили, да овај број пронађу према стварним потребама наше војске... добро је урађено што је Одбор тај број повећао.”

⁹ Исто, стр. 172 – 173.

остали су се слагали и износили разна своја мишљења, чак и о стилизацији дела извештаја о формирању Одбора. Пројекат закона усвојен је у начелу 30. III/12. IV са 113 гласова за и један је био против, а коначно 5/18. априла 1913. године са два гласа против.¹⁰ Овај закон је објављен у *Српским новинама* 10. априла 1913. године, стр. 1, од када је важио.¹¹ Зато је по Указу од 26. маја 1913. године објављиван конкурс за пријем до 100 питомаца у Војну академију.¹² Међутим, до одређеног рока, 26. VIII/8. IX, јавило се око 300 младића, већином са бољим квалитетима, а септембра 1913. године, у току арнаутске побуне, гинули су, углавном, нижи официри у четима на граници. Зато је примљено 229 питомаца, који су чинили једну од најбољих класа у рату 1914–1920. године, када је погинуло или умрло 84 њених припадника. То је била 46. класа, последња која је примљена у Краљевини Србији.¹³

Нови пројекат закона о изменама и допунама у Закону о устројству Војне академије урађен је у Министарском савету пред почетак сазива Народне скупштине за 1913. годину и министар војни М. Божановић поднео га је на 1. редовном састанку Скупштине 4/17. X 1913. године без образложења. Из текста пројекта, у којем је избачен максималан број питомаца који се прима, а унето да се не сме примити више младића од броја предвиђеног у буџету за ту годину, и избачен пријемни испит, види се да је у томе заслуге имао министар Протић,¹⁴ на основу његовог издвојеног мишљења из 1912. године, као и из његових каснијих (из 1914. године) дискусија по том пројекту. У пројекат је унето да се у Академију примају младићи који долазе непосредно (подвучена убачена реч – прим. В. И.) из средњих школа, односно да се не могу примити они који из било којих разлога нису намеравали или могли одмах по завршетку средње школе, VI или VII разреда, конкурисати за упис у Академију. Тиме је било ускраћено право младићима који су хтели наставити школовање у Војној академији годину дана после завршетка школе, иако нису били престарели.

Скупштински одбор, изабран за овај пројекат закона, усвојио је предложене измене, осим оне да се избаци пријемни испит, јер су поједини његови чланови из просвете инсистирали да треба да остане пријемни испит за оне младиће који су завршили VI разред са добрим успехом, образлажући да ђаци долазе на факултете са све мањим знањем. Министар Божановић сложио се са изменама пројекта, и извештај Одбора поднет је на 15. редовном састанку Народне скупштине.¹⁵

На почетку претреса закона у начелу на 28. редовном састанку НС нови министар војни Д. Стефановић дао је веома кратко усмено образложење.¹⁶ Први ди-

¹⁰ *Исто*, 5. април, стр. 236 – 238.

¹¹ У *СВЛ* објављен је наредног дана, стр. 73–75.

¹² *СВЛ*, 1913, стр. 206, 223 и 255.

¹³ *Споменица седамдесет петогодишњице Војне академије 1850 – 1925*, Београд, 1925, стр. 196–198, 315–317; *Споменица 46. класе Ниже школе Војне академије*, Београд, 1938.

¹⁴ *СБНС*, 1913–1914, стр. 12–14.

¹⁵ *Исто*, 22. X 1913. и 3. II 1914, стр. 583–584.

¹⁶ *СБНС*, 3. II 1914, стр 583: „... ове мале измене што се чине сад у Закону о Војној академији, оне се чине у толико што ће се примати већи број питомаца за Војну академију како би било више нижих официра. Нарочито је сад у прво време потребно да имамо што већи број нижих официра, пошто је у ратовима доста нижих официра погинуло.” Колико је тачно српских официра погинуло у балканским ратовима није утврђено, иако је то морало да се уради већ у време мандата министра Стефановића.

скутант др Јован Скерлић питао је зашто се прво није извршила целокупна војна реформа, већ поднела измена „другоразредног војног закона“. Била је то иста примедба као и она у изнетом одвојеном мишљењу С. Протића из 1912. године, за шта је Скерлић похвалио Протића а критиковао га што није остао доследан у ставу да министри војни не треба да се мењају сваке године и окривио га, заједно са радикалним врхом, што „у ове две године, како ова Скупштина ради, дочекали смо четири министра војна. Никада се министри војни нису тако често мењали, као што то бива у кабинетима у којима је био г. Стојан Протић и које је подржавала његова странка.“¹⁷ Затим је образложио зашто је потребно да постоји пријемни испит. Друга примедба Скерлића била је неоснована, јер је погрешно тврдио да је Министарство војно примило неколико пута већи број питомаца него што је дозвољавао „закон о Војној академији од 1904,[...] Говорећи о тој ствари у име својих пријатеља, ја морам да изјавим најодсудније протест што се и овог пута продужила *практика систематског гажења позитивних закона*.“¹⁸ Међутим, и други присутни, као и министар војни нису знали или нису хтели да кажу да је законом од 5. јуна 1913. године број питомаца који се примају у Војну академију повећан на 100. Чак и члан тадашњег одбора за тај закон и његов извештач либерал Ж Рафајловић је мислио да није донесен тај закон!¹⁹ Иначе, Рафајловић, демобилисани официр који је завршио Војну академију, образложио је да не може тако брзо да се започне са војним реформама, јер је претходно требало прикупити и средити податке из ратова, анализирати их и изводити искуства о добрим и slabим странама војних закона.

Министар унутрашњих дела Стојан Протић затим је бранио предложено укидање пријемног испита. и рекао да је мишљење Ј. Скерлића као професора – педагога погрешно и наводио разлоге против пријемног испита, на што је исправљан добацивањем. Скерлић је одговорио да је требало да се јаве министри војни и просвете, а не министар полиције, којег је окривио што 1912. године није повећан број примљених питомаца, јер је знао да ће доћи до рата, те да ће се гинути. Скерлић је подсетио да је бивши министар војни Божановић у Одбору, у којем је било „наставника и људи од искуства“, прихватио став да не треба укинути пријемни испит и да не види разлог што министар полиције инсистира на његовом укидању. Протић је одговорио да је Министарски савет о томе већао и да је то његова одлука. Навео је и неке злоупотребе пријемног испита за време претходне династије, нпр. да су на њему обарани синови радикала и опозиционара. Министар просвете Љ. Јовановић потврдио је Протићеве речи у вези са ставом Министарског савета и изнео укратко неке опште ставове о пријемним испитима. Остали дискутантани углавном су крити-

¹⁷ Исто, стр. 583–584.

¹⁸ Исто, стр. 583.

¹⁹ Исто, стр. 587, Ж. Рафајловић: „... Тај пројекат (измене закона о ВА из 1913. године – прим. В. И.) био је пред нама и ја сам у одбору за проучавање пројекта био, али наше парламентарне прилике биле су такве, да се тај законски пројекат није могао свршити у Скупштини. Одмах затим почео је бугарски рат, а за бугарским ратом није прошло ни месец дана, морао се извршити пријем питомаца у Војну академију. Сада је министар војни стајао пред невољом, или да погази јасне законске одредбе, или да оштети војску, не уводећи у њу довољан и потребан број официра. Ја у те ствари нећу улазити нити да браним нити да тврдим да то сме бити, али ћу констатовати да је то била једна невоља и потреба.“

ковали чињеницу да је предлог закона без образложења,²⁰ чак и у вези више тачака које се елиминису, јер се није видело које су изостављене. На првом читању предлог је усвојен са 117 гласова и 3 против.²¹

Наредног дана, на специјалном претресу, министар Стефановић се сложио са побољшавањем текста, као и предлозима у вези с пријемом у Академију, али, када се стигло до тачке 6. чл. 21, којом је предвиђен пријемни испит за поједине категорије ђака, затражио је да се предлог закона врати у Одбор, што је прихваћено.²²

Ипак је Народна скупштина на 75. редовном састанку 28. IV/11. V 1914. године донела Закон о изменама закона о устројству Војне академије у којем је предвиђен пријемни испит за поједине категорије ђака.²³ Како је текла даља расправа не може се утврдити, јер из тог времена, када су најжешће критике упућиване Радикалној странки због државне кризе, нису сачуване стенографске белешке, нити је о томе писано у *Српским новинама*. На основу указа краља од 18. јуна 1914. године расписан је конкурс за пријем до 200 питомаца у Војну академију,²⁴ који није реализован ни на нивоу пријема докумената од кандидата због почетка Првог светског рата.

Из рада осталих школа треба издвојити један пример у вези с Артиљеријском школом гађања, која је формирана по Уредби од 24. IV 1909. године због додатног школовања и усавршавања артиљеријских официра у руковању ватром батерија и дивизиона новопридошле брзометне артиљерије.²⁵ Припреме за то вршили су инспектор артиљерије ђенерал Никодије Стефановић и његов помоћник пуковник Мирко Милосављевић. О раду овакве школе они су прикупили документа из шест европских држава и припремали уредбу. Предлагали су да се прво позову у школу на шестомесечну обуку команданти артиљеријских пукова са по два команданта дивизиона, како би стекли ново знање као претпостављене старешине. Међутим, нови министар војни, ђенерал М. Живковић био је против такве одредбе, јер је сматрао да ће ти команданти у школи бити потчињени наставницима, који су били нижег чина (мајорског) чиме би се нарушавао њихов ауторитет. Наставници су били млађи официри, који су претходне две или три године слати у такве школе у иностранству, углавном француске, у трајању од две године и упознати са руковањем новим оруђима и њиховом тактичком употребом. Ипак, након две године и овакав

²⁰ Министар војни Стефановић тада је требало да зна да је од 794 потпоручника свега 27 (око 3%) имало завршену Војну академију. У предлогу министра Путника из 1912. године тај проценат је био 40:60 на штету потпоручника са Војном академијом, те је то био један од алармантних разлога за повећање њиховог броја.

²¹ *СБНС*, 3. фебруар 1914, стр. 583–592.

²² *Исто*, 4. фебруар 1914, стр. 617–620. „Пошто ја нисам био у одбору када су ове измене унете у закон и пошто се ја не слажем са неким изменама од тачке 6. на даље, ја вас молим, да се ово врати у одбор.” – стр. 519.

²³ *СВЛ*, 13/134. маја 1914, стр. 385–388. Тачка 6. чл. 21. је гласила: „Да положе пријемни испит: они који су свршили с добрим успехом шести разред гимназије или реалке; даље они који долазе непосредно из војске и напослетку они који не долазе из државних школа.” Затим је наведено ко се ослобађа пријемног испита: они који су положили испит зрелости (понавља се постојећи текст из старог закона), завршили седми или осми разред гимназије или реалке и они који су са одличним или врло добрим успехом завршили шести разред државне гимназије или реалке, што је било ново.

²⁴ *СВЛ*, 1914, стр. 606, 643.

²⁵ *Исто*, 1909, стр. 363–367.

предлог се реализовао.²⁶ Током 1912. године започето је и слање у школу и инжењеријских официра ради упознавања са дејством артиљеријске ватре по фортификацијским објектима и њихове боље израде.²⁷ Такође, уредбом од 16. XII 1909. године основана је и Пешадијска школа гађања ради додатног оспособљавања пешадијских, коњичких и инжењеријских официра и подофицира у гађању револвером и митраљезом и одржавању тог наоружања.²⁸ Претходно је организован једномесечни привремени курс у Београду за обуку официра у руковању, употреби и одржавању новонабављених митраљеза током септембра 1909. године. Позвани су били из свих пешадијских и коњичких пукова по један командир митраљеског одељења чина капетана I или II класе са пуковским пушкарком.²⁹

Србија је и у овом периоду наставила да шаље у иностранство на школовање и усавршавање официре и ђаке са положеном матуrom,³⁰ али у нешто мањем броју у односу на ранији период. Од 1882. до 1914. године Краљевина Србија имала је 853 државна питомца у иностранству, које су слала сва министарства, осим Министарства иностраних дела. Од тог броја највише је слало Министарство војно, око 50% годишње, најчешће на годину или две.³¹ После мајског преврата смањило се број војно- државних питомаца, пре свега због сређивања државних финансија, а затим Анексионе кризе и балканских ратова.³² У односу на ранији период³³ повећан је број официра на страним војним стручним школама и на усавршавањима у јединицама и установама, а у иностранству су, за потребе санитетске струке, школовани само на медицинским факултетима и вишим ветеринарским и апотекарским школама, јер у Краљевини Србији није постојао медицински факултет, иако се његово оснивање планирало већ за 1905. годину. Затим, повећан је број ђака које су родитељи слали у руска војна училишта (пешадијска или коњичка), јер је број приманих у Војну академију драстично смањен, а по завршетку училишта произвођени су у Србији у чин потпоручника. Таквих официра 1/14. јуна 1912. године било је 36. Део припадника војске слат је на обуку или усавршавања на основу зајмова из 1906. и 1909. године. Многи официри школовали су се у иностранству о свом трошку, нај-

²⁶ Архив Србије, ПО 139/36, *Мемоари ђен. Никодија Стефановића*, св. 2, стр. 235 – 237.

²⁷ *СВЛ*, 1912, стр. 68.

²⁸ *Исто*, 1909, стр. 907 – 914.

²⁹ *Исто*, стр. 591 – 593.

³⁰ „Ради бољег одржавања наше војске на савременој висини и њеног даљег унапређења слаће се редовно, сваке године, у стране војске и школе о државном трошку, као војно – државни питомци, официри свију родова и струка и ђаци са матуrom, који буду за ово нарочито изабрани.

Ну и они официри, који би желели да о свом трошку а у истом циљу, пробаве извесно време у иностранство, било у школи или трупи, министар војни може одобрити потребно одсуство по потреби и свом нахођењу...” – чл. 1 *Правила о избору, одашилгању, дужностима и припадностима војно – државних питомаца у иностранству*, *СВЛ*, 1909, стр. 875–886; 1913, стр. 658–670.

³¹ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, стр. 50–54, 58–61.

³² *Исто*, стр. 245–262. Из табеле која је приложена види се да је у времену 1904–1914. године било највише државних питомаца (на медицинским факултетима) које је слало Министарство унутрашњих дела, затим питомаца Министарства просвете и скоро исто толико Министарства војног.

³³ Шире о том периоду у С. Костић Ратковић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд, 2007, стр. 315–316.

више због изучавања језика, а било их је и у школама и на стажирањима, уколико је на конкурсима објављена и та могућност.³⁴

За разлику од претходног периода, када су разна питања у вези војно-државних питомаца регулисана наредбама или упутствима министара војних (њихова новчана примања, дужности и друго)³⁵ у овом периоду министри су издавали потпуна правила. Прво је издато *Правило за државне питомце војно – санитарске струке* 20. I 1906. године³⁶ (министар војни и заступник министра иностраних дела пуковник В. Антонић). *Правило о избору, одашиљању, дужностима и припадности-ма војно – државних питомаца у иностранству* донето је 28. XI 1909. године (министар војни пуковник М. Мариновић).³⁷ Оно је сваке године мењано или допуњавано, како због олакшавања услова (нпр. није било нижих официра са прописаним стажом у интендантској служби ради школовања у Русији и Француској за ту службу) или увођења новина (нпр. за ваздухопловство), па је 15/28. XI 1913. године издато ново (министар М. Божановић).³⁸ Како су у правилима међу условима за поједине стране школе (ратне, генералштабне или стручне) за кандидате били предвиђени претходни испити из појединих предмета, издавани су и објављивани програми и правила за те испите. Конкурси за школовања, усавршавања, стажирања и учења страних језика објављивани су у *СВЛ*.

Након сређивања државних финансија, од краја 1906. године повећавана је буџетска позиција за војно-државне питомце, а коришћен је и новац из државних зајмова за школовање и усавршавање официра, мајстора и шофера. Од тада су давана одсуства у иностранству већем броју официра. Првој већој групи од 21 родовског нижег официра министар војни Путник одобрио је одсуство 24. X/6. XI 1906. године,³⁹ а следећој од 42 официра 4/17. и 9/22. XI 1907. године (23 је отишло у Француску, 17 у Немачку и двојица у Аустроугарску, скоро сви до годину дана, њих 35, а остали су били краћи период).⁴⁰ Одобравање одсуства настављено је сваке године с тим да је број био мањи, јер су слати само у јединицама и установама страних војски, док су обавезно о државном трошку, као и у ранијем периоду, слати новопостали генералштабни официри на усавршавање у познавању језика и уједно на стажирање у елитним страним јединицама. Највише официра било је у иностранству 15/28. I 1908. године: 91 официр, од тога на одсуству 64 и као државни питомци 27, не рачунајући 15 официра у комисијама (три: за пријем топова, пушака и муниције).⁴¹ Државних питомаца официра у иностранству 1909. године било је се-

³⁴ Тако је пуковник др Тодор Љ. Павловић узимао одсуство два пута (1906/7. и 1907/8. године) и о свом трошку дипломирао педагогију – социологију у Паризу, а као државни питамац од 22. IX 1909. до 22. I 1911. године докторирао је на Сорбони темом из војне социологије и постао први српски доктор социологије (у Србији му је признат докторат друштвених наука), а претходно први школовани социолог 1909. године.

³⁵ *СВЛ*, 1897, стр. 687 – 688; 1900, стр. 699...

³⁶ *Исто*, 1906, стр. 134 – 138.

³⁷ *Исто*, 1909, стр. 875 – 886, исправке стр. 901 – 902.

³⁸ *Исто*, 1913, стр. 658 – 670.

³⁹ *Исто*, 1906, стр. 637 – 638.

⁴⁰ *Исто*, 1907, стр. 691 – 692.

⁴¹ *Општа и стручна ранг листа и распоред официра и војних административних чиновника за 1908. годину*, Београд, 1908, стр. 16–22.

дам на школовању, а 10 на одсуству, 1910. њих 10 на школовању и три на одсуству,⁴² 1911. године било је војно-државних питомаца 12, а на одсуству 18, док је почетком 1912. године тај однос износио 16:21.⁴³

Уочи балканских ратова, тачније 1/14. јуна 1912. године, од 1986 официра Краљевине Србије 1335 имало је високу или вишу школу (1240 Војну академију), а 651 бивши наредник са положеним испитом за чин потпоручника, од чега је без војне школе било 347, а са подофицирском школом 304. Око 160 официра школовало се у иностранству (11 држава)⁴⁴ на 62 високе (од чега 16 факултета у грађанству) или више школе. Највише су се школовали у иностранству официри служби – 67 од укупно 94.⁴⁵ Ако се томе дода и око 120 официра који су били у просеку 10 месеци на стажирању у страним елитним јединицама и око 170 на одсуству од око 11 месеци ради учења страних језика у војним јединицама, долази се до податка да се око 450 тада активних официра оспособљавало у иностранству.⁴⁶

Поред усавршавања официра у школама гађања, значајно је било усавршавање индивидуалном припремом и полагањем за чин капетана и мајора, а најзначајнија је била генералштабна припрема. Генералштабни официри тог времена били су најоспособљенија категорија грађана Србије за свој посао, који је био најтежи – припрема за ратовање и обављање најодговорнијих ратних дужности. Искључиво су ђенералштабни официри командовали армијама и/или били начелници Штаба Врховне команде и постали војводе, били начелници штабова армија и њихови помоћници, начелници штабова дивизија, војни изасланици (осим једног, који је имао завршену генералштабну академију у Русији – Лонткијевић Б.), а знатна већина били су и команданти дивизија. Скоро сви су постали генерали, осим црнорукаца, њихових пријатеља и умрлих на послу или у току ратова, као и Душана Поповића, који је био саучесник појединих радикала у аферама у вези с ратним набавкама, па га је радикалска влада, у време скупштинске истраге о томе, склонила у Француску 1916. године.

Генералштабно усавршавање (припремање) по строгим критеријумима конкурса изабраних официра са завршеном Вишом школом Војне академије или са неком од генералштабних академија из иностранства, одвијало се током две године у Главном ђенералштабу и на терену. Колико је била напорна та припрема види се и из мемоара војводе Ж. Мишића (*Моје успомене*), који ју је завршио, али је пуковник С. Исаковић, који се није одвајао од Мишића у свим битнијим догађајима, напустио. Ово усавршавање било је у надлежности Главног ђенералштаба и Ђенералштабне

⁴² *Државни календар Краљевине Србије са шематизмом*, 1909, стр. 184; 1910, стр. 192.

⁴³ *Распоред официра и војних чиновника*, 1911, стр. 155–156; 1912, стр. 155–156.

⁴⁴ У Русији је на 28 школа – факултета било 79 официра од којих 36 на јункерским училиштима; у Француској на девет школа – факултета 11 официра; у Белгији (две школе) – два официра; Аустроугарској на шест школа и два медицинска факултета – 44 официра; у Немачкој на седам школа – факултета 10 официра; В. Британији (једна виша школа) један официр; Италији (три школе) четири официра, Турској (две школе) два официра, Швајцарској (једна школа) један официр, Чешкој (медицински факултет) два официра и Пољској (медицински факултет) један официр.

⁴⁵ Санитетски официри завршавали су медицинске факултете као ђаци – државни питомци у Бечу – њих 27, Грацу – 11, Берлину три, Цариграду два, Прагу два, и по један у Москви, Петрограду и Кракову. Сви судски официри завршили су Правни факултет у Београду, а тројица су, поред тога, били и на школовању у Паризу, Минхену и Берлину.

⁴⁶ В. Иветић, *Начелници генералштаба 1876–2000*, Београд, 2000, стр. 101.

комисије, а министри војни имали су улогу да поднете предлоге Уредбе о ђенералштабној служби, њене измене и допуне, поједина објашњења, конкурсе и одлуке о прелазу у генералштабну службу озваниче краљевим указом.

У истраживаном периоду била је на снази *Уредба о ђенералштабној струци* од 28. XII 1902, са изменама и допунама из 1905, 1906, 1913. и 1918. године. Међу битније измене Уредбе из 1906. године (министар војни В. Антонић, в. д. начелника Главног ђенералштаба А. Машин) спадају: чл. 11 – уместо да Ђенералштабна комисија после двогодишње припреме оцењује који су приправници подобни за струку, како би могли након годину дана полагаати испит, унето је да Комисија оцењује који су приправници стекли право да полагају испит након три месеца, чл. 13: унето је да се испит полагаје само једном и „Они, који на испиту падну, губе за свагда право за прелаз у ђенералштабну струку”, што се односило и на кандидате који својом кривицом не приступе испиту.⁴⁷ Један од разлога због којих је дошло до ове измене било је да је крајем 1905. и 1906. године испит полагало 24 кандидата из четири генерације, а да је положило само њих 11. У листу *Војска* је због тога, и других разлога, два пута критикован Главни ђенералштаб и министар војни, јер је било изненађујуће да кандидати, који су задовољили у првој и другој години и оцењени способним да могу изаћи на испит – не положе.⁴⁸ Иначе, испит је био веома тежак.⁴⁹ Наведен је и податак о недостатку генералштабних официра, па је након тога приман два пута већи број кандидата за генералштабну припрему. Кандидати који су пали на том испиту постали су истакнути војни писци или генерали, а по један секретар престолонаследника, прослављени командант пука (Душан Пурић, погинуо 1914), демобилисани официр па народни посланик (Тодор Стаменковић) и први српски доктор са Сорбоне, носилац три Карађорђевог звезде, легије части ранга команданта (официра) из области друштвених наука, Белог орла са мачевима III реда и других високих признања (Тодор Павловић,⁵⁰ погинуо 1915). Кандидати који су положили испит били су годину дана командири чета у другом роду, превођени у ђенералштабну службу и слати на једногодишње стажирање у иностранство.

Последица овакве политике и тадашњих догађаја (балкански ратови и арнаутска побуна) била је промена бројног стања и структуре официрског кадра. На дан 10/23. маја 1914. године Србија је имала око 2790 активна официра,⁵¹ око 800 више. Официра са завршеном Војном академијом било је приближно исто као 1912. године. Таквих официра, у међувремену, погинуло је или умрло због рањавања

⁴⁷ *СВЛ*, бр. 5 од 22. фебруара 1906. године, стр. 97–99.

⁴⁸ *Војска*, 1906, бр. 20 и 35 од 20. маја и 2. септембра.

⁴⁹ На усменом делу испита полагани су предмети: тактика, стратегија, ђенералштабна струка, организација и администрација војске, војна географија, фортификација, историја ратова (сви Наполеоновии ратови и други европски ратови у 19. веку и српско-турски ратови и Српско-бугарски рат), међународно право и страни језик. У току двогодишње припреме полагали су практичне задатке из ових предмета и имали њихове анализе. На писменом испиту решавала су се два тактичка задатка.

⁵⁰ Видети о њему чланак *Др Тодор Павловић (1876–1915). Заборављени научник и официр, у Војноисторијском гласнику* бр. 1/2015, 207–223.

⁵¹ По *Стручној ранг листи официра и војних чиновника* за 10. мај 1914. године било је 2787 активних официра. Међутим, тада су се свакодневно дешавале промене у њиховом бројном стању (пензионисања, умирања, проглашавања инвалидима, демобилисања, активирања и др.), па се тај број сматра приближно тачним. Тако је у једном моменту било 2.806 официра.

или разболевања преко 130,⁵² а новопроизведених било је 104⁵³ (са 44. класом, превремено произведеном 20. јула/2. августа 1914 – 133). Активирано је и десетак резервних официра са завршеном Војном академијом. И број генералштабних официра остао је исти – 42. Са високом стручном спремом било је око 30 официра.⁵⁴ Највећи број новопроизведених потпоручника било је из подофицирског кора (бивших наредника, који су били ослобођени полагања дела испита за потпоручника или ванредно због заслуга) – око 700. Око 60 резервних официра, углавном потпоручника, активирано је. Најнеповољнија структура била је код потпоручника: од њих 794, 23. маја 1914. године, са завршеном Војном академијом било их је 27 или око 3%.

Закључак

Иако је школовање и усавршавање старешинског кадра врло добро регулисано и организовано у претходном периоду, министри војни морали су улагати велике напоре да би обезбедили новац за наставак тог задатка. Најуспешнији у томе био је Радомир Путник, од 1906. до 1908. године, коме је успело да повећа број питомаца Војне академије са 30 на 80 уочи балканских ратова. Уочава се да је његова успешност, зависила од односа са радикалским врхом којем је Путник попуштао чак и када су вршили незаконите радње. Народна скупштина је тек од Анексионе кризе подржавала мере за јачање војске, док је и даље представљала кочницу за школовање старешинског кадра, највише због радикалске већине. Тек после балканских ратова, после великих заслуга младих официра са завршеном Војном академијом и највећих губитака које су они поднели, Народна скупштина се сложила да се повећа број питомаца у Војној академији, чак више него што су министар војни и Министарски савет тражили. Због малог броја питомаца у Војној академији до балканских ратова потпоручници који су тек завршили Академију претрпели су процентуално највеће губитке, или им је школовање прекинуто првих месеци током Великог рата. Србија је у то време имала изванредан млађи официрски кор, захваљујући, пре свега, школовању у Војној академији, и њиховом даљем усавршавању, али и томе што су се од краја 19. века за пријем у Војну академију јављали изузетно квалитетни омладинци из све бољих гимназија.

⁵² Не зна се тачан број погинулих српских официра 1912–1913. године. У *Ратнику* из 1921, бројеви I – XI, наведено је 160 официра који су у то време погинули или умрли. Међутим, тај се број креће преко 200. У *Ратнику* се наводи да је у Првом балканском рату и непосредно после њега, до јула 1913, губитак био 38 покојних официра. Међутим, тај губитак износи најмање 71 официр (В. Иветић, *Погинули српски официри у Првом балканском рату, у: Први балкански рат 1912. године и крај османског царства на Балкану*, Зборник радова, САНУ, књ. CXVI, Београд 2007, стр. 119–136). Још већи су пропусти за Други балкански рат, а посебно за губитке у Арнаутској побуни.

⁵³ У потпоручнике је произведено 29 питомаца 41. класе (1908–1912) 18. IX 1912, 30 питомаца 42. класе превремено 18. XI 1912. и 35 питомаца 43. класе превремено 18. VII 1913.

⁵⁴ Било је 28 санитетских официра, укупно 85, а судских пет, укупно 28. Умрло је више од три санитетска официра.

Литература

1. Костић – Ратковић, С., *Европеизација српске војске 1878–1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007.
2. *Споменица седамдесет петогодишњице Војне академије 1850–1925*, Војна академија, Београд, 1925.
3. *Споменица 46. класе Ниже школе Војне академије*, Удружење официра 46. класе ВА, Београд, 1938.
4. Станић, Ђ., Килибарда, З., Марчек, Ј., *Обука српске војске (1804–1918)*, Војноиздавачки завод, Београд, 2007.
5. Трговчевић, Љ., *Планирана елита*, Историјски институт, Београд, 2003.

ПРИКАЗ КЊИГЕ НОВИЦЕ ПЕШИЋА „ХЕРОЈИ ОТАЏБИНЕ: МАЈОР МИЛАН ТЕПИЋ И ВОЈНИК СТОЈАДИН МИРКОВИЋ“

Никола Тошић Малешевић*
Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, *Војно дело*

Хероји отаџбине: мајор Милан Тепић и војник Стојадин Мирковић; Новица Пешић; Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд, 2016, 288 стр.

„Једанпут људи дају ријеч, она остаје или се погази. Ја сам дао ријеч да ћу бранити ову земљу ако јој буде тешко!“

народни херој мајор Милан Тепић

„Ово је борба за све моје и за све друге који се радују животу, који желе да буду своји на своје! Слобода нема цену! Морамо се бранити!“

војник (редов) Стојадин Мирковић

Ратови су одувек били пуни трагедија, бола и патње. Кроз њих су се преламале судбине држава и читавих народа, али и мноштва појединаца чији су животи били трајно измењени. Многи се никада нису опоравили већ су остали заробљени у сећањима на страшна времена убијања, разарања, злочина и смрти. Ипак, у ратовима има и херојских, хуманих и храбрих поступака који су достојни да се памте и служе као путоказ како треба поступати у тешким и немирним временима. Неки поступци су попут оног који је, током Грађанског рата у Босни и Херцеговини (1992–1995), извео припадник Војске Републике Српске (ВРС) Срђан Алексић из Требиња који је у поменутом граду, 21. јануара 1993. године, заштитио свога суграђанина Бошњака Алена Главовића кога је малтретирао једна група Алексићевих сабораца. Алексић је, због тога што је бранио Главовића, привукао њихов гнев и био брутално претучен. Од повреда је преминуо 27. јануара 1993, а његов отац је у умрлици написао да је

* Аутор је спољни сарадник *Војног дела* и самостални истраживач – мастер историчар.

његов син Срђан Алексић „умро вршећи своју људску дужност“.¹ Други поступци су као онај кога су, током Грађанског рата у Хрватској (1991–1995), извели припадници Југословенске народне армије (ЈНА) мајор Милан Тепић (родом из села Комленац код Босанске, данас Козарске Дубице) и војник (редов) Стојадин Мирковић (родом из села Горње Лесковице код Ваљева) који су страдали у складишту оружја и муниције у селу Беденик код Бјеловара, 29. септембра 1991. године, не желећи да га предају хрватским сецесионистичким паравојним јединицама званим Збор народне гарде (ЗНГ) и Хрватској полицији. Поменутог дана мајор Тепић је дигао складиште оружја и муниције у ваздух повлачећи, заједно са собом, у смрт и део нападача, док редов Мирковић није желео извршити наређење свог старешине да се преда заједно са осталим војницима, већ је остао са њим до краја, дејствујући по противницима из оклопног транспортера све док није погинуо.

Напомињемо да поступак попут Тепићевог и Мирковићевог није јединствен у српској и југословенској војничкој и ратничкој традицији. Пре њих, скоро идентичне чинове извршили су војвода Стеван Синђелић у Првом српском устанку (1804–1813) током битке на Чегру код Ниша који је, 31. маја 1809. године, заједно са собом и великим бројем турских војника, дигао у ваздух складиште барута и поручници бојног брода II класе Краљевске југословенске ратне морнарице Југословенске краљевске војске (КЈРМ ЈКВ) Милан Спасић и Сергеј Машера² који су, у Другом светском рату (1941–1945), у Боки Которској код Тивта 17. априла 1941. године, заједно са собом, потопили ратни брод-разарач „Загреб“ не желећи да исти падне у руке италијанске ратне морнарице.

Баш да би се запамтило дело мајора Тепића и војника Мирковића, новинар и публициста из Београда, члан Удружења ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, Новица Пешић, поводом двадесет петогодишњице догађаја у бјеловарској касарни и складишту оружја и муниције у Беденику, написао је и објавио, 2016. године, књигу под називом *Хероји отаџбине: мајор Милан Тепић, војник Стојадин Мирковић*. У њој, аутор описује живот, борбу и погинуће двојице људи на почетку бурних раздобља у коме су вођени Ратови за југословенско наслеђе (1991–2001).³

Новица Пешић је, ради израде ове књиге, махом користио историјске изворе као што су интервјуи и чланци из различитих дневних листова и часописа (на пример из *Народне армије*, *Политике*, *Вечерњих новости*), сведочења чланова породица настрадалих, њихових пријатеља и сабораца (укључујући и оних који су преживели битку за војно складиште у Беденику), писма мајора Тепића и војника Мирковића упуће-

¹ Војник (редов) Срђан Алексић је постхумно одликован Златном медаљом Милош Обилић 14. фебруара 2012. године од стране председника Републике Србије Бориса Тадића и Орденом части Републике Српске са златним зрацима 9. јануара 2013. године од стране председника Републике Српске Милорада Додика.

² Поручници бојног брода II класе Милан Спасић и Сергеј Машера постхумно су одликовани Орденом Карађорђевог звезде са мачевима четвртог реда 27. јануара 1942. године од стране владе Краљевине Југославије у егзилу на чијем се челу, у то време налазио Слободан Јовановић. Тридесет једну годину касније, тј. 10. септембра 1973. године, Спасић и Машера су постхумно одликовани и Орденом народног хероја од стране председника Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) Јосипа Броза Тита.

³ Ратови за југословенско наслеђе су трајали, са мањим прекидима, од 1991. до 2001. године. То су Рат у Словенији (1991), Грађански рат у Хрватској (1991–1995), Грађански рат у Босни и Херцеговини (1992–1995), Рат на Косову и Метохији (1998–1999), Агресија НАТО-а на Савезну Републику Југославију (1999), Рат на југу централне Србије (2000–2001) и Рат у Македонији (2001).

на њиховим породицама, као и она њима упућивана, различити документи ЈНА⁴, Министарства одбране⁵ и разних других војних и цивилних установа. Такође, коришћена је и одређена литература, попут чланака из *Добровољачког гласника* и књиге (на пример *Споменица Педесетогодишњице Невесињског устанка 1875–1925. године*; Миле Дакић, *Крајина кроз векове*; Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878. године*; Сава Тодорић, *Хроника Вребца, Завођа и Павловца*; Марко Ручнов, *Народни херој Милан С. Тепић*; генерал-мајор Владимир Трифуновић, *Нећу милост*; Новица Пешић, Никола Мариновић, *Стојадин Мирковић – Херој са Повлена*, итд.).

Сада нешто о композицији књиге. На њеном почетку је ауторова посвета, после које следи факсимил Ордена народног хероја којим је мајора Тепића, за храбро држање у Беденику, постхумно одликовало Председништво Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) и његова кратка биографија. Након тога се налази факсимил Ордена за заслуге у области одбране и безбедности првог степена којим је војника Мирковића, такође за храбро држање у Беденику, постхумно одликовао председник Савезне Републике Југославије (СРЈ) Слободан Милошевић и Мирковићева кратка биографија. Затим следи говор начелника Генералштаба Војске Србије генерала Љубише Диковића, одржан приликом откривања спомен-плоче мајору Тепићу у згради Генералштаба, 8. фебруара 2016. године, иза кога је уводни део књиге у коме се налазе пригодни текст под насловом *За вечни спомен хероја*, дело научног сарадника у Институту за међународну политику и привреду из Београда и председника Удружења ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, историчара др Видоја Голубовића, преглед војно-политичке ситуације у СФРЈ у 1991. години под насловом *Почетак разбијања савезне државе* кога је написао генерал-мајор др Слободан Б. Микић и још један пригодни текст под називом *Војник у српској историји*, а који је рад Мирослава Лазанског, војног коментатора дневног листа *Политика*.

После напред наведеног, следи главни текст Пешићевог рада, подељен на четири поглавља које садрже бројне мање под целине, а ове, опет, имају своје под целине. У првом поглављу књиге, под називом *Родољубље официра и војника*, описују се животи Тепића и Мирковића у селима Комленац и Горње Лесковице, њихово школовање, Тепићева служба у ЈНА до одласка у Бјеловар и Мирковићево служење војног рока у Бањалуци до прекоманде у Бјеловар, дани неспокоја и слутњи на самом почетку распада СФРЈ и ратова и, на крају, борба за касарну у Бјеловару и складиште оружја и муниције у Беденику и погибија мајора Тепића и војника Мирковића, као и стрељања команданта бјеловарске касарне пуковника Рајка Ковачевића и старијег водника Рајка Стевановића, једног од бораца ЈНА у Беденику. Оба стрељања извршили су припадници Збора народне гарде и Хрватске полиције и то после Ковачевићеве и Стевановићеве предаје што, не треба посебно ни говорити, представља злочин против ратних заробљеника. У другом поглављу (*Дани стрепње, бола и туге*) писац читаоцима представља трагање породица Тепић и

⁴ ЈНА је касније преименована у Војска Југославије (ВЈ), затим у Војска Србије и Црне Горе (ВСЦГ) и на крају у Војска Србије (ВС) како се и данас зове.

⁵ На почетку Ратова за југословенско наслеђе (1991–2001) Министарство одбране се звало Савезни секретаријат за народну одбрану. Од почетка 1992. године поменути секретаријат је преименован у Министарство одбране како се и данас зове.

Мирковић за детаљним обавештењима о борбама за бјеловарску касару и складиште оружја и муниције у Беденику и како су погинули Тепић и Мирковић, одбијање хрватских власти да предају Тепићево тело његовој породици, сахрана Стојадина Мирковића у Горњим Лесковицама код Ваљева након што су хрватске власти по-смртне остатке предале породици 1995. године и постхумно одликовање мајора Милана Тепића Орденом народног хероја⁶ чиме је Тепић постао једина личност одликована тим највишим одличјем у Ратовима за југословенско наслеђе (1991–2001). *Записано за будућност* наслов је трећег поглавља. У њему су представљена писма подршке, дивљења и утехе које је, из свих крајева Србије од различитих људи, примала Аница, мајка војника Стојадина Мирковића после његове погибије. Затим, сведочења људи који су познавали Стојадина Мирковића и како су разни новинари описивали догађања у породицама Тепић, Мирковић и Стевановић после догађаја у Беденику. На крају овог поглавља, описује се како се чувају сећања на двојицу људи који су дали своје животе бранећи уставни поредак СФРЈ. У последњем, четвртог поглављу (*Србија памти јунаке*) описује се постхумна додела одликовања Ордена за заслуге у области одбране и безбедности првог степена војнику Стојадину Мирковићу⁷, сећања капетана Војске Србије Александра Тепића на свога оца мајора Милана Тепића, сећања породице Мирковић и њихових рођака на Стојадина Мирковића, сећања пријатеља и колега на мајора Милана Тепића и начини на који Основна школа „Милош Марковић“ из села Доње Лесковице код Ваљева чува сећања на војника Стојадина Мирковића.⁸

Ово дело представља веома леп приказ ратне и људске трагедије деведесетих година XX века. Оно на читаоце преноси и подсећа на атмосферу тих година и буди одређена преиспитивања - да ли је све морало да буде баш тако, да ли је људима опкољеним у касарнама широм Словеније и Хрватске могла бити упућена озбиљна и правремена помоћ уместо што су остављени да се сами сналазе и слично. У исто време, књига је прилично мучна и тужна и читаоце треба упозорити да може оставити тежак утисак. Она, како је то у рецензији написао историчар проф. др Никола Б. Поповић, члан Академије наука и уметности Републике Српске (АНУРС), не може да не изазове уздахе жалости и туге над жртвама.

После главног текста овог рада следи галерија слика са фотографијама породица Тепић и Мирковић, а затим прилози и то: сећања генерал-мајора Владимира Трифуновића на догађаје у касарни у Вараждину; саопштење Документарно-информационог центра „Веритас“ у коме се подсећа на злочине према заробљеним припадницима ЈНА у бјеловарској касарни и складишту оружја и муниције у Беденику; сећања капетана Војске Србије (који је 1991. године имао чин потпоручника ЈНА) Стојана Поповића о борбама за поменуто складиште у Беденику који је, сре-

⁶ Мајор Милан Тепић постхумно је одликован Орденом народног хероја 6. децембра 1991. године од стране Председништва СФРЈ коме је тада на челу био вршилац дужности председника Председништва СФРЈ Бранко Костић. Костић је био на поменутој функцији због тога што је председник Председништва СФРЈ Стјепан Месић поднео оставку 3. октобра 1991. године.

⁷ Војник (редов) Стојадин Мирковић постхумно је одликован Орденом за заслуге у области одбране и безбедности првог степена 31. децембра 1999. године од стране председника СР Југославије Слободана Милошевића.

⁸ Стојадин Мирковић је похађао Основну школу „Милош Марковић“ у Доњим Лесковицама.

ћом, преживео; текст Удружења ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца о њиховим напорима да се очува сећање на Тепића и Мирковића; текст одлуке којом је поменуто Удружење, у октобру 1999. године, за своје чланове постхумно прогласило мајора Милана Тепића и војника Стојадина Мирковића, а које је потписао тадашњи председник Удружења пуковник Милорад Манић и на крају су фотографије и факсимили разних писама и докумената војске и Министарства одбране. Након прилога следе напомене, ауторова захвалност свима који су помогли да ово дело угледа светлост дана, извод из рецензије коју је написао, како смо већ истакли, историчар проф. др Никола Б. Поповић, садржај дела и каталогизација у Народној библиотеци Србије. Књига је веома добро технички опремљена и садржи велики број црно-белих фотографија личности, догађаја и докумената. Објавило ју је Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца. Штампана је у 500 примерака, а извршни издавач је штампарија „COLOR-GRAFEX“ из Београда.

ПРИКАЗ КЊИГЕ САВЕ ЖИВАНОВА „ЦРВЕНИ ОКТОБАР, ТОМ I, ОКТОБАРСКА РЕВОЛУЦИЈА“

Никола Тошић Малешевић*

Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, *Војно дело*

Црвени октобар, том I, Октобарска револуција;
Сава Живанов; Службени гласник, Београд,
2012, 684 стр.

Ове, 2017. године, навршава се тачно читав један век (сто година) од Октобарске социјалистичке револуције, која је уздрмала и променила не само Русију већ и читав свет, доносећи крупне промене у систему међународних односа и у унутрашњим политикама многих држава у свету. Тих десетак дана, у оквиру којих се десила и револуција предвођена Руском социјалдемократском радничком партијом (бољшевика)¹ и први неуспешни покушаји њеног гушења, по америчком новинару Џону Риду представљају „десетак дана који су потресли свет“!

Због свега наведеног, одлучили смо да читаоцима препоручимо књиге историчара др Саве Живанова које, у два тома, описују

* Аутор је спољни сарадник *Војног дела* и самостални истраживач – мастер историчар.

¹ **Руска социјалдемократска радничка партија (РСДРП)** основана је 1898. године. Године 1903. распала се, услед различитих виђења развоја социјалистичке идеје и успостављања социјалистичког друштвеног уређења, на две партије: **Руску социјалдемократску радничку партију (бољшевика)** тј. **комуниста (РСДРП (б))** и **Руску социјалдемократску радничку партију (мењшевика)** (**РСДРП (м)**). **Бољшевици** тј. **комунисти** залагали су се за промене у друштвеном и државном систему револуционарним путем, док су **мењшевици** били склонили да те промене остварују постепено. **РСДРП (б)** је, после победе у Октобарској револуцији, променила име, почетком 1918. године, у **Руска комунистичка партија (бољшевика) (РКП (б))**. Од 1925. године се звала **Све савезна комунистичка партија (бољшевика) (СКП (б))**, а од 1952. године **Комунистичка партија Савеза Совјетских Социјалистичких Република (КП СССР)**. Престала је постојати (забрањена је) због учешћа у Августовском пучу 1991. године, јер су њени кадрови учествовали у истом жељећи да збаци тадашњу власт у СССР-у и Русији (која је била највећа и најутицајнија чланица СССР-а). Наиме, кадрови **КП СССР-а** мислили су да поменуте власти угрожавају јединство и опстанак СССР-а. Ипак, **комунисти** у Русији су се релативно брзо поново организовали, па су већ почетком 1993. године основали **Комунистичку партију Руске Федерације (КП РФ)** која је данас друга партија по јачини у Русији.

догађаје непосредно пред Октобарску револуцију, саму Октобарску револуцију 1917. године и догађаје након ње, тачније до средине јула 1918. године, када је донет први совјетски устав Русије (мада се у описивању неких догађаја иде и до краја 1918). У овом приказу представљамо његову прву књигу (први том) под називом *Црвени октобар, том I, Октобарска револуција*. У њој, аутор описује последње месеце и дане владе успостављене после Фебруарске револуције², околности и процесе који су довели до Октобарске револуције и преласка власти у руке совјета (др Сава Живанов нарочито истиче неспособност, арогантност и осиноност Александра Керенског и његове владе, као једне од главних разлога за избијање поменуте револуције), саму Октобарску револуцију и прве покушаје противника большевика (комуниста) да збаци њихову новоуспостављену владу.

Ради израде овог капиталног дела, аутор књиге користио је многобројне историјске изворе и литературу. Навешћемо неке од употребљених историјских извора. Најпре, ту су документи из Државног архива Руске Федерације (фондови Савета народних комесара, Сверуског централног извршног комитета совјета, Војно-револуционарног комитета Петроградског совјета и Сверуске комисије за изборе уставотворне скупштине) и Руског државног архива социјално-политичке историје (бивши Архив Коминтерне) (фондови Централног комитета (ЦК) РСДРП (б), ЦК РСДРП (м), ЦК ПСР³ и ЦК ПЛСР (и)⁴). Затим, ту су мемоари и сећања неких од учесника и сведока догађаја описаних у књизи (Керенског, Троцког, Суханова, генерала Краснова, генерала Дењикина, Авксентјева, Рида, Антонов-Овсејенка, итд.), чланци из штампе (*Киевская мысль, Новое время, Рабочий путь, Новая жизнь, Известия*, и др.) и зборници докумената (различити томови *Дела В. И. Лењина; Протоколы Центрального комитета РСДРП (б); Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (б). Протоколы; Революция и национальный вопрос. Документны и материалы, том 3; Обращение ЦК к членам партии. Протоколы ЦК Конституционно-демократической партии*⁵ 1915–1920, том 3; *Протоколы засе-*

² Фебруарска револуција одиграла се 27. фебруара-3. марта по старом, односно 12-16. марта 1917. године по новом календару. У њој су учествовале и буржоаско-демократске и социјалистичке (левичарске) снаге. Фебруарска револуција је довела тадашњег руског цара Николаја II Романова у безизлазну ситуацију, тако да је он морао абдицирати 2./15. марта 1917, у корист свога брата Михаила. Међутим и нови цар Михаил II Романов убрзо је увидео да, због недостатка подршке, не би могао владати, па је већ идућег дана (3./16. марта) и он абдицирао, а Русија је проглашена за републику буржоаског (грађанског) типа.

³ ПСР је скраћеница за **Партију социјалиста револуционара**. Због тога се у литератури и историјским изворима чланови ове партије често означавају као **есери**.

⁴ **Лева фракција ПСР-а** се, због незадовољства изразитом анти большевичком политиком и политиком споразумаштва са буржоазијом коју су спроводиле фракције центра и деснице ПСР-а, уочи Октобарске револуције фактички одвојила од своје партије (мада је и раније деловала доста аутономно), ушла у савез са **большевицима** и помагала им у поменутој револуцији и после ње у управљању Русијом све до почетка јула 1918. године. **Лева фракција ПСР-а** се конституисала у посебну партију крајем новембра по старом, односно средином децембра 1917. године по новом календару по називом **Партија левих социјалиста револуционара (интернационалиста)**, скраћено **ПЛСР (и)**. Због поменуте скраћенице чланови ове партије се у литератури и историјским изворима најчешће називају **леви есери**.

⁵ **Конституционално-демократска партија (КДП)** је била буржоаска (грађанска) партија у Русији изразито анти большевичке и уопште анти левичарске политике и уверења. Због скраћенице **КДП** њени чланови се у литератури и историјским изворима често означавају као **кадети**. Такође, **КДП** се називала и **Партија народне слободе (ПНС)**.

даниј ЦК Партији социјалистичко-револуционарој (јуниј 1917 – март 1918 г.; и др.). Што се тиче литературе, употребљена су следећа дела: R. G. Suny, *Nationalism and Democratic processes during the Russian 1917 Revolution*; П. Волбујев и В. Булдаков, *Октобарска револуција: нови приступи изучавању*; Е. Н. Городецкиј, *Рођење Советског государства*; В. Булдаков, *Красная смута*; С. Е. Руднева, *Октябрь 1917 года. Опыт исторической реконструкции*; И. И. Минц, *История Великого Октября*; Е. Н. Соколов, *Финансовая политика Советской власти (октябрь 1917 – август 1918)*, одељак *Финансовое положение России накануне Октябрьской революции* и још многа друга.

Књига др Саве Живанова почиње садржајем, после кога следе његове уводне напомене. Одмах након њих је главни део текста, тј. поглавља. Има их свега два, али су зато веома обимна и садрже многобројне под целине које су, пак, састављене од још мањих под целина.

Прво поглавље је насловљено као *Последњи месеци пост фебруарског режима (септембар – октобар 1917.)* и има три под целине. Прва под целина се зове *Проблеми владе и власти* и у њој аутор читаоцима излаже септембарске контроверзе око владе и власти у Русији, демократско саветовање организоване демократије и демократских органа локалне самоуправе у Петрограду и формирање друге владе Александра Керенског⁶ и претпарламента (Привременог савета Руске Републике). Друга под целина (*Погоршање материјалних услова – успон револуционарних покрета*) обрађује теме сељачког бунта због не добијања земље (за коју су се борили током Фебруарске револуције) и нападе сељака на племиће и њихову покретну и непокретну имовину, дилему коме ће се приклонити руска војска у тим тешким и смутним временима, јачање радника који су све више успостављали контролу у фабрикама и заводима и кретали се ка власти совјета, као и захтеве неруских етничких и националних група који су се кретали од аутономија до отцепљења од Русије. У трећој под целини првог поглавља, коју је аутор назвао *Опредељење за насилни расплет*, говори се о расправама у оквиру РСДРП (бољшевика) којим путем треба доћи до власти у Русији: оружаним устанком, тј. новом револуцијом или мирним путем, тј. договором са осталим партијама левичарског усмерења⁷. После тога, такође у оквиру ове под целине, описује се коначна одлука бољшевика да власт преузму дизањем нове револуције, затим покушаји владе Керенског да кризу разреши кроз претпарламент (Привремени савет Руске Републике) и коначно, завршне припреме бољшевика и владе Керенског за одлучујућу међусобну битку која ће решити питање ко ће владати Русијом.

Друго поглавље, које се зове *Револуција у револуцији (крај октобра – почетак новембра 1917)*, такође има три под целине. У првој (*Октобарски револуционарни преврат*), аутор се најпре бави обостраном мобилизацијом и одмеравањем снага

⁶ Друга влада Александра Керенског била је коалиционог карактера и чиниле су је, углавном, следеће партије: РСДРП (м), ПСР, КДП и Радна народно-социјалистичка партија (РНСП). Овом приликом ћемо напоменути и то да се по скраћеници за Радну народно-социјалистичку партију – РНСП, чланови ове партије у литератури и историјским изворима често означавају као *енеси* али се такође означавају и као *народњаци*.

⁷ То су биле РСДРП (м), ПСР и РНСП. ПЛСР (и) тј. леви есери се не убрајају у ову групу јер су они, како смо већ раније напоменули, били у савезу са *бољшевицима*.

большевика (који су деловали преко Петроградског совјета) и владе Керенског, затим чекањем обе стране да нека од њих прва крене у обрачун (обе стране су настојале да не буду прве које ће покренути борбе и обрачун, а то су чиниле због страха да ће, у случају да оне буду окривљене за почетак борби и грађанског рата, војска (и са фронта према немачким и аустро-угарским снагама и из гарнизона у позадини) дејствовати против њих и на крају, самом Октобарском револуцијом и падом владе Керенског. Друга под целина (*Власт совјета и њени опоненти*) читаоцима складно представља заседање Другог сверуског конгреса совјета, његове одлуке, формирање нове, большевичке, владе (Савет народних комесара (СНК) на челу са Владимиром Иљичем Уљановом Лењином). Затим се прелази на представљање опонената новоуспостављене большевичке владе – Градске думе Петрограда, Комитета спаса и Викжела (Сверуског извршног комитета железничара) и њихове акције после чега се описују расправе и сукоби у оквиру РСДРП (б) о томе да ли СНК треба проширити са представницима осталих левичарски усмерених партија или не, као и победа гледишта да то не треба чинити.⁸ Трећа под целина другог поглавља која носи назив *Покушаји обарања большевичке совјетске владе* скреће пажњу читалаца на поход анти большевичке војске на Петроград коју су предводили бивши председник збачене владе Александр Керенски и генерал Краснов и њихов пораз, јункерску побуну у Петрограду и њено гушење, устанак анти большевичких снага у Москви и његов слом, крај сваког политичког утицаја Керенског и расипање његове и Красновљеве војске (која је претрпела пораз у походу на Петроград) у градићу Гатчина недалеко од Петрограда (војска Керенског и генерала Краснова је једним делом отишла натраг у своје гарнизоне и на фронт, а другим делом је пришла большевцима) и на крају, большевичко преузимање СТАВКА-е (штаб и седиште Главног команданта руске војске на фронту), почетком децембра 1917. године, чиме је РСДРП (б) стекла основни предуслов за успостављање контроле над целом руском војском.

Књига др Саве Живанова, као што смо већ рекли, на складан и жив начин читаоцима представља Октобарску револуцију и смену власти у Русији. Она може послужити као драгоцен извор информација и извор сазнања за све оне који желе да разумеју историјске процесе у Русији који су довели до темељне промене њеног државног и друштвеног уређења.

После главног текста књиге следи каталогизација књиге у Народној библиотеци Србије. Књига не садржи никакве фотографије, табеле, графиконе и слично. Издавач овог дела је Службени гласник. Штампано је у 500 примерака, а извршни издавач је „Гласник штампарија“ из Београда.

⁸ Такви сукоби међу **большевцима** су избили због изнуђених преговора са осталим партијама левичарских усмерења јер су се у том тренутку Петрограду приближавале анти большевичке војске Керенског и генерала Краснова, а у самом граду је била избила побуна против большевичке власти коју су, на подстицај **РСДРП (м)**, **ПСР** (претежно њене десне фракције) и **РНСП**, подигли и предводили питомци војних училишта (јункери). Осим поменутих партија, јункерима је подршку пружала и **КДП**. На крају, победило је становиште да власт и даље требају држати само **большевици**, а то је било и због тога што су большевичке снаге, уз помоћ **левих есера**, поразиле Керенског и генерала Краснова и угушиле побуну јункера у Петрограду.

S U M M A R I E S

Causality of deployment of missile defense shield elements in Romania and militarization of the Crimean Peninsula

Slađan Milosavljević, Branislav Đorđević and Petar Stanojević

The deployment of NATO missile defense shield (EuroPRO) elements in Eastern Europe determines explicitly the so-called strong security of Russia and it represents a serious disruptive factor in its relations with the West. In such context, in the last three years the Ukrainian crisis has additionally complicated and actualized security situation because it turned out that, besides internal factors, it is largely influenced by some external factors, as well.

In March 2014 Crimea unilaterally separated from Ukraine and it was joined to Russia whereas an armed conflict between central authorities and armed formations of rebellious pro-Russian population started in the parts of Donetsk and Luhansk. Ukraine accused Russia of the annexation of Crimea; their relations were reduced to minimum and in the last three years they have remained such tendency. The change of Crimean status has largely aggravated the relations of Russia with Western countries, which resulted in complex political and security situation in the Black Sea Region, which threatens to disintegrate the whole system of regional stability with potential implications for global security, as well. The deployment of EuroPRO elements in Romania and militarization of the Crimean Peninsula affect to a great extent regional stability of that part of the old continent and they represent one of essential destabilizing factors that is in direct correlation with a high level of entropy of the European political and security system.

Key words: missile defense system, EuroPRO, Russia, Romania, USA, Crimea, militarization

Control of drinking water resources as the cause of regional conflicts

Gavriilo Ostojić, Marina Filipović and Dragan Mitrović

Water is an unavoidable and very important factor of social and economic development of each country. It also occurs more and more as a deficient resource at a global level. The needs for drinking water grow enormously fast due to anthropogenic factors: the rise in world population, the increased scope of commercial and industrial activities and climatic changes. Taking this into consideration, the management of drinking water resources as a significant task in the time we live in becomes an imperative. During the history of human society the quantity and quality of this resource on earth has constantly decreased followed by an increase in tension between countries. The intention

to dominate scarce drinking water resources in arid and subarid regions has resulted in a greater number of conflicts, which have often been resolved by the use of force.

This paper emphasizes the role, importance and state of drinking water resources in the world, factors that threaten its available resources, as well as increase in tension, conflicts and regional conflicts over control of remaining drinking water resources.

Key words: drinking water resources, conflict, regional conflicts, water stress

Geostrategy of transition and security challenges

Dejan D. Simić

On the one hand, during its recent history Serbia has undergone many transitional processes of historical proportions, and on the other hand, all those processes have been connected to security challenges and conflict circumstances both regional and world ones. The First and Second World War, the period of the Cold War and Bloc confrontation, the time of the state and socialist ideology failure, the circumstances of the civil war and secession, the security challenges of the Kosovo separatism, and terrorism lately – represent historical, political and security circumstances that few states have faced. All transitional processes, from capitalism to communism, then reversible processes of ethnification of politics, particularly transitional process to democracy and the European Union have unambiguous geostrategic aspect. All transitional theories, which have regarded to transitory ideology of globalism have neglected geostrategic position as an important determinant of successful transitional results. Therefore this paper is dedicated to historical and security aspects of new historical changes that have happened in Serbia: geostrategic plane of the Balkans and Serbia has turned out to be the main barrier to social changes and total development.

Key words: Serbia, Balkans, EU, USA, Russia, transition

Comparative analysis of the contents of contemporary security strategies

Vladimir T. Katančević

State security strategy is the top of legislative pyramid of documents in the sphere of national security and the source for all special and individual strategies in this sphere. The end of the Cold War, globalization and the need for transparency of the armed forces in order to reduce mutual perception of threats have imposed the trend of publishing security strategies. Security strategy is one of the instruments that ensures commitment of a state to respond to all threats in a comprehensive manner, to increase the level of effectiveness of security sector by optimization and coordination of all contributing entities, as well as to increase regional and international collaboration and trust. Not taking into consideration the issue of the level of practical application of published strategies, their availability and number have enabled comparative analysis,

insight into national values, interests and objectives of other states, their special and individual strategies, system and national security policy.

Key words: *comparative analysis, national security strategy, contents, security*

Information operations of Western intelligence services in Serbia in October 2000

Milan Miljković and Darko Tadić

The so-called “colour revolutions” or “democratic national revolutions” represent the planned coups, which are, instead of the armed forces, executed for such purpose by mobilized and manipulated by information operations civilian population. Actually, in the background of “colour revolutions” there are subversive actions of foreign intelligence services that instruct wide social layers to execute “coups” with the assistance of many “portable belts and mechanisms”, that is some national media, political parties and non-governmental organizations, covertly, according to technology planned in a great detail and thus they perform “dirty work” of ousting its regime for the needs and interests of foreign governments. This case study identifies the most striking characteristics of application of information operations of intelligence services by the example of the events in former Yugoslavia in 2000. During this period activities of Western intelligence services in Serbia were conducted by non-governmental organizations and influential agents using national and foreign media.

Key words: *psychological warfare, propaganda, information operations, colour revolutions, media, intelligence services*

Property delicts as forms of criminality and economic-social criminogenic factors

Stanimir Đukić

Criminality is a set of social phenomena, which threaten universal social values and they are sanctioned by criminal law. As a complex social phenomenon, criminality is determined by various factors related to the offender, criminal offense and social conditions. This paper defines criminogenic factors and it considers criminality as an individual act and social phenomenon. Moreover, this paper deals with economic-social criminogenic factors, particularly economic determinants of social deviation, poverty as a criminogenic factor and abundance criminality. In addition, this paper considers forms of criminality, that is criminal phenomenology as the part of criminology (dealing with forms of criminality) with the focus on property delicts. Property delicts are the type of criminal offenses that threaten (unlawfully appropriated or damaged) property rights of citizens and other legal entities, and they belong to classic (general) criminality. According to their scope they are the most frequent type of criminal offenses, and at the

same time they represent delinquency with the greatest degree of professionalization. This paper pays special attention to the analysis of the following types of property delicts: classic delicts, delicts with an element of physical violence, fraudulent delicts and delicts without the motive of self-interest as the type of property delicts. Furthermore, there is a short analysis of activities and results, which the police have achieved in detection, proving and criminal processing of criminal offenses related to classic (general) criminality, that is property delicts.

Key words: criminality, criminology, criminal offense, criminogenic factors, economic-social factors, forms of criminality, classic (general) criminality, property delicts

Detention of the suspect in the Criminal Procedure Code of the Republic of Serbia with reference to comparative law solutions

Aleksandar Bošković and Zoran Pavlović

Limitation of the right to freedom of a person is a very sensitive issue, both from the aspect of the Constitution of the Republic of Serbia and many international charters and conventions, national laws, and primarily the Criminal Procedure Code. There are various types of limitation of the freedom of movement of a person. However, this papers will mainly deal with detention of the suspect. The suspect may be detained on several legal grounds, and the subject of our research is detention in compliance with provisions of the Criminal Procedure Code of the Republic of Serbia. Therefore, special attention has been paid to positive legislation in the Republic of Serbia, critical analysis of some law solutions with an emphasis on some illogicality and incompleteness of particular legislative provisions. Moreover, some comparative law solutions in Germany, Italy and Russia have been presented, as well as different possibilities when it comes to detention of the suspect in accordance with provisions of the Criminal Procedure Code, and some concrete suggestions *de lege ferenda* have been offered.

Key words: preliminary proceedings, public prosecutor, police, suspect, detention

Criminal offense of robbery in legislation and practice

Ivan Joksić, Vidoje Mitrić and Mitar Lutovac

The criminal offense of robbery is not mentioned in the oldest legal monuments. However, it represents the legal construction that has been introduced afterwards. Robbery includes both coercion and theft, which are in a special mutual relationship. Coercion is the means for performing theft, that is taking away someone's movable by using force. Ratio legis of this criminal offense reflects legislator's striving to introduce within their incrimination zone two independent criminal offenses made by the unity of time and space. According to its nature, robbery represents a serious criminal offense because it attacks basic human rights (life, body and property), which is confirmed by the

penalty of imprisonment. Since it represents the modified form of violent theft in its basis, it is necessary to define its place in legislation and court practice. Thus, the paper will consider all important issues of this criminal offense within mentioned framework.

Key words: robbery, coercion, theft, another person's movable, legal construction, court

Floods in Serbia

Milijana Đorđević

After the floods that happened in Serbia in 20th and 21st century it could be concluded that the state and water management companies had not done enough to mitigate and minimize consequences. Torrential floods swamp agricultural land (10-70%), populated areas, communications and industrial facilities. They incur pecuniary damage to economic activities and population and they disturb pace of life at the same time.

Key words: hydrology, floods, emergency, consequences

Perception of risks from natural disasters caused by floods

Vladimir M. Cvetković

The subject of quantitative research is examination of citizens perception of the risk of natural disaster caused by flood and their household vulnerability assessment. The independent samples T-test has examined the connection of gender, parenthood, employment, disability and previous experience whereas a single-factor analysis of variance has been used to examine the connection of age, level of education and marital status to perception of risk and household vulnerability assessment. The objective of the conducted research is the scientific explanation of the effect of the abovementioned variables. 2,500 citizens in 19 local communities have been questioned by the application of survey strategy in households and multiple random sampling. The results of the research show that 13.4% of the respondents emphasize that there may be flood in the following year, 28.9% of the respondents think that there may be flood in the following five years and 39.3% of the respondents emphasize that their household is threatened. The statistically significant connection between perception of risks, parenthood, previous experience, military obligation, age and marital status has been determined. Household vulnerability assessment is statistically greatly connected to parenthood, previous experience, military obligation, level of education and marital status. The results of the research can be used to raise awareness of risks from natural disasters caused by floods as the key precondition for improving their readiness to respond.

Key words: security, natural disasters, risk, quantitative research, perception, floods, factors

Model of strategic environmental assessment of the defense system

Vlada M. Mitić, Mitar V. Kovač and Milan S. Kankaraš

Strategic environmental assessment enables consideration of situation at some time in order to ensure the development of the defense system so that it can respond to the future security challenges, risks and threats. In order to enhance the level of objectivity of such process, a model of strategic environmental assessment of the defense system has been made by quantitative analysis of the contents of different literature in the sphere of management, security and defense. Since the process is complex, the model is based on the combination of scientific and managerial methods.

Preconditions for the application of scenario development model are created by identification of the environmental factors that most affect the defense system, as well as by collection of data on values of such factors in the past and determination of trends of their development and effect on the defense system in the future. Potential effects of factors from the defense system environment are considered by scenario development of the future environment and objectivity and possibility to predict the future environment are increased. Despite increase in objectivity, it is impossible to completely remove the subjective effect on environmental assessment results. The solutions presented in this paper are a possible way to enhance strategic environmental assessment process not only of the defense system, but other organisational systems, as well.

Key words: *environment, strategic environment, environmental assessment, methods of environmental assessment*

Upgrading the functional model of organization of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia

Sreten B. Zafirović

In the systematic way, this paper considers various understandings and interpretations of the concepts of organization, organizational structure and function, various modalities of organizational structures, and a special emphasis is put on a great number of defined functions as the key problem of the current functional model of organizing the Ministry of Defense and the Serbian Armed Forces.

Highlighting the problem of procedure and method of defining functions, that is the methodology of defining functions and their holders in the Ministry of Defense and the Serbian Armed Forces, and in search for new solutions in the establishment of their new organization, this paper proposes functions and their holders, which includes a substantial reduction in the number of functions that should lead to more optimized future organization of the Ministry of Defense and the Serbian Armed Forces and improvement of effectiveness and efficiency of the work of the mentioned institutions.

Grouping functions at the level of sectors has been offered as the basis for redefinition and organization of functions in the Ministry of Defense and the Serbian Armed Forces.

Key words: organization, organizational structure, function, types of organizational structures, functional model

The use of armoured units in operations in a populated area

Rade V. Slavković, Branko B. Šipka and Jadranko K. Jukić

According to its field of research this paper is mainly the result of research, analysis and consideration of the use of armoured units in combat operations of the Serbian Armed Forces in a populated area with the focus on the use in an offensive and defensive operation as one of the most important one.

It can be concluded that the adequate and proper planning of the use of armoured units in operations in a populated area will have the key role for successful operations. The great manoeuvre capabilities, as well as firepower of these units, facilitate movement through a populated area, and armour contributes to protection of lives from the enemy fire, it deters the enemy and diminishes their readiness for combat due to the psychological effect caused by the sound of tank tracks in populated areas.

Key words: armour units, tank battalion (company, platoon), mechanized battalion (company, platoon), offensive operation, defensive operation

The use of AHP in decision-making in NBCD units

Branimir Vulević

The effective analysis and evaluation of a radiation detector before procurement reduces costs, and it later enables better detection of radioactivity. However, it is not often easy to make a good analysis and evaluation because there are several criteria for choice, which are usually in conflict.

The analytic hierarchy process (AHP) can serve as a very good tool for decision-making in the cases with problems that are defined by several criteria and alternatives. It is used in many decision-making spheres with success. Thus, it can also be used for decision-making in the military organization.

The paper explains the concept of decision-making with its models, methods, techniques and decision-making support systems. Moreover, one can find the way how to use AHP by approximate procedure and the use of Expert Choice software in decision-making on choice of adequate radiation detector that could be used in Nuclear, Biological and Chemical Defense (NBCD) units for detecting, locating and identifying discarded sources of radioactivity.

This paper explains in the simplest way the use of AHP and software at the concrete example of decision-making on choice of a radiation detector, which can be applied to decision-making in the military organization.

Key words: decision-making, decision-maker, models, risk, methods, techniques, decision-making support systems, radiation detector, analytic hierarchy process (AHP), Expert Choice

Moral dimension, ethical principles and standards in implementation of human rights in war

Mane Narančić

Human rights represent an expression of human needs, both to individuals and different groups or communities, to achieve as much freedom as possible in the society. Objective rights provide a range of human rights and freedoms and they are derived from the ontological essence of every human being - a free being who can limit their freedom by their free will. Only the society can limit this free will by its "general will," and it is necessary to ensure the freedom of all individuals, who are equal in their rights and obligations. The positive law is defined in all countries by the Constitution and laws, whereby all people in the country commit themselves to obey them. Under the influence of raising international awareness, the list of rights in the future will certainly be increased, bearing in mind that the protection of political, economic and social rights, as well as the rights of environmental protection, is carried out nowadays. Almost as a rule, relations between people in a community are principally not the same, and people do not enjoy the same rights.

Although human rights belong to the fundamental values of modern civilization, they become the matter of general concern and international responsibility. Their protection is of universal character and cannot be protected solely by the boundaries of sovereign rights of states. The respect of the most important human rights, as well as the degree of protection of every individual, who is guaranteed all constitutional and legal rights in the state is reflected through democratization of the society.

During the conduct of combat operations, the concept of democracy simply does not exist and it is reduced to the lowest level. State apparatus is an institution that can limit or abolish all democratic rights that are not valid in the state of war or to completely marginalize them within the legal framework. Democracy is a "free choice of government that represents the interests of the majority and respects the fundamental right of all human beings to live in accordance with their beliefs and basic interests". In democracy, the law of the majority is in force. The majority can do everything except two things: firstly, to suspend basic and human rights because they are valid before the state, and, secondly, the state does not approve them, it only has to guarantee and protect them.

Key words: morals, moral dimension, ethical principles, human rights, discrimination, democracy, equality, moral value, justice, freedom, truth

Military uniform – development, importance and meaning

Srbojjub Nikolić, Srđan V. Starčević and Miljojko Janošević

This paper has been written with the intention to emphasize that the military uniform - its emergence, development, changes, quality and symbols highlighted on it clearly point to social and cultural patterns and effects that the military organization underwent in its historical course. Furthermore, the paper shows that the military uniform should meet two key requirements: the suitability for execution of assigned tasks within defined missions, on the one hand, and raising the "combat spirit" of the armed forces members, on the other hand. If the military uniform is understood as a language that speaks to us and which communicates something, then the meaning of symbols and labels on it, as well as the uniform as a symbol itself, can be analyzed. Therefore, the meaning of a uniform as a symbolic language is in the expression of the characteristics of the military as the social institution and the characteristics of the military profession.

Key words: uniform, sign, symbol, characteristics of the military, characteristics of the military profession

Implementation of the "Gustav Purt" method in fire risk assessment in military facilities

Slaven Komljenović, Danijel Stojanović and Srđan Marković

Despite intense technological and technical progress in all segments of human activities, nowadays there are often unwanted events with severe consequences. Here, of course, we include fires as an unpredictable and often catastrophic phenomenon. In order to more easily assess fire risk and conduct fire risk analysis, various qualitative, semi-qualitative and quantitative methods are used, which makes it possible to determine or justify the installation of detection, warning and/or fire extinguishing systems. Semi-qualitative methods for fire risk assessment are scientifically based and they have been developed to simplify analysis, save time and reduce costs. In practice, inter alia, the "Gustav Purt" method is used, which can be applied in the numerical analysis of fire risks of military facilities.

Key words: risk, risk assessment, fire, fire protection, assessment methods, „Gustav Purt”method

Modern equipment of river units – RIB 720 rubber boat

Šerif Bajrami

Thanks to the generous donation of the People's Republic of China, the Army units of the Serbian Armed Forces, particularly the 93rd diving company of the 1st River Detachment of the River Flotilla can use modern RIB-720 "CANDO" rubber boat during

performance of tasks from the third mission - support to civilian authorities in countering security threats. Having in mind the fact that we are witnesses to numerous natural disasters with severe consequences for the population and material resources, it is not difficult to conclude that, in addition to the usual means, it is necessary to have appropriate, modern and special vessels at your disposal. Definitely, the Serbian Armed Forces, with these 24 type boats, have increased and improved their capacities and operational capabilities for execution of search and rescue tasks on inland waterways. The boat of the Chinese manufacturer "CANDO" with its characteristics and capabilities does not lag behind other RIB (Rigid Inflatable Boat) boats of renowned international manufacturers in this field.

This paper cites the purpose, capacities and some suggestions for more efficient use of the donated equipment.

Key words: purpose, characteristics, RIB advantages and disadvantages

Consideration of innovation of hybrid warfare concept

Nebojša Nikolić

Hybrid warfare is a new term that attempts to include and highlight all the specifics of contemporary conflicts in the first two decades of the 21st century. This attractive term has become very popular in the wider context of media and political circles whereas opinion on this issue is divided in the professional public. In order to understand the main idea of hybrid warfare, it is useful to start from the classic concept of war as the continuation of politics by other means. Innovative approach and logical analysis can be used to consider a wide range and variety of other non-military means and methods that transfer conflict from the sphere of political relations to other areas: economic, financial, transport, informational, media, cultural, religious, sports. Comparative processes of globalization and technological development, especially in the sphere of information and communication technologies, combined with other factors, offer new opportunities and fertile ground for hybrid warfare. However, the main idea and contents of hybrid warfare are not completely new, but they have been applied earlier under the other name. The term special war, psychological war and propaganda can be found in older national sources.

The purpose of this paper is to compare new and old concepts in the understanding of conflicts for the purpose of clearer perception of current issues and adequate comprehension of new terminology.

Key words: hybrid warfare, special war, security, decision-making

Hybrid warfare and asymmetric security threats

Miroslav Mitrović

Globalization with all its positive and negative effects, current events on the international scene, practice of international relations development, outbreak and management of conflicts around the globe, emergence of nonlinear and asymmetric

forms of security threats, point to the existence and change of the developed forms of conflicts between states and non-state entities. On the one hand, we are witnesses that state and non-state entities in pursuing their interests are not guided by classical forms of conflict or warfare. At the same time, the effects of equipment and forces engagement lead to evident changes both in the sphere of real geopolitics in the field, as well as in the part of the divergence of the spheres of influence and gaining effects of strategic advantage and the positioning of influential global, and also regional powers. Therefore, the question arises: can the conduct of the conflict by unconventional means be a priori called asymmetric warfare, does it actually exist and what is the correlation of hybrid warfare with asymmetric security threats.

This paper tends to summarize conceptual conditionality, diversity, as well as the harmonization of the two mentioned phenomena, in a concise form, by analyzing a broad theoretical base of scientific literature, normative acts and analytical documents, based on the analysis of generic conditions for the existence of asymmetric threats and hybrid warfare.

Key words: globalization, hybrid warfare, asymmetric security threats

Hybrid warfare - conceptual adaptation

Miroslav R. Terzić, Mića D. Miladinović and Sabahudin Coković

The process of transforming the war of a multidimensional character and various tactics caused by modern threats to national, global and regional security and conditioned by technological development and manifested in different forms - conventional, unconventional, asymmetric, nonlinear, etc., requires a new approach in the analysis of conflict. In such context, at the beginning of the 21st century, with new challenges to national, regional and international security, there is the intention to determine and conceptualize hybrid threats and hybrid warfare. It is a very complex process that will have to identify and formulate the relationship between geopolitical situation, contemporary security challenges, risks and manifestation of atypical contemporary conflicts in order to, as precisely as possible, doctrinally regulate hybrid warfare.

Using specific geopolitical analyses and analyzing the conflicts since 2006, with the focus on the application of non-standard tactics and new technologies, this paper has done conceptual adaptation of hybrid warfare.

Key words: hybrid warfare, hybrid threats, concept

The impact of globalization on strategic alliances and networks of organizations in the world market

Mirko T. Petković, Nataša S. Vukotić and Đorđe J. Čabilovski

The paper emphasizes globalization as the emergence of "new" market dynamics. The comprehensiveness of the concept of globalization and the number of phenomena that this phenomenon "provokes" indicates the necessity of its continuous

monitoring and analysis, especially from the point of view of the impact on strategic alliances and networks of organizations in the world market.

Alliances between companies and business networks from different parts of the world are the reality of modern business. Companies begin to understand what nations have already learned: in the complex and uncertain world, full of dangerous opponents, it is best not to act alone. The large operational power on a wide stage of engagement used to be the traditional reason for understanding with those, whose interests were parallel with the interests of the company. Confederation - the basis of each alliance, is an essential part of repertoire of every good strategist. This also applies to managers of corporations and other companies in the modern competitive environment. Some alliances are just a mechanism for entering new markets. Others, however, tend to achieve complete integration of the resources of two or more enterprises in order to increase their production capabilities, development and transfer of new technology, market research, as well as the development of products and marketing. Being a good partner of an enterprise means to recognize tactical intentions of competitors, as well as the chance of gaining competitive advantage over those competitors.

Key words: globalization, „new” market economy, transnational companies, competitors, technology, strategic alliances and networks of organizations in global market

Crop production in the military institution “Morović”

Saša B. Jović

The subject of the research in this paper is crop production in the military institution "Morović", which is carried out in three plants: "Karađorđevo", "Grabovci" and "Morović". Enforcing the Public Procurement Law, the defense system procures primary food products in the civil market, and not from its own production, which made the military institution "Morović" to place its entire crop production in the civil market.

In the period from 2010 to 2013, the military institution "Morović" farmed 2,494 ha whereas in 2014 agricultural area for farming increased to 5,134 ha. In 2015 the military institution "Morović", as the subject of the state contract for business and technical cooperation with the company "Al Rawafed Serbia" Belgrade, has handed over 3,534 ha of agricultural land in the plant "Karađorđevo" to the joint company of the Republic of Serbia and the United Arab Emirates.

In the period from 2013 to 2015, the profit of the military institution "Morović" decreased by 62.2%, and the result of crop production in the same period decreased by 85.0%. During 2014, due to adverse weather conditions, crops were destroyed at 106 ha in the plant "Karađorđevo", which decreased inflow of money into this institution.

Key words: crop production, military institution „Morović”, financial business result

Insurance trends in Serbia from 2005 to 2015

Tajana Piljan, Ivan Piljan and Dušan Cogoljević

The insurance market has a significant impact on the development of economy of each country and it is an important factor of the stability of the financial sector. The insurance market in Serbia is underdeveloped and according to the degree of development, it is well below the average of the European Union member states. This is reflected in the indicators of the development of the insurance market - the ratio between total premium and gross domestic product and total premium per capita. The insurance market in Serbia belongs to a group of emerging markets with significant potential, primarily in the sphere of life insurance. The growth rate of the life insurance market in Serbia was different and it used to be prone to external and internal influence of various factors. Pursuant to the Insurance Law and the Law on Amendments to the Law on the National Bank of Serbia from 2004, supervision over the performance of insurance activities was entrusted to the National Bank of Serbia. In 2004, it defined and disclosed its strategic goal in the field of insurance - creation and maintenance of a safe and stable insurance sector and provision of public confidence in the insurance sector, in order to protect the interests of policyholders and third parties.

In accordance with its legal authority, the National Bank of Serbia adopts the acts defined by law, exercises supervision over the performance of insurance activities, issues and revokes licenses for performance of insurance activities, reinsurance, insurance brokerage and activities directly related to insurance activities, gives consent to acts, gives and withdraws approval for appointment of members of the management and supervisory board, grants and revokes the approval for acquiring qualified participation in the company, processes statistical and other data, keeps data registers in accordance with the Law, considers complaints of policyholders and third parties to the work of insurance companies, including conducting mediation.

Key words: insurance market, supervision over performance of insurance activities, insurance companies

The importance of local development planning methods for public management enhancement

Milenko Dželetović, Pavle Radanov and Boban Birmančević

The topic of this paper is the study of integral local development planning, since the methods of local development planning are the key holder and indicator of planning efficiency. The research deals with the issue of how to constitute integral planning of the development of cities so that its application is effective in practice, thus proving the theoretical advantages of integral planning in relation to the partial one. The objective of the paper is to present disadvantages and advantages of the methods that are most often used in development planning with the intention to contribute to more efficient development of local communities (cities and municipalities).

Key words: methods, planning, local development, integral method of planning, partial method of planning

Religiously funded terrorism - religion as the initiator of violence

Marko M. Krstić

Many terrorist organizations clearly base their actions and decisions on a religious basis. Of course, ideology plays a key role in building a view of the world of members of terrorist organizations, but it is not a static reference point, and it constantly evolves. An alternative view of the relationship between religion and change describes religion as the initiator of change in the world and, at first glance, the link between religious extremism and terrorism seems to be obvious. This type of terrorism is expanding in terms of frequency, degree of violence and global reach.

The focus of this paper is on the religious aspect of terrorism, where religion is presented as a "two-edged sword" that can both encourage and discourage global change, and it can also help violent and peaceful activism. Furthermore, some examples of religious-based violence have been analyzed which, in fact, are examples of terrorism, where each subsequent one must be taken into account within its historical and cultural context.

Key words: *religion, ideology, terrorism, religious terrorism*

The idea of a just war - from Thomas Aquinas to Immanuel Kant

Dragan Stanar

The idea of a just war is present in the modern era. However, the idea of a global judge has not yet been fully embodied, although huge efforts have been made to create a stable global organization that would have authority over all the countries of the world.

Key words: *Aquinas, Kant, war, law, armed conflict*

Dragutin Dimitrijević Apis and Karađorđević dynasty (the May Revolution of 1903 to the Thessaloniki Process of 1917)

Strahinja Jeremić

This paper describes how Colonel Dragutin Dimitrijević Apis, from the great adherent of the Karađorđević dynasty and personal relations he nurtured with King Peter and Regent Alexander until 1914, became an adversary who frightened the heir of the Royal Crown in Serbia and someone who he wanted to remove at all costs.

Key words: *Thessaloniki Process, Apis, Karađorđević dynasty, King Peter, Regent Alexander, Serbia*

Nadežda Petrović on the pages of the Serbian press

Milena Žikić

In the years of the Jubilee of the First World War, the Serbian press featured the work of painter Nadežda Petrović, as well as her participation in three wars, from 1912 to 1915. The news of her death was recorded in "Politika" and "Srpske novine", and memories of her humane exploits were published several decades later, in the newspaper "Vreme". In addition to the press, this paper has used the sources of the first order that are available in the Military Archives in Belgrade, the Archives of Serbia in Belgrade, the Historical Archives of Belgrade and the Archives of Yugoslavia in Belgrade.

Key words: painter, Circle of Serbian Sisters, nurse, Balkan Wars, First World War, letters, legacy

Dimitrije Ljotić – portrait of a collaborator

Nikola Tošić Malešević

The period of the Second World War in Serbia, as well as in the territory of the former Yugoslavia, represents a great period of pain, grief, misfortune and confusion in the society in every sense and aspect: human, national, ideological, public and private. In order to better understand this period, it is necessary to consider all the facts that the documents, as well as contemporaries at that time and both the previous and present-day researchers present.

Of course, we always have to keep in mind that we should not be impassioned when writing, but take into account historical sources that were not previously known to the public. However, at the same time, one should avoid the trap in which a considerable number of present-day researchers fall, which is a revision of historical facts, i.e. claims that something is written in some documents, which is not written.

In the article on Dimitrije Ljotić and his profascist and extreme right-wing organization and movement "Zbor", there is the intention to show the true nature of this historical person and his supporters precisely in order to avoid a noncritical revision of history. History must teach us the truth, otherwise it loses its meaning.

Key words: *Dimitrije Ljotić, „Zbor”, fascism, extreme right-wing, Yugoslavia, Serbia, Second World War, occupation, collaboration, Milan Nedić*

Education and training of active officers in the Kingdom of Serbia from 1903 to 1914

Velimir Ivetić

The paper presents the role of the leadership of the Kingdom of Serbia from 1903 to 1914 in the education and training of active officers. The focus was on the work of the defense ministers, the Ministerial Council and the National Assembly because these three Serbian institutions had the main obligations and responsibilities in relation to the mentioned task. This period was directly preceded by the First World War, and there was a predominantly multi-party parliamentary system in the Kingdom of Serbia.

Key words: Kingdom of Serbia, defense ministers, National Assembly, active officers, Military Academy, general staff preparation, cadets, MP

Ликовно-графички уредник
мр *Небојша* Кујунџић
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Језички редактор
Добрила Милетић, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

Преводацац на енглески језик
Душанка Пивљанин, професор

Тираж 185 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

УДК – Народна библиотека Србије

ВОЈНО ДЕЛО је интердисциплинарни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије који излази двомесечно. Представља отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног промашљања о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Сви текстови у овом издању смеју се репродуковати, у делу или целини, без претходног тражења одобрења. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текстова.